SALÂHADDÎN EYYÛBÎ ve DEVLET

Doç. Dr. Ramazan
ŞEŞEN

Çağ yayınları

بسم الله الرحمن الرحيم

ÇAĞ YAYINLARI UMUMÎ NEŞRİYAT NO: 3

Temel Eserler Serisi: 3

Yayınlayanlar :

Kenan SEYİTHANOĞLU (Editör)
Ahmet Rüştü ÇELEBİ (Maliye ve Ekonomi Uzmanı)
Ahmet HURŞİTOĞLU (İktisatçı)
Vehbi VAKKASOĞLU (Eğitimci - Yazar)

Her hakkı *ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.*'ye aittir.

ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.
Klodfarer Cad. 16/3 Divanyolu - İSTANBUL
Tel : 528 01 25 - 519 46 65

SALÂHADDÎN EYYÛBÎ ve DEVLET

Doç. Dr. Ramazan
ŞEŞEN

Çağ yayınları

Baskıya Hazırlama ve Metin Tashihi :
Metin MERGEN
* * *
Dizgi - Baskı :
ZAFER MATBAASI
Cilt :
BARIN YAZI ve CİLT SAN. ve TİC. A.Ş.
İst. 1987

TAKDİM

Çağ Yayınları, yayın hayatında, bilhassa tarih sahasında kaynak eserlere yönelmektedir. Bu yönelişte, şanlı-şerefli bir tarihin masal olmaktan ve efsanelere karışmaktan kurtarılıp belgelendirilmesi kadar, geleceğimize ışık tutan temel kültürel değerlerimizin ortaya konulması da müessir olmaktadır. Ayrıca, İslâm Tarihi'nin örnek şahsiyetler etrafında ele alınması, gençliğimize ideal modeller takdim etmek açısından da oldukça önemlidir. Zira, hiç bir tarih, İslâm Tarihi kadar, insanlığın semasını süsleyen müstesna yıldızlar bakımından zengin değildir. Sayıları gittikçe azalan ve yerleri bir türlü doldurulamayan bu âbide insanlar, bütün Müslümanların gönüllerinde taht kurup silinmez izler bırakmış olmalarına rağmen, ne yazık ki, değerleriyle mütenasip ilmî araştırmalara konu olamamışlardır. Kısa hayatlarına uzun ve faziletli faaliyetler sığdırarak insanlığın yüzakı olmuş büyükleri, lâyıkı veçhile inceleyip tarihe tevdi eden eserler takip edememiştir. İşte, Salâhaddîn Eyyubî her bakımdan fazilet timsali olan büyüklerden biridir.

O'nun bu yüce şahsiyet ve faaliyetlerini ilmî bir tarzda sunmak, bugünün insanına ve gelecek kuşaklara bir moral penceresi açmak gibidir. Çünkü, Salâhaddîn Eyyubî, İslâm Tarihi'nde çok canlı ve silinmez izler bırakmasına rağmen, üzerinde gereken ciddiyetle durulmamış bir büyüktür. Öyle bir büyük ki... Hayranlık uyandıran üstünlüklerin âdeta bir koleksiyonunu yapmış, sadece bir konuda değil, bir çok bakımlardan ulaşılmaz doruklara tırmanmıştır. Zira, Salâhaddîn Eyyubî başarılı bir komutan, örnek bir devlet adamı, ilmin ve âlimlerin, sanatın ve sanatkârların koruyucusu, düşmanına bile şefkatle davranacak kadar engin ve zengin bir gönül ehlidir.

Ulaştığı bütün dünyevî ve maddî zenginlikleri ise, bu fani dünyanın gelip geçici kıymetsiz cilveleri sayarak daima büyük bir mahviyet, feragat ve fedakârlık içinde ömür sürebilecek irade kahramanı, kısacası tam ve kâmil bir Müslümandı.

O'nun adının fatihi olduğu Kudüs'le özdeşleşmesinin önemine işaret eden dostumuz, A. Rüştü Çelebi'nin tesbiti gerçekten de dikkate değer: «*Haçlı Seferleri'nin kudretli şövalyesi İngiltere Kralı Aslan Yü-*

rekli Rişard'ın bile önünde eğildiği bu kahraman, sokaklarda kendisinin fani bir kul olduğunu ilân ettirir».

Yine dostumuz Kenan Sakin'in ifadesiyle o, *yaptıkları bilinmese de ferasetle sezilen, asırlar boyunca milyonlarca Müslümanın kalbinde taht kuran bir büyüktür.*

Acaba bütün bu erişilmez üstünlükleri şahsında toplayabilmesi sebebiyle midir, Salâhaddîn Eyyubî'nin âdeta unutturulması ve sükûta mahkûm edilmesi!... Batı'da bile, ilgi ve hayranlık konusu olan, romanlarda, filmlerde görülen, «*İslâm'ın En Saf Kahramanı*» ünvanı verilen bir büyük insanın manevî mirasçıları olarak, elbette vebal altında olduğumuzu kabul etmemiz gerekir.

İşte böyle bir vebalden kurtulabilmenin zevkini bize, konunun uzmanı olan değerli bir ilim adamımızın elinizdeki cidden değerli emeği bahşetmiştir. Bu sebeple değerli müellif Doç. Dr. Ramazan Şeşen'e daha nice böyle kıymetli çalışmalar nasip olmasını diler, esere takriz lütfeden Prof.Dr. Hakkı Dursun Yıldız Bey Hocamıza sonsuz şükranlarımızı arz ederiz.

Ayrıca, eserin dizgi-baskı ve teknik çalışmalarında emeği geçen Zafer Matbaası'nın sahipleri Tugay Sağlam, Hüseyin Perk ve ilgili personeline de titiz ve dikkatli çalışmalarından dolayı teşekkür eder, bu eserin kültür hayatımız için hayırlı uğurlu olmasını Yüce Mevlâ'dan temenni ederiz.

1 Ekim 1987
ÇAĞ YAYINLARI
Kurucu Üye
Vehbi VAKKASOĞLU

TAKRİZ

Ortaçağ İslâm dünyasını iki büyük tehlike tehdit ediyordu. Bunlardan biri, daha İslâm'ın ilk asrından itibaren çeşitli sebeplerle İslâm dünyasının parçalanması, diğeri ise Haçlı Seferleri neticesinde Suriye ve Filistin'de muhtelif Haçlı devletlerinin kurulması üzerine İslâm âleminin merkezinde İslâm-Hristiyan mücadelelerinin başlamasıdır.

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra İslâm âleminde iç mücadeleler başlamış ve asırlarca devam etmiştir. Başlangıçta tamamen siyasî sebeplerle ortaya çıkan bu mücadeleler, daha sonra dinî mahiyet kazanmış ve böylece İslâm dünyasının parçalanmasına sebep olmuştur. Bu parçalanmanın en tehlikelisi X. yüzyılın başlarında Kuzey Afrika'da başlayan ve daha sonra Mısır'ı zapteden Fâtımîler'dir. Şiî akîdeye sahip olan Fâtımîler, Abbasî hilâfetinin zayıflamasından da faydalanarak X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Doğu'nun en kuvvetli devleti haline gelmişti. Haçlı Seferlerinin başlamasından sonra da Selçuklulara karşı Haçlılar ile ittifak yapmaya bile giriştiler. İşte böyle tehlikeli bir anda Mısır'a gönderilen Salâhaddîn Eyyubî, Fâtımî hilâfetine son vererek bu tehlikeyi ortadan kaldırmıştır.

Ortaçağ dünya tarihinin en mühim hadiselerinden birisi hiç şüphesiz Haçlı Seferleridir. 1096 yılında başlayan ve Temmuz 1099'da Kudüs'ü işgâl eden Haçlılar, başta Kudüs krallığı olmak üzere Antakya, Trablus ve Urfa'da Haçlı devletleri kurdular. Bu tarihten itibaren Haçlıları Kudüs ve diğer şehirlerden atmak için Türkler ile Haçlılar arasında çetin mücadeleler başladı. 1144 yılında İmadeddîn Zengî'nin Urfa'yı fethi II. Haçlı Seferinin başlamasına ve mücadelelerin daha da şiddetlenmesine zemin hazırlamıştır. Haçlılarla mücadele eden Müslümanların hedefi Kudüs'ü geri almaktı. Bu büyük tarihî hadiseyi de Salâhaddîn Eyyubî gerçekleştirdi. 2 Temmuz 1187 Cuma günü başlayan ve ertesi gün zaferle sonuçlanan Hıttîn savaşını müteakip 2 Ekim Cuma günü Kudüs'ü fethetti. Böylece 88 yıldan beri Hristiyanların elinde bulunan Kudüs kurtarılmış oluyordu. Kudüs'ün fethini müteakip Haçlıların elinde bulunan bir çok kale ve şehri ele geçirdi. Bu faaliyetleri ile Salâhaddîn Eyyubî büyük bir İslâm mücahidi olarak tarihe geçmiştir.

Salâhaddîn Eyyubî'nin milliyeti hakkında çeşitli görüşler ileri sürülerek istismar yoluna gidilmektedir. Ancak ileri sürülen görüşlerin sağlam tarihî delillere dayanmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Nureddîn Mahmud gibi büyük bir Türk kumandanının yanında tamamen Türk geleneklerine göre yetişen ve daima bir İslâm mücahidi olarak hareket eden Salâhaddîn Eyyubî'nin milliyetini tespit etmek gerekirse elbette onun Türk olduğu kabul edilir. İslâm ve Haçlı kaynakları onun adil bir hükümdar olduğunda birleşirler. Haçlıların katliam yaptıkları Kudüs'e o insanî değerlere sahip, zalim değil affedici bir hükümdar olarak girdi ve kesinlikle intikam alma yoluna gitmedi.

Türk ve İslâm tarihinin bu büyük siması hakkında ülkemizde ilk defa böyle ciddî bir araştırma yapılmaktadır. Yıllardan beri Salâhaddîn Eyyubî ve Eyyubîler devri üzerinde çalışan, İslâm ve yabancı kaynakları çok iyi tetkik eden Doç.Dr. Ramazan Şeşen'i tarihçiliğimize yaptığı bu katkıdan dolayı tebrik etmek gerekmektedir. Onun bu çalışması büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Bu güzel çalışmayı aynı güzellikle basan ÇAĞ YAYINLARI'na da ayrıca teşekkür etmek lâzımdır.

Prof.Dr. Hakkı Dursun YILDIZ

ÖNSÖZ

Biyografi, tarihin en zevkle okunan kollarındandır. Bugün altın çağını yaşamaktadır. Bir de, Salâhaddîn Eyyûbî gibi dünya çapında şöhret yapmış bir kişinin hayatı, mücadelesi ve devleti konusunda olursa, daha başka bir zevkle okunur. Haçlı Seferleri'ne karşı yapılan mücadelede İslâm Dünyası'nın en büyük kahramanı olan Sultan Salâhaddîn Yûsuf b. Eyyûb'un hayatı ve mücadelesi hakkında bugün de, Doğu'da ve Batı'da çeşitli tarihçiler, yeni kitaplar yayınlamaya devam etmektedirler. Esefle söylemek gerekir ki, bu konuyla ülkemizde ciddî olarak uğraşan ilk şahsın biz olduğumuzu söylersek mübalâğa etmemiş oluruz. Bundan önce, 1983 yılında, «Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti» *adlı kitabımızı yayınlamıştık. Salâhaddîn Eyyûbî'nin Mücadelesi ve Devleti hakkındaki bu kitabımızda, konuları daha iyi ele alarak ve yeni ilâveler yaparak bu büyük devlet ve karakter adamının mücadelesini ve karakterini en iyi şekilde ortaya koymaya gayret ettik. Her kesime hitap edebilmesi için de, kitabı anlaşılır bir üslûpla, az notlu hale getirdik. Mümkün olduğu kadar teknik terimleri az kullanmaya çalıştık.*

Salâhaddîn'in hayatı siyasî ve askerî yönden olduğu kadar, ahlâkî ve kültürel yönden de doğulu ve batılı tarihçileri devamlı olarak ilgilendiren ve aktüalitesini koruyan bir araştırma ve çalışma konusudur. Bu sebeple, onun hayatını yazan doğulu tarihçilerden ve yazarlardan her biri onu kendi milletine mâletmeye çalışmıştır.

Millî şair Mehmed Akif'in «Şarkın en sevgili sultanı», *Fransız tarihçisi Champdor'un* «İslâm'ın en saf kahramanı» *dedikleri Salâhaddîn gibi örnek insan, din ulusu bir kahramanı ırkçılığın ve katı milliyetçiliğin dar hudutları içinde ele almanın yanlışlığı gün gibi âşikârdır. Fakat, onu kendi ırkçılıklarına ve katı milliyetçiliklerine âlet etmek isteyenler olduğu için, burada Salâhaddîn'in soyu ve şahsiyeti hakkında kısa bir mütalâada bulunmanın okuyucu için faydalı olacağı düşüncesindeyiz.*

Birinci çalışmamızda anlattığımız gibi, Salâhaddîn melez bir aileden gelir. En eski atası 758 yılında aşiretiyle birlikte Basra'dan Azerbaycan bölgesine nakledilen Yemen Araplarından Ravvâd b. el-Müsen-

nâ el-Ezdî'dir. Ravvâdîler bundan sonra Azerbaycan bölgesinde Hezbâniyye Kürtleriyle karışmışlar, X. asrın sonlarından itibaren kendilerini bu kabilenin bir kolu saymışlardır. Daha sonra, Salâhaddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb ve amcası Esedüddîn Şîrkûh Selçukluların ve Zengîlerin hizmetinde çalışan büyük emîrler (beyler) arasına girmişler, bunun neticesi Eyyûbî ailesi Türklerle karışarak Türkleşmiştir. Salâhaddîn'in ağabeysi Tûranşah, kardeşleri Tuğtigin ve Böri Öztürkçe adlar taşırlar. Anası, Şihâbeddîn Mahmûd b. Tüküş (Tokuş) el-Hârimî'nin kardeşidir. Kızkardeşi Rabîa Hatun önce Sadeddîn Mes'ûd b. Üner'le, sonra Muzafferüddîn Gökböri ile evlenmiştir. Ağabeyisi Şâhinşah, Kutlukız Hatun ile evlenmiş, bu evlilikten Ferruhşah doğmuştur. Kendisi de Nûreddin'den dul kalan İsmetüddîn Âmine Hatun bint Üner'le evlendi. Eyyûbî ailesinin Türkleştiği hakkında daha bunun gibi pek çok örnek gösterilebilir.

Salâhaddîn'in devletinin bir Türk devleti olduğunda ise şüphe yoktur. Bu devlet Zengîler Devleti'nin uzantısından başka bir şey değildir. Memlûklar Devleti de Eyyûbîler Devleti'nin uzantısıdır. Bu üç devleti birbirinden ayıran sadece başlarındaki hânedanlardır. Teşkilâtları, bayrakları ve dayandıkları maddî ve manevî unsurlar aynıdır, aralarında fark yoktur. Her üç devletin bayrağı sarı renkte olup üzerinde doru kartal resmi vardı. Her üç devletin siyasî ve askerî kadroları aynı unsurlardan meydana geliyordu. Devlet ve ordu teşkilâtı, Türk devletlerinde görülen devlet ve ordu teşkilâtının aynıydı. Kültür unsuru bakımından ise Araplar ve Araplaşmış olanlar ön plândaydılar. Bu sebeple bürokratların ve ulemânın çoğu Araplardandı.

Eski Roma kültür bakımından nasıl Eski Yunan'a mağlup olmuşsa, Ortaçağ'da diğer Müslüman unsurların kurdukları devletler kültür bakımından Arapların egemenliği altına girmişlerdir. Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında İran kültürü de önemli yer işgâl eder. Anadolu Selçuklu Sultanlarının bir kısmı bunun için Alâeddîn Keykubad, İzzeddîn Keykâvus gibi, eski İran hükümdarlarının adlarını almışlardır. Müslüman Türk devletlerinde Türk kültürü ilk defa Beylikler, Osmanlılar, Timurlular devirlerinde önemli ölçüde ağırlığını hissettirmiştir. Ve yavaş yavaş Türk kültürü birinci plâna geçmiştir. Salâhaddîn devrindeki tarihçiler Mısır'ın, Yemen'in, Trablusgarb'ın ele geçirilmesini bir Oğuz hareketi olarak görürler. Esedüddîn Şîrkûh kumandasında Mısır'a giden 7000 civarındaki süvariden 6000'den fazlası Türktü. Salâhaddîn hiç bir zaman yeni bir devlet kurma iddiasında bulunmamış, Nûreddîn zamanında kurulan devleti parçalanmaktan ve dağılmaktan kurtarmaya çalıştığını defalarca ifade etmiştir. Eyyûbîleri bir Kürt devleti gibi gösterenler onlara muhalif olan veya mu-

taassıp Kürt olan sonraki bir kaç tarihçi ve bu gün doğu milletlerini bölmek isteyen batılı bazı tarihçilerdir. Bu tarihçilerden R. Grousset 1192-1193 yıllarında Dımaşk bölgesindeki bazı iç karışıklıkları, Cahen 1187 yılı civarında el-Cezîre'de Türkmenlerle Kürtler arasındaki merâ kavgalarını etnik bir anlaşmazlık gibi göstermeye çalışırlar. Bu çeşit olayların aynı kabile içinde görülmesi dahi pek mümkündür. Etnik anlaşmazlıkla ilgisi yoktur. Salâhaddîn devrindeki tarihçiler ve şairler ise onun devletini bir Türk devleti olarak görürlerdi. Bir Arap şairi olan İbn Senâ el-Mülk'ün, Halep'in zaptı dolayısiyle, Salâhaddîn'e sunduğu kaside, «Arap milleti Türklerin devletiyle yüceldi. Ehl-i Sâlib (Haçlılar)'in davası Eyyûb'un oğlu tarafından perişan edildi» *beytiyle başlar(1). İbn Haldûn da Eyyûbîler ve Memlûklar devletlerini tek bir Türk devleti kabul eder. Salâhaddîn devrinden beri Türklerin devletinde ilmin teşvik ve himaye gördüğünü, Kahire'nin Dünya'nın büyük ilim merkezlerinden biri haline geldiğini söyler(2).*

Şu hususa bilhassa parmak basmak gerekir ki; Ortaçağ bir iman çağıydı. Asrımızda dahi olduğu gibi, din en büyük birleştirici unsurdu. Bu devirdeki devletlerin karakteri bir din devleti hüviyeti taşırdı. Müslüman Türk devletleri, bu sebeple kendilerini bir milletin devleti değil, bir İslâm devleti olarak görürlerdi. Avrupa devletleri de kendilerini bir Hristiyan devleti olarak görüyorlardı. Ortadoğu'ya gelen Frenkler bir milletin değil, Haç'ın yani Hristiyanlığın temsilcileri olarak gelmişler ve Haç adına kanlarını ve canlarını vermişlerdir. Müslümanlar da bir millet için değil, İslâmiyet namına vatanlarını müdafaa ederek varlarını yoklarını bu uğurda feda etmişlerdir.

Nûreddîn ve Salâhaddîn işte bu ruhun temsilcileriydi. Hayatlarını bu uğurda harcadılar. Onlara göre, her etnik grup İslâm davasına yaptığı hizmete göre değer taşırdı. Nûreddîn, «Oğuzlar İslâm'ın kahramanlarıdır. Onların okları olmasa Frenklerin mızrakları karşısında kim durabilir», *derken bunu ifade etmiştir. Salâhaddîn, devrinde daima birleştirici olmuş, ayrılıkçılara şiddetle karşı çıkmıştır. Melez bir kana sahip olmasına rağmen kendisi bir Türk sultanı ve devleti bir Türk devletiydi. Nitekim, Napolyon bir Korsikalıydı. Fakat, en büyük Fransız devlet adamlarından ve millî kahramanlarındandır. Şah İsmail için de durum aynıdır. Safkan Türk olduğu halde İran'ın varlığı*

(1) İbn Senâ el-Mülk, **Dîvân**, M. Abdülhakk neşri, s. 9-10; **Ravzateyn**, II, 43; **Müferric el-Kürûb**; II, 145; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, s. 400, 417.

(2) İbn Haldun, **Mukaddime**, Beyrut 1983, II, 778; A. Magid Turkî, **De quelques affinites culturelles tunisa-turques**, Estrato della rivista **«Alifba»**, 2, 4, Gennaio-Giugno 1985.

için hizmet etmiş, en büyük İran kahramanları arasına girmiştir. Avrupa kraliyet ailelerinde ve devlet adamlarında bunun o kadar çok örneği vardır ki, burada saymakla bitiremeyiz. Dün olduğu gibi, bu gün de saf bir ırk yoktur. Milliyetçiliği dünyaya öğreten Fransızlarda Frank kanı yüzde kaçtır? İngilizler, Araplar, İranlılar ve diğer milletlerde de durum aynıdır. İngiliz ve Fransız dilleri için durum daha da karmaşıktır. Bence, millet ve milliyetçilik her şeyden önce bir kültür ve menfaat birliğidir. Bu günkü Türkiye için de durum aynıdır. Türkiye Türklüğü bin yıldan fazla zamandır devam eden tarihî ve coğrafî şartların meydana getirdiği bir kültür ve menfaat bütünlüğüdür. Bu kültür ve menfaat birliğine girmeyenler azınlıkta kalmışlardır. Kan bağının kültür bağı yanında zayıflığının en büyük delili ise asrımızdaki Bulgarlardır. Bulgarlar özbe öz Türk kanı taşıdıkları halde, Türk kültürüne yabancılaştıkları için, Türklere Türk kanı taşımayanlardan daha düşmandırlar. Bu bakımdan Mimar Sinan, Sokullu Mehmed Paşa yüzde yüz Türk kanı taşıyan nice kişiden daha çok Türklüğe hizmet etmişler ve bu hizmetleriyle övünmüşlerdir. Salâhaddîn de, böyle, çok safkan taşıyan Türkten daha Türktü. Zira, insanın şahsiyetine şekil veren terbiye ve kültürdür. Bunun için, asrımızdaki milletler kültür miraslarını geleceklerinin garantisi olarak görmektedirler. Bir milletin bütün maddî ve manevî değerleri ise onun kültürünü meydana getirir.

Şu hususu esefle belirtmek gerekir ki ırkçılık ve katı milliyetçilik duygularını doğu milletlerinde kamçılayan Haçlıların torunları, sahip oldukları kültür birliğinin etkisiyle bu gün aralarındaki sınırları, dil ve milliyet farklarını bir tarafa bırakarak «AVRUPA DEVLETİ» kurmak için büyük gayret sarfetmektedirler. Onların aleti olan Müslümanlar ise koyu bir ırkçılık batağına saplanmışlar, gerektiğinde kendi ırkçılıkları uğrunda Haçlıların art niyetli torunlarıyla iş birliği yapmaktan çekinmemektedirler. Böylece Salâhaddîn'in şahsiyetiyle uyuşmayan ne kadar büyük bir çelişkiye düşmektedirler.

Nûreddin ile Salâhaddîn'in tarihî rollerini birbirinden ayırmak mümkün değildir. Türk tarihinde, ancak Alpaslan ve Fâtih ile mukâyese edebileceğimiz bu iki büyük hükümdar tarihte oynadıkları rol bakımından birbirlerini tamamlarlar. Nûreddîn olmasa Salâhaddîn gelmezdi. Salâhaddîn olmasa Nûreddîn'in eseri ölümüyle sona ererdi. Ayrıca, Salâhaddîn ve Eyyûbîler, Nûreddîn'in meydana getirdiği eserde çok büyük bir paya sahiptirler. Bunun için biz Nûreddîn devrini Zengîler ile Eyyûbîlerin iş birliği devri olarak gördük ve başlığını buna göre koyduk. Nûreddîn ve Salâhaddîn siyasî ve askerî dehâ oldukları gibi, sanatların, sanatkârların, âlimlerin ve ilimlerin koruyucularıydı.

Zamanlarında pek çok bayındırlık ve ilim müesseseleri yapılmış, etraflarındaki adamlar da bu hayır müesseselerinin tesisinde onların yolunu takip etmişlerdir.

Bazı kişiler Nûreddîn'e fazla ehemmiyet vermeyip sadece Salâhaddîn üzerinde dururlar. Bazı kişiler ise her şeyi Nûreddîn hazırlamıştı diyerek Salâhaddîn'in rolünü ikinci plâna atmak isterler. Bu iddiaların her ikisi de devrin tarihini iyi anlamamaktan ileri gelir. Nûreddîn ile Salâhaddîn'in tarihlerini yazan İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahanî, onun yolunu takip eden Ebû Şâme ve İbn Vâsıl eserlerinde takip ettikleri tarz ve düşünce ile bizim görüşümüzü desteklerler. Nûreddîn ile Salâhaddîn'in tarihlerini beraberce işlerler. Nûreddîn olmasa Salâhaddîn gelmezdi. Salâhaddîn gelmese Nûreddîn'in eseri elde ettiği düzeye ulaşamazdı ve ölümüyle köpük gibi sönerdi. Yalnız, Hıttîn zaferi, Kudüs'ün fethi, III. Haçlı Seferi sırasındaki mücadelesi dahi Salâhaddîn'i ebedîleştirmek için yeter. Eğer onun gibi birleştirici bir şahsiyet olmasaydı, o kadar kuvveti Haçlıların karşısında devamlı tutmak mümkün olmazdı. Salâhaddîn de bunu biliyordu.

Salâhaddîn'in devletinin coğrafî hudutları Tunus'tan İran'ın Hemedan şehrine, Yemen'den Malatya ve Malazgird'e kadar uzanmıştı. Doğu Anadolu'nun bir kısmı ile Güneydoğu Anadolu'nun tamamı, Kuzey Irak, Suriye, Lübnan ile Filistin'in bir miktarı hariç tamamı, Ürdün, Hicaz, Yemen, Mısır, Kuzey Sudan'ın bir kısmı, Libya, bir ara Tunus onun devletinin sınırları içine girmişti. Biz bu çalışmada Libya kelimesi yerine Trablusgarb kelimesini kullandık. Libya kelimesi Avrupalılar tarafından konmuş bir isimdir. İslâm tarihçileri bu bölgeye Trablusgarp derlerdi. Suriye kelimesi de Avrupalılar tarafından yeni konmuş bir isimdir. Bunun yerine İslâm tarihçileri tarafından kullanılan Şam kelimesini kullandık. Türkiye topraklarındaki Gaziantep, Antakya, Lübnan, Suriye ile Ürdün'ün büyük bir kısmı Şam kelimesiyle ifade edilirdi. Şam, Mısır gibi bir bölge adıdır. Türkçe'de kullanılan Şam kelimesi ise Dımaşk şehrini ifade eder. Sahil Bölgesi deyince Şam ve Filistin'in Akdeniz sahilleri kastedilmektedir. el-Cezîre kelimesiyle Yukarı Mezopotamya yani Güneydoğu Anadolu'nun, Suriye'nin ve Irak'ın kuzey bölgelerinin Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan kısmı ifade edilmektedir. Bu günkü Diyarbakır'ın adı Âmid idi. Diyarbekir bu mıntıkaya verilen isimdi. Çukurova'nın adı o zaman Kilikya idi. Kuzey Sudan'da Hristiyan Nûbe krallığı vardı. Bu krallığın başşehri bu günkü Kuzey Sudan'ın merkezlerinden Dunkula idi(3). Asvan şehrinin doğusunda Kızıldeniz kıyısında Ayzab şehri

(3) Nûbe halkı, Baybars ve Kalâvun zamanlarında Hristiyanlığı bırakarak Müslüman olmuştur.

vardı. Baharat yolu üzerinde bulunan bu şehir, o devirde çok önemli bir limandı. Baharat Yolu Yemen'den Kızıldeniz vasıtasıyle Ayzab'a gelir. Ayzab'dan karayoluyla Yukarı Mısır'ın merkezi Kus şehrine, Kus'tan Nil nehri yoluyla Mısır'ın Akdeniz limanlarına ulaşırdı.

Ayrıca, Musul ve el-Cezîre'den Şam sahillerine ulaşan İpek Yolu da vardı. Eyyûbîler Devleti Münbit Hilâl ile Mısır'ı içine aldığı, önemli ticaret yolları üzerinde bulunduğu için büyük bir ziraat ve ticaret ülkesiydi. Bu sırada, Ortadoğu'daki Haçlı devletlerinden Urfa Haçlı Kontluğu artık mevcut değildi. Kudüs Haçlı Krallığı, Trablus Kontluğu ve Antakya Prinkepsliği hâlâ eski güçlerini koruyorlardı. Bu günkü Ürdün topraklarında kalan Araba Vadisi'nde Kudüs Haçlı Krallığı'na tâbi olan Kerek-Şevbek Prinkepsliği vardı. Bu Prinkepslik, Mısır-Şam yolu üzerinde stratejik bir mevkide bulunduğundan, Haçlı Seferleri tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Yukarıda sınırlarını çizdiğimiz ve bölgelerinin adlarını verdiğimiz Eyyûbîler Devleti'nde Türkler, Araplar, Kürtler gibi üç ana Müslüman gurup, çeşitli etnik guruplara mensup Hristiyanlar, Yahudiler yaşıyorlardı. Daha önce Abbâsîler devrinde bu bölgelere önemli miktarda Türk unsuru gelmişti. Türkler, Araplar ve Kürtler bu bölgelerin Müslüman halkını teşkil ediyorlardı. Bizans'ın kuvvet kazanmasıyla Bizans topraklarında kalan bölgelerdeki Müslüman halk ya hicret etmişti, ya da zimmî muamelesi görmekteydi. Hristiyan unsurlar Müslümanlara baskı yapıyorlardı. Bundan dolayı Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Şam bölgelerindeki Müslümanlar Selçukluları bir kurtarıcı olarak karşılamışlar, Selçukluların Malazgirt savaşında ve Anadolu'daki başarılarında yardımcı olarak önemli rol oynamışlardır. Nûreddîn ve Salâhaddîn devirleri Türklerin liderliğinde bu çeşitli etnik guruplara mensup Müslümanların ortak menfaatleri uğrunda birleşmelerinin en güzel örneğidir. Selçuklularda ve Salâhaddîn'den sonra Eyyûbîlerde görülen saltanat kavgaları ise Müslüman etnik guruplar arasındaki sürtüşmeden değil, eski Türk devletlerinde çok sık görülen ve devletin hânedanın ortak mülkü olduğu anlayışından çıkmışlardır. Bu anlayıştır ki; Fatih Sultan Mehmed'i devletin nizamı için kardeşleri ve çocukları idam etme kuralını dahi koymaya zorlamıştır.

Eyyûbîler Devleti'nin Şam, el-Cezîre, Kuzey Irak ve Doğu Anadolu topraklarında emîrlik (beylik) sistemi, Mısır'da ise vilâyet sistemi hâkimdi. Beyler ve vâliler mülkî ve askerî yetkileri şahıslarında birleştiren emîrlerden tayin olunurdu. Bürokratlar ve askerî yetkiye sahip olmayan memurlar ulemâ ve ediplerdendi. Askerler iki sınıfa ayrılıyordu. Daimî askerler, gerektiğinde silâh altına alınan gönüllüler-

den oluşuyordu. Ordu, mesleği askerlik olan, daimî askerlerden meydana geliyordu. Pek azı dışında daimî askerler süvari sınıfındandı. Piyade askerleri kale müdafaalarında, muhasaralarında kullanılırdı. Sayıları çok azdı. Süvariler ve yaya askerler menşe itibariyle hür kişilerden meydana gelen hassa askerleri ile satın alınıp asker olarak yetiştirildikten sonra azâd edilen (hürriyetine kavuşturulan) memlûklardan *meydana geliyordu.* Memlûklar *Türk menşeli olup ordunun en muharip sınıfını teşkil ediyorlardı. Her emîr hür askerlerin yanında memlûk askerler de edinirdi. Terfi ve maaş bakımından hür askerlerle memlûklar arasında hiç bir fark yoktu. Daimî askerler iktâlı (dirlikli) idiler. Gönüllüler ancak ihtiyaç olduğu zaman silâh altına alınırlar, diğer zamanlarda normal işleriyle uğraşırlardı. Bunlar umumiyetle Türkmenlerden toplanırdı.*

Haçlıların askerleri de süvariler ve piyadeler olmak üzere iki sınıfa ayrılırdı. Savaşlarda genellikle süvarilerin adedi verilirdi. Süvariler de iki kısımdı, birinci sınıfı şövalyeler meydana getiriyordu ki, bunlar belli sınamalardan, törenlerden geçirilerek bu dereceye yükselirlerdi. İkinci sınıfı Türkopoller *(Türkoğulları) meydana getiriyordu ki, bunlar satın alınarak yetiştirilirlerdi. Memlûk sınıfının Haçlılar ve Bizanslılardaki karşılığı olup umumiyetle Türk menşelilerden meydana gelirlerdi. Haçlıların kumandanları baron, kont, dük gibi ünvan alırlardı. Haçlıların atları daha kuvvetli, zırhları daha ağırdı. Müslümanların atları daha küçük ve çevik, umumiyetle zırhları hafifti. Müslümanlar ve bilhassa Türkler oku, Haçlılar uzun saplı mızrakları iyi kullanırlardı. Haçlıların zırh üstünlüğüne karşılık, Müslümanların ateşli naft silâhlarında üstünlüğü vardı. Deniz hâkimiyetinde Haçlılar açık bir üstünlüğe sahiptiler. Akdeniz hâkimiyeti ve ticareti onların elindeydi. Ayrıca, Müslüman dünyasına göre Batı Avrupa daha enerjikti. Ortak menfaatleri için birlik halinde hareket edebiliyordu. Aradaki çöller, göçebeler ise İslâm dünyasının medenî mıntıkalarını devamlı tehdit altında bulunduruyordu. İslâm dünyasındaki nüfus yoğunluğu zannedildiğinin aksine Batı Avrupa'dan daha azdı.*

Biz bu çalışmada, daha önce olduğu gibi «frenk» *ile* «haçlı» *kelimelerini aynı manaya kullandık. İslâm tarihçileri de bu iki kelimeyi birbirinin yerinde kullanırlar. Avrupalı tarihçiler* «frank» *kelimesi yanında* «norman» *gibi kelimeleri de kullanarak, Müslüman tarihçilere göre, kelimenin (frenk kelimesinin) manasını darlaştırırlar. Frenk kelimesiyle Müslümanlar Batı Roma'nın vârisi olan ülkeleri ve kuzeylerindeki bölgeleri yani Ortaçağ Katolik dünyasını kastederler. Daha sonra bu bölgelerin bir kısmı Protestan olmuştur. Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nda hâkim fikrî unsur olması üzerine, putperest mira-*

sı kabul edilen antik devrin sanat ve ilmi, felsefesi gözden düşmüş, Avrupa gerileme devrine girmişti. Bu kültürel gerilemeyi siyasî gerileme takip etti. 1000 tarihinden önce çeşitli siyasî çalkantılar içinde bulunan Batı Avrupa'da XI. ve XII. asırlarda büyük bir uyanış başlamış, şehirler derebeylerin tasallutundan kurtulmuş, derebeyliklerin çoğu krallıklara bağlanarak kuvvetli devletler ortaya çıkmıştı. İbranice'den ve Arapça'dan pek çok ilmî kitap tercüme edilmişti. Bu uyanış sonucu Batı Avrupa XI. ve XII. asırlarda Müslüman ve Bizans dünyası aleyhine genişleyerek Akdeniz hâkimiyetini ve Akdeniz ticaretini ele geçirmiş, Doğu'da ve Kuzey Afrika'da ticarî koloniler, askerî köprübaşları edinmişti. Bizans Selçuklulardan yediği darbenin bir benzerini Batı Avrupa'dan yemişti. Fransız Provençe'ındaki yüksek medeniyetten ve İslâm kültüründen faydalanan Avrupa'da ticaretin yanında çeşitli sanatlar, gemi yapımcılığı, demirle ilgili sanatlar gelişmişti. Ayrıca, bu bölgede yoğun bir nüfus vardı. Bölge ziraatçiliğe, hayvancılığa elverişliydi. Bol kereste potansiyeline ve çeşitli madenlere sahipti. Doğuda olduğu gibi, ülkeler arasını ayıran çöller ve göçebeler yoktu. Avrupa eski uykusundan uyanmıştı. Kilise ve Lâtin kültürü bu uyanışta birleştirici bir rol oynuyordu. Avrupa bu birlik içinde dünyaya açılmış, çeşitli kültürlerden etkilenerek Rönesans'a hazırlanıyordu. Fransa'da Gotik Mimarî bu sırada doğdu. Pek geçmeden bütün Batı Avrupa'ya yayıldı. Günümüzde dahi birer sanat abidesi olan katedraller inşa edildi. III. Haçlı Seferi'nin üzerinden 30 sene geçmeden İngiltere'de Magna Carta ilân edildi. Fransa'da Sorbon kuruldu. II. Frederich gibi Avrupa'da Eski Yunan ve İslâm kültürlerine açık bir hükümdar çıktı. III. Haçlı Seferi'nde Haçlıların kullandığı teknik, daha önceki Haçlı seferlerine göre çok gelişmişti. Bu husus okuyucuların hizmetine sunulan bu çalışmada açık olarak görülmektedir. Sarton'un ilimler tarihine dair yazdığı önemli eserde görüldüğü gibi, XIII. asırda Batı Avrupa ilim ve düşünce hayatı bakımından İslâm Dünyası'ndan daha canlıydı. Bu şartlar içinde, edindiği birikim ve teşebbüs gücü, yoğun sosyal münasebetler sonucu, Hristiyanlığın bir çıkış yolu olmadığını farkeden Batı Avrupa pek geçmeden dikkatini Antik Devre çevirecek ve Rönesans başlıyacaktır.

Salâhaddîn işte böyle uyanış halindeki, yekvücut olmuş Frenklere karşı İslâm'ın mücadele azminin temsilcisidir. Onun bıraktığı bu ruhtur ki, bölgeyi Haçlılardan temizlediği gibi, Moğollara karşı başarıyla müdafaa etmiştir.

Teşkilât bakımından Eyyûbîler Devleti eklektik bir durum arzetmektedir. İdarî ve malî teşkilât bakımından Mısır ve Yemen'de Fâtımîler devrinde mevcut olan kurumların çoğu bazı düzenlemeler dışın-

da aynen devam etmiştir. Ancak, Fatımî ideolojisiyle ilgili kurumlara müsamaha edilmemiş, onların yerine sünnî kurumlar konmuştur. Şam el-Cezîre ve Kuzey Irak'ta Zengîler devrinde mevcut olan idarî, askerî, malî ve kazaî teşkilât aynen devam etmiştir. Askerî teşkilât bakımından ise bütün ülkede iktâ (dirlik) sistemi tatbik edilmiştir. Bu devirdeki iktâ sistemi Osmanlılardaki gibi, has, zeâmet ve dirlik olmak üzere üç dereceli bir manzara göstermektedir.

Kaza teşkilâtının başı bu devirde Başkadı*'dır. Ülkedeki diğer kadıları o tayin etmektedir. Başkadıdan başka kazasker de vardı.* Kazasker *sadece ordunun muhakeme işlerine bakardı. Bir de çok önemli davaların ve anlaşmazlıkların bakıldığı* Mezâlim Mahkemesi *vardı. Bu mahkeme* Dârüladl*'de Sultan'ın ve devlet büyüklerinin huzurunda haftada iki gün oturumlar tertip ederdi. Bu mahkemede, ayrıca, devletin önemli işleri konuşulurdu. Bu bakımdan* Mezâlim Mahkemesi*'ni Osmanlılardaki* Kubbealtı Divanı*'nın ilk örneği sayabiliriz.*

Eyyûbîler Devleti kuvvetli bir maliye teşkilâtına sahipti. Bilhassa Mısır'da çok eski devirlere dayanan köklü bir maliye teşkilâtı vardı. Bu teşkilâtta idareci, tahsildar, eksper ve kontrolcü olarak çok miktarda memur vardı. Bunların önemli bir kısmı, yerli Hristiyan Kıptlardandı. İktisadî bakımdan devlet kendisine yeterliydi. Yerli üretimin yetmediği demir, kereste ve zift gibi stratejik maddelerin bir kısmı ticaret anlaşmaları yapılan İtalyan şehir devletleri vasıtasıyla temin ediliyordu. Ülkede ziraat ve ticaret çok gelişmişti. Bu iki sektör devletin ekonomisinin esasını meydana getiriyordu. Bunların yanında imalât sanayii, hayvancılık ve ince sanatlar da gelişmişti. Ülke, baharat ve ipek yollarını Akdeniz'e bağlayan bir noktada bulunduğu için ticaret çok canlıydı. Aradaki devamlı harplere rağmen Müslümanlarla Haçlılar arasındaki ticaret kesilmeden devam etmiştir. Ülkenin para birimi altın (dinar)dı. Bununla beraber, içteki ticarî muamelâtın çoğu gümüş ve bakır parayla yapılıyordu. Ülkede her üç nevi para basılıyordu. Bilhassa Mısır altını en yüksek itibara sahipti. İnşaat ve gemicilik sektörleri de gelişmişti. Bu devirde pek çok kale, sur, köprü, hastane, medrese, hamam ve başka bayındırlık müesseseleri yapılmıştır.

Bu devir, sosyal yardımlaşma kurumları bakımından İslâm tarihinin en müstesna dönemlerinden biridir. Büyük şehirlerin çoğunda halka parasız hizmet veren hastaneler, düşkünler ve yetim evleri, talebe yurtları, imârethaneler vardı.

Nûreddîn devrinde Şam'da gelişmeye başlayan ilmî müesseseler, Salâhaddîn devrinde Mısır, Yemen, Hicaz gibi yeni zaptedilen ülkelere gitmiş, bu ülkelerde medreseler açılmıştır. Salâhaddîn ve daha sonra-

ki Eyyûbî sultanlarının ilme ve âlimlere verdiği değer neticesinde Eyyûbîler dönemi kültür ve ilim hayatı bakımından daima canlı geçmiş, Memlûklara müsait bir ilim ve kültür ortamı miras bırakmıştır.

Önsözle ilgili diyeceklerime son verirken şu hususu önemle belirtmek isterim ki, bu kitap yirmi yıl civarında süren çalışmaların neticesinde meydana getirilmiştir. Eğer Salâhaddîn gibi örnek bir devlet adamını ve devrini en doğruya yakın anlatmaya ve aydınlatmaya muvaffak olduysam, çabalarımın meyvesini almış sayılabilirim. Zira, bu gün onun devrindeki birlik ve beraberlik ruhuna her zamandan daha fazla muhtacız. Onun meydana getirdiği birlik ruhudur ki, Haçlılarla Moğollar arasında sıkışmış, İslâm'ın en son ümidi olarak kalmış bu devleti düşmanlarına karşı muzaffer kılmıştır. Ayrıca, Salâhaddîn tarafından Hıttin zaferinin kazanılışının ve Kudüs'ün Haçlılardan geri alınışının sekiz yüzüncü yıldönümü dolayısıyla bu kitabı yayınlayan «ÇAĞ YAYINLARI» yayın hayatımızda bu konudaki boşluğu doldurmakla önemli bir görevi yerine getirmektedir. Başarı Allah'ın yardımıyladır.

Doç. Dr. Ramazan ŞEŞEN

İÇİNDEKİLER

Takdim ... 5
Takriz ... 7
Önsöz ... 9

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASÎ VE ASKERÎ TARİH

I — Giriş ... 27

A. Haçlı Seferlerini Hazırlayan Sebepler ... 27
B. Haçlıların Ortadoğu'ya Gelişleri ve İlk Zamanları ... 30
C. Selçuklular ve Haçlılar ... 31
D. Nûreddîn Mahmûd b. Zengî ... 36
1 — Zengîlerle Eyyûbîlerin İşbirliği, Şam ve el-Cezîre Bölgesinde Kuvvetli Bir İslâm Birliğinin Kurulması ... 36
2 — Dımaşk'ın Zaptı ... 38

II — Salâhaddîn'in Tarih Sahnesine Çıkışı ve Mısır Seferleri ... 41

A. Birinci Mısır Seferi ... 42
B. İkinci Mısır Seferi ... 45
C. Üçüncü Mısır Seferi ve Mısır'ın Zaptı ... 48

III — Salâhaddîn, Nûreddîn'in Mısır Naibi ... 53

A. Salâhaddîn'in Amcasının Yerine Geçmesi ve Mısır'da İdareyi Ele Alışı ... 53
B. Zencîlerin (Sudanlıların) ve Ermenilerin İsyanı ... 55
C. Frenk-Bizans Müttefik Kuvvetleri Tarafından Dimyat'ın Muhasarası ve Müttefiklerin Yenilgiye Uğratılmaları ... 55
D. Fâtımî Hilâfeti'nin Kaldırılması ... 57
E. Nûreddîn ile Salâhaddîn'in Haçlılara Karşı Askerî Harekâtı ... 60

F. Mısır'daki Kuvvetlerin Komşu İslâm Ülkelerine Seferleri ... 62
1 — Yemen'in Zaptı ... 62
2 — Trablusgarb'ın Zaptı ... 62
G. Nûreddîn'in Ölümü ve Bunun Üzerine Meydana Gelen Gelişmeler ... 63
H. Sicilya Donanmasının İskenderiye Çıkartması ve Yenilgiye Uğratılması ... 65

IV — Nûreddîn'in Ölümü Üzerine Şam ve el-Cezîre'de Parçalanmış Olan Birliği Salâhaddîn'in Yeniden Kurma Çabaları ... 69

A. Salâhaddîn'in Halep-Musul Müttefik Kuvvetlerini Yenmesi ... 70
B. Salâhaddîn'in Haşhaşîler Üzerine Seferi ... 72
C. Sultan'ın Şam'da Yeni İdarî Düzenlemeleri, Anadolu Selçuklularına ve Ermenilere Karşı Seferi ... 74
1 — Anadolu Selçukluları Üzerine Yapılan Sefer ... 74
2 — Ermeniler Üzerine Yapılan Sefer ... 76
D. Halep-Musul İttifakının ve Artuklu Beyliklerinin Salâhaddîn'in Birliğine Katılması ... 77
1 — Sincar'ın Zaptı ... 78
2 — Âmid'in Zaptı ... 79
3 — Halep'in Zaptı ... 79
4 — Musul'un Sultan'ın Yüksek Hâkimiyetini Tanıması ... 82
E. Ülkenin İdaresinin Yeniden Tanzimi ... 84
* — Tuğtigin'in Yemen'e Tayini ... 85
F. Karakuş ve Arkadaşlarının Kuzey Afrika'daki Hareketleri ... 85

V — Salâhaddîn'in Abbasîler, Bizans ve Diğer Bazı Devletlerle Olan İlişkileri ... 89

A. Salâhaddîn ile Abbasî Halifesi Arasındaki İlişkiler ... 89
B. Salâhaddîn ile Bizans Arasındaki İlişkiler ... 92
C. Salâhaddîn'in Diğer Bazı Devletlerle Olan İlişkileri ... 93

VI — Salâhaddîn'in Cihadı ... 95

A. Remle Yenilgisi ... 96
B. Merc-i Uyûn Zaferi ve Beyt el-Ahzân Kalesi'nin Fethi 99
C. Beysan ve Beyrut Seferleri ... 104

D. Mısır Donanmasının Akdeniz ve Kızıldeniz'deki Harekâtı ... 106
E. Salâhaddîn'in Beysan Gazası ve Kerek Muhasaraları 107

VII — Büyük Cihad ... 109

A. Hıttîn Zaferi ve Filistin'in Kurtarılması ... 109
1 — Taberiyye, Akkâ, Nâsıra, Hayfa, Nablus, Sayda, Beyrut ve Diğer Şehirlerin Zaptı ... 112
2 — Askalan, Gazze ve Dârûm'un Fethi ... 113
B. Kudüs'ün Fethi ... 114
1 — Sur'un Muhasarası ... 117
2 — Safed ve Kevkeb Kalelerinin Muhasarası ... 123
C. Antakya Prinskepsliği Topraklarının Fethi ... 123
D. Kerek-Şevbek, Safed ve Kevkeb Kalelerinin Fethi ... 128
E. Şakîf-i Arnûn Muhasarası ve Sur'daki Yeni Gelişmeler 129

VIII — III. Haçlı Seferi ve Akkâ Müdafaası ... 131

A. Büyük Çarpışma ... 134
B. Alman Haçlıları ... 136
C. el-Melik el-Âdil'in ve Mısır Donanmasının Gelişi ... 137
D. Yeni Çarpışmalar ve Mısır Donanmasının Yeni Bir Zaferi ... 138
E. el-Melik el-Âdil'in Zaferi ve II. Henri de Champagne'in Gelişi ... 139
F. Alman İmparatoru Frederich Von Swaben'in Gelişi ... 142
G. Cephede Meydana Gelen Yeni Gelişmeler ... 144
H. Frenklerin Etraflarındaki Muhasara Çemberini Kırmak İçin Yeni Bir Teşebbüsleri ... 144
I. Takiyyüddîn'in Güney-Doğu Anadolu'ya Gitmesi ve Akkâ'daki Birliğin Değiştirilmesi ... 147
J. Fransa ve İngiltere Krallarının Gelişi ve Akkâ'nın Düşmesi ... 149
K. Akkâ'nın Düşmesi Üzerine Meydana Gelen Gelişmeler 157
L. Frenklerin Askalan'a Doğru Hareketleri ... 161
1 — Kaysariyye Meydan Muharebesi ... 163
2 — Arsuf Meydan Muharebesi ... 163
M. Frenklerin Kudüs'ü Alma Teşebbüslerinin Sonuç Vermemesi ve İki Taraf Arasında Sulh Yapılması ... 166
1 — Sulh Müzakereleri ... 168
2 — 1191 Yılının Sonları İle 1192 Yılının İlk Yarısında Müslümanlarla Haçlılar Arasında Çeşitli Cephelerde Cereyan Eden Çarpışmalar ... 171

3 — Kudüs'ün Tahkim Edilmesi 174
4 — Frenkler Arasında Birliğin Sağlanması 174
5 — Müslümanlar Arasında Birliğin Sağlanması 175
6 — Frenklerin İkinci Defa Kudüs Üzerine Yürüme Teşebbüsleri 176
7 — İki Taraf Arasında Sulh Müzakerelerinin Yeniden Başlaması 179
8 — Yafa'nın El Değiştirmesi 180
9 — Sulh Müzakerelerinin Yeniden Başlaması ve Barışın İlânı 182
N. Sultan'ın Kudüs ve Etrafının İdaresini Tanzim Edip Dımaşk'a Dönüşü 187
O. Salâhaddîn'in Son Günleri ve Ölümü 190

IX — Salâhaddîn'in Şahsiyeti 195

İKİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR TARİHİ

I — Devlet Teşkilâtı 203

A. İdarî Teşkilât 206
1 — Sultan ve Saray Teşkilâtı 206
2 — Vezir ve Dîvan el-İnşâ 213
3 — Mısır ve Şam Nâibleri 218
4 — İktâ el-Hâss Sahibi Emîrler 218
5 — Hazinedar 221
6 — Valiler 222
7 — Reisler 222
8 — Şihne (Subaşı) 223
9 — Muhtesib 223
10 — Elçiler 225
B. Kaza Teşkilâtı ve Başkadı 226
1 — Kazasker 230
2 — Mezâlim Mahkemesi ve Dâr el-Adl 230
3 — Büyük Merkezlerin Hatipleri 232
C. Askerî Teşkilât 232
1 — Kara Ordusu 233
2 — Milis Kuvvetleri 240
3 — Yaya Askerler 241

4 — Zerdhâne ve Istabl (Silâh Deposu ve Sultan'ın Ahırı) 242
5 — Ordu Çarşısı 243
6 — Askerlerin Kıyafetleri ve Orduda Kullanılan Silâhlar 245
7 — Dîvan el-Ceyş (Ordu Dîvanı) 246
8 — Deniz Kuvvetleri ve Donanma 252
9 — Donanmada Kullanılan Gemiler, Silâhlar ve Personel 255
10 — Dîvan el-Ustûl 256
D. Maliye Teşkilâtı (Dîvan el-Mal) 256

II — Vergiler ve Devletin Diğer Gelir Kaynakları 265

1 — Haraç 268
2 — Zekât, Hums ve Öşür 271
3 — Cizye (Cevâlî) 273
4 — el-Mevârîs el-Haşriyye 274
5 — Ribâ ve Ahkâr 274
6 — Merâ, Sığır, Manda, Koyun Vergileri 275
7 — Müsadereler, Fidyeler, Ganimetler 275
8 — Köprüler Vergisi 277
9 — Rüsûm el-Vülât 277
10 — Saman, Kümes Hayvanları ve Himâye Vergileri ... 277
11 — Madenler 278
12 — Balıkçılık 279
13 — Vakıflar 279
14 — Acez el-Udde ve Acez el-Mâl 280
15 — Hazâin el-Silâh Vergisi 280
16 — Donanma ve Tersane Vergisi 280
17 — el-Müteveffîr 280
18 — el-Favâzıl 281
19 — el-Ğaybânât 281
20 — Nısf el-Öşür 281
21 — Dâr el-Ayar 281
22 — Dâr el-Tırâz 282
23 — Dâr el-Darb (Darphane) 282

III — İktisadî Durum 285

1 — Ticaret 289
2 — Önemli Bazı Sanayi Maddelerinin Üretimi ve İnce Sanatlar 296
3 — Para Sistemi 297

IV — İmar Faaliyetleri ... 303
1 — Kaleler ... 305
2 — Köprüler ... 309
3 — Kanallar, Havuzlar, Bendler ... 309
4 — Hanlar ve Kaysâriyyeler ... 310
5 — Hamamlar ... 310
6 — Camiler ve Mescitler ... 311

V — Sosyal Yardımlaşma Kurumları ... 313
1 — Hastahaneler ... 313
2 — Diğer Sosyal Yardımlaşma Kurumları ... 316

VI — Eğitim ve Öğretim Kurumları ... 321
1 — Medreseler ... 322
2 — Diğer Öğretim Kurumları ... 328
3 — Kütüphaneler ... 331

VII — İlim Hayatı ... 337
A. Dinî İlimler ... 343
1 — Kur'ân İlimleri ... 343
2 — Hadis İlmi ... 345
3 — Fıkıh-Akâid İlimleri ... 348
a) Hanefî Fıkhı ... 349
b) Mâlikî Fıkhı ... 351
c) Şâfiî Fıkhı ... 351
d) Hanbelî Fıkhı ... 358
e) Zeydiyye Fıkhı ... 362
f) İmâmiyye Fıkhı ... 363
g) İsmâiliyye ve Nusayriyye Fıkhı ... 364
4 — Tasavvuf ... 364
B. Dil ve Edebiyat ... 367
1 — Dil ve Edeb (Filoloji ve Edebiyat Tarihi ve Edebiyat Tenkidi) ... 367
2 — Edebî Nesir ve Şiir ... 373
C. Tarih, Coğrafya, Siyaset ve Harp Sanatı ... 390
D. Felsefe, Riyaziye ve Tabiî Bilimler ... 406
1 — Felsefe ve Mantık ... 407
2 — Riyaziye (Matematik) ve Tabiî Bilimler ... 421
3 — Tıp, Eczacılık, Botanik, Zooloji ... 427

SONUÇ VE CEMİYETİN DEĞERLENDİRİLMESİ ... 439
İNDEKS ... 457
BİBLİYOGRAFYA ... 495

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ VE ASKERİ TARİH

KUDÜS

Her vuslata mehtap olmuş beldeye bak!
Eyvah! Yalıyor ufkunu bir kanlı şafak
Sabret Kudüs'üm silmek için gözyaşını
Elbet bir Ömer bir Salahaddin çıkacak.

Kenan SEYİTHANOĞLU

I — GİRİŞ

A. HAÇLI SEFERLERİNİ HAZIRLAYAN SEBEPLER

İslâm'ın ortaya çıkışı sırasında Ortadoğu'da iki büyük askerî ve siyasî güç vardı. Bunlar başkenti İstanbul olan Bizans Devleti ile başkenti Medâîn olan İran Sâsânî Devleti idi. Bu iki devlet aynı zamanda o zamanki medenî dünyanın bilim ve teknik bakımından en ileri ülkeleriydi. 622 yılında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke'den Medine'ye hicretiyle doğan İslâm Devleti, kısa bir zamanda hem Sâsânîleri, hem de Bizans'ı mağlup ederek topraklarını Türkistan'dan Pirenelere kadar genişletti. Bu yeni İslâm Devleti, Sâsânî Devleti'nin varlığına son verdi. Bizans'ın ise Anadolu hariç Asya ve Afrika'daki topraklarını kendi topraklarına kattı. Bu sırada Hristiyan dünyasından olan Batı Roma'nın vârisi Batı Avrupa lâtin dünyası çalkantılar içinde, geri bir halde olduğu için Bizans'ın yardımına koşacak durumda değildi. Avrupa'da henüz kuvvetli siyasî birlikler kurulmamıştı. Ana kuvvetini Arapların temsil ettiği Müslüman ordularının ilerleyişi, önemli ölçüde VIII. asrın ilk yarısında Fransa ve İstanbul surları önünde ve Anadolu'da durdu. Bununla beraber X. asrın başlarına kadar İslâm Dünyası, Avrupa karşısında askerî ve siyasî bakımdan üstün durumdaydı. Bu üstünlük Abbasî Devleti'nin parçalanması üzerine önce doğuda elden gitti.

Buna karşılık Bizans'ta askerî ve siyasî bakımdan bir yükselme devri başladı. Bizans Anadolu'da, Kafkasya'da, Akdeniz'de ve Balkanlar'da yeniden eski toprak bütünlüğünü elde etti. Güneydoğu Anadolu, Suriye, Lübnan ve hatta Filistin'deki Müslüman hâkimiyetini tehdit eder hale geldi. Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını geri aldı. Buraların Arap-Kürt-Türk yerli halkına karşı Hristiyan Ermenileri tuttu. Önce Mısır'da sonra Suriye'de Fâtimîlerin hâkimiyetlerini genişletmeleri Suriye'de bir ara kuvvet dengesini sağladı.

Fakat, Fatimî Hilâfeti şiî olduğu için Bağdat'taki Abbasî Hilâfeti ile rekabet halindeydi. Hatta, Büveyhîlerin sonlarında Bağdat subaşısı olan Besâsîrî vasıtasıyla bir ara Abbasî halifesini dahi göz hapsine aldı. Selçukluların ortaya çıkışı ile Ortadoğu'daki kuvvet dengesi bozuldu. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Bağdat'ı alarak Abbasî hali-

fesini şiî Büveyhîlerin ve Fâtimîlerin baskısından kurtardığı gibi, Anadolu ve Kafkasya'da Bizans'a karşı, Suriye'de Fâtimîlere karşı üstünlük sağladı. Doğu Anadolu'nun yerli Müslüman halkı Türkler Kürtler-Araplar, Selçuklularla işbirliği yaptılar. Alp Arslan tarafından 1071'de kazanılan Malazgirt zaferinin kazanılmasına yardım ettiler. Bunun üzerine, Anadolu'daki ve Kafkasya'daki Bizans topraklarının büyük bir kısmı ile Suriye, Filistin topraklarının büyük bir kısmı Selçuklu Türklerinin eline geçti.

Bizans'ın gücünü kaybedip çökmeğe yüz tuttuğu bu sırada Batı Avrupa'da kuvvetli bir uyanış başlamıştı. XI. asrın ilk yarısında uyanmağa başlayan Frenk dünyasında Fransa, Almanya ve Kuzey İspanya'da kuvvetli siyasî ve askerî güçler doğmuş, yeni krallıklar ortaya çıkmıştı. Batı Avrupa'da başlayan bu uyanış neticesinde önce İspanya'da İslâm hâkimiyeti gerilemeye başladı. Arkasından 1052-1068 yılları arasında İngiltere ve Sicilya, Normanlar tarafından zaptedildi. Ve bu iki adada denizci, kuvvetli iki Norman krallığı kuruldu. Aynı sıralarda İtalya yarım adasındaki Bizans hâkimiyeti de sona erdi. Bu yarımadanın kıyılarında kurulan Venedik, Cenova, Piza, Amalfi, Napoli gibi tüccar ve asker denizci şehir devletçikleri ortaya çıktılar. Denizciliğe ve ticarete önem veren bu devletler, İslâm dünyası ve Bizans aleyhine olarak, Akdeniz'deki ticarî ve askerî hâkimiyeti ele geçirdiler. Böylece, Akdeniz ticareti Batı Avrupa'nın eline geçti. Avrupa'da siyasî, askerî, ticarî ve bilimsel bir teşebbüs gücü doğmaya başladı. Zamanla gelişen bu teşebbüs gücü bu günkü bilim ve tekniği doğurdu.

Bu uyanış neticesinde Batı Avrupa, dış dünya ile daha çok ilgilenmeye başladı. 1081 yılında tahta çıkan Bizans imparatoru Alexios, Selçuklu ve Peçenek Türklerinin akınları ve İstanbul'u karadan ve denizden tehdit etmeleri karşısında çaresiz kaldı. Ve Frenk dünyasından yardım istedi. Bunun üzerine, bir Haçlı seferi düzenlenmesi fikri Avrupa'da kuvvetlenmeye başladı. Papa II. Urbanus'un 1095 yılında İsâ peygamberin mezarının kurtarılması için yaptığı çağrı üzerine, yeni topraklar edinmek isteyen feodal hükümdarlar ve kaybedecek bir şeyi olmayan maceraperest ve dindar halk kitleleri arasında Haçlı seferi hazırlıkları başladı. Bu hareket aynı zamanda Batı Avrupa Frenk dünyasının ortak menfaatleri için birleştiği ilk hareketti. Batı Avrupa'nın ortak menfaatleri için birleştiği böyle bir zamanda İslâm dünyası, siyasî ve askerî bakımdan yeni bir krize girdi. Melikşah'ın 1092 yılındaki ölümü üzerine Selçuklu Devleti'nde taht kavgaları başladı. Şehzâdeler arasında tahtı ele geçirmek için kıyasıya bir mücadele cereyan ediyordu. Devletin eyaletleri başındaki küçük hükümdar-

lar, ya bu şehzâdelerden biri tarafını tutuyorlar, ya da istiklâllerini ilân ediyorlardı. Fâtımî Devleti ise kendi varlığı için tehlikeli gördüğü Selçuklu Türklerine karşı işbirliği yapacak bir müttefik arıyordu.

Şehzâdeler arasındaki bu mücadele 1103 yılında Berkiyâruk ile Muhammed Tapar'ın müşterek sultan ilân edilmesiyle neticelendi. 1104 yılında Berkiyâruk ölünce Muhammed Tapar tek başına Selçuklu sultanı oldu. Fakat, bu hükümdarın uzak yerlerde hiç bir otoritesi yoktu. Anadolu'da Anadolu Selçukluları, Danışmendliler, Suriye'de Tutuş'un oğulları, Horasan'da Sencer ve İran'da Selçuklu sülâlesinden gelen çeşitli kollar müstakil hareket ediyorlardı. Bu çözülmenin neticesi olarak Bizans yeniden toparlanmaya başladı. Kafkasya'da Gürcüler, Orta Asya'da Karahitaylar yeni birer güç olarak ortaya çıktılar. İşte bu ortam içinde doğuya gelen Haçlılar, karşılarında bir birlik değil, birbirlerinin başarısını kıskanan mahalli hükümdarlar veya valiler buldular. Bunları teker teker etkisiz hale getirerek Akdeniz'deki donanmalarının yardımıyla Urfa, Antakya, Trablusşam ve Kudüs şehirleri merkez olmak üzere küçük ve güçlü Haçlı devletleri kurdular. İki asır İslâm dünyasının merkezinde varlıklarını koruyabildiler. Bu bölgede kurulan bu Haçlı devletleri, Asya İslâm dünyası ile Afrika İslâm dünyasını bağlayan kilit noktasını da ellerinde tutuyorlardı. Bu Haçlı tehdidi, Fas'ta Muvahhidîler Devleti'nin kurulmasıyla İspanya'da muvakkaten durdurulmuş, doğuda Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûklar devletlerinin birbirlerini takip etmeleriyle XII. asrın sonunda Salâhaddîn zamanında etkisiz hale getirilmiş, XIII. asrın sonunda Kalâvun devrinde tamamiyle ortadan kaldırılmıştır. Doğudaki mücadele müslümanların, batıdaki mücadele hristiyanların üstünlüğüyle neticelenmiştir.

Şu hususa işaret etmek gerekir ki, Doğu-Batı arasındaki bu mücadelede Frenk (Lâtin) dünyası, İslâm dünyasına göre daha enerjik görünmekte ve müşterek menfaatleri için birlikte hareket edebileceğini ortaya koymaktadır. Batı Avrupa'nın bütün ülkeleri ve hükümdarları aradaki uzun mesafeye rağmen bu mücadeleye katılmışlardır. Doğuda ise bu mücadeleye Haçlıların hareket sahası dışında kalan ülkeler ve hükümdarlar ilgi göstermemiştir. Hatta, Zengîlerin ve Eyyûbîlerin kuruluşuna kadar Haçlı devletçiklerinin etraflarındaki İslâm devletçikleri dahi aralarında devamlı bir anlaşma sağlayamamış, Mısır'daki Fâtımî Devleti de bu mücadeleye elle tutulur bir destekte bulunamamıştır. İşte, önce Zengîlerin ortaya çıkışı ve bunu Eyyûbîler ile Memlûkların takip edişinin ehemmiyeti, bu hanedanların bölgeyi önce Haçlılara, sonra Moğollara karşı başarıyla müdafaa etmeleri ve bunun neticesi bölgede canlı bir kültür hayatının ortaya çık-

masıdır. Birbirlerinin devamı olan bu devletler, Selçuklu Devleti'nin güney uzantısı olup idarî ve askerî sınıfların ana unsurunu Türkler meydana getiriyordu. Bu devletler daha Osmanlılardan önce, üç buçuk asır müddetle Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Mısır, Hicaz, Yemen ve bir ara Libya ve Tunus'ta Türk hâkimiyetini devam ettirmişlerdir. Bu sebeple Osmanlı hâkimiyeti buralarda kolayca tutunmuştur. Salâhaddîn devri ise Doğu ile Batı arasındaki bu mücadelenin ve Oğuzların Arap ülkelerinde hâkimiyetlerini tesis etmelerinin doruk noktasını temsil eder.

B. HAÇLILARIN ORTA DOĞU'YA GELİŞLERİ VE İLK ZAMANLARI

Papa II. Urbanus'un 1095 yılındaki çağrısını, Frenk ve Normanlardan macerasperest derebeyler ile, halk arasından kaybedeceği bir şey olmayan maceraperestler ve mütaassıp dindarlar memnuniyetle karşıladılar. Doğu'da ticaret kolonileri kurup Doğu ticaretini ele geçirmek isteyen Venedik, Cenova, Amalfi ve Piza gibi İtalyan şehir cumhuriyetleri, bu hareketin kendi emellerine hizmet edeceğini düşünerek, Haçlı Seferi'ni desteklediler. Önce 1096 yılında çapulcu ve nizamsız birliklerden meydana gelen papaz Pièrre L'Hermit kumandasındaki kalabalık bir ordu harekete geçti. Bu ordu geçtiği yerleri yağmalayarak İstanbul'a geldi. Anadolu yakasına geçince İznik'e varmadan Anadolu Selçukluları tarafından imha edildi. Bunu 1097 yılında büyük kontlar ve ünlü şövalyelerin meydana getirdiği düzenli kuvvetler takip etti. Bunlar Bizans'ın yardımıyla önce İznik'i ele geçirdiler. Eskişehir yakınlarında, Doreleon meydan muharebesinde Anadolu Selçuklu Sultan'ı I. Kılıç Arslan'ın kuvvetlerini yendikten sonra yollarına devam ederek Konya'ya vardılar. Oradan iki kola ayrılarak Tankred kumandasındaki küçük bir kolu Külek Boğazı yoluyla Çukurova'ya indi ve bu bölgeyi ele geçirdi. Kayseri ve Maraş'tan geçen anakol Antakya'ya varmazdan önce ikiye ayrıldı. Baudouin kumandasında Urfa istikametine giden bir gurup Ermenilerin yardımıyla 1097-1098 yıllarında Urfa Haçlı Kontluğunu kurdu. Güneye yürüyen Godefroi de Bouillon, Raymond de St. Gille ve Bohemund kumandasındaki ana kol, Antakya üzerine yürüdü. Bu sırada Fâtimî veziri olan Afdal, 1098 başlarında, Haçlılara elçi göndererek Selçuklulara karşı anlaşma teklif etti. Haçlılar, 1098 sonlarında yine Ermenilerin yardımıyla Antakya'yı aldılar. Burada kurulan Prinkepsliğin başına Bohemond'u getirdiler. Antakya sahibi Yağısıyan'a yardıma gelen Dımaşk sahibi Dukak ile Halep sahibi Rıdvan'ın kumandasındaki İslâm kuvvetleri Haçlılara karşı bir şey yapamadı. Daha sonra

Musul Atabeyi Kürboğa kumandasında gelen Selçuklu kuvvetleri de Antakya önünde yenildi. Haçlılar bundan sonra güneyde yolları üzerindeki ele geçirilmesi kolay olan bazı yerleri aldılar. Filistin'e doğru yürüyüşlerine devam ederek bir müddet önce Fâtımilerin Selçuklulardan geri aldıkları ve İsâ'nın mezarının bulunduğu Kudüs şehri önüne vardılar. Şiddetli bir kuşatmadan sonra Ekim 1099'da Kudüs'ü ele geçirdiler. Şehirde bulunan Müslüman âlimlerden, zâhitlerden ve halktan 70.000 civarında insanı kılıçtan geçirdiler. Kudüs'te kurulan Krallığın başına Godefroi de Bouillon getirildi. Fâtimîler bu sefer ve bundan sonra Askalân'ı üss edinerek Kudüs Haçlılarına karşı yaptıkları seferlerde elle tutulur bir başarı elde edemediler. Haçlılar, tüccar ve denizci İtalyan şehir cumhuriyetleri donanmalarının yardımıyla Fâtımîlerden 1104 yılında Akkâ'yı, 1110 yılında Hayfa ve Beyrut'u, 1116 yılında Eyle (Eliat)'yi ele geçirdiler. 1118 yılında Mısır'ın kapısı olan Ferama'yı aldılar. Filistin sahillerinde sadece Sur ile Askalân şehirleri Fâtımîlerin elinde kaldı. Haçlılar uzun bir kuşatmadan sonra, Trablus'taki Benî Ammâr emîrliğine de son vererek, burada Trablus Kontluğu'nu kurdular. Böylece doğudaki Haçlı devletlerinin sayısı dörde çıktı.

C. SELÇUKLULAR VE HAÇLILAR

Yukarıda Kürboğa kumandasındaki Selçuklu kuvvetlerinin Antakya önündeki yenilgisine işaret edilmişti. 1099 yılında Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptı üzerine, Dımaşk kadısının başkanlığında bir heyet Abbâsî Halifesi'nden ve Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'dan yardım istemek için Bağdad'a gitti. «Heyette bulunanlar saçlarını kestiler ve ağlayıp yardım istediler. Dımaşk kadısı Divan'da bir konuşma yaparak dinleyicileri ağlattı.»(1). Fakat, Halife ve Sultan o kadar çaresizdi ki, bu yalvarıp yakarma hiç bir netice vermedi. Bunun üzerine, Dımaşk heyeti başkanı Kadı Ebû Saîd el-Herevî şu beyitleri söylemek mecburiyetinde kaldı:

«*Harp ateşi tutuştuğu zaman insanın en kötü silâhı gözyaşı dökmektir. Ey Müslümanlar! Arkanızda öyle olaylar oluyor ki, başı ayak yapıyor. Bütün uyuyanları uyandıran olaylar olurken insan nasıl rahat uyur? Şam'daki kardeşleriniz, kılıçlara ve sırtlanlara yem oluyorlar. Rumlar (Frenkler) onlara her türlü kötülüğü reva görürken, siz bir şey yokmuş gibi rahat duruyorsunuz.*»*(2)*.

(1) Sıbt b. el-Cevzî, **Mir'at el-Zamân, III, Ahmed**, nr. 2907/123 (yaprak 127a-b).
(2) **Aynı eser, aynı yer.**

Selçuklular ve Fâtımîler çeşitli heyetlere rağmen Trablusşâm sahibi İbn Ammâr'a da yardım edemediler. Güneydoğu Anadolu'daki Artuklular, Şam'daki Selçuklu emîrleri, yalnız kalmalarına rağmen, Halep, Şeyzer, Dımaşk, Hıms, Hama, Harran gibi Haçlılarla burun buruna olan önemli merkezleri koruyorlardı. Müslümanların Haçlılara karşı kazandığı ilk büyük başarılar Anadolu'da oldu. 1101 yılında Danişmendliler hükümdarı Gümüştegîn, Malatya yakınlarında Antakya Prinkepsi Bohemund'u esir etti. Arkasından, Anadolu Selçuklu kuvvetleriyle birleşerek, Orta Karadeniz bölgesinde Lombardiya Haçlılarını ağır bir hezimete uğrattı. Bunu, Urfa Kontu II. Boudouin'in 1104 yılında, Harran üzerine hücumu sırasında, Mardin Artuklu emîri İlgâzî ile Musul Atabeyi Çökürmüş kumandasındaki Müslüman kuvvetlerin Antakya-Urfa müttefik kuvvetlerine karşı kazandığı büyük zafer takip etti. Bu zaferde Haçlılar büyük zayiat verdiler. Alınan esirler arasında II. Baudouin de vardı.

Fakat, bu başarıdan sonra Çökürmüş ile Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın araları açıldı. Sultan, Musul Atabeyliği'ne Cavlı Sakavu'yu tayin etti. Halep sahibi Rıdvan'ın Haçlılar tarafını tutması üzerine Cavlı bir başarı elde edemedi. Arkasından Cavlı'nın istiklâlini ilân etmesi üzerine Musul'a 1108'de Mevdûd tayin edildi. Mevdûd, Haçlılara karşı cihada gereken önemi veren bir kumandandı. Atabek Mevdûd, 1109 yılında Musul'da idareyi ele geçirip işlerini yoluna koyduktan sonra, Ahlat ve Meyyâfârikîn hükümdarı Sökmen el-Kutbî ve Mardin sahibi Necmeddin İlgâzî ile anlaşarak Haçlılara karşı büyük bir sefere girişti. Önce 1110 senesi ilkbaharında Urfa'yı kuşattı. Haçlıların müdafaasını kıramayınca Dımaşk Atabeyi Tuğtegîn'in kuvvetleriyle birleşmek için Harran'a çekildi. Onlarla birleşerek Urfa Haçlı Kontluğu topraklarını yağmaladı. Ve Fırat nehri kıyısında bir Haçlı birliğini mağlup etti.

Fakat, Müslümanların bu hareketi Haçlıları ve bilhassa Antakya Prinkepsi Tankred'i harekete geçirdi. Haçlılar, Halep üzerindeki tazyiklerini artırdılar. Bunun üzerine, Halep halkından bir gurup Müslümanların gevşek tutumundan şikâyet etmek için, Bağdat'a gittiler. Ulemadan ve halktan kalabalık bir topluluk onların etrafında toplandı. Sultan'ın cuma namazı kıldığı camiye giderek imdat istediler, namaz kıldırmayıp minberi tahrip ettiler. Sultan onlara yardım vaadetti. Ertesi Cuma günü öfkeye gelmiş büyük bir kalabalık Halife'nin cuma namazı kıldığı camiye giderek içeri hücum ettiler. Halife'nin namaz kıldığı maksûrenin kafeslerini ve minberi tahrip ettiler. Halife, vaziyetin vahim olduğunun farkına vardı. Sultan Muhammed Tapar'a elçi göndererek bu duruma bir çare bulmasını istedi. Bunun üzerine, Sul-

tan, oğlu Mes'ûd ve Musul Atabeyi Mevdûd kumandasında ikinci bir sefer yapılmasını emretti. Hatta, Haçlıların şirreti o dereceye varmıştı ki, Bizans İmparatoru Alexios dahi Sultan Muhammed Tapar'a bir elçi gönderip Haçlılara karşı ortak bir sefere çıkmayı teklif etmek zorunda kalmış, İmparatorun elçisi Halep heyetinden önce Bağdat'a ulaşmıştı. Halep heyetinin gelmesi üzerine galeyana gelen halk Sultan'a, «*Rumların hükümdarının İslâmiyet'i korumak hususunda senden daha gayretli olması karşısında Allah'tan korkmaz mısın?*» dediler(3).

Pek geçmeden Mevdûd'un kumandasında büyük bir ordu hazırlandı. Bu ordunun gelişi Halep'e rahat bir nefes aldırdı. Önce 1111 yılında Urfa'yı kuşattı. Frenklerin imdada gelmesi üzerine, Mevdûd başarı sağlayamadı. Fırat'ın batısına geçerek Tellbâşir'i kuşatmaya başladı. Burayı muhasara ederken Halep sahibi Rıdvan'dan imdat çağrısı geldi. Bunun üzerine, Mevdûd kuşatmayı kaldırıp Halep'in yardımına koştu. Fakat, Halep'e yaklaşınca şehir üzerindeki Haçlı baskısı kalktı. Ve Selçuklu kuvvetlerinin şehri almasından kuşkulanan Rıdvan, Halep surunun kapılarını kapadı . Haçlılarla anlaştı. İbn el-Adîm'in anlattığına göre Halep halkı, Rıdvan'ın bu hareketine kızdı, Rıdvan ise kaleye çekilerek halkın isyanını önledi(4).

Bunun üzerine Mevdûd, Asi nehri havzasına girdi. Frenk (Haçlı) topraklarında harekâtta bulunmak istedi. Tam bu sırada Dımaşk Atabeyi Tuğtegîn ordudan ayrıldı. İbn el-Adîm'in söylediğine göre, Tuğtegîn ordudaki diğer kumandanların kendisi hakkında iyi niyetler beslemediklerini görüyordu. Dımaşk'ın elinden alınmasından korktuğu için gizlice Haçlılarla anlaşmıştı. İbn el-Adîm, bunları anlattıktan sonra «*Müslüman hükümdarlar durumlarını korumak için Frenklerin kalmalarını istiyorlardı*» der(5). Böylece, 1111 yılında tertip edilen bu büyük sefer tam bir fiyasko ile neticelendi. Mevdûd ordusuyla Musul'a döndü.

1113 yılında Haçlılar, Sur şehrini tazyik etmeye başlayınca, Fâtımîlerden fazla bir şey beklemeyen şehir halkı Dımaşk Atabeyi Tuğtegîn'den yardım istediler. Fakat Tuğtegîn düşman karşısında âciz kaldı. Musul Atabeyi Mevdûd'dan yardım istedi. Kuvvetlerini birleştiren Mevdûd ile Tuğtegîn, önce Tabariyye'yi kuşattılar, şehrin yardımına gelen Kral I. Baudouin'i Sinnebre mevkiinde büyük bir bozguna uğrattılar. Bundan cesaret alan Fâtımîler de bizzat Kudüs'ü tazyike baş-

(3) İbn el-Esîr, **el-Kâmil,** Beyrut baskısı 1966, X, 482-483; İbn el-Adîm, **Zübdet el-Haleb,** nşr. Sâmî Dahhân, Dımaşk 1954, II 156-158.
(4) İbn el-Adîm, **Zübdet el-Haleb, II,** 159; İbn el-Esîr, sene 505 yılı olayları.
(5) İbn el-Adîm, **Zübdet el-Haleb,** II, 159.

ladılar. Pek geçmeden Batı'dan gelen yeni Haçlı gurupları Doğu Haçlılarını bu güç durumdan kurtardılar. Bunun üzerine, Mevdûd ve Tuğtegîn Dımaşk'a döndüler. Mevdûd, buradaki ikameti sırasında cuma namazından çıkarken bir Haşhâşî tarafından şehit edildi. Aynı sıralarda Halep sahibi Rıdvan da öldü. Halep'te iktidar kavgaları başladı.

Mevdûd'un şehit edilmesi üzerine, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Musul'a Aksungur el-Porsukî'yi tayin etti. Cihada devam etmesini emretti. Aksungur, 1114 yılında Melikşah'ın Halep valilerinden Kasîmüddevle Aksungur'un oğlu İmâdeddîn Zengî'nin de katıldığı yeni bir sefere çıktı. Önce Urfa'yı kuşattı. Şehrin şiddetli mukavemetini görünce etrafındaki kalelere yöneldi. Fakat, elle tutulur bir netice alamadı. Bunun üzerine, Sultan onun yerine Musul'a Cüyûş Bey'i tayin etti.

Öyle anlaşılıyor ki, Selçuklu Sultanı bu seferlerle sadece Haçlıları değil, aynı zamanda bu karışık siyasî ortamdan yararlanarak merkezle irtibatını kesen Dımaşk, Halep beylerini ve Artuklu hükümdarlarını da itaat altına almayı hedef almıştı. Bundan dolayı, bu emîrler, Haçlıların varlığını kendi iktidarlarının devamı için bir garanti olarak görüyorlardı. Kendilerini tehlikede gördükleri zaman onlarla işbirliği yapmaktan çekinmiyorlardı. Bunun için Sultan, 1115 yılında hem bu emîrleri itaat altına almak, hem de Antakya ve Urfa Haçlı devletlerine karşı sefer yapmak için, Emîr Porsuk kumandasında yeni bir ordu gönderdi. Durumlarını tehlikede gören Mardin Artuklu hükümdarı İlgazî, Dımaşk Atabeyi Tuğtegîn ve Halep sahibi Bedreddîn Lü'lü, Frenklerle anlaşarak Emîr Porsuk'u Eylül 1115'te Dânîs (Haleb yakınında)'te yenilgiye uğrattılar. Bundan sonra Selçuklu sultanı Şam ve Güneydoğu Anadolu'daki bu beyliklerin işlerine karışmadı.

Fakat, Selçuklu ordusunun bu hezimeti daha çok Haçlıların işine yaradı. Karşılarında ciddî bir mukavemet göremeyen Haçlılar, Halep ve Dımaşk topraklarına hücumlarını artırdılar. Yeniden pek çok müstahkem mevkiyi aldıkları gibi, Dımaşk ve Halep'i vergiye bağladılar. Halep şehri, Haçlıların eline düşme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bunun üzerine şehir halkı, Mardin sahibi İlgazî'yi çağırarak şehri 1119 başlarında ona teslim ettiler. Haçlıların Halep üzerine tazyiki çok şiddetliydi. Etrafındaki kaleleri almışlar ve şehrin surları önüne gelmişlerdi. Durumun tehlikeli olduğunu gören İlgâzî, etraftaki küçük hükümdarları yardıma çağırdı. Antakya Prinkepsi Roger kumandasındaki Haçlıları 1119 yazında, Halep'in güneyindeki Vâdi'l-Dem'de büyük bir bozguna uğrattı. Ölenler arasında Roger de bulunuyordu. Bu sebeple Haçlılar bu muharebeye Kanlı Meydan Muharebesi adını ver-

mişlerdir. Fakat, Kudüs Kralı II. Baudouin ve Urfa Kontu Jocelin'in yardıma gelmesiyle Müslümanlar bu zaferden gerektiği şekilde faydalanamadılar. Bununla beraber bu zafer, Haleb'in Haçlıların eline geçmesini önledi.

1120-1122 yılı sonlarında, İlgâzî'nin ölümü üzerine, Güneydoğu Anadolu-Halep arasındaki birlik bozuldu. Haçlılar yeniden Halep'i tazyike başladılar. 1123 yılında Halep'in doğu banliyösüne kadar geldiler. Bu senesinin sonlarında İlgâzî'nin yeğeni Belek'in imdada gelmesi Halep'i yine kurtardı. Fakat, Belek'in 1124 yılı başlarındaki ölümü Haçlılara yeniden cesaret verdi. Uzun zamandır kuşattıkları Sur şehrini Fâtımîlerden aldıkları gibi, yeniden hücuma geçerek Halep'i kuşattılar. Halep halkı, ölüleri ve köpekleri yiyecek kadar aç kalmalarına rağmen şehri Haçlılara teslim etmedi. Musul Atabeyi Aksungur el-Porsukî'nin imdada gelmesi Haleb'e rahat bir nefes aldırdı. Fakat, Aksungur ertesi sene Halep'in kuzeyinde Haçlılara yenildi. Haçlıların Halep'i tazyiki yine devam etti. Şehrin onların eline geçmesini Frenkler arasındaki rekabet kurtardı.

İslâm dünyasının Haçlılar karşısındaki en büyük kalelerinden biri olan Halep'in kritik günler geçirdiği bu sırada, Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından, Melikşah'ın Halep valilerinden Kasimüddevle Aksungur'un oğlu İmâdeddîn Zengî, 1127 yılında Musul Atabeyliğine tayin edildi. Zengî, Musul'da idareyi düzene koyduktan sonra Halep üzerinde oynanan oyunda hasımlarını bertaraf ederek şehir halkının yardımıyla 1128 yılında Halep'e geldi. Şehrin idaresine el koydu. Böylece, Halep üzerindeki mücadele, Müslümanların zaferiyle neticelendi.

Zengî'nin bu başarısını hazmedemeyen Artuklular, onunla çatışmaya giriştiler ise de yenildiler. Bundan sonra Zengî, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki topraklarını genişletti. 1131 yılında Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümünden sonra meydana gelen taht kavgalarına karıştı. Bu mücadelede Tekrit yakınında Halife el-Müsterşid ve Karaca el-Sâkî'nin kuvvetlerîne yenilerek Musul'a çekildi. Zengî, bundan sonra Şehrazur ve Hakkârî mıntıkasının zaptıyle uğraştı. Suriye'deki bazı kaleleri aldı. 1136-1137 yılında Bizans İmparatoru Manuel'in Halep ve Şeyzer'i kuşatması sırasında büyük gayret sarfetti. Başkadısı Kemâleddîn el-Şehrazurî'yi yardım istemesi için Bağdat'a gönderdi. Kemâleddîn Bağdat halkını heyacana getirdi. Halk, Sultan'ın sarayına ve cuma namazı kıldığı camiye hücum ederek Şam'daki kardeşlerine yardım edilmesini istedi. Bunun üzerine, Sultan yardım edilmesi için hazırlıklara girişilmesini emretmişti ki, Zengî'nin Bizans ve Haçlı kuvvetlerinin başarısızlığa uğrayarak çekildiklerini haber veren

mektubu geldi(6). Zengî, bundan sonra 1139 yılında Balebek'i zaptetti, ardından da Dımaşk'ı kuşattı. Fakat, Frenklerin Dımaşk'ın yardımına gelmesi üzerine kuşatmayı kaldırdı. Bundan sonra Zengî durumunu devamlı güçlendirdi. Başarılarına yenilerini ekledi. Nihayet, 1144 yılı sonlarına doğru 28 günlük şiddetli bir kuşatmadan sonra Urfa Haçlı Kontluğu'nun başşehri olan Urfa'yı ve ardından Fırat nehrinin doğusundaki Haçlılara ait kaleleri aldı. Bu, şimdiye kadar Müslümanların Haçlılar'a karşı kazandıkları en büyük başarıydı. Bundan sonra Zengî fazla yaşamadı. 1146 yılında Câber Kalesi'ni muhasara ederken memlûklarından birinin suikastı neticesi şehit oldu.

D. NÛREDDÎN MAHMÛD B. ZENGÎ

1 — Zengîlerle Eyyûbîlerin İşbirliği, Şam ve el-Cezîre Bölgesinde Kuvvetli Bir İslâm Birliğinin Kurulması:

Yukarıda, 1131 yılında Selçuklu sultanı Mahmud'un ölümünden sonra çıkan taht kavgalarına Zengî'nin de katıldığına ve Zengî'nin Halife el-Müsterşid ile Karaca el-Sâkî kuvvetlerine yenildiğine değindik. Bu sırada, Tekrit valisi Necmeddîn Eyyûb ona yardım ederek düşmanlarının takibinden kurtardı. Eyyûbîler, tarih sahnesinde ilk defa bu olay ve yine bu sıralarda Selçuklu vezirlerinden Azîzüddîn el-Müstevfî'nin rakibi Dergüzînî tarafından Tekrît'te hapsedilip sonra öldürtülmesi dolayısiyle görülürler. Bilindiği gibi Eyyûbîlerin ataları, Hezbânîlerin Ravvâdiyye kolundandır. Ravvâdîler, adlarını en eski ataları olan Yemen Araplarından Ravvâd b. el-Müsannâ el-Ezdî'den alırlar. Daha sonra Ravvâdîler, Hezbâniyye aşireyitle ve Azerbaycan bölgesindeki Türklerle karışarak melezleşmişlerdir(*).

Eyyûbîler, önceleri Şeddâdîlerin başkenti Duvin (Erivan yakınındaydı)'de Şeddâdîlerin hizmetinde çalışan askerlerden idiler. Ataları Şâdî, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar ve oğlu Sultan Mahmud zamanında Sarayağası olan Bihrûz el-Hâdim'in arkadaşıydı. Onun isteği üzerine Şâdî, oğulları Eyyûb, Şirkûh ve emri altındaki diğer kişilerle Irak'a geldi. Bihrûz, onu iktâı olan Tekrit'e vali tayin etti. Bazı tarihçiler onun Irak'a gelişini Duvin'deki işlerinin bozulmasına bağlarlarsa da bu iddia asılsızdır. Bu çalışmamızda göreceğimiz gibi, konumuz olan bu devrede askerler daha cazip bir görev bulunca efendilerinin yanından ayrılarak başka bir kumandanın veya devlet adamının hizme-

(6) İbn el-Esîr, X, 53-59.

(*) Geniş bilgi için bkz. Dr. Ramazan ŞEŞEN, **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İst. 1983.

tine geçmekte bir sakınca görmezlerdi. Bir nevi bugün ücretle askerlik yapanlar gibiydiler. Onların Irak'a gelişleri en geç 1126 yılından öncedir. Bihrûz tarafından Tekrît'e vali tayin edilen Şâdî kısa bir müddet sonra öldü. Bihrûz onun yerine büyük oğlu Necmeddîn Eyyûb'u tayin etti. Küçük oğlu Şirkûh da ağabeysinin yardımcısı oldu.

Eyyûb ile Şîrkûh 1131 yılından sonra Zengî ile dostluklarını daha da artırdılar. Onunla anlaşarak Bihrûz'un hizmetinden ayrıldılar. 1137 yılında, yani Salâhaddîn'in doğduğu yıl, Tekrit'ten ayrılarak Musul'a gittiler. Zengî, onlara Şehrazur ve el-Mevzir'de iktâlar (dirlikler) verdi. Tekrît'te vali olduğuna göre Eyyûb ve kardeşi Şîrkûh emir (bey) idiler. Ve maiyetlerinde askerleri vardı. Zengî'nin hizmetinde seferlere katıldılar. Zengî, 1134 yılında Şam bölgesinin büyük merkezlerinden olan Bâlebek'i alınca Necmeddîn Eyyûb'u bu şehrin valiliğine getirdi. Bu tayin de Eyyûb'un yeni ortaya çıkmış bir kişi olmayıp Frenklerle-Böriler arasında kalan bu kritik yere tayin edilmeye lâyık, itimat edilir, köklü ve Türkler arasında itibarı büyük bir emîr olduğunu gösterir. Bu sırada kardeşi Esedüddîn Şîrkûh da Zengî'nin en büyük kumandanları arasında yer alıyordu. İki kardeş emirlerindeki memlûk ve diğer sınıf askerlerle Zengî'nin Frenklere karşı yaptıkları gazâlara katıldılar. 1144 yılında Şîrkûh Urfa'nın zaptında hazır bulunurken, Eyyûb Frenklere karşı Bâlebek cephesindeydi. Bu devrede el-Melik el-Âdil ile Takiyyüddîn doğdular.

14 Eylül 1146 tarihinde, Zengî'nin Câber kalesi önünde şehit edilmesi üzerine devleti, oğullarından Seyfeddîn Gâzî ile Nûreddîn Mahmûd arasında taksim edildi. Musul'da Zeyneddîn Ali Küçük yardımıyla Seyfeddîn Gâzî, Halep'te Esedüddîn Şîrkûh'un yardımıyla Nûreddin Mahmûd idareyi ele aldılar. İmâdeddîn el-İsfahânî'nin ifadesine göre Şîrkûh, Nûreddîn'e Halep'e sahip olanın Suriye ve el-Cezîre'ye sahip olacağını söylemiştir(7).

Bundan sonra Şîrkûh'u, Nûreddîn'in en büyük yardımcısı ve ordu kumandanı olarak görmekteyiz. Zengî'nin ölümü üzerine, Urfa'da meydana gelen isyanın bastırılmasında, ertesi yıl Artah'ın fethinde Şîrkûh, Nûreddîn'in yanında bulunmuştur. Bâlebek sahibi Necmeddîn Eyyûb da Nûreddîn tarafında kalmıştı. Fakat, Zengî'nin ölümünden hemen sonra Dımaşk Atabeyi Muîneddîn Üner'in Bâlebek'i muhasarası ve Nûreddîn'den yardım gelmemesi üzerine, Börilerin hizmetine girmeye mecbur oldu. Dımaşk'ın büyük emîrleri arasına katıldı.

Urfa'nın Zengî tarafından fethedilip Fırat'ın doğusundaki Haçlı varlığına son verilmesi, Avrupa'da yeni bir Haçlı seferinin tertip edil-

(7) **Zubdet el-Nusra,** 210-211.

mesine sebep oldu. II. Haçlı Seferi adı verilen bu sefere Almanya İmparatoru III. Konrad ve Fransa Kralı VI. Louis katıldılar. Doğudaki Haçlı kuvvetleriyle birleşen bu büyük Haçlı ordusu 24-28 Temmuz 1148 tarihlerinde Dımaşk'ı kuşattı. Halep sahibi Nûreddîn ve Musul sahibi Seyfeddîn Gâzî'nin imdada yetişmesiyle Haçlılar Dımaşk surları önünde başarısızlığa uğratıldılar. Bu muhasara esnasında meydana gelen çarpışmalarda Takiyyuddîn Ömer ile İzzüddîn Ferruhşâh'ın babaları ve Salâhaddîn'in ağabeyisi Şâhinşâh şehit düştü. İbn Ebî Tayy ise onun bu sene Recep ayında meydana gelen Yağrâ muharebesinde şehit düştüğünü söyler(8).

Nûreddîn, Haçlıların Dımaşk önünden çekilmesinden sonra Urayme kalesini aldı. Ertesi yıl, Kasım 1148 ve 2 Haziran 1149 tarihlerinde meydana gelen Yağrâ ve İnnib muharebelerinde Kuzey Suriye'de Frenklere karşı iki önemli zafer kazandı. Bunlardan İnnib muharebesinde Antakya Prinkepsi Raymond öldürüldüğü gibi, Afamiye ve Hârîm kaleleri geri alınmış ve Antakya toprakları tahrip edilmiştir. Bu muhaberede Esedüddîn Şîrkûh büyük bir kahramanlık göstermiş, Halep şairlerinden biri tarafından övülmüştür(9). Bundan sonra, aynı yıl içinde Sincar'ın Nûreddîn tarafından teslim alınışı, Hıms'ın Rakka ve Rahbe karşılığı Musullularla trampa edilişi esnasında yine Şîrkûh'u görmekteyiz. Bunun arkasından 1151 yılında Nûreddîn, ebedî düşmanı II. Joscelin'e önce Halep'in kuzeyinde yenildi. Pek geçmeden onu Türkmenlerin yardımıyla esir etti. Arkasından Dülük'te Frenkleri büyük bir yenilgiye uğrattı. Fırat'ın batısındaki Urfa Kontluğu'na ait kaleleri zaptederek Kuzey Şam ve el-Cezîre'deki hâkimiyetini iyice yerleştirdi.

2 — Dımaşk'ın Zaptı:

Nûreddîn, bundan sonra babasının da hayal edip gerçekleştiremediği ve Şam'daki İslâm birliğinin gerçekleştirilmesinin en büyük şartı olan Dımaşk Atabeyliği topraklarının zaptına yöneldi. II. Haçlı Seferi'nin hedefi de aynı şekilde Dımaşk olmuştu. Bundan, Nûreddîn ve Frenklerin bu bölgeyi ele geçirerek askerî dengeyi diğer taraf aleyhine bozmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Her iki taraf da bu şehirde taraftarlar edinmişlerdi. Dımaşk Atabeyi Abak'ın kendi hâkimiyetini devam ettirebilmek için zaman zaman Frenklerle işbirliği yaptığı olu-

(8) **Vefayât el-A'yân** II, 162; **Ravzateyn**, I, 55.
(9) İbn el-Esîr, XI, 131, 134, 144, 149; **Ravzateyn** I, 55, 60; **Nûr ad-Dîn**, II, 430-432.

yordu. Nûreddîn taraftarlarının lideri ise Necmeddîn Eyyûb idi. Daha önce, Necmeddîn'in oğlu Şâhinşâh'ın, bir rivâyete göre, Nûreddîn'in maiyetinde Yağrâ muharebesinde şehit düştüğüne işaret edildi. Diğer taraftan Eyyûb ile kardeşi Şîrkûh birbirleriyle temas halindeydiler. Bütün kaynaklar, Nûreddîn'in Dımaşk'ı ele geçirmesinde Eyyûbîlerin büyük hizmetleri dokunduğu hususunda ittifak ederler. Nûreddîn, 1151 yılında Dımaşk'ı muhasara ettiği sırada, Dımaşklıların delegesi Eyyûb ile Nûreddîn'in delegesi Şîrkûh arasında yapılan müzakerelerde Dımaşk'ın Nûreddîn'e tâbi olması kararlaştırıldı. Dımaşk bundan sonra, Haçlılarla yapılan savaşlarda Nûreddîn'e yardım edecekti. Bir ihtimale göre, Salâhaddîn bu sırada Nûreddîn'in hizmetine girmiştir (10). Fakat, aradaki bu anlaşmaya rağmen Dımaşklılar Nûreddîn'e sadık kalmadılar. Atabey Abak, Haçlıların Askalân'ı muhasarası esnasında şehre yardım etmediği gibi, Haçlılara tâbi imiş gibi hareket ediyordu. Haçlılar, 1154 yılının başlarında Askalân'ı zaptettikten sonra gözlerini Dımaşk'a diktiler. Bunun üzerine Nûreddîn, kumandanı Şîrkûh'u 1000 kişilik bir süvari birliğinin başında Dımaşk üzerine gönderdi. Atabek Abak ve taraftarları Frenklerden yardım istediler. Durumu tehlikeli gören Necmeddîn Eyyûb'un başkanlığındaki Nûreddîn taraftarları, Esedüddîn ile temasa geçtiler ve Nûreddîn'i Dımaşk'a çağırdılar. Esas kuvvetleriyle Dımaşk önüne gelen Nûreddîn kuzeyden, Şîrkûh güneyden şehre girdiler. Dımaşk'ın zaptını Bâlebek, Havran, Busrâ bölgelerinin ilhakı takip etti. Böylece, Şam ve el-Cezîre bölgesinde Nûreddîn tarafından kuvvetli, siyasî ve askerî bir birlik meydana getirildi. Bundan sonra Nûreddîn'in devletinin başkenti hem Halep, hem Dımaşk oldu(11).

Dımaşk'ın zaptından sonra Eyyûbîlerin kudretleri çok arttı. Eyyûb, Dımaşk valisi ve Nûreddîn'in meclislerinde özel imtiyaz sahibi oldu. Şîrkûh'a Rahbe ve Tedmür iktâ verildi. Dımaşk'ta Nûreddîn'in nâibi oldu. İbn el-Esîr'in *Dâr el-Adl*'in kurulması dolayısiyle verdiği bilgiye göre, Şîrkûh'un devlet içindeki kudreti Nûreddîn'in kudretine yaklaşmıştı.

Nûreddîn, 1155 yılında Tell-bâşir'i zaptettikten sonra, 1156-1157 yıllarında Hârim ve Banyas'ı muhasara etti. Bu sırada kumandanı Şîrkûh, emrindeki Türkmenlerle Kuzey Suriye'de yeni başarılar elde etti. Nûreddîn tarafından III. Baudouin Tabariyye yakınında mağlup edildi. Bunun ardından Nûreddîn iki defa ağır hastalığa yakalandı.

(10) **Ravzateyn** I, 84.
(11) **Nûr ad-Dîn**, II, 486-488; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 34.

Bundan istifade eden Haçlılar Hârim'i geri aldılar(12). 1159-1161 yıllarında Nûreddîn, Musullular ve Anadolu Selçuklularıyla uğraştı. Güney Anadolu'daki topraklarını genişletti. Ayrıca, 1156 yılında Eyyûb, 1161 yılında Şîrkûh Şam hac emîrliği yaptılar(13).

(12) **Nûr ad-Dîn,** II, 508-533.

(13) İbn Asâkir, **Târih Dımaşk,** Damad İbr. nr. 875, IV, 376-377; İbn el-Esîr, **XI,** 263; **Mir'ât el-Zamân,** VIII, 227.

II — SALÂHADDÎN'İN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE MISIR SEFERLERİ

Dımaşk üzerinde yapılan mücadeleyi kaybeden Haçlıların artık Mısır istikametinden başka genişleme ihtimalleri olan yön kalmamıştı. Eğer, zengin ve geniş Mısır topraklarını ele geçirirlerse Nûreddîn'e karşı stratejik bir üstünlük sağlayacaklar ve arkalarını emniyete alacaklardı. Eğer Mısır'da idare Nûreddîn taraflarının eline geçerse iki ateş arasında kalacaklardı. Üstelik 1153 yılında Askalân'ı ele geçirerek Filistin'de Mısır istikametinde önlerindeki en son engeli de ortadan kaldırmışlardı. Mısır'daki siyasî durum ve iktidar kavgaları bu işin fazla zor olmadan başarılacağı intibaını veriyordu. Bu sebeple, 1160 yılındaki karışıklıklar dolayısıyla III. Baudouin Mısır'a sefer yapma tehdidinde bulundu. Onun yerine geçen kardeşi Amaury 1163 yılında Fâtimîlerin sözlerini tutmadıkları iddiasıyla Mısır'a sefer yaptı. Ve Bilbîs şehrini muhasara etti. Vezir Dırğam, Nil bendlerini açarak bu muhasarayı başarısızlığa uğrattı.

Diğer taraftan bu durumun tehlikesini sezen Nûreddîn, Abbasî Halifesi el-Mustazî ve Mısır'daki sünnîler de Mısır'ın Haçlılara kaptırılmamasını istiyorlardı. Fakat, bu iş kolay değildi. Zira, arada Haçlılar bulunuyordu. Üç yüz seneye yakın devam eden Fâtımî idaresi halkın üzerinde fazla etki yapamamıştı. Fâtımî halifesi el-Mustansır'ın veziri Bedrü'l-Cemâlî (ölm. 1094 m.) ile Mısır'da halifelerin nüfuzu kırılmış, ülkeyi fiilî olarak aynı zamanda «*sultan*» ünvanını taşıyan vezirler idare etmekteydi. Büyük kumandanlar arasından kılıcı en keskin olanın elde ettiği vezâret makamında bulunan kişinin, para ve hutbede halifenin yanında adı geçmekteydi. Bunların çoğu, ülkenin halkı gibi, sünnî idiler. Son büyük Fâtımî veziri Talâî b. Ruzzîk'in 11 Eylül 1161 tarihinde bir suikaste kurban gitmesinden sonra, yerine geçen oğlu Ruzzîk ülkeyi idare edemedi. Yukarı Mısır'daki Kûs şehrinin valisi Şâver başkanlığında büyük bir isyan patlak verdi. Kahire üzerine yürüyen Şâver, 10 Ocak 1163'de Fâtımî halifesi el-Âzid tarafından vezir tayin edildi. Ülkenin büyük problemlerine Şâver'in aç gözlülüğü ve etrafındakileri küçümsemesi eklenince huzur yine temin edilemedi. Ruzzîk'in öldürülmesi üzerine Hâcib el-Huccâb Dırğâm baş-

kanlığında yeni bir isyan patladı. Dırğam, Şâver'i devirerek onun yerine Fâtımî veziri oldu. Şâver ise Nûreddîn'den yardım istemek için Kâhire'den kaçtı. Önce, el-Şarkiyye'deki akrabalarının yanında kaldıktan sonra, yoluna devamla Eyle ve Vâdi'l-Araba yoluyla 23 Ekim 1163'de Dımaşk'a geldi.

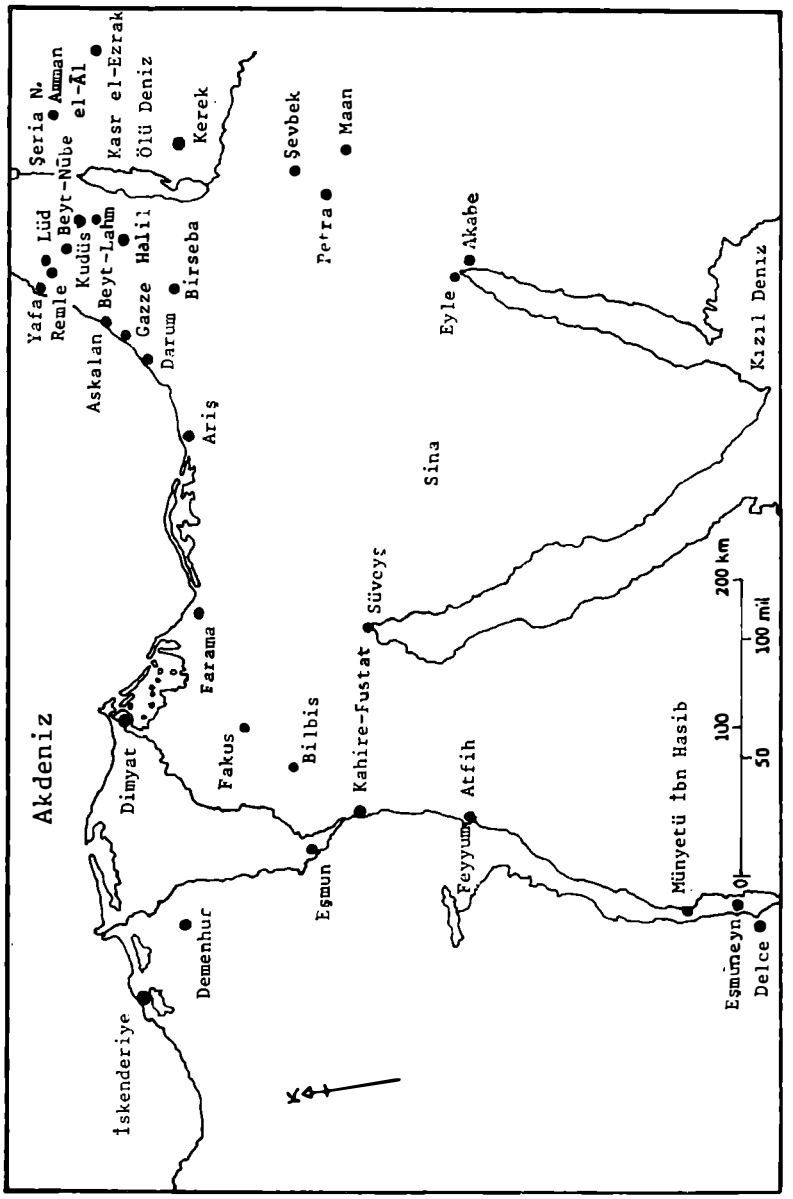
A. BİRİNCİ MISIR SEFERİ

Nûreddîn, Şâver'in gelişinden biraz önce Trablus Kontluğu topraklarına yaptığı bir seferde, Hısn el-Ekrâd önünde Bizans ve Haçlıların baskınına uğramış, kuvvetlerinden bir kısmını kaybetmişti. Kendisi bir askerinin yardımıyla atına atlayıp kaçmış ve onu müdafaa eden asker şehit edilmişti. Buna rağmen, Mısır'ın önemini çok iyi bilen Nûreddîn'in Şâver'in yardım isteğini değerlendirmesi mutlaka gerekiyordu. Kaynaklar, Nûreddîn'in, arada Haçlıların bulunduğu Mısır gibi yabancı bir ülkeye kuvvetlerini göndererek bir maceraya girmek istemediğini ve Şâver'e yardım etmek hususunda müteredditdavrandığını söylerler. Kanaatimize göre onun bu hususta biraz ağırdan almasının başlıca sebebi, Şâver'den mümkün olduğu kadar fazla taviz koparabilmek düşüncesi olmalıdır. İki taraf arasında yapılan uzun müzakerelerden sonra, Şâver'in yeniden vezâret makamını elde etmesi için, Nûreddîn'in en büyük kumandanı Esedüddîn Şirkûh kumandasında Mısır'a seçkin bir birlik göndermesi, buna karşılık Şâver'in bu askerlere Mısır'da iktâlar vermesi, Mısır'ın vergilerinin üçte birini Nûreddîn'e bırakması, sefere katılan kuvvetlerin kumandanının Mısır'da Nûreddîn'in nâibi (yüksek komiseri) olması ve doğrudan doğruya Nûreddîn'den emir alması şartlarıyla bir anlaşma yapıldı(14).

Daha sonraları Salâhaddîn tarafından halifeye gönderilen bir mektuptan anlaşıldığına göre, Nûreddîn ile Eyyûbîler Mısır'daki durumu dikkatle takip ediyorlardı. Bu seferlerin başarıya ulaşması için bütün imkânlarını harekete geçirmişlerdi(15). Yapılan hazırlıklardan sonra, Şîrkûh kumandasındaki büyük çoğunluğu Oğuzlardan meydana gelen bir birlik Şâver ile beraber 15 Nisan 1164 Perşembe günü Mısır'a hareket etti. Henüz 27 yaşında olan Salâhaddîn de amcasının beraberindeki kumandanlar arasındaydı. Şîrkûh'un emrindeki bu askerler Eyle-Sadr-Süveyş'ten geçen güney yolunu takip ederek 10 Mayıs'ta Kahire'nin doğusundaki Bilbis'te bekleyen büyük bir Mısır ordusunu yendiler. Rivayete göre Şîrkûh, bu büyük orduyu görünce

(14) İbn el-Esîr, **el-Kâmil** XI, 298; **el-Bâhir**, 160; İbn el-Adîm, II, 316.

(15) **Tarassül** (Hacı Beşir Ağa nüshası), yap. 68 a; **Ravzateyn**, I, 241; **Müferric el-Kürub**, II, 487.

Nil Deltası ve Sinâ

korkmuş, Şâver ise ona, «*Bu kalabalık seni korkutmasın, kumandanlarının gönderdikleri mektuplar yanımda. Bunların çoğu dokumacı, çiftçi v.s. gibi meslek erbabıdır. Davul çalarsan toplanırlar, sopa gösterirsen kaçarlar.*» demiştir(16).

Şîrkûh, Bilbis önündeki Mısır ordusunu yendikten sonra Kahire'yi kuşattı. 25 Mayıs 1164 tarihinde Şâver, tekrar Mısır veziri oldu. Fakat, Şâver iktidarı ele geçirdikten sonra Nûreddîn ile varılan anlaşmanın şartlarını yerine getirmeye yanaşmadı. Şîrkûh'un Mısır'ı terketmesini istedi. Bunun üzerine Şîrkûh, Mısır'daki sünnî muhalefetle işbirliği yaparak Bilbis'i işgal edip Salâhaddîn'i bir miktar kuvvetin başında bıraktıktan sonra Kahire'yi kuşattı. Şâver de Frenklerden yardım istedi.

Diğer taraftan Frenkler, Mısır'daki gelişmeleri yakından takip ediyorlardı. Şâver'in yardım istemesi üzerine Kral Amaury kumandasında Mısır'ın yardımına koştular. Şîrkûh, Kahire kuşatmasını bırakarak yeğeni Salâhaddîn tarafından tahkim edilmiş olan Bilbis'e çekildi. Bilbis, Amaury ve Şâver kumandasındaki Haçlı ve Mısır askerleri tarafından kuşatıldı. Şîrkûh ve emrindeki kuvvetler şehri kahramanca müdafaa ettiler. Her gün şehrin surları önünde iki taraf arasında çarpışmalar oluyordu. Bu durum devam ederken Nûreddîn'in Musul'dan ve Artuklu beyliklerinden aldığı takviyelerle Hârim önünde Bizans ve Haçlı kuvvetlerini yenip bir çok prens ve kontu esir aldığına, arkasından Hârim'i fethedip Banyas üzerine yürümekte olduğuna dâir haber geldi. «Haçlılar, Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmuşlardı.» Ülkesinin tehlikede olduğunu öğrenen Amaury, hemen dönmeye karar verdi. Şâver'in Şîrkûh'a 30.000 dinar tazminat vermesi, Oğuzlarla Haçlıların aynı anda Mısır'ı terketmeleri ve Mısır'da Şâver'in iktidarda kalması şartlarıyla üç taraf arasında 26 Ekim 1164'te anlaşma yapıldı. Şîrkûh ve Amaury, geldikleri yollardan geri döndüler. Şîrkûh, birliğinin başında 13 Kasım 1164 günü Dımaşk'ta Nûreddîn tarafından karşılandı.

Bu sefer esnasında Nûreddîn'in Bizans'ın Haçlılara yardımına rağmen Hârim'de kazandığı büyük zafer, Müslümanlara stratejik üstünlük sağladı. Hârim ve Banyas gibi çok önemli iki müstahkem mevki Müslümanların eline geçti. Şîrkûh ise Mısır'ın sahipsiz olduğunu, Şâver'in Nûreddîn ile Frenkler arasındaki rekabetten faydalanarak iktidarını devam ettirmek istediğini gördü. Ayrıca, Mısır'daki sünnî çevreden pek çok taraftar edindi. Salâhaddîn de ilerisi için kendisinden

(16) **Ravzateyn**, I, 166; **İttiâz el-Hunefâ**, III. Ahmed, nr. 3013, yap. 154a, 155a.

ümitler beslenen genç bir emîr olduğunu gösterdi. 1165 yılında Nûreddîn tarafından Dımaşk şihneliğine (subaşılığına) getirildi(17).

B. İKİNCİ MISIR SEFERİ

Şîrkûh, Mısır'dan döndükten sonra boş durmadı. 1165 yılında Dımaşk-Sayda yolu üzerindeki Şâkîf-i Tîrûn müstahkem mevkiini, arkasından Havran ovasına hâkim Şâkîf müstahkem mevkilerini Haçlılardan geri aldı. Fakat bu başarılar, onun gibi büyük bir kumandanı tatmin edemezdi. Onun asıl hedefi Mısır'dı. Mısır'ın siyasî durumunu, zenginliklerini, ordusunun ülkeyi savunmaktan âciz olduğunu görmüş, oradaki Fâtımîler aleyhtarı sünnî unsurlarla temasını kesmemişti. Ayrıca, sözünü tutmayan Şâver'in kalleşliğini unutamıyordu. Mısır'ı ele geçirmek hususundaki düşüncelerini saklamıyor, Nûreddîn'i Mısır'a yeni bir sefer tertibi için iknaya çalışıyordu. Ulemâ arasında Fâtımîlerden Mısır'ın kurtarılmasıyla ilgili olarak yürütülen propoganda da ona yardımcı oluyordu. Şîrkûh'un seferden dönüşünden sonra, 1165 yılında Mısır'da Yahyâ b. el-Hayyât ve Dırgâm taraftarları, Şâver'e karşı isyan etmişler, başarısızlığa uğramaları üzerine bunlardan bazıları Dımaşk'a kaçmışlardı.

Şîrkûh'un Mısır üzerindeki emellerini ve ülkede taraftarlarının çokluğunu öğrenen Şâver, ona Amaury'den daha tehlikeli bir düşman gözüyle bakmaya başladı. Frenklerle gizli bir anlaşma yaptı. Onun Haçlılarla anlaşması, Nûreddîn ve Şîrkûh'u telâşa düşürdü. Mısır'a yeni bir sefer yapmaya karar verildi. Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra Nûreddîn, Şirkûh'un kumandasındaki 2000 kişilik seçkin bir süvarî birliğini 9 Ocak 1167'de Dımaşk'tan Mısır'a gönderdi. Bu birlikte Salâhaddîn, dayısı Şihâbeddîn Mahmûd el-Hârimî gibi hassa kumandanları ile Şerefüddîn Bozkuş, Câvlî, Kutluğ-aba b. Mûsa, İbn Bahram gibi memlûk kumandanlar vardı. Şair Arkalet el-Dımaşkî bu münasebetle yazdığı bir kasidede Salâhaddîn'i ve Oğuzları övmektedir(18).

Nûreddîn, birinci seferde olduğu gibi, Frenklerin Şîrkûh'un yolunu kesmelerini önlemek için, Ra's el-Mâ ordugâhında kalarak Kudüs Krallığı hudutlarında keşif harekâtında bulundu. Şîrkûh, Haçlı ve Mısır kuvvetlerinin yolunu keseceğini öğrenince Bilbis'in güneyinden geçerek 30 Ocak 1167'de Kahire'nin güneyindeki Atfîh'te göründü. Oradan Nil'in batısına geçerek bir ay sonra Cize'de karargâhını kurdu.

(17) **Mir'ât el-Zamân**, VIII, 252. İbn Ebî Tayy'a göre Salâhaddîn daha 1156 yılında Dımaşk şihnesi olmuştur.

(18) **el-Ravzateyn**, I, 143; **Müferric**, I, 149

Burada elli gün kadar kalarak ülkedeki taraftarlarıyla temas kurdu. Bu sırada Şâver ile Frenkler arasında yeni bir işbirliği anlaşması yapıldı. Buna göre, Haçlılar, yardımlarına karşılık Kahire'de bir çarşı edinecekler ve büyük bir harp tazminatı alacaklardı. Şîrkûh ise Necmeddîn b. Masâl başkanlığındaki İskenderiye halkıyla anlaştı. Haçlılara karşı Şâver ile işbirliği yapma yollarını aradı.

Bu arada iki taraf arasında küçük çapta çarpışmalar oluyordu. Düşmanın sallardan bir köprü kurarak Nil'in batısına geçtiğini öğrenen Şîrkûh, güneye çekildi. Ne yapılması gerektiğini kumandanlarıyla müzakere etti. Çoğunluk, yurtlarından uzakta bulunan 2000 kişinin onbinlerce düşmanla karşılaşmasının hezimetle neticeleneceğini, en iyisi Dımaşk'a geri dönmek olacağını söyledi. Bunun üzerine söz alan Şerefüddîn Bozkuş :

«*Ölmekten, yaralanmaktan korkan kişiler hükümdarların hizmetinde çalışmasınlar. Ya çiftçi olsunlar veya evlerinde kadınlarla otursunlar. Eğer bir zafer kazanmadan veya mazur görülecek bir sebep yokken geri dönersek, Nûreddîn elimizdeki iktâları (dirlikleri) ve tahsisatları alır. Şimdiye kadar harcadığımız bütün mal ve paraları geri ister. Bize, «Müslümanların mallarını (paralarını) yer, düşmanlarından kaçar, Mısır gibi bir ülkeyi kâfirlere teslim mi edersiniz? der» dedi* (19). Esedüddîn Şîrkûh ve Salâhaddîn de aynı görüşte olduklarını söylediler. Bunun üzerine düşman üzerine yürüdüler. İki taraf, 6 Nisan 1168 günü Orta Mısır'da el-Bâbeyn denilen yerde karşılaştılar. Şîrkûh, düşmanın kendisinin bulunduğu merkeze hücum edeceğini bildiği için buranın kumandasını Salâhaddîn'e bıraktı. Ona düşman hücum edince biraz oyaladıktan sonra düzenli olarak geri çekilmesini emretti. Kendisi seçkin askerlerle sağ kanatta yer aldı. Düşman tahmin ettiği şekilde merkeze hamle yaptı. Salâhaddîn, onlarla küçük bir çarpışmadan sonra düzenli olarak geri çekildi. Düşmanın bir kısmı ağırlıkları yağmalamaya, Amaury kumandasındaki bir gurup Salâhaddîn'i takibe başlamıştı ki, Şîrkûh emrindeki birlikle hücuma geçti. Düşmanın kimini öldürdü, kimini esir aldı. Asıl ordu ile irtibatı kesilen Amaury geri dönünce, Salâhaddîn ve emrindeki Oğuzlar hücuma geçtiler. Haçlıların kimini öldürdüler, kimini esir ettiler. Bizzat Kral Amaury esir düşmekten zor kurtuldu. Bu kadar nâ müsait şartlarda düşmana karşı büyük bir zafer kazanıldı. İbn el-Esîr bu zafer için, «*2000 süvarinin Mısır ve Sahil Frenklerinin askerlerini mağlup etmesi tarihte kaydedilen en büyük başarılardan biridir.*» der(20).

(19) İbn el-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 325; **el-Bâhir**. 132-133.
(20) **el-Kâmil**, XI, 326.

Mağlup olan Haçlı-Mısır kuvvetleri yeniden toparlanmak için Kahire'ye çekildiler. Yanındaki kuvvetlerin kuşatmaya yeterli olmadığını gören Şîrkûh, önce Feyyûm'a oradan Necmeddîn b. Masâl tarafından idare edilen İskenderiye'ye gitti. Şehir halkı tarafından çoşkuyla karşılandı. Şîrkûh, şehirde Salâhaddîn kumandasında 1000 kadar süvari ile Haçlı esirlerini bıraktıktan sonra, şehre kapanmasının doğru olmayacağını düşünerek, diğer askerlerin başında Yukar'ı Mısır'a gitti. Ve bölgenin merkezi Kûs şehrini işgal etti. Bunun üzerine, Kahire'de kendilerine çeki düzen veren Şâver ile Amaury, Nisan 1167 sonlarında Salâhaddîn tarafından müdafaa edilen İskenderiye'yi muhasara ettiler. Muhasara Temmuz ayı sonlarına kadar devam etti. Şehirde yiyecek sıkıntısının baş göstermesi üzerine Salâhaddîn, amcası Şîrkûh'tan yardım istedi. İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî'ye göre muhasara edenlerin durumu da iyi değildi. Şîrkûh, topladığı yeni kuvvetleri de yanına alarak Kahire üzerine yürüdü. Bunu duyan müttefikler, kuvvetlerinin bir kısmını Kahire'nin korunması için geri gönderdiler. Bazı tarihçilere göre Şîrkûh'un imdada gelmesi üzerine Haçlı-Mısır kuvvetleri muhasarayı kaldırmışlardır. Ayrıca, bu sırada Amaury, ülkesinden hoşuna gitmeyen haberler almaktaydı. Nûreddîn Musul'dan aldığı takviye kuvvetlerin de katılmasıyla Trablus Kontluğu'na bir sefer yapıp Halbe, Ureyme ve Sâfîtâ kalelerini almıştı. Şevval (Temmuz 1167) ayı başlarında Hûnîn kalesini tahrip ettikten sonra Beyrut'u tehdide başlamıştı. Şîrkûh'un az miktardaki askerleri de uzun süren muharebeden yorgun düşmüşlerdi. Bazılarını Şâver altınla kandırarak kendi tarafına çekmişti(21). Bunun üzerine, iki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra aşağıdaki şartlarla bir anlaşma imzalandı:

1. Şîrkûh ve Amaury aynı anda Mısır'dan ülkelerine dönecekler, işgal ettikleri yerleri Şâver'e bırakacaklar.

2. Frenk esirleri geri verilecek. Buna karşılık Haçlılar İskenderiye'deki yaralı ve zayıf Müslüman askerleri gemilerle Akkâ'ya taşıyacaklar, onların Şam'a dönmelerine yardım edecekler.

3. İskenderiye, Şâver'e iade edilecek. Lâkin, Şâver, Şîrkûh tarafını tutan yerlileri cezalandırmayacak.

4. Şâver, Şîrkûh'tan Mısırda kaldığı müddet esnasında topladığı vergileri geri almayacak. Ayrıca, ona 50.000 dinar, Amaury'ye 30.000 dinar harp tazminatı verecek.

Anlaşmanın yapılmasından sonra Salâhaddîn, 4 Ağustos 1167'de İskenderiye'yi Şâver'e teslim edip sağlam askerleriyle Bilbis'te bekle-

(21) **Sena'l-Bark**, I, 64; **el-Ravzateyn**; I, 143.

yen amcasının yanına gitti. 10 Ağustos'ta Oğuzlar ve Frenkler Mısır'ı terk ettiler. 5 Eylül 1167 tarihinde Şîrkûh ve Salâhaddîn, Oğuzların başında Dımaşk'a geldiler.

Bu defa da kârlı çıkan Şâver idi. Salâhaddîn ise el-Bâbeyn muharebesinde, İskenderiye müdafaasında, İskenderiye önünde Amaury ile yaptığı müzakerelerde başarılı bir kumandan ve diplomat olarak kendini göstermişti. Seferden döndükten sonra Nûreddîn, Hımş'ı Rahbe ve Tedmür'e ilâveten Şîrkûh'a, Zerdânâ ve Medkîn'i Salâhaddîn'e iktâ verdi. Bu sene Dımaşk'a gelip Nûreddîn'in dîvânında çalışmaya başlayan tarihçi İmâdeddîn el-Kâtib'e göre Salâhaddîn, Nûreddîn'in en büyük emîrlerinden ve yardımcılarından biriydi. Nûreddîn, harp ve sulh zamanında onu yanından ayırmaz, onunla sık sık çeşgân (polo) oynardı(22).

C. ÜÇÜNCÜ MISIR SEFERİ VE MISIR'IN ZAPTI

Şâver, kendi iktidarı için Şîrkûh'u daha tehlikeli bir rakip olarak görmeye başlamıştı. Bu sebeple onun dönüşünden sonra, onunla ve yeğeni Salâhaddîn ile iş birliği yapmış olan İskenderiyelileri cezalandırmaya girişti. İskenderiye dîvânı başkanı el-Reşîd b. el-Zübeyr'i, Şîrkûh'a kılavuzluk yapan İbn Kılavuz'u (Kılavuz-oğlu) öldürdü. Başta Necmeddîn b. Masâl olmak üzere bazı kişiler Şam'a kaçtılar. Diğer taraftan Şâver ile Amaury arasında el-Bâbeyn muharebesinden önce yapılmış olan anlaşma yürürlüğe konuldu. Frenkler, Kahire'de bir çarşı açtılar. Balian d'İbelin kumandasında Kahire'nin korunması için Mısır'da bir birlik bıraktılar. Buna karşılık Şâver'in oğlu el-Kâmil Şücâ, Nûreddîn tarafını tutmaktaydı. Nûreddîn ve Şîrkûh, Mısır'daki gelişmeleri yakından takip ediyorlar, bu önemli ülkeyi Haçlılara kaptırmak istemiyorlardı.

Bu arada Mısır'da yeni gelişmeler oldu. Yahyâ b. el-Hayyât başkanlığında Şâver'e karşı Frenklerin tahrikiyle yeni bir isyan patlak verdi. İsyancılar, başarısızlığa uğrayınca, Kudüs Haçlı Kırallığı'na sığındılar. Bu olaydan sonra Şâver ile Nûreddîn arasındaki ilişkiler, yeniden düzeldi. Şâver, Frenklerin samimî olmadıklarını anladı. Kahire'deki Frenk garnizonunu geri gönderdi. Onlara vermeyi vaadettiği vergiyi tek taraflı lâğvetti.

Bu durumdan endişelenen kral Amaury ve baronları, Mısır'ın zaptı için yeni bir sefer yapılmasına karar verdiler. Bizans'ın ve Avrupa'dan gelen yeni Haçlı kuvvetlerinin de yardımıyla, bu işin kolayca ba-

(22) **Sena'l-Bark**, I, 70; **Ravzateyn**, I, 100.

şarılabileceğine inanıyorlardı. Bunun için, sefere cıkmadan önce, Amaury'nin Mısır topraklarını baronları arasında paylaştırdığı söylenir. Bizans'ın bu ganimetten pay almasını istemeyen Haçlıların ve Mısır'dan iltica edenlerin teşvikiyle Amaury, Bizans kuvvetleri gelmeden 19 Ekim 1168 tarihinde Mısır'a doğru harekete geçti. Bir taraftan da önden bir elçi göndererek, kötü bir niyeti olmadığını, eski anlaşmanın şartlarını yerine getirmesini istediğini Şâver'e bildirdi.

Şâver ,elindeki imkânları kullanarak oğlu Târî kumandasında Bilbis'in müdafaası için bir ordu göndermişti. 4 Kasım 1168 tarihinde Amaury Bilbis'i kuşattı. Bir kaç gün sonra şehri zaptederek, müdafîleri ya kılıçtan geçirdi, ya da esir etti. Diğer taraftan Frenk donanması Akdeniz kıyısındaki Tinnîs'i zaptetmişti. Amaury, Bilbis'i aldıktan sonra 13 Kasım günü, Kahire'yi kuşattı. Amaury'nin Bilbîs'deki vahşetini gören Şâver ve Fâtımî halifesi el-Âzid, Kahire'yi her ne pahasına olursa olsun müdafaaya kararlıydılar. Yirmi parçadan meydana gelen bir Haçlı donanması Dimyat'tan Nil'e girmeye çalışıyordu.

Şâver ve el-Âzıd, bir taraftan çarpışma ve müzakere yollarıyla Amaury'yi oyalarken, birbiri peşine Nûreddîn'e elçiler göndererek yardım istediler. Yardım gönderdiği taktirde 1164 yılında Nûreddîn ile varılan anlaşmayı tatbik edeceklerini bildirdiler. Gönderilen mektuplarda acil yardım gelmezse Mısır'ın elden çıkacağı söyleniyordu.

Bu gelişmeler üzerine, Nûreddîn ile Esedüddîn Şîrkûh, Mısır'ın yardımına koşmaya karar verdiler. İmadeddîn'in ifadesine göre, Haçlıların Mısır'da yaptıklarını öğrenen Şîrkûh, bir gece içinde Hıms'tan Dımaşk'a geldi. Nûreddîn'e, «*Frenkler Mısır'ı ele geçirmek üzereler, senden başka Mısırlılara yardım edecek yok. Ne zaman asker toplayıp Frenkleri Mısır'dan def edeceksin?*» dedi. Bunun üzerine, Nûreddîn meseleyi diğer emirleriylede konuştu. Ve Şîrkûh'a Üçüncü Mısır Seferi için hazırlanmasını emretti. Nûreddîn, Şîrkûh'un emrine 200.000 altın (dinar), gerekli silâh, at, elbise ve diğer teçhizatı verdi. Şirkûh, Türkmenlerin bulundukları yerlere giderek onlardan asker topladı. Tarihçi İmâdeddîn bu hususta şöyle der:

«Nûreddîn, Câber kalesini teslim alıp geldikten sonra Dımaşk'ın güneyindeki el-Fevvâr ordugâhına çıktık. Salâhaddîn, bir kaç gün önce Halep'ten amcasına yardıma gelmişti. Şîrkûh, Dımaşk dışında, sefer için topladığı askerlerin başındaydı. Sefer, uzun ve zahmetli olacağından, yanındaki askerlerden her birine maaşına ilâveten 20'şer altın vermişti. Bu ordugâhta 5000'den fazla süvarinin sayımını ve teftişini yaptık. Nûreddîn, bunlara 2000 süvarî daha ilâve etti. Bu 2000

süvarinin emîrleri arasında hassa kumanlarından Salâhaddîn, Aynüddevlet el-Yârûkî, Nâsihuddîn Humartigin, Kutbüddîn Yinâl b. Hassân, Şihâbeddîn Mahmûd el-Hârimî, Seyfüddîn Alî b. el-Meştûb, Kutbüddîn Hüsrev b. Telîl, memlûk (azatlı) emîrlerinden İzzüddîn Curdîk, Şerefüddîn Bozkuş, Ğarsüddîn Kılıç gibi meşhur kumandanlar bulunmaktaydı.» (23).

Görüldüğü üzere, Şîrkûh'un bu seferine 7000'den fazla süvari katılıyordu. Bunlar arasında Şîrkûh'un kendi özel Türk birliği Esedîler de vardı. Esedîlerin başkanı Bahâeddîn Karakuş el-Esedî idi. Pek azı hariç bu askerler Oğuzlardan meydana geldiği için İbn el-Esîr bu ordudan Oğuzlar diye bahseder. Diğer bir husus ise tarihçiler tarafından Salâhaddîn'in bu sefere katılmaya istekli olmadığına dair dedikodulardır. Bu sırada yapılan hazırlıklarla ilgilenen İmâdeddîn, böyle bir durumdan hiç bahsetmez. Salâhaddîn gibi bir şahsiyetin Mısır'ın değerini bilmeyeceği ve seferin güçlüklerinden ürkeceği ihtimaline inanmıyoruz. O, yine amcasının yardımcısıydı.

Şîrkûh kumandasındaki bu kuvvetler, 17 Aralık 1168 tarihinde Mısır'a hareket ettiler. Nûreddîn, gelişmeleri takip etmek için diğer askerlerin başında ordugâhta kaldı. Şîrkûh, eski yolu takip ederek hızlı bir yürüyüşle 8 Ocak 1169 günü Kahire önüne vardı. Önden başimamı ve büyük diplomat el-Fakîh Ziyâeddîn İsâ'yı göndererek gelmekte olduğunu haber vermişti. Onun geldiğini duyan Amaury 2 Ocak günü çekilmeye başlamıştı. Zira onunla baş edemeyeceğini çok iyi biliyordu.

Frenklerin Mısır'dan çekilmeye başladığını bildiren müjdecinin gelmesi üzerine Nûreddîn etrafa tebşirnâmeler göndererek zafer haberlerini bildirdi. Böylece, Mısır üzerindeki bu amansız mücadeleyi de Nûreddîn kazanmış, Kudüs Haçlı Krallığı iki taraftan kuşatılmıştı. Mısır donanması ve zenginlikleri Nûreddîn'in emrine girmişti. Bundan sonra, Müslümanlar, Haçlılarla mücadelelerinde donanmadan da faydalanacaklardı. 10 Ocak 1169 günü Fâtımî halifesi el-Âzıd, Şîrkûh'u sarayına davet ederek hilâtle taltif etti. Şâver ise Şîrkûh ile beraberindekileri yine oyalamaya çalışıyordu. Onlara verilmesi kararlaştırılan şeyleri tam olarak yerine getirmiyordu.

Mısır'daki iktidar mücadeleleri ve yerli askerlerin şımarıklığı halkı bezdirmişti. Bu sebeple Halife ve halk, Şîrkûh ve beraberindeki askerlere kurtarıcı gözüyle bakıyorlardı. Zira, bu askerler disiplinli idi.

(23) **Sena'l-Bark**, I, 75-76.

Halka karşı iyi davranıyorlardı. İki yüzlü politikasından dolayı halkın gözünden düşen Şâver, Şîrkûh ve Oğuzlar hakkında entrikalar çevirmeye başladı. Fakat oğlu el-Kâmil Şücâ, babasının bu entrikalarını etkisiz bıraktı. Bu durumu ve iki başlı bir iktidarın ülke için zararlı olacağını gören Salâhaddîn, Curdîk ve Bozkuş gibi genç kumandanlar, «*Bu iş böyle devam edemez. Yanımızda bu kadar asker var, Şâver sağ oldukça bizim ülkeye sahip olmamız imkânsız. Bilhassa, bizi bu şekilde oyaladıkça bir şey yapamayız.*» dediler. Onu tevkif etmeye karar verdiler(24). 18 Ocak 1169 Cumartesi günü onu tevkif ettiler ve durumu halifeye bildirdiler. Halife el-Âzıd, birbiri ardına adamlar göndererek Şâver'in idam edilmesini istedi. Bunun üzerine, Şâver öldürülüp başı Halife'ye gönderildi. Ülkede en kuvvetli kumandanın vezir tayin edilmesi âdetine göre, Halife el-Âzıd aynı gün Şîrkûh'u saraya davet ederek vezir tayin etti. Böylece Şîrkûh bir taraftan Nûreddîn'in Mısır'daki ordu kumandanı, diğer taraftan Fâtımî Halifesi'nin veziriydi. Şîrkûh adına işleri yürüten ise yeğeni Salâhaddîn'di. Ona, Dîvân el-İnşâ başkanı Kâdı'l-Fâdıl, Dîvân el-Nazar başkanı el-Esîr b. Bünân, Necmeddîn b. Masâl ve bir çok yerli sünnî âlim ve kumandan yardım ettiler. Şîrkûh'un maiyetinde gelen askerlere, daha önce varılan anlaşmaya uygun olarak iktâlar dağıtıldı. Böylece, Mısır'daki askerî hâkimiyet Oğuzların eline geçti. Zenci ve Ermeni menşeli askerler ise bu durumu endişeyle takip ediyorlardı.

Şîrkûh, vezir tayin edildikten sonra pek yaşamayamadı. İki ay sonra 23 Mart 1169 Pazar günü kalp hastalığından öldü. İri yapılı, şişman, askerleri tarafından çok sevilen bir kumandandı. Hayatı boyunca Nûreddîn'in en büyük yardımcısı olmuştu. Hayattaki tek oğlu Nâsıruddîn Muhammed, bu sırada Hıms'ta ona vekâlet etmekteydi.

(24) **Sena'l-Bark**, I, 77-78.

III — SALÂHADDÎN, NÛREDDÎN'İN MISIR NÂİBİ

A. SALÂHADDÎN'İN AMCASININ YERİNE GEÇMESİ VE MISIR'DA İDAREYİ ELE ALIŞI

Şirkûh ölünce Nûreddîn'in Mısır'daki askerleri onun yerine kimin tayin edileceği hususunda ihtilâfa düştüler. Şirkûh'un müşavirlerinden el-Fakîh Ziyâeddîn İsâ ve Esedîlerin reisi Bahâeddîn Karakuş'un çevirdiği siyasî manevralar sonunda Salâhaddîn'i ordunun başkumandanı tayin ettiler. Fâtımî Halifesi el-Âzıd'a onu vezir tayin etmesi için baskı yaptılar. Böylece, Salâhaddîn 26 Mart 1169 Salı günü Fâtımî veziri tayin olundu. Asıl emir aldığı şahıs ise Nûreddîn idi. Hutbede önce el-Âzıd'ın, sonra Nûreddîn'in daha sonra da Salâhaddîn'in adı geçmekteydi.

Salâhaddîn, geçimli, işe yarar insanları himaye eden bir kişiydi. Mısır seferleri başlayalıdan beri ülkede epeyce taraftar edinmişti. Bunların başında Dîvân el-İnşâ başkanı Kâdı'l-Fâdıl gelmekteydi. Buna rağmen gerek Nûreddîn'in ordusunda, gerekse Mısır ordusunda aleyhinde olan pek çok kumandan vardı. Bunların başında Kutbeddîn Yinâl b. Hassân, Aynüddevle el-Yârûkî ve Fâtımîlerin Sarayağası Sanîat el-Mülk Cevher vardı. Yerli muhalifler, Salâhaddîn ile bir miktar Oğuz askerinin Mısır'da kalmasını ve diğer askerlerin Şam'a dönmesini istiyorlardı. Hatta, Halife el-Âzıd'ın bu konuda Nûreddîn'e bir mektup yazdığı, Nûreddîn'in cevabında, «*Oğuzlar İslâm'ın kahramanlarıdır. Onların okları olmasa Frenklerin mızrakları karşısında kim durabilir?*» dediği rivayet edilir(25).

Mısır'da Fâtımî vezirlerine «*sultan*» denirdi. Bu sebeple, bundan sonra Salâhaddîn'e sultan denilecektir. Nûreddîn tarafından gönderilen mektuplarda ise «Emir Sipehsâlâr Salâhaddîn yani Ordu Kumandanı Emir Salahaddîn» şeklinde hitabedilecektir.

Buraya kadar yazılanlardan anlaşılacağı üzere, Salâhaddîn çok karışık şartlar altında ordu kumandanı ve vezir oldu. Bir taraftan Nûreddîn'e, diğer taraftan Fâtımî Halifesi el-Âzıd'a bağlıydı.

---

(25) **Ravzateyn**, I, 181.

Ordu içinde önemli muhalifleri vardı. Henüz askerleri üzerinde amcasının otoritesi gibi bir otorite kuramamıştı. Diğer taraftan Oğuzlara karşı gizli bir mukavemet devam ediyordu. Ülkede 50.0000'den fazla Zenci piyade, 30.000 civarında Ermeni okçu askeri bulunuyordu. İsmailîler, Sünnîlerin ülkede hâkimiyeti ele geçirmesini istemiyorlardı. Devlet idaresinin çeşitli kademelerinde yerli Hristiyan Kıptlardan epeyce memur vardı. Ülkedeki Yahudiler ise tarafsız bir tutum içindeydiler. Bütün bu muhaliflere karşı Salâhaddîn'in açıktan açığa cephe alması imkânsızdı. Kendi ifadesiyle, «*Onlar üzerinde gizli hileler açık kararlardan daha etkiliydi.*» Bu sebeple Salâhaddîn, öyle bir politika takip etti ki, muhaliflerinin hâkimiyetlerini etrafından kırpa sözden ibaret bir hale getirdi. Kendisinin ve taraftarlarının hâkimiyetini iyice yerleştirdikten sonra Fâtımî Hilâfeti'ne son verdi. Cömertliği, tevazuu, dindarlığı ve dürüstlüğüyle kısa zamanda taraftarlarının sevgisini, düşmanlarının saygısını kazandı. Onun bu başarısını çekemeyen ordu içindeki muhaliflerinden Aynuddevlet el-Yârûkî, Kutbüddîn Yinâl b. Hassân, Nâsıhuddîn Humartiğin, İzzeddîn Curdîk, Şerefûddîn Bozkuş birlikleriyle Mısır'ı terkedip Şam'a döndüler. Bunun üzerine Nûreddîn, onun yanına ağabeyisi Tûranşah, yeğeni Takiyyüddîn ve Ebu'l-Heycâ el-Semîn kumandasında yeni birlikler göndererek durumunu takviye etti.

Zira Nûreddîn, Haçlılarla Bizanslıların müşterek bir Mısır seferi yapmak için müzakereler yaptıklarından haberdardı. Ayrıca, içteki muhalifleri de iyi biliyordu. Salâhaddîn'i yalnız bırakmadı. Kahire'de, Sarayağası Sanîat el-Mülk Cevher'in etrafında birleşen muhalifler, gizliden gizliye Frenklerle işbirliği içindeydiler. Onları Bilbîs veya Dimyat üzerine sefer yapmaya teşvik ediyorlardı. Düşüncelerine göre, Frenklerin gelmesi üzerine Salâhaddîn, Kahire'de bir miktar kuvvet bıraktıktan sonra Haçlılara karşı çıkacaktı. Bunun üzerine, darbeciler şehirde isyan çıkarıp Salâhaddîn'in garnizonunu etkisiz hale getirecekler, sonra da cephedeki Oğuzları arkadan vuracaklardı. Durumdan haberdar olan Salâhaddîn, gizlice adamlarına uyanık olmalarını emretmişti. Bu sırada bir Türkmen, Bilbîs şehri yakınında elinde iki yeni ayakkabı tutarak bir yere giden birini gördü. Ayakkabıların kullanılmamış olmasından şüphelendi. Adamı getirip durumu Salâhaddîn'e anlattı. Salâhaddîn ayakkabıları söktürünce, içinden Haçlıların kralı Amaury'ye yazılan bir mektup çıktı. Salâhaddîn, mektubu kimin kaleme aldığını sordu. Bir Yahudi kâtibi getirdiler. O da mektubu Sarayağası Cevher'in yazdırdığını söyledi. Sultan (Salâhaddîn) fitnenin kaynağını öğrendikten sonra meselenin etrafa yayılmayıp gizli tutulmasını emretti. Mektubun Sultan'ın eline geçtiğini öğrenen Cevher,

saraydan ayrılmaz oldu. Meselenin kapandığına kanaat getirince 20 Ağustos 1169 Çarşamba günü Kahire banliyösünde bir yere gitti. Salâhaddîn bir miktar kuvvet göndererek onu yakalattı ve başını kestirdi.

B. ZENCİLERİN (SUDANLILARIN) VE ERMENİLERİN İSYANI

Liderlerinin öldürüldüğünü öğrenen Zenci ve Ermeni askerler, ertesi sabah 21 Ağustos günü isyan ederek Salâhaddîn'in oturduğu saraya hücum ettiler. Zira, şimdiye kadar ne isterlerse yapıyorlar, istediklerini vezir tâyin ediyorlar, istediklerini vezirlikten atıyorlardı. Ebü'l-Heycâ el-Semîn ve Tûranşah kumandasındaki Salâhaddîn'in kuvvetleriyle isyancılar arasında, Vezirlik sarayı ile Halifelik sarayı arasında, iki gün müddetle şiddetli çarpışmalar oldu. Halife el-Âzıd, muharebeyi sarayının bir köşkünden takip ediyordu. İsyancıların çekildiğini görünce saraydaki askerlere, Oğuzların onları takip etmesini önlemek için, Oğuzların üzerlerine ok atmalarını emretti. Bunun üzerine, Sultan'ın ağabeyisi Tûranşah, Halife'nin bulunduğu köşkün yakılmasını emretti. Tûranşah'ın sert tepkisi üzerine Halife isyancıların aleyhine döndü. Halifenin desteğinden mahrum kalan Zencîler ve Ermeniler çözüldüler. Tûranşah, onların evlerini ve kışlalarını ateşe verdi. 23 Ağustos Cumartesi günü Kahire'den çıkmaları şartıyla hayatta kalan isyancılara eman verildi. Daha sonra bunlar yukarı Mısır'a sürüldüler. Bu muharebeden sonra Halife'nin nüfuzu iyice sarsıldı. Sudanlıların yerine saraya Oğuzlar yerleştirildi. Sultan Sarayağalığına en güvendiği adamı ve Esedîlerin reisi Bahâeddîn Karakuş el-Türkî'yi getirdi. Bundan sonra ,onun bilgisi dışında Saray'da bir şey cereyan etmez oldu.

Tarihçi Makrizî'nin deyimiyle, «Fâtımîler, Mısır'ı Cevher el-Kâid vasıtasıyla ele geçirmişlerdi. Devletlerinin yıkılmasına ise Saniat el-Mülk Cevher sebep oldu.» (26).

C. FRENK- BİZANS MÜTTEFİK KUVVETLERİ TARAFINDAN DİMYAT'IN MUHASARASI VE MÜTTEFİKLERİN YENİLGİYE UĞRATILMALARI

Amaury, Mısır'ı Nûreddîn'e kaptırdıktan sonra boş durmadı. Yukarıda Frenklerle Bizanslılar arasında Mısır'a yeni bir sefer için müzakereler yapıldığını söylemiştik. Ayrıca Amaury, 1169 yılı ilkbaharında papazlardan meydana gelen bir heyeti, yardım almak için Batı Avrupa'ya göndermişti. Bu temaslar sonucu Haçlılar ve Bizanslılar an-

(26) **el-Hıtat**, II, 3.

laştılar. Bizans İmparatoru Manuel'in emriyle 60 parçalık bir Bizans donanması Andronikos Kontostephanos kumandasında 10 Temmuz 1169 tarihinde Akdeniz'e açıldı. Salâhaddîn'in keşif için Akdeniz'e gönderdiği küçük bir donanma Kıbrıs açıklarında Bizans donanmasına rastlandı. Ve geri dönerek durumu bildirdi. Sultan bunun üzerine, Akdeniz limanlarında gerekli müdafaa tedbirlerini aldı. Frenkler de hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Amaury kumandasında 16 Ekim 1169 tarihinde Askalân'dan Mısır'a doğru hareket ettiler.

Bu sırada Sultan, içeredeki Zencîleri ve Ermenileri bertaraf etmiş, ülkede idareyi iyice eline almış, Dimyat'a Şemsülhavâs Menkübars kumandasında seçkin bir birlik yerleştirmişti. Bizans ve Haçlı kuvvetleri 27 Ekim 1169 tarihinde Dimyat önüne geldiler. Bir kaç gün geciken Haçlı donanması da Bizans donanmasına katıldı. Salâhaddîn bir mektubunda bu donanmanın çeşitli gemilerden meydana gelen 1000 parçalık bir donanma olduğunu söyler(27). Bizans ve Haçlı kuvvetleri Dimyat'ı aldıktan sonra, karadan ve Nil'den Kahire üzerine yürümeyi tasarlıyorlardı. Haçlı ordusu ve donanması Dimyat önüne gelince müdafiler haberci gönderip Sultan'dan yardım istediler. Salâhaddîn, yeni bir isyan ihtimaline karşı Kahire'den ayrılmadı. Takiyyüddîn Ömer ve Şihâbeddîn Mahmud el-Hârimî (İbn Haldûn'a göre Karakuş da var) kumandasında Dimyat'a yeni birlikler sevketti. Nil nehrinden donanma ve yük gemileriyle asker, silâh ve erzak gönderdi. Efendisi Nûreddîn'den acele yardım istedi. Fâtımî halifesi el-Âzıd da elindeki bütün imkânları seferber etti.

Haçlılar muhasara için hazırlıklarını tamamladıktan sonra mancınık, arrâde ve burçlarla Dimyat kalesine karşı hücuma geçtiler. İçerdeki müdafiler de aynı silâhlarla ve naftla onlara cevap veriyorlardı. Zaman zaman da kale duvarları dışına çıkarak göğüs göğüse düşmanla çarpışıyorlardı. İmâdeddîn müdafileri överek, «*Küfrün sağlam duvarlarını yıktılar. Onlarla binleri mahvettiler.*» der(28). Müdafilerin kahramanlığı karşısında düşmanın azmi kırıldı. Haçlılar ve Bizanslılar başarısızlığın suçunu birbirlerinin üzerine atmaya başladılar. Bu muharebede Müslümanlar naft silâhını çok iyi kullandılar. Düşman gemilerinden bir kısmını naftla yaktılar. Makrizî, müttefiklerin Dimyat önünde 300 gemi kaybettiklerini söyler(29).

---

(27) **Ravzateyn**, I, 242; **Müferric el-Kürub**, II, 488-499.

(28) **Sena'l-Bark**, I, 68-69.

(29) **el-Hıtat**, I, 215; **İttiâz el-Hunefâ**, yap. 163a. Haçlı kaynaklarının ifade ettiklerine göre, Müslümanlar Nil üzerine fitilleri tutuşturulmuş naft kapları bırakıyorlar, bu kaplar düşman gemilerine çarpınca infilâk edip yakıyorlardı.

Nûreddîn de Kutbüddîn Hüsrev b. Telîl el-Hezbânî kumandasındaki bir kuvveti Salâhaddîn'in yardımına gönderdikten başka, diğer askerlerinin başında Kudüs krallığı topraklarına girerek ülkeyi yağmaladı. Bu durum da düşmanın maneviyatını bozuyordu. Nihayet, bir başarı elde edemeyeceklerini anlayan Andronikos ve Amaury, Salâhaddn'in kumandanlarından Câvlı el-Esedî vasıtasıyla müzakere teklif ettiler. Yapılan müzakerelerden sonra, 13 Aralık 1169 tarihinde iki taraf arasında, alınan esirlerin karşılıklı iade edilmesi şartıyla anlaşma imzalandı. İki gün sonra müttefikler Dimyat önünden çekilip ülkelerinin yollarını tuttular.

Bu zaferle Nûreddîn ve Salâhaddîn'in Mısır'daki hâkimiyetine artık kimsenin bir zarar veremeyeceği ortaya çıkıyordu. Salâhaddîn, bir seneye varmadan yalnız içteki muhaliflere değil, aynı zamanda dıştaki en güçlü düşmanlarına da galip gelmişti. Diğer taraftan bu seferin yenilgiyle neticelenmesi Haçlılarla Bizans'ın arasını açtı. Bundan sonra Mısır üzerine başka bir sefer yapmaya cesaret edemediler. Bizans bundan sonra Salâhaddîn ile iyi ilişkiler kurdu. Amaury ise taarruz durumundan vaz geçerek ülkesini Salâhaddîn'e karşı müdafaa durumuna soktu. Rivayete göre, bu zafer üzerine Fâtımî Halifesi el-Âzıd Nûreddîn'e gönderdiği mektupta, artık ülkedeki Oğuz askerlerine ihtiyaç kalmadığını, Salâhaddîn'in yanında bir miktar asker bıraktıktan sonra diğer askerlerini geri çekmesini Nûreddîn'den istemiştir. Nûreddîn ise yazdığı cevapta, «*Frenkler ancak Türklerden korkarlar. Onlar olmasaydı Frenklerin Mısır'a karşı tamaları artar ve ülke üzerindeki maksatlarına ulaşırlardı*» diyerek el-Âzıd'ın isteğini kabul etmemiştir(30).

D. FÂTIMÎ HİLÂFETİ'NİN KALDIRILMASI

Mısır'ın zaptının ana hedefi, Şam ile Mısır'daki güçlerin Haçlılara karşı birleştirilmesiydi. Bu da fikir birliği ile olurdu. Fâtımî Hilâfeti var oldukça bunun tam olarak gerçekleşmesi mümkün görünmüyordu. Bu sebeple, Fâtımî Hilâfeti'nin kaldırılması, güç birliğinin gerçekleşmesi için şarttı. Daha Şîrkûh'un Birinci Mısır Seferi'nden hemen sonra Abbâsî Halifesi el-Müstencid'in veziri İbn Hübeyre Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okunmasının temin edilmesi maksadıyla Nûreddin'e mektuplar göndermişti(31). Zencîlerin ve Ermenilerin isyanının bas-

(30) **Ravzateyn**, I, 181; **İttiâz el-Hunefâ**, yap. 163a; **Uyûn el-Tavârîh**, XVII, 126 a-b.

(31) **Ravzateyn**, I, 196-197.

tırılmasından sonra, Mısır'da fiilî olarak Fâtımî idaresi ortadan kalkmıştı. Bizans ve Haçlı kuvvetlerinin Dimyat önündeki bozgununun verdiği prestijden de faydalanan Salâhaddîn, 1170 yılı başlarından itibaren Mısır'da bir serî sünnî reformlara girişti. Önce, kendisine bağlı olmayan yerli serkeş askerlerin ellerinde kalan mâlî imkânları aldı. Şiîler tarzında ezan okunmasını yasakladı. Fâtımî kadılarını azlederek yerlerine sünnî kadılar tayin etti. Câmi el-Ezher'deki Fâtımîlerin propoganda merkezini kapatarak, sünnî öğretiyi yaymak için medreseler açtı. Medreselerin açılması, İsmâiliyye Mezhebi'ne indirilen en büyük darbe idi. Arkasından, belki de bu senenin sonlarında, el-Âzıd'ın alayla cuma ve bayram namazlarına çıkmasını yasakladı. Bu sıralarda Abbâsî Halifesi el-Müstencid, Nûreddîn'e yeni bir mektup yazarak Mısır'da Abbâsîler adına Hutbe okutmayı geciktirdiği için tenkit etti. Bunun üzerine Nûreddîn, Salâhaddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb'u Mısır'a gönderdi. Onunla Salâhaddîn'e bir mektup göndererek Abbâsîler adına hutbe okutmayı geciktirmemesini emretti. İbn el-Esîr, Salâhaddîn'in Fâtımî Hilâfeti'ni kaldırmaya niyeti olmadığını ve el-Âzıd'ı Nûreddîn'e karşı koz olarak kullanmak istediğini iddia eder (32). Salâhaddîn'in bir mektubunda bu iddia yalanlanmakta, Fâtımî Hilâfeti'nin kaldırılmasında takip edilen yol anlatılmaktadır(33).

Aralık 1170 tarihinde Abbâsî Halifesi olan el-Müstazî de babasının yolunu takip ederek Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okunması için Nûreddîn'e yeni bir mektup gönderdi. Bu konuda Mısır'da halk ve âlimler arasında da büyük münakaşalar oluyordu. Umûmî efkâr hazırlanmıştı. Ortamın müsait olduğuna kanaat getiren Nûreddîn, Haziran 1171 de Salâhaddîn'e yeni bir mektup yazarak Abbâsîler adına hutbe okutmasını emretti. İmâdeddîn bu konuda şöyle der: «Salâhaddîn, Nûreddîn'in emrinden dışarı çıkmazdı. Bütün konularda onun sağlam görüşlerine müracaat ederdi. Nûreddîn... ona mektup yazınca, bu emrin yerine getirilmesini gerekli gördü... Bu iş tamamlanmadan üzerinde halk ve idareciler konuştu» (34).

Bunun üzerine, Salâhaddîn ve arkadaşları, Fâtımî Hilâfeti'nin ilk fırsatta kaldırılmasına karar verdiler. Ağustos 1171 tarihinde Halife el-Âzıd ağır bir hastalığa yakalandı. 10 Eylül 1171 Cuma günü Mısır'da Abbâsîler adına hutbe okundu. 13 Eylül Pazartesi günü el-Âzıd öl-

(32) **el-Kâmil, XI**, 368-369.
(33) **Tarassül** (Hacı Beşir Ağa nüshası), yap. 70a; **Ravzateyn**, I, 242; **Müferric**, II, 489. Ayrıca bkz. **el-Hıtat**, II, 233.
(34) **Sena'l-Bark**, I, 114.

dü. Onun ölümüyle saraya el konarak mallarının büyük bir kısmı müsarede edilip Fâtımî Hilâfeti'ne son verildi(35).

Sıkı tedbirler alındığı için bu sırada herhangi bir olay çıkmadı. Abbâsîler adına hutbe okunmasının ertesi günü, 11 Eylül Cumartesi Salâhaddîn tarafından Frenk ve Bizans elçilerinin de hazır bulunduğu büyük bir resmi geçit düzenlendi. Sabahtan akşama kadar süren bu resmi geçitte Mısır kara ordusunun tamamını meydana getiren 147 tulb (birlik)'dan 127'si hazır bulundu. Sultan içerideki ve dışardaki düşmanlarına karşı gücünü gösterdi.

Bununla beraber Fâtımî Hilâfeti meselesi hemen kapanmadı. Salâhaddîn, bu aileden hayatta olanların saraylarında kalmalarına müsaade etmişti. 1171 yılı ve bunu takip eden yıllarda Fâtımîler taraftarları çeşitli ayaklanmalarda bulundular. Bunlardan 1172 yılı başlarında Yukarı Mısır'da Nûbe kralının desteğiyle Zencîlerin çıkardığı askerî isyanı Salâhaddîn'in kardeşi Tûranşah bastırdıktan sonra Nûbe seferine girişti. Fâtımî Hilâfeti'nin kaldırılmasına karşı asıl büyük tepki Mart-Nisan 1174 tariinde meydana çıkarılan Umâret el-Yemenî ve arkadaşlarının komplosudur. Salâhaddîn'in Nûreddîn'e gönderdiği en son mektuptan anlaşıldığına göre bu komplo, Sanîat el-Mülk Cevher'in 1169 yılındaki komplosu kadar tehlikeliydi. Komplocular, Saray'daki Fâtımîlerle, Kudüs Haçlı Krallığıyla, Sicilya Normanlarıyla ve Haşhâşîlerle işbirliği içindeydiler. Salâhaddîn, Frenk ülkesindeki casusları vasıtasıyla tertip edilen bu komployu öğrendikten sonra, komplocuların arasına kendi ajanlarını soktu. Meseleyi iyice anladıktan sonra komplocuların elebaşlarını yakalattı. Ulemânın verdikleri fetvaya dayanarak bu elebaşları idam ettirdi. Saraydaki Fâtımîleri tevkif ederek başka bir yere nakletti. Nesilleri kesilsin diye erkekleriyle kadınlarını ayırdı. Bu aileye mensup erkekler bazen ayaklarına zincir vurulmuş, bazen zincirsiz olarak 27 Şubat 1212 tarihine kadar hapiste kaldılar. Bu tarihte Kahire'deki Kalet el-Cebel'in tamamlanması üzerine, orada kendilerine tahsis edilen evlere nakledildiler.

Fâtımî Hilâfeti'nin kaldırılmasını Salâhaddîn bir mektup ile Nûreddîn'e bildirdi. Buna çok memnun olan Nûreddîn, Abbâsî Halifesi el-Müstazî'ye bir elçi göndererek bu önemli olayı haber verdi. Bağdad'ta günlerce şenlik yapıldı. Halife, Nûreddîn'e Şam ve Mısır'ın temliknımesini (mülkiyet fermanını) gönderdikten başka Nûreddîn'e ve Salâhaddîn'e hilâtlar ve hükümdarlık âlâmetleri yolladı.

(35) Abbâsîler adına ilk hutbe okuyanın kim olduğu hakkında birbirine zıt çeşitli kayıtlar bulunmaktadır.

E. NÛREDDÎN İLE SALÂHADDÎN'İN HAÇLILARA KARŞI ASKERÎ HAREKÂTI

1170 yılı sonunda Nûreddîn'in kardeşi Musul Atabeyi Mevdud öldü. Nûreddîn bu durumdan faydalanarak Musul topraklarını ülkesine kattı. Diğer taraftan Salâhaddîn, Aralık 1170 başlarında ağırlıklarını el-Arîş'te bırakarak Kudüs Krallığı topraklarına bir akın yaptı. 8-13 Aralık tarihlerinde Dârûm ve Gazze'yi kuşattı. Pek çok müslüman esiri kurtardıktan ve düşman ülkesine yağmada bulunduktan sonra hızla geri çekildi.

O, bu akını düşmanın dikkatini başka tarafa çekmek için yapmıştı. Asıl hedefi ise Şam-Mısır yolu üzerinde çok stratejik bir noktada bulunan ve Haçlıların Kızıldeniz'e açılan yegâne kapısı olan Eyle (Eliat) Kalesi'ni ele geçirmekti. Bu maksatla gerekli hazırlıkları tamamlamış şehrin önünde bir adada bulunan kaleyi denizden kuşatmak için, Fustat tersanesinde prefabrik gemiler yaptırmıştı. Gazze ve Dârûm seferinde döndükten dört gün sonra Aralık sonralarında Eyle seferine çıktı. Kahire'de yaptırdığı prefaprik gemileri hayvanlarla taşıyıp Kızıldeniz'de monte ve teçhiz ettikten sonra karadan ve denizden Eyle üzerine yürüdü. Dârûm ve Gazze'de darbe yiyen Haçlıların toparlanıp yardıma gelmelerinden önce 1171 yılı başlarında Eyle'yi ve kalesini ele geçirdi. Bundan sonra, kalenin yıkılan yerlerini tamir ettirip buraya bir garnizon yerleştirdi. Şam'dan gelen ve ailesinden bazı kimselerin bulunduğu bir kafileyi bekledi. Onların gelmesinden sonra Eyle'den aldığı esirlerle 6 Mart 1171 tarihinde Kahire'ye girdi. Nûreddîn'den korkan Haçlılar ondan daha yaman olan bu nâibi (vekili) ile karşı karşıya kalmışlardı.

Bu seferden sonra Nûreddîn ile Salâhaddîn beraberce, Mısır Şam yoluna hâkim bir noktada bulunan, Kudüs Krallığı'na bağlı Araba Vadisi'ndeki Kerek-Şevbek Prinkepsliği'ne ortak bir sefer yapmayı kararlaştırdılar. 23 Eylül 1171 tarihinde Kahire'den çıkan Salâhaddîn, Mısır'a daha yakın olan Şevbek kalesini kuşattı. Mevsimin sıcaklığı dolayısıyla bu sefer çok zametli olmuş ve Salâhaddîn çok miktarda yük hayvanı kaybetmiştir. Diğer taraftan Nûreddîn de Dımaşk'tan gelerek Kerek'i kuşattı. Bu sırada Salâhaddîn, Şevbek kuşatmasını bırakarak Mısır'a döndü, 16 Kasım'da Kahire'ye vardı. İbn el-Esîr, onun bu ânî dönüşünü Nûreddîn ile buluşmak istememesine bağlar. Dönüşünün gerçek sebebi ise Amaury'nin el-Arîş istikametinde Mısır üzerine yürümesidir. Hatta, bazı tarihçiler baştanberi Nûreddîn'in, Salâhaddîn'in Mısır'da idarenin başına geçmesine muhalif olduğunu söyleyecek kadar ileri giderler. Nûreddîn'in bu zamana kadarki icraatı ise

bu iddianın aksini gösterir. Yalnız, şu husus bir gerçektir ki, Nûreddîn cihad masraflarının bir kısmını karşılamak için Salâhaddîn'den altın göndermesini beklemekteydi. Salâhaddîn'in ise işi başından aşkındı. Para temininde zaman zaman güçlük çekmekteydi. Fâtımî Hilâfeti'nden müsadere edilen altın ve kıymetli eşyanın büyük bir kısmını Nûreddîn'e göndermiş, Nûreddîn bu parayı az bulmuştu. Bu maksatla 1173 yılı başlarında müstevfisi Hâlid el-Kaysarânî'yi Salâhaddîn'in icraatını teftiş etmesi için Mısır'a gönderdi. Salâhaddin ülkenin gelirlerini ve masraflarını Hâlid el-Kaysarânî'ye göstererek «*Böyle büyük bir ülke az parayla muhafaza edilemez*» dedi. Makrizî'nin bir ifadesine göre Salâhaddîn, «*Aramızdaki ilişki bu dereceye mi vardı?*» diyerek Nûreddîn'in tutumundan yakınmıştır.

Ortada dolaşan dedikodular ne olursa olsun Nûreddîn ile Salâhaddîn'in araları hiç bir zaman bazı tarihçilerin abarttığı kadar açılmamıştır. Salâhaddîn, 1173, 1174 senelerinde Nûbe, Libya ve Yemen seferlerini Nûreddîn'den izin alarak başlatmıştır. Nûreddîn, çeşitli mektuplarında açık olarak ifade ettiği gibi, onun icraatını kendi icraatı olarak Abbâsî Halifesi'ne bildirmekteydi. Hatta, Nûreddîn öldüğü gün Dımaşk'a gelen Salâhaddîn'in son mektubunda Fâtımîlerden hayatta kalanlar hakkında takip edilecek yol danışılmaktaydı. Nûreddîn de, İbn el-Esîr'in dediği gibi, «*Mısır'ın muhafazası her şeyden mühim*» derdi. Ayrıca, Salâhaddîn daha sonraları Nûreddîn'den bahsederken daima onu rahmetle anar ve ondan, «*Efendim Nûreddîn*» diye bahsederdi. Nûreddîn'in ölümü üzerine ona tâbî olan hükümdarlar istiklâllerini ilân ettikleri halde Salâhaddîn onun küçük yaştaki oğlu el-Melik el-Sâlih'e bağlı kalmış, onun adına para bastırmış ve hutbe okutmuştur.

Salâhaddîn, 1 Nisan 1173'te Nûreddîn'e götürülecek bazı hediyeleri de yanına alarak Kerek ve Şevbek Prinkepsliği'ne karşı ikinci bir sefere çıktı. Bu kalelerin etrafını yağmaladı. Burada oturan ve Frenklere rehberlik eden Bedevîleri dağıttı. Bunlardan Benû Abbâd'e mensup 200 süvariyi kendi istekleri üzerine, Şam'a giden ve Nûreddîn'e hediyeler götüren kafileyle Dımaşk'a gönderdi. Ve babası Necmeddîn Eyyûb'un öldüğüne, Fâtımîler taraftarlarının komplo hazırlıkları içinde olduklarına dair haberler alması üzerine Kahire'ye döndü. İbn el-Esîr, onun bu dönüşünü yine Nûreddîn ile buluşmaktan çekinmesine bağlar. Gerçekte ise Nûreddîn bu sırada kuzeyde Anadolu Selçuklularıyla uğraşmaktaydı. Salâhaddîn'in gönderdiği hediyeler Nûreddîn'e Halep'te iken gelmişlerdi. 1173 yılı sonlarında Nûreddîn'i Araban ve Maraş kalelerinin zaptıyla uğraşırken görmekteyiz. Nûreddîn bu sefer sırasında, Danişmendlilerden Zünnûn'un II. Kılıç Arslan'a karşı hi-

maye istemesi üzerine, Sivas'a bir garnizon göndermiş, bu garnizon onun ölümünden sonra geri dönmüştür.

F. MISIR'DAKİ KUVVETLERİN KOMŞU İSLÂM ÜLKELERİNE SEFERLERİ

Bu sırada Nûbe denen Kuzey Sudan'da, Dunkula merkez olmak üzere Hristiyan bir krallık vardı. Yukarı Mısır'daki rejim aleyhtarlarıyla iş birliği içindeydi. Bu sebeple, Salâhaddîn'in ağabeyi Tûranşah 1173 yılı başlarında Nûbe seferine çıktı. Yukarı Mısır'daki muhalifleri dağıttıktan sonra, güneye ilerleyerek Nûbe Krallığı'nın başşehri Dunkula'ya kadar vardı. Ülkenin fakir ve geri olduğunu görerek Mısır'a geri döndü.

1 — Yemen'in Zaptı :

Eski çağlardanberi Yemen, Mısır için hayatî stratejik bölgelerden biri olmuştur. Fâtımîler de bunun farkındaydılar. Bölgenin kontrolünü bir ara ele geçirmişlerdi. Bu sırada Yemen'de Hâricîlerden Abdünnebî adında biri kuvvet kazanmıştı. Ayrıca, Fâtımîler taraftarları bu ülkede geniş faaliyet gösteriyorlardı. Yemen halkından şikâyetler gelmekte, Salâhaddîn'in kuvvet göndermesini istemekteydiler. Bu sebeple Tûranşah, Nûbe seferinden döndükten sonra, 1500 kişilik bir kuvvetin başında 1174 yılı başlarında, Nûreddîn'in izniyle, karadan ve denizden (gemilerle) Yemen seferine çıktı. Önce Hicaz'ı kontrol altına aldı. Sonra yoluna devamla 11 Mayıs'ta Zebîd önüne vardı. Abdünnebî'nin muhalifleri kendisine katıldılar. Abdünnebî, Tûranşah'ın yanındaki Oğuzların sayısının az olduğunu görünce, surların dışına çıkarak meydan savaşına girişti. Ve kolayca yenildi. Tûranşah, Zebîd'i aldıktan sonra Aden üzerine yürüdü. 1 Temmuz 1174 tarihinde Aden'i aldı. Bundan sonra Sana başta olmak üzere Yemen'in diğer büyük şehirlerini ele geçirdi. Bazı dağlık bölgeler dışında ülkeyi kontrolü altına aldı. Onun bu seferiyle Hicaz ve Mısır-Hint Okyanusu ticaret yolu üzerinde askerî ve iktisadî bakımdan önemli bir noktada olan Yemen Nûreddîn'in devletine bağlanmış oldu. Kaynaklar, bu seferi Oğuzların seferi olarak anarlar. Tûranşah, 1176 yılı başlarına kadar bu ülkede kaldı. Ülkenin mühim merkezlerine nâipler tayin ettikten sonra Şam'a döndü. Türkler bundan sonra, Birinci Cihan Savaşı'na kadar bu ülkenin siyasî ve askerî hayatında mühim rol oynadılar.

2 — Trablusgarb'ın Zaptı :

Bu devrede Mısır'daki kuvvetler tarafından yapılan seferlerden biri de, 1172-1173 yıllarında Takiyyüddîn'in memlûklarından (köle-

menlerinden) Şerefüddîn Karakuş tarafından yapılan Kuzey Afrika seferleridir. Daha önce Tolunoğulları ve Selçukların ilk zamanlarında bir kaç küçük Türk grubu Kuzey Afrika'ya gitmişlerdi. Fakat, bunlar çok sınırlı hareketler olarak kalmıştı. Karakuş'un bu seferleriyle Libya ve Tunus'un büyük bir kısmı senelerce Eyyûbîlerin elinde kalmış ve günümüze kadar izleri gelen hâtıralar bırakmışlardır. Bugün Trablusgarb'ın batı kısmında geniş bir semte Kırkarş (Karakuş) adı verilmektedir. Bu seferler sonucu Oğuzlar, Muvahhidîler ordusunda önemli bir unsur olarak meydana çıkmışlar, Endülüs (İspanya) ve Kuzey Afrika'da Osmanlılardan asırlarca önce askerî bakımdan mühim rol oynamışlardır.

Şöyle ki: 1172 yılında Mısır'da kıtlık hüküm sürüyordu. Askerlerin masraflarını azaltmak, bölgenin kontrolünü ele geçirmek maksadıyla batıya bir sefer yapılmasına karar verildi. 1173 yılında Şerefüddîn Karakuş kumandasında küçük bir birlik batıya gönderildi. Kısa zamanda bu birlik Libya'nın büyük bir kısmını kontrolü altına aldı. Daha sonraki senelerde bu birliğe yeni kuvvetler katılarak Muvahhidîler Devleti'nin varlığını tehdit eder hale geldiler(36). Nûreddîn, 1174 yılı başlarında Abbâsî Halifesi'ne gönderdiği bir mektupta ordularının Yemen ve Hicaz'ı kontrolleri altına aldıklarını, Afrika'da Sudan içlerine ve Trablusgarb'a kadar ulaştıklarını, İstanbul ve Kudüs'ün fetihlerinin yakın olduğunu söyler(37).

G. NÛREDDÎN'İN ÖLÜMÜ VE BUNUN ÜZERİNE MEYDANA GELEN GELİŞMELER

Durum bu vaziyetteyken 5 Mayıs 1174 Pazar günü Nûreddîn, on bir yaşındaki biricik oğlu el-Melik el-Sâlih İsmail'in sünnet düğününü yaptırdı. 6 Mayıs günü hastalandı. 15 Mayıs Çarşamba günü zatürreden Dımaşk kalesindeki evinde öldü. Öldüğü sırada 54 yaşındaydı. Trablusgarb'dan Hemedan'a, Yemen'den Sivas'a kadarki geniş İslâm topraklarının hâkimiydi. Kilikya'daki Ermeni Krallığı onun himayesindeydi. Babasından sadece Halep ve etrafındaki küçük bir bölgeyi miras aldığı halde ülkesi bu derece genişlemişti. Haçlılar onun karşısında ülkelerini koruma derdine düşmüşlerdi. Etrafındaki Müslüman hükümdarlardan da ona rakip olabilecek kimse yoktu. O, sadece kahramanlığı ve siyasetiyle üstün bir kişi değildi. Aynı zamanda büyük

(36) **Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 41-42; **Salâhaddin Eyyûbî Devrinde Libya'da Türkler ve Karakuş Meselesi, Tarih Dergisi**, XXXIII, 169-198.

(37) **Sena'l-Bark**, I, 136-137; **Ravzateyn**, I, 215.

bir teşkilâtçı, âdil, âlimlerin ve ilmin koruyucusu, düşkünlerin hâmisi, büyük bir imarcı, samimî bir dindardı. Türk tarihinin yetiştirdiği nadir kişilerdendi. İbn el-Esîr, «*Sayısız tarih kitabı okudum. Hulefâ-i Râşidîn ve Ömer b. Abdülazîz'den sonra onun derecesinde bir hükümdar geldiğini görmedim*» der(38). Onun şahsiyetini ve meziyetlerini İmâdeddîn'in şu satırları ne güzel ifade eder:

«*el-Melik el-Âdil Nûreddîn Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Zengî, hükümdarların en namuslusu, en dindarı, en iyi geçmişi olanı, en temizi, yaptıkları en faydalı olanı, emeline en çok ulaşanı, en üstün fikirlisi, eserleri en çok meydanda olanıdır. Şam ülkesine İslâm'ın parlaklığını yeniden getiren, kalelerini düşmandan geri alan ve değerli toprakların kurtaran odur. Ondan önceki hükümdarlar devrinde Frenkler, Şam ülkesinde sürüler halinde dolaşıyorlardı. O, bu sürülerin ardını kesti, izlerini sildi, onları kovdu. Allah, onu Frenklere karşı defalarca muzaffer kıldı. Hatta, hükümdarlarını esir aldı. Düzenlerini bozdu. Hudutları onlara karşı korudu. İzi silinmiş ilimleri yeniden diriltti. Ehl-i Sünnet mezhepleri için medreseler inşa ettirdi. Sûfiler için hânikâhlar yaptırdı. Bunları her ülkede çoğalttı. Bol vakıflarda bulundu. Şehirlerin surlarını ve hendeklerini yeniletti. Yollarda hanlar ve kervansaraylar inşasını emretti. Yetiştirdiği kişilerle ve askerleriyle Mısır'ın fethine yardım eden odur. Necmeddîn Eyyûb'un oğlu Salâhaddîn Yûsuf, onun en yakın adamlarından, en büyük emîrlerindendi. Meydanda atına binerken, eyvanında otururken onun yanından ayrılmazdı. Babası Eyyûb, Nûreddîn'in meclislerinde otururken kendisi Nûreddîn'in yanında ayakta dururdu. Dindarlık, namusluluk, incelik, akıllılık, hükümdarlık adabı ve sultanlık hukuku konularında sahip olduğu bütün iyi vasıflarında onun yolunu takip etti. İyiliklerinin esaslarını ondan öğrendi. Kendi sultanlığı günlerinde bütün bu sayılan hususlarda en yüksek dereceye ulaştı*»(39).

İmâdeddîn'in dediği gibi, Nûreddîn'in başladığı eserleri Salâhaddîn tamamlayacaktır. Ardında onun gibi bir adam bıraktığı için şanslıydı.

Nûreddîn'in ölümü üzerine yerine oğlu el-Melik el-Sâlih geçti. Bu çocuk devleti idare edecek yaşta değildi. Bu sebeple onun atabeyliğini elde etmek için, Nûreddîn'in Dımaşk ve Halep'teki emîrleri birbirleri aleyhinde entrikalara giriştiler. Musul'daki Seyfeddîn Gâzî istiklâlini ilân edip, el-Cezîre bölgesini işgal etti. Dımaşk ve Halep'teki emîrler arasındaki mücadeleyi neticede, Seyfeddîn Gâzî tarafından destekle-

(38) **el-Bâhir**, 163.
(39) **Sena'l-Bark**, I, 55-56; **el-Bâhir**, 174-175.

nen ve Salâhaddîn'e muhalif olan Sâdeddîn Gümüştiğin ve Vezir el-Adl b. el-Acemî'nin önderlik ettiği grup kazandı. Bunlar muhaliflerine karşı komplalar kurmaya başladılar. Nûreddîn'in en büyük yardımcılarından Dâye Oğullarını yakalayıp hapse attılar. Bundan sonraki hedefleri Şemseddîn b. el-Mukaddem ve Nâsıruddîn Muhammed b. Şîrkûh idi. Nûreddîn'in devletinin Şam'daki kısmı Halep, Dımaşk ve Musul etrafında parçalara ayrılmış bulunuyordu. Emîrler, düşmanla mücadele edecek yerde birbirlerine düşmüşlerdi. Bundan istifade eden Kudüs kralı Amaury Banyas'ı kuşattı. Dımaşklılar vergi vermeyi vaadedince geri çekildi. Salâhaddîn, Amaury'nin Banyas'ı muhasarasını duyunca ona karşı sefere çıktı. Sadr'a geldiği sırada iki taraf arasında anlaşma yapıldığını duyunca geri döndü. Arkasından Amaury öldü.

H. SİCİLYA DONANMASININ İSKENDERİYE ÇIKARTMASI VE YENİLGİYE UĞRATILMASI

Yukarıda anlattığımız gibi Fâtımîler taraftarı Umârat el-Yemenî ve arkadaşları, Kudüs kralı Amaury ve Sicilya Normanlarıyla Salâhaddîn'e karşı içten ve dıştan bir komplo tertibiyle meşguldüler. Salâhaddîn, 569 yılı sonları ile 570 (Mart-Nisan 1174) yılının ilk aylarında bu komployu ortaya çıkarıp şiddetle bastırmıştı. Arkasından Nûreddîn öldü. Nûreddîn'in ölümünden de istifade etmek isteyen Haçlılar, Salâhaddîn'e karşı ortak sefer hazırlıklarını devam ettirdiler. Sicilya kralı II. Guillaume, Bizans'a karşı prestij gösterisinde de bulunmak için 1174 yılı ilk baharında uzun hazırlıklardan sonra Akdeniz'de ve Kuzey Afrika'da dehşet saçan donanmasını Lecce kontu Tankred kumandasında doğuya gönderdi. Salâhaddîn, bahsedilen komplocular ve Bizans vasıtasıyla durumdan haberdardı. Bu donanma yoldayken Amaury öldü. Buna rağmen donanmalarına güvenen Normanlar, yollarına devam ederek 26 Temmuz 1174 günü İskenderiye önüne geldiler. Salâhaddîn tarafından Şam'a gönderilen önemli bir mektupta olayın bundan sonraki gelişmesi şöyle anlatılır:

«Bu mektup 26 Zilhicce Pazar günü öğle vakti Sicilya donanmasının İskenderiye cephesine çıkartmasından sonra yazıldı. Donanmanın İskenderiye önüne gelişi öğleden ikindiye kadar devam etti. Donanmanın geleceği tarafımızdan bilinmesine rağmen, gözetleme görevlilerinin gafleti anına rastladı. Bu donanmanın haberleri ve çeşitli ülkelere saçtığı dehşet meşhurdur. Kuzey Afrika ülkelerinde İbn Abdülmü'min'i, Akdeniz adalarında Bizans İmparatoru'nu tehdit etmiştir. Bu sırada İskenderiye valisinin askerleri iktâlarına gitmişlerdi. Pek azı yanında bulunuyordu. Sicilya askerleri ertesi sabah kıyıya çıktılar. Türklerden akıllı bir grup, halkın düşmana sahilden uzakta,

sura yakın bir yerde karşı koymasını tavsiye ettiler. Sahil boşaltıldı. Sicilya donanması çıkarma yapma imkânı buldu. Tardalardan atlarını, galerilerden yayalarını indirdiler. Esir alınanların ifadesine göre, düşman süvarilerinin sayısı 1500'dür. Bunlardan 1000'i mızraklı şövalye, 500'ü türkopoldü. Her galeride 150 piyade vardı. 200 galerileri olduğuna göre toplam 30.000 piyade eder. At taşıyan tardaların sayısı ise 36 idi. Kereste ve muhasara âletleri taşıyan gemilerin sayısı 6 idi. Muharipler için erzak ve eşya taşıyan gemiler 50 taneydi. Diğer piyadeler, at uşakları, gemilerdeki hücum kuleleri, debbâbe ve mancınık ustalarıyla beraber bütün personel 50.000'e ulaşıyordu.»

«Düşman karaya çıkınca Müslümanlar üzerine hamle yaptı. Bu hamle sırasında kumandanlarımızdan Mahmûd el-Basârû vardı. Bu kumandan çarpışırken şehit düştü. Düşman, Müslümanları surlara kadar püskürttü. Bunun üzerine, düşman gemileri limana girmeye başladılar. Bu sırada limanda çeşitli harp ve ticaret gemileri vardı. Adamlarımız düşmandan önce davranarak limanda bulunan gemileri batırdılar veya yaktılar. Harp akşama kadar devam etti. Sicilyalılar akşamleyin çadırlarını karaya çıkarıp çdırlarda geceledîler. Çadırlarının sayısı 300'dü.»

«Düşman, geceyi muhasara âletlerinin hazırlanmasıyla geçirdi. Sicilyalılar, Salı sabahı hücuma geçtiler. Üç debbâbe, üç büyük mancınık diktiler. Bu mancınıklarla yanlarında getirdikleri siyah taşları atıyorlardı. Debbâbeler burçlar gibi büyüktü. Bunlarla hücuma geçip surlara yaklaştılar. Çarpışma bütün gün boyunca devam etti.»

«Biz, Fâkûs'taki karargâhtayken, düşmanın gelişinin üçüncü günü (Salı günü) haber güvercinle bize ulaştı. Hemen İskenderiye ve Dimyat cephelerine asker gönderdik. Yanımızda bulunan Bedreddîn Eyyûb ile Fârisüddîn Temîrek askerleriyle İskenderiye'ye koştular. İskenderiye etrafında ve Buheyra'da bulunan müfred ve başka sınıftan askerler Salı ve Çarşamba günleri onların kuvvetlerine katıldılar Berka'daki Araplara karşı gönderilen Takiyyüddîn'in askerlerinden bir kısmı da geri döndü. Düşmanın mancınıkları ve debbâbeleri surun bir ok atımlık yakınına kadar yaklaştı.»

«Bu sırada, şehirde toplanan kuvvetlerimiz, ansızın mancınıkların ve debbâbelerin karşısındaki sur kapısını açarak hücuma geçtiler. Hazır bulunan emîrler ve süvariler atlarına binerek kapılardan çıkıp düşman üzerine atıldılar. Cephe halkı her taraftan koşarak düşmanın hücum kulelerini yaktılar. Var güçleriyle çarpıştılar. Kılıç kılıca mücadele Çarşamba akşamına kadar devam etti. Düşman perişan olmuş, muhasara âletleri yakılmıştı. Müslümanlar, alış-veriş yapmak

için şehre gelmişlerdi. Biz de imdada gelmekte olduğumuzu bildirmesi için memlûklarımızdan Akkuş adında birini önden göndermiştik. Akkuş, yanına iki at yedek alarak hareket etti. Rasladıklarına, bizden el-Ma'addiye'de ayrıldığını bildirerek Çarşamba günü ikindiden sonra İskenderiye'ye girdi. Geliş müjdemizi verdi.»

«Bu müjdeyi duyan halk galeyana geldi. Her taraftan naralar yükseldi. Namaz kılmak ve alış-veriş yapmak için gelen halk surların kapılarından çıktılar. İskenderiye halkı ve bu havalideki kabileler birbirini düşmanla çarpışmaya çağırdılar. Ben aralarında olunca Allah Müslümanların yüreklerine cesaret verdi. Evinden çıkan herkes önümüzden düşmanla çarpışmaya koşuyor, sanki kahramanlığının tarafımızdan görülüp takdir edilmesini istiyordu. Nihayet, zafer Müslümanlara nasip oldu. Çadırlarında bulunan Frenklere hücum ettiler. Ortalık kararırken şehir halkı, düşmanın çadırlarını içlerindeki kıymetli eşya ile birlikte ele geçirdiler. Düşman piyadesine çok büyük ziyat verdirdiler. Adamlarımız düşman süvarilerini esir aldı. Onlardan ancak üzerindeki zırhı çıkartıp kendini denize atanlar kurtuldu. Adamlarımız denizde bulunan düşman gemilerine de hücum edip bazılarını batırdılar. Bunun üzerine, diğer gemiler demir alıp kaçtılar. En sonunda 300 süvari bir tepede tutunmaya çalıştılarsa da atları ellerinden alındı. Kimi öldürüldü, kimi esir edildi. Esir edilenler arasında 50 yaşında büyük bir adam da vardı. Ganimet olarak alınan hayvanların, koyunların, âletlerin ve silâhların haddi-hesabı yok. Şam Frenklerinin bundan daha çoğuna sahip olamayacağı söyleniyor. Ele geçirilen atlar iğdiş ve erkektir. Beraberlerinde hiç bir at götürmemişlerdir.»

«Bu donanma, 1 Muharrem (30 Temmuz) Perşembe günü İskenderiye önünden ayrıldı. Onda harbedecek takat kalmamıştı. Büyük ve tehlikeli bir düşmandı. Yalnız, söylediklerine göre muharebe hileleri zayıftı. Esir alınan şövalyelerin akıllılarından biri, sefer hakkında bilgi edinmek için huzura çağrıldı. Doğru söylemesi emrolundu. Onun söylediğine göre; donanmada 1000 süvari (şövalye) vardı. Her süvariye beş aylık nafaka verilmişti. Bu 1000 süvariden 700'ünün aylığı 15 ilâ 30 dinar arasında değişiyordu. İçlerinde 50 dinar aylık alanlar vardı. Hatta, meşhurları arasında 100 dinar aylık alanlar bile vardı. İktâa (dirliğe) bağlı süvari sayısı 300'dü. Türkopoller 500 kişiydi. Atlarının sağ kalması şartıyla bunların masrafları krala aitti. Bunların her birinin aylık harçlığı 5 dinardı. İçlerinde 10 dinar alanlar da vardı. Kumandanlarının aylık harçlığı 20'şer dinardı. 5000 kişi olan çarhçılar ve sergentler dışındaki muhariplerin sayısı 40.000'e

yaklaşıyordu. Donanmanın üç kumandanı vardı. Bunlardan biri Sicilya kralının amcasının oğluydu» (40).

Salâhaddîn'in mektubunda belirttiği gibi, bu kadar büyük ve etrafa dehşet saçan bir donanmaya karşı kazanılan zafer çok büyüktü. 1177, 1178 yıllarında Tinnis'e yapılan iki küçük baskın dışında, III. Haçlı Seferi'ne kadar bu donanmadan bahsedilmiyecektir.

Salâhaddîn bunun arkasından, Eylül ayında Yukarı Mısır'da isyan eden ve Zenciler ile Fâtımîler taraftarlarınca desteklenen Asvân valisi Kenzüddevle'nin isyanını bastırmak için, kardeşi el-Melik el-Âdil Seyfeddîn'i gönderdi. el-Melik el-Âdil, isyancıları kolayca bastırdı. Bundan sonra, Salâhaddîn'e karşı Mısır'da önemli bir isyan olmadı.

(40) **Sena'l-Bark**, I, 170-175; **Tarassül el-Kâdı'l-Fâdıl** (Paris nüshası), yap. 136a-137a.

IV — NÛREDDÎN'İN ÖLÜMÜ ÜZERİNE ŞAM VE EL-CEZÎRE'DE PARÇALANMIŞ OLAN BİRLİĞİ SALÂHADDÎN'İN YENİDEN KURMA ÇABALARI

Salâhaddîn, efendisi Nûreddîn'in ölümü üzerine Şam ve el-Cezîre'de meydana gelen gelişmeleri dikkatle takip etmekteydi. Nûreddîn'in sağlığında ikinci adam olması ve onun ölümü üzerine idare ettiği topraklarda herhangi bir karışıklığa meydan vermeden birliği devamettirmesi dolayısıyla, onun oğlu el-Melik el-Sâlih'in atabeyliğine herkesten daha lâyık olduğu şüphe götürmez bir gerçekti. İskenderiye önünde Normanları hiç bir yardım almadan yenmesiyle büyük bir lider olduğunu tekrar ispat etmişti. İslâm dünyasındaki komuoyunun daha şimdiden dikkatini çekmişti. Nûreddîn'in emîrleri arasındaki mücadeleyi görenler, içine düştüğü kargaşadan ülkeyi onun kurtaracağına inanmaktaydılar.

Salâhaddîn, Sicilya donanmasını mağlup ettikten ve Kenzüddevle isyanını bastırdıktan sonra Bizans ve İtalyan şehir cumhuriyetleriyle yeni ticarî anlaşmalar yaptı. Ülkedeki düzeni nihaî olarak sağladı. Tam bu sırada Halep'teki el-Melik el-Sâlih'in atabeyi Gümüştigin ve arkadaşlarının tutumunu beğenmeyen Dımaşk'taki kuvvetlerin kumandanı Şemseddîn b. el-Mukaddem, Başkadı Kemâleddîn el-Şehrazûrî, Busrâ sahibi Sıddîk b. Çavlı ve Şam'daki akrabaları onu Dımaşk'a davet ettiler. Bunun üzerine, Salâhaddîn kardeşi el-Melik el-Âdil'i Mısır'da nâib bıraktıktan sonra, kardeşi Tuğtigîn ve veziri Kâdı'l-Fâdıl ile beraber 700 seçkin süvarinin başında, 12 Ekim 1174 tarihinde Kahire'den Şam'a hareket etti. 20 Ekim'den sonra Busrâ'ya vardı. Şehrin sahibi Sıddîk b. Çavlı tarafından karşılandı. Etraftaki askerler gelerek orduya katıldılar. Sultan, 23 Ekim'de buradan Dımaşk'a hareket etti. Şehre yaklaştığı sırada amcasının oğlu Nâsıruddîn Muhammed b. Şîrkûh ve Sâ'deddîn Mes'ûd b. Üner tarafından karşılandı. Pazar günü Dımaşk yanında ordugâh kurdu. Şehrin ileri gelenleri ve emîrler gelerek bağlılıklarını bildirdiler. 29 Ekim Pazartesi günü şehre girdi. Kale kumandanı Reyhân'ın bazı askerlerinden başka mukavemet eden olmadı. Kendisi, babasının evi Dârü'l-Akîkî'ye yerleşti. Şehrin ileri gelenlerine ve halka çok iyi davrandı.

Nûreddîn'in oğlu el-Melik el-Sâlih'in adına hutbe okuttu, para bastırdı.

Salâhaddîn, Dımaşk'a yerleştikten sonra hemen Halep'te bulunan el-Melik el-Sâlih'e bir mektup gönderdi. Bu mektupta ona, «Efendimiz ve efendimizin oğlu» diye hitap etmekte, «Mısır'dan sadece sana hizmet etmek için geldim. Etrafındakilerin sözlerine kulak asma, işlerin bozulur. Maksadım sadece Frenklere karşı birliği temin etmektir» demekteydi. el-Melik el-Sâlih, bu mektuba verilecek cevabı etrafındakilere danıştı. Onlar, Musulluların teşvikiyle, ona sert bir cevap yazıp, ateşli muhaliflerinden Kutbeddîn Yinâl b. Hassan'la gönderdiler. Dımaşk'a gelen Kutbeddîn Yinâl Sultan'ın huzuruna çıkınca, ona çok sert bir dille hitap ederek, «Seni Mısır'ın sahibi yapan bu kılıçlar giriştiğin işten geri çevirecek. Maksadın saltanatı ele geçirmek, Yalnız, elde edemeyeceğin şeye tama etme» dedi. Sultan onun tehditlerini tebessümle karşıladı. Onların anlaşma taraftarı olmadıklarını anladı. Halep-Musul arasında kurulan bu karşı ittifak Frenklerin ve Haşhâşîlerin de yardımıyla Sultan'ı 10 sene uğraştırdı. Sultan, ancak bu muhalif gurubu bertaraf edip Nûreddîn'in devletinin birliğini tam olarak sağladıktan sonra, bütün kuvvetlerini Haçlı istilâcılara karşı yöneltmek imkânını buldu. Biz burada, iki taraf arasındaki bu hâkimiyet kavgasının teferruatına girmeyeceğiz. Ancak iki taraf arasında meydana gelen önemli gelişmelere temas ile yetineceğiz.

Bundan sonra 28 Kasım 1174 ile 30 Aralık 1174 arasında Salâhaddîn sırayla Hıms ve Hama şehirlerini aldı. 30 Aralık'ta Halep'i kuşattı. Bu muhasara sırasında ordusuna sızan Haşhâşîlerin saldırısına uğradı. Kendisine bir zarar gelmedi. Haleplilerin teşvikiyle Frenklerin Hıms'a karşı hücuma geçmeleri üzerine, muhasarayı kaldırarak onlara yöneldi. Bunun üzerine, Frenkler çekildiler. Sultan da bundan istifade ile Bâlebek ile mukavemet eden Hama kalelerini ele geçirdi. Halep'in güneyindeki Suriye topraklarındaki hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Yeni katılan askerlerle yanındaki ordusunun mevcudu 7000'i aştı.

A. SALÂHADDÎN'İN HALEP-MUSUL MÜTTEFİK KUVVETLERİNİ YENMESİ

Salâhaddîn, mütevazi bir kişiydi. Onun bu tarafı muhaliflerine cesaret veriyordu. Bunu onun zayıflığına yoran Musul ve Halep'teki idareciler onu kolayca yenebileceklerini sanıyorlardı. Bu sebeple, Musul Atabeyi Seyfeddîn Gâzî büyük bir ordu toplayarak kardeşi Mesûd

ile Zülfendâr kumandasında Halep'e gönderdi. Halep kuvvetleriyle birleşen bu ordu Hama'yı kuşattı. Sultan ordusuyla müttefikler üzerine yürüyerek onları Hama yakınındaki Kurûn-ı Hama'da 1 Nisan 1175 tarihinde yenilgiye uğrattı. Alınan esirlere gayet iyi davranarak salıverdi. Halep şehri önüne geldi. Bunun üzerine, Halepliler onunla anlaşmaya yanaştılar. Suriye'de aldığı yerlerdeki hâkimiyetini tanıdılar. Sultan da Halep ve etrafının el-Melik el-Sâlih'in idaresinde kalmasını ve Gümûştiğin'in onun atbeyi olarak yerini muhafaza etmesini kabul etti.

Sultan daha önce, Haleplilerle yakın zamanda anlaşabilmenin mümkün olmayacağını görerek Abbâsî Halifesi'ne bir elçi gönderip Suriye ve el-Cezîre üzerindeki hâkimiyetinin tanınmasını istemişti. Halep'ten Hama'ya döndüğü sırada 6 Mayıs 1175 tarihinde Abbâsî Halifesi el-Müstazî tarafından gönderilen temliknâme (taklid) ve hilâtlar geldi. Sultan, bunun üzerine, istiklâlini ilân ederek kendi adına hutbe okutup para bastırmaya başladı. Hama, Hıms ve Bâlebek'e emîrler (beyler) tayin ederek Eyyûbîlerin Hama, Hıms ve Bâlebek kollarını kurdu.

Bununla beraber, Musul-Halep ittifakı boş durmuyor, aradaki anlaşmaya rağmen gizliden gizliye Sultan'a karşı tertip edilecek ikinci bir sefer için hazırlık yapıyordu. Musullular bu defa işi daha sıkı tutarak Artuklu beyliklerinden de yardım almışlardı. 6000 süvariden meydana gelen bu ordu Atabey Seyfeddîn Gâzî kumandasında Halep'e gelerek Halep kuvvetleriyle birleşti. Seyfeddîn Gâzî bir taraftan da Sultan'a anlaşma teklif etmiş ve bir elçiyle anlaşmanın suretini göndermişti. Bu elçi Salâhaddîn'in huzuruna gelince, yanlış olarak Haleplilerle yapılan gizli anlaşma metnini sundu. Sultan bu metni okuyunca «Anlaşılan bir yanlışlık var» dedi. Hemen hazırlık yapılmasını emretti.

Haleb'e gelen Musullular, Nûreddîn zamanından beri esir olarak tutulan Haçlı kumandanlarından Renaud de Chatillon, II. Jocelin ve diğer Frenk esirlerini serbest bırakarak Frenklerden Dımaşk topraklarına hücum edip kendilerine yardımcı olmalarını istediler. Sonra müttefik kuvvetler, 20.000 civarında yaya ve süvari ile Sultan'ın kuvvetleri üzerine yürüdüler. İki taraf 22 Nisan 1176 günü Hama'ya yakın Tell el-Sultan denilen yerde karşılaştılar. Ferruhşah kumandasında Mısırdan bir miktar takviye alan Sultan müttefikleri yine yendi ve karargâhlarını ele geçirdi. Bundan sonra Haleb üzerine yürüdü. Halep ile Musul arasındaki irtibatı kesmek için Buzâa, Menbic ve Azâz gibi Halep'in doğusundaki ve kuzeyindeki en müstahkem kaleleri aldı. Bu arada Azâz kalesini muhasara ederken 22 Mayıs 1176

günü karargâhına kadar sızan, asker kıyafetindeki Haşhâşî fedailerinin saldırısına uğradı. Elbisesinin altında taşıdığı gizli zırh sayesinde ölümden kurtuldu. Yüzünden yaralandı. Bizzat yanındaki emîrleri, suikastçıları birer birer yakalayıp öldürdüler. İmâdeddîn şöyle der: «Sultan, bundan sonra bir suikast ihtimaline karşı tedbir alır, herkesi yanına yaklaştırmızdı. Otağının etrafını ahşap duvarla çevirtirdi. Halkın huzuruna tedbirli çıkardı» (41).

Sultan, 38 günlük bir muhasaradan sonra 21 Haziran 1176 da Azâz kalesini zaptetti. Sonra 25 Haziran'da Halep'i kuşattı. Artık, Musulluların yardım etme ihtimali kalmamıştı. Halepliler biraz mukavemet ettikten sonra Temmuz sonlarında, iki tarafın halihazırda ellerinde tuttukları yerlerin olduğu gibi kalması şartıyla anlaşmayı kabul ettiler. Kaynaklar, anlaşmanın şartları arasında, Frenklere karşı yapılacak seferlerde Haleplilerin Sultan'ın emrine asker vermeyi kabul ettiklerini kaydederlerse de, bu madde hiç bir zaman yerine getirilmemiştir. Anlaşmanın en önemli maddelerinden biri, Musulluların, Artuklu beyliklerinin ve Anadolu Selçuklularının da bu anlaşmayı muteber kabul etmeleri, yeniden anlaşmazlık çıkaracak tarafa karşı diğerlerinin elbirliği yapacaklarına dair söz vermeleriydi. Bu anlaşma ile Haleb-Hârim ve bir kaç küçük kale dışındaki Şam toprakları Sultan'ın idaresinde kalıyordu. Fakat, anlaşmanın imzalanmasından sonra Nûreddîn'in küçük kızı gelerek Sultan'dan Azâz kalesini istedi. Salâhaddîn de babasının hatırı için kaleyi el-Melik el-Sâlih'e verdi.

Anlaşmadan sonra Sultan, elçisi Sadeddîn Ebû Hâmid el-Acemî'yi Musul'a ve Artuklu beyliklerine göndererek onlardan sadakat yemini aldı. Bundan sonra, Seyfeddîn Gâzî ile el-Melik el-Sâlih'in ölümüne kadar iki taraf arasında bir anlaşmazlık çıkmadı.

B. SALÂHADDÎN'İN HAŞHÂŞÎLER ÜZERİNE SEFERİ

Sultan, Haleplilerle anlaştıktan sonra kendisine karşı süikast düzenleyen ve Nusayrî dağlarında oturan Haşhâşîlerin üzerine yürüdü. Onların idaresi altındaki yerleri tahrip ederek 1 Ağustos 1176'da bizzat reisleri Şeyhülcebel Reşîdüddîn Sinan'ın oturduğu Misyaf kalesini kuşattı. Büyük mancınıklar kurarak bombardımana başladı. Askerlerin bir kısmı etraftaki İsmailîleri tenkile giriştiler. Öldürdüler, esir aldılar. Bunun üzerine Sinan, komşuları olan Hama sahibi ve Sultan'ın dayısı Şihâbeddîn el-Hârimî'den haklarında şefaatte bulunmasını rica etti. Aynı sıralarda Frenkler de harekete geçmişler,

(41) **Sena'l-Bark**, I, 211-212.

Bâlebek ve Dımaşk topraklarına akınlar yapmaktaydılar. Sultan, dayısının şefaatini kabul etti. Haşhâşîlerden bir daha kendisine karşı suikast tertip etmeyeceklerine dair söz aldıktan sonra kuşatmayı kaldırdı.

Sultan'la Haşhâşîler arasında varılan bu anlaşma ve Salâhaddîn'in muhasarıyı kaldırmasıyla ilgili bazı olağan üstü denilecek sebepler nakledilir. Biz bunların hiç birine inanmıyoruz. Başta muhasarada hazır bulunan İmâdeddîn olmak üzere, zamanın tarihçilerinden hiç biri böyle bir sebepten bahsetmezler. Öyle anlaşılıyor ki, Haşhâşîler bundan sonra Sultan'la dost geçinmeye ve ona yönelik herhangi bir harekette bulunmamaya söz vermişlerdir. Gerçekten, bundan sonra Sultan'la onlar arasında tatsız bir olay olmamıştır. Hatta, Sultan 1193 yılında Arslan Yürekli Richard'la anlaşma yaparken kendi tarafından Haşhâşîlerin de anlaşmaya dahil edilmelerini şart koşmuştur (42).

Salâhaddîn'in Hama'ya dönmesi üzerine Frenkler yağma akınlarına son verdiler. Bu sırada sultan'ın ağabeyisi Tûranşah Yemen'den geldi. Sultan Dımaşk nâibliğini Takiyyüddîn'den alarak ona verdi. Hıms eskidenberi Nâsıruddîn Muhammed b. Şîrkûh'undu. Bâlebek'te Şemseddîn b. el-Mukaddem, Hama'da Şihâbeddîn el-Hârimî bulunmaktaydı. Sultan, 6 Eylül 1176 tarihinde Nûreddîn'in ölümü üzerine dul kalan İsmetüddîn Âmine bint Üner ile evlendikten sonra 10 Eylül'de Mısır'a hareket etti. 10 Kasım'da Kahire'ye vardı. Ülkenin idaresinin tanzimi ve imarı ile uğraştı. 14 Kasım - 9 Aralık 1177 tarihleri arasında Kudüs Krallığı'na karşı yeni bir sefere çıktı. Tedbiri elden bıraktığı için bu sefer Remle yenilgesiyle neticelendi. Bunun üzerine, maneviyatları yükselen Haçlılar aldıkları yeni takviyelerle Şam topraklarında yeni akınlara giriştiler. Dımaşk'ta nâib (vekil) bıraktığı ağabeyisi Tûranşah ise eğlenceye dalmıştı. Ülkeyi gerektiği gibi müdafaa edemiyordu. Frenkler, Halep'e bağlı Hârim kalesini kuşatmaktaydılar. Bu gelişmeler üzerine, Sultan acele edip toparlanarak 23 Mart 1178 (1 Şevval 573) tarihinde Kahire'den Şam'a hareket etti. Şam'da kuraklık hüküm sürdüğünden yanına yine az miktarda asker almıştı.

(42) **Sena'l-Bark**, I, 218-219; İbn Şeddâd, 223-224; B. Lewis, **Saladin and the Assasins, BSOAS**, XV/3, 1953; Düreyd Abdülkâdir el-Nûrî, **Siyâsetü Salâhaddin**, Bağdad 1976, 377-386.

C. *SULTAN'IN ŞAM'DA YENİ İDARÎ DÜZENLEMELERİ, ANADOLU SELÇUKLULARINA VE ERMENİLERE KARŞI SEFERİ*

Sultan, hızlı bir yürüyüşle 15 Nisan'da Dımaşk'a vardı. Halife'nin gönderdiği elçi heyetiyle karşılaştı. Ülkeyi ihmal edip eğlenceye dalan nâibi Tûranşah'a çıkıştı. Dımaşk'ın nâibliğini ondan alarak yeğeni Ferruhşâh'a verdi. Ağabeyisi Tûranşah, bunun üzerine, Şemseddîn b. el-Mukaddem'in elindeki Bâlebek'e göz dikti. İbn el-Mukaddem ise Sultan'ı Şam'a davet eden ve buradaki hâkimiyetini kurmasına yardım eden itibarlı bir emîrdi. Sultan, onu darıltmak istemediği için meseleyi ikisinin halletmesini ve kan dökülmemesini istedi. İş hallolmayınca Sultan, İbn el-Mukaddem'i Dımaşk'a çağırdı. İbn el-Mukaddem onun çağrısına cevap vermedi. Bunun üzerine, Sultan onun dışla ilişkisini keserek yola gelmesini bekledi. Bâlebek'e karşılık Bârin ve âmilliklerini, Kefertâb'ı ve Maarra'nın bir kısmını vermeyi teklif etti. Bir sene kadar sürüncemeden sonra İbn el-Mukaddem adı geçen yerler karşılığı Mart 1179'da Bâlebek ve âmilliklerini Tûranşah'a teslim etti. Tûranşah bu şehirde pek kalmadı. Bir iki ay sonra İskenderiye'nin kendisine iktâ verilmesi üzerine oraya gitti. 1180 yılı ortalarında orada öldü.

Sultan, Tûranşah'tan boşalan Bâlebek'i Dımaşk valisi Ferruhşâh'a iktâ verdi. Mısır'dan döndüğü sırada 1178 yılında ise dayısı Şihâbeddin el-Hârimî'nin ölümü üzerine Hama'yı Takiyyüddîn'e vermişti. Böylece, Şam'daki önemli Eyyûbî kollarından Hıms, Hama ve Bâlebek kolları son şekillerini almış oldu. Bu emîrliklerin idaresi altında Şam'daki idarî ve askerî teşkilât düzenlendi. Her emîrlik kendi bölgesinin inzibatı, imarı ve müdafaasıyla görevliydi. Trablus Kontluğu'nun karşısında Nâsıruddîn, Kudüs Krallığı'nın karşısında, Dımaşk ve Bâlebek askerlerinin başında Ferruhşah, yine Trablus ve Antakya Prinkepsliği karşısında Takiyyüddîn ve ona bağlı İbn el-Mukaddem, Seyfüddin Ali b. el-Meştûb bulunuyordu. Şeyzer sahibi Sâbıkuddîn Osmân b. Dâye ise ihtiyattaydı.

1 — Anadolu Selçukluları Üzerine Yapılan Sefer:

Nûreddîn, ölümünden biraz önce Anadolu Selçuklularına karşı yaptığı seferde Araban (Ra'bân)'ı almış, burasını Şemseddîn b. el-Mukaddem'e vermişti. 1176 yılındaki Miryekefelon meydan muharebesinde Bizans İmparatoru Manuel'e karşı büyük bir zafer kazanan II. Kılıç Arslan 1178 tarihinde Malatya'yı Dânişmendlilerden aldıktan sonra, Sultan ile İbn el-Mukaddem arasında Bâlebek meselesi ile

ilgili ihtilâftan faydalanarak, Araban'ı geri almak için ordu gönderdi. Bunun üzerine, İbn el-Mukaddem'in kaledeki kumandanı yardım istedi. Sultan, Bâlebek meselesini hallettikten sonra Takiyyüddîn ile Seyfeddîn Ali b. el-Meştûb kumandasında kaleyi muhasaradan kurtarmak için 1000 kişilik bir birlik gönderdi. Takiyyüddîn ustaca bir manevra ile Kılıç Arslan'ın kuvvetlerini 1179 yılı başlarında bozguna uğrattı. Bazı tarihçiler bu seferde pek çok Anadolu Selçuklu askerinin öldürüldüğünü söylerse de bunun aslı yoktur. Hatta, Takiyyüddîn alınan esirleri bile serbest bırakmıştı. Bu sefer dolayısıyla Sultan tarafından Musul nâibi Mücâhidüddîn Kaymaz'a gönderilen bir mektupta, «Allah biliyor ya, onların itibarını kırmak, hatalı davranışlarından dolayı cezalandırmak bizi üzdü» denilmektedir(43).

Aradan pek fazla zaman geçmeden Sultan ile Kılıç Arslan arasında başka bir pürüzlü mesele çıktı. Daha önce Kılıç Arslan kızı Selçuka Hatun'u Artuklulardan Hısn-ı Keyfâ sahibi Nûreddîn Muhammed b. Kara Arslan ile evlendirmişti. Bu evlilik dolayısıyla bazı hudut kalelerini çeyiz olarak vermişti. Bir zaman sonra Nûreddîn b. Kara Arslan karısından bıktı. Bir muğanniyeye (şarkıcıya) tutuldu. Kızının ihmal edilmesine üzülen Kılıç Arslan damadından ya verdiği kaleleri iade etmesini, ya da muğanniyeden vazgeçmesini istedi. İsteğini yerine getirmezse ülkesi üzerine yürüyeceğini söyledi. Bu tehdit üzerine, Nûreddîn b. Kara Arslan, Sultan'dan yardım istedi, onun himayesine sığındı. Sultan onun suçlu olduğunu biliyordu. Fakat, kendi himayesine sığınan bir kişiyi başkalarına teslim etmesi uygun düşmezdi. Bu sebeple, Sultan ile Kılıç Arslan arasında elçiler ve mektuplar gelip gitti. Kılıç Arslan kararından vazgeçmedi.

Sultan Frenklere birbiri peşine darbeler indirdikten ve onlarla kendi isteklerine uygun bir anlaşma yaptıktan sonra Haziran 1180 tarihinde Anadolu Selçuklularına karşı sefere çıktı. Fırat'ın kollarından Göksu ırmağı kıyısında karargâh kurdu. Burada, Nûreddîn b. Kara Arslan da askerleriyle Sultan'ın yanına geldi. Sultan'ın Araban'a geldiğini öğrenen Kılıç Arslan bir anlaşmaya varması için en büyük devlet adamı İhtiyâruddîn el-Hasan b. Afras'ı gönderdi. İhtiyâruddîn, Sultan'ın ciddi olduğunu görünce, Nûreddîn'in suçlu olduğunu, ona yardım edecek olursa tarih önünde sorumlu olacağını söyledi. Sultan, ona «Sen haklısın. Fakat, himayeme giren birisini yanlız bırakmam doğru olmaz. Nûreddîn ile konuşup anlaşmaya çalış» dedi. Sultan'ın yardımıyla iki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra,

(43) **el-Bark**, III, 137b-138a; **Sena'l-Bark**, I, 332.

Nûreddîn'in bir sene sonra muğanniyeyi bırakıp Selçuka Hatun'a dönmesi, dönmeyecek olursa Sultan'ın onun üzerinden himayesini kaldırması kararlaştırıldı. Gerçekten bir sene sonra Nûreddîn, muğanniyeyi boşayıp Bağdat'a gönderdi. Karısına döndü. İki taraf arasındaki anlaşmazlık böylece tatlıya bağlandı.

Bundan sonra Salâhaddîn ile Anadolu Selçukluları arasındaki ilişkiler iyi gitti. 1188 yılında Sultan, Kevkeb kalesini muhasara ederken, İhtiyâruddîn anlaşmayı yenilemeye ve Haçlılara karşı kazandığı zaferlerden dolayı Sultan'ı tebrike geldi. Ve Sultan tarafından büyük itibar gördü. Frederich Barbarossa'nın Haçlı Seferi sırasında (1189 yılı) Anadolu Selçuklu Devleti buhranlı bir dönem yaşıyordu. Kılıç Arslan ülkesini çocukları arasında paylaştırmış, büyük oğlu Kutbüddîn Mesûd'un hacrı altına girmişti. Baba ile oğul Salâhaddîn'e defalarca mektup yazarak Alman Haçlılarının geçmelerine mâni olacaklarını bildirdiler ise de buna engel olamadılar.

Bundan başka, Melikşah 1191 yılında Malatya'yı kardeşi Kaysarşah'ın elinden almaya kalkışınca, Kaysarşah Kudüs'te bulunan Sultan'ın yanına geldi. Yardım istedi. el-Melik el-Âdil'in kızlarından biriyle evlendi. Sultan, Kılıç Arslan'ın oğulları arasındaki anlaşmazlığı halletmesi için Kazasker Şemseddîn b. el-Ferrâş'ı Kaysarşah ile gönderdi. Şemseddîn b. el-Ferrâş Anadolu'ya gidip onlar arasında Sultan adına hakemlik yaptı. Bu elçilikten dönerken Malatya'da öldü. Ayrıca, Melikşah 1192 yılında Sultan'a bir elçi göndererek onu Anadolu'ya davet etti. Sultan Haçlılarla uğraştığı için bu davete olumlu cevap vermedi.

2 — Ermeniler Üzerine Yapılan Sefer:

Nûreddîn devrinde Ermenilerle Müslümanlar arasındaki münasebetler iyiydi. Hatta, Ermeni Kralı Melih (Mleh) Nûreddîn'in himayesine girmişti. Mleh, Nûreddîn'in ölümünden biraz önce Kilikya'da Bizans kuvvetlerini yendi. Onlardan aldığı esirlerden bazılarını Nûreddîn'e yolladı. Nûreddîn de bu esirleri Abbâsî Halifesi'ne gönderdi. Mleh'in 1179 yılında bir suikastle öldürülmesi sonucu yerine geçen III. Rûpen, Frenkler taraftarı bir siyaset takip etmeye başladı. 1179 yılında Çukurova bölgesinde, hayvanlarını otlatmaları için izin verdiği Türkmenlerin üzerine saldırdı. Hayvanlarını aldı. Bir kısım halkı esir etti. Onun bu hareketine hiddetlenen Sultan, Anadolu Selçukluları'yla anlaştıktan sonra, hemen Ermeni krallığı topraklarına girdi. Etrafı yağma ve tahrip ettikten başka Menâkır(?) adlı müstahkem bir kaleyi aldı. Bunun üzerine, Rûpen aldığı esirleri serbest bı-

raktı. Ve Türkmenlerin mallarını iade etti. Salâhaddîn'den sulh istedi. İki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Bundan sonra Ermenilerle Sultan arasında bir olay çıkmadı. Yalnız III. Haçlı Seferi sırasında, 1191 yılında Sultan'ın kumandanlarından Alemüddîn Süleyman b. Candar Bağras kalesini yıktırınca, Ermeniler bu kaleyi yeniden inşa ettirip müstahkem bir mevki haline getirmişlerdir.

D. HALEP - MUSUL İTTİFAKININ VE ARTUKLU BEYLİKLERİNİN SALÂHADDÎN'İN BİRLİĞİNE KATILMASI

29 Haziran 1180 tarihinde Musul atabeyi Seyfeddîn Gâzî öldü. Yerine geçen kardeşi İzzeddîn Mes'ûd, Fahreddîn b. el-Dehhân'ı Sultan'a elçi göndererek, ağabeyisi zamanında olduğu gibi, el-Cezîre üzerindeki hâkimiyetinin tanınmasını istedi. Sultan, bu bölgenin Halife el-Müstazî tarafından gönderilen taklitte kendisine verildiğini, ağabeyisine hayatta kaldığı müddet için bu bölgeyi bıraktığını söyledi, onun isteğini kabul etmedi.

Sultan, Şam'da düzeni iyice sağladığına emin olduktan ve bu bölgedeki komşularıyla anlaşmalarını tamamladıktan sonra, Mısır'ın idaresini yeniden düzenlemek için 8 Ekim 1180 tarihinde Mısır'a gitti. Dımaşk'ta Ferruhşah'ı nâib bıraktı. O, Mısır'da bulunduğu sırada 6 Aralık 1181 tarihinde Halep hükümdarı el-Melik el-Sâlih öldü. Ölmeden önce ülkesinin idaresini Musul sahibi İzzeddîn Mes'ûd'a vasiyet etmişti. Buranın idaresi de Halife el-Müztezî tarafından gönderilen taklitte Sultan'a verilmiş, fakat Sultan anlaşma ile el-Melik el-Sâlih'e bırakmıştı.

el-Melik el-Sâlih öldüğü sırada Sultan Mısır'da olduğu için Halep'e müdahale edemedi. İzzeddîn Mes'ûd da Musul'dan gelip şehrin idaresine el koydu. Bunun üzerine, Sultan'ın Halep etrafındaki, hatta Şam'daki hâkimiyeti sarsılmaya başladı. Sultan, bir taraftan Şam'daki emîrlerine talimatlar verirken bir taraftan da yeni Abbâsî Halifesi el-Nâsır'a mektuplar gönderiyor ve Halep'in temliknâmesini yeniden istiyordu. Fakat, yeni Halife haris bir kişiydi. Onun isteğini anlamamazlıktan geliyordu. Bu tutum iki taraf arasında çeşitli yazışmalara sebep oldu. Bu yazışmalarda Salâhaddîn, Musullulara Halep'in temliknâmesinin verilmemesini, kendi hakkının mahfuz tutulmasını istemekteydi. Onların kendisine karşı Frenkler, Haşhâşîler ve Acemlerle iş birliği halinde olduklarını, Halep'in onlara verilmesinin iki taraf arasındaki eski mücadeleyi yeniden alevlendireceğini ve Kudüs'ün fethini geciktireceğini hatırlatmaktaydı.

Şam'daki yeni gelişmeler üzerine Sultan, Mısır'da gerekli tedbirleri aldıktan ve kardeşi el-Melik el-Âdil'i nâib bıraktıktan sonra Haziran 1182 tarihinde Mısır ordusunun yarısına yakın kısmını da yanına alarak Şam'a hareket etti. Yolda gelirken Kerek üzerine bir akın ve Dımaşk'a geldikten biraz sonra Beysân üzerine bir sefer yaptı. Bundan sonra Beyrut üzerine yürüdü. Bu şehri kuşattı. Sonra kuşatmayı kaldırarak Halep meselesini halletmeye karar verdi.

Bu sırada Halep sahibi, İzzüddîn Mes'ûd'un ağabeyi İmâeddîn Zengî idi. İzzeddîn Mes'ûd Halep'i teslim alıp buradaki silâh ve paranın bir kısmını Musul'a taşıdıktan sonra, ağabeyisiyle Halep'i Sincar'a karşılık trampa etmişti. Eskidenberi İmâdeddîn ile Sultan arasındaki münasebetler iyiydi. İkisi anlaşabilirlerdi. Lâkin, Halep'teki Sultan'a muhalif grubun buna müsaade etmeyeceği aşikârdı. Bununla beraber, bu sırada Salâhaddîn'in lehine yeni gelişmeler oldu. Musullulara bağlı Harran sahibi Muzafferüddîn Gökböri b. Zeyneddîn Ali Küçük, Hısn-ı Keyfâ sahibi Nûreddîn Muhammed b. Kara Arslan, Birecik sahibi Şihâbeddîn Mahmud ve Seruc sahibi İbn Mâlik Sultan'la iş birliği yaparak onu Musul üzerine sefer yapmaya ikna ettiler.

Sultan, Frenklere karşı müdafaa tedbirleri aldıktan ve Dımaşk'ta yeğeni Ferruhşah'ı nâib bıraktıktan sonra Birinci Şark Seferi'ne çıktı. Sırasıyla Birecik, Urfa, Rakka, Nusaybin, Dârâ gibi müstahkem kaleleri aldıktan sonra, 10 Kasım 1182 tarihinde Musul'u muhasara etti. Musul çok müstahkem bir şehirdi. Ayrıca, iyice tahkim edilmiş bulunuyordu. Diğer taraftan Halife de bu muhasarayı tasvip etmiyordu. Halife'nin şefaati ve Musulluların oyalaması neticesinde Sultan bir netice alamadı. Bu muhasara sırasında Musul'un batısındaki Sincar kalesinde bulunan Musul kuvvetleri Sultan'ın ordusunun ikmal yolunu kesiyorlardı. Sultan, bunun üzerine Takiyyüddîn'i Sincar üzerine göndermişti. Takiyyüddîn Sincar'ın yardımına gelen bir Musul birliğini yenilgiye uğrattıktan sonra Sultan'ı Sincar'a çağırdı.

1 — Sincar'ın Zaptı :

Sultan, hemen Musul muhasarasını kaldırarak Aralık ortalarında Sincar'ı kuşattı. 19 Aralık 1182'de Sincar'ı zaptederek el-Cezîre'de aldığı yerleri emniyete aldı. Buraya eniştesi ve kayınbiraderi Sadeddîn Mes'ûd b. Üner'i tayin etti. Sultan Sincar'ı aldıktan sonra kışlamak için Harran'a döndü. Kış mevsimi dolayısıyla askerlerine, iktâlarına gitmeleri için izin verdi. Hassa birliği ile Harran'da istirahate çekildi.

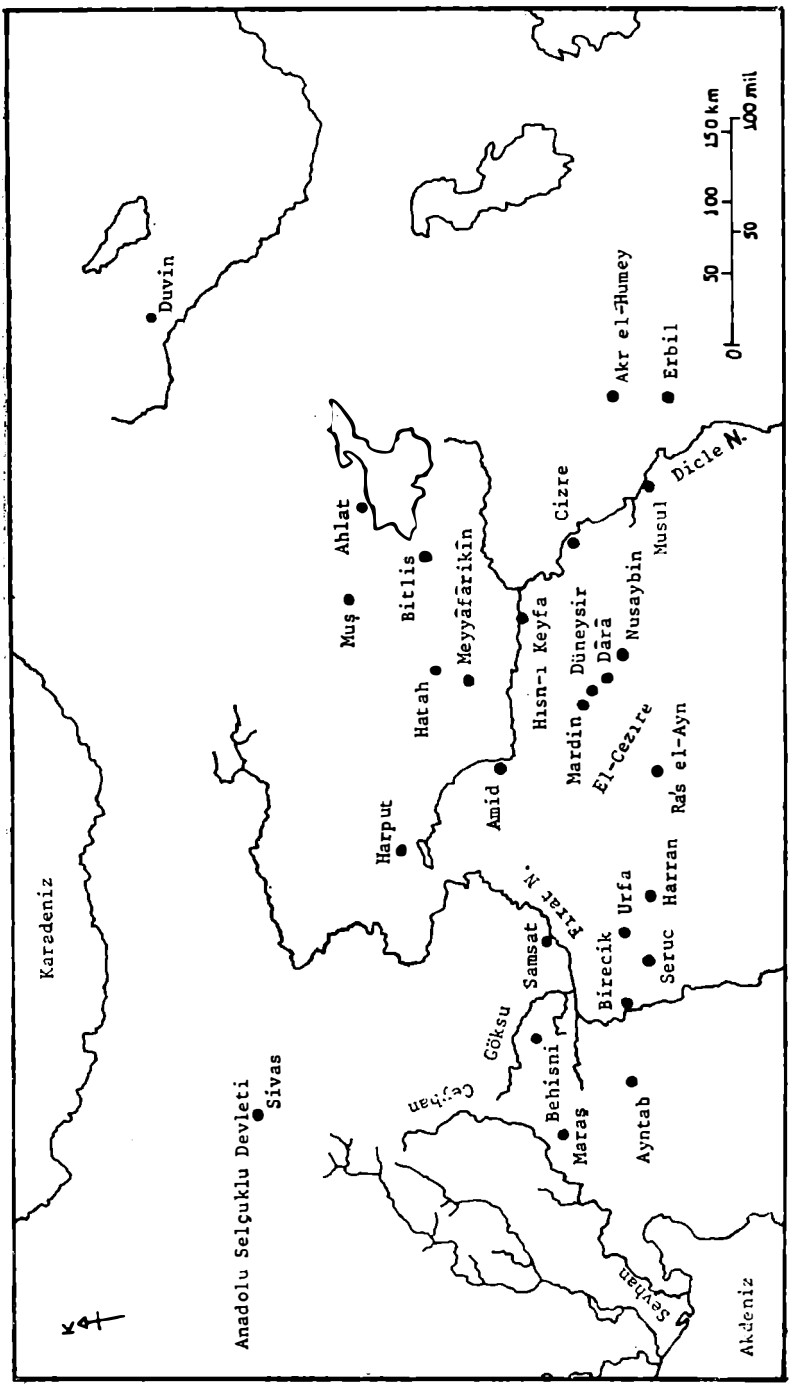
Sultan'ın Musul'a karşı sefer yapmasını kendi hâkimiyetleri için tehlikeli gören Ahlat sahibi Şâh-Ermen Zahîrrüddîn Sökmen, Mardin sahibi İlgâzî ve diğer Artuklu beyleri Musullularla iş birliği yaparak onu el-Cezîre'den atmaya karar verdiler. Ordularını Mardin'in Harzem (Kızıltepe) mevkiinde Mart 1183 sonlarında topladılar. Sultan bunu duyunca Takiyyüddîn'i yanına çağırarak üzerlerine yürüdü. Bunu duyan müttefikler dağıldılar. Sultan Harzem'e vararak burada ordugah kurdu. Bu sırada Halife tarafından gönderilen Diyarbakır (Âmid) şehrinin temliknâmesi (taklidi) geldi. Bunun üzerine, Âmid'in fethine karar verildi.

2 — Âmid'in Zaptı :

Nûreddîn Muhammed b. Kara Arslan, Sultan ile ittifak yaparken, ittifakına karşılık ondan Âmid'i kendisi için fethetmesini istemiş, Sultan da ona bu konuda söz vermişti. Bu sırada Âmid şehri ünlü surlarıyla, müstahkemliğiyle meşhur bir şehirdi. Bu şehri Alp Arslan ve Bizanslılar dahil şimdiye kadar kimse kılıçla alamamıştı. Bu şehir İnal Oğulları'ndan Mahmûd b. Eykeldî'nin elindeydi. Onun adına asıl idareyi yürüten ise veziri Mes'ûd b. Nîsân'dı. Harzem'de iken Halife'nin taklidinin gelmesi üzerine Sultan Âmid üzerine yürüdü. 13 Nisan 1183 günü şehri kuşattı. Şiddetli çarpışmalardan sonra, surlarıyla ünlü olan bu çok müstahkem şehri 29 Nisan 1183 günü zaptetti. Aralarındaki anlaşmaya sadık kalarak bu çok önemli şehri, içindeki zenginliklerle birlikte, Nûreddîn Muhammed b. Kara Arslan'a teslim etti. Ondan halka iyi davranacağına, ülkeyi imar edeceğine ve kendisine bağlı kalacağına dair yemin aldı. Âmid'in fethi üzerine Mardin sahibi İlgâzî bağlılığını bildirdi.

3 — Halep'in Zaptı :

Âmid'in zaptı Salâhaddîn'in kudretini göstermiş ve el-Cezîre üzerindeki hâkimiyetini iyice kuvvetlendirmişti. Bundan sonra asıl büyük hedeflerinden biri olan Halep üzerine yürüdü. 9 Mayıs'ta Tell-Hâlid'i, 13 Mayıs'ta Ayıntâb'ı aldı. Halife el-Nâsır'a bir mektup göndererek Halep'i muhasaraya karar verdiğini bildirdi. Yeniden şehrin taklidini istedi. 21 Mayıs 1183 tarihinde Halep'i kuşattı. Halep, «Şehirlerin Anası» adıyla anılan çok stratejik, müstahkem, zengin ve halkı kalabalık bir beldeydi. Bizanslılar ve Haçlılar bütün gayretlerine rağmen bu şehri alamamışlardı. Şehirde 10.000'den fazla kaliteli muharip vardı. Hergün müdafilerle Sultan'ın askerleri arasında surlar önünde çarpışmalar oldu. Bu çarpışmalarda Sultan'ın küçük kardeşi

Doğu ve Güneydoğu Anadolu

şair, edip bir kişi olan kahraman Tâcelmülûk Böri dizinden yaralandı, Halep'in teslim alınışı sırasında bu yaradan öldü.

Sultan Halep'i zaptetmeden muhasarayı kaldırmamaya kararlıydı. Bunun için şehrin dışına burçlar ve evler yapmaya karar verdi. Sultan'ın kararlılığını gören ve para sıkıntısı çeken şehrin sahibi İmâdeddîn Zengî ve ordu kumandanı Toman el-Yârûkî Sultan ile anlaşmaya karar verdiler. Sultan ile Toman arasında yapılan gizli müzakerelerden sonra, İmâdeddîn Zengî'nin Halep'i teslimine karşılık Sincar, Habur, Seruc ve Nuseybin'i alması, Sultan'a tâbi bir hükümdar olarak kalması, Frenklere karşı yapılan gazalarda askerlerini Sultan'ın emrine vermesi kararlaştırıldı. İyi niyetinden ve aracılığından dolayı Toman'a da Rakka şehri verildi. 12 Haziran 1183 günü anlaşma kesin şeklini alınca Halep emîrlerine açıklandı. Salâhaddîn'e düşman olan emîrler bunu iyi karşılamadılar. İmâdeddîn Zengî'yi şehri satmakla itham ettiler. Fakat, ellerinde yapacak bir şey kalmadığı için durumu kabullenmek zorunda kaldılar. «Sultan onların endişelerini sildi. Kahramanlıklarını övdü. Gönüllerini aldı ve itaatlerini sağladı» (44). 13 Haziran (18 Safer 579) günü şehrin kapıları açıldı. 22 Haziran günü Halep ve Sincar'ın devir teslimleri tamamlandıktan sonra Sultan şehrin kalesine girdi. «*Buranın fethiyle sevindiğim kadar hiç bir yerin fethiyle sevinmedim*» dedi. (45). Burayı oğlu el-Melik el-Zâhir'in idaresine verdi.

Başta tarihçi İbn el-Esîr olmak üzere mutaassıp Zengîler taraftarları ile Frenkler dışında herkes bu fetihten memnun kalmıştı. Halep kadılığına tâyin edilen Muhyîddîn b. el-Zekî bu münasebetle Sultan'a sunduğu bir methiyede, «*Safer ayında Haleb'i fethiniz, Receb ayında Kudüs'ün fethini müjdeliyor*» demiştir. Gerçekten Kudüs 27 Receb 583 (2 Ekim 1187) günü fethedilmiştir. Şair İbn Senâülmük tarafından Sultan'a sunulan başka bir kasidede, «*Türklerin devletiyle Arap milleti yüceldi. Ehl-i Salîb'in davası Eyyûb'un oğluyla perişan edildi*» İfadesi kullanılmıştır (46). İbn el-Esîr de, «*Halep'in zaptıyla Salâhaddîn'in hâkimiyeti iyice yerine oturdu. Daha önce sarsıntıda ve uçurumun kanarındaydı*» der (47).

Gerçekte, Halep'in zaptından en fazla zarara uğrayan Frenklerdi. Bu şehrin zaptı Frenklerle iş birliği yapabilecek Müslüman muhalefetini ortadan kaldırmıştı. Salâhaddîn, Nûreddîn'in devletinin

(44) **el-Bark, V**, 80a-b; **Sena'l-Bark**, yap. 213b.
(45) **Ravzateyn, II**, 45.
(46) İbn enâülmülk, **Dîvân**, nşr. M. Abdûlhakk, 9-10; **Ravzateyn, II**, 43; **Müferric el-Kürûb, II**, 145.
(47) İbn el-Esîr, **el-Kâmil, XI**, 497.

tartışılmaz sahibi olmuştu. Bu sırada Sultan tarafından çeşitli yerlere gönderilen mektuplarda Kudüs'ün yolunun açıldığı açık olarak söylenmektedir. Frenkler bu durumun farkında oldukları için Sultan ne zaman Halep ve Musul'a karşı harekete geçmiş ise arkadan caydırıcı akınlara girişmişlerdir. Guillaume de Tyr'e göre, Halep'in zaptı Frenkler aleyhinde meydana gelebilecek en fena gelişmeydi. L' Erakles'in tabiriyle artık Frenkler karadan muhasara edilmişlerdi (48). Halep'in zaptını Hârim'in zaptı takip etti.

Aslında Halep'in zaptıyla en güç durumda kalan Antakya Prinkepsliği'ydi. Bunun için, IV. Bohemund Sultan'a elçi gönedererek sulh istedi. Antakya'da bulunan Müslüman esirlerden bir kısmını serbest bıraktı. Kudüs kralı IV. Baudouin'den ülkesinin müdafaası için yardım istedi. Tarsus'u Ermenilere bırakarak III. Rûpen ile anlaştı. Sultan Antakya'nın sulh isteğini kabul etti. Onun asıl hedefi büyük darbeyi Kudüs Krallığı'na indirmekti.

4 — Musul'un Sultan'ın Yüksek Hâkimiyetini Tanıması :

Sultan, Halep'in zaptından sonra Halife'ye gönderdiği bir mektupta Musul'un itaat altına alınmasının ehemmiyetini bir defa daha belirtti. Bundan sonra, Eylül 1183 tarihinde Musul Atabeyi İzzeddîn Mes'ûd'un nâibi Kaymaz'ı azl ve hapsetmesi Musul Atabeyliği'ndeki siyasî birliği zayıflattı. Musul'a bağlı Erbil, Cizre, Şehrazur, Akr el-Humeydiyye, Dakûkâ, Hadîse ve Tekrit sahipleri 1184 yılının başlarında Dımaşk'a elçiler göndererek Sultan'ın hâkimiyetini tanıdıklarını bildirdiler. İzzüddîn Mes'ûd'a karşı Sultan'dan kendilerini himaye etmesini istediler. Sultan, onlarla himaye anlaşmaları yaptı. Bundan endişeye kapılan İzzeddîn Mes'ûd başkadısı Muhyîddîn başkanlığında bir heyeti Halife'nin elçi heyetiyle beraber Sultan'a gönderdi. Diplomasiden anlamayan Muhyîddîn'in katı tutumu sebebiyle iki taraf arasında anlaşmaya varılamadı. Arkasından, Musullularla anlaşan Hemedan sahibi Kızıl Arslan'ın askerlerinin Erbil'e hücum etmeleri ve Musulluların Azarbeycan Atabeyi Pehlüvan ile anlaşmaları yeniden Sultan'ın dikkatini bu bölgeye çekti. Erbil sahibi Zeyneddîn Yûsuf ile ağabeyisi Harran sahibi Gökböri Sultan'ı Musul üzerine yeni bir sefer yapmaya teşvik ettiler.

Bu gelişmeler üzerine 4 Nisan 1185 tarihinde Sultan İkinci Şark Seferi'ne çıktı. Haziran başlarında Musul'u kuşattı. Bu sefer Musul'a tâbî hükümdarların çoğu Sultan'ın yanındaydılar. Mevsim çok sıcak olduğu için çarpışmaya elverişli değildi. Bu sebeple, Sultan şehrin

(48) Guillaume de Tyr, 1114; Grousset, II, 721.

dışarı ile ilişkisini keserek teslim olmasını bekledi. Ayrıca, mühendis Fahruddîn b. el-Dehhân'ın onayını alarak Dicle nehrinin mecrasını değiştirmeye, şehri susuz bırakarak teslim olmaya zorlamak için hazırlıklara başladı. Tam bu sırada Ahlat sahibi Şâh-Ermen Sökmen öldü. Ahlat'taki taraftarlarından Sultan'ı şehre davet eden mektuplar geldi. Ahlat çok önemli bir merkez olduğu için Sultan 21 Temmuz'dan sonra muhasarayı kaldırarak Ahlat'ın yolunu tuttu. Önden, amcasının oğlu Nâsıruddîn Muhammed b. Şîrkûh kumandasında öncü kuvvetlerini gönderdi. Bunlar Bidlis'i geçerek Tatvan'a vardılar. Sultan ise yolu üzerinde önemli bir kale olan Meyyâfârikîn'i alarak arkasını emniyete almak istedi. Bu sırada kale kumandanı, bir sene önce ölen Mardin sahibi İlgâzî'nin azatlı emîrlerinden, Esedüddîn Yarankuş'tu. Bu müstahkem kale Sultan'ı bir aydan fazla uğraştırdı. Kalenin teslim olduğu 29 Ağustos 1185 tarihinde ise Ahlat'ta Azerbaycan Atabeyi Pehlüvan'ın yardımıyla mütevaffa Sökmen'in memlûklarından ve en büyük emîrlerinden Beğtemür idareyi eline almıştı.

Sultan, memlûklarından Hüsâmeddîn Sungur el-Halâtî'yi Meyyâfârikîn'e tayin ettikten sonra yoluna devam ederek Ahlat'a yaklaştı. Burada Sultan, Atabey Pehlüvan ve Beğtemür arasında yapılan müzakerelerden sonra Beğtemür'ün Ahlat üzerindeki hâkimiyeti ve tarafsızlığı tanındı. Sultan ve Pehlüvan geri döndüler. Pehlüvan bundan sonra pek yaşamadı. 23 Mart 1186'da öldü. Bu seferden dönerken Sultan'ın eniştesi ve kayınbiraderi Sadeddîn Mes'ûd b. Üner öldü. Sultan, ondan dul kalan kardeşi Rabîa Hatun'u Gökböri ile evlendirdi. Samsat'ı çeyiz verdi. Diğer kızkardeşi Sittüşşâm ise amcasının oğlu Nâsıruddîn Muhammed ile evliydi.

Sultan, Ekim ayı başlarında tekrar Musul yanına döndü. el-Cezîre'den yardım almaya elverişli Kefr-zemmâr'da karargâh kurarak Musul topraklarında tassarrufa başladı. Bu sırada Kaymaz, Atabek İzzeddîn Mes'ûd tarafından serbest bırakılmış ve şehrin müdafasıyla görevlendirilmişti. Musulluların Halife'ye ve Pehlüvan'a gönderdikleri elçilerin elleri boş dönmesi üzerine Atabek Mes'ûd ile Mücâhidüddîn Kaymaz, Atabek hanedanının kadınlarını göndererek Sultan ile anlaşmak istediklerini bildirdiler. İki taraf arasında Sincar sahibi İmâdeddîn Zengî'nin arabulucu olması kararlaştırıldı. Yapılan uzun müzakerelerden sonra 3 Mart 1186 tarihinde (9 Zilhicce 581 Arefe günü) Harran'da iki taraf arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile Musullular bundan sonra Sultan adına hutbe okutup para bastıracaklardı. Büyük Zab ırmağının doğusundaki Musul'a bağlı toprakları Sultan'a bırakacaklar, buna karşılık Sultan iki Zab nehirleri arasındaki toprakların bir kısmı ile Büyük Zab'ın batısındaki Mu-

sul topraklarını onlara bırakıyordu. Bu anlaşmayla Musullular, Frenklere karşı yapılan gazalarda Sultan'ın emrine asker vermeyi de kabul ediyorlardı. Böylece, Tunus'tan Hemedan'a kadarki İslâm toprakları Sultan'ın yüksek hâkimiyetini tanıyor, Nûreddîn'in ölümüyle parçalalanan birlik daha da güçlü olarak yeniden kurulmuş oluyordu. Artık, Salâhaddîn itirazsız olarak Nûreddîn'in tek vârisiydi. Onu bu kadar uğraştıran Halep ve Musul'daki Zengîler III. Haçlı Seferi sırasındaki en zor günlerde onun en sadık yardımcılarından olacaklardır. Sultan tarafından Halife'ye gönderilen mektuplarda bu konuya işaret edilecektir(49).

E. ÜLKENİN İDARESİNİN YENİDEN TANZİMİ

Sultan, Harran'da kaldığı sırada ağır bir hastalığa yakalandı. Bir ara hastalığı çok ağırlaştı. Hayatından ümit kesildi. Sonra yavaş yavaş iyileşerek sıhhatine kavuştu. Bu sırada işleri Haleb'ten gelen el-Melik el-Âdil yürüttü. Bu sene çıkan bu salgın hastalıktan Sultan'ın zevcesi İsmetüddîn Âmine binti Üner ile amcasının oğlu ve Hımıs sahibi Nâsıruddîn Muhammed öldüler. Sultan, Nâsıruddîn'den boşalan Hımıs beyliğine küçük yaştaki oğlu II. Şîrkûh'u tayin etti. Onun Atabeyliğine Arslanboğa'yı getirdi. Sultan 1183 yılında Halep'i alınca Mısır'daki nâibi ve kardeşi el-Melik el-Âdil ona müracaat ederek Halep'in kendisine iktâ verilmesini istedi. Buna karşılık Mısır'daki bütün haklarından vazgeçti. Sultan Halep'i oğlu el-Melik el-Zâhir'in elinden alarak kardeşi el-Âdil'e verdi. el-Âdil'den boşalan Mısır nâibliğine Takiyyüddîn'i tayin etti. Takiyyüddîn buna karşılık Hama dışındaki Şam'daki iktâlarından vazgeçti. Bu sırada Sultan'ın büyük oğlu el-Afdal Mısır'da, ikinci oğlu el-Azîz ile üçüncü oğlu el-Zâhir Şam'da bulunuyordu. Bunun arkasından 1184 yılında çıkarılan bir fermanla el-Afdal amcası el-Âdil'in kefaletiyle Şam'da, el-Azîz ise Takiyyüddîn'in kefaletiyle Mısır'da babalarının nâibi oluyorlardı. Sultan 1186 yılında Harran'dan Dımaşk'a dönünce büyük merkezlerdeki idarecilerin arasında yeni bir düzenlemeye girişti. Büyük oğlu el-Afdal'ı Mısır'dan Dımaşk'a çağırdı. Onu Dımaşk nâibi ve veliahdı yaptı. Mısır'a ikinci oğlu el-Azîz'i tayin etti. Mısır nâibliğine kardeşi el-Âdil'i tayin ederek onunla beraber atabey olarak Mısır'a gönderdi. el-Âdil'den boşalan Halep'e yeniden üçüncü oğlu el-Zâhir'i tayin etti. Şam'a dönen Takiyyüddîn'e tekrar eski iktâlarını geri verdi. Daha sonraları Meyyâfârikîn, Çapakçur (Bingöl), Muş, Lâzikiye ve Cebele'yi de onun iktâlarına kattı.

(49) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 50-52.

1 — Tuğtigin'in Yemen'e Tayini :

Yukarıda Tûranşah'ın 1175 yılında Yemen'deki büyük merkezlere nâibler tayin ederek döndüğüne değindik. Tûranşah 1180 yılı başında İskenderiye'de ölünce Yemen'deki nâibleri birbirlerine düştüler. Zebîd nâibi Mübârek b. Munkiz'in yerine bıraktığı kardeşi Hıttân ile Aden nâibi İzzüddîn el-Zencârî iktidar kavgasına giriştiler. Ülke ihmal edildi. Bunun üzerine, Sultan 1181 yılı sonlarında Yemen'i kardeşi Tuğtigin'e verdi. Tuğtigin önce, memlûkü Sârimüddîn Kutluğaba'yı Şubat 1182 tarihinde Yemen'e gönderdi. Kutluğaba Yemen'de duruma hâkim oldu. Fakat 1183 yılı ortalarında Kutluğaba'nın ölümü üzerine Yemen yeniden karıştı. Bunun üzerine, Tuğtigin Ekim 1183'te Yemen'e hareket etti. Bu sırada Kerek seferinde bulunan Sultan'a memlûkü İlaba'yı göndererek Yemen'in temliknâmesini istedi. İlaba Sultan'dan temlik menşûrunu aldıktan sonra dönüp Tuğtigin'e katıldı. Bunun üzerine, Tuğtigin 1184 yılı başında Hicaz'ı kontrolü altına altına aldıktan sonra yoluna devamla Zebîd'e vardı. Şehrin nâibi Hıttân'ı öldürüp mallarına elkoydu. Bundan sonra Aden üzerine yürüdü. Aden naibi İzzüddin el-Zencârî taşıyabildiği mallarıyla kaçtı. Tuğtigin Aden'e varıp şehrin idaresine ve İzzüddîn'in kalan mallarına el koydu. Tuğtigin diğer nâibler ve bir çok yerli emîrle yaptığı uzun mücadelelerden sonra 1191 yılında Yemen'in tamamına hâkim oldu. Ülkenin idaresini, ziraatini ve ticaretini tanzim etti. Pek çok imar faaliyetlerinde bulundu. 1196 yılındaki ölümüne kadar Yemen ve Hicaz'ı kontrolü altında tuttu. Onun ölümü üzerine yerine oğlu Muizzüddîn İsmail geçti. Eyyûbîlerin hâkimiyeti neticesinde Yemen ve Hicaz'da Birinci Cihan Savaşı'na kadar süren Türk hâkimiyeti devresi başladı. Bundan sonra Hicaz'da Zeydiyye Mezhebi yerine Şâfiiyye Mezhebi yayıldı(50).

F. KARAKUŞ VE ARKADAŞLARININ KUZEY AFRİKA'DAKİ HAREKETLERİ

Daha önce, Takiyyûddîn'in memlûklarından Şerefüddîn Karakuş'un Kuzey Afrika'ya seferinden bahsetmiştik. Bundan sonra, Karakuş 1175-1177 yıllarında Kuzey Afrika'ya yeni seferler düzenledi. En son seferinden sonra oralardan geri dönmedi. Arkasından yine Takiyyüddîn'in memlûklarından İbrahîm el-Silâhdar emrindeki askerlerle Trablusgarb'a gidip Karakuş'a katıldı. Bu iki emîr bütün Libya'yı, Tunus ile Batı Sudan'ın bir kısmını kontrolleri altına aldılar. 1185 yılında Karakuş Kâbis'i ele geçirdi. Burası merkez olmak üzere Kuzey Af-

(50) **Aynı eser, 56-57.**

rika'da Eyyûbîlere bağlı bir emîrlik (beylik) meydana getirdi. Bu sırada Karakuş ile anlaşmazlığa düşen İbrahim el-Silâhdar Muvahhidîler Devleti'ne sığınıp Yakûb b. Yûsuf b. Abdülmü'min'in hizmetine girdi. Daha sonra, 1186 yılında Mısır nâibi bulunan Takiyyüddîn Kuzey Afrika'ya bir sefer yapmak istedi. Sultan'ın Şam'a çağırması üzerine bu seferden vazgeçti. Fakat, onun öncü kuvvetlerinin başında Kuzey Afrika yolunu tutmuş olan memlûkü Zeyneddîn Bozaba yoluna devam ederek Şerefüddîn Karakuş'a katıldı. Bunlar Mayorka Adası'ndan gelen Mülessimîlerle iş birliği yaparak Tunus'u ve Cezair'in bir kısmını Muvahhidîlerin elinden aldılar. Abbasî Halifesi'ne müraacat ederek onun adına hutbe okutmaya başladılar. Bunun üzerine, kendisini aynı zamanda halife sayan Muvahhidîler hükümdarı Yakûb harekete geçti. Tunus'a varınca kardeşinin oğlunun kumandasındaki 6000 kişilik bir süvari birliğini müttefiklerin merkezi durumunda bulunan Kafsa üzerine gönderdi. İki taraf karşılaştıklarında Muvahhidîler ordusundaki Oğuzlar ırkdaşları olan Karakuş tarafına geçtiler. Muvahhidîler ordusu yenildi. Bundan sonra, aynı yıl Eylül ayında Yakûb bizzat ordusunun başında müttefikler üzerine yürüyerek onları Kâbis yakınında yendi. Bundan sonra, Bozaba ve Mülessimîler tarafından müdaafa edilen Kafsa'yı üç ay kuşattı. Oğuzlara dokunmayacağına ve onları hizmetine alacağına söz verince Bozaba ve arkadaşları şehri ona teslim ettiler. Yakûb, Oğuzların kahramanlıklarına hayrandı. Bozaba'yı Oğuzların başına kumandan tayin ederek onları Endülüs'teki Frenk Cephesi'ne gönderdi. Çöle firar eden Karakuş da ailesinin Yakûb tarafından esir edilmesi üzerine onun hizmetine girdi. Karakuş 1190 yılında Muvahhidîlerden ayrılarak Kâbis-Trablus dahil Libya ile Tunus'un büyük bir kısmını yeniden kontrolü altına aldı. Fakat, aynı sene Mülessimîlerden Yahyâ el-Mayorkî ve Zübabîler tarafından Trablusgarb'ın batısında büyük bir bozguna uğratıldı. Veddan'a çekildi. 1212 yılına kadar Fezzan'daki Veddan vahasında müstakil olarak hüküm sürdü. Bu sene içinde Yahya el-Mayorkî ve Zübabîler tarafından oğlu ile beraber Veddan'da idam edildi.

Karakuş ve arkadaşlarının bu seferlerinin en önemli neticesi Muvahhidîler ordusunda Oğuzların yeni bir unsur olarak ortaya çıkmasıdır. Bundan sonra Muvahhidîler ordusunda önemli bir unsur olan Oğuz birliklerinden sık sık bahsedilecektir. Ayrıca, Kuzey Afrika'ya sefer yapan bu emîrler ikinci derece kişilerdi. Bozaba'nın seferi ve Karakuş'un seferlerinden bir kısmı Salâhaddîn'in isteği dışında yapılmıştı. Sultan yeğeni Takiyyuddîn'i Kuzey Afrika'ya sefer yapmaktan zor geri çevirmişti. Onun asıl gayesi Kudüs ve Sahil Bölgesi'nin Haçlılardan geri alınmasıydı. Bununla beraber, bu seferler Eyyûbîlerle

Muvahhidîlerin arasını açmış olmalıdır. Zira, 1190 yılında Sultan, vezirî Kâdı'l-Fâdıl'ın muhalefetine rağmen, Şemsüddevle Abdurrahman b. Munkız'ı Muvahhidîler hükümdarı Yakub'a elçi göndererek Haçlılara karşı donanma yardımı istedi. Belki Muvahhidîlerin Endülüs'teki Haçlılarla uğraşmaları yüzünden, bazı kaynakların yardım gönderildiğini söylemesine rağmen, hiç bir yardım gelmedi. Salâhaddîn bu münasebetle gönderdiği mektuplarda, Karakuş ile Bozaba'nın seferlerinin kendi onayı dışında yapıldığını belirtmektedir. Hülâsa, Muvahhidîler bir yardımda bulunmadılar. Kâdı'l-Fâdıl bu elçilikle ilgili düşüncelerinde haklı çıktı(51).

(51) **Aynı eser,** 57-58; **Salâhaddîn Eyyûbî Devrinde Libya'da Türkler, Tarih Dergisi, sayı, XXXIII,** s. 169-198.

V — SALÂHADDÎN'İN ABBASİLER, BİZANS VE DİĞER BAZI DEVLETLERLE OLAN İLİŞKİLERİ

A. SALÂHADDÎN İLE ABBÂSÎ HALİFESİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

İslâm dünyasında Abbâsî Halifesi adına hutbe okunan ülkelerde, hükümdarlığın gerçek sahibi Halife sayılır, hükümdarlar ve Sultanlar onun adına hâkimiyet hakkını kullanırlardı. Hilâfet'in tanındığı ülkelerde bir hükümdarın hâkimiyetinin meşruluk kazanması için, Halife tarafından onun hükümdarlığının tanındığına dair taklid (temlik-nâme) verilmesi gerekirdi. Bu taklidin halkın hükümdarlara bağlılığı üzerinde önemli etkisi vardı. Bu sebeple, hükümdarlar Halife ile olan ilişkilerine büyük önem verirler, kendilerini onun hizmetkârı sayarlardı. Bundan dolayı, Salâhaddin, Halife'ye gönderdiği bütün mektuplarda kendisi için «hizmetkârınız» ifadesini kullanmaktadır.

Salâhaddîn, Nûreddîn'in sağlığında Abbâsî Halifesi ile olan ilişkilerini onun vasıtasıyla yürütüyordu. Mısır'da Nûreddîn'in nâibiydi. Fâtımî Hilâfeti'nin kaldırılması üzerine, Abbâsî Halifesi el-Müstazî elçisi İmâdeddîn Sandal ile Nûreddîn'in Şam ve Mısır üzerindeki hâkimiyetini tanıyan bir taklid ile hükümdarlık alâmetleri gönderdi. Salâhaddin'e de Nûreddîn'inkinden biraz daha mütevazi hil'atler ve hükümdarlık alâmetleri yollamıştı. Salâhaddîn'e gönderilen hil'atler 8 Mart 1172 tarihinde Kahire'ye ulaştılar.

Nûreddîn'in ölümünden sonra oğlu el-Melik el-Sâlih'e bağlı kaldığı için, Salâhaddîn hemen Abbâsî Halifesi ile doğrudan ilişkiler kurmadı. Ancak, el-Melik el-Sâlih ve etrafındakilerle anlaşma ümidini kestikten sonra, Nisan 1175 tarihinde, elçisi Şemseddîn b. Ebi'l-Mezâ'yı Halife el-Müstazî'ye göndererek Nûreddîn'in vârisi olarak tanınmasını istedi. Halife onun müracaatını olumlu karşıladı. Bir elçilik heyeti ile ona, Nûreddîn'in sahip olduğu toprakların taklid'i ile hükümdarlık alâmetleri gönderdi. Bu heyet 6 Mayıs 1175 tarihinde Hama'da bulunan Salâhaddîn'in yanına geldi. Böylece, Salâhaddîn resmen Nûreddîn'in vârisi olarak tanınmış oluyordu. Elçilik heyeti, Nâsıruddîn Muhammed b. Şîrkûh'a da ikinci derece teşrif (hil'at vs.) getirmişti.

Nisan 1178 tarihinde Halife'nin veziri Zahîrüddîn b. el-Attâr tarafından Dımaşk'ta bulunan Sultan'a bir elçi heyeti daha gönderildi. Bu sırada Şemseddîn b. Ebi'l-Mazâ ölmüş, onun yerine elçilik vazifesine Ziyâeddîn b. el-Şehrazûrî tayin edilmişti. Bundan sonra Sultan ile Halife arasındaki elçilik vazifesini devamlı olarak bu zat yaptı. Şubat 1179'da Halife el-Müztazî tarafından Dımaşk'a Fâzıl el-Hadem elçi gönderildi.

Mart 1180 tarihinde el-Müztazî öldü. Yerine oğlu el-Nâsır Abbâsî Halifesi oldu. el-Nâsır'da babasındaki olgunluk ve tevazu yoktu. Daha ziyade bir hükümdardı. Bununla beraber, elçilik vazifesine çok değerli bir zat olan Bağdat Şeyh el-Şüyûh (mutasavvıfların reisi)'u Sadreddîn Abdürrahîm ile Şihâbeddîn Beşîr el-Hâss'ı getirdi. Bu iki zat Kasım-Aralık 1180 tarihinde yeni Halife'den Sultan'a taklid ve diğer hükümdarlık alâmetleri getirdiler. Hattâ, Şeyh el-Şüyûh bu sefer Sultan ile Mısır'a gitti.

Şeyh el-Şüyûh 1182-1184 yıllarındaki Musullular ile Sultan arasındaki anlaşmazlıklarda, arabuluculuk vazifesi yaptı. Birinci Musul Muhasarası sırasında Sultan ile Musulluların arasını bulmaya çalıştı ise de muvaffak olamadı. Şeyh el-Şüyûh ile Beşîr el-Hâdim Şubat-Mart 1184 tarihinde ve daha sonra 1184 sonlarına doğru iki defa daha Dımaşk'a elçilik vazifesiyle geldiler. Birinci gelişindeki asıl maksadı Sultan ile Musullular arasında arabuluculuk yapmaktı. Yukarıda belirtildiği gibi bunda muvaffak olamadı. İkinci gelişinde ise Sultan'a ve yakın adamlarına hil'atler ve hediyeler getirmişti. Bu hediyeler arasında Sultan'ınkinden sonra ikinci sırada kardeşi el-Melik el-Âdil'e getirilen hediyeler geliyordu. Nâsıruddîn Muhammed b. Şîrkûh'a gelen hediyeler ise üçüncü derecedeydi. Bundan sonra, Kudüs'ün fethine kadar Halife tarafından Sultan'a elçi gönderildiği hakkında bilgimiz yoktur. Yalnız, 1185 yılı Eylül ayında Sultan'a Meyyâfârikîn'in taklidinin gönderildiği bilinmektedir.

Hıttîn zaferinden ve Kuduüs'ün fethinden sonra, Halife el-Nâsır ile Sultan arasındaki münasebetler bir ara gerginleşti. Kaynakların ifadesine göre, bu gerginliğin görünürdeki sebebi, Hıttîn Zaferi tebşirnâmesini Bağdat'a el-Reşîd b. el-Bûşencî gibi ikinci dereceden bir kişinin götürmesidir. Gerçek sebebi ise Halife ile etrafındaki bir grubun Sultan'ın başarılarını kıskanmasıydı. Salâhaddîn'e muhalif olanlar onun Halife'ye ehemmiyet vermediğini, kardeşi Tuğtigin'in Hicaz halkına sert davrandığını, Sultan'ın Bağdat'tan kovulan bir çok kişiyi himayesi altına aldığını ve Halife'nin ünvanı olan el-Nâsır ünvanını taşıdığını ileri sürerek Halife'yi ve etrafındakileri kışkırtıyorlardı.

Frenklere büyük darbeler indiren ve Kudüs'ü alan Sultan ise haklı olarak hizmetlerinin Halife tarafından takdir edilmesini bekliyordu. Nihayet, Bağdat'taki muhaliflerin galip gelmesi üzerine Sarayağası Kıvâmeddîn b. Ziyâde tarafından Sultan'a sert bir mektup yazıldı. Hilâfet makamı arayı tamamen açmamak için İmâdeddîn el-Kâtib'in kardeşi Tâceddîn Ebû Berk Hâmid'i elçilikle görevlendirdi. Halife'nin elçi heyetinin önünde Bağdat'tan dönen İbn el-Bûşencî kötü muamele gördüğünü Sultan'a arzetti. Salâhaddîn Sur şehrini muhasara ederken Halife'nin elçisi geldi. Halife'nin gönderdiği mektuptaki tenkitleri ve yaptıklarının taktir edilmediğini gören Sultan üzüldü. Aynı sırada Halife'nin hac emîri Taştigin tarafından Arafat'ta Sultan'ın hac emîri Şemseddîn b. el-Mukaddem'in şehit edilmesi iki taraf arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi. el-Melik el-Âdil ile Muzafferüddîn Gökböri gibi emîrler Halife'ye sert bir cevap yazılmasını tavsiye ettiler. Fakat, İmâdeddîn el-Kâtib gibi ılımlı kişilerin gayretiyle Sultan mâkul bir cevap yazdı. İki taraf arasındaki ilişkilerin daha da kötüleşmesinin önüne geçti.

Bundan sonra Halife ile Sultan arasındaki münasebetler iyiye doğru gitti. 1 Nisan 1189 tarihinde Halife'nin elçisi Abdülvahhâb b. Sekîne Dımaşk'a geldi. Halife elçisiyle gönderdiği mektupta oğlu Uddetüddîn Ebû Nasr Muhammed'i veliahd tayin ettiğini bildirmekteydi. Sultan heyeti samimiyetle kabul edip yeni veliahdin adına hutbe okutmaya başladı. III. Haçlı Seferi esnasında Sultan, elçisi Ziyâeddîn b. el-Şehrazûrî ve İbn Şeddâd'ı Bağdat'a göndererek Halife'den yardım istedi. Fakat, Halife tarafından önemli bir yardım görmedi. Bununla beraber, *el-Feth el-Kussî*'deki mektuplardan Sultan'ın gelişmelerden daimî olarak Halife'yi haberdar ettiğini öğrenmekteyiz.

Eylül-Kasım 1191 tarihinde Halife tarafından Sultan'a gönderilen bir mektupta Takiyyüddîn'in Doğu Anadolu'daki harekâtı, Gökböri'nin Hasan b. Kıpçak'ı hapsetmesi tenkit edilmekte ve bazı konuları görüşmek için, Sultan'dan veziri Kâdı'l-Fâdıl'ı Bağdat'a göndermesi istenmekteydi. Salâhaddîn bu mektuba verdiği cevapta, Takiyyüddîn'in kendisinden izin almadan harekâta giriştiğini, Hasan b. Kıpçak'ın taşkınlıklarından dolayı hapsedildiğini, Kâdı'l-Fâdıl'ın ise hasta ve devlet işleriyle meşgul olduğunu bildirdi. 1192 Ramazan ayında Halife'nin Divanı bir elçi daha göndererek elçileri geciktiği için Sultan'ı tenkit etti. Kâdı'l-Fâdıl'ın Bağdat'a gönderilmesini tekrar istedi. O, idareyle fazla meşgul olduğu için yerine elçi Ziyâeddîn b. el-Şehrazûrî gönderildi. 1193 yılı Şubat ayında Sultan'ın ölümü üzerine, oğlu el-Melik el-Afdal onun atını, zırhını, miğferini, kılıcını, gürzünü ve savaş esnasında yanında ve üzerinde taşıdığı şahsî eşyasını Halife'-

ye gönderdi. Hülâsa, bahsedilen bir kaç olay dışında Halife ile Sultan arasındaki ilişkiler devamlı olarak iyi yürüdü(52).

B. SALÂHADDÎN İLE BİZANS ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Daha yukarıda, Salâhaddîn'in, 1175 yılında Şam'a hareket etmeden, Mısır'a gelen Bizans imparatorunun elçileriyle yaptığı anlaşmalara işaret edildi. Bu sırada Sicilya donanmasının gelişine dair haberlerin bir kısmını Sultan Bizans vasıtasıyla almıştı. Miryekefelon yenilgisinin etkisiyle kahrından ölen Manuel'in yerine Bizans tahtına geçen İmparator Andronikos doğu taraftarı bir siyaset takip etmeye başladı. Kahire'de bulunan Sultan'a bir elçi göndererek yeni bir anlaşma yaptı ve elindeki Müslüman esirleri serbest bıraktı. 1185 yılı yazında yeni İmparator İsaakios ülkesinin lehinde bir anlaşma taslağıyla Sultan'a yeni bir elçi gönderdi. Sultan bu anlaşma taslağını imzalamadı. Yalnız, Kudüs'ü fethederse, oradaki Katolik kiliselerini Ortadoks kiliselerine çevireceğini bildirdi. Onun bu vaadi Bizans tarafından olumlu karşılandı. Bunun arkasından, İmparator kardeşi Alexios'u Sultan'a gönderdi. Fakat, Trablus önünden geçerken Haçlılar Alexios'u tevkif ettiler. İmparator bunun üzerine, Sultan'a bir mektup yazarak kardeşini kurtarmasını rica etti.

Kudüs'ün zaptından sonra, 6 Ocak 1188 tarihinde, Akkâ'da bulunan Sultan'ın yanına bir Bizans heyeti geldi. Bu heyet aynı zamanda Lâtin (Frenk) dünyasında III. Haçlı Seferi için yapılan hazırlıkları haber vermekteydi. Kudüs'teki eski Ortadoks kiliselerinin Bizans'ın emrine verilmesine karşılık, İmparator Emevîler devrinde İstanbul'da inşâ edilen Cami'de Sultan ve Halife adına hutbe okutmayı teklif etmekteydi. Sultan, İmparator'un teklifini kabul etti. 1189 yılında Sultan, İmparator'un elçisiyle beraber gemilerle İstanbul'a bir elçi, oradaki Cami'ye minber, hatip, müezzinler ve din adamları gönderdi. Bunlar, İstanbul'da İmparator, Müslüman cemaati ve İslâm ülkelerine mensup tüccarlar tarafından karşılandı. Müslüman tüccarların ve Müslüman cemaatinin hazır bulunduğu cuma namazında Halife ve Sultan adına hutbe okundu(53). Sultan'ın elçisi İmparator'un Sultan'a gönderdiği elçiyle Eylül 1189 tarihinde Merc-i Uyûn ordugâhın-

(52) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 52-56.

(53) Burada bahsedilen cami Emevîler devrinde Mesleme b. Abdülmelik tarafından İstanbul'un muhasarası sırasında inşa edilen camidir. Daha sonraları bu camide hutbe okunmasına son verilmişti. Burada anlatıldığı şekilde, Sultan bu camiyi yeniden faaliyete geçirdi. Bu caminin bu gün Galata tarafında Perşembe Pazarı'nda bulunan Arap Camii olması muhtemeldir. Aynı devirde yaşayan meşhur gezgin Ebü'l-Hasan el-Herevî

da bulunan Sultan'ın yanına döndü. İsaakios'un elçisi Sultan'a bir mektup da getirmişti. Bu elçi Sultan'ın yanındayken öldü. İmparator bunun üzerine, 1190 yılında bir mektupla yeni bir elçi daha gönderdi. Bu mektup dostçaydı. İstanbul'daki Cami'de Sultan adına hutbe okunmaya başladığını bildiriyor, Frederich Barbarossa'nın Haçlı seferi hakkında bilgi veriyordu. İbn Şeddâd elçinin görgülü bir kişi olduğunu, Arapça, Rumca, Lâtince'yi iyi bildiğini söyler. İmparator mektubunda Alman Haçlılarının şayialar çıkarıldığı kadar tehlikeli olmadıklarını haber vermekteydi. 1192 yılında İmparator, Sultan'a başka bir elçi daha gönderdi. Bu sefer İmparator, Sultan'a Kıbrıs üzerine müşterek bir sefer yapmayı teklif etmekteydi. Ayrıca, Kemâme (Kıyâme) Kilisesi ve Kudüs'teki diğer kiliselerin Ortodoks papazlarının idaresine verilmesini ve Gerçek Haç'ı istemekteydi. İmparator'un elçisi 17 Mayıs 1192 günü Sultan tarafından kabul edildi. Sultan Kıbrıs üzerine yapılması düşünülen sefer dışında, İmparator'un tekliflerini kabul etmedi. Bizans elçisi iki gün sonra Sultan'ın cevabî elçisi İbn el-Bezzâz ile deniz yoluyla İstanbul'a hareket etti. Kâdı'l-Fâdıl bu münasebetle Sultan'a yazdığı bir tavsiyede İmparator'un yardım yapacak durumda olmadığını belirtir. Salâhaddîn tarafından gönderilen elçi ve hediyelerin bulunduğu gemi iki Frenk (Cenevizli-Pizalı) korsanı tarafından esir alındı(54).

C. SALÂHADDÎN'İN DİĞER BAZI DEVLETLERLE OLAN İLİŞKİLERİ

Sultan'ın Azerbaycan atabeylerinden Pehlüvan ile olan ilişkilerinden yukarıda, Musul muhasaraları dolayısıyla, bahsedildi. Bundan başka, Hemedan sahibi Kızıl Arslan birinci Musul muhasarası sırasında yakın adamlardan Hasan el-Candar'ı Musullulara şefaatte bulunması için elçi göndermişti. Kızıl Arslan 1185 yılında Musullulara yardım etmek için, Erbil'e karşı 3000 süvari gönderdi. Bunlar etrafı yağmalayıp çocuklara ve kadınlara tecavüz ettiler. Erbil sahibi Zeyneddîn Yûsuf, Sultan'dan yardım istedi. Musul-Hemedan kuvvetlerini

İstanbul'dan bahsederken şöyle der :

«İstanbul surları yanında Peygamberimizin arkadaşlarından Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin kabri vardır. Adı Hâlid b. Zeyd'dir. Şehit olunca Müslümanlar onu burada gömüp Rumlara, «Bu, Peygamberimizin en büyük sahâbelerindendir. Eğer kabrine dokunulursa ebedi olarak Arap diyarında çan sesi duyulmaz.» dediler. Yine bu şehirde Mesleme b. Abdülmelik'in ve Tâbiîlerin inşa ettikleri cami vardır. Bu camide Hz. Hüseyn'in torunlarından birinin kabri bulunur.» (**Kitâb el-İşârât ile Ma'rifet el-Ziyârât,** nşr. Janine Sourdel-Thomine, Damas, 1953, s. 56).

(54) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 59-61.

yendi. 1187 yılında Kudüs'ün fethi dolasıyla Sultan'ı tebrik etmek için Kızıl Arslan yakın adamlarından İzzeddîn el-Tâlibî'yi elçi gönderdi. Sultan da ona İmâdeddîn el-Kâtib'in yeğeni İbn Abdekûye ile hediyeler yolladı. Aynı sıralarda, Rey sahibi Kutluğ-İnanç b. Pehlüvan da bir elçi göndererek Sultan'ı tebrik etmiştir. 1189 yılında Haçlılara karşı Sultan'ın yardım istediği hükümdarlar arasında Kızıl Arslan'ın da adına rastlamaktayız. Bu sırada II. Tuğrul bir elçi göndererek Kızıl Arslan'a karşı Sultan'dan yardım istedi. Sultan iki hükümdarın arasını bulması için İbn Abdekûye'yi görevlendirdi. Fakat İbn Abdekûye onların arasını bulmaya muvaffak olamadı. Ancak, 1191 yılında Kızıl Arslan'ın ölümüyle bu ihtilâf sona erdi(55).

Salâhaddîn'in İtalyan şehir devletleri Venedik, Piza, Cenova, Amalfi ile ilişkileri III. Haçlı Seferi'ne kadar ticarî oldu. Sultan Mısır'da hâkimiyetini yerleştirdikten sonra, bu devletlerle ticaret anlaşmaları yaptı. Mısır'ın Akdeniz kıyısındaki şehirlerinde ticarî koloniler teşkil etmeleri için onlara imtiyazlar tanıdı. Buna karşılık Mısır'da az bulunan demir, zift ve kereste gibi gemi inşası için lüzumlu maddelerden ihtiyacı olan miktarı temin etmelerini şart koştu. Papaların afaroz tehdidine aldırış etmeyen bu devletler onunla ayrı ayrı anlaşmalar yaptılar. 1173 yılında Aldebrandus adlı bir Piza elçisiyle, aynı sıralarda Mısır'a gelen Ceneviz ve Venedik elçileriyle ticaret anlaşmaları yaptı. 1176-1180 yıllarında üç Piza elçisi Müslümanların elinde esir bulunan Pizalıları kurtarmak ve yeni ticaret anlaşmaları yapmak için Mısır'a geldi. Sultan'ın nâibi el-Melik el-Âdil onlarla anlaşmalar yaptı. Bu anlaşmaların bir kısmı III. Haçlı Seferi sırasında bile yürürlükte kalmaya devam etti.

Bu sırada Gürcüler Ortadoğu'da güçlü durumdaydılar. Eyyûbîler Devleti'nin, bu sırada, onlarla sınırı bulunmadığı için iki taraf arasında askerî bir olay olmadı. Fakat, 1192 Ağustos ayında Gürcü Kralı, Sultan'a bir elçi göndererek Kudüs'teki Hristiyanlarca mukaddes sayılan bazı yerlerin himayesi ile Gerçek Haç'ın kendisine verilmesini istedi ise de Sultan bunu kabul etmedi(56).

(55) **Aynı eser,** 58-59.
(56) **Aynı eser,** 61-62.

VI — SALÂHADDÎN'İN CİHADI

(Salâhaddîn ve Haçlılar, Hıttîn'e Kadar)

Nûreddîn'in ölümünden sonraki Salâhaddîn'in Haçlılarla (Frenklerle) olan mücadelesini iki safhada incelemek yerinde olacaktır. Birinci safha Kudüs'ün fethine kadarki mücadelesi. Bu safhada Sultan batı Frenkleriyle iyi geçinmiş, sadece doğu Frenkleri ve onlara yardıma gelen bazı batılı gruplarla harp halinde bulunmuştur. İkinci safha Kudüs'ün fethi üzerine başlayan III. Haçlı Seferi esnasındaki mücadelesidir. Bu ikinci devrede Salâhaddîn hem doğu, hem batı Frenkleriyle topyekûn savaş halinde bulunmuş, bu savaş hali 1 Eylül 1192 Salı günü yürürlüğe giren, 3 yıl 8 aylık karada ve denizde geçerli olan barış (mütareke) anlaşması ile sona ermiştir.

Birinci devrede Sultan'ın İtalyan şehir devletleri ile olan münasebetlerine biraz önce kısaca temas edildi. Lâtin dünyasındaki diğer devletlerle olan ilişkilerinin ise pek az olduğu anlaşılmaktadır. İkinci devrede hem İtalyan şehir devletleri, hem Batı Avrupa'nın irili ufaklı pek çok devleti ile savaş halinde bulunmuş, Batı Avrupa ile Ortadoğu İslâm Dünyası arasındaki münasebetler bu devrede yeni boyut kazanmıştır.

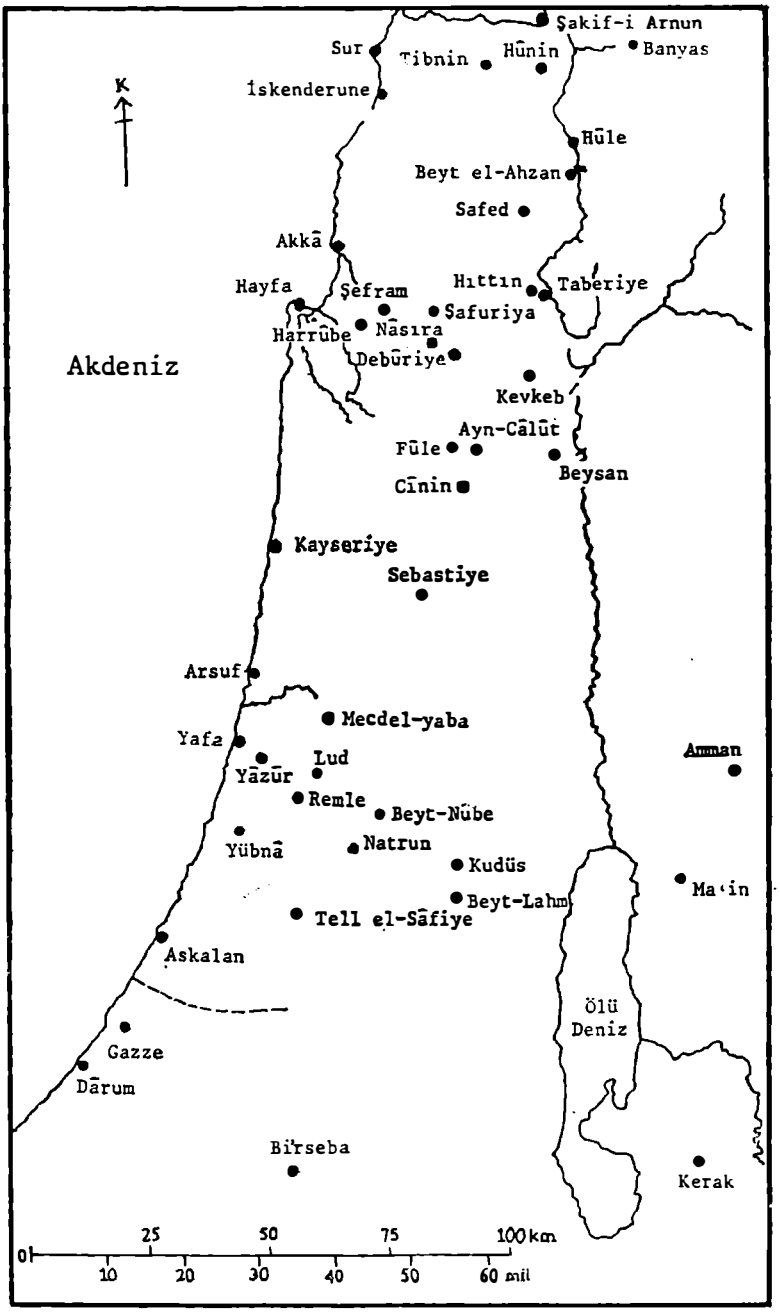
Yukarıda Nûreddîn'in sağlığındaki Salâhaddîn'in cihadına ve onun ölümü üzerine Amaury'nin Banyas kuşatmasına karşı tepkisine temas edildi. Amaury'nin ölümü üzerine doğu Frenkleri bir ara aralarında hâkimiyet kavgası ile meşgul oldular. Nihayet, Trablus kontu III. Raymond'un vesâyeti altında Amaury'nin oğlu IV. Baudouin (Cüzzamlı Baudouin)'in kral tayin edilmesiyle bu mesele neticeye bağlandı.

Amaury'nin ölümünden sonra Frenklerle Müslümanlar arasındaki ilk önemli olay Sultan'ın Birinci Halep muhasarası esnasında Ocak - Şubat 1175 tarihinde Trablus kontu III. Raymond'un Hama üzerine yaptığı caydırma akınıdır. 1175-1181 yıllarında Şam'da kuraklık hüküm sürmekteydi. Bu sebeple kalabalık bir orduyu devamlı seferî halde tutmak imkânı yoktu. Kurûn-ı Hama zaferinden sonra, Temmuz 1175'te Sultan Dımaşk'a dönünce Frenkler Sultan'a bir elçi göndere-

rek mütareke istediler. İki taraf arasında mütareke anlaşması imzalandı. Fakat bu anlaşma uzun ömürlü olmadı. Sultan'ın 1176 yılı yazında Halep'i ikinci defa kuşatması sırasında kral IV. Baudouin anlaşmayı bozarak sefer hazırlıklarına başladı. Sultan, Şeyh el-Cebel'in karargâhı olan Mısyaf kalesini kuşatırken Haçlılar kral Baudouin kumandasında Sayda istikametinden, Trablus kontu III. Raymond kumandasında Cübeyl istikametinden harekete geçtiler. Bâlebek sahibi Şemseddîn b. el-Mukaddem onlardan bir grubu el-Bikâ Vâdisi'nde bozguna uğrattı. Ve 200'den fazlasını esir aldı. Daha sonra Baudouin ile Raymond birleştiler, Dımask topraklarında ilerlediler. Ayn el-Cerr denilen yerde Tûranşah kumandasındaki Dımaşk kuvvetleri ile Haçlılar arasında meydana gelen muharebede Tûranşah yenildi. Askerlerinden bazıları esir düştü. Sultan'ın Haşhâşîlerle anlaşma yapıp Hama'ya dönmesi üzerine Haçlılar geri çekildiler.

A. REMLE YENİLGİSİ

Sultan, Şam hudutlarında gerekli müdafaa tedbirlerini aldıktan sonra, Aralık 1176'da Mısır'a gitti. Mısır'da bir sıra idarî ve askerî tedbirler aldı. Akdeniz kıyısındaki hudut kalelerini takviye etti. Kahire ve Fustat'ı bir surla çevirmeye ve Kalet el-Cebel'in inşasına karar verdi. Hemen bu inşaat başladı. Bu tedbirleri aldıktan sonra Mısır'dan Kudüs Krallığı'na karşı 14 Kasım - 9 Aralık 1177 tarihleri arasında yeni bir sefer düzenledi. Bu sefer, Nûreddîn'in ölümünden sonra Kudüs Krallığı topraklarına karşı düzenlenen ilk önemli seferdi. Bu seferin asıl sebebi belki de, Mısır'da bulunan Sultan'ın yanına gelen Mardin ve Hısn-ı Keyfâ elçilerinin Nisan 1177'de Kudüs Krallığı topraklarından geçerken esir edilmeleriydi. Sultan bu seferi sadece bir akın şeklinde düzenlemişti. Ağırlıkları veziri Kâdı'l-Fâdıl'ın yanında el-Arîş'te bıraktıktan sonra düşman topraklarına daldı. Kudüs askerlerinin bir kısmı bu sırada Flandre Kontu'nun kumandasında kuzeyde hareket halindeydi. Sultan Dârûm ve Gazze'yi yağmaladıktan sonra Askalan üzerine yürüdü. Kral IV. Baudouin'i burada bir kaç gün kuşattıktan sonra düşmanın fazla mukavemet göstermediğini görerek ülkenin içlerine daldı. İhtiyatı elden bırakarak askerlerinin yağma için etrafa dağılmalarına izin verdi. Kendisi Takiyyüddîn ile Remle'ye doğru ilerledi. Bunun üzerine, Baudouin Askalan'dan çıkarak Kerek Prinkepsi Renaud de Chatillon kumandasındaki Kudüs kuvvetleriyle birleşti. Sultan Remle yakınındaki Tell el-Sâfiye denilen yerde hareket halindeyken 25 Kasım 1177 Cuma günü âniden bu kuvvetlerin baskınına uğradı. Düşmandan eser görülmediği için yanındaki askerlerin üzerinde zırhları yoktu. Bu sebeple ve bazı askerlerin aldıkları ganimeti ko-

Şakif-i Arnun
Sur
Tibnin
Hūnin
Banyas
İskenderune
K
Hūle
Beyt el-Ahzan
Safed
Akkā
Hayfa
Şefram
Hıttın
Taberiye
Şafuriya
Harrūbe
Nāsıra
Akdeniz
Debūriye
Kevkeb
Ayn-Cālūt
Fūle
Beysan
Cīnin
Kayseriye
Sebastiye
Arsuf
Mecdel-yaba
Yafa
Amman
Lud
Yāzūr
Remle
Beyt-Nūbe
Yübnā
Natrun
Kudüs
Ma'in
Beyt-Lahm
Tell el-Sāfiye
Askalan
Ölü
Deniz
Gazze
Dārum
Birseba
Kerak
25
50
75
100 km
0
10
20
30
40
50
60 mil

Filistin

F.: 7

ruma derdine düşmeleri dolayısıyla, düşman süvarisinin şiddetli hücumu karşısında Sultan'ın yanındaki askerler zayıf düştüler. Takiyyüddîn'in ve kendi birliğinin kahramanca müdafaası sayesinde Sultan öldürülmekten veya esir düşmekten kurtuldu. Çarpışa çarpışa düzenli olarak çekildi. Fakat askerlerin etrafa dağılmış olması ve aradaki büyük Sina Çölü dolayısıyla bu çekilme bir bozguna dönüştü. Askerlerden bir çoğu yollarını kaybettiler. Hayvanların bir kısmı susuzluktan öldü. Yerli bedeviler kaçanlardan bir kısmını yakalayıp parayla Haçlılara sattılar. Bunlar arasında Sultan'ın yakın dmlarından el-Fakîh Ziyaeddîn İsâ ve kardeşi Zahiruddîn de bulunmaktaydı. Bozgun haberini öğrenen Kâdı'l-Fâdıl, çöle Kinâne Araplarından kılavuzlar göndererek yollarını şaşıran askerlerin büyük bir kısmını toplattırdı.

Düşmanın ânî saldırısı çok şiddetli olmuştu. Takiyyüddîn saldıran düşmana karşı kahramanca göğüs germiş, onları geri püskürtmüş, bu çarpışma sırasında Ahmed adındaki oğlu ile bazı adamları şehit düşmüştür. Daha sonraları Sultan bu vakayı anlatırken, «Bir şövalyenin, mızrağını bana doğrultmuş olarak, atını üzerime sürdüğünü gördüm. Yanında iki arkadaşı daha vardı. Onlar da üzerime geliyorlardı. Bunlara karşı adamlarından üçü çıktı. Onu ve arkadaşlarını yere serip yanıma yaklaştırmadılar. Bunlar İbrahîm b. Kanâbir, Fadl el-Feyzî, Süveyd b. Ğaşm el-Mısrî idi» diyerek yaşadığı sahnenin ne kadar tehlikeli olduğunu ifade edecektir(57).

Remle yenilgisinin en tehlikeli yanı Sultan ve yanındaki kuvvetlerin gafil avlanmasıydı. İlk şok geçtikten sonra Sultan ve yanındakiler düşmanın kesin zafer kazanmasına imkân vermeden düzenli bir şekilde çekilmişlerdi. Bu yenilginin neticeleri bazı tarihçilerin abarttığı kadar etkili olmamıştı. Düşmandan çok aradaki Sina Çölü zayiat verilmesine sebep olmuştu. Yakın bir yerde sığınacak mustahkem bir mevki olmadığı için kaçanlar koca çölü katetmek zorunda kalmışlardır. Bununla beraber, ne İslâm ne de Haçlı kaynakları Sultan'ın zayiatı hakkında bilgi verirler. Kâdı'l-Fâdıl'ın gönderdiği rehberlerle zayiat azaltılmıştı. Bu yenilgi Sultan'a bir ders olacak, bundan sonra Mısır'dan Filistin'e karşı sefere çıkmayacaktır. Bununla beraber, Sultan bozgunun izlerini çabucak sildi. Haçlıların Şam'da hareketlerini yoğunlaştırmaları üzerine, iki ay sonra Şam'a hareket etti. Bu münasebetle Kâdı'l-Fâdıl tarafından kaleme alınan bir mektupta, «Remle olayı görünürde bizim, gerçekte ise düşmanın zararına olmuştur. Bizim üzerimizde unutulan hatırası, düşmanın üzerinde etkili zararı kalmıştır. Kuvvetli olduğumuz hakkında, olayın meydana gelmesinden

(57) **el-Bark**, III, 1b-2a; **Sena'l-Bark**, I, 248-263; **Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 64-65.

iki ay sonra, ağır kafileler ve kalabalık orduyla Frenk ülkeleri içine dalarak Şam'a gitmemizden daha büyük delil yoktur.» denmektedir (58).

B. MERC-İ UYÛN ZAFERİ VE BEYT EL-AHZÂN KALESİ'NİN FETHİ

Sultan, Askalan ve Remle seferine çıktığı sırada Şam'da Haçlılar hareket halindeydiler. İki taraf arasında Sulh olmasına rağmen doğuya gelen Flandre kontu Philippe d'Alsace'ın da katılmasıyla Hama üzerine yürüdüler. 14 Kasım'da Hama'yı kuşattılar. Bu sırada şehrin sahibi Şihâbeddîn Mahmud el-Hârimî ve oğlu Tüküş (Tokuş) hastaydılar. Yakında bulunan Seyfeddîn Ali b. el-Meştub şehre girerek müdafilerin başına geçti. Dört gün süren şiddetli çarpışmalardan sonra Haçlılar mağlup olarak çekilip gittiler. Hama önünde mağlup olan Frenkler bu sefer Gümüştigin ile el-Melik el-Salih arasındaki anlaşmazlıktan faydalanarak Aralık başlarında Halep'e bağlı Hârim kalesini kuşattılar. Üç aydan fazla devam eden bu muhasaradan da bir netice alamadılar. Sultan'ın Şam'a hareketi üzerine muhasarayı kaldırdılar. Bundan biraz sonra Hıms sahibi Nâsıruddîn Muhammed yağma akınına çıkan bir Frenk birliğini pusuya düşürdü.

Frenklerin Hârim'i muhasaralarının uzaması üzerine Sultan, Mısır'da gerekli tedbirleri aldıktan sonra 23 Mart 1178'de Şam'a hareket etti. Mısır'da nâib bıraktığı kardeşi el-Melik el-Âdil'e ve veziri Kâdı'l-Fâdıl'a ülkenin müdafaası için gerekli tedbirleri almalarını emretti. el-Âdil, Frenklerin Remle mağlubiyetinden cesaret alıp Mısır üzerine sefer yapmalarını önlemek için, 1178-1180 yıllarında Frenk hudutlarında sıkı tedbirler aldı, daimî hareket halinde bulundu. Şam'da kıtlık hüküm sürdüğü için Sultan bu sefer de yanında fazla asker götürmemişti. Kıtlık ve Bâlebek konusunda Şemseddîn b. el-Mukaddem'le çıkan anlaşmazlık dolayısıyla Sultan bu sene Haçlılara karşı bir harekette bulunmadı. Ülkelerinde kuraklık hüküm süren Haçlılar da bazı küçük yağma akınlarıyla yetindiler. Bu arada Hama'ya doğru yağma akınına çıkan bir Frenk birliğini Ebû Kubeys sahibi Nâsıruddîn Menkübars b. Humartigin mağlup ederek kumandanlarını ve bir çoğunu esir aldı(*).

(58) **el-Bark**, III, 38a; **Sena'l-Bark**, I, 274; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 64-65.

(*) Meşhur Osmanlı astronomi Takiyyüddîn el-Râsıd tarafından, **Reyhânet el-Rûh** ve **el-Mizvelet el-Şimâliyye** adlı eserlerinde verilen kendi neseb zincirine göre, bu şahıs onun yedinci göbekten dedesi olur. Menkubers'in babası Humartegîn ise Şirkuh kumandasında Mısır'ın zaptına katılan büyük kumandanlardandır. Buna göre, Takiyyûddîn'in uzak dedelerinin meşhur Türk beylerinden olduğu kesinlik kazanıyor.

Bu devirde bir Müslüman süvarisi

Remle başarısını ve Sultan'ın Bâlebek anlaşmazlığıyla uğraşmasını Frenkler Celile (Galilea) cephesinin takviyesiyle değerlendirdiler. Ölü denizin güneyindeki Mahâzat Beyt el-Ahzan yanında ve Dımaşk yoluna hâkim bir noktada müstahkem bir kale inşa ettiler. Sultan bu kaleyi inşa ettirmemek için siyasî teşebbüslerde bulunduysa da bir netice alamadı. Hatta, Frenklere kalenin yapılan kısmını yıkarlarsa 60 ilâ 100 bin dinar arasında bir tazminat ödemeyi bile teklif etti. Tam bu kalenin inşaatı bittiği sırada Sultan Bâlebek anlaşmazlığını halletmiş bulunuyordu. Şimdi Frenklerle uğraşabilirdi. Bu sırada Sultan, Dımaşk kuvvetleri kumandanı Ferruhşah'ı Kudüs Krallığı cephesini, Nâsıruddîn'i Trablus cephesini, Takiyyûddîn'i de Antakya cephesini korumakla görevlendirmişti. Düşman safındaki Sultan'ın casuslarından Frenklerin yeni bir akına çıkacakları haberi geldi. Sultan, bunun üzerine Ferruhşah'ı 1000 kişiden az bir kuvvetin başında hududa gönderdi. Ferruhşah'ın öncü kuvvetleri, 10 Nisan 1179 Çarşamba günü âniden Tell el-Harra denilen yerde kral IV. Baudouin ve Onfroi de Toron kumandasında yağma akınına çıkmış 100 kişi kadarlık bir Frenk şövalye birliğine rastladı. Ferruhşah, durumu güvercinle Sultan'a bildirerek savaşa tutuştu. Türk okçular kralın üzerine hücum ederek atını ve yanındakilerden bir kısmını öldürdüler. Nâsıra sahibi ile Onfroi kralı kurtarmak için ileri atıldılar. Nâsıra sahibi öldürüldü. Kral ile Onfroi yaralı olarak kaçmayı başardılar. Yarası ağır olan Onfroi iki gün sonra öldü. Dımaşk'tan Ferruhşah'ın yardımına koşan Sultan yolda zafer müjdesini aldı. Gerçekten bu savaştaki düşmanın sayısı azdı. Fakat, en seçkin süvarileri öldürülmüş ve kral yaralanmıştı. Bu sebeple kazanılan zaferin değeri büyüktü.

Bu zaferden sonra Sultan Halife'nin elçisi Fâzıl el-Hadem'i yanına alarak Beyt el-Ahzan kalesi üzerine keşif akınına çıktı. Mısır'dan 1500 kişilik seçkin bir süvari birliğini Şam'a çağırmış, Şam'daki fazla askerleri Mısır'a göndermişti. Mısır'dan çağırdığı birlik gelince 17 Mayıs 1179 Perşembe günü Beyt el-Ahzân kalesi üzerine yürüdü. Banyas yanındaki Tell el-Kâdî'da ordugâh kurdu. Kuraklık ve açlık dolayısıyla göçebe Türkmen ve Arap kabileleri her tarafa hücum ediyorlardı. Sultan bunları yanına çağırarak Frenk topraklarına karşı yağma akınlarına girişti. Türkmenler ve Bedevîler askerlerin himayesinde Sayda ve Akkâ'ya kadar akınlar yaparak düşman arazisini tahrip ettiler ve ekinlerini topladılar.

Bu yağma akınlarından biri sırasında 9 Haziran 1179 (2 Muharrem 575) Pazar günü Sultan, Banyas valisi Samsâmeddîn Ecük ile bir miktar kuvvetin başında dolaşırken ağaçlıklar arasında otlayan sığırların ve sürülerin kaçıştıklarını gördü. Bu sırada bir çoban gelip

Templier şövalyeleri (eski bir levhadan)

yağma akınına çıkan Ferruhşah kumandasındaki kuvvetlere doğru giden düşman askerini gördüğünü söyledi. Sultan casuslardan bir haber almadığı için önce inanamadı. Sonra bazı askerler yanına gelerek durumu doğruladılar .Bunun üzerine, Sultan öğle vaktinde karargâha gelip ahırlardaki atları memlûklere vererek düşman üzerine yürüdü. Bu sırada Ferruhşah düşmanla harbe tutuşmuştu. Sultan'ın yetişmesi üzerine iki taraf arasında şiddetli bir savaş oldu. Önce düşman şiddetli bir hamle yaptı. Bu sırada Samsâmüddîn Ecük şehit düştü. Fakat Müslümanların şiddetli karşı taarruzu neticesi düşman püskürtüldü. Akşam vakti tam bir zafer kazanıldı. Düşmanın en ünlü şövalyeleri (süvarileri) ya öldürüldüler, ya da esir edildiler. Esir edilenler arasında Baudouin d'İbelin ve Templier şövalyelerinin reisi Hugue, Cübeyl sahibi olmak üzere 70'i şövalye 200'den fazla esir vardı. Kral yine kaçmayı başarmıştı. Şövalyelerinin yenilmesi üzerine düşman piyadesi de dağıldı. Kazanılan zafer gerçekten çok büyüktü. Düşmanın yeniden taarruz edecek gücü ve cesareti kalmamıştı.

Merc-i Uyûn zaferinden sonra Sultan Beyt el-Ahzan kalesinin muhasarası için gerekli hazırlıklara girişti. Türkmenlerden yeni yardımcı birlikler aldı. Düşman ülkesinden kestiği ağaçlarla muhasara âletleri yaptırdı. 24 Ağustos 1179 Cumartesi günü kaleyi kuşatıp durumu emirleriyle müzakere etti. İzzeddîn Cavlı el-Esedî, «Bombardımandan önce kalenin hücumla zaptedilip edilmiyeceğini deneyelim» dedi. Sultanda, «Deneyin.» dedi. Bunun üzerine, akşama doğru yapılan hücumla kalenin müdafaa duvarlarıyla surunun arasındaki saha ele geçirildi. İmâdeddîn der ki, «Hücum edenlerin en önünde, üzerinde eski bir gömlek taşıyan, aslan gibi atılgan, halktan bir genç vardı. Bir elinde kılıç, bir elinde kalkanla dövüşerek kalenin müdafaa duvarına tırmandı. Onu benzerleri takip etti. Bunun üzerine, düşman kaçarak kaleye kapandı.» Ertesi günü Sultan lâğım kazılması için suru emîrleri arasında taksim etti. Güney kısmı Ferruhşah'a, bir kısmını Nâsıruddîn Muhammed'e verdi. Bir kısmını da Anadolu Selçukluları'na karşı çıktığı seferden dönen Takiyyûddîn'e verdi. Kendisi ise kuzey kısmı aldı. Kalenin duvarları çok müstahkem olduğu için, lâğımlara Pazartesi, Salı, Çarşamba günü yapılan ateşlemelerden bir netice alınmadı. Bu sırada Frenklerin kral Baudouin kumandasında Taberiyye'de toplandığı haberi geldi. Nihayet, Perşembe günü yapılan ateşleme ile surun bir kısmı çöktü. Frenkler girişe mâni olmak için bu kısma odun yığıp ateşe vermişlerdi. Surun çökmesi üzerine rüzgârın etkisiyle ateş kalenin içine sirayet edip evleri yaktı. Bu gedikten askerler girerek kaleyi ele geçirdiler. İmâdeddîn şöyle der, «Kaleye girdiğimde bir şövalyenin, esir düşmemek için, atıyla alevler içine daldığını gördüm. Şu hamiyete, şu onura bakın!».

Kalenin zaptından sonra Sultan esirlerin getirilmesini emretti. İçlerinden mürted ve çarh ile ok atanları öldürdü. Diğerlerini Dımaşk'a gönderdi. Bu kalenin zaptı sırasında, kalenin inşasında çalıştırılan 100'den fazla Müslüman esir de kurtarıldı. Sultan Merc-i Uyûn'da esir edilen Frenk büyüklerinden bir kaç kişi karşılığında Remle yenilgisinden sonra esir düşen el-Fakîh Ziyâeddîn İsâ ile kardeşi Zahîrüddîn'i kurtardı. Ertesi Çarşamba gününe kadar karargâhında kalıp kaleyi tamamiyle yıktıktan sonra Dımaşk'a döndü. Birbiri peşine yedikleri darbelerden sonra Sultan'a karşı bir şey yapamayacaklarını anlayan Frenkler elçi göndererek sulh istediler. Merc-i Uyûn savaşında esir düşen meşhur kişilerini fidye vererek kurtardılar. Sultan, kendi şartlarına uygun olarak onlarla iki senelik bir anlaşma imzaladı. Anadolu Selçukluları'na ve Ermenilere yaptığı seferden döndükten sonra Mısır'a gitti.

Sultan'ın Frenklerle yaptığı anlaşma uzun ömürlü olmadı. Temmuz 1181 tarihinde Frenkler Tinnis'i vurarak Mısırlı tüccarlara ait bir gemiyi ele geçirdiler. Arkasından Ekim ayında el-Ariş istikametinde bir yağma akını yaptılar. Kasım-Aralık aylarında ise Kerek-Şevbek prinkepsi Renaud de Chatillan Eyle ve Teymâ seferine çıktı. Lâkin, Dımaşk nâibi Ferruhşâh'ın takibi üzerine Renaud geri döndü. Bununla beraber, Renaud'nun Eyle'yi tazyiki devam etti. Aşağıda anlatılacağı şekilde onun bu tazyiki Eyle'yi zaptettikten sonra Kızıldeniz'e açılması ile yeni bir boyut kazandı.

Salâhaddîn Mısır'daki işleri düzenledikten sonra 11 Mayıs 1182 tarihinde bir daha Mısır'a dönmemek üzere Şam'a hareket etti. Bu sene Şam'daki kuraklık ortadan kalktığı için, yanına Mısır'daki askerlerin yarısına yakın kısmını almıştı. Beraberinde Şam'daki kuraklık sebebiyle Mısır'a kaçmış olan halktan ve tüccarlardan büyük bir kalabalık da vardı. Onun dönmekte olduğunu duyan Frenkler Kerek'te toplanarak yolunu kesmek istediler. Bunun üzerine, Sultan onların üzerine yürüyerek onları Kerek'te mahsur tuttu, etrafı yağmaladı. Frenklerin Kerek'te mahsur kalmasından istifade eden Ferruhşah Kudüs Krallığı topraklarına girerek Taberiyye, Debûriyye ve Akkâ arazisini yağmaladı. Cevlan'ın güneybatısındaki Sevâd ovasına hâkim Habîs-i Celdek (Şakîf) müstahkem mevkiini zaptetti.

C. BEYSAN VE BEYRUT SEFERLER

22 Haziran Pazartesi günü Dımaşk'a gelen Sultan 11 Temmuz 1182 günü Taberiyye ve Baysan seferine çıktı. Beysan, Cînin ve Lecûn'u yağmaladı ve yaktı. Kevkeb kalesini kuşattı. Kevkeb kalesi yakınında toplanan Frenklerle şiddetli bir muharebe yapıldı. Yayaların-

dan çok miktarda zayiat vermelerine rağmen, Frenkler düzenli bir şekilde Afrbelâ kalesine çekildiler. Düşman ülkesinde büyük tahribat yapan Sultan 18 Temmuz tarihinde Dımaşk'a döndü. Artık, Frenkler Sultan karşısında inisiyatifi kaybetmişlerdi.

Sultan düşmanı Şam tarafından tazyik ederken kardeşi el-Melik el-Âdil de Mısır tarafından Frenk topraklarına girdi. Mısır öncü birlikleri düşmanın bir keşif birliğine rastlayarak imha ettiler. Daha önce Sultan, donanmanın da katılmasıyla, Beyrut üzerine karadan ve denizden bir sefer yapmayı kararlaştırmıştı. 40 parçalık bir Mısır donanması Beyrut'a doğru yola çıktı. Yolda rastladığı Frenk gemilerini esir ettikten sonra gelip denizden Beyrut'u kuşattı. Donanmanın Beyrut'a geldiğini duyan Sultan ağırlıkları Bâlebek yakınında bırakarak süvarilerin başında Beyrut üzerine yürüdü. Dört gün Beyrut'u kuşattı. Frenklerin şehrin yardımına gelmeleri üzerine geri çekildi. Ferruhşah'ı yine Dımaşk'ta nâib bıraktıktan ve el-Melik el-Âdil'i Mısır tarafından düşmanı tazyik altında tutmasını tavsiye ettikten sonra Birinci Şark Seferi'ne çıktı.

Yukarıda ifade edildiği gibi, Musullularla Frenkler arasında gizli bir ittifak vardı. Sultan'ın Musul'a yürümesi üzerine, Frenkler Dımaşk üzerindeki baskılarını artırdılar. Kahraman bir kişi olan Ferruhşah onların önüne set oldu. Ülkelerine akınlar yaptı. Lâkin, bir talihsizlik eseri olarak bu büyük kahraman Ekim 1182'de öldü. Sultan onun yerine Şemseddîn b. el-Mukaddem'i tayin etti. Şemseddîn tecrübesine rağmen Ferruhşah'ın enerjisine sahip değildi. Bunun üzerine, kral Baudouin ve Trablus kontu Raymond kumandasında harekete geçen Haçlılar Dımaşk ve Sevad bölgelerine karşı taarruza geçtiler. Hâbîs-i Celdek müstahkem mevkiini aldıkları gibi, akınlarını Dımaşk yakınındaki Dâreyyâ'ya kadar ilerlettiler. Maksatları Sultan'ı seferinden geri çevirmekti. Lâkin, Sultan onların akınlarına aldırış etmedi. Musul'a yaklaştığı sırada Frenkler üzerine geri dönmeyi tavsiye eden bir emîrine, «Onlar köyleri tahrip etsinler, döner imar ederiz. Şimdi biz ülkeler zaptetmekle meşgulüz. Onların ülkesi üzerine yürümek için kuvvetlerimizi artırıyoruz» demiştir(59). Sultan bununla beraber Sincar'ın zaptından sonra Takiyyûddîn'i ve Nâsıruddîn Muhammed'i Hama'ya ve Hıms'a göndererek Frenklerin Dımaşk üzerindeki tazyikini azaltmıştır.

(59) İbn el-Esir, XI, 498.

D. MISIR DONANMASININ AKDENİZ VE KIZILDENİZ'DEKİ HAREKÂTI

Salâhaddîn 1176-1177 yıllarında Mısır'da bulunduğu sırada, donanmayı kuvvetlendirmek için yeni tedbirler almıştı. Bundan sonra donanmanın 1177, 1179, 1180, 1181 yıllarında Bizans adalarına ve Doğu Frenkleri sahillerine başarılı seferler yaptığı görülmektedir. 1179 yılı ortalarında donanmadaki galerilerin (şevânî) sayısı 60'a, tarda (hayvan ve yük gemileri) sayısı 20'ye yükselmiştir. 14 Ekim 1179 günü donanmadan bir filo Akkâ limanına hücum ederek iki gün müddetle limana hâkim olmuş, bunun arkasından başka bir filo Antartus limanını tahrip etmiştir. Beyrut seferi esnasında donanmanın faaliyetinden ise yukarıda bahsedildi. Sultan'ın Birinci Şark Seferi sırasında Akdeniz'e iki filo daha açıldı. Bunlardan birinci filo İstanbul'da Rumlarla Frenkler arasında çıkan kavgadan kaçarak Filistin'e gelen bir gemiyi ele geçirdi. İkinci filo da üssüne dönerken gemi yapımında kullanılmak için Akkâ'ya kereste ve ustalar getiren bir Frenk gemisine el koydu.

Bu arada donanma tarafından kazanılan en büyük başarı ise, 1183 yılı başlarında Kerek-Şevbek prinkepsi Renaud de Chatillon tarafından girişilen Kızıldeniz harekâtının ezilmesi oldu. Renaud bu sefere iki senelik bir hazırlıktan sonra girişmiş, Sultan tarafından 1170 yılında Eyle'nin zaptında olduğu gibi prefabrik gemiler yaptırarak iki gemiyi bu kalenin muhasarasıyla görevlendirmiş, diğer gemiler ise korsanlık yapmak için Kızıldeniz içlerine dalarak Hicaz ve Mısır'ın Kızıldeniz kıyılarındaki ticaret limanlarına dehşet saçmışlar, rastladıkları ticaret gemilerini ele geçirmişlerdi. Yalnız, Mısır'ın Kızıldeniz kıyısındaki en önemli ticaret limanı Ayzab bir Oğuz birliği tarafından korunduğu için bir zarara uğramamıştır. Renaud'un bu korsanlığını öğrenen Mısır nâibi el-Melik el-Âdil prefabrik gemilerden meydana gelen bir filonun başına büyük amiral Hüsameddîn Lü'lü el-Hâcib'i kumandan tayin edip düşman gemilerinin takibine göndermiştir. Hüsameddîn Lü'lü kumandasındaki bu gemiler, önce kaleyi muhasara eden gemileri ele geçirdikten sonra Kızıldeniz'e açılmışlar, düşman gemilerini Hicaz açıklarında yendikten sonra, karaya çıkıp kaçan düşman askerlerini yakalamışlardır. Şubat 1183 tarihinde düşmanın harekâtı tamamiyle bastırılmış, Kızıldeniz ticaret yolu ve Hicaz bu büyük tehlikeden kurtarılmıştır. Bu denizin düşman tarafından öğrenilmesini önlemek için alınan esirlerin hepsi öldürülmüştür. Bunun arkasından Dimyat'taki filo Mayıs 1183'te bir Frenk galerisini ele geçirmiştir.

Yine Mayıs 1183'te Dârûm'daki Frenkler Sadr (Şerm el-Şeyh'in kuzeyinde) üzerine bir sefer düzenlemişlerdir. el-Melik el-Âdil bunlara

karşı Sadeddîn Gümüşaba el-Esedî ve Alemüddîn Kaysar el-Salâhî kumandasında seçkin bir birlik göndermiştir. Düşmanı Useyle suyu yanında yakalayan bu birlik onu mağlup ederek kılıçtan geçirmiştir.

E. SALÂHADDÎN'İN BEYSAN GAZASI VE KEREK MUHASARALARI

Sultan 1183 yılı yazında Halep'in zaptıyla Şam'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmış, kuvvetlerine yeni kuvvetler katmıştı. Artık onun yokluğu sırasında Dımaşk topraklarına karşı akınlarını arttıran Frenklere hakettikleri cevabı verebilirdi. Halep'ten Dımaşk'a döndükten sonra askerlerine izin vermedi. 28 Eylül-9 Ekim 1185 tarihleri arasında Beysan üzerine ikinci bir sefere çıktı. Nablus yakınında bir düşman birliğini bozguna uğrattı. Ayn-ı Câlût denilen yerde Frenk ordusunu kuşattı. Düşman, piyadesiyle süvarilerini bir sur gibi çevirerek, yerinden ayrılmadı. Bir meydan savaşını göze alamadı. Müslümanlar, bir taraftan düşmanı mahsur durumda tutarken, diğer taraftan düşman ülkesinin içlerine akınlarda bulundular. Askerlerin elleri esirlerle ve ganimetle dolduktan sonra sultan geri döndü.

Sultan bu seferin arkasından 22 Ekim - 3 Aralık 1183 tarihleri arasında Kerek seferine çıktı. Kerek'i muharasa etti. Frenk ordusunun yardıma gelmesi üzerine, muhasarayı kaldırıp düşman üzerine yürüdü. Düşman yine aynı taktiği uygulayıp bir meydan muharebesine yanaşmadı.

Bundan sonra, 13 Temmuz - 4 Eylül 1184 tarihleri arasında Sultan Kerek üzerine yeni bir sefer daha yaptı. Bu defa iç kale hariç, şehrin diğer kısımlarını ele geçirdi. İç kale düşmek üzereyken Frenk ordusu yine imdada yetişti. Salâhaddîn, düşmanla bir meydan muharebesine tutuşmak için muhasarayı kaldırıp yine düşman üzerine yürüdü. Düşman ülkesine daldı. Nablus, Cînîn şehirlerini yağmalayıp tahrip ettikten sonra Dımaşk'a döndü. Bundan sonra İkinci Şark Seferi'ne çıktı.

VII — BÜYÜK CİHAD

A. HITTİN ZAFERİ VE FİLİSTİN'İN KURTARILMASI

Sultan, 1180 yılından itibaren Kudüs Krallığı'na karşı askerî üstünlük sağlamış, 1182'den itibaren ise, Halep ve Musul meselesinin halli yanında zaman zaman Frenklerle kesin neticeli bir savaşa tutuşmanın yollarını aramıştı. Nihayet, 1186 yılı başlarında Musul'un da onun yüksek hâkimiyetini tanımasından sonra, tamamiyle kendisini Kudüs'ün kurtarılması meselesine verecek duruma geldi.

Diğer taraftan, bu arada Kudüs Krallığı'nda yeni gelişmeler oldu. 4 Nisan 1185 tarihinde kral IV. Baudouin öldü. Yerine geçen altı yaşındaki yeğeni V. Baudouin, rüşdüne ermemiş olduğu için, Trablus kontu III. Raymond ona vasî tayin edildi. Raymond, sulh taraftarı bir adamdı ve Taberiye kontesi ile evlendi. Ülkesinde kıtlık olduğu için, Sultan'la yeni bir sulh anlaşması yaptı. Bu sulhtan istifade ile Sultan İkinci Şark Seferi'ne çıktı. Ve Musul meselesini halletti. Bu arada Kudüs Krallığı'nda hâkimiyet kavgası devam ediyordu. Nihayet, Ağustos - Eylül 1186'da Guy de Lusignan ve Renaud de Chatillon grubu idareyi ele geçirdi. Guy de Lusignan kral seçildi. Bundan memnun kalmayan III. Raymond 1186 yılı yazında Sultan'la anlaşarak kral seçilebilmesi için desteğini istedi. Sultan da ona gereken yardımı yapacağını vaadetti. Taberiyye Kontluğu Raymond'a bağlıydı. 1186 yılı sonlarında Sultan'ın akıncı birlikleri Taberiyye topraklarından Kudüs Krallığı'na akınlarda bulundular. Bununla beraber, iki taraf arasında büyük bir çatışma olmadı. 1186 yılı sonlarında, Guy de Lusignan'ın kral seçilmesinde önemli rol oynayan Kerek - Şevbek prinkepsi Renaud ve Chatillon, iki taraf arasındaki anlaşmaya göre, Prinskepsliği topraklarından geçerek, Mısır'dan Şam'a gelen bir kervana elkoydu. Kafiledeki muhafız askerleri esir aldı. Salâhaddîn onun bu hareketinin iki taraf arasındaki anlaşmaya aykırı olduğunu bildirerek, kervanın ve alınan esirlerin serbest bırakılmasını hem Renaud'dan, hem kral Guy'den istedi. İsteğine kulak verilmeyince, 1187 yılı başlarında Kerek üzerine yeni bir sefer yapmaya karar verdi. Askerlerini cihada çağırdı.

Sultan hicrî 583 yılı başında (13 Mart 1187 milâdî) ordugâhını Dımaşk'ın güneydeki Ra's el-Ma'da kurdu. Burada bir kaç gün kal-

dıktan ve gelecek askerleri karşılaması için büyük oğlu el-Melik el-Afdal'ı bıraktıktan sonra, Hassa Birliği ile Busrâ'ya doğru ilerledi. Frenklerin hac yolunu kesmelerini önlemek için, hacılar dönünceye kadar orada kaldı. Sonra buradan Kerek üzerine yürüyerek, Renaud'ya bağlı toprakları yağmaladı. Renaud ise Kerek'ten dışarı çıkmaya cesaret edemedi. Burada, el-Karyeteyn denilen yerde Mısır'dan gelen birlikle birleşti.

Bu arada etraftan gelen askerler Ra's el-Ma'da toplandılar. el-Melik el-Afdal Taberiyye sahibi Raymond'dan izin alarak, Muzafferüddîn Gökböri, Sârimüddîn Kaymaz el-Necmî ve Bedrüddîn Duldurum el-Yârûkî kumandasındaki seçkin bir süvari birliğini 10 Mayıs 1187 tarihinde Safûriyye ve Akkâ istikametinde bir keşif akınına gönderdi. Bu birlik, Safûriyye yakınında Raymond tarafından akından haberdar edilen Templier tarikatı reisi Gerard de Rideford kumandasındaki bir Frenk birliğinin taarruzuna uğradı. Yapılan şiddetli bir muharebede Frenkler ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu zafer, büyük zaferin başlangıcı oldu.

Sultan bu zaferi duyunca, Kerek'ten geri döndü. Aşterâ mevkiinde ordugâh kurdu. Bir ay kadar Musul, Diyarbekir ve el-Cezîre askerlerinin gelmesini bekledi. Haziran sonlarına doğru Antakya Prinkepsliği'ni gözetlemekle görevlendirilmiş olan Takiyyüddîn, adı geçen yerlerin askerlerinin başında geldi. 24 Haziran günü arz cerîdelerine (askerî defterlere) göre hazır bulunan askerlerin sayımı ve teftişi yapıldı. Gönüllüler ve bir miktar piyade dışında 12.000 iktâlı (dirlikli) veya maaşlı süvarî vardı. Sultan 25-26 Haziran günleri ordusunu iyice tertipledikten sonra, Taberiyye istikametinde yürüdü. Kardeşi el-Melik el-Âdil'e mektup yazarak Mısır'daki askerlerin başında düşman ülkesine girmesini emretti.

Bu arada Frenkler Raymond ile Guy de Lusignan arasındaki anlaşmazlığı halledip ülkelerinde dellallar çağırtarak, Dârûm'dan Antakya'ya kadar toplayabildikleri en büyük orduyu toplayıp, Mayıs ayı başlarında Safûriyye Çayırı'nda ordugâh kurmuşlardı. Bir kayda göre, Frenkler 1200 ilâ 2000 arasında şövalye, 20.000 civarında Türkopol ve piyade çıkarmışlardı. Sultan Ukhuvâne denilen yerde bir harp meclisi toplayıp ne yapılması gerektiğini emîrleri (beyleri) ile görüştü. Nihayet, düşmanla meydan muharebesi yapılmasına karar verildi. Sultan, ordusunun ağırlıklarını burada bırakıp, 1 Temmuz 1187 Perşembe günü sabahleyin Taberiyye'nin batısındaki dağın eteğinde, Lûbyâ ovasındaki Kefr-Sebt denilen yerde konakladı. Burası bir meydan muharebesine elverişliydi. Öncü birlikler Safûriyye'deki düşman askerleri üzerine ok atarak, onları tahrik ettiler. Fakat, düşman bir

meydan muharabesini göze alamadığı için, yerinden ayrılmadı. Bunun üzerine, Sultan ordusunu harp nizamında bırakarak, yanına Hassa Birliği'ni, candar, nakkab, horasaniyye (harççılar) ve taşçılar gibi kuşatma askerlerini alıp akşama doğru Taberiyye'yi kuşattı. Biraz sonra, şehrin kale dışındaki kısımlarını ele geçirdi. Bunun üzerine, kalede bulunan Raymond'un eşi Kontes Ehive Haçlı ordusundan yardım istedi. 2 Temmuz Cuma sabahı Haçlı ordusu Safûriyye'den Taberiyye istikametinde yürüyüşe geçti. Salâhaddîn bunu duyunca, senelerden beri beklediği fırsatın doğduğunu gördü. Allah'a hamdedip, hemen ordusunun başına döndü.

Haçlı tarihçilerine göre, Frenklerin harekete geçmesinde Renaud de Chatillon ile Guy de Lusignan ön ayak olmuşlardır. İmâdeddîn'e göre, harekete geçmek isteyenlerin başında Kont Raymond da bulunuyordu. Frenkler ortada süvarileri, onların etrafında sur gibi yayaları olduğu halde, yürüyorlardı. Bu onların daha önce defalarca deneyip başarıya ulaştırdıkları bir taktikti. Fakat bu taktik bu defa aynı neticeyi vermedi. Sultan ordusu ile onların karşısına dikildi. Buna rağmen, Haçlılar yürüyüşlerinden biraz sonra küçük bir suyu ele geçirdiler. Sonra, buradan hareketle Taberiyye istikametinde yürüyüşlerine devam etmek istediler. Müslüman ordusu onları çepeçevre kuşatmıştı. Sultan, Takiyüddin ve Gökböri kumandasındaki birlikleri düşmanın ele geçirmiş olduğu suyun bulunduğu yere sevkederek, tekrar oraya dönmesine mâni oldu. O gün çok şiddetli çarpışmalar oldu. Düşman her taraftan kuşatılmış, ne ileri, ve de geri gidebiliyordu. Bununla beraber safları birbirine kenetlenmiş, nizamını koruyordu. Her iki taraf geceyi oldukları yerde geçirerek, ertesi günkü çarpışmaların hazırlığıyla uğraştılar. Düşman susuz ve çaresizdi.

Ertesi sabah, 3 Temmuz (25 Rebiülâhir) Cumartesi günü, düşman tekrar yürüyüşüne devam etmek istedi ise de, ok yağmuru altında ilerleyemedi. Bununla beraber nihaî boğuşma başlamamıştı. Bu sırada Sultan'ın memlûklerinden Menkûbars adındaki bir kahraman ilk hamleyi yaptı. Fakat, arkadaşları onu takip etmedikleri için şehit oldu. Onun şehadeti askeri heyecana getirdi, düşmana karşı saldırıya geçtiler. Bu sırada Gökböri esen rüzgârın yardımıyla, kuru otları tutuşturmuştu. Frenkler kurtuluş için yaptıkları her hamlede ağır kayıplar verdiler. Düşmanın safları parçalandı. Kaçmak isteyen bir grubu imha edildi. Trablus Kontu Raymond kumandasındaki düşmanın bir süvari birliği, savaşın kaybedildiğini görünce, ânî bir hücumla Takiyyüddîn'in safları arasından kaçtı ve Sayda'ya gitti. Bazı küçük gruplar da kaçıp etraftaki kalelere sığındılar. En sonunda kral Guy'ün etrafında kenetlenen 150 kadar şövalye Hıttîn tepesine çekilerek,

orada tutunmaya çalıştı. Şövalyeler atlarından inerek, kralın kırmızı çadırı etrafında toplandılar. Bunu gören Müslüman süvarileri de atlarından inerek, onların üzerine hücum ettiler. Kralın çadırından başka bir çadırın kurulmasına imkân vermediler. Şövalyeler, kralı korumak için hamlelerde bulundularsa da fayda vermedi. Akkâ piskoposu öldürülüp Gerçek Haç Müslümanların eline geçti. Arkasından direnenler, kral Guy ve Renaud de Chatillon dahil, hepsi esir edildiler veya öldürüldüler. Esirler arasında kral Guy, Renaud de Chatillon, kralın kardeşi Gadefroi, Cübeyl sahibi II. Hugue, IV. Onfroi, Templierlerin reisi Gerard de Ridefort vardı.

İmâdeddîn der ki, «Öldürülenlere bakan kişi kimse esir edilmemiş, esir edilenlere bakan kişi kimse öldürülmemiş sanırdı. Haçlılar doğu sahillerine geleliberi Müslümanlar böyle bir zafer kazanmamışlardı. Diğer hükümdarların yapamadığını, Allah Sultan'a nasip etti. Hayrettir ki, atı öldürülmedikçe şövalyelerin öldürülmesi imkânsızdı. Tepeden tırnağa zırhla kaplıydılar» (60). Savaş sona erince Sultan'ın otağı kuruldu. Sultan şükür namazı kıldıktan sonra, ileri gelen esirlerin getirilmesini emretti. Kral Guy ve Renaud de Chatillon dahil ileri gelen esirler getirildiler. Sultan kralı yanına oturtarak, korkusunu gidermeye çalıştı. Çok susuz olduğu için ona su verdi. Kral içtikten sonra suyun kalanını Renaud'ya verdi. Sultan, Renaud'ya suyu kendisinin vermediğini söyledi. Sonra tercümanı çağırarak, Renaud'ya anlaşmalara riayetsizliğini hatırlattı. Onu bizzat kılıcı ile öldürdü. Hospitalier ve Templier şövalyelerinin öldürülmelerini emrettikten sonra, kalan ileri gelen esirlere çok iyi davrandı. Onları Dımaşk kalesine gönderdi. Ehemmiyetsiz esirler ise, âdet olduğu üzere, esir edenlerin ellerinde kaldı. Halifeye ve diğer yerlere gönderilen mektuplarda ölü ve esir düşmanın kaybı 23.000 ilâ 60.000 arasında değişir. Kâdı'l-Fâdıl'ın kaleme aldığı bir mektupta düşmanın 40.000'den fazla ölü verdiği, İmâdeddîn tarafından kaleme alınan başka bir mektupta ise düşmanın ölü ve esir kaybının 30.000'den fazla olduğu söylenir (61).

1 — Taberiyye, Akkâ, Nâsıra, Hayfa, Nablus, Sayda, Beyrut ve Diğer Şehirlerin Zaptı :

Hıttîn savaşında Kudüs Krallığı ve diğer Haçlı devletçiklerinin silâhlı kuvvetlerinin büyük bir kısmı imha edilmişti. Sultan bu fırsat-

(60) **Sena'l-Bark,** yap. 231b.

(61) Bu savaş için bkz. **Tarassül** (Hacı Beşir Ağa), yap. 29a-32a, (Paris), yap. 90a-93a; **Sena'l-Bark,** yap. 230a-232a; **el-Fath al-Kussî,** 58-70; **İbn el-Esîr, XI,** 529-537; **Mizmâr el-Hakâik,** 93-95; **Grousset,** II, 778-799; **Saladin,** 200-202; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 73-76.

tan yararlanarak, süratli bir fetih hareketine girişti. 4 Temmuz'da Taberiyye, 9 Temmuz Cuma günü ülkenin en büyük limanı, ticaret merkezi olan Akkâ şehirlerini amanla aldı. Hıttîn'den kurtularak Akkâ'ya giden şehrin sahibi III. Joscelin de Courtney şehrin kalesi ve surları müstahkem olmadığı için mukavemet göstermedi. Buralarda bulunan askerler ile halkın bir kısmı Sur'a gittiler. Akkâ zenginlikleri, bir çok değerli müessesesi ile ünlü bir şehirdi. Bu şehrin zaptıyla askerlerin elleri ganimetle doldu. 4000'den fazla Müslüman esiri kurtarıldı. Bu sırada Mısır tarafından Kudüs Krallığı topraklarına giren el-Melik el-Âdil de Mecdelyâba ile Yafa'yı almıştı. Sultan, Akkâ'dan etraftaki Kaysariyye, Nâsıra, Fûle, Debûriyye, Cînîn, Zerîn ve Tûr gibi kalelere ve önemli merkezlere birlikler göndererek, buraları aldı. Bunları Hayfa, Sabastiye, Nablus'un fetihleri takip etti.

Bu arada Takiyyüddîn'i Tibnîn kalesinin fethiyle görevlendirmişti. Takiyyüddîn oraya gidince kalenin çok müstahkem ve iyi müdafaa edildiğini gördü. Bunun üzerine, Sultan'dan yardım istedi. Sultan Akkâ'nın idaresini tanzîm ettikten sonra, 17 Temmuz 1187 Cuma günü, Tibnîn'e hareket etti. 19 Temmuz'da oraya vardı. Yedi günlük bir muhasaradan sonra, 26 Temmuz günü kaleyi amanla teslim aldı. Kaledeki Frenkler mallarını ve ailelerini yanlarına alıp Sur'a gittiler.

Sultan Tibnîn'den sonra, çok müstahkem bir şehir olan Sûr'u arkasında bırakarak, Sayda üzerine yürüdü. 29 Temmuz günü Renaud de Sidon'dan şehri amanla teslim aldı. Renaud ise yine kendisine ait olan Dımaşk - Sur yolu üzerindeki Şakîf-i Arnûn kalesine gitti. Salâhaddîn, Sayda'nın zaptından sonra 30 Temmuz günü, Beyrut'a varıp şehri kuşattı. Sekiz günlük bir kuşatmadan sonra, 6 Ağustos 1187 Perşembe günü, şehri amanla teslim aldı. Aynı sırada Hıttîn'de esir düşen III. Hugue de Embriaci'ye ait olan Cübeyl de ele geçirildi. Şehrin teslimindeki yardımından dolayı Hugue serbest bırakıldı ve Sur'a gitti.

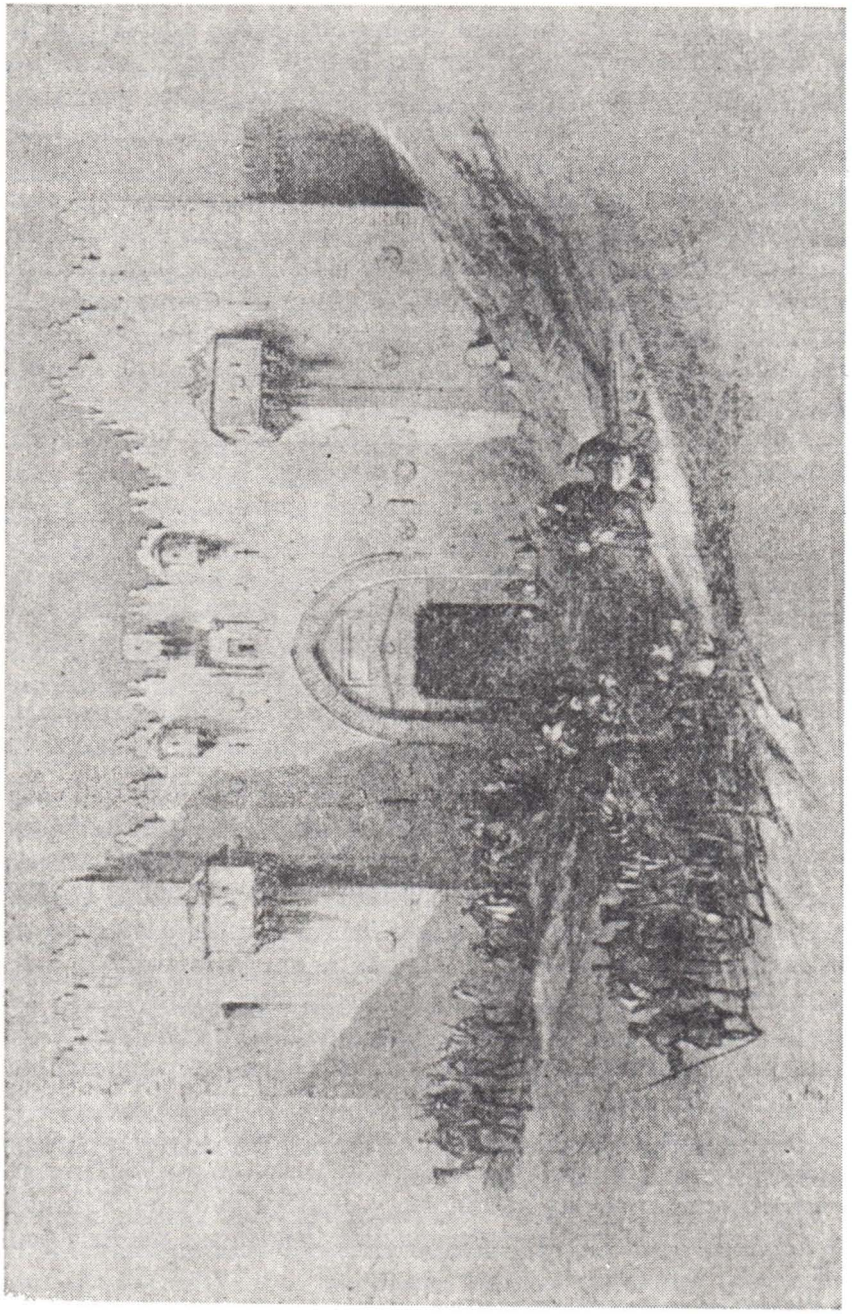
2 — Askalan, Gazze ve Dârûm'un Fethi :

Beyrut'un zaptından sonra, Sur şehri ile iç kısımdaki bazı kaleler dışında, Kudüs Krallığı topraklarının kuzey kısmının fethi tamamlandı. Sultan bundan sonra, yine çok müstahkem olan Sur şehrini bırakarak, güneye Askalan'a yöneldi. Yafa ve Mecdelyâba'yı almış olan kardeşi el-Melik el-Âdil ile birleştikten sonra Remle, Yübnâ, Beyt-i Lahm ve Halîl kalelerini aldı. Bundan sonra 23 Ağustos 1187'de, Sur'dan sonra, sahilde Kudüs Krallığı'nın elinde kalmış ve Mısır yolu üzerinde bulunan en önemli liman şehri olan Askalan'ı muhasaraya başladı. Sultan, müdafîlere şehrin teslimi için telkinde bulunması maksadıyla, esir olan kral Guy ile Templier tarikatı reisi Ge-

rard'ı yanında getirmişti. Fakat, müdafîler krallarının şehrin teslîmi konusunda baskı altında telkinde bulunduğunu söyleyerek, mukavemetten vazgeçmediler. Bunun üzerine, Sultan şehri muhasaraya ve bombardımana başladı. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Nihayet, müdafîler yenileceklerini anlayınca, krallarına adam göndererek durumu danıştılar. Onun amanla teslim olmalarını tavsiye etmesi üzerine, 5 Eylül 1187 Cumartesi günü şehri amanla teslim ettiler. Bir kısmı aileleri ve mallarıyla Kudüs'e gittiler. Diğer bir grup ise İskenderiye'ye giderek, gemilerle Avrupa'ya döndüler. Askalan'ın zaptı üzerine, Gerard'ın tavsiyesiyle Gazze, Dârûm, Natrûn, Beyt-i Cibrîl ve Lüd gibi Templierlere ait kaleler teslim oldular. Bunun üzerine Gerard serbest bırakıldı. Kral Guy ise bir sene kadar Nablus ve Dımaşk'ta tutuklu kaldı. Sahilde Sur'dan başka Kudüs Krallığı'na ait şehir ve kale kalmamıştı. Sultan Askalan'da gerekli idarî düzenlemeleri yaptıktan ve Hâcib Hüsâmeddîn Lü'lü' kumandasındaki bir donanma ile deniz tarafını emniyete aldıktan sonra Kudüs üzerine yürüdü.

B. KUDÜS'ÜN FETHİ

Bu sırada Kudüs'te Haçlı liderlerinden Hıttîn'den kurtulan Balian d'İbelin (b. Barzan) ile Patrik Heraklius bulunmaktaydı. Bunlar, Hıttîn'den kurtulan, zaptedilen diğer şehirlerden gelen Templier ve Hospitalier tarikatlerine ve diğer gruplara mensup şövalyeler ile şehirdeki diğer askerleri ve gönüllüleri şehrin müdafaası için hazırlamışlardı. Zaptedilen şehirlerden gelen halkla şehrin nüfusu artmıştı. Sultan'ın Kudüs üzerine yürüdüğünü duyan etraftaki zâhidler ve gönüllüler gelerek orduya katıldılar. Sultan Kudüs'e yaklaştığı sırada öncü kuvvetlerinden ayrılarak ilerlemiş olan Cemâleddîn Şervîn b. Hasan el-Zerzânî kumandasındaki bir birlik Kubeybat mevkiinde düşmanın baskınına uğradı. Emîr Cemâleddîn şehit düştü. Nihayet, Sultan 20 Eylül 1187 Pazar günü Kudüs önüne gelip, şehrin batısında karargâhını kurdu. Şehrin etraf ile ilişkisini kestikten sonra, beşgün muhasara için gerekli hazırlıkları tamamlamakla meşgul oldu. Surların kuzey tarafında hücum etmeye münasip bir kısım buldu. 25 Eylül Cuma günü karargâhını oraya taşıdı. Cumartesi günü mancınıklarla surları bombardımana başladı. Şehirdeki müdafîler de aynı şekilde cevap veriyorlardı. Müdafaa duvarlarının önüne çıkıp Müslümanlarla çarpışıyorlardı. İki taraf arasında çok şiddetli çarpışmalar ve en yiğitçe mübarezeler (düellolar) oldu. Bu mübarezelerde Ca'ber Kalesi'nin eski sahibi Mâlik el-Ukaylî'nin oğlu İzzeddîn İsa bir çok hasmını tepeledikten sonra, yaptığı son mübarezede şehit düştü. Onun şehit

Eski Kudüs surlarının kapılarından biri.

düşmesi Müslümanları heyecana getirdi ve şiddetli bir hücuma geçerek düşmanı püskürttüler. Surların bir kısmını lâğım açarak yıktılar. Nihayet, Frenklerde yenilme alâmetleri belirdi. Bunun üzerine, bir harp meclisi toplayıp ne yapılması gerektiğini konuştular. Gençler ne pahasına olursa olsun, müdafaanın devam etmesini istediler. Balian ve Patrik ise bunun ihtiyatsız bir hareket olacağını, kadınların, çocukların ve bütün şehir halkının esir düşmesine yol açabileceğini söyleyerek, Sultan'dan aman dilemeye karar verdiler. Elçi gönderdiler. Sultan aman vermeyip elçiye, «*Frenkler 91 yıl önce Kudüs'ü nasıl teslim aldılarsa öyle teslim alacağını*» söyledi. Bunun üzerine bizzat Balian dışarı çıkarak konuyu Sultan'la tekrar görüştü. Sultan'dan olumsuz cevab alınca, «Ey Sultan, şunu bil ki, biz bu şehirde çok kalabalığız... Bu insanlar senin amanını umdukları için, gevşek harbediyorlar. Onlar ölmek istemiyor, yaşamak istiyorlar. Fakat, ölümden kurtuluş olmadığını görürsek, vallahî çocuklarımızı, kadınlarımızı öldürür, mallarımızı ve eşyalarımızı yakarız. Size ganimet alacak bir şey, esir olacak bir insan bırakmayız. Sonra Kubbet el-Sahrâ ve Mescid el-Aksâ gibi mukaddes yerleri tahrip ederiz. Bundan sonra, yanımızda esir olan 5000 Müslümanı, atlarımızı öldürürüz. Sonra hep birlikte size karşı çıkar, sadece canını ve kanını müdafaa eden bir kişi gibi sizinle savaşırız. O zaman, her adam kendisi gibi bir kaç kişi öldürmeden ölmez. Ya şerefle ölür, ya itibarlı olarak muzaffer oluruz.» dedi (62). Sultan'ın yanındaki emîrler, «Bunlar dediklerini yaparlar» dediler.

Bunun üzerine, Sultan emîrleriyle meseleyi görüştükten sonra fidye karşılığı düşmana aman vermeyi kabul etti. İki taraf arasında yapılan müzakerelerden sonra, Sultan 2 Ekim 1187 (27 Receb 583, Mirâc'ın yıldönümü) Cuma günü Kudüs'ü kılıç hükmünde amanla teslim aldı. Şehirdeki Frenkler 40 gün içinde adam başına 10'ar, kadın başına 5'er, erkek olsun kız olsun çocuk başına 2'şer dinar (altın) fidye ödeyerek şehri terkedip istedikleri yere gidebileceklerdi. Sultan, ayrıca onlara bu fidyenin ödenmesinde sonradan bazı kolaylıklar tanıdı. Bazılarını fidye ödemekten muaf tuttu. Kırk gün içinde, şehirdeki Frenkler çeşitli şekillerde fidyelerini ödeyerek veya muafiyete uğrayarak, şehirden çıkıp Sur'a gittiler. Sultan bizzat onlara bu hususta yardım etti. Onun bu sırada kadınlara, çocuklara ve diğer Frenklere karşı iyi davranışları bizzat Haçlı kaynakları tarafından takdirle övülmektedir.

(62) **İbn el-Esîr, XI, 548-549; el-Feth el-Kussî, 126-127.**

1 — Sur'un Muhasarası:

Sultan, bir müddet Kudüs'te kalıp Mescid el-Aksâ'nın ve şehirdeki diğer mukaddes yerlerin idaresini tanzim ettikten sonra, 30 Ekim 1187 Cuma günü Sur'a doğru hareket etti. Akkâ'ya uğradıktan sonra, 12 Kasım tarihinde Sur önüne vardı. Bu sırada Sur'dan başka, iç kısımda Kerek, Şevbek, Safed, Kevkeb, Şakîf-i Arnûn, Hûnîn gibi önemli kaleler hâlâ direnmeye devam ediyorlardı. Fakat, bunların hiçbirisinin denizle irtibatı olmadığından, yeni bir Haçlı seferi için köprübaşı olamazdı. Sadece Sur böyle bir özelliğe sahipti. Ayrıca, Sur şehri küçük bir yarımada üzerine kurulmuştu. Kara ile irtibatı dar bir kumsal ile sağlanıyordu. Bu kumsal üzerine müstahkem bir sur, önüne müdafaa duvarları inşa edilmiş, bunların dışına derin bir hendek kazılmıştı. Bir kaç sene önce buradan geçen İbn Cübeyr bu şehir hakkında şunları yazar: «Sur şehri müstahkemlikte darb-ı mesel olarak söylenir... Frenkler başlarına gelecek felâkette sığınmak için burasını hazırlamışlardır» (63). Bunun için, Hıttîn'den kurtulanların çoğu, amanla teslim alınan şehirlerden ayrılan Frenkler hep Sur'a gelmişlerdi. Ayrıca, Sultan'ın Beyrut'u muhasarası sırasında Marquis Conrad de Montferrant Sur'a gelmiş, şehrin müdafaasını üzerine almış, şehri iyice tahkim etmiş, Avrupa'dan yeni yardımlar almıştı. İmâdeddîn yeni gelen Haçlılardan Alman, Fransız, Pizalı, Cenovalı ve Venediklilerin müdafaaya katıldıklarını söyler. Kudüs'ün fethinden sonra bazı emîrler, bilhassa Sayda ve Beyrut'a tayin edilmiş olan Seyfeddîn Alî b. Ahmed el-Meştûb Sur'un tehlikesine işaret etmekte ve bir an önce alınmasını istemekteydi. Bunun üzerine, yukarıda işaret edildiği şekilde, Sultan, 12 Kasım tarihinde Sur önüne geldi, Askalan ve Kudüs kendisini o kadar uğraştırdığına göre, Sur'un alınması çok güçtü.

Sultan, önce elinde esir bulunan Konrad'ın babası III. Williame vasıtasıyla Konrad'ın şehri teslim etmesini sağlamaya çalıştı. Fakat, Konrad böyle şeylerle yola gelecek bir kişi değildi. Bunun üzerine, Sultan gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra, 25 Kasım günü şehre hücuma başladı. Konrad, şehri karaya bağlayan kısmın önündeki hendeği derinleştirmiş, surlara mancınıklar, zemberekçiler ve çarhçılar (bir kaç ok atabilen kuvvetli yay kullananlar) yerleştirmişti. Bu sebeple, yapılan bombardımana aynı şekilde cevap veriliyor, şehrin kara ile bağlantısı az olduğu için askerler nöbetleşe savaşıyorlardı. Umumî bir hücuma geçmek mümkün değildi. Ayrıca, düşman hafif galeriler, rum ateşi (naft) atan gemilerle, kumsal berzahın (kara geçidinin) iki tarafında denizden askerleri rahatsız ediyordu. Bunun üzerine, Sul-

(63) İbn Cübeyr, **el-Rihle**, 304-305.

tan, deniz kıyılarına siperler koydurdu ve Akkâ'da bulunan donanmayı yardıma çağırdı. Akkâ'dan Fâris Bedran kumandasında gelen on gemilik donanmaya Beyrut ve Cübeyl'den gelen bir kaç gemi katıldı. Bu gemiler sahile yaklaşıp, muhasara eden askerleri rahatsız eden düşman gemilerini kovup limana kapattılar. Limanın ağzında zincir olduğu için içeri girmek imkânsızdı. Bundan sonra, şehir karadan ve denizden kuşatıldı. Zafer yakın gibi gözüküyordu.

Tam bu sırada beklenmedik bir gelişme oldu. Düşman gemilerini gözetlemek için limanın ağzında nöbet tutan gemilerdeki personelin uyuması üzerine, 29 Aralık sabahı düşman gemileri limandan çıkarak bir baskın yaptılar. Nöbet tutan beşgemiyi esir alıp, limana götürdüler. Böylece, deniz ablukası kırıldı. Kalan gemileri Sultan Beyrut'a gönderdi. Düşman gemileri, biri hariç, bunları da yakaladılar. Sultan, muhasaraya devam etmek istiyordu. Fakat, muhasaranın uzaması sebebiyle, askerler şikâyet etmeye başlamışlardı. Sultan bahşiş vererek, askerleri tutmak istiyordu. Fakat müsrifçe bir mâli politika takip ettiği için, hazinesinde fazla para kalmamıştı. Bunun üzerine, emîrlerden yardım istedi. Onların fedakârlık yapmaya yanaşmadığını görünce, 1 Ocak 1188 günü Sur muhasarasını kaldırarak, askerlerine izin verdi. Bu, Sultan'ın Sur'u ilk ve son muhasarası oldu. Başta İbn el-Esîr olmak üzere bazı tarihçiler, Sultan'ın ve ordusunun Sur muhasarasındaki gevşekliğini tenkit ederler. İmâdeddîn yenilginin sebebinin denizcilerin acemiliği ve bazı emîrlerin fedakârlığa yanaşmamaları olduğunu söyler. Bundan sonra, durmadan Avrupa'dan takviye alan Sur, III. Haçlı Seferi sırasında Frenklerin ana üssü olarak kullanılacaktır.

Sultan, 4 Ocak 1188 günü Akkâ'ya döndü. Bu arada Sur muhasarası sırasında Tibnîn ile Banyas arasındaki müstahkem Hûnîn kalesi de amanla alınmıştı. Sultan, Tibnîn ve Hûnîn'e kuvvetler yerleştirerek, Sur'daki Frenkleri kontrol etmelerini emretti.

Ayrıca, Sultan Avrupa'da III. Haçlı Seferi için yapılan hazırlıklardan da haberdardı. Haçlıların ilk hedefinin Akkâ olacağını biliyordu. Bu sebeple, Kahire Suru'nun ve Kal'at el-Cebel'in inşaatını yürüten büyük emîr Bahâeddîn Karakuş el-Esedî'yi Akkâ'nın tahkimiyle görevlendirmişti. Karakuş, 1188 yılı Mart ayında inşaat için gerekli ustalar, esirler, hayvanlar ve âletlerle Akkâ'ya geldi. Hemen işe girişti.

Sur muharasından sonra Sultan tarafından Yemen'deki kardeşi Tuğtigin'e gönderilen bir mektupta bu yıl içinde cereyan eden olaylar şu şekilde özetlenir:

«Sizi her mü'minin müjdesiyle sevineceği büyük fetihle müjdeleriz. Bu fetih doksan küsur sene Haçlıların elinde kalan Kudüs'ün fet-

hidir ki, daha önceki hükümdarlar onu Haçlıların elinden kurtarmak ümidiyle ömürlerini geçirmişlerdi. Allah, bu büyük üstünlüğü bize ve bu asra nasip etti...»

«Şöyle ki, biz 583 yılını Haç'ın kökünü kazımak ve İslâm'ın yardımına yetişmek gayesini güden bir işle açtık. Muharrem ayında, askerlerimizin başında kesin bir azimle Dımaşk'tan çıktık. Frenklerin hac yolunu kesmelerinden endişelendiğimiz için, üzerlerine yürüyerek onları oyaladık. Kerek'e doğru hareket ederek Busrâ'nın dışında karargâh kurduk. Suların bulunduğu yerlere keşif kolları gönderdik. Nihayet, hacılar sağ salim döndüler.»

«Daha önce, her taraftaki askerlerimizi cihada çağırmıştık. Onların gelmelerini beklemedik. Oğlumuz el-Melik el-Afdal'a Ra's el-Mâ'da beklemesini ve gelen bütün emîrlerin onun maiyetinde toplanmasını emrettik. Maiyetimizdeki müfred hassa askerlerimizle Kerek ve Şevbek üzerine yürüyüp mamûrelerini tahrip ettik, ekinlerini yaktık, ağaçlarını kestik, sakinlerinin huzurunu kaçırdık.»

«Bu sırada, biz el-Karyateyn'de iken Mısır'dan çağırdığımız askerler geldiler... Ra's el-Mâ'daki el-Afdal'in karargâhında ise Şam, Fırat, el-Cezîre, Musul ve Diyarbekir askerleri toplandı. Oğlumuz eline geçen bu fırsatı değerlendirip Haçlıların üzerine bir seriyye (birlik) gönderdi. Bunlar neşe ile gittiler. Yağma yapıp ganimet ve esir aldıktan sonra dönerken küfrün birliklerinin yollarını kestiklerini gördüler. Fırtınaların önünde dağların durduğu gibi, küfrün reislerinin önünde ayaklarını direyip onların kanlarıyla mızraklarını suladılar. Bu birliğin kumandanı Muzafferüddîn Gökböri b. Zeyneddîn Alî Küçük idi. Yanında memlûkümüz Sârimüddîn Kaymaz el-Necmî vardı. Askerlerimizle düşmanın yaya ve süvari askerleri üzerine hücum ettiler. Frenkleri helâk dairesine aldılar. Sapıklık perişan, hidayet muzaffer oldu. Frenklerden pek çok kişi öldürüldü veya esir edildi. Müslümanlar büyük sevinçle döndüler. Bu haber Kerek toprağındayken bize ulaştı. İlk zaferi için Allah'a şükrettik. Bu, daha sonraki zaferin müjdecisi oldu.»

«Kerek toprağında yapacaklarımızı yaptıktan sonra Mısır'dan gelen arkadaşlarımızla birleştik. Nezdimizde üstün gelme delilleri çoğaldı, zafer emareleri göründü. Şam'a (Ra's el-Mâ'ya) döndük. Orada İslâm askerleri toplanmış, feza denizi onların bayraklarıyla dalgalanıyordu... Oradan kalkıp bir ay kadar Aşterâ'da çadır kurduk. Frenkler bizim toplandığımızı duyunca, ülkelerinde dellâllar çağırtıp bu çağrıya koştular. Safer ayı sonlarında Safûrriye'de toplandılar. Gerçek Haç'ı ortaya çıkarıp pervaneler gibi onun ışığına kendilerini attılar. Keşif birlikleri dolaşıyor, seriyyeler doğup batıyordu.»

«Topluluğumuz tamamlanınca «arz (teftiş) günü» denen bir günde askerlerimizi teftiş ve kontrol ettik. Allah'a tevekkül ederek Ürdün (Şeria) ırmağını geçtik... Bu arada el-Melik el-Âdil yanımızda yoktu. Mısır'da onun yanında da birliklerimiz vardı. el-Ukhuvâne'ye indiğimiz sırada Frenklerin topluluğu üzerine vardık. Onların karşısına dikildik. Yerlerinden ayrılmadılar. Kahramanları ve süvarileriyle harekete geçmediler.»

«Bundan sonra, düşmanla çarpışmak için Lubya ovasında bir yer seçtik. Kahraman askerlerimizle sağ ve sol kanatlar, merkez halinde tertiplenerek orada geceye girdik. Bu 23 Rebiülevvel Perşembe günü oldu. Akşamleyin Hassa Birliğimiz ve Candarlarla yalın halde gelip Taberiyye'yi kuşattık. Hemen nakkablar lâğım açmaya başladılar. Surun bir tarafı yıkıldı. Geceleyin yağma için insanlar oraya girdiler. Gece çok karanlıktı. Ateşe verilip evler araştırıldı. Halkı kaleye sığındı. Kaleyi muhasara ederek sabahladık.»

«Bu sırada emîrlerimizin elçileri gelip Frenklerin harekete geçtiğini haber verdiler. İncileri Taberiyye'nin zaptedilmesine üzülmüşler, orasını kendi haline terkettiklerine pişman olmuşlardı. Korları tutuşmuş, denizleri harekete gelmiş, bütün hazırlıkları, süvarileri ve yayalarıyla harekete geçmişlerdi... Kendilerini felâket meydanına, ölüm sahasına attılar.»

«Frenklerin yaklaştıklarını duyunca harbetmek için üzerlerine yürüdük. Karşılarına dikildik... Toz duman gökyüzünü bürüdü. Öncüler harekete geçtiler. Tüylü oklar uçtu. Atlar rüzgâr gibi esti. Çok çetin bir orduyla onlarla karşılaştık... Cuma günü hareket edemez, yaralarından yerlerine çökemez bir halde onları durdurduk. Safları dağılmıyor, birbirlerine kenetlenmişler, fakat kanatları kırılmıştı. Nihayet, sel geceleyin vâdide durdu. Her iki taraf tabya halinde yerlerinde geceledi»...

«Cumartesi sabahı olduğunda Müslümanlar oldukları yerde duruyorlardı. Hamleler birbirini takip ediyor, mızraklar birbirlerine karşı sıçrıyorlar, kollar kılıç sallıyordu. Kılıç kılıcı kucaklıyordu. Şiddetimizi, azmimizin sağlamlığını görüyorlardı. Sıcak her tarafı kavuruyordu... Su aramaya giriştiler. Göl'ün yolunu tuttular. Önlerine çıkıp suya varmalarına mâni olduk... Bunun üzerine, Hıttîn tepesine sığındılar. Biz onları sarmıştık. Onlar arasında kılıç hükmediyordu... Kendilerini meydana attılar, yerlere serildiler. Kan denizî dalgalandı. Vâdiler ölüler ve esirlerle doldu. Kral, kardeşi, Kerek Prinkepsi ve yardımcıları, küfrün ileri gelenleri ve kumandanları, Templierlerin reisi ve yardımcıları, Cübeyl sahibi, Onfroi b. Onfroi, İskenderûne sahibi-

nin oğlu, Markiye sahibi esir edildiler. İçlerinden sadece İbn Barzan (Balian d'Ibelin) ve Kont Raymond kurtuldular. Her ikisi de karşılaşma anında çarpışma, kaçma zamanında hile ilham edilmiş kişilerdi. Kont'a gelince, Trablus'a varınca ölüm onu yakaladı. O gün ceberut sahibi kimseler perişan oldular. Gerçek Haç ele geçirildi. Şeytanın dostları mahvoldular.»

«Prinkepsi getirip nezrimizi yerine getirmek için boynunu vurduk. Ahdine vefa etmeyenlerin gidecekleri yer olan ateşe gitmesini çabuklaştırdık. Templier ve Hospitalier şövalyelerini de onun gibi yaptık Savaş halinde olmadıkları halde onlara ölüm kadehini sunduk. Kılıçlarımızı onların kanlarıyla suladık. Sahradaki kurtlara ziyafet çektik.»

«Bundan sonra, Taberiyye'ye dönüp kalesini teslim aldık... Sonra, Akkâ'ya yürüyüp bu şehri amanla aldık. Orada İslâm'ın şiârını yücelttik. Arkasından, Sur hariç, Cübeyl ve Trablus hududundan Dârûm'a kadarki sahili zaptettik. Sur suruyla karşı koydu. Kardeşi diğer şehirlerin fethiyle meşguliyetimiz sırasında, vakit bulup muhasara âletlerini çoğalttı. Askalan'ı fethedince 13 Receb Cuma günü Kudüs'ü muhasaraya başladık. Kudüs halkı şehirlerini koruyacaklarını ve bizim şiddetimizden korunacaklarını sanıyorlardı. Şehrin surlarını mancınıklarla bombardımana tuttuk. Nihayet şehrin surunun burçları secde etti. Mancınıklardan atılan taşlar Kubbet el-Sahra'nın imdadına yetişti. Surlarda lâğımlar açtık. Haçlılar üstün geldiğimizi ve yenileceklerini anlayınca, kumandanları şehirden çıkıp itaatlerini bildirdiler. Yalvararak aman dilediler. Şiddetle reddettik. Adamların kanlarını dökeceğimizi, kadınları ve çocukları esir edeceğimizi bildirdik. Bunun üzerine, yanlarındaki Müslüman esirleri öldürmek, mamûreleri tahrip etmek, binaları yıkmakla tehdit ettiler. Bu tehdit üzerine, esir edildikleri takdirde ödemeleri gereken paraya eşit fidye ödemeleri şartıyla aman verdik. İçlerinden kimi fidyesini ödeyip âzâd edilerek şehirden çıktı. Kimi ödemekten âciz kalarak esaret boyunduruğu altına girdi. Beyt el-Makdis'in teslim alınmasıyla İslâm eski kudsiyetini kazandı. Bâb el-Rahme sahiplerine açıldı. Kubbet el-Sahra eski kudsiyetine kavuştu. Dostların elleri Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ayağının izine sürüldü. Mescid el-Aksâ rükû ve secde edenlerle doldu. Bu diyar Kur'an okunması, hadis rivayeti ve ders takririyle inledi.»

«Kudüs'ün tanzimini bitirdikten sonra Sur'a vardık. Ordumuzla Sur'u muhasara ettik. Sur'da küfrün şiddetli kişileri, elimizden kurtulanları vardı. Şehir müstahkem surla çevrili, gemi gibi denizin ortasında. Mancınıklar kurup bombardıman ettik... Serkeşlik etse de, Allah'ın izniyle, ona sahip olacağız. Ona sahip olunca kalan bütün Frenk şehirlerini alacağız. Sonra, Sur'un muhasarasının ve askerlerin

seferî (harp) durumunun uzadığını görünce, bu şehrin fethinin elimizden kaçmayacağını düşündük. Askerler uzun savaşlardan bıkmışlar, kış gelmiş, hava soğumuştu. Yağmurlar başlamıştı. Sur'un etrafındaki kalelere, orayı gözetleyecek ve oraya akınlar yapacak birlikler yerleştirdik. Nevrûz'a kadar istirahat etmeleri için askerlere izin verdik. Şimdilik, Frenklerden at üzerinde harbeden kalmadı. Bu sene şu şehirler ve kaleler fethedildi:

Taberiyye, Akkâ, Zîb, Ma'leyâ, İskenderûne, Tibnîn, Hûnîn, Nâsıra, Tûr, Safûriyye, Fûle, Cînîn, Zer'în, Deburiyye,, Afrbelâ, Beysan, Sabastiye, Nablus, Lecîn, Erîhâ, Sancil, Bîre, Yafa, Arsuf, Kaysariyye, Hayfa, Sarfend, Sayda, Kal'atü Ebi'l-Hasan, Cebel-i Celîl, Beyrut, Cübeyl, Meydelyâba, Mecdel-Habâb, Dârûm, Gazze, Askalan, Tell el-Sâfiye, Tell el-Ahmar, Natrûn, Beyt-i Cibril, Cebel el-Halîl, Beyt-Lahm, Lüdd, Remle, Kartiyyâ, Kudüs, Sûbe, Hürmüz, Sal', Afrâ, Şakîf.»

«Bunlar arasında köyleri, çiftlikleri, kale mesabesindeki burçları saymadık. Bahsettiğimiz bu yerlerden herbirinin âmillikleri, köyleri, çiftlikleri var. Müslümanlar buralara girip meyvelerinden ve ekinlerinden faydalandılar.»

«Dımaşk'tan çıkıp cihad için askerlerimizi teftiş ettiğimiz sırada, kardeşimiz Seyfeddîn el-Âdil'e yazıp Mısır askerleriyle kendi tarafından Frenk ülkesine girmesini bildirdik. Askerlerimizin muzaffer olduğuna dair mektubumuzu beklemesini emrettik. Frenklerin yenildiğine ve Taberiyye ile Akkâ'nın fethedildiklerine dair müjdeyi aldığı sırada, ordusuyla Sevâde'ye gelmişti. Zafer haberini alınca el-Arîş'i geçip Dârûm yanından Yafa'ya geldi ve bu şehri kılıçla fethetti... Sonra, Mecdelyâba'yı muhasara edip amanla aldı. Bundan sonra, ona o tarafta kalmasını, acele fethi mümkün olan yerleri almasını emrettik. Biz ise Nâsıra, Safûriyye, Hayfa, Kaysariyye gibi yerleri fethedecek birlikler göndermiştik. Allah, onlardan Nâsıra ve Kaysariyye'yi kahran ve diğer yerleri amanla almaya muvaffak kıldı. Biz ise şiddetli muharebelerden sonra Tibnîn ve Beyrut'u aldık. Sayda sahibi ise, sağsalim çıkıp gitmesi şartıyla şehri teslim etti. Cübeyl sahibiyse şehrini bize teslim ederek esaretten kurtuldu.»

«Bundan sonra, geri dönüp Askalan'da kardeşimiz el-Âdil ile birleştik... Mancınıklarla surlarını yıktık... Şehir halkı mahvolacaklarını anlayınca aman dilediler. Bu seneki fetihleri Kudüs'ün fethiyle sona erdirdik... Bu müjdenâmeyi memlûkümüz Hüsâmeddîn Sungur el-Halâtî'ye verip yakın adamlarından biriyle göndermesini emrettik...» (*)

(*) Bkz. **el-Feth el-Kussi**, 190-202.

2 — **Safed ve Kevkeb Kalelerinin Muhasarası:**

Eskiden beri Kevkeb kalesi Hospitaliere, Safed kalesi Templier şövalyelerine aitti. Hıttîn'den kurtulan Hospitalier şövalyelerinin bir kısmı Kevkeb'e, Templier şövalyelerinin bir kısmı ise Safed'e sığınmışlardı. Çok müstahkem olan bu iki kale uzun zaman mukavemet etmeye elverişliydi. Etraflarındaki diğer kaleler zaptedildiği için bu kaleler, orta yerde çıbanbaşı olarak kalmışlardı. Buralardaki şövalyeler etraftaki halka zarar vermekte ve yol kesmekteydiler. Sultan, Beyrut'un zaptından sonra Askalan'ın zaptına giderken kumandanlarından Seyfeddîn Mahmûd el-Esedî'yi Kevkeb'in muhasarasına, Seyfeddîn Mahmûd el-Saltî'yi ise Safed'in muhasarasına göndermişti. Kevkeb'i muhasara eden Seyfeddin Mahmud, buraya yakın olan Afrbelâ kalesinde oturuyordu. Kışgelince Kevkeb'teki şövalyeler kaleye kapanmışlardı. Buna aldanan Seyfeddîn düşmanı küçümseyerek, ihtiyatı elden bıraktı. 1 Ocak 1188 günü yağmurlu bir kış gecesiydi. Kevkeb'deki şövalyeler üzerlerindeki gözetlemenin gevşemesini fırsat bilerek, o gece Afrbelâ'ya bir baskın düzenlediler. Nöbetçilerin uyumasından istifade ile kaleye girip Seyfeddîn Mahmud'u ve arkadaşlarını öldürdüler. Sultan Sur muhasarasını kaldırdığı gün bu felâketi öğrendi. Hemen, Taberiyye sahibi Sârimüddîn Kaymaz el-Necmî'yi 500 kişilik seçkin bir süvari birliği ile Kevkeb'in muhasarasına gönderdi.

Sultan Mart 1188'e kadar Akkâ'da kaldı. Bu sırada şehrin tahkîmi ve müdafaa tedbirlerinin artırılmasıyla uğraştı. Mart 1188'de Hassa Birliği ile Akkâ'dan Dımaşk'a hareket etti. Geçerken Mart ortalarında Kevkeb'i muhasara etti. Kıştı ve yanında asker pek azdı. Bir ay kadar muhasara ettikten sonra kalenin esaslı bir şekilde hazırlık yapılmadan alınamayacağını anladı. Yine Sârimüddîn Kaymaz'ı kalenin muhasarasında bıraktı.

Diğer taraftan Safed'in muhasarasıyla görevlendirilen Mahmûd el-Saltî de şehit düşmüştü. Sultan onun yerine Safed'in muhasarasıyla Tuğrul el-Candar'ı görevlendirdi. 30 Nisan 1188 günü Dımaşk'a hareket etti. 5 Mayıs günü Dımaşk halkı tarafından büyük bir coşku ile karşılandı. Bu sırada Şamlıların hac emîri ve Sultan'ın büyük kumandanlarından Şemseddîn b. el-Mukaddem'in Arafat'ta Halîfe'nin hac emri Taştigin tarafından şehit edildiği haberi geldi. Sultan onun yerine oğlu İzzeddîn İbrahîm'i tayin etti.

C. ANTAKYA PRİNSKEPSLİĞİ TOPRAKLARININ FETHİ

Sultan Dımaşk'a dönünce, Dâr el-Adl'de halkın şikâyetlerini dinlemek büyükler ve âlimler için ilim ve sohbet meclisleri tertip etmek günlerini geçirdi. Henüz dönüşünün üzerinden beşgün geçmişti ki,

Frenklerin Sur'dan Cübeyl üzerine yürüdükleri haberi geldi. Sultan, kardeşi el-Melik el-Âdil'e bir mektup yazarak Tibnîn'e gelip Sur'daki Frenklerin hareketlerini gözetlemesini emretti. Kendisi Hassa Birliği'nin başında 10 Mayıs 1188 günü Bâlebek'e gitti. Orada, Sincar sahibi İmâdeddîn Zengî'nin askerleriyle Hıms'ta beklemekte olduğunu haber aldı. Onun yanına gitti. Takiyyüddîn'e ve oğlu el-Zâhir'e Halep-Hama kuvvetlerinin başında Antakya Prinskepsliği topraklarına girmelerini emretti. Kendisi İmâdeddîn Zengî ile Trablus Kontluğu'na ait Arka kalesi üzerine yürüdü. Bu seferde Sultan'ın yanında İmâdeddin el-Kâtib, İbn Şeddâd ve İbn el-Esîr gibi üç büyük tarihçi bulunmakta idi. Bu üç tarihçi Sultan'ın bu seferini bütün tafsilâtı ile anlatmaktadırlar.

Sultan, Hıms'tan hareketle Trablus'un kapısı durumunda olan Arka kalesi üzerine yürüdü. Bu sırada Kont III. Raymond ölmüş, yerine Antakya prinskepsi III. Bohemund'un küçükoğlu IV. Bohemund geçmişti. Salâhaddîn etraftan gelen gönüllülerin katılması için kısa bir müddet Kades Gölü yanında kaldıktan sonra, 30 Mayıs 1188 günü Hısn el-Ekrad'ın doğusunda konakladı. İki gün sonra Gökböri ve İmâdeddîn Zengî ile Trablus Kontluğu'na bir keşif akını yaptı. Yahmur kalesini aldıktan sonra karargâha döndü. Bu sırada Cebele kadısı Mansûr b. Nebîl gelip, Sultan'ı Cebele ve etrafındaki kaleler üzerine sefer yapmaya teşvîk etti. Kendisinin her türlü yardımı yapacağını söyledi. Cebele ve etrafında Müslümanlar çoktu. Frenkler anlaşma ile bu Müslümanların iç işlerinin idaresini Cebele kadısına bırakmışlardı. Yine aynı sırada Cebel-i Bahrâ şeyhleri gelip itaatlerini bildirdiler. Sultan onlara ihsanlarda bulundu.

1 Temmuz 1188 günü, Sultan'ın ordusu savaş nizamında, sağ kanatta İmâdeddîn Zengî, merkezde (kalpte) Sultan, sol kanatta Gökböri olduğu halde düşman topraklarına girdi. Önde sağ cenah, ortada kalp, arkada sol cenah yürüyordu. Sultan, 3 Temmuz günü Antartus yanında sahile çıktı. Bir saat sonra Antartus şehri işgal edildi. Müdafîler Tepmlier tarikati reisi Gerard kumandasında burçlara çekildiler. Bütün gayretlere rağmen, Templier şövalyeleri tarafından müdafaa edilen burç alınamadı. Bunun üzerine, Sultan muhasara için bir miktar asker bıraktıktan sonra, Marakiyye'ye geçti. Şehirdeki Frenkler Markab Kalesi'ne kaçmışlardı. Sultan şehire bir idareci tayin ettikten sonra Markab Kalesi önünden geçen yoldan Cebele'ye hareket etti. Yol Markab Kalesi ile deniz sahilindeki dar şeritten geçiyordu. Buraya varınca 60 galerilik bir Sicilya donanması tarafından yolun kesildiğini gördü. Markab çok müstahkem olduğu için, onunla vakit kaybetmedi. Yolun deniz tarafına metrisler ve siperler koyup, arkalarına ok-

çular ve neftçiler yerleştirerek, düşman donanmasını sahilden uzaklaştırdı. Yoluna devamla Banyas'a vardı. Halk şehirden kaçmıştı. Burada Takiyüddîn ile oğlu el-Melik el-Zâhir orduya katıldılar.

Sultan 15 Temmuz Cuma günü Cebele'ye vardı. Şehirdeki Müslümanlar tarafından karşılandı. Frenkler ise, limanın yanındaki burç ile kaleye kapanıp mukavemete devam ettiler. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Şehrin kadısı Mansûr b. Nebîl onlardan kaleyi amanla teslim edeceklerine dair rehineler aldıktan sonra, Sultan'a şefaatte bulundu. Frenklerin, Antakya'da esir bulunan Cebele Müslümanlarını da serbest bırakmayı kabul etmeleri üzerine, Sultan onlara aman verdi. 16 Temmuz Cumartesi günü, Frenkler mallarını, silâhlarını, atlarını ve kaleyi teslim ettikten sonra Antakya'ya gittiler. Bu sırada Cebele kadısı Mansûr b. Nebîl'in teşvikiyle Bikisrayil Kalesi Müslümanları da Sultan'a itaatlerini bildirdiler. Sultan buraların idaresini Şeyzer sahibi Sâbıkuddîn Osman'a verdi.

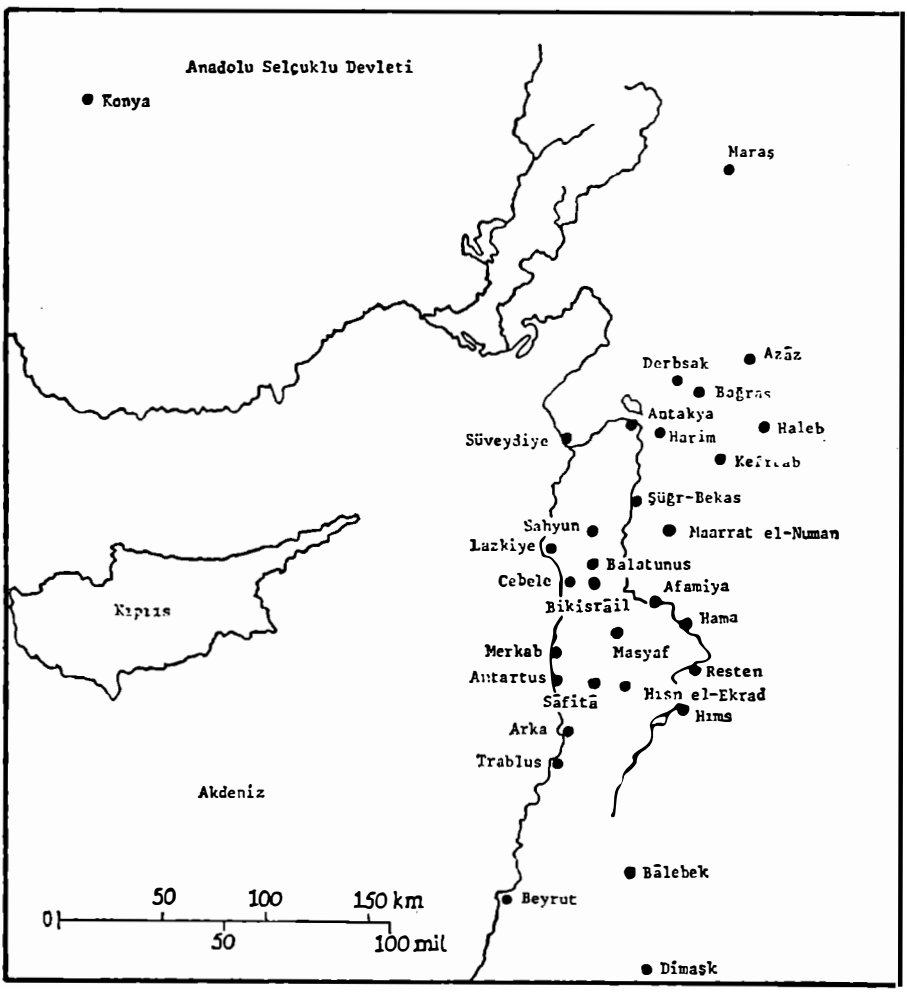
Sultan Cebele'den Lâzikiye'ye geçti. 21 Temmuz günü, şehri aldı. Kaleye çekilen Frenkleri kuşattı. Müdafîler, kalenin düşeceğini görünce 24 Temmuz Cumartesi günü Cebele kadısı Mansûr aracılığıyla teslim şartlarını konuştular. Sultan taşıyabildikleri malları ve silâhları yanlarına alarak kaleyi teslim edip Antakya'ya gitmelerine izin verdi. Yerli Hristiyanlar ve Ermeniler cizye vermeyi kabül edip, yerlerinde kaldılar. Burası çok güzel ve mamur bir şehirdi. Kuşatma sırasında tahribata uğramıştı(64). Sultan burasının idaresini memlûkü Hüsameddîn Sungur el-Halâtî'ye verdi. Daha sonra, burası Tâkiyyüddîn'in topraklarına katıldı. Tâkiyyüddîn burayı imar ve tahkim ederek, müstahkem bir kale haline getirdi.

İmâdeddin ile İbn el-Esîr'in anlattıklarına göre, Margaritos kumandasındaki Sicilya donanması Sultan'ın şehri almasına mâni olmaya çalışmış ve bir şey yapamayınca, Margaritos, Sultan'ın yanına gelerek, «Sen büyük, cömert ve merhametli bir sultansın. Adaletin ve faziletin her tarafa yayıldı... Senden korkan bu insanlara ülkelerini geri verirsen, sana kul olurlar. Eğer bunu yapmaz, onları kovmaya ve kan dökmeye devam edersen, deniz ötesindeki bütün Hristiyanlar ve hükümdarlar sana karşı gelecekler. Onlara mukavemet edemezsin.» demiştir(65).

Sultan, Lâzikiye'den Sahyûn'a geçti. 26 Temmuz günü bu çok müstahkem şehri kuşatmaya başladı. Şiddetli çarpışmalardan ve bom-

(64) İmâdeddîn, bu mamur şehrin askerler tarafından yağma edilmesini büyük bir üzüntü ile anlatır (Bkz. **el-Feth el-Kussî**, 238-239).

(65) **el-Feth el-Kussî**, 239-240.

Güney Türkiye

bardımandan sonra 29 Temmuz 1188 Cuma günü, burasını Kudüs'ün teslim şartlarına benzer bir amanla teslim aldı. Frenkler kararlaştırılan fidyeyi vererek, şehri terk ettiler. Bundan sonra Ayzu, Cemâhiriyye, Balatanus kaleleri de teslim oldu. Lâzikiye ve Cebele emniyet altına alındığı gibi, Antakya yolu açıldı. Sultan, Sahyûn ve etrafını Ebû Kubeys sahibi Nâsıriddîn Menkupars'a verdi. Memlûkler devrinde 1271 yılına kadar burası onun çocuklarının idaresinde kaldı.

Sultan buradan kuzey-doğuya doğru içeri girerek, 2 Ağustos'da Âsî nehri kıyısındaki Bakâs kalesini muhasara etti. İki gün sonra burasını zaptetti. Fakat, buraya bitişik ve hücumla zaptı imkânsız olan Şağr Kalesi mukavemete devam etti. Sultan burasını şiddetle muhasara etti ise de, bir şey yapamadı. Tam bu sırada kaledeki müdafîler, Antakya sahibi III. Bohemund'dan izin alabilirlerse, kaleyi teslim edeceklerine dair haber gönderdiler. 11 Ağustos günü Bohemund'un izniyle kaleyi teslim ederek, Antakya'ya gittiler. Sultan burasını Garseddîn Kılıç'a verdi. Garseddîn buraya yakın olan Ermenilerin elindeki Kefr-Debîn kalesini de aldı. Sultan buradan oğlu Melik el-Zâhir'i Sermîniyye kalesinin fethine gönderdi. el-Zâhir bu kaleyi 18 Ağustos Cuma günü teslim aldı. «Bunlardan sonra Antakya kalelerinden Markab, Berzûye, Kusayr, Bağras ve Süveydiye ile Derbâsek kaldı. Antakya Prinskepsliği kolu, bacağı çaprazlama kesilmiş bir insan gibi kötürüm hale geldi.»

Sermîniyye'nin zaptından sonra Afamiye karşısındaki Berzûye kalesi muhasara edildi. Sultan bu çok müstahkem kaleyi önce bombardıman ettiyse de, bir netice alamadı. Bunun üzerine, kaledeki müdafîlerin azlığından da yararlanarak, hücumla zaptetmeye karar verdi. Ordusunu üçe bölerek, nöbetleşe devamlı hücuma başladı. Ancak, iki günlük şiddetli çarpışmalardan sonra 23 Ağustos günü kaleyi kılıçla zaptedebildi. Burası, Antakya prinskepsinin karısı Sibylle'in kız kardeşine aitti. Sibylle, Sultan'ın casusuydu. Sultan ona hediyeler gönderirdi. Kalenin zaptı sırasında Sibylle'in kız kardeşi ve yakın akrabaları da esir edilmişlerdi. Sultan bunları bularak, bir miktar askerin muhafazasında Antakya'ya gönderdi. Sibylle, Sultan'ın bu jestinden çok memnun kaldı.

Salâhaddîn buradan Âsî nehrinin doğusuna geçti. 2 Eylül 1188 Cuma günü, Templierlere ait Derbâsek kalesini kuşattı. Şiddetli çarpışmalardan sonra, Antakya Prinskepsi'nden izin alarak, 16 Eylül Cuma günü müdafîler kaleyi teslim ettiler. Kişi başına kararlaştırılan fidyeyi ödeyip Antakya'ya gittiler. Sultan buradan sonra Bağras üzerine yürüdü. Ordusunun bir kısmını gelecek herhangi bir baskını önlemesi için Antakya yakınına yerleştirdikten sonra Templier şövalye-

lerine ait bu müstahkem kaleyi muhasaraya başladı. Müdafîlerin azlığına rağmen, burasını bir haftalık bir bombardımandan sonra 26 Eylül 1188 tarihinde zaptedebildi ve bu kalenin idaresini Alemüddîn Süleyman b. Candar'a bıraktı. Sonraları 1191 yılı sonlarında, III. Haçlı Seferi'nin zor günlerinde bu kale yıktırıldı. Arkasından Ermeniler gelip burayı yeniden inşa ettiler. Buradan Halep topraklarına akınlar yaptılar.

Bağras'ın fethi üzerine, Antakya Prinskepsi III. Bohemund karısı Sibylle'in kız kardeşini göndererek, sulh istedi. Bu sırada Antakya Prinskepsliğine bağlı Süveydiye, Markab, Kusayr ve Antakya'dan başka müstahkem mevkî kalmamıştı. Sultan'ın niyeti bu son bir kaç müstahkem mevkiin de zaptedilmesiyle seferi tamamlamaktı. Fakat, askerleri aldıkları ganimetlerle memnunlardı. Uzun zamandan beri seferde oldukları için, ülkelerine dönmek istiyorlardı. Sultan, askerlerinin ve kumandanlarının baskısıyla, sulh teklifini kabul etti. Sultan'ın murahhası Şemsüddevle Ebu'l-Hâris Abdurrahman b. Munkiz ile Antakya murahhasları arasında yapılan müzakerelerden sonra, Antakya'daki bütün Müslüman esirlerin de serbest bırakılması şartıyla, 26 Eylül 1188'de Ekim-Mayıs ayları arasını kapsayan kısa müddetli bir anlaşma imzalandı. Sultan anlaşmanın müddetinin bitmesinden sonra Antakya üzerine yeni bir sefer daha yapmak niyetinde idi. Fakat, III. Haçlı Seferi'nin başlamasıyla, bir daha Antakya ile uğraşacak vakit bulamadı.

D. KEREK-ŞEVBEK, SAFED VE KEVKEB KALELERİNİN FETHİ

Antakya ile anlaşma imzalandıktan sonra, Sultan doğu askerlerine izin verdi. 5 Ekimde Halep'e, oradan da Dımaşk'a vardı. Dımaşk'ta fazla kalmadı. Zira, Avrupa'da yeni bir Haçlı seferi için hazırlıklar yapıldığına dair haberler geliyordu. Hâlâ Safed ve Kevkeb kaleleri mukavemet etmekte idi. Bir kaç günlük bir istirahattan sonra emrindeki askerlerle Safed üzerine yürüdü. Hûnîn'de bulunan kardeşi el-Melik el-Âdil de ona katıldı. Şiddetli bir muhasaradan sonra 30 Kasım 1188 günü Safed'i, 5 Ocak 1189 günü de Kevkeb'i amanla teslim aldı. Buralardaki müdafîler de Sur'a gittiler. Sultan Safed'i, Tuğrul el-Candar'a, Kevkeb'i de Sârimüddîn Kaymaz el-Necmî'ye verdi.

Bu arada Kerek ve Şevbek kaleleri de fethedilmişti. Şöyle ki, Renaud de Chatillon'un öldürülmesinden sonra bu prinskepslik karısı Etiennette'in idaresinde kalmıştı. Etiennette Kudüs'ün teslimi sırasında fidyeden muaf tutulanlar arasındaydı. Oğlu IV. Onfroi ise, Hıttîn'de esir alınmıştı. Kudüs'ün fethinden sonra Sultan, Etiennette'e

Kerek ve Şevbek kalelerinin teslim olmasını sağlarsa, oğlunu serbest bırakmayı vaadetti. Dımaşk'ta esir bulunan IV. Onfroi getirilerek, anasıyla beraber Kerek ve Şevbek'e gitti. Müdafîlere kaleleri teslim etmelerini söyledi. Fakat, müdafîler buna çok kızdılar, hakaret dolu sözler söylediler. Bunun üzerine Sultan, Kerek ve Şevbek'in muhasarasıyla Sadeddin Gümüşaba el-Esedî'yi görevlendirdi. Gümüşaba, kalelerin dışla ilişkisini kesti. Bu şekilde müdafîler bir sene kadar dayandılar. Nihayet, Frenklerden yardım gelmeyeceğine iyice kanaat getirdikten, her türlü yiyecek maddesi tükendikten sonra, 1188 yazı sonlarında Tibnîn'de bulunan el-Melik el-Âdil'e elçi göndererek, bazı şartlarla kaleleri teslim etmek istediklerini bildirdiler. Yapılan uzun müzakerelerden sonra, kaleleri ve içlerinde bulunan silâhları teslim etmeleri şartıyla özel eşyalarını alarak Ekim 1188 sonunda Sur'a gitmeleri kararlaştırıldı. Bunun üzerine, Frenk müdafiler kaleleri ve silâhlarını teslim ederek şahsî eşyalarıyla Sur'a gittiler. Gümüşaba, bundan sonra Kerek - Şevbek Prinskepsliği'ne bağlı Hürmüz, Va'r, Sal' kalelerini de teslim alarak, Hicaz-Mısır-Şam yolları kavşağındaki bu çıbanbaşının varlığına son verdi. Kerek-Şevbek beyliği Eyyûbîler ve Memlûkler devirlerinde de siyasî ve askerî ehemmiyetini koruyacaktır.

Safed-Kevkeb, Kerek-Şevbek kalelerinin fethiyle, Sakîf-i Arnûn ve Sur'dan başka, bütün Kudüs Krallığı toprakları yüzyıllık Haçlı hâkimiyetinden kurtuluyordu. Antakya Prinskepsliği de, yukarıda ifade edildiği gibi, dört şehir dışında fethedilmişti. Bu büyük savaştan en kârlı çıkan Haçlı devleti ise Trablus Kontluğu olmuştu. Arka, Yahmur ve Antartus (Tortoza) dışındaki topraklarını olduğu gibi koruyordu. Sultan, Kevkeb'in fethinden sonra Yemen'deki kardeşi Tuğtigin'e bir mektup yazarak, Şam'a çağırdı. Onu Filistin'e tayin etmek istiyordu. Fakat, Tuğtigin, Yemen'de çok meşgul bulunduğu için gelemedi. Sultan bu mektubunda İskenderiye'deki görevlilerden, Bizans İmparatoru'ndan ve Mağrib cephesinden Avrupa'da, yeni bir Haçlı seferi için, büyük hazırlıklar yapıldığına dair haberler aldığını, bu sene içinde kendisinin Antakya'yı, Takiyyüddîn'in Trablus'u muhasara edeceğini, el-Melik el-Âdil'in ise herhangi bir Haçlı taarruzuna karşı Mısır'da kalacağını söylüyordu.

E. ŞAKÎF-İ ARNÛN MUHASARASI VE SUR'DAKİ YENİ GELİŞMELER

Kevkeb'in fethinden sonra Sultan Dımaşk'a döndü. Niyeti Antakya'ya karşı yeni bir sefere çıkmaktı. Fakat, bu sırada Avrupa'dan Sur'a yardımların arttığını, ayrıca serbest bırakılan kral Guy de Lusignan'ın Trablus'dan yeni Haçlı birlikleri alarak, Sur önüne geldiğini

öğrendi. Asıl büyük çıbanbaşı Sur olduğu için, oradaki Haçlılarla uğraşmanın daha iyi olacağı kararına vardı. 21 Nisan 1189 günü Dımaşk dışına çıktı. Yakın yerlerden katılan askerlerle 5 Mayısta Merc-i Uyûn'da karargâh kurdu. Maksadı Banyas ile Sur arasındaki Renaud de Sidon'a ait Şakîf-i Arnûn kalesini zaptederek, Sur yolunu emniyete almaktı. Sultan muhasara için hazırlıklarla uğraşırken, akıllı ve kurnaz bir adam olan Rneaud de Sidon, zaman kazanmak için Sultan'ın yanına gelip, kendisine katılmak istediğini, Sur'daki ailesini yanına getirdikten sonra kaleyi teslim edeceğini bildirdi. Sultan'dan üç aylık bir mühlet istedi. Bu arada Renaud kalenin tahkimiyle uğraştı. Zaman zaman Sultan'ın yanına gelerek, Arapça'yı iyi bildiği için, onunla yemek yiyor, sohbet ediyor, gerekli silâhları ordu çarşısından temin ediyordu. Bu durum bazı emîrlerin dikkatini çekti. Sultan'a Renaud'nun kendisini oyaladığını söylediler. Bunun üzerine Sultan karargâhını kaleye hâkim bir yere taşıdı. Bu arada Renaud gene zaman zaman Sultan'ın yanına geliyordu. Mühlet bitmek üzere iken, verilen müddetin bir seneye çıkarılmasını istedi. Bunun üzerine Sultan onu göz altına alıp, keşif için kaleye bazı kimseler gönderdi. Yakından inceleyince, bunlar kalenin surundaki bazı kısımların tamir edildiğini gördüler. Mühlet bitince, Sultan onu kalenin yanına götürdü. Müdafîlere kaleyi teslim etmelerini söylemesini istedi. O, onlara Lâtince bir şeyler söyledi. İçerideki müdafîler mukavemeti artırdılar. Bunun üzerine, Sultan Renaud'yu tevkif ederek Dımaşk kalesine gönderdi. Gerçekte ise, Renaud de Sidon Sur'daki Frenklerle ilişki içindeydi. Onlar, Akkâ üzerine yürüyünce, kendisi kale etrafında harekete geçecekti. Renaud'nun hilesi ortaya çıkınca, Sultan 22 Ağustos 1189 Çarşamba günü kaleyi muhasaraya başladı. Bazı emîrlere teslim olunca-ya kadar kaleyi muhasaraya devam etmelerini tenbih ettikten sonra, Frenklerin Akkâ'yı muhasara etmesi üzerine, 26 Ağustos Pazar günü, yanındaki askerlerin geri kalanı ile Akkâ'nın imdadına gitti. Şakîf-i Arnûn'daki Haçlılar bir seneye yakın dayandıktan sonra 24 Mart 1190 Pazar günü, Renaud'nun serbest bırakılması ve canlarına aman verilmesi şartı ile kaleyi teslim ettiler. Ve Renaud ile beraber Sur'a gittiler.

VIII — III. HAÇLI SEFERİ ve AKKÂ MÜDAFAASI

Trablus'tan yanındaki Haçlılarla Sur'a gelen Guy de Lusignan ile Sur sahibi Konrad de Montferrat arasında yapılan müzakerelerde Guy'ün Kudüs Krallığı'nı yeniden elde etmesi için Haçlıların başında harekete geçmesi ve Konrad'ın Sur'dan ona yardım etmesi konusunda anlaşma sağlandı.

Bu arada Kudüs'ün Müslümanlar tarafından geri alınması üzerine, Papa III. Urbanus 20 Ekim 1187'de kederinden ölmüş, yerine geçen VIII. Gregorius bir beyanname neşrederek, Katolik dünyasını yeni bir Haçlı seferine davet etmişti. 17 Aralık 1187'de onun ölümü üzerine Papa olan III. Clemens'in gayretleriyle, İngiltere-Fransa arasındaki savaş sona ermiş, 1188 yılı ortalarına doğru birçok kont, dük, baron ile Batı Avrupa'nın büyük hükümdarları yeni bir Haçlı seferi için hazırlıklara başlamışlardı. Küçük hükümdarlar ve gönüllüler ise doğunun yolunu tutmuşlardı.

Yukarıda, Sur muhasarasında şehri müdafaa eden Alman, Fransız, Venedik, Piza, Cenova kuvvetleriyle, Antakya Prinskepsliği topraklarına yapılan sefer sırasındaki Sicilya donanmasından bahsedildi. Bunlardan sonra, 6 Nisan 1189'da 52 gemiden meydana gelen bir Piza donanması Sur'a gelmişti. Bunları daha bir çok kont, baron takip etmişti. İbn el-Esîr'in bir kaydına göre, Avrupa'da papazlar, Hz. İsa'nın bir Arap döverken yüzü kana bulanmış bir resmini yapıp, «İşte, Mesih'i Müslümanların peygamberi Muhammed dövüyor!» diyen bir yafta ile gezdirmişler, Hristiyan âlemini Müslümanlara karşı ayaklandırmışlardı(66).

Sur önünde Guy de Lusignan kumandasında karargâh kuran Haçlılar (Frenkler) Sultan Şakîf-i Arnûn meselesiyle uğraşırken, 2 Temmuz 1189 Pazartesi günü, önce Sayda tarafına, bir çıkış yaptılar. Sultan onların bu hareketini önledi. Bu muharebede Sultan'ın memlûklerinden Aybek el-Ahraş şehit düştü. Bundan iki gün sonra iki taraf arasında bir çatışma daha oldu. Frenkler yine püskürtüldü. Bunun

(66) İbn el-Esîr, **el-Kâmil**, XII, 32-33.

üzerine, Sultan Tibnîn ve Akkâ'yı teftiş ederek alınan müdafaa tedbirlerini gözden geçirdi.

Şakîf-i Arnûn'un teslim olmasını beklerken, 22 Temmuz 1189 Cumartesi günü, Sultan Frenklere karşı Akkâ'daki birliklerle de anlaşarak, iyi bir taktik düzenledi ise de, öncü kuvvetler içinde bulunan Araplara verilen taktik uygulanamadığından plân gerçekleşmedi. Bunun üzerine, Sultan 26 Temmuz günü Merc-i Uyûn'daki karargâhına döndü. Frenkler bundan sonra bir aya yakın sessiz durdular. Sicilya ve Piza donanmalarının yardımıyla Akkâ üzerine yapacakları sefer için hazırlandılar. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Frenkler, donanma ile denizden, ordu ile de karadan 22 Ağustos 1189 Çarşamba günü, Sur'dan güney istikametinde kral Guy'ün kumandasında harekete geçtiler. Sultan'ın buraya yerleştirdiği kuvvet yetersiz kaldı. Sultan önce, bunun bir yanıltma hareketi olduğunu sandı. 26 Ağustos günü, Frenklerin bütün yaya ve süvarileriyle Akkâ'ya doğru ilerlediklerini öğrenince, etrafa mektuplar yazarak, askerlerini cihada çağırdı. Bir harp meclisi toplayıp, Frenkler Akkâ önüne varmadan onları yenmenin daha kolay olacağını söyledi. «*Frenkler bir yere inerlerse, kene gibi yapışırlar. Onları yerlerinden oynatmamız mümkün olmaz*» dedi ise de, emîrlerine sözünü tutturamadı. Hasta olmasına rağmen 27 Ağustos 1189 Pazartesi günü sabahı yanındaki kuvvetlerle hareket etti. 29 Ağustos Çarşamba günü Akkâ önündeki Harrûbe Dağı'na vardı. Frenkler 27 Ağustos (14 Receb 585) günü donanmaları ve kara orduları ile Akkâ önüne vararak, şehri denizden ve karadan kuşatmışlardı. Sultan'ın yanında fazla asker yoktu. Hemen hücum edemezdi. Sultan Harrûbe dağı üzerinden düşmanın kuşatmasını inceledi. Kuşatmanın bir kaç zayıf noktasını keşfetti. Bu noktalardan geceleyin şehre takviye birlikler soktu.

Bu arada, etraftan yeni birlikler gelmeye başladılar. Ordusunu birliklere (tulblere) ayırarak ve tertip ederek, Akkâ Çayırı'na indi. Tell-Keysan'da karargâhını kurup düşmanın etrafını karadan kuşattı. Öncü birlikleri çıkardı. Düşman, dışarı ile irtibatını denizden sağlıyordu. «Muhasara edenler, karadan muhasara edilmişlerdi». Grousset ve diğer Avrupalı tarihçilere göre, bu sırada Akkâ önündeki Frenk ordusu çok az, Akkâ'daki birliğin dörtte biri kadardı. Muhasarada hazır bulunan İbn Şeddâd'a göre ise Frenk ordusu 2000 süvarî, 30.0000 yayadan meydana geliyordu. Eylül ortalarına doğru Musul, Diyarbekir, Sincar, el-Cezîre askerleri geldiler. Frenkler de durmadan denizden takviyeler alıyorlardı. Eylül ayı başında Frizen, Flaman ve Danimarkalılardan meydana gelen 500 gemilik bir donanma, bundan bir kaç gün sonra İtalya'dan gelen gemilerle Flandre'ın ünlü şövalyesi Jac-

ques d'Avesnes, Bar, Brienne ve Dreux kontları, arkasından Beauvais Philippe'in kumandasında bir Flamen ve Fransız donanması, bunun arkasından Londralılardan meydana gelen küçük bir filo geldi. İmâdeddîn'in deyimiyle «Denizin yüzünü gemilerden meydana gelen bir peçeyle örttüler». Her gün iki tarafın öncü birlikleri arasında çarpışmalar oluyordu. Nihayet, bu sıralarda Takiyyüddîn ve Gökböri de gelerek orduya katıldılar. Frenkler yeni gelen birliklerle aradaki boşlukları doldurarak, 13 Eylül 1189 günü şehrin dışarı ile ilişkisini tamamiyle kestiler. Bunun üzerine, Sultan emîrlerine danıştıktan sonra, çarpışmak için, 14 Eylül 1189 Cuma sabahı düşmana yaklaştı. Düşmanı taciz etmeye başladı. Frenkler, süvarîlerini yayalarından bir sur ile çevirmişlerdi. Yerlerinden ayrılmadılar. İçlerinden biri öldürülünce, diğeri gelip onun yerini alıyordu. Ertesi günü sabah Sultan düşmanın muhasara çenberinin zayıf olduğu Akkâ'nın kuzey kapısına bakan Takiyyüddîn'in kumanda ettiği tarafı takviye ederek, düşmanın sol kanadını bozguna uğrattı. Düşman kral Guy'ün çadırının bulunduğu güney kapısı tarafına atıldı. Kuzeydeki Karakuş Kapısı'ndan orta kapıya kadarki kısım düşmandan temizlendi. Sultan şehre girerek, müdafileri takviye etti. Başlarına kumandan olarak Ebü'l-Heycâ el-Semîn'i tâyin etti. Şehrin valisi ise Bahâeddîn Karakuş'tu. İmâdeddîn bu sırada düşmanın yıldığını ve mevzîlerinden söküp atmanın kolaylaştığını, fakat emîrlerin ve askerlerin düşmana yeniden toparlanması için fırsat vererek saldırıyı yarıda kestiklerini söyler.

16 Eylül Pazar günü Müslümanlar düşmanı mevzilerinden atmak için teşebbüs ettilerse de, düşman karargâhının etrafını mızraklı yayalarından bir sur ile çevirdiği için, bir netice alamadılar. Bunun üzerine, emîrlerin bir kısmı yaya olarak çarpışılmasını, bir kısmı düşmanın kalabalık olduğu için yeni takviyeler aldıktan sonra kesin hücuma geçilmesini... istediler. Frenkler bu fırsatı değerlendirerek, etraflarını hendek ve sur ile çevirmeye başladılar. Şehrin etrafındaki muhasara çenberini tamamlayarak, 19 ve 24 Eylül günleri Müslümanlara karşı iki küçük çaplı saldırı düzenlediler. Bunun üzerine, Sultan karargâhını düşmana hâkim bir nokta olan Tell el-İyâziyye'ye nakletti. İki tarafın ordusunda bulaşıcı hastalık vardı. Bu hastalıktan 26 Eylül'de Hüsâmeddîn Toman, 11 Eylül günü Hüsâmeddîn Sungur el-Halâtî ölmüşlerdi. Sultan da hastaydı. 1189 yılında geçirdiği büyük hastalıktanberi, eski sıhhatine kavuşamamıştı.

Gerek Akkâ'daki müdafilerle gerekse ordunun öncü birlikleriyle düşman arasında her gün küçük çapta çarpışmalar oluyor, düşman mevzilerini her ne pahasına olursa olsun, müdafaa ediyordu. Bazan iki taraf çarpışmaktan bıkarak, karşı karşıya sohbet ediyorlar, sonra yine savaşa tutuşuyorlardı.

A. BÜYÜK ÇARPIŞMA

Bu arada Frenklere yeni yardımcı kuvvetler geldi. Konrad da Sur'dan yeni takviyelerle düşman karargâhına vardı. Kaynaklarda Avrupa'dan gelen yeni Haçlılar hakkında tafsilâtlı bilgi verilmektedir. Bütün bunlara rağmen bazı Frenk kaynaklarına göre düşmanın mevcudu, ancak 1000 süvari, 20.000 yayaya ulaşabilmişti. İmâdeddîn'in bu savaşta esir düşen Templier tarikatı reisi Gerard'dan nakline göre ise, Akkâ önündeki düşman kuvveti 110.000 kişiydi. İslâm âleminde cihad ruhu yayılmadığı için, Sultan kendi devleti dışından yardım alamamıştı. Mısır askerleri de henüz gelmemişti. Savaşın ertesi günü, Sultan tarafından etraftaki hükümdarlara gönderilen bir mektupta «Frenkler bakın nereden gelip ne kadar kuvvet yığdılar. Bu uğurda ne kadar mal sarfettiler. Ülkelerindeki hükümdarlar ve büyükler yardıma koştular. Milletlerinin varlığını korumak için canlarını hiçe saydılar» denilmektedir.

Durum bu şekilde iken Haçlılar, yeni takviyeler almadan Müslümanlara kesin darbeyi vurmaya karar verdiler. Bir miktar kuvveti herhangi bir ihtimale karşı kral Guy'ün kardeşi Godeffroi kumandasında karargâhta bıraktıktan sonra, 4 Ekim 1189 (21 Şaban 585) Çarşamba günü sabahı karargâhlarından çıkarak savaş tertibi aldılar. Merkeze (kalbe) kral Guy kumanda etmekte idi. Müslümanların ise düşmanın hücum edeceğinden haberleri yoktu. Bununla beraber, ordu harp nizamında konduğu için, savaş tertibi alması zor olmadı.

Düşman savaş nizamına girdikten sonra önde yayalar, arkada süvarîler ilerlemeye başladı. Bunun üzerine, Sultan çavuşa, «İslâm'ın imdadına yetişin» diye bağırmasını söyledi. Kösler çalmaya başladı. Askerler hemen harp nizamına girdiler. Merkezde (kalpte) Sultan bulunmakta idi. Sultan'ın sağında oğlu el-Melik el-Afdal, onun sağında Musul askerlerinin başında Zahîrüddîn b. el-Belengerî, Diyarbekir askerlerinin başında Âmid sahibi Kutbeddîn Sökmen, Nablûs sahibi Hüsâmeddin Ömer b. Lâçin, Kaymaz el-Necmî, ve bir çok birlik, sağ kanadın en sonunda deniz tarafında (kuzeyde) Takiyyüddîn Ömer bulunmakta idi. Sultan'ın solunda Seyfeddîn Alî b. el-Meştûb, Emîr Mücellâ, Mihrâniyye ve Hakkâriyye birlikleri, Sincar askerlerinin başında Toman'ın oğlu Mücâhidüddin Yarankuş ve bazı memlûkler, Muzafferüddîn Gökböri, sol kanadın ucunda ise Seyfeddîn Yazguç, Arslan - boğa ve kahramanlıklarıyla ün salmış Esedîler bulunmakta idi. Merkezin önünde ise Fakîh Ziyâeddîn İsa vardı.

Sultan askerler arasında dolaşarak, onları savaşa teşvik ettikten sonra, kuşluk vakti iki taraf birbirine yaklaştı. Düşmanın sol kanadı

Takiyyüddîn'in kumandasındaki sağ kanat üzerine hücuma geçti. Takiyyüddîn'in maksadı gerileyip düşmanı içeri çektikten sonra, ânî hücumla püskürtmekti. Sultan onun çekildiğini görünce, bunu yenilgi zannetti. O tarafa takviye göndererek merkezi zayıflattı. Bunun üzerine, düşmanın sol kanadı geriledi. Merkezin zayıfladığını sezen düşman piyadesi ve süvarisiyle, merkezde el-Cezîre, Musul, Diyarbekir askerlerinin bulunduğu kesime hücum etti. Frenklerle muharebede tecrübesi az olan bu askerler bozguna uğradı. Az zamanda bu bozgun paniği merkezin solu dışındaki kısımlara sirayet etti. Burada Sultan'ın yanında bulunan ulema ve idarecilerden bazıları öldürüldü. Bar kontu Henri kumandasındaki bir grup düşman şövalyesi, Sultan'ın otağının bulunduğu Tell el-İyâziyye'ye kadar ilerlediler. Sultan'ın otağında bulunan bazı âlimleri ve görevlileri öldürdüler. Ordunun bozulduğunu sanan bazı askerler ve gönüllüler, otağ ile ağırlıkların bir kısmını yağmaladılar. Bazıları kaçarak Dımaşk yolunu tuttular. Fakat, buraya kadar ilerleyen şövalyelere arkadan yardım gelmeyince, Sultan bunları püskürttü.

Zira, düşman merkeze hücuma geçtiği sırada Müslüman ordusunun sol kanadındaki Esedîler, Gökböri ve Sincar askerlerinin başındaki Mücâhidüddîn Yarankuş, Arslan-boğa, Mihraniyye ve Hakkâriyye birlikleri taarruza geçerek, düşmanın sağ kanadını geri atmışlardı. Takiyyüddîn, Kaymaz el-Necmî, Hüsâmeddîn Ömer b. Lâçin de düşmanın sol kanadını tozla duman etmişlerdi. Bu iki kanattaki askerler, yanlardan hücum ederek, düşmanın merkezini kıskaca aldılar. Düşmanın merkeze yaptığı taarruzu durdurdular. Aynı zamanda ilerleyen düşmanı geri attılar. Bu sebeple merkezden hücuma geçen Haçlıların çoğu ya öldürüldüler, ya da esir düştüler. Müslümanlar Frenk ordusunu takip ederek karargâhlarına kadar sürdüler. Düşman karargâhta bıraktığı dinç kuvvetlerin, hendek ve duvarın yardımı ile tutunabildi. Sultan büyük bir zafer kazandı. İbn el-Esîr, «*Eğer ilk hezimette askerlerin mühim bir kısmı kaçıp dağılmamış olsaydı, Müslümanlar Frenklerin kökünü kazırlardı*» demektedir.

Bu çarpışmada Müslüman kumandanlardan Emîr Mücellâ, Fakîh Ziyâeddîn'in kardeşi Zahîrüddîn, Hâcib Halil el-Hakkârî şehit düştüler. Diğer şehitler karargâhta bulunan uşaklar ve ilmiye sınıfına mensup bir kaç kişiden ibaret olup, toplam zayiat 160 şehit idi. Frenklerin zayiatı ise, İbn el-Esîr'e göre 10.000, İbn Şeddad'a göre, 7.000, İmâdeddîn'e göre 5.000 ölü ve bir miktar esirdir. Esir edilenler arasında Templier tarikatı reisi Gerard ve üç kadın şövalye vardı. Konrad ise kral Guy'ün cesurca müdafaası sayesinde esir olmaktan kurtulmuştu.

Sultan çarpışmaya devam ederek, düşmanın atılmasını istiyordu. Fakat orduda bulunan ve merkezin bozulması sırasında çapulculuk yapan gönüllü askerler dağılmışlardı. Kaçanlardan ancak iktâlı nizâmî askerler döndü. Sultan yağma edilen eşyanın bir kısmını geri alıp, sahiplerine iade etti. Karargâhın düzenlenmesinden sonra, Akkâ'daki birlikle yeniden irtibat sağlandığı için, Sultan müşterek bir hücumla düşmanın tamamiyle yerinden atılmasını istediyse de emîrlerine sözünü tutturamadı. Emîrler yeni takviyeler aldıktan sonra hücuma geçilmesini istiyorlardı. Sultan ise, «Bize fazla yardım gelmesi ihtimali yok. Düşmana ise hergün yardım gelmekte. Üzerindeki baskıyı gevşetirsek daha tehlikeli hale gelir» diyordu. Nihayet, orduda salgın hastalığın yayılması üzerine 15 Ekim günü, Sultan'ın karargâhı Harrûbe'ye taşındı. Akkâ'daki müdafîler de şehre kapandılar. Bunu fırsat bilen düşman, mevzilerini takviye etti. Konrad da şehrin kuzeyindeki Müslümanların boşalttığı kısma yerleşti. Frenkler etraflarına kazdıkları hendeği denizden denize uzatarak, muhasaralarını sıkılaştırdılar. Gemilerinde bulunan muhasara âletlerini çıkarıp, bombardıman için hazırlıklara başladılar. Sultan hasta olduğu için, yeni bir taarruza girişemiyordu. Kendisi başlarında olmazsa, askerlerinin bir başarı sağlama ihtimali olmadığını söylüyordu.

Frenkler muhasara için hazırlıklarını tamamladıktan sonra, şehri bombardımana başladılar. Şehir iyi tahkim edilmiş olduğu için, müdafîler de düşmana aynı şekilde cevap veriyorlardı. Ordunun öncü birlikleri ve Akkâ müdafîleriyle düşman arasında her gün çarpışmalar oluyordu.

B. ALMAN HAÇLILARI

Bu arada Alman imparatoru Frederich Barbarossa'nın 100.000 kişilik bir orduyla kara yolundan gelmekte olduğuna dair haberler geliyordu. Sultan bunun üzerine, Halife'ye ve etraftaki hükümdarlara mektuplar yazarak yardım istedi. Kendi tâbîleri dışındaki hükümdarlardan bazı gönüllü gruplar dışında yardım alamadı. Halife'ye gönderdiği İbn Şeddad da 2 Nisan 1190'da eli boş döndü. Halife, Papanın gösterdiği gayretin zerresini göstermiyor, üstelik Salâhaddîn'i kıskanıyordu. Barbarossa Mayıs 1189'da ordusunun başında Regensbourg'tan hareket etmiş, Macaristan'tan geçtikten sonra, 23 Haziran'da Bizans topraklarına girmesiyle, güç bir yolculuk başlamıştı. Sultan ile Bizans İmparatoru Isaakios Angelos'un arası iyi olduğu için İmparator, Alman Haçlılarına ait haberleri ona bildiriyor, Almanların bu meşakketli kara yolculuğuyla yıprandığını yazıyordu. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan ve oğulları da Sultan'a Haçlıların ülkelerinden geçmele-

rine müsaade etmeyeceklerini söylüyorlardı. Fakat, bu sırada Kılıç Arslan'ın ihtiyarlığı sebebiyle Anadolu Selçuklu Devleti siyasî kriz içerisinde idi. Anadolu Selçukluları, kalabalık Alman ordusunun ülkelerinden geçmesine mâni olamadılar. Anadolu Selçuklu ordusu ve Uç Türkmenleriyle yaptığı savaşlarda yıpranan Alman Haçlıları, nihayet, 10 Haziran 1190 tarihinde, Barbarossa'nın Silifke yanındaki Göksu ırmağında boğulması üzerine, daha da zayıfladılar. Barbarossa'nın yerine geçen oğlu Frederich von Schwaben, kalan askerlerin başında yoluna devam etti. Yanındaki askerlerin çoğu Halep ve Lâzikiye topraklarından geçerken Müslümanlarla çarpışarak eridi. Sonunda, Frederich von Schwaben, 7 Ekim 1190 tarihinde Akkâ önündeki Haçlı karargâhına vardı. Buradaki Haçlılar arasında büyük bir varlık gösteremeden bir müddet sonra hastalanıp öldü.

C. EL-MELİK EL-ÂDİL'İN VE MISIR DONANMASININ GELİŞİ

Daha önce Sultan'ın, kardeşi el-Melik el-Âdil'i Mısır askerlerinin başında gelmesi için Akkâ'ya çağırdığını söylemiştik. Sultan Harrûbe karargâhına çekildikten ve uzak yerlerden gelen askerlere ülkelerine dönüp baharda yeniden gelmeleri için izin verdikten bir müddet sonra, 27 Ekim 1189 tarihinde el-Melik el-Âdil Mısır ordusunun başında Akkâ önüne geldi. Ordusunda Sudanlılar, Kıtplardan yaya askerler de vardı. Ayrıca, yanında çok miktarda silâh ve erzak getirmişti. Sultan hasta olduğu için, onun gelişi ordunun moralini düzeltti. Sultan ayrıca, Dımaşk yaya askerlerini, serserileri ordugâha çağırmıştı. Yaya askerler, serseriler düşmanı durmadan tâciz ediyorlar, düşman ordugâhına gizlice baskın yaparak, atları ve insanları kaçırıyorlardı. Çadırlarında düşman askerlerini hançerliyorlardı. Onlara çeşitli yerlerde pusu kuruyorlardı. Fakat, düşman her türlü zorluğa göğüs gererek mevzîlerini terketmiyordu.

el-Melik el-Âdil'den bir ay sonra, 26 Aralık günü Hüsâmeddîn Lü'lü' kumandasında, tecrübeli denizcilerle donatılmış 50 galerilik bir Mısır donanması gelip Akkâ önündeki düşman gemilerinin ablukasını yardı. Bir savaş gemisi ile bir erzak gemisini esir alarak Akkâ limanına girdi. Bu sırada kış mevsimi girdiği için çarpışmalar durmuştu. Sultan donanmadan istifade ile Akkâ'ya erzak, silâh ve muharipler sokup, şehri takviye etti. Şehre iyi mancınık ve naft kullanan askerler soktu. Bu sırada Haçlıların karargâhında muharip kadınlardan başka genel kadınlar da vardı. Akkâ'daki muharipler bir gece düşmanın meyhanelerinin bulunduğu kısma baskın yaparak, bu kadınlardan bazılarını alıp şehre götürdüler. Hatta, İmâdedîn'in yazdığına göre, 300 genel kadın bir gemiyle Avrupa'dan Frenk karargâhına gelmiş,

bunu duyan Müslüman askerlerinden bazıları düşman karargâhına kaçmışlardı (67).

Ayrıca, Sultan Akkâ muhasarasının uzayacağını anlayınca, etraftaki hükümdarlara elçiler göndererek, silâh ve asker yardımında bulunmalarını istedi. Fakat, bu sefer de kendi tâbîlerinden başka yardım eden olmadı. Bu arada 19 Aralık 1189 günü, Akkâ ordugâhında Sultan'ın değerli adamlarından Fakîh Ziyâeddîn İsa öldü.

D. YENİ ÇARPIŞMALAR VE MISIR DONANMASININ YENİ BİR ZAFERİ

Kış olmasına rağmen, iki taraf arasında zaman zaman küçük çaplı çarpışmalar eksik olmuyordu. Bunlardan 8 Şubat 1190 tarihinde meydana gelen Kumsal Vaka'sını burada zikretmek gerekir. Bundan başka Mısır donanmasının deniz üstünlüğünü elde etmesinden sonra, Frenk donanması yeni takviyeler alarak, Mart başlarında Konrad'ın kumandasında Akkâ önüne geldi. Burada iki taraf donanması arasında meydana gelen savaşta Müslüman donanması büyük Haçlı donanması karşısında zayıf kalarak Akkâ limanına sığındı. Denizdeki Haçlı ablukası yeniden kuruldu. Müslüman ordusu karadaki Haçlı ordusunun dışla irtibatını kesmişti. Fakat donanma sayesinde Frenklere her türlü yardım gelmekte, karadaki abluka etkisiz kalmaktaydı. Bu sebeple, Müslüman ordugâhı ile Akkâ'daki müdafîler arasındaki haberleşme dahî güvercin postası ve yüzücüler vasıtasıyla sağlanabilmekte idi.

Kış geçince ülkelerine dönmüş olan Müslüman askerleri de yeni takviyeler alarak döndüler. Halife de elçisiyle 20.000 dinarlık bir çek, bir miktar neft ve ok göndermişti. Bundan sonra, Sultan 25 Nisan 1190 Çarşamba günü, düşmana yaklaşarak, karargâhını Tell-Keysan'a taşıdı. Ordu harp nizamına girdi. Merkeze Sultan, sağ cenaha Takiyyüddîn, sol cenaha da el-Melik el-Âdil kumanda etmekteydi. Bu arada Haçlılar, Akkâ'yı karadan bombardıman etmek için uzun zamandır yaptıkları hazırlıkları tamamlayıp, hareket eder büyük burçlar yapmışlar, yanmaması için üzerlerini deri ve derilerin üzerini de çamurla kaplamışlardı. 25 Nisan günü bu burçları ve diğer muhasara âletlerini surlara yaklaştırarak, şiddetli bir bombardımana başladılar. Şehirdeki müdafîler de aynı şekilde cevap veriyorlardı. Düşmanın şiddetli bombardımanı karşısında surdan bazı kısımlar büyük hasar gördü. Müdafîler Sultan'a haber göndererek, şehrin düşme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu bildirdiler. Sultan 26 Nisan günü düşmanı tazyike başladı. 4 Mayıs günü Halep askerlerinin başında el-Melik el-Zâhir,

(67) **el-Feth el-Kussi**, 247-348.

ertesi günü de Gökböri askerleriyle ordugâha geldiler. Sultan devamlı tazyikine rağmen, düşman üzerinde fazla etkili olamıyordu. Akkâ'daki müdafîler de düşmanın burçları karşısında âciz kalıyorlardı. Nihayet, İbn Arif adında Dımaşklı bir naftçı, Karakuş'un izni ile mancınıkla bakır naft kapları atarak, kuleleri yaktı. Böylece düşmanın şehre tazyîki neticesiz kaldı. Sultan bunu etrafa tebşîrnameler göndererek bildirdi. Bundan sonra bir müddet Frenklerden ses çıkmadı.

Bundan sonraki günlerde 19 Mayıs 1190'da Sincar sahibi İmâdeddîn Zengî, 12 Haziran'da Cizre sahibi Sencerşah geldiler ve sol kanadın ucunda yerlerini aldılar. 14 Haziran'da Musul atabeyi İzzeddîn Mes'ûd'un oğlu Hürremşah Musul askerleriyle geldi. Sağ kanatta el-Melik el-Afdal ile el-Melik el-Zâhir'in arasında yerini aldı. 27 Haziran'da Erbil sahibi Zeyneddîn Yûsuf geldi. Sol kanatta ağabeyisi Gökböri'nin yanında yerini aldı.

Daha önce Sultan Mısır'dan yeni bir donanma gönderilmesini istemişti. Yanına erzak gemileri de almış olan bu donanma 13 Haziran 1190 Perşembe günü Akkâ önünde göründü. Sultan bunun üzerine, Frenkleri meşgul etmek için bütün hatlarıyla Frenk mevzîlerine hücuma geçti. Bilhassa donanmanın geldiği taraftaki hücumu şiddetliydi. Diğer taraftan Akkâ garnizonu da bir çıkış yaparak, düşmana saldırdı. Bu arada Frenkler, gelen Mısır donanmasına karşı gemileriyle harekete geçmişlerdi. Bu sırada limana sığınmış olan Hüsameddin Lü'lü' kumandasındaki birinci donanma da bir çıkış yaparak, düşman gemilerini arkadan vurdu. Düşman gemileri dağıldı. Mısır'dan gelen donanma erzak ve silâh yüklü gemilerle limana girdi. Şehirdeki erzak ve silâh sıkıntısı ortadan kalktı. Müdafîlerin maneviyatı yerine geldi.

E. EL-MELİK EL-ÂDİL'İN ZAFERİ VE II. HENRİ DE CHAMPAGNE'İN GELİŞİ

Yukarıda bahsedildiği gibi Sultan, Alman Haçlılarına dair haberleri devamlı şekilde takip etmekte idi. Onların Kilikya'ya (Çukurova) geldiklerini öğrenince, geçecekleri yollar üzerindeki topraklardan gelen askerleri, onları hırpalamaları için ülkelerine geri gönderdi. Bunların arasında sağ kanadın en büyük kumandanı Takiyyüddîn de vardı. Sultan bunun üzerine, kardeşi el-Âdil'i bu kısmın en ucuna yerleştirdi. Bu kanadın zayıf olduğunu sanan düşman 25 Temmuz 1190 Çarşamba günü, hendeklerinin dışına çıkarak, savaş tertibi aldı. Müslümanların, Frenklerin harekete geçeceğinden haberleri yoktu. Sultan, onların harp nizamı aldığını görünce çavuşa, «*İslâm'ın imdadına yetişin*» diye bağırmasını söyledi. Kösleri çalmaya başladılar. Kumandanlar kösleriyle cevap vererek, hemen harp nizamına girdiler.

Frenkler, sağ kanadın zayıf olduğunu zannettikleri için, hücumlarını buraya yönelttiler. Bu kanatta el-Âdil'den başka Kaymaz el-Necmî, İzzeddîn Curdîk, Omar b. Lâçin, Banyas sahibi Hüsâmeddîn Beşâre gibi kahramanlar vardı. el-Âdil düşmanın tazyikinin şidditli olduğunu görünce, karargâhını boşaltıp yana çekildi. Düşman onun karargâhına girince yağmaya başladı. Frenk saflarının düzeninin bozulduğunu gören el-Âdil'in büyük oğlu Mevdûd karşı saldırıya geçti. Arkasından el-Âdil bütün sağ kanadı hücuma geçirdi. Sultan, düşmanın sağ kanada hücumunun şiddetini görünce, memlûklerinden bir kısmı le öncülerin bir miktarını bu kısmın yardımına göndermişti. Diğer taraftan, Sungur el-Halebî kumandasındaki el-Azîzîler ile Hürremşah kumandasındaki Musul askerleri düşmanın ilerleyen kısmının arka hatlarına doğru hücuma geçmişlerdi. Sultan merkezi zayıf düşürmemek için yerinden ayrılmadı. Sungur el-Halebî ve Hürremşah'ın düşmanın arka hatlarına saldırması netîcesi ilerleyen düşman kuvvetleri el-Âdil tarafından kılıçtan geçirildi. Müslümanlar kaçan düşmanı çadırlarına kadar kovaladılar. Muharebe ikindi vakti sona erdi ve el-Âdil'in karargâhından düşman karargâhına kadarki saha dokuz saf halindeki düşmanın cesetleri ile dolmuştu. Sultan zaferini tebşirnâmelerle etrafa bildirdi.

Diğer taraftan düşman hücumuna uğramayan sağ kanattaki İmâdeddîn Zengî, Gökböri ve Zeyneddin Yûsuf'un kuvvetleri düşmanın karargâhına hücum etmek için ilerlemişlerdi. Sultan, herhangi bir baskına uğramamaları için onları geri çağırdı, gayretlerine teşekkür etti. Bundan başka, Akkâ garnizonu da bir çıkış yaparak, düşman karargâhındaki bazı kadınları ve eşyayı alıp götürmüştü. Kaynaklara göre düşmanın zayiatı 7000 ilâ 10.000 arasındaydı. İmâdeddîn der ki: «Askerlerin elleri ganimetle doldu. Beklenmedik derecede silâh ve techizat ele geçirildi. Kıymetli zırhlar yok pahasına satıldı. Ordu çarşısı halkının kazançları arttı» (68).

Ertesi günü kuzeydeki askerlerin ve Türkmenlerin Alman Haçlılarına karşı kazandıkları zaferi bildiren haber geldi. İmâdeddin sözüne devamla, «En iyisi hücuma devam edip, düşmanın kökünü kazımaktı. Fakat, Sultan Türkmenlerin ve kuzeydeki askerlerin Almanlara karşı kazandıkları zaferin sevinciyle meşgul oldu. Frenklere ise denizden zayiatlarının bir kaç katı yardım geldi. Sanki başlarına bir felâket gelmemiş gibiydi.»

Muharebenin ertesi günü düşman yediği darbenin etkisiyle Sultan'a haber göndererek, sulh için müzakerelere hazır olduğunu bildir-

(68) el-Feth el-Kussî, 411.

di. Sultan buna memnun oldu. Düşmanın ölülerini gömmesine müsaade etti. Fakat ertesi günü, 27 Temmuz'da ileride Akkâ kralı olacak olan Kont II. Henri de Champagne, deniz yoluyla yanında bir çok kont ve şövalye, bol miktarda silâh ve zahire ile Akkâ'daki Frenk ordugâhına geldi. Bu kont İngiliz ve Fransız krallarının yeğeni idi. Frenklere mevzîlerini terketmemelerini söyledi. Fransa ve İngiltere krallarının gelmekte olduklarını bildirdi. Yanında getirdiği kuvvetin miktarı 10.000 kişi civarında idi. Böylece, hiç bir şey olmamışçasına Haçlılar yine eski kuvvetlerini kazandılar, maneviyatları yükseldi. Sultan ise ordusundaki süvarilerin, 1000'er kişilik gruplar halinde, düşmana karşı nöbet tutmalarını kararlaştırdıktan sonra karargâhını 1 Ağustos 1190 Çarşamba günü Tell el-Harrûbe'ye taşıdı. Akkâ şehri İtalyan donanmalarının ablukasında olduğu için şehir ile haberleşme yüzücüler ve güvercin postasıyla sağlanıyordu.

Öyle görünüyor ki, kazandıkları son başarıya rağmen, Müslümanlar yorgun ve yılgındı. Kara tarafından şehirle temaslarını sağlayacak bir köprübaşı elde edememişlerdi. Frenk mevzilerine etkili bir saldırı yapamıyorlardı. Haçlılar bundan ve Sultan'ın hastalığından istifade ile muhasaranın şiddetini artırdılar. II. Henri de Champagne'ın getirdiği malzemelerle hücum kuleleri ve mancınıklar yaparak, Ağustos başında şehri tazyike başladılar. Müdafîler bir çıkış yaparak, düşmanın bu teşebbüsünü de sonuçsuz bıraktılar. Naft ve diğer silâhlarla düşmanın muhasara âletlerini yaktıkları gibi, bir çok düşman askerini öldürdüler ve esir ettiler. Esirler arasında 4 ünlü kişi de bulunmakta idi. Fakat, düşmanın çabaları bununla sona ermedi. Frenkler, topraktan bir tepe yaparak, bunu surlara yaklaştırdılar. Arkasına iki büyük mancınık yaparak, surları yeniden dövmeye başladılar. Müdafîler bir gece çıkarak, bunları da naftla yaktılar.

Düşman Akkâ'yı denizden ablukaya almasına rağmen limanı ele geçiremiyordu. Zira liman, girişine hâkim bir noktada bulunan çok iyi tahkim edilmiş olan Burc el-Zebban adlı bir burçla korunuyordu. Frenkler, naft ve diğer yanıcı maddelerle doldurdukları iki gemiden biri ile burca, diğeri ile Müslüman gemilerinin bulunduğu limana hücum ederek, burcu ve limandaki gemileri yakmak istediler. Bu teşebbüsleri de başarısız kaldı.

Diğer taraftan dışarıyla bağlantısı kesik olduğu için Akkâ'daki müdafîler erzak ve mühimmat sıkıntısı çekiyorlardı. Sultan, Mısır'da bulunan Kâdı'l-Fâdıl'a bir mektup yazarak Akkâ'daki müdafîlere erzak yardımı göndermesini istemişti. Bu yardımın gecikmesi üzerine, Beyrut valisi İzzeddîn Üsâme'ye şehre yardım göndermesini emretti. Üsâme Haçlı bayrağı taşıyan ve personeline Haçlı kıyafeti giydirilen bir erzak gemisini Akkâ'ya gönderdi. Bu gemi şehri muhasara eden

düşman gemilerini aldatarak şehre yardım ulaştırmayı başardı. Fakat, bu yardımın müdafîlere yetmeyeceği şüphesizdi. 12 Eylül günü şehrin valisi Bahâeddin Karakuş ile garnizon kumandanı Ebü'l-Heycâ el-Semîn bir mektup göndererek, şehirde 17 Eylül tarihine kadar yetecek erzak kaldığını bildirdiler. Durum kritikti. Tam bu sırada 16 Eylül günü Mısır'dan beklenen 3 yardım gemisi geldi. Ve düşman ablukasını yararak Akkâ limanına girdi. Müdafîlerin maneviyatı kuvvetlendi.

Bununla beraber, Akkâ etrafındaki abluka ortadan kaldırılmadıkça, şehrin uzun zaman mukavemet etmesi ve dışarıdan yardım alması imkânsız gibiydi. Bu da her şeyden önce kuvvetli donanmaya bağlıydı. Bu sebeple Sultan, Muvahhidîler hükümdarı Yâkûb b. Yûsuf b. Abdülmü'min'den donanma yardımı almanın yollarını aradı. Ve ondan Haçlı donanmasının ikmal yolunu kesmesini istedi. Bundan dolayı, Eylül ayı içinde Şemsüddevle Abdurrahman b. Munkiz'i Merâkeş'e gönderdi. 1191 yılı başlarında Merâkeş'e varan Şemsüddevle, Sultan Yâkûb tarafından kabul edildi. Fakat, Muvahhidîler Endülüs ve Afrika sahillerindeki Haçlı baskısı ile meşguldüler. Hatta, Sicilya'daki son Müslüman direnişçilerine bile yardım edemiyorlardı. Üstelik ellerindeki donanma Akdeniz ve Batı Avrupa kıyılarındaki Frenk donanmaları karşısında çok küçük ve yetersizdi. Bu sebeple, Şemsüddevle eli boş döndü. Bazı asılsız rivayetlerin aksine Muvahhidîler herhangi bir yardımda bulunamadılar.

F. ALMAN İMPARATORU FREDERİCH VON SWABEN'IN GELİŞİ

Yukarıda anlattığımız gibi, Barbarossa'nın ölümü üzerine yerine oğlu Frederich von Swaben geçmişti. Bundan sonra Alman ordusu kar gibi eriye eriye Trablus'a geldi. İmparatorun yanında 5.000 (bir kayda göre 15.000) civarında asker kalmıştı. İmparator Eylül 1190 sonlarında Sur sahibi Konrad ile gemilere binerek, Trablus'tan Sur'a geldi. 7 Ekim 1190 akşamı Akkâ ordugâhına vardı. Bir kaç gün istirahatten sonra, ordugâhta bulunan Haçlıları, bir şey yapamadıkları için, tenkit etmeye başladı. Ordugâhın dışına çıkıp Müslümanlarla karşılaşmaya karar verdi. Haçlılar ona karşısındaki düşmanın çok çetin olduğunu, karargâh dışına çıkmakla kendini tehlikeye atacağını söylediler. Söz dinlemediğini görünce, onun öncülüğünde karargâhtan çıkarak, Müslümanların öncü birliklerine saldırdılar. Öncüler onları durdurdular. Sultan bunu duyunca, düşmana yaklaşarak, öncüleri takviye etti. Her taraftan Müslüman askerlerinin hücuma geçmesi üzerine, Haçlılar bir çok ölü ve yaralı vererek akşama doğru karargâh-

larına çekildiler. İmparator canını zor kurtardı. Bundan sonra savaşmak üzere karargâh dışına çıkmadı.

Bundan sonra Haçlılar üzeri demirle kaplı kulelere koçbaşı ve kedi denen sivri demirler monte ederek, bir çok mancınığın yardımı ile 14 Ekim günü surlara karşı hücuma geçtiler. Müdafiler düşmanın ateş ve ok menziline girmesini beklediler. Düşman hendeği geçip, sura iyice yaklaşınca, âniden çarh ve zembereklerle düşmana ok yağdırmaya, mancınıklarla naft ve gülle atmaya başladılar. Bir kısım müdafiler de kapıları açarak, düşmanın üzerine hücum ettiler. Baskına uğrayan düşman muhasara âletlerini bırakarak karargâhına kaçtı. Hendeği geçemeyenler kılıçtan geçirildi. Müdafiler İmparatorun imal ettiği koç başını alıp şehre götürdüler.

Diğer taraftan Haçlılar limanın girişindeki Burc el-Zebbân'ı ele geçirmek için büyük bir geminin üzerine manivela ile her tarafa dönebilen bir hortum (kule) yaptılar. Bu gemiyi, 16 Ekim Çarşamba günü, limanda bulunan Müslüman donanması âni bir çıkışla yaktı. Yine bunu takip eden günlerde düşman çok büyük mancınıklarla surları tekrar bombardıman etmeye başladı. Bombardımanın etkili olduğunu gören müdafiler, mancınıklarla akkor halinde oklar ve naft kapları atarak, bunları da yaktılar. İki taraf arasında denizde ve karada küçük çaplı çarpışmalar eksik olmuyordu.

Bu sıralarda Sultan tarafından Halife'ye gönderilen bir mektupta Haçlıların inat ve azminden şöyle bahsedilir:

«Frenklerden davaları uğrunda ölümü hiçe sayan, bu uğurda vatanlarından ve ailelerinden severek ayrılan, denizin dalgalarına binerek canlarını tehlikeye atan kimselerle İslâm'ın başı dertte. Onlar bütün bunları papazlarına itaat, markizlerinin emirlerini yerine getirmek, inançlarını korumak, peygamberlerinin kabri uğrunda ölmek için yapıyorlar. İhtiyaçları olduğu halde mal istemiyorlar, çok zahmet çekmelerine rağmen vaz geçmiyorlar. Aksine, kılıçların üzerine pervaneler gibi üşüşüyorlar, sabır ve sebatla tehlikelere dalıyorlar. O derecede ki, kadınları bile ülkelerinden deniz yoluyla geliyorlar. Onlardan bir markiz 500 süvari, yaya, okçu ve mızraklıyı peşine takmış, bütün masraflarını üzerine alarak yola çıkmıştı. Onun gemisine İskenderiye yakınında rastlanıp el konuldu. Başka bir melîke (prenses) Alman imparatoru ile geldi. Nice Frenk kadınları zırh giyip savaşmak için kalkanlar ve kuntariyeler (uzun saplı mızrak) taşıyorlar. Yapılan çarpışmalarda onlardan bazıları ölü olarak bulundu. Zırhları çıkarılmadan kadın olduklarını kimse anlamadı...»

«Müslümanlar ise tam aksine sızlanıyorlar, sabır göstermiyorlar. Bölük bölük oluyorlar, toplanmıyorlar. Sıvışıp gidiyorlar, dönmüyor-

lar. Kalırlarsa para verilince kalıyorlar, gelirlerse kalplerinde birlik olmadan geliyorlar...» (69).

G. CEPHEDE MEYDANA GELEN YENİ GELİŞMELER

Bu sıralarda Sultan'ın sıhhati iyi değildi. Sık sık hastalanıyordu. Bu sebeple ve yanındaki kuvvetlerin bir kısmını Almanlara karşı kuzeye göndermiş olması dolayısıyla Frenklerin Akkâ'yı son tazyiklerinde onlara karşı etkili olamamıştı. Nihayet, Ekim ayı ortalarında Halep, Şeyzer, Bâlebek ve Hıms beyliklerinin askerleri geldiler. Fakat, Sultan'ın sıhhati iyi değildi, yağmurlar başlamış ve kış yaklaşmıştı. Düşman tarafındaki casuslar düşman ordusunun bir gece baskını düzenlemek istediğini bildirdiler. Bunun üzerine, ordugâh Şefriam tepesine taşındı. Ordugâhta salgın hastalık vardı. Bu hastalığa yakalananlar arasında Erbil sahibi Zeyneddîn Yûsuf da bulunuyordu. Zeyneddîn'in 29 Ekim 1190 Salı günü ölmesi üzerine, Sultan Erbil ve âmilliklerini ağabeyisi Gökböri'ye verdi. Eski iktâları Urfa, Harran, Sümeysat ve el-Mevzir'i onun elinden aldı. Ordugâhta bulunan Gökböri, Takiyyüddîn'in gelişine kadar bekledi. Onun gelmesi üzerine, Harran ve Erbil'deki işlerini düzenleyip baharda geri dönmek üzere ordugâhtan ayrıldı.

Diğer taraftan kış mevsiminin gelmesi üzerine askerlerin çoğu ülkelerine dönmek için sızlanmaya başladılar. Sultan onları zorla karargâhta tutuyordu. Hatta, Cizre sahibi Sencerşah izinsiz ordugâhı terketmiş, Dımaşk yakınında rastladığı Takiyyüddîn tarafından zorla geri çevrilmişti. Takiyyüddîn onun ordugâhtan izinsiz ayrıldığını anlayınca, «Sen henüz çocuksun. Bunun sana ne pahaya mal olacağını bilemezsin» demiş, «Dönmem mümkün değil» cevabını alınca, «O zaman zorla döndürülürsün» demiştir.

Takiyyüddîn Kasım ayı başında dönünce, Gökböri'nin yerini aldı. Sultan, eski iktâlarına ilâveten Gökböri'nin bıraktığı yerleri ve Meyyâfârikin'i Takiyyüddîn'in iktâlarına kattı. Böylece, Hama, Maarra, Selemiye, Menbic, Kal'at-ı Necm, Cebele, Lâzikiye, Balâtuns, Bikisrâil, Harran, Urfa, Samsat, Meyyâfârikin, Mevzîr ve bu yerlerin âmillikleri Hama Beyliliğ'nin idaresi altında toplandı.

H. FRENKLERİN ETRAFLARINDAKİ MUHASARA ÇEMBERİNİ KIRMAK İÇİN YENİ BİR TEŞEBBÜSLERİ

Bu arada Frenklerin durumu da iyi değildi. Onların ordugâhında da salgın hastalık vardı. Ayrıca, açlık tehlikesi de baş göstermişti. İç-

(69) **Ravzateyn**, II, 161-162; **Müferric el-Kürûb**, II, 332-333. **el-Bark**'tan naklen.

lerinden ölenler ve Müslüman karargâhına sığınanlar çoktu. İmâdeddîn sığınanların açlıktan bîtap ve muharebe edemeyecek durumda olduklarını, buna rağmen Müslümanların onları kabul edip beslediklerini, içlerinden bazılarının Müslüman olup ordunun hizmetine girdiklerini, bazılarının da pişman olup veya bir suç işleyip geri döndüklerini söyler.

Açlık baş gösterince Frenkler erzak temin edebilmek için mevzilerinden çıkmaya karar verdiler. Sultan'ın hastalığından istifade ile etraflarındaki muhasara çenberini yarmayı düşündüler. 11 Kasım 1190 Pazartesi günü Frederich von Swaben kumandasında Akkâ muhasarasına devam edecek kuvvetli bir birlik bıraktıktan sonra, kral Guy, Henri de Champagne ve Konrad kumandasında yanlarına dört günlük erzaklarını alarak, mevzileri dışına çıktılar. İkindi vakti Müslüman ordusu tarafından Tell el-Hacel yanında açılan kuyuların başında konakladılar. Öncü kuvvetleri onları taciz ediyordu. Sultan düşmanın muharebe için mevzileri dışına çıktığını öğrenince, geceleyin ağırlıkların Kaymun ve Nâsıra'ya taşınmasını emretti. Ordu savaş nizamına girdi. Sağ kanat Tell el-Harrûbe sonuna, sol kanat ise Akkâ ırmağına kadar uzanıyordu. Merkezde Sultan'ın zırhlı hassa birliği, onun sağında oğulları el-Melik el-Afdal, el-Melik el-Zâhir, el-Melik el-Zâfir, onlardan sonra Hürremşah kumandasında Musul askerleri, sonra Mısır askerleri başında el-Melik el-Âdil, sonra sağa doğru sırayla Hüsâmeddin b. Lâçin, Kaymaz el-Necmî, İzzeddîn Curdîk, Hüsâmeddîn Beşâre, Bedreddîn Duldurum el-Yârûkî ve daha bir çok emîrler... Merkezin solunda Cizre sahibi Sencerşah, onun solunda Takiyyüddîn, onun solunda sırasıyla Seyfeddîn Alî b. el-Meştûb, Cemâleddîn Hoşterîn, Hakkâriye, Mihrâniyye, Hamîdiyye ve Zerzâriyye aşiretleri, en sonra Esedîler bulunuyordu.

Salı sabahı öncüler düşmanın yeniden harekete geçtiğini bildirdiler. Sultan her birlikten hücum müfrezeleri çıkararak, öncüleri takviye etti. Bunların bir kısmı düşmanı taciz ederken, bir kısmı tepelerin arkasında pusu kurdular. Düşman nehir boyunca ilerlerken, öncüler etraflarında dolaşarak, düşman askerlerini ok yağmuruna tutuyorlardı. Düşman ölülerini ve yaralılarını yanına alıyordu. Irmağın doğusundan kaynağına ulaşıp batı tarafına geçtiler. Sultan, Tell el-Harrûbe'deki karargâhından düşmanın harekâtını takip ediyordu. Sol kanada denize kadar uzanıp düşmanı kuşatmasını, sağ kanada da doğudan ırmağı çepeçevre kuşatmasını emretti. Düşman geceyi ırmağın batısındaki bir tepede geçirdi. Müslümanlar durmadan düşmanı taciz ettiler.

Çarşamba sabahı öncüler düşmanın hareket etmek üzere olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine, Sultan Tell-el-Harrûbe'nin düşmana en yakın noktasına gelip, düşmanın durumunu yakından gördü. Düşman süvarilerini mızraklı yayalarından bir sur ile çevirmişti. En ortada, hayvanlar tarafından çekilen bir araba üzerinde, kırmızı bir Haçlı bayrağının dalgalandığı yüksek bayrak direği bulunuyordu. Sultan askerlere düşmanı her taraftan sıkıştırmalarını emretti. Kendisi hasta olduğu için, harekâtı uzaktan takip ediyordu. Düşman kendini müdafaa ede ede öğle vakti Da'ûk köprüsü karşısına vardı. Burada köprüden nehrin doğusuna geçmek isteyen Haçlılarla Müslümanlar arasında çok şiddetli çarpışmalar oldu. Haçlılar nehrin doğusuna geçip, geceleyin Müslümanların baskın yapmalarını önlemek için köprüyü tahrip ettiler. Ambroise, düşman köprüyü geçerken, doğu tarafını tutan Müslüman kuvvetleriyle, Godefroi de Lusignan kumandasındaki Haçlı kuvvetleri arasında çok şiddetli çarpışmalar olduğunu söyler. Bugünkü çarpışmalarda Seyfeddîn Yazgûç ile Ayaz el-Tavîl (Uzun Ayaz) büyük yararlıklar göstermişler, mübareze yaptıkları düşmanları yere sermişlerdir.

Müslümanlar 14 Kasım Perşembe günü de düşmanı takibe devam ettiler. Frenkler karargâhlarına girdikleri sırada öncü kuvvetler onları takip ediyordu. Bunun üzerine, Haçlı atlıları onların üzerine hücum ettiler. Meydana gelen şiddetli çatışmalarda Müslümanlardan üç kişi şehit oldu. Haçlılar bir çok ölü ve yaralı verdiler. Öldürülenler arasında ünlü bir kont da vardı. Müslüman tarihçiler, bu savaşta Sultan'ın hasta olup, askerlerin yanında olmaması dolayısıyla, düşmanın tehlikeyi ucuz atlattığında ittifak ederler.

Bunun arkasından Sultan ve kardeşi el-Melik el-Âdil, seçkin bir birliğe Akkâ'nın kuzeyindeki bir tepenin arkasında pusu kurdurdular. Bir miktar Arap süvarisiyle düşmanı tahrik ederek, 23 Kasım 1190 Cuma günü, 200 kadar seçkin düşman şövalyesinden meydana gelen bir birliği pusunun üzerine çektiler. Bu düşman şövalyelerinden bir kişi dahî kurtulmadı. Ya öldürüldüler, ya da esir edildiler. Esirler arasında Fransız şövalyelerinin kumandanı da vardı. Sultan, bu esirlere çok iyi davrandı. Üzerindeki kürkü Fransız kumandanına giydirdi. Esirleri ağırladıktan sonra, Dımaşk kalesine gönderdi. İmâdeddîn bunların atlarının, silâhlarının ve zırhlarının çok değerli, herbirinin birer servet olduğunu söyler.

I. TAKİYYÜDDİN'İN GÜNEY-DOĞU ANADOLU'YA GİTMESİ VE AKKÂ'DAKİ BİRLİĞİN DEĞİŞTİRİLMESİ

Bundan sonra soğuklar ve yağmurlar başladı. Askerlerin bir kısmı ülkelerine dönmek için sabırsızlanıyorlardı. Harpler uzadığı için ülkede yiyecek sıkıntısı, para darlığı vardı. Sultan ülkelerine dönmek isteyenlere izin verdi. 25 Kasım günü Cizre ve Sincar sahipleri, 30 Kasım günü Sultan tarafından el-Melik el-Saîd ünvanı verilen Hürremşah kumandasındaki Musul askerleri ülkelerine hareket ettiler. 6 Şubat 1191 günü el-Melik el-Zâhir, 2 Mart 1191 günü de Takiyyüddîn ordugâhtan ayrıldılar. Sultan'ın yanında Dımaşk ve Mısır askerleriyle hassa birliği kaldı. Takiyyüddîn, Sultan'dan Fırat'ın doğusunda kendisine yeni iktâ verilen topraklarda düzenlemede bulunduktan sonra, hemen dönmek vaadiyle izin almıştı. Sultan ona Âmid ve Mardin sahipleriyle yapılan anlaşmalara saygı göstermesini ve gerekli düzenlemeyi yaptıktan sonra hemen geri dönmesini tenbih etmişti.

Takiyyüddîn doğuya gidince, Diyarbekir ve Doğu Anadolu'daki bazı topraklara göz dikti. Meyyâfârikîn'e giderken, Mardin'den yardımcı kuvvetler aldı. Arkasından Âmid'e bağlı toprakların bir kısmı ile, Siverek ve Hani kalelerini aldı. Oradan Mardin'e bağlı Çapakçur (Bingöl)'a geçip, burasını da ele geçirdi. Bunun üzerine, Ahlat sahibi Beğtemür 4.000 süvarîden meydana gelen bir orduyla onun üzerine yürüdü. İki taraf Muş ovasında karşılaştılar. Takiyyüddîn Ahlat askerlerini de yendi. Buradan Ahlat üzerine yürümeyi düşündü. Sonra Ahlat'ın zaptının zor olacağını düşünerek, Beğtemür'e ait olan Şemîran kalesini kuşattı ve burasını da aldı.

Buradan yine Beğtemür'e ait olan Malazgirt üzerine yürüdü. Mama Hatun kumandasındaki Erzurum askerleri de Takiyyüddîn'in yardımına geldiler. Takiyyüddîn Malazgirt önünde epeyce oyalandı. Şehirdekiler yardım gelmesinden ümitlerini kesince, teslim olmak için mühlet istediler. Bu mühletin dolmasına iki gün kala, 9 Ekim 1191 Cuma günü Takiyyüddîn Malazgirt önünde hastalanarak öldü. Yanında bulunan oğlu el-Melik el-Mansûr Nâsırüddin Muhammed, babasının ölümünü askerlerden sakladı. Malazgirt'i teslim alıp, Meyyâfârikin'e dönünce, askerlere babasının ölümünü bildirdi.

Takiyyüddîn hayatı boyunca, sayısız zaferler kazanmış ve Sultan'a en büyük yardımcı olmuş Eyyûbî ailesine mensup kişilerden birisidir. Babası Şâhinşah, Sultan'ın ağabeyisi olup, II. Haçlı Seferi sırasında Dımaşk'ın müdafaasında şehit düşmüştü. Kardeşi Ferruhşah

da Sultan'ın en büyük yardımcılarındandı. Ölümü üzerine, Sultan Fırat'ın batısındaki ona ait toprakları oğlu el-Melik el-Mansûr'a verdi. Bu aile Eyyûbîlerin Hanıa kolunun sahibi olup, değerli âlimler yetiştirmiştir. Meşhur Ebu'l-Fidâ bunlardan biridir. Sultan onun ölüm haberini 1 Kasım 1191 günü Remle önündeki ordugâhta aldı ve bir müddet askerlerden ve düşmandan sakladı. Ağladı ve etrafındakileri ağlattı.

Sultan, onun Diyarbekir ve Doğu Anadolu'da böyle kritik bir zamanda harekâta giriştiğine çok üzülmüştü. Takiyyüddin ordugâha dönmediği gibi, Cizre, Mardin ve Diyarbekir askerleri de dönmediler. Aynı şekilde Gökböri de geri dönmedi. O da Erbil'e gidince, oralardaki emîrliklerle uğraştı. Bu iki büyük kumandanın ve bahsedilen yerlerin askerlerinin dönmemesi, ordunun gücünü zayıflattı. Akkâ'nın düşüşünün sebeplerinden biri oldu.

Sultan'ın bu sırada attığı ikinci yanlış adım da Akkâ'daki birliği değiştirmek oldu. Şehirde Karakuş ve Ebu'l-Heycâ el-Semîn kumandasında 20.000'e yakın muharip, tacir, denizci, sanatkâr ve çeşitli meslek erbabı vardı. Bunlar el birliği yaparak, şehri müdafaa etmekte idiler. Yalnız, şehirde hüküm süren açlıktan, hastalıktan ve uzun süren mücadeleden yorgun düştüklerinden dolayı şikâyet etmekte idiler. Kışgelip deniz fırtınalı bir hal alınca, Frenkler şehri muhasara eden gemilerinin bir kısmını yakın limanlara gönderdiler. Denizden şehir ile irtibat yeniden kuruldu. Sultan bundan istifade ile kardeşi el-Melik el-Âdil'i Akkâ'daki birliği değiştirmekle görevlendirdi. Ebu'l-Heycâ el-Semîn kumandasındaki 10.000'den fazla muharip ve sanatkâr gemilerle şehirden çıkarılarak, Sayda sahibi Seyfeddîn Ali b. el-Meştûb kumandasında sayı ve kalite bakımından daha düşük birlikler şehre sokulmaya başlandı. Hatta, bazı askerlerin şehre girmek istememesi üzerine emekli durumundaki askerlerden bazıları onların yerine şehre girdiler. Çıkan sanatkârların yerine yenileri sokulamadı. Belki Sultan kendi oğullarından birini şehre soksaydı, bu mahzur biraz ortadan kalkardı. Ayrıca, ordudaki azınlıklara mensup kâtipler ve diğer görevliler işi biraz ciddiye almıyorlardı. Değiştirme işi ciddiye alınmıyordu. Değiştirme işlemi bu şekilde aksak yürürken, Haçlı donanması gelip ,şehrin dışarı ile irtibatını yeniden kesti. İmâdeddîn'e göre, şehirden 60 emîr çıkmış, bunların yerine 20 emîr girmiştir. Ayrıca, çıkan bir çok sanatkârın yerine yenileri konamamış, daha sonraları Karakuş içerdeki mancınıkları ve diğer müdafaa âletlerini kullanacak ve tamir edecek adam bulmakta güçlük çekmiştir.

Bundan başka Sultan Mısır'dan Akkâ'ya yeniden erzak ve gerekli eşyanın gönderilmesini emretmişti. Bunun üzerine, Mısır'dan 7 gemi

dolusu erzak ve eşya gönderildi. Bu gemiler 31 Aralık 1190 günü Akkâ önüne geldi. Müslümanlar şehrin surlarına hücum eden düşmanla uğraşırken, bir fırtına çıkıp, gemileri parçaladı ve batırdı. Müdafîler kendilerine bir sene kadar yetecek yardımdan mahrum oldular. Arkasından 5 Ocak 1191 günü şehrin surunun bir kısmı çöktü. Haçlılar, buraya karşı hücuma geçtiler. Müdafîler bunları da püskürtüp kısa bir zamanda yıkılan kısmı eskisinden daha sağlam yaptılar. İmâdeddîn, «Bütün bunlar büyük ve cüretli emîr Bahâeddîn Karakuş'un gayretleriyle oluyordu. Diğer emîrler bıkıp şehirden çıkmakta ısrar ettikleri halde, o çıkmak istemeyip orada kaldı. Sebatı kırılmadı» der(70). Bundan sonra zaman zaman iki taraf arasında denizde ve karada küçüklü büyüklü çarpışmalar eksik olmadı. Bütün bu çarpışmalar, Müslümanların başarısıyla neticelendi.

Kaynakların ittifakla anlattıklarına göre bu kış ordugâhtaki Frenkler için çok zor geçti. Salgın hastalığın yanında açlık da hüküm sürmekte idi. Ordugâhta açlıktan ve hastalıktan hergün yüzlerce kişi ölüyordu. Bunlar arasında kraliçe Sibylle ve Alman İmparatoru Frederich von Swaben da bulunuyordu. Bu sebeple, bir çok Frenk askeri Müslüman ordugâhına sığınıyordu. Bunlardan bir kısmı samimi Müslüman olup, daha sonra korsanlık yaptılar ve Haçlılara karşı çarpıştılar. Frenklerin bu perişan hali Mart ayında Sur'dan ve Avrupa'dan yeni takviyeler gelinceye kadar devam etti. Frenkler her ne pahasına olursa olsun mevzîlerini terk etmediler.

J. FRANSA VE İNGİLTERE KRALLARININ GELİŞİ VE AKKÂ'NIN DÜŞMESİ

Kudüs Haçlı Krallığı'nın asıl vârisi olan kraliçe Sibylle'in ölümü üzerine, ondan sonra ikinci vâris olduğu iddia edilen kız kardeşi İsabelle Haçlı reislerinin baskısı ile IV. Onfroi de Toron'dan boşandırılarak, Konrad ile evlendirildi. Böylece, Haçlıların ileride kurmayı düşündükleri krallık için kral Guy'ün rakibi ortaya çıktı. Sur şehrinin sahibi de Konrad olduğuna göre, durumu Guy'ün durumundan daha kuvvetli görülüyordu.

Diğer taraftan gerek Akkâ'da, gerekse Haçlı ordugâhında durum kritikti. Her iki taraf kış boyunca yeterli yardım alamamıştı. Haçlı ordugâhındaki durumun perişan olduğunu bilen Frenkler bu sene yardım göndermekte acele ettiler. Haçlı donanması Mart başında dönüp

(70) **el-Feth el-Kussî**, 459-460.

Akkâ'nın dışarı ile irtibatını kesti. Haçlılara gerek Avrupa'dan gerekse Sur'dan yardımlar geldi. Durumları düzelince, yeniden Akkâ'yı tazyike başladılar.

Bu arada, Fransa ve İngiltere krallarının gelmekte olduğuna dair haberlerin ulaşması üzerine, Haçlıların maneviyatı artı. Yukarıda, Fransız kralı Philipp Auguste ile İngiltere kralı Richard Ceur de Lion (Arslan Yürekli Richard)'ın Haçlı seferine katılmak için aralarındaki savaşa son verdiklerini söylemiştik. Her iki kral gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra, 4 Temmuz 1190 tarihinde donanmalarıyla yola çıktılar. Kışı Messina'da geçirdikten sonra, 30 Mart 1191 tarihinde önce Fransa kralı, ardından 10 Nisan'da İngiltere kralı doğuya hareket ettiler. Fransa kralı aralıksız yoluna devamla 20 Nisan 1191 Cumartesi günü bir çok gemiyle, yanında Bourgogne dükü III. Hugue ve Flandre kontu Philippe d'Alsace olduğu halde, Akkâ önüne geldi. Çok miktarda erzak, muhasara âleti ve şövalye getirmişti. Böylece, Haçlıların maneviyatı arttı ve Haçlı ordusunun kumandası onun eline geçti.

İngiltere kralı Richard'ın yolculuğu ise olaylı oldu. Gemileri fırtınaya tutularak önce Girit, sonra Rodos adasına sığınmak zorunda kaldı. Kız kardeşi Jeanne ile nişanlısı Berengeria'nın bulunduğu gemi ise Kıbrıs adasına doğru sürüklendi. Ve Limasol önlerinde demirledi. Adanın sahibi İsaakios Dukas Komnenos'un Haçlılara karşı tutumuna kızan ve buranın Haçlılar için sahip olduğu strateijk önemi gören Richard, adayı istîlâya başladı. Akkâ önündeki Haçlılardan da yardım alarak 21 Mayıs 1191 tarihinde İsaakios'u yenerek, adayı istilâ etti. 5 Haziran'a kadar Kıbrıs'ta kaldıktan sonra Limasol'dan hareketle 8 Haziran tarihinde Akkâ'daki Haçlı ordugâhına vardı. İkmal gemilerinden altısı Beyrut'taki Müslüman gemileri tarafından ele geçirilmişti. Onun gelmesiyle Frenklerin maddî ve manevî güçleri iyice arttı.

29 Mart'tan itibaren ülkelerine dönen Müslüman askerleri de gelmeye başladılar. 27 Haziran'da Hürremşah kumandasındaki Musul askerlerinin gelmesiyle, Müslümanların ikmali tamamlandı. Yalnız yukarıda anlattığımız gibi, Takiyyüddîn ve Gökböri dönmediler. Gittikleri yerlerde, topraklarını genişletmekle ve iç işlerinin tanzimiyle uğraştılar. Onların giriştiği toprak ilhakı harekâtı dolayısıyla, Erbîl'in doğusundaki toprakların askerleri, Cizre, Diyarbekir ve buralardaki Artuklu beyliklerinin askerleri de gelmemişlerdi. Sultan'ın ordusu eski gücünden önemli bir kısmını kaybetmişti. Hepsinden önemlisi ise Akkâ'daki müdafîlerle temasın kesilmesi ve şehre ikmal yapılamamasıydı. Ayrıca, yıllardan beri süren savaş dolayısıyla, askerler yorgun düşmüşlerdi. Yeni gelen Haçlı kuvvetleri ise dinçti.

Fransa kralı Philippe Auguste yanında çok miktarda muhasara malzemesi getirmişti. Haçlılar bu malzemelerle 7 büyük mancınık yaparak, 30 Mayıs 1191 günü diğer çeşitli muhasara âletlerinin de yardımıyla Akkâ surlarına karşı hücûma geçtiler. Ayrıca, Pizalılar tekerleklerle hareket eden dört katlı bir hücum kulesi yapmışlardı. Bunun birinci katı ahşap, ikinci katı kurşunla, üçüncü katı demirle, dördüncü katı bakırla kaplıydı. Düşman yeni yapılan 7 mancınıktan ve bu kuleden atılan çok büyük taşlarla şehrin surunu şiddetle bombardıman ediyordu. Güç durumda kalan müdafîler Sultan'dan ordunun taarruza geçirilerek, düşmanın tazyikinin hafifletilmesini istediler. Bunun üzerine, Sultan ordusunu savaş durumuna sokarak düşman mevzilerine yaklaştırdı. Düşmanın tazyiki gevşedi.

Philippe Auguste ile Richard Coeur de Lion'un Mühürleri

Müslümanlar, bu savaşta haydutları da kullanarak düşman karargâhına geceleri baskınlar yapıyorlar, ele geçirdikleri insan, hayvan ve eşyayı kaçırıyorlardı. Bunlar arasında bir süt çocuğu da vardı. Çocuğun anası İslâm ordugâhına gelerek Sultan'dan çocuğunun bulunmasını istedi. Sultan çocuğu araştırıp buldu. Anasına teslim ederek Haçlı ordugâhına gönderdi.

Düşmanın muhasarasını şiddetlendirmesi üzerine Sultan, karargâhını Haçlı ordugâhına yakın olan Tell el-İyâziyye'ye nakletti. 4 Haziran günü düşman şehre karşı hücumunu artırdı. Bu ve bunu takip eden günlerde düşman şehre baskısını artırınca Müslümanlar da Haçlı ordugâhına hücum ederek şehre olan düşman tazyikini azaltmaya çalışıyorlardı. Haçlılar ölülerini ve yaşama ihtimali az olan yaralılarını dahi şehrin surunun etrafındaki hendege atarak hendeğin bir kısmını doldurmaya gayret ediyorlardı. Müslüman müdafilerin bir kısmı düşmanla çarpışıyor, bir kısmı düşmanın hendeklere attığını temizlemeye çalışıyordu.

Bu şekilde iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar olurken 7 Haziran günü Frenkler barış müzakeresi için ilk adımı attılar. 8 Haziran günü İngiltere kralı Richard 25 büyük savaş gemisi, çok miktarda erzak, muharip ve at taşıyan gemiyle Haçlı ordugâhına geldi. Frenkler onun gelişini şenlik yaparak kutladılar. Richard en enerjik çağında, genç ve atılgan bir kişiydi. İbn el-Esîr onun hakkında, «Cesaret, harp hilesi, metanet bakımından zamanında benzeri yoktu. Müslümanlar onunla büyük bir bela ile karşı karşıya kaldılar» der(71). Bununla beraber, Richard iyi bir siyasî değildi. İhtiyatsız, bencil bir kişiliğe sahipti. Daha sonra başına gelen olaylar bunun doğruluğunu gösterecektir. Philippe Auguste ise ona göre daha iyi idareciydi. Salâhaddîn'e gelince, yaşı ilerlemiş ve hasta olmasına, eski enerjisine sahip olmamasına rağmen, geniş bir tecrübeye, çok yüksek insanî meziyetlere sahip cömert ve birleştirici bir kişiliğe sahipti. Hiç bir zaman kendisine olan güveni sarsacak bir harekette bulunmamıştı, bundan sonra da bulunmuyacaktır.

Bu sırada Akkâ'daki erzak iyice azalmıştı. Sultan Beyrut'tan büyük bir gemiye bol miktarda erzak yükleyip tecrübeli denizcilerle donatarak Akka'ya gönderdi. Bu gemi Akkâ'ya yaklaşınca 10 Haziran günü Richard komutasındaki Haçlı donanması tarafından sarıldı. Gemideki personel düşmandan sıyrılıp limana girmek için bütün gayretlerini sarfettiler. Nihayet, kurtulma ümidi kalmayınca teslim olmamak için gemiyi tahrip ederek batırdılar. Böylece şehir önemli bir takviyeden mahrum kaldı. Fakat, müdafiler bunun öcünü Pizalıların yaptığı kuleyi naftla yakarak aldılar.

Bu sırada Akkâ müdafileriyle Müslüman ordusu arasındaki haberleşme yüzücüler ve kös çalmak suretiyle sağlanıyordu. 14 Haziran

(71) İbn el-Esîr, **el-Kâmil**, XII, 64-65.

günü sabahleyin şehirden kös sesleri gelmeye başladı. Düşman şehre karşı büyük bir hücuma geçmişti. Sultan kösleriyle cevap vererek ordusuyla düşman mevzilerine saldırdı. Askerler hendekleri aşıp düşmanın mutfaklarının bulunduğu yere kadar ilerlediler. Bunun üzerine, düşman muhasarayı bırakarak orduya karşı döndü, iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Düşman mevzilerinin etrafında mızraklı kalkanlı yayalardan bir sur meydana getirdi. Sonra yayaları ve süvarileriyle Haçlılar hendek dışına çıkarak Müslümanlar üzerine hamle yaptılar. İki taraf arasında şiddetli bir çatışma oldu.

Bu sırada el-Melik el-Âdil'in yanına bir Haçlı elçisi gelerek Richard'ın Sultan'la konuşmak istediğini söyledi. Sultan elçiyi dinledikten sonra «Hükümdarlar, iki tarafın murahhasları bir karara vardıktan sonra buluşurlar. Birbirleriyle buluşup görüştükten sonra harbetmeleri doğru olmaz. Eğer, kral böyle bir şey istiyorsa iki tarafın heyetleri bir karara varsın, sonra bir tercüman vasıtasıyla konuşuruz» dedi(72). Aynı gün Akkâ müdafileri düşmanın muhasara âletlerinin bir çoğunu yaktılar. Fransa kralı üzüntüsünden hasta düştü.

23 Haziran günü iki taraf arasında Akkâ'nın kuzeyinde şiddetli çarpışmalar oldu. Düşman karargâhından iki kişi gelip Richard'ın kız kardeşi Jeanne'ın uşakları olduğunu söylediler. Richard'ın kral Guy'ü, Fransa kralının Konrad'ı desteklediğini, Frenkler arasında anlaşmazlıklar olduğu anlaşıldı.

Sultan tarafından bu sırada Halifeye gönderilen bir mektupta durum şöyle değerlendirilmekte ve acele yardım istenmektedir:

«Hizmetkârınız işi çetin ve şerri çok olan bu düşmanla ilgili haberleri sizi usandırmamak için ara verdi. İnsanlar hem muhasara eden, hem de muhasara edilen bir düşman görmemişlerdir. Düşman hendeklerine sığınmış, yardım geçmesine mâni oluyor. Hendekler içinde muhasara edilen düşmanın sayısı 5000 şövalye (süvari), 100.000 piyadeden az değil. Katil, harp ve esaret onları yedikçe denizden yenileri geliyor. Ordugâhlarında sayılamayacak kadar batı orduları, yabancı dillerde konuşanlar toplandı. Öyle ki, biri esir alınır veya iltica ederse onun dilini anlamak için çeşitli tercümanlara ihtiyaç oluyor. Biri ondan, başka biri birinci tercümandan, üçüncü kişi ikinci tercümandan tercüme ederek onun dediklerini anlatıyor. Askerlerimiz bıktılar ve usandılar, sabırları taşıncaya kadar katlandılar. Uzak yerlerden gelen

(72) İbn Şeddâd, 163; **el-Feth el-Kussî**, 501.

askerler gelinceye kadar hayvanları bîtap düşüyor, etkileri azalıyor. Gelince askerlerin ilk sözleri izin (destur) istemek oluyor. Onların usanmasını düşman duyunca maneviyatı artıyor.»

«Düşmanın hileleri türlü türlü. Bazen burçlarla bazen mancınıklarla, bazen debbâbelerle hücumediyor. Bazen lâğım açmak, bazen tünel açmak, bazen hendekleri doldurmak, bazen merdivenler kurmak için çalışıyor. Bazen gece bazen gündüz harbediyor. Bazen denizden gemilerle savaşıyor. En sonunda Frenkler karargâhlarının ortasında dikdörtgen şeklinde ve yuvarlak topraktan bir çok tepeler yaptılar. Bunların üzerine iskeleler kurdular. Toprak tepeleri sura doğru yaklaştırarak iskeleleri bunların üzerinde yürüttüler. Yarım ok atımı kadar sura yaklaştırdılar. Ateş ağaçtan burçlarda etkili olurdu. Bunlar ise, demirden burçlar, dev mancınıklar yapıyorlar. Atılan gülleler ve ateşli silâhlar etkili olmuyor» (73).

«Düşman şehrin muhasarasında inat ediyor. Bazı kısımlarda da lâğımlar açmaya başladı. Şehir büyük tehlike ile karşı karşıya. Yardımcı askerler şimdi gelmezse ne zaman gelecek İhtiyaç geçtikten sonra geleceğine hiç gelmesin. Bu an Müslümanların gevşekliği bırakıp uzaktan yakından harekete geçmeleri, bütün askerleriyle yardıma koşmaları zamanıdır... İnsan bu büyük görevi bırakır da nasıl yerinde oturur» (74).

Bu sırada gece gündüz bombardıman sonucunda şehir zayıflamış, müdafiler çarpışmaktan bîtap düşmüşlerdi. İngiltere kralı Richard hastalanmış ve Fransa kralı Philippe iyileşmişti. Frenkler sulh istiyormuş gibi elçiler göndererek Müslümanları oyalamak istiyorlardı. Bir gün Richard'ın elçisi gelerek tavuk ve meyve gibi yiyecekler istedi, bunları krala götürdü. 1 Temmuz günü bu elçi Mağripli bir Müslüman esiri hediye getirdi.

Frenkler bir taraftan elçi göndererek Müslümanların durumunu anlamak istiyorlar, diğer taraftan durmadan şehri bombardıman ediyorlardı. Fransa kralı, «Kötü Komşu» adındaki büyük bir mancınıkla Öküz Gözü burcunu dövüyor, müdafiler «Kötü Yeğen» adlı büyük bir mancınıkla buna cevap veriyorlardı. Frenkler bundan başka «Kedi» denen ve kudretli kancasıyla suru tahrip eden bir âletle, «Tanrı Tuzağı» denen büyük bir burçla, çeşitli mancınıklar ve burçlarla hücumlarına devam ediyorlardı. Müdafiler az olduğu için aralıksız ve uyku uyumadan çarpışmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Düşman ise kalabalık olduğundan nöbetleşe harbediyordu.

(73) **Ravzateyn**, II, 185; **Müferric**, II, 352-354; **el-Bark**'tan naklen.

(74) **el-Feth el-Kussî**, 500.

Frenkler, suru kâfi derecede tahrip ettiklerine kanaat getirdikten sonra, 2 Temmuz Salı günü umumî hücuma geçtiler. Şehirden kös sesleri gelmeye başladı. Salâhaddîn ordusuyla düşman mevzilerine hücuma geçti. Ordunun bir kısmı hendekleri geçip kıyıdaki çadırları ele geçirdi. Bu sefer düşman askerleri dönerek Müslümanları geri attılar. Fakat, bu sırada Akkâ garnizonu bir çıkış yaparak düşmanın muhasara âletlerinin çoğunu tahrip etti. Tahrip edilen âletler arasında «Kedi» ile «Tanrı Tuzeği» burcu da vardı. Her iki cephede çarpışmalar iki gün boyunca bütün şiddetiyle devam etti. Düşman Aubri Clement kumandasındaki şövalyelerle 3 Temmuz günü Öküz Gözü burcuna hücum etmiş, müdafilerin kahramanca çarpışması üzerine 150 kadar ünlü şövalye zayiat vererek çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Ölenler arasında Aubri ve 6 Frenk büyüğü vardı. Frenkler bunun üzerine savaşı durdurup üç gün matem yaptılar.

Yine 3 Temmuz günü müdafiler bîtap düştüklerini ve düşmana mâni olunmazsa şehrin düşmesinin kaçınılmaz olduğunu bildirdiler. Aynı gün müdafîlerin kumandanı Seyfeddîn Ali b. el-Meştûb, düşmandan izin alıp Fransa kralının yanına gitti. Ona «Biz sizin şehirlerinizi alırken halkı aman isterse onlara aman verir, istedikleri yere gönderirdik. Aman vermeniz şartıyla şehri teslim edeceğiz» dedi. Kral «Ben hükmümü kendim veririm. Sur yıkıldıktan sonra mı aman diliyorsunuz?» dedi. Seyfeddîn b. el-Meştûb cesur bir edâ ile krala «Biz hepimiz öldürülmeden şehri size teslim etmeyiz. Bu taktirde sizin ölümünüz bizimkinden önce olur. Bizim herbirimiz sizden 50 kişi öldürmeden öldürülmez. Arslanın inini başkasına teslim ettiği görülmüş mü?» diye cevap verip şehre döndü(75).

Seyfeddîn şehre dönünce durumu arkadaşlarına bildirdi. Korkuya kapılan bazı kişiler bir sandalla geceleyin şehirden gizlice kaçarak 4 Temmuz günü ordugâha geldiler. Bunlar arasında İzzeddîn Ersel, Hüsameddîn Temürtaş, Sungur el-Vişâkî gibi kahramanlığıyla ünlü kişiler vardı. Sultan kaçanların dirliklerini ellerinden alıp bundan sonra onları meclislerine kabul etmedi. Kaçanlar arasında Nâsıriyye Candarları'nın reisi Abdülkâdir el-Halebî de vardı. Sultan'ın gazabını görünce geceleyin geri döndü, düşmana esir düştü. Bir yıl sonra Sultan 800 dinar ödeyerek onu esirlikten kurtardı.

Bu sırada Sultan, Gökböri'ye gönderdiği bir mektupta şöyle der: «Frenk kralları ve orduları geldiler. Şimdi mancınıkları çok. Bombardımanla surun bir kısmını yıktılar. Lâğım açılan yerlerden surda gedikler açıldı. Felâket büyüdü. Düşman şehre hücum edince biz de düş-

(75) **el-Feth el-Kussî**, 505; İbn Şeddâd, 168.

mana hücum ettik. Fakat düşman suru ve hendeğiyle kendini koruyor. Şehirdeki emirlerden Allah'a güvenleri az olanlar, karşı karşıya kaldıkları tehlikeyi görünce ordugâha kaçtılar. Cephede Müslümanlara ihanet ettiler. Onların kaçması düşmanın tamamı artırdı. Şehirde kalan arkadaşlarımız ölümü hiçe sayıp kendilerinin bir kaç misli düşman öldürmedikçe şehri teslim etmemeye, ellerinden gelen her türlü gayreti göstermeye yemin ettiler. Frenklerle teslim konusunu konuşmuşlardı. Onların aşırı istekte bulunması üzerine, sabredip ellerini düşmana uzattılar. Bazen müdafaa duvarlarından, bazan açılan gediklerden düşmanı dışarı atıyorlar. Düşman ise mahvolacağını bildiği için hendeklerinin dışına çıkmıyor» (76).

4 Temmuz günü Sultan düşmanın hendeklerini doldurarak karargâhına girmeye karar verdi. Fakat emîrleri buna mâni oldular. Bu günkü çarpışmalarda Sârimeddîn Kaymaz, İzzeddîn Cürdîk ve Seyfeddîn b. el-Meştûb'un kardeşi Cenâh gibi kahramanlar düşman mevzilerine hücum ederek büyük bir imtihan verdiler. Aynı günü Richard üç adam gönderip Sultan'dan kar ve meyve istedi. Elçiler izin alarak ordu çarşısında dolaştılar. Sultan onlara kralın istediklerini vererek gönderdi.

Sultan, Akkâ'nın düşmesinin kaçınılmaz olduğuna kanaat getirmişti. Müdafilere haber göndererek şehrin kuzey tarafından bir yarma harekâtında bulunmalarını istedi. Askerler 4 ve 5 Temmuz gecelerini bu sebeple at üzerinde geçirdiler.

6 Temmuz günü Renaud de Sidon Frenkler adına müzakerelerde bulunmak için ordugâha geldi. Sultan kardeşi el-Melik el-Âdil'i onunla müzakere yapması için görevlendirdi. Frenklerin, Akkâ'daki müdafilere aman verilmesi karşılığında, bütün Kudüs Haçlı Krallığı topraklarını, alınan Frenk esirleri ile Gerçek Haç'ı geri istemeleri üzerine müzakere kesildi. Aynı günü müdafiler Sultan'a haber göndererek sonuna kadar düşmana karşı duracaklarını, düşmana boyun eğilmemesini ve çarpışmaya devam edilmesini bildirdiler. 9 ve 11 Temmuz günleri Sultan'a yeni yardımcı kuvvetler geldi. Müdafiler 11 Temmuz günü düşmanın giriştiği yeni bir hücumu da püskürttüler.

Bu sırada Konrad aracılığıyla müdafilerle Frenkler arasında müzakereler devam ediyordu. Müdafilerin kayıtsız şartsız teslim olmayacağını anlayan düşman şartlarını yumuşatmıştı. Bunun üzerine, müdafilerin kumandanı Seyfeddîn Ali b. el-Meştûb 12 Temmuz günü ye-

(76) **el-Feth el-Kussî**, 507.

niden Frenk ordugâhına gitti. Yapılan müzakere sonunda şehrin içindeki âletler, silâhlar ve gemilerle birlikte teslim edilmesi, 1500 âdî, 100 sayılı Frenk esirinin ve Gerçek Haç'ın iadesi, 200.000 dinar fidye ödenmesi şartıyla müdafiler ve halkın şahsî mallarıyla şehirden çıkıp gitmeleri üzerinde iki taraf arasında anlaşmaya varıldı. Aracı olduğu için, ayrıca Konrad'a 10.000, adamlarına 4000 dinar ödenecekti. İki ay içinde bu şartlar yerine getirilmezse müdafiler esir sayılacaklardı. Durum Sultan'a bildirildi. Sultan önce müdafilerin böyle bir anlaşma yapmalarına kızdı ise de, durumu kabul etmeye mecburdu ve öyle oldu.

K. AKKÂ'NIN DÜŞMESİ ÜZERİNE MEYDANA GELEN GELİŞMELER

Böylece, iki seneye yakın süren Akkâ müdafaası başarısızlıkla neticelendi. Akkâ iyice tahkim edilmiş bir şehir olup içinde çok miktarda silâh ve gereç vardı. Bir müdafaa hattı durumundaydı. Yalnız, şehir deniz kıyısında olduğu için Frenkler muazzam donanmalarıyla şehrin yardım almasına mâni oldular, kendi ikmallerini gemilerle kolayca yaptılar. Diyebiliriz ki, Akkâ'nın düşmesinde en büyük rolü deniz gücü oynamıştır. Denizden yardım almasalardı Akkâ önündeki Haçlıların bu kadar inatla dayanabilmeleri mümkün olmazdı. Ayrıca bu deniz gücü Haçlılara yıpranmamış kuvvetler getirilmesini sağladı. Eğer Alman Haçlıları gibi, diğer Haçlılar da karadan gelselerdi, Akkâ'ya ulaşıncaya kadar yıpranırlar, güçlerinden çok şey kaybederlerdi. Deniz gücünün kendileri için arzettiği ehemmiyeti iyi bilen Haçlılar, bundan sonraki harekâtlarını da donanmanın desteğinde sahil boyunca devam ettireceklerdir. Asıl gayeleri Kudüs'ün kurtarılması ve Kudüs Haçlı Krallığı'nın yeniden ihyası olduğu halde, donanmanın desteğinden mahrum olunca karada mahsur kalacaklarını bildikleri için, sahil boyunda küçük bir toprak parçasının geri alınması ile yetinecekler, yeni krallığın başkenti Kudüs değil Akkâ olacaktır.

İki yıla yakın devam eden Akkâ müdafaası sırasında Müslümanların zayiatı pek fazla değildir. Akkâ'da esir düşen müdafilerin sayısı ise 3000 civarındadır. Açlıktan ve hastalıktan kırılanlar, deniz kazasında kaybolanlar dışında Frenklerin zayiatı 50.000. ilâ 60.000 arasında değişmektedir. Bu muhasara Ortaçağın en çetin muhasaralarından biri olmuş, her iki taraf bütün savaş sanat ve maharetlerini ortaya koymuşlardır. Akkâ'nın düşmesi üzerine Sultan tarafından etrafa gönderilen mektuplarda müdafilerin kahramanlığı övülmekte, düşmanın zayiatı rakamlar verilerek belirtilmektedir. Yenilginin sebepleri arasında yukarıda bahsedilen hususlar sıralanmaktadır. Bu mektuplardan bazı parçaların özetleri şöyledir:

«Düşmanın Akkâ üzerine yürüyüp şehri muhasara ettiği malumunuzdur. Düşmanın orduları dalga dalga oraya geldiler. Deniz oraya dalgaları kadar düşman askeri getirdi. Şehrin önüne çöküp çadırlarını kurdular. Harp ateşini tutuşturdular. Kuşatmaları iki sene uzadı. Her sene deniz, dalgaları sayısınca düşman gemisi getirdi. Dağlar gibi gemileri dolu olarak geldiler. Düşmanın şaki hükümdarları, azgın şeytanları canlarıyla ve mallarıyla gelmekte yarış ettiler. Kiliselerinin nefis eşyalarını, hazinelerini taşıdılar. Adamlarının ve kahramanlarının en meşhurlarını getirdiler. Durmadan yaptıkları burçlarla ve mancınıklarla şehrin burçlarını ve surlarını dövdüler... Binlercesi ölüyor, binlercesi ölmek için koşuyordu. Kıtlık ve hastalık dolayısıyla ölenler dışında, muharebede ölenlerin sayısı 50.000'i aştı. Mübalâğa etmiyoruz, gözlerimizle gördüklerimizi yazıyoruz.»

«Alman, Fransız, İngiliz kralları ve diğer hükümdarlar geldiler. Savaş ve yük gemileriyle süvari ve at getirdiler. Gelen her gemi sanki bir şehirdi. Şehri denizden ve karadan kuşattılar. Girene ve çıkana mâni olup erzak ve silâh taşıyanın yolunu kestiler. Tepe gibi burçlarla, büyük mancınıklarla, Dabbet el-Arz gibi debbâbelerle şehre hücuma geçtiler. Bundan başka, düşman bizden tarafa hendek kazdı. Etrafını surla çevirdi. Siperleri ve kalkanları ile korundu. Muharebe için oradan çıkılmıyor, girişleri dar olduğu için oraya girilmiyordu.»

«Vaziyet bu şekilde devam ediyor, şehirdeki muharipler canlarıyla başlarıyla savaşıyorlardı. Kimi yaralanıyor, kimi ölüyordu. Müdafilerin sayısı azalıyordu. Bu sırada onlardan habersiz aralarındaki meşhur kumandanlardan bazıları şehirden kaçtılar. Kalanların maneviyatı bozuldu. Bununla beraber, kalan müdafiler sabredip düşmanın hücumlarını püskürttüler. Düşman lâğım açarak surun bir kısmını yıktı. Açılan gedikten girmek istedi. Öldürülerek ve yaralanarak geri çevrildi. Arkadaşlarımız vücutları ile açılan gedikleri kapadılar. Düşmanın lâğımcıları durmadan lâğım açıp ateşliyorlar, gedikleri genişletiyorlardı. Nihayet, surun bazı kesimleri çöküp harabe haline geldi. Arkadaşlarımızı dehşetli şeyler korkutmuyor, yıkılmak üzere olan surlar sakındırmıyordu. Ellerinde kılıçlarla çarpışıyorlar, felâketlere koşuyorlardı. Cesaretleri ile sura çıkanları kovalıyorlar, zırhlı düşmanları doğruyorlardı. Düşmanla karşılaşınca onu darmadağın ediyorlardı. O kadar ki, surun yerine düşman cesetlerinden sur yaptılar, savaş alanlarında düşman cesetlerinden tepeler oluşturdular.»

«Durmadan öldürüyorlar ve öldürülüyorlardı. Kılıçlarını düşman kanı ile suluyorlardı. Ömürlerini misafir uğurlar gibi uğurluyorlar, silâh darbelerini tatlı buluyorlardı. Nihayet, muharebe surlardan kıyıdaki evlere intikal etti. Bununla beraber, açılan gedikleri tıkamak ve

düşmanı defetmekle meşgul oldular. Düşman arkadaşlarımızın ölümü severek karşıladıklarını, onları dize getiremeyeceğini, sağ oldukça şehri terk etmeyeceklerini görünce aman verdi... Arkadaşlarımız sarfettikleri gayretle şeref kazandılar, alçalmadılar. Allah yolunda başlarına felâket gelince gevşemediler. Allahın takdirinin önüne geçilmez. Bir şehir elden gitti ise, din ve şeref elden gitmedi» (77).

Gökböri'ye gönderilen mektuptan bazı parçalar :

«Akkâ'nın başına gelen malumunuz. Düşman bütün adamları ile denizden geldi. Maksadı İslâm'ın mukavemet merkezini ele geçirmekti... Düşman hangi çareye başvurdu ise bozduk. Ne zaman mancınıklar ve burçlar kurup ileri sürdülerse, yaktık ve tahrip ettik. Hileleri fayda vermedi. Yapılan çeşitli çarpışmalarda Frenklerden 50.000 civarında süvari ve yaya öldürüldü. Biz onları mahvettik sandığımızda birde gördük ki, artıyorlar, yerlerine başkaları geliyor.»

«Bu hicrî sene başında (29 Ocak 1191) Akkâ'da bulunan arkadaşlarımıza acıdık. Bunlar cihad yolunda ellerinden gelen gayreti sarf ettiler dedik. Şehirdeki birliği değiştirmeye karar verdik. Orada her çeşit kahramandan 10.000'den fazla adam vardı. Bunlar çıktı, şehre daha az adam girdi. Girenler aynı kalitede değildi. Zira, değiştirme işleri tamamlanmadan düşman gemileri gelip denizi kapattılar. Başka senelerin aksine Frenk hükümdarları kesin azim ve gemiler dolusu kuvvetle geldiler, ülkelerini boş bıraktılar. Fransa ve İngiltere kralları süvarilerini ve yayalarını getirdiler. Bütün gayretleri ve vahşetleriyle surlara hücuma geçtiler. Çeşitli burçlar, büyük mancınıklar, korkunç âletler ve belâ yüklü debbâbeler yaptılar. Tek bir yere 13 tane mancınık diktiler. Bombardımanlarla surun taşlarını düşürdüler, müdafaa duvarlarını yıktılar. Hendeği doldurmaya, surda lâğım açmaya başladılar. Şehirden, dinden dönen ve düşman lâğımcılarına yardım eden bazı lâğımcılar kaçtı. Bunun neticesi surun duvarları ve burçları yıkıldı. Açılan gediğe küfrün ululari ve kuvvetlileri hücum ettiler. Arkadaşlarımız buna rağmen sebat gösterip düşmanı perişan ettiler. Açılan gediği vücutları ile tıkadılar, düşmanın attığı taşları başlarına miğfer yaptılar. Atılan oklara karşı yüzlerini siper ettiler. Her hücumda düşmanı dağıttılar, hepsi şerefli kişiler gibi çarpıştılar. Ölüm karşısında yılmadılar. Fakat, bazı emîrler onlara ihânet ettiler. Utanmayı bırakıp yaşamayı tercih ettiler. Küçük bir gemi ile kaçtılar. Hakaret ve ar yarasını kılıç yarasına tercih ettiler. Küfrün yılanlarını şerefli kimseleri sokma tamaına düşürdüler.»

«Buna rağmen arkadaşlarımız boyun eğmediler. Darbelere darbe-

(77) **el-Feth el-Kussi**, 514-519.

lerle cevap verdiler. Durmadan silâhlarını kullanıyorlar, tehlikelere boyun eğmiyorlardı. Nihayet, muharebe surlardan sokaklara sıçradı. Düşman şehre kılıç hükmünde amanla girdi (Müslümanların Kudüs'ü geri alması gibi). Allah'ın takdiri bir yana, zayıflatıcı sebepler meydana gelmese idi, şehir düşmana boyun eğmezdi. Bir şehir elden gitti ise, din ve devlet elden gitmedi ya? Allah bu felâket ile uyuyanları uyandırsın. Biz halen düşmanın hendeklerini kuşatmış, boğazını sıkmış vaziyetteyiz. Mezarları sırtlanların karnı olacaklar mevzilerinden çıkıyorlar. Nereye giderlerse karşılarına çıkıyoruz» (78).

Frenkler anlaşmanın yapıldığı 12 Temmuz 1191 Cuma günü şehre girdiler. Anlaşmanın yerine getirilmesini beklemek için Akkâ'daki müdafileri rehin olarak tutukladılar. Şehri yağma ettiler. Camileri kiliseye çevirdiler. Sultan çok üzgündü. O gece arkadaşlarıyla durumu müzakere ettikten sonra düşmanı tazyikin manası kalmadığına ve karargâhı Şefriamm'a taşımaya karar verdiler. 14 Temmuz'da öncü kuvveti bıraktıktan sonra kendisi de karargâha döndü.

Bugün Karakuş'un hacibi Akkuş ile üç Frenk elçisi Akkâ'dan çıkarak Sultan'ın karargâhına geldiler. Yapılan anlaşmanın bir suretini verdiler. Akkuş, «Bir ay geçmeden fidyenin yarısını (100.000 dinar), bütün iade edilecek esirleri (1600 kişi), Gerçek Haç'ı bize yetiştirin. Bunlar gecikirse esarete düşeceğiz. Fidyenin kalan kısmı için bir ay daha bekleyecekler» dedi. Sultan emîrlerini ve müşavirlerini toplayıp meseleyi konuştuktan sonra, elçilere isteklerinin yerine getirileceğini bildirdi. Elçiler birgün sonra iade edilecek esirleri tespit etmek için Dımaşk'a gittiler.

24 Temmuz günü Frenkler mevzilerinden çıkarak çarpışmak için tertiplendiler. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Müslümanlar düşmanı mevzilerine kadar kovdular. Akkâ'nın öcünün bir kısmını aldılar. Aynı gün Dımaşk'a giden Frenk elçileri 4 meşhur Frenk esiri ile beraber döndüler. Yeni bir Frenk elçisi daha gelip Akkâ'daki Müslümanların durumunu görüştü. Frenkler arasında çeşitli ihtilâflar vardı. Richard, Alman ordusu kumandanı Avusturya hertzügü Leopold Von Örderich'in bayrağının, kendi bayrağı yanına dikilmesine kızmış ve onun bayrağını Akkâ surunun hendeğine attırmıştı. Buna çok kızan Leopold ile Alman Haçlılarından bir kısmı memleketlerine dönmeye karar vermişlerdi. Guy taraftarlarıyla Konrad taraftarları arasında yeni tanzim edilecek krallık için taht kavgası vardı. Avrupa'dan gelen Hçlılar doğulu Haçlıları sevmiyorlardı. Yerli Frenklerle, Fransızlar ve Almanlar Konrad'ı destekliyorlar, İngilizler ve İtalyanlar Guy tarafı-

(78) **el-Feth el-Kussî**, 521-534.

nı tutuyorlardı. Ayrıca, Akkâ'nın eski yerlileri Frenkler evlerinin kendilerine verilmesini istiyorlardı. 27-28 Temmuz günleri Haçlı reislerinin yaptıkları bir toplantıda Guy'un ölümüne kadar kral kalması, onun ölümünden sonra Konrad'ın geçmesi kararlaştırıldı. Bundan birkaç gün sonra Richard ile arasında büyük bir anlaşmazlık çıkmasından endişelenen Fransa kralı Philippe askerlerini bırakarak ülkesine döndü.

Bu arada Haçlılar elçi üzerine elçi gönderiyorlar, yeni yeni şartlar ileri sürüyorlardı. Sultan, fidyenin ilk taksidi 100.000 dinar ile 600 Frenk esirini ve Gerçek Haç'ı karargâhına getirtmişti. Bunlar Frenk elçilerine gösterildi. Frenkler Müslümanları aldatarak fidyenin bir kısmını almak istiyorlardı. Sultan ise, rehin bırakılacak bazı kişiler dışında, bir garanti verilmeden veya Akkâ'daki Müslümanlar iade edilmeden, ilk taksidi, Frenk esirleri ve Gerçek Haç'ı vermek istemiyordu. Ve düşüncesinde de haklı idi.

İngiltere kıralı Richard kendi isteklerinin kayıtsız ve şartsız yerine getirilmesini istiyordu. 13 Ağustos günü Frenkler karargâhları dışına çıktıktan sonra 20 Ağustos Salı gününe kadar harekâtta bulunmadılar. 20 Ağustos Salı günü ikindi vakti, Akkâ esirlerinden büyük fidye koparılacak esirler ve çeşitli işler görecek ustalar dışındakileri iplere bağlayıp Akkâ Çayırı'na çıkardılar. Suvarileri bunların üzerine birden hamle yapıp hepsini kılıçtan geçirdiler. Bu gün öncü birlikleri ile düşman arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Geceleyin düşman yeniden karargâhına çekildi. İbn Şeddâd'a göre öldürülen Müslüman esirlerin sayısı 3.000, Ambroise'a göre 2700 kişidir. Akkâ'nın teslim şartlarıyla Kudüs'ün teslim şartları aynı idi. Halbuki, Müslümanlar Kudüs'te esir düşen Haçlılara ne kadar insanca davranmışlar, Haçlı tarihçilerinin dahi övgülerine mazhar olmuşlardı. Haçlılar ise buna dört sene sonra barbarca cevap vermişlerdir. Batılıların büyük çoğunluğu bu gün dahi insan haklarını kendi menfaatlerine uygun bir şekilde anlamakta ve yorumlamaktadırlar.

L. FRENKLERİN ASKALAN'A DOĞRU HAREKETLERİ

Bu sırada herhangi bir Haçlı taarruzuna karşı, Askalan ve Dârûm dışında, güney sahilindeki kaleler boşaltılıp tahrip edilmişti. Haçlıların asıl hedefi Kudüs'ü geri almak olduğuna göre, Akkâ'dan sonra hareketleri bu istikamette olacaktı. Frenkler 21 Ağustos 1191 Salı günü karargâhlarını boşaltarak Akkâ'nın güneyine geçtiler. Sultan bazı tecrübeli kumandanlarını Haçlıların geçecekleri yerler ile buralardaki muharebeye elverişli alanlar konusunda keşifle görevlendirdikten son-

ra, Haçlılarla yapılacak muharebe alanlarını tespit etti. Bölgeyi müdfaa için, Akkâ'ya yakın kalelere takviye birlikler gönderdi.

Frenklerin 24 Ağustos gecesi güney istikametinde, donanmalarının desteğinde, sahil boyunca harekâta geçecekleri anlaşıldı. Sultan ordusunu tertip etti. Ordu çarşısının ve ağırlıkların orduyu takip etmesini emretti. Ordu çarşısı çok büyüktü. Yedi bin mağazadan meydana geliyordu. Askerlerin yanında aylarca yetecek yiyecek vardı. Yükleri taşıyacak hayvan bulmakta güçlük çekildiği için, bu harekât esnasında askerlerin ve tüccarların pek çok malı telef oldu. Orduda fiyatlar anormal derecede arttı. Sabah olunca Haçlılar donanmalarıyla denize paralel olarak güney istikmetinde harekete geçtiler. Sayıları çok olan genel kadınları Akkâ'da bırakmışlar, sadece hizmetçileri, çamaşırcıları ve hac yapmak isteyen kadınları yanlarına almışlardı. Yandan yapılacak muhtemel bir Müslüman taarruzuna karşı hemen cephe alabilmek için Haçlı ordusunun merkezi ortada, sol cenahı arkada, sağ cenahı önde bulunuyordu. Müslümanlar da aynı şekilde Haçlı ordusunu takip ediyorlardı. Bir müddet sonra Müslüman ordusunun öncüleri düşmanın artçılarına saldırdılar. Bu kısmı bozguna uğrattılar. Bunun üzerine Jacques d'Avesnes, Hugue de Tiberiade, Guillaume de Barre kumandasındaki şövalyeler, daha sonra Richard gelerek ardçıları imha olmaktan kurtardılar. Haçlıların ağırlıkları denizden gemilerle, Müslümanların ağırlıkları iç kısımdan hayvanlarla nakliliyordu.

25 Ağustos günü düşman, bir gün önceki hücumun etkisini silmek için, Hayfa'da konakladı. Sultan da düşmanı tazyik edecek müsait arazinin keşfiyle uğraştı. Kaysariyye'nin bulunduğu yerin düşmanla çatışmaya müsait olduğuna karar verildi. Çavuşa askerlerin savaş tertibi almalarını söylemesini emretti. Durumu emirleri ve müşavirleriyle birlikte müzakere ettikten sonra, 27 Ağustos sabahı Kaysariyye nehri yanında konakladı. Bu sırada alınan bazı düşman esirleri Sultan'ın yanına getirildi. Akkâ'da esir düşen Müslümanların üzüntüsü dolayısıyla, bu esirlerin öldürülmesini emretti. Bu esirler arasında bir düşman büyüğü de vardı. Sultan, ordularının durumu ve Akkâ esirlerinin öldürülmesi konusunda onu sorguya çekti. Orduları hakkında bilgi verdikten sonra, 24 Ağustos günü fena hırpalandıklarını, Haçlıların Akkâ'dan takviye almak için beklediklerini, Akkâ esirlerinin ise Richard'ın emriyle öldürüldüklerini söyledi. Esir bundan sonra öldürüldü.

29 Ağustos günü düşman yeni takviyeler alarak Hayfa'dan Kaysariyye'ye doğru ilerledi. Bu arada askerler düşman ordusundan yakaladıkları esirleri getiriyorlar ve daha sonra bu esirler öldürülüyordu. 31 Ağustos günü düşmanın hareket halinde olduğu bildirildi. Haç-

ılar bu defa daha tedbirli hareket ediyorlardı. Önde (sağ kanatta) kral Guy emrindeki yerli Frenkler, ortada Richard, Bourgogne dükü Hugue kumandasında İngilizler ve Fransızlar, arkada (sol kanatta) Hugue de Tiberiade ve diğer Frenkler vardı. Her üç grup atlılarını ortasına almış ve yayalarından bir sur ile çevirmişti. Yayaların üzerinde zırhlar, keçe yelekler vardı. Merkezin ortasında bir araba üzerinde Haçlı bayrağı bulunuyordu. Müslüman öncüleri düşmanı tazyik ediyor, düşman piyadeleri zembereklerle onların üzerine ok atıyordu. Düşman piyadesinin bir kısmı deniz kıyısından gemilere yakın yerden giderek istirahat ediyor, diğer piyadeler yorulunca onlarla yer değiştiriyorlardı.

1 — Kaysariyye Meydan Muharebesi:

1 Eylül Pazartesi günü Frenkler yeniden harekete geçtiler. Sultan hassa birliği ve ordusuyla onları tazyik etmeye başladı. Düşman her şeye rağmen tertibini bozmuyordu. Bugün şiddetli çarpışmalar oldu. Kral Richard hafif yaralandı. Düşman çok hırpalandı. Yolu üzerinde küçük bir göl başında konaklamak istediyse de Müslümanlar düşmanı oradan uzaklaştırdılar. Düşman öğle vakti Nehr el-Kasab'ın denize döküldüğü yerde konakladı. Bunun üzerine, Müslüman askerleri geri döndüler. Bugünkü çarpışmalarda Sultan'ın memlûklerinden Müslümanların ünlü süvarisi Uzun Ayaz şehit düştü. Atı tökezleyince yere düşmüş, üzerindeki zırhın ağırlığı dolayısıyle kaçamamıştı. İmâdeddin onun için, «Atılgan reis, yırtıcı kahraman... askerler içinde çarpışmak için atına ilk binen ve atından en son inen kişiydi. Başkaları kaçsa o düşmana hücum ederdi. İki saf arasında atı üzerinde durur, düşman şövalyelerini mübarezeye çağırırdı. Ona karşı çıkanlar mutlaka ecel şerbetini içerlerdi» der(79). Müslümanlar bu kahramanın ölümüne çok üzüldüler. Bu gün Frenklerden 1000 kişi yaralandı, pek çok kişi öldürüldü.

2 — Arsuf Meydan Muharebesi:

Düşman 2 ve 3 Eylül günlerinde Kaysariyye'deki karargâhında kaldı. Ve Akkâ'dan 8 gemilik takviye kuvveti aldı. Sultan yaklaşan Türkmen kuvvetlerini beklemek ve düşmanla karşılaşacak müsait araziyi keşfetmekle vaktini geçirdi. Arsuf yakınında uygun bir arazi buldu. 4 Eylül günü Richard ile el-Melik el-Âdil buluştular. Richard sulh için eski Kudüs Krallığı topraklarının iadesini isteyince müzakereler kesildi. Sultan 5 Eylül günü alınan esirler ve öncü kuvvetler vasıtasıyla

(79) el-Feth el-Kussî, 539-540.

düşmana dair haberleri değerlendirdi. Düşmanın ilerlemek konusunda ısrarlı olduğunu öğrenince ağırlıkları Avcâ'ya gönderdi. 6 Eylül Cumartesi sabahı Frenklerin donanmalarının himayesinde sahilden Arsuf'a doğru hareket ettiklerini öğrendi. Bunun üzerine ordusunu harp nizamına sokup hücum birlikleri çıkardı. Frenklerin en önünde Templier şövalyeleri, sonra Bretonlar, sonra Angevinler, sonra Guy kumandasındaki çeşitli askerler, sonra Normanlar ve İngilizler, arkada (sol cenahta) ise Fransızlar, Hospitalier şövalyeleri, Jeaque d'Avesnes kumandasındaki Flamanlar v.s. bulunuyordu. Müslüman ordusunun merkezinde Sultan, onun sağında el-Melik el-Afdal, Musul askerleri, Kaymaz el-Necmî, en sağda el-Melik el-Âdil vardı. Sultan'ın solunda Sincar ve Halep askerleri ve Mısır askerlerinin bir kısmı vardı.

Düşman Arsuf'a yaklaşınca hücum müfrezeleri düşmanı ok yağmuruna tutmaya başladılar. Diğer birlikler kara tarafından düşmanı sardılar. Sultan birliklerin bir kısmını ihtiyatta tutuyordu. Kösler ve nakkaralar çalınıyordu. Ambroise'in ifadesine göre 30.000'den fazla atlı Türk, emirlerinin önlerinde, kösler çalarak ve naralar atarak Haçlı ordusu üzerine hücum etmiş, onları Zencilerden ve Bedevilerden meydana gelen yayalar takip etmiştir. Hıttîn savaşında dahi 12.000 süvari olduğuna göre, Ambroise'ın verdiği bu sayının mübalâgalı olduğunda şüphe yoktur. Atlı sayısı büyük bir ihtimalle 10.000 kişi civarındaydı.

Haçlılar fena sıkıştırılmışlardı. Bir taraflarını denize verdiklerinden yeni bir Hıttîn tehlikesinden kurtuldular. Sultan ordusunun safları arasında dolaşarak askerleri savaşa teşvik ediyordu. Frenklerin durumlarının güçlüğünü gören yayalar ve Bedeviler ganimetten pay alabilmek için muharebe hatlarına iyice yaklaşmışlardı. Frenkler içinse ne pahasına olursa olsun kesin bir hamle yapmaktan başka çare yoktu. Bunun üzerine, Frenk süvarileri yayalarının ortasında yeniden hücum düzenine girerek uzun mızraklarıyla Müslümanların üzerine âni bir saldırıda bulundular. Müslüman ordusunun sol kanadı bozuldu. Merkez ile sağ kanat ise yerinde idi. Bunun üzerine, Sultan ihtiyatta tuttuğu hassa birliğini muharebeye soktu. Müslümanların sağ kanadının karşı taarruzu da gelişti. el-Melik el-Âdil kumandasındaki birlikler düşmanın sol kanadından bazı müfrezeleri koparıp imha ettiler. Bunlar arasında Haçlıların ünlü şövalyesi Jeacque d'Avesnes ve bazı meşhur Frenk şövalyeleri de vardı. Müslümanların karşı taarruzunun gelişmesi üzerine düşman süvarileri çekildiler. Haçlılar Arsuf'u geçip yanında akan bir su kıyısında karargâhlarını kurdular. Sultan da ağırlıklarının yanına döndü. Bu savaşta Müslümanlardan Emîr-Şikâr Mûsek, Kaymaz el-Âdilî ve Akkuş şehit düştüler. Ölenlerden diğerleri muharebe hatlarına çok yaklaşmış olan yayalardan ve halktandı.

Bu muharebede her iki taraf hırpalanmış, biri diğerine karşı tam bir üstünlük sağlayamamıştı. Bazı Haçlı tarihçileri bu savaşı Haçlı ordusu için büyük başarı kabul ederek Richard'ın neden Kudüs üzerine yürümediğine hayret ederler. Halbuki, Sultan ertesi günü ordusuyla Haçlıları yeniden tazyik etmiş onlar yeni bir çatışmayı göze alamamışlardır. Gerçekte ise, Haçlılar bu savaşta, ânî bir hücumla Müslümanları püskürterek, içlerine düştükleri güç durumdan kendilerini kurtarmaktan başka bir başarı elde edememişlerdir. Richard da bunu iyi biliyordu.

Sultan 7 ve 8 Eylül günleri düşmanı yeniden sıkıştırdı. Hücum müfrezeleri çıkararak düşmanı tahrik etti. Fakat düşman yayalarıyla süvarilerini koruyarak 8 Eylül günü Arsuf'tan Yafa'ya vardı. Burada karargâhını kurdu. Esir alınan 4 erkek, 1 kadın Frenk esiri Sultan'ın yanına getirildi. Esirler hapsedildi. 9 Eylül günü 4 esir daha getirildi. Sorguya çekildiklerinde Haçlıların niyetinin bir müddet Yafa'da kalıp, yıkılmış olan kaleyi tamir ve tahkim etmek olduğunu bildirdiler. Sultan bu esirlerin öldürülmelerini emretti. Etrafa mektuplar göndererek gelmemiş olan askerleri cihada çağırdı. Karargâhını Remle'ye taşıttı. Haçlılar Akkâ ile Yafa arasındaki iki günlük yolu tam 15 günde almışlardı.

Sultan Akkâ'dan buraya kadar geçen olayları özetleyen bir mektubu Halife'ye gönderdi. Bu mektupta şöyle deniyordu:

«Bazı yerlerde öncü kuvvetlerimizin onlarla çarpışmasına imkân yoktu. Askerlerimiz sıkıştırılması mümkün olan her yerde Haçlıları sıkıştırıyorlar, onlarla çarpışıyorlardı. Haçlılar deniz kıyısından ayrılmıyorlar, bir su başından diğer su başına konuyorlardı. Sular birbirine yakındı. Bu sırada her konak arasında onlarla çarpışıyorduk. Deniz kıyısında yürüdükleri yol üzerinde boğazlar, koruluklar, kumsallar gibi muharebeye müsait olmayan yerler vardı. Nerede uygun bir saha bulduysak onları sıkıştırdık. Onlarla aramızda çeşitli çarpışmalar oldu. Az kalsın onları mahvediyorduk. Bu çarpışmalardan biri Akkâ'dan ayrıldıkları gün cereyan etti. Oğlumuz el-Afdal o günü öncülerin başındaydı. Onların yolu üzerinde boğazda durdu. Ardçılarını ayırdı, kan döktü. Başlarına bu felâket gelince Frenkler Hayfa nehrini geçip sarp bir yere sığındılar. Burunları yere sürülmüş halde bir kaç gün burada kaldılar. Akkâ'dan yeni takviye aldılar. Ardçılarını takviye edip tedbirlerini aldıktan sonra yeniden yürüyüşe geçtiler.»

«Onlarla çarpıştığımız günlerden biri Kaysariyye'den ayrıldıkları gündür. Okçular onları törpüledi. Konaklayıncaya kadar üzerlerine ok yağdırdı. Atlarından 1000'i ölmüş, süvarileri elem elbisesi giymişti. Muharebe yapılınca yerlerinde kalıyorlar, bir suya sığınıyorlardı. 14 Şaban (6 Eylül) günü deniz kıyısından yeniden yürüyüşe geçtiler, At-

ları onları sel gibi götürüyor, yayaları etraflarını karınca gibi sarıyordu. İslâm askerleri onların önlerinde dolaşarak yürüyüşlerine mâni olmak istiyorlardı. Oklarının ateşiyle cehennemlikleri yakıyorlardı. Oklar onları çok güç durumda bırakınca Arsuf'a kadar sabrettiler. Mahvolmak üzereydiler. Tam bu sırada hepsi birden hücuma geçtiler. Bulutlar gibi şimşek çakarak, yıldırım yağdırarak geldiler. Müslüman birlikleri ayak diremeyip önlerinden çekildiler. Sultan bunu hezimet sandı. Sonunda bunun bir nevi sebat olduğunu anladı. Muzaffer kalp (merkez) düşmanın önünden çeiklenlere sığınak oldu, yerinden ayrılmadı. Kardeşim el-Âdil ve askerleri onları yerlerinde durdurdular. Onların üzerine hamle yapıp püskürttüler ve mahvettiler. Kardeşim giriştiği bu hücumda kuvvetle direndi. Düşmandan büyük bir kontu ve çok sayıda kişiyi öldürdü. Perişan bir halde Arsuf'a indiler. Askerleri darbe yemiş, kontları öldürülmüştü. Kardeşim Seyfeddîn el-Âdil'in kılıcıyla öldürülen bu azgın şeytan, melunların itaat ettikleri iblisleriydi. Adı Sir Jeacque idi. Kralları gelmeden aralarında onun hükmü yürümüştü. Emri altında bir çok kont ve baron vardı. Templier ve Hosppitalierler arasında da hükmü geçerdi. Mevkiinin ululuğundan ve şanının büyüklüğünden dolayı öldürüldüğü sırada onu müdafaa için Frenk kumandanlarının büyüklerinden bir topluluk önünde çarpıştılar. Bu kont ancak onların öldürülmesinden sonra öldürüldü. İngiltere kralı onun öldürülmesine çok üzüldü.»

«Frenkler sonra yerlerinden hareket ettiler. Askerlerimiz onlara karşı yürüyüp Yafa yanında onlarla karşılaştı. Yafa'ya sığınarak telef olmaktan kurtulmak istiyorlar, askerlerimiz önlerinde ölüm okları dolaştırıyorlardı. Yafa kırlarında ve bostanlarında onlarla karıştılar. Şehre vardıkları sırada ordularının etrafından bazı parçaları kırpılmıştı. Harbin şiddetinden kalplerini korku bürümüştü. Bir türlü kurtulduklarını kabul edemiyorlardı. Çıkacak olurlarsa sıkıştırılacaklarını bildikleri için orada kaldılar» (80).

Bundan sonra çarpışmalar hızını kaybetti. Frenkler Yafa'nın, Müslümanlar Kudüs'ün tahkimi ile uğraştılar. İki taraf arasında büyük çaplı çatışma olmadı.

M. FRENKLERİN KUDÜS'Ü ALMA TEŞEBBÜSLERİNİN SONUÇ VERMEMESİ VE İKİ TARAF ARASINDA SULH YAPILMASI

Yafa sahil kıyısında ve Askalan-Kudüs arasında kalıyordu. Kudüs'ü sahile bağlayan en kısa yol buraya ulaşıyordu. Düşman burayı

(80) **el-Feth el-Kussi**, 546-548.

tahkim edip üss haline getirirse her iki şehir üzerine yürüyebilirdi. Bu takdirde hem Askalan'ı, hem de Kudüs'ü müdafaa etmek için kuvvetleri ikiye ayırmak gerekiyordu. Askalan deniz sahilindeydi. Düşman burayı mahasara ederse dononmadan da fayadlanabilirdi. Bu takdirde Akkâ'nın başına gelen Askalan'ın başına da gelebilirdi. Bunun için emirler, şayet buranın müdafaası kararlaştırılırsa, Sultan'ın oğullarından birinin müdafilerin başında şehre girmesini istediler. Bunun doğru olmayacağı düşünülünce, kuvvetleri tek bir yerde toplamak için Askalan kalesinin tahribine ve bütün kuvvetlerin Kudüs'ün müdafaası için birleştirilmesine karar verildi. el-Melik el-Âdil ordunun büyük kısmıyla Yafa önünde düşman karşısında dururken, Sultan geri kalan kuvvetlerle 11 Eylül 1191 Perşembe günü Askalan surlarını ve kalesini yıkmaya başladı. Şehir boşaltılarak halkı başka yerlere nakledildi. On gün içinde hızlı bir tempo ile surlar ve kale yıkıldıktan sonra şehir ateşe verildi.

Diğer yandan iki taraf da muharebelerin uzayıp gitmesinden bıkmışlardı. Haçlılar bir an önce sulh yoluyla dahi olsa Kudüs'ü geri alarak savaşa son vermek istiyorlardı. Bunun için, Sultan Askalan'ı tahrip ederken IV. Onfroi de Toron'u göndererek yeniden müzakerelere başladılar. Fakat, eski isteklerini tekrarlamaları üzerine müzakereler kesildi. Ayrıca Frenkler, Sultanın kış mevsiminde askerlerinin büyük bir kısmına izin verip ülkelerine göndermesi halinde karşılarında daha az kuvvet kalacağını, Yafa'dan Kudüs üzerine o zaman daha kolay yürüyebileceklerini düşünerek zaman kazanmak istiyorlardı.

Sultan, 23 Eylül günü Askalan'ın tahribinin tamamlanması için gerekli talimatı verdikten sonra el-Melik el-Âdil'in karargâhının bulunduğu Yübnâ'ya gitti. 24 Eylül günü Remle'ye geçti. Remle kalesinin ve Lüdd katedralinin yıkılmasını, buraların halkının başka yerlere nakledilmesini emretti. 26 Eylül günü gizlice Kudüs'e vardı. Sultan Kudüs'ü alınca şehrin idaresini el-Fakîh Ziyâeddin İsa'ya vermişti. 1189'da onun ölümünden sonra Kudüs valiliğine Hüsâmeddîn Sayaruk el-Necmî'yi tayin etmişti. Sultan şehirdeki müdafaa tedbirlerini, erzak ve silâh durumunu gözden geçirdikten sonra 30 Eylül günü ordugâha döndü.

Sârimüddîn Kaymaz bu sırada Şeria vadisinde Kudüs Hristiyanlarından bir gruba rastlamıştı. Yanlarında Kudüs valisi Sayaruk'un daha önce Sultan'a yazdığı ve Kudüs'te müdafaa için yeterli silâh ve zahire olmadığını bildiren bir mektup buldu. Bu Hristiyanlar mektubu Haçlılara götürüyorlardı. Maksatları anlaşılınca hepsinin boyunları vuruldu. Yine bu sırada, II. Kılıç-Arslan'ın oğlu ve Malatya sahibi Kaysarşah, ağabeyisi Kutbüddîn Melikşah'a karşı yardım istemek için

ordugâha geldi. el-Melik el-Âdil'in kızlarından biri ile evlendi. Bu izdivac Eyyûbîlerle Anadolu Selçukluları arasında kurulan ilk sıhriyettir.

30 Eylül günü Yafa'dan odun toplamak için çıkan bir Frenk birliği öncü kuvvetlerin pususuna düştü. Bunu duyan Richard birliğinin başında yardıma koştu. Öncülerle bu birlik arasında şiddetli bir çarpışma oldu. Az kalsın kral öldürülüyor veya esir ediliyordu. Kendisi gibi giyinmiş adamlarından Guillaume de Preaux onun önüne atıldı. Kendisini feda ederek kralı kurtardı. Kral yaralı olarak kaçmayı başardı. 3 Ekim günü öncülerle düşman arasında yeni bir çatışma oldu. Cesareti ile meşhur bir Frenk kontu öldürüldü. 4 Eylül günü Sultan, karargâhını Beyt-i Natrûn yanında yüksek bir tepeye taşıdı. Bu sırada Sultan tarafından Halife'ye gönderilen bir mektupta özetle şöyle deniyordu:

«Uzun harpler, gece gündüz süren çarpışmalar askerleri yordu. Bilhassa, son dört senedir harple uğraşmaktan ne kışlak, ne de yaylak yüzü gördüler. Atlara gelince, harpler ve koşmalar onları yordu ve zayıflattı. Yaraların çokluğundan sağlam atlar azaldı. Çarkların verdiği korkudan dolayı ok sesinden ürker oldular. Doru atlar yara izinden yağız hale geldiler. Düşmanın yayalarının içine dalmaz oldular. Silâhlar ise tükendi, tamamiyle azaldılar, şehit olanlarla birlikte şehit oldular. Koruluklarda ok yapacak ağaç bulunmaz oldu. Okdanlıklardaki ve depolardaki oklar tükendi. Sanatkârlar durmadan ok yapıp temrenliyorlar. Yapılan temrenlerden demir madenleri azaldı. Bununla beraber, hizmetkârlarınız tek başına cihad farizasını yerine getirmekle meşgul. Müşriklerin kökünü kazımak için azmini bilemekte. Tâbîleri arasında ancak Musul ve Sincar sahipleri ona yardım etmekteler» (81).

1 — Sulh Müzakereleri :

Bu sıralarda Richard ve Sur sahibi Konrad, Müslümanlarla sulh yapmak için ayrı ayrı teşebbüse geçtiler. Konrad, Sultan, Beyrut ve Sayda'yı kendisine verirse, diğer Haçlılara karşı Müslümanlarla birleşeceğini söylüyordu. Belki de Konrad bu teklifinde samimiydi. Zira, Richard'ın Sur şehrini elinden almasından korkuyordu. Sultan bunun üzerine, el-Adl b. el-Acemî'yi 3 Ekim günü Sur'a göndererek, Haçlılara karşı düşmanlığını ilân ettiği ve Sur ile Akkâ'daki Müslüman esirleri serbest bıraktığı taktirde Konrad'a Beyrut ile Sayda'yı bırakacağını bildirdi. Konrad 1 ay sonra, Renaud de Sidon'u elçi gönderdi. Renaud

(81) el-Feth el-Kussî, 553-554.

3 Kasım günü Sultan'ın Remle'deki karargâhına vasıl oldu. Bir taraftan Richard ile müzakereler yapıldığından Sultan, Renaud'yu bekletti. Hangi taraf daha müsait şartlar ileri sürerse o tarafla anlaşmak istiyordu. 10 Kasım'da Sultan, Renaud'yu huzuruna kabul ederek şartlarını dinledi. Renaud Sayda'yı Konrad'a verirse, onun diğer Haçlılara karşı kendisi ile ittifak yapacağını bildirdi. Sultan Haçlıları ikiye bölmek istediği için ona, emîrlerine danıştıktan sonra kesin cevabını bildireceğini söyledi.

Konrad'ın tutumundan telâşlanan Richard 2, 7 ve 16 Ekim tarihlerinde elçiler göndererek el-Melik el-Âdil ile müzakerelerde bulundu. Savaşın uzamasının iki tarafın da zararına olduğunu, buna son vermek gerektiğini bildirdi. Fakat, sulha karşılık Kudüs Haçlı Krallığı'nın eski topraklarını ve Gerçek Haç'ı isteyince müzakereler kesildi. Sultan, Richard'a verdiği cevapta, «Kudüs sizin için ne ise bizim için de öyledir. Bizim buradan vaz geçerek Müslümanlar yanında hatalı bir iş yapmamız tasavvur edilemez. İstediğiniz topraklara gelince, buralar aslında bizimdi. Sizin istilânız ise o zamanki Müslümanların zayıf olmaları dolayısıyladır. Harp devam ettikçe Allah size orada bir taş koymayı dahi nasip etmeyecek. Gerçek Haç'a gelince, İslâm'a faydalı olabilecek bir iş için ondan vazgeçebiliriz» diyordu(82).

Bunun üzerine, Richard 20 Ekim günü bir elçi daha göndererek, Sicilya kralından dul kalan kız kardeşi Jeanne ile el-Melik el-Âdil'in evlenmesini ve yeni kurulacak Kudüs Krallığı'na bunların kral ve kraliçe olmalarını, Akkâ ile Askalan arasındaki sahil şeridinin kardeşi Jeanne'ın, diğer yerlerin el-Melik el-Âdil'in iktâı (hâssı) olmasını, Templier ve Haspitalier şövalyelerine dirlikler verilmesini, karşılıklı esirlerin mübadelesini, Kudüs'teki Müslümanlara ve Hristiyanlara ait mukaddes yerlerin bu dinlerin din adamları tarafından idare edilmesini istedi. Sultan bu şartları kabul etti. el-Âdil'in kâtibi Sanîat b. el-Nahhâl'ı Richard'a gönderdi. Richard elçiye cevabında el-Âdil Hristiyan olmadıkça kardeşinin evlenmeyi kabul etmeyeceğini bildirdi. Kaynakların ifadesine göre, Richard teklifinde samimi idi. Kardeşi Jeanne da önce bu teklifi olumlu karşılamıştı. Haber etrafa yayılınca papazlar buna çok kızıp Jeanne'ı afarozla tehdit ettiler. Evlenebilmesi için el-Melik el-Âdil'in Hristiyan olmasına şart koştular. Tabiî el-Âdil de Hristiyan olmayı kabul etmedi. Böylece, sulh ümidi yeniden suya düştü.

6 Kasım günü Richard yeni bir elçi daha gönderdi. 8 Kasım günü el-Âdil ile Richard buluştular. Samimi müzakerelerden sonra hediyeler

(82) İbn Şeddâd, 193-194.

alınıp verildi. İki taraf anlaşma üzerinde mutabık kaldılar. Richard dönüşünde el-Âdil'in kâtibi Sanîa'yı yanında götürerek Yafa'da bulunan Müslüman esirlerin durumunu gösterdi. 9 Kasım günü Konrad'ın elçisi Renaud de Sidon'un bulunduğu sırada Richard, IV. Onfroi de Toron'u göndererek Sultan'a, «Madem ki, sahil bölgesini kardeşine verdin. Onunla benim aramda hakemlik yap. Kudüs sizin olsun. Fakat, şehirle bizim de bir ilişkimiz kalsın» dedi. Sultan bunu da olumlu karşıladı. Fakat, esirlerin mübadelesi meselesinin de anlaşmaya katılmasını şart koştu. Richard, bilhassa kız kardeşi ile el-Âdil'in evlenmesi ile bu işin halledileceğini, bunun için Papa'dan izin alacağını, o razı olmazsa, kardeşinin kızı Elenore'la evlendirebileceğini söylemekte idi. Müslüman tarihçilere göre Richard tekliflerinde samimi değildi. Sadece Sultan ile Konrad arasında bir anlaşmaya varılmasından korktuğu için böyle davranıyordu.

11 Kasım günü Sultan emîrleri ve müşavirleri ile bir toplantı yaptı. Durumu onlarla müzakere etti. Emîrler Konrad Müslümanlarla komşu kalacağı için onunla yapılan sulhün fazla ömürlü olmayacağını ve onun Richard derecesinde nüfuzlu olmadığını söylediler. Yapılan müzakereler sonunda Richard'ın samimi olmadığı anlaşılınca Konrad ile anlaşma yapılmasına karar verildi. Bir anlaşma metni hazırlanarak Renaud de Sidon ile beraber el-Adl b. el-Acemî Sur'a gönderildi. Bu sırada Frenkler, aralarındaki anlaşmazlıkları düzeltmeye çalışıyorlardı. Richard ile Konrad'ın arası biraz düzelmişti. Bu sebeple anlaşma askıda kaldı.

Mart 1192 tarihinde Konrad, Renaud de Sidon'un uşağı Yusuf'u yeni şartlarla Sultan'a elçi gönderdi. Konrad, Sultan ile bir anlaşma imzalamak istemekte idi. İki taraf arasında yapılan müzakerelerde varılan neticeye göre, Konrad'ın Haçlılardan alacağı yerler onun olacak, iki tarafın ortaklaşa aldıkları yerlerin toprağı Konrad'ın, eşyası ve esirleri Müslümanların olacak, Askalan ve ötesindeki topraklar Müslümanlarda kalacak, iki taraf arasında kalan sahadaki topraklardan ortaklaşa faydanılacaktı. Eğer, Richard ile bir anlaşma yapılırsa o gittikten sonra bu anlaşma Konrad ile de geçerli olacaktı. İki taraf arasında elçiler gelip gitti. 28 Nisan 1192'de Konrad'ın Sur'da Haşhâşîler tarafından öldürülmesi üzerine bu mesele tamamiyle kapandı.

Diğer taraftan Richard ile yapılan müzakereler de bazı aralıklarla devam ediyordu. 12 Aralık 1191'de Richard bir elçi göndererek el-Melik el-Âdil ile yeniden buluşmak istedi. Bu sırada askerlerin çoğu kış olması dolayısıyla yurtlarına dönmüşlerdi. Sultan ve emîrler, askerler geri dönünceye kadar düşmanın oyalanmasını istiyorlardı. el-Âdil, Richard'a bir mektup yazarak şartlarını bildirmesini istedi. Ric-

hard buna verdiği cevapta, «Beyrut'un kendisine bırakılmasını, Gerçek Haç'ın iâdesini, İsa'nın mezarının bulunduğu Kıyâme Kilisesi'nin Frenk papazlarının emrine verilmesini, silâh taşımayan Frenklerin burayı ziyaret etmelerine müsâde edilmesini istemekteydi. Sultan ve emîrler bunu uygun buldular. el-Âdil hacibi Ebû Bekr'i Richard'a gönderdi. Fakat, Richard'ın yeni bazı değişiklikler istemesi üzerine anlaşmaya varılamadı. Öyle anlaşılıyor ki, Richard zaman kazanmaya çalışıyor, Müslüman askerlerin büyük çoğunluğu ülkelerine geri döndükten sonra Kudüs üzerine yürümek istiyordu.

Konrad'ın öldürülmesi ile Henry de Champagne Akkâ'da yeni Haçlı Krallığı'nın tahtına geçti. Frenkler arasında birlik sağlandı. Müslümanlar arasındaki pürüzler ise henüz çözülememişti. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Takiyyüddîn ve Gökböri muvakkaten Doğu'ya gittikten sonra dönmemişlerdi. Takiyyüddîn 9 Ekim 1191 tarihinde Malazgirt önünde ölünce oğlu el-Melik el-Mansur askerlerinin başında Meyyâfârikîn'e dönmüş, amcası Salâhaddîn'den babasının idaresi altındaki yerlerin kendisine bırakılmasını istemişti. Sultan yeğenini takdir etmekle beraber henüz devlet işlerinde yeterli tecrübesi bulunmadığı için, Fırat'ın doğusunda kalan toprakların geri alınacağını bildirdi. Bunun üzerine, el-Melik el-Mansûr Meyyâfârikîn'de kalıp amcasının yanına gelmedi. Sultan onun Ahlat sahibi Beğtemür ile birleşerek bu kritik zamanda devletin başına bir gaile açmasından korkuyordu. Bu sebeple, bir müddet sonra Fırat'ın doğusundaki toprakları kardeşi el-Âdil'e verdi. Yeğenini ikna etmesi ve doğudaki diğer pürüzleri halletmesi için onu doğuya gönderdi. el-Âdil'in Doğu'ya gitmesi cebhedeki askerlerin sayısını azalttı.

2 — 1191 Yılının Sonları İle 1192 Yılının İlk Yarısında Müslümanlarla Haçlılar Arasında Çeşitli Cephelerde Cereyan Eden Çarpışmalar:

Frenklerle Müslümanlar arasındaki asıl büyük cephe Yafa-Remle arasındaki bölge olmakla beraber, diğer kesimlerde de her iki tarafın kuvvetleri vardı. Zaman zaman o cephelerde küçük çaplı çarpışmalar oluyordu. 13 Ekim günü Akkâ önünde bulunan Müslüman öncüler şehirden dışarı çıkan bir düşman birliğinden 21 kişiyi esir almışlardı. Bu esirler Richard'ın hastalanarak Akkâ'ya döndüğünü ve Frenkler arasında erzak sıkıntısı çekildiğini bildirdiler. Yine aynı gün Antakya kuvvetlerinin Cebele ve Lâkiziye arazisine yağma akını yaptıkları, fena şekilde yenilerek döndükleri haberi geldi. 17 Ekim günü Akkâ'daki esirlerden Şîrkûh b. Bâhil el-Zerzârî kaçıp Sultan'ın yanına geldi. Tuğrul el-Silâhdar ile Sultanın memlûklarından bazılarının da kaçtığını

bildirdi. Richard'ın büyük bir fidye karşılığı Seyfeddîn b. el-Meştûb'u serbest bırakmaya hazır olduğunu söyledi. 26 Ekim tarihinde, donanmanın bazı Frenk gemilerini esir aldığı haberi geldi.

Bu arada düşmanın Akkâ'dan yeni takviyeler aldığı ve hücuma geçmek niyetinde olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine toplanan harp meclisinde ağırlıkların biraz daha içeri nakline ve ordunun olduğu yerde kalmasına karar verildi. İltica eden iki düşman süvarisi Frenklerin Yafa'da 10.000 suvari topladıklarını, düşmanın Remle üzerine yürüyeceğini bildirdiler. 29 Ekim günü Frenklerin Yazur'a çıktıkları duyuldu. Sultan orduyu harp nizamına sokup, öncülük vazifesini kardeşi el-Âdil'e verdi. Bu sırada Anadolu Selçuklularından gönüllü bir grup gelmişti. Bunlar da öncülere katıldılar. Öncülerle düşman arasında çarpışmalar başladı. Düşman fazla sıkıştırıldığını görünce bütün suvarisi ile âni bir hücuma geçerek öncüleri püskürttü. Richard, Yazur'a gelip burası ile Lüdd arasında iki ikmal burcunun yapılması ile uğraştı. Hergün iki taraf öncüleri arasında küçük çaplı çarpışmalar oluyordu. Sultan Remle'deki ordugâhından zaman zaman keşfe çıkıyordu. 1 Kasım 1191 günü bir keşiften döndüğünde Takiyyüddîn'in öldüğünü bildiren mektup geldi. Sultan ve arkadaşları bu kahramanın ölümünden çok müteessir oldular. Haberin ordudan ve düşmandan gizlenmesine karar verildi.

6 Kasım gecesi Sultan kendi birliğinden seçkin bir grubu Yazur'un kuzey-doğusunda pusu kurmakla görevlendirdi. Sabah olunca Templierler ot toplamaya çıktılar. Pusunun yakınında bulunan Araplar, pusu üzerine çekmek için düşmanı tacize başladılar. Pusudan haberdar olmayan düşman birliği her zaman olduğu gibi onlarla çarpışmaya başladı. Takviye istedi. Takviye gelince Araplar başka bir istikamete çekildiler. Pusudakiler düşmanın ilerlediğini sanarak üzerine hücum ettiler. Aradaki mesafe uzak olduğu için düşmanın yanına varıncaya kadar atları yoruldu, geri kaçmaları imkânsızdı. Frenk birliği André de Chavigny, IV. Hugue de Saint-Pol, Robert de Leincester, Guillaume de Caieux ve Eude de Trazignies'in emrindeki kuvvetlerden meydana gelen kuvvetli bir takviye almıştı. Küçük pusu birliği ile bu Frenk kuvvetleri arasında şiddetli bir çarpışma oldu. Buna rağmen Frenk birliği güç durumda kaldı. Richard kendi birliği ile imdada yetişti. Bunu öğrenen Sultan, Seyfeddîn Yazguç ve Emîr Eslem kumandasındaki kuvvetleri yardıma gönderdi. İki taraf arasında meydana gelen şiddetli muharebede Frenkler şövalyelerinden 60 ölü ile iki esir vererek geri çekildiler. İki kişi de atları ile iltica etti. Müslümanlardan is Ayaz el-Mihranî, Cavlı el-Gaydî ve Saru şehit düştüler.

Bunu takip eden günler müzakerelerle geçti. Müzakerelerden bir

netice alınmayınca Sultan Natrun'daki ordugâha çekildi. Frenkler Kudüs üzerine yürümek için Remle'ye ilerleyip orada karargâh kurdular. Sultan Natrun'dan Frenkleri hırpalamak ve ikmal yollarını kesmek için hergün çeşitli birlikler gönderdi. Bu sırada yağmurlar başlamış, arazi çamurdan harekâta elverişsiz hale gelmişti. Bunun üzerine, Sultan askerleri yormamak için öncü birlikleri yerlerinde bırakarak 12 Aralık 1191 günü Kudüs'e döndü. Uzaktan gelen askerlere baharda geri dönmeleri şartıyla izin (destur) verdi. 22 Aralık Pazar günü Ebü'l-Heycâ el-Semîn kumandasında Mısır'dan büyük bir kuvvet geldi. Bunu yenileri takip etti. Aynı gün Frenk öncü birliklerinin Natrun'a ilerledikleri haberi geldi. Kudüs'te müdafaa tedbirleri artırıldı. Sultan öncü birlikleri takviye etti. Kış bastırmış olduğundan her taraf çamurdu. Dağların başına kar yağmıştı. Frenk öncü birliklerinin Kudüs'e 20 km. mesafede oldukları haberi gelince Sultan kuvvetli bir birliği keşfe çıkardı. Bu birlik 26 Aralık günü bir Frenk keşif birliğine rastladı. İki taraf arasında meydana gelen çatışmada düşmanın seçkin süvarileri öldürülüp 50 kadarı esir alınarak Kudüs'e getirildiler. 29 Aralık günü Sâbıkuddîn Osman b. Dâye başka bir düşman birliğine rastlayıp kumandanlarından altı kişiyi öldürdü, 4 kişiyi esir aldı. Diğerleri atlarını bırakıp dağlara kaçtılar. Araplar ve çeşitli küçük birlikler düşmanın ikmal kollarına ve karargâhına hücumlar tertip ederek onu hırpalıyorlardı. 3 Ocak 1192 günü Seyfeddîn Yazguç ve Alemüddin Kaysar, Remle'de düşmanın bir ikmal koluna rastlayıp onları donanımları ile birlikte ele geçirdiler. Frenkler bu sırada hayvanlarından pek çoğunu kaybettiler. Yiyecek sıkıntısı çekip hastalandılar. İmâddeddîn, «Frenklere karşı hücumlar ve baskınlar birbirlerini takip etti. Yeryüzü onlara dar geldi. Azimleri çözüldü. Mahvolduklarını görüp geri döndüler. Sahillere kaçtılar» der(83).

Haçlı kaynaklarına göre, yağmurlar sebebiyle, Frenklerin başlıca yiyecekleri olan peksimetler ve domuz etleri bozulmuştu. Hayvanları yemsizlikten ölüyordu. Bununla beraber Avrupa'dan gelen Haçlılar, Kudüs'e kadar ilerleyip şehrin muhasara edilmesi taraftarı idiler. Yerli Haçlılar, Templier ve Hospitalier şövalyeleri ise bunun orduyu göz göre göre tehlikeye atmak olacağını söylüyorlardı. Nihayet Richard, Kudüs ve etrafının bir krokisini istedi. Krokiyi inceledikten sonra Salâhaddîn sağ olup Müslüman ordusunda birlik oldukça bir başarı ihtimali olmadığına ve şehir denizden uzak olduğu için gemilerle ikmal imkânı bulunmadığına kanaat getirdi. 16 Ocak 1192 tarihinde orduya ric'at emri verdi. Haçlılar suçu birbirlerine atarak Remle ve Yübna'ya çekildiler.

(83) **el-Feth el-Kussî,** 564.

3 — Kudüs'ün Tahkim Edilmesi :

Bu arada Kudüs'ün tahkimatında zayıf noktalar vardı. Sultan emîrlerinden herbirine sur ve hendeğin bir kısmını vererek şehrin surlarını tahkim etmeye başladı. Bizzat Sultan ve devletin ileri gelenleri bu tahkimat işinde çalıştılar. Musul atabeyi İzzeddin Mes'ûd, mahir taş ve inşaat ustaları gönderdi. Bu tahkimat sırasında 2.000 Frenk esiri de çalıştırıldı. Kısa zamanda Kudüs çok müstahkem bir hale getirildi.

Diğer taraftan Frenkler, Remle'de üç gün kaldıktan sonra 20 Ocak günü Askalan üzerine yürüdüler. Yukarıda anlatıldığı gibi şehir tahrip edilmişti. Sultan, Seyfeddîn Yazguç'u, şehrin valisi Alemüddin Kaysar'ı ve Esedîleri bu havalideki yiyeceklerin nakli ile görevlendirmişti. Frenkler 21 Ocak günü Askalan'a vardılar. Richard şehrin etrafında dolaşırken uzaktan duman yükseldiğini gördü. Hemen yanındaki kuvvetlerle oraya yöneldi. Bu sırada zahirelerin nakli ile görevlendirilen askerler akşam yemeği yiyorlardı. Düşmanın âniden bastırdığını gördüler. Bereket versin, Müslümanlar iki gruba ayrılmış olarak yemek yiyorlardı. Düşman onlardan birini görmüştü. Düşmanın baskınını farkeden diğer grup atlarına atlayıp arkadaşlarının yardımına koştular. Hep birlikte hücum ederek düşmanı püskürttüler. Bu arada uşaklar yükleri hayvanlara yükledi. Müslümanlar çarpışa çarpışa hayvanları ile beraber kurtuldular. Frenkler dört ay hummalı bir çalışmadan sonra Askalan'ı yeniden inşa ve tahkim ettiler.

Bu arada Müslümanlar da boş durmuyorlar, onların ikmal kollarına ve karargâhlarına hücum ediyorlardı. Bunlardan biri 28 Ocak 1192 günü Curdîk kumandasındaki bir birlikle Yübnâ'daki Frenkler üzerine yapıldı. İkincisi yine Curdîk kumandasında Askalan dışındaki Frenkler üzerine yapıldı. Her iki hücumda çok miktarda esir, hayvan ve erzak ele geçirildi. Fârisüddîn Meymûn kumandasındaki başka birlik de 2 Mart günü Yübnâ yakınında pusu kurarak bir Frenk kafilesini ele geçirdi. Buradan Yafa'ya ilerleyip şehrin dış kısmını yağmaladı. 16 Nisan 1192 tarihinde 50.000 dinar fidye karşılığı esirlikten kurtarılan Akkâ'daki müdafilerin kumandanı Seyfeddîn Ali b. el-Meştûb Kudüs'e geldi. Sultan ona Nablus'u iktâ verdi.

4 — Frenkler Arasında Birliğin Sağlanması :

Bu sırada, Frenkler arasında Guy taraftarlarıyla Konrad taraftarları arasındaki anlaşmazlık devam ediyordu. Richard krallık meselesine Guy tarafını tutuyordu. Kral ayrıca kardeşi Jean'ın İngiltere krallığını ele geçirmek için isyan ettiğine dair haberler alıyordu. Yeni

Haçlı krallığı tahtına kimin çıkacağına karar vermek için, Nisan 1192 başlarında baronlarla bir toplantı yaptı. Büyük bir çoğunluğun Konrad'ı tuttuğunu görünce, Konrad'ın Akkâ'da taç giyme hazırlıklarını yapması için Henri de Champagne'ı Akkâ'ya gönderdi. Henri Akkâ'da hazırlıklar yaparken 28 Nisan 1192 günü Konrad Sur'da iki Haşhaşî tarafından öldürüldü. Büyük bir ihtimalle bu suikastta Richard ile Henri'nin parmağı vardı.

Konrad'ın ölmesi üzerine Henri de Champagne, ondan dul kalan Isabelle ile 5 Mayıs 1192'de evlendi. Henri, hem Fransa kralının, hem de İngiltere kralının akrabasıydı. Onun Akkâ'da krallık tacı giymesine karar verildi. Böylece Henri de Champagne yeni Haçlı Krallığı'nın kralı oldu. Bu arada eski kral Guy'ü de darıltmamak gerekiyordu. Richard, 1192 Mayıs ayında fevkalâde selâhiyetlerle onu Kıprıs'a tayin etti. Guy de Lusignan Kıprıs adasının idaresini eline alıp 1472 yılına kadar devam edecek Lusignanlar hâkimiyetini kurdu. Frenkler için III. Haçlı Seferi'nin en önemli kazancı, Doğu Akdeniz'de Kıprıs gibi çok stratejik bir adanın zaptı ve burada bir Lâtin krallığının kurulması oldu.

5 — Müslümanlar Arasında Birliğin Sağlanması:

Yukarıda anlattığımız gibi, Takiyyüddin'in oğlu el-Melik el-Mansûr, amcası Sultan'dan babasına ait Fırat'ın doğusundaki toprakların da kendisine verilmesinde diretince, Sultan onun davranışına sinirlendi. Fırat'ın doğusundaki toprakları oğlu el-Melik el-Afdal'a verdi. Bu meseleyi ve Diyarbekir bölgesindeki diğer anlaşmazlıkları çözmesi için el-Afdal'ı 19 Şubat 1192 tarihinde Kudüs'ten kendi birliğiyle gönderdi. Bu bölgedeki hükümdarlara mektuplar yazarak oğluna yardımcı olmalarını emretti. el-Afdal şiddet taraftarı bir kişi değildi. Bununla beraber, onun gelmekte olduğunu duyan el-Melik el-Mansûr, amcası el-Melik el-Âdil'den yardım istedi. Onun himayesine sığındı. el-Âdil onun gönlünü alıp Sultan'ın yanına getirmeye söz verdi. Diğer emîrler de bunu desteklediler. Bunun üzerine Sultan, oğlu el-Afdal'ın dönmesini emretti. el-Cezîre bölgesini de el-Âdil'in iktâlarına ilâve ettikten sonra, onu 22 Mayıs tarihinde doğuya gönderdi. el-Melik el-Mansûr'a da, yanına dönerse Hama ile Maarra ve âmilliklerini vermeyi vaadetti. el-Melik el-Âdil doğuya giderek oralardaki pürüzleri halletti. Ve el-Melik el-Mansûr, Diyarbekir-Erbil askerlerinin ardından 22 Ağustos 1192 günü Kudüs yakınındaki Sultan'ın karargâhına geldi. Sultan yeğenini bağrına basarak affetti. Ona Hama, Maarra, Selemiye, Menbic'i verdi. Askerleri seçkin olduğundan, Sultan, el-Melik el-Mansûr'u öncü birlikleri arasına yerleştirdi. Böylece, Müslümanlar arasındaki birlik sağlanmış oldu.

6 — Frenklerin İkinci Defa Kudüs Üzerine Yürüme Teşebbüsleri :

Frenkler aralarındaki anlaşmazlığı halledip Askalan'ın tahkimini tamamladıktan sonra, Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıktan ve Sultan'ın askerlerinin bir kısmının doğuya gitmiş olmasından faydalanmak istediler. Sur ve Akkâ'daki kuvvetlerini de yanlarına alarak, önce Askalan yakınındaki sahile yakın olan Dârûm kalesi üzerine yürüdüler. Altı günlük şiddetli bir muhasaradan sonra bu kaleyi ele geçirdiler. 28 Mayıs'a kadar Dârûm'da kaldıktan sonra karargâhlarını Gazze'nin güney-doğusundaki Hisy suyu başına naklettiler. Richard burada, Sultan'ın Mecdel-Habab Kalesi'ni takviye ettiğini öğrenince, yanına kuvvetli bir birlik alarak oraya yürüdü. Yolda Müslüman öncülerinin hücumuna uğradı. Bir çok zayiat vererek geri çekildi.

Sultan, Frenklerin Dârûm üzerine yürüdüklerini duyunca etraftaki askerleri çağırmıştı. Önce kalabalık bir Türkmen birliğinin başında Bedreddîn Duldurum el-Yarûkî geldi. 31 Mayıs günü seçkin bir birliğin başında İzzeddîn b. el-Mukaddem onu takip etti. Bu sırada Sultan hastaydı. Düşmanın Hisy suyu yanında konakladığını duyunca Ebü'l-Heycâ ve Bedreddîn Duldurum kumandasındaki orduyu düşmana karşı gönderdi. Bunu duyan Haçlılar Askalan'a çekildiler.

Bu sırada Richard ülkesinden iyi haberler almadığı için endişeli idi. Avrupa'ya dönmek istiyordu. Papazı Guillaume de Potiers onu bu kararından vaz geçirerek Kudüs üzerine yeni bir teşebbüs yapmaya ikna etti. Bunun üzerine, bütün Haçlı ordusunu toplayarak 6 Haziran 1192 günü Askalan'dan Tell- el-Sâfiye'ye hareket etti. Öncü birlikler hemen düşmanın harekete geçtiğini bildirdiler. Sultan haberciler göndererek birlikleri uyardı. Bir harp meclisi toplamak için emîrleri Kudüs'e çağırdı. Haçlılar 9 Haziran günü Natrun'a geldiler. Bu sırada Müslümanların tarafını tutan bir grup Arap Yafa yanında yağmadan dönerken düşmanın baskınına uğradı. İçlerinden kurtulan 6 kişi gelip düşmanın harekâtı hakkında bilgi verdiler. Arkasından casuslar ve çeşitli haberciler gelip düşmanın niyetinin Kudüs üzerine yürümek olduğunu bildirdiler. 10 Haziran günü Haçlılar Beyt-Nûbe'ye geldiler. Aynı günü Seyfeddîn b. el-Meştûb'un Akkâ'da esir alınan bir uşağı ile bir düşman elçisi gelerek Karakuş'un serbest bırakılmasını ve sulh meselelerini konuştular.

Sultan, emîrleri ile konuştuktan, herhangi bir düşman taarruzu karşısında şehrin surlarında müdafaa edecekleri yerleri belirledikten sonra, düşmana baskınlar yapılmasını emretti. 11 Haziran gecesi öncü birliklerin kumandanı Bedreddîn Duldurum, düşmanın ikmal yolu

üzerine pusu kurarak zahire taşıyan bir ikmal koluna hücum etti. 30 kişiyi öldürdü. Diğerlerini esir ederek Kudüs'e getirdi. 13 Haziran günü öncü kuvvetlerinden bir grup düşman karargâhına hücum etti. Kolûniyye'ye kadar ilerleyen bir düşman birliği bozguna uğratıldı. 16 Haziran günü Remle yakınında bir düşman ikmal kolu pusuya düşürüldü, pek çok kişi öldürüldü.

Bu arada Richard para ile bazı Bedevîleri kandırıp kendi tarafına çekmişti. Müslüman ordusundaki bazı memlûklere bol para vererek onları hizmetine almıştı. Richard'a casusluk yapan bazı yerli Hristiyanlar onun tarafını tutan Bedevilerle irtibat halinde çalışıyorlar, Müslümanların harekâtı hakkında Richard'a raporlar veriyorlardı. Bu casuslar Mısır'dan Kudüs'e tüccarların da bulunduğu büyük bir yardım kolunun gelmekte olduğunu Richard'a haber verdiler. Kafilenin ve kervanın muhafazasını el-Melik el-Âdil'in anabir kardeşi Feleküddin Süleyman'ın kumandasındaki 3.000 kişilik bir birlik üstlenmişti. 21 Haziran günü casus Bernard ve Bedevîler, Müslüman kervanının yaklaştığını haber verdiler. Richard, bunun üzerine, 700 şövalye ve 1.000 türkopol ve 1.000'den fazla yayanın bulunduğu 3.000 kişilik seçkin bir birliğin başında kervanı vurmak için harekete geçti. Sultan bunu duyunca, Richard'ın maksadını anladı. Emîr-âhûr Eslem ve Altunaba kumandasında bir birlik göndererek kervanın ve askerlerin çöl tarafındaki yoldan gelmelerini emretti. Bunlar kervana yetişip durumu haber verdiler. Etrafta düşmandan eser görülmediği için Feleküddin yoluna devamla Huveylife Kuyusu başında konakladı.

Richard 22 Haziran akşamı Ra's el-Hisy denen yere geldi. Fakat, kafileden eser yoktu. Bu sırada yerli bir Bedevî gelerek Mısır kervanının ve muhafızlarının Huveylife Kuyusu başında konakladığını bildirdi. Richard keşif için yerli Arap kıyafetinde bir kaç kişi gönderdi. Haberin doğru olduğunu öğrenince, 23 Temmuz Salı sabahı kervanın muhafızlarının bulunduğu yere baskın yaptı. Baskına uğrayan askerler kafilenin önde bulunan grubuna doğru kaçmaya başladılar. Düşman, kafilenin bu grubunu görünce muhafızları takip etmeyi bırakarak yağma ile meşgul oldu. Bu sırada yükler bağlanmış, kafile hareket etmek üzereydi. Ortadaki grup, Feleküddin kumandasındaki askerlerin bir kısmı ile Kerek'e kaçtı. Asıl ana kafile olan arkadaki grup Mısır'a döndü. Öndeki grup ise düşman tarafından ele geçirildi. Kafilede büyük tüccarlar bulunduğu için, bu gruptan düşmanın ele geçirdiği hayvan, kumaş, mücevher, silâh, baharat, ilaç vs. eşya miktarı hayli çoktu.

Richard ele geçirdiği ganimetler ve esirlerle el-Hisy'deki konaklama yerine geldi. Emîr-âhûr Eslem kumandasındaki askerler çapulla

meşgul olan düşman yayalarının bir kısmını öldürmüşlerse de, düşmanın elindeki ganimetleri geri alamamışlardı. Askerler soyulmuş ve perişan bir halde Kudüs'e geldiler. Aslında bu baskında askerlerden pek fazla zayiat verilmemişti. Düşman kafilenin bir kısmını ele geçirmek ve kaçan askerlerin hayvan ve silâhlarını yağmalamakla uğraştığı için askerler kaçıp kurtulmuşlardı. İkinci önemli husus ise, Richard'ın kafileyi vurmak için gittiğini bildiği halde, Sultan'ın geri kalan Haçlılar üzerine bir baskın yapmamasıdır. Belki de Salâhaddîn yanındaki askerlerinin azlığını düşünerek bundan çekinmişti. Ayrıca, yaşı ilerlemiş ve sıhhati bozuk olduğu için, kendisinde eski enerjiyi bulamıyor, emîrlerine fazla söz geçiremiyordu. Richard'ın Salâhaddîn'e üstün olan tarafı genç ve enerjik olmasıydı. Siyaset, tedbir, soğukkanlılık, insanî duygular bakımından da Salâhaddîn Richard'dan üstündü.

Haçlıların asıl niyeti bütün kuvvetleriyle Kudüs üzerine yürümekti. Richard ile Hugue Mısır'dan gelen kervanı vurmak için giderken, Henry de Champagne da Akkâ ve Sur'da son kalan kuvvetleri de getirmek için gitmişti. Richard 25 Haziran günü Remle'ye dönünce Henry tarafından getirilen kuvvetler karargâha geldiler. Aldıkları takviyeler ve ele geçirdikleri ganimetlerle kendilerini kuvvetli hisseden Frenkler, 28 Haziran günü Natrun'daki karargâhlarından Beyti-Nûbe'ye ilerlediler. Müslümanlar, Kudüs etrafındaki kuyuları ve içilecek suları tahrip ederek gerekli müdafaa tedbirlerini aldılar. Henüz doğudaki askerler dönmediği için, Sultan Kudüs dışına çıkıp bir meydan muharebesine tutuşmak istemiyor, zaman kazanarak düşmanın hırpalanmasını bekliyordu. Bir kısım emîrler ise en uygun şeyin düşmanla bir meydan savaşına girmek olduğunu söylüyorlardı. 3 Temmuz günü öncü kuvvetleri kumandanı Curdîk'ten düşmanın bir ara Beyti-Nûbe'nin Kudüs tarafındaki tepeye çıkıp geri döndüğü haberi geldi. 4 Temmuz sabahı düşman karargâhına gönderilen casuslardan düşmanın Kudüs üzerine yürümekte ihtilâfa düştüğüne dair raporlar geldi. Fransızlar Kudüs üzerine yürümekte ısrar ediyorlar, İngilizler ile ülkeyi iyi tanıyan Templier ve Hospitalier şövalyeleri, İtalyanlar bunun büyük bir tedbirsizlik olacağını söylüyorlardı. Grousset gibi Fransız tarihçileri Müslümanların durumunun bozulmakta olduğunu söyleyerek Fransızları haklı çıkarmaya çalışırlar. Halbuki, el-Melik el-Âdil doğudaki ihtilâfları halletmiş ve Sultan'ın doğudaki tâbîlerinin askerleriyle gelmekteydi. Mısır'dan gelmekte olan takviyeler de yoldaydı. Ayrıca Kudüs, Akkâ gibi sahilde değildi. İkmal için donanma desteğinden mahrum kalınacaktı. Sultan alacağı takviyelerle Haçlıların ikmal yolunu kesip onları büyük bir yenilgiye uğratabilirdi. Ambrois'e göre Richard, yerli Frenklerin düşüncelerini akla daha uygun bularak

Fransızların ısrarlarına kanmadı. «Kudüs'ün muhasarası mümkün değildir. Daha sonra tenkit edileceğim bir seferin kumandanı olamanı. Salâhaddîn bizim hareketimizi ve kuvvetlerimizi biliyor. Denizden uzaklaştığımız için Sultan askerleriyle Remle ovasına iner, biz Kudüs'ü muhasara ederken ikmal yolumuzu keserse iş aleyhimize döner.» dedi. Ve aynı günü ric'at emrini verdi(84).

Bazı tarihçilere göre, Richard ve onun gibi düşünenler donanmanın desteğinden de faydalanarak Mısır sahillerine veya Beyrut üzerine yürümek istiyorlardı.

Öyle anlaşılıyor ki, Frenkler başarı ihtimali az olan Kudüs gibi çok müstahkem bir mevkii muhasara edecek gücü kendilerinde görmüyorlardı. Haçlı ordusu çekilirken Müslüman öncü kuvvetleri baskınlar yaparak Frenkleri hırpaladılar. Haçlılar önce Remle'ye, sonra orayı da boşaltarak Yafa'ya çekildiler. Onların Yafa'ya çekildikleri gün Müslümanların murahhaslarından Hâcib Yûsuf gelerek onların başka bir yer üzerine yürüyemeyecek kadar perişan olduklarını söyledi. Bu ric'atten sonra Richard, Askalan ile Dârûm'un beraberce muhafazasının güçlüğünü görerek Dârûm kalesini ve surlarını yıktırdı. Bunlar da çekilme taraftarı olan Frenklerin haklılığını göstermektedir. 5 Temmuz günü Akkâ önündeki Müslüman öncü kuvvetleri bir Frenk birliğini pusuya düşürerek bir kısmını esir aldılar. Frenklerin Mısır sahillerine veya Beyrut üzerine yürüyecekleri şayiası üzerine bu bölgelerde tedbirler alındı.

7 — İki Taraf Arasında Sulh Müzakerelerinin Yeniden Başlaması :

Müslümanlar gibi, Frenkler de uzun muharebelerden bıkmışlardı. Kudüs'ü alamayacaklarını anlayınca yeniden barış girişimlerine başladılar. 6 Temmuz günü yeni kral Henri de Champagne Sultan'a bir elçi göndererek, «Richard, meselenin hallini bana bıraktı. Eğer eski Kudüs Krallığı topraklarını bana iade edersen sana sadık ve senin emrinde bir kişi olacağım» diye haber yolladı. Sultan, onun bu isteğini kabul etmedi. Bu girişim netice vermeyince Richard, Henri ile Seyfeddîn b. el-Meştûb'un arkadaşı Hâcib Yûsuf'u çağırarak iki taraf arasında elçilikle görevlendirdi. Yanına iki Frenk elçisi de vererek Karakuş'un serbest bırakılmasını konuşmak için gönderdi. Nablus'ta bulunan Seyfeddîn b. el-Meştûb Kudüs'e çağrıldı. Ona, Henri, Richard'ı Müslümanlarla başbaşa bırakırsa Akkâ ve havalisinin ona bırakılaca-

(84) Ambrois, 441-442; Grousset, III, 101.

ğını elçiye bildirmesi tenbih edildi. 9 Temmuz günü Richard, Hâcib Yusuf'la yeni bir elçi göndererek Frenklerin elinde bulunan toprakları kral Henri'ye bıraktığını, Henri'nin Sultan'ın hizmetinde Müslümanlara karşı yapılacak seferlere iştirak edebileceğini bildirdi. Kıyâme Kilisesi'nin Frenklere bırakılmasını istedi. Sultan Richard'ın teklifini dinledikten sonra emirlerine ve müşavirlerine danışıp ona şu cevabı gönderdi:

«İyiliğin karşılığı iyilik olur. Kız kardeşinin oğlu Henri benim yanımda oğullarımdan biri gibi olacak. Sana Kudüs'ün en büyük kilisesi Kıyâme'yi veriyorum. Halihazırda senin elinde olan sahil toprakları senin elinde, bizim elimizde bulunan dağlık bölgeler ve kaleler bizim elimizde kalsın. Bu iki bölge arasındaki yerlerin mülkiyeti aramızda ortak olsun. Askalan ve ötesindeki kaleler tahrip edilsin. Size de, bize de ait olmasın. Benim istediğim Askalan meselesinin hallidir» (85). 12, 16 ve 19 Temmuz günlerinde de iki taraf arasında elçiler gelip gitti. Frenkler diğer hususları kabul etmişlerdi. Yalnız Askalan ve etrafının halihazırdaki durumuyla kendilerine bırakılmasını istiyorlardı. Sultan ise, Mısır-Kudüs yolu üzerinde çok stratejik bir mevkii olduğu için, bu bölgenin kendisinde bırakılmasında ısrar etti. Büyük masraflar yaparak tahkim ettikleri için Frenklerin Askalan'ı muhafazada ısrar etmeleri neticesi müzakereler kesildi.

8 — Yafa'nın El Değiştirmesi:

22 Temmuz günü, Richard'ın Beyrut'u muhasara etmek için, Yafa'dan Akkâ'ya gittiği öğrenildi. Bunun üzerine, Sultan oğlu el-Melik el-Zâhir'i de yanına alarak Hassa Birliği ile Yafa tarafında el-Cib denen yere çıktı. Beyrut şehri oldukça önemli bir deniz gücüne sahipti ve Frenklerin ikmal yolunu zaman zaman vuruyordu. İmâdeddin'in ifadesine göre, Frenklerin niyeti Sultan'ı Beyrut üzerine çekerek Yafa ve Askalandaki seçkin birliklerle Kudüs'ü ele geçirmekti. Sultan onların maksadını farkettiği için, kendisi Kudüs bölgesinde kaldı. Bu sırada Dımaşk'ta bulunan oğlu el-Afdal'a Musul, Sincar, Cizre, Erbil ve Diyarbekir askerlerinin başında Beyrut'un yardımına koşmasını emretti. el-Afdal Merc-i Uyûn'da karargâh kurarak Beyrut yolunu kontrol altına aldı. Beyrut takviye edildi. 23 Temmuz günü el-Melik el-Âdil Kudüs'e geldi. Sultan 24 Temmuz'da Beyti-Nûbe'de, 25 Temmuz'da Remle ile Ludd arasında konakladı. 26 Temmuz günü Yafa üzerine bir keşifte bulundu. Arkadaşlarını toplayıp durumu müzakere etti ve Yafa'yı muhasaraya karar verdi. 27 Temmuz 1192 Salı günü ordusunu

(85) İbn Şeddâd, 219-220.

tertip ederek Yafa üzerine yürüdü. Merkeze kendisi, sağ kanada el-Zâhir, sol kanada el-Âdil kumanda ediyordu. Frenkler Akkâ'ya haberci gönderip durumu bildirdiler.

Sultan 28 Temmuz günü şehri hücumla almayı denedi ise de başaramadı. Bunun üzerine, mancınıkların himayesinde lâğım açtırdı. 29 Temmuz günü düşman müdafileri aman dilediler, iki gün sonra şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Sultan Kudüs'ün teslimi şartıyla kaleyi hemen teslim etmeleri gerektiğini bildirdi. Lâğım ateşlenerek surun bir kısmı yıkıldı. Frenkler gediğin arkasına yığdıkları odunları ateşlediler. İçeri girmek mümkün olmadı. 30 Temmuz günü iki lâğım daha açılarak ordu hücuma geçirildi. Lâğımların açtığı gediklerden Müslümanlar şehre girdiler. Frenk müdafileri kaleye sığındılar. Müslümanlar pek çok esir aldıktan başka, Mısır kervanından alınan mallarla beraber çok miktarda ganimet ele geçirdiler. Bundan sonra kaleye hücum ettiler. Kale düşmek üzereyken içerideki Frenkler aman dilediler. Patrik Raul, kale kumandanı ve Frenk şövalyelerinden bir grup rehin olarak kaleden çıktılar. Onlarla, kalenin içindeki bütün eşya ve silâh ile teslim edilmesi, kaledeki askerlerin Müslüman esirleriyle tekas edilmesi şartlarıyla anlaşmaya varıldı. Kalenin boşaltılmasına karar verildi. 30 kadar kişi dışarı çıkarıldı. Karanlık basınca boşaltma işlemi ertesi güne kaldı. Halbuki, Sultan Akkâ karşısındaki kuvvetlerin kumandanı Sârımüddîn Kaymaz'dan Richard'ın ordusuyla yardıma gelmekte olduğuna dair haber almıştı. Buna rağmen boşaltma işlemine ara verilmiş, kalenin her tarafı kontrol altına alınmamıştı. Boşaltma işlemini el-Melik el-Zâhir emrindeki Curdik idare etmekteydi.

Frenkler denizden ve karadan hızlı bir hareketle Yafa'ya yaklaşmışlardı. 31 Temmuz Cumartesi sabahı Richard donanmasıyla denizden, kara ordusuna ait yardımcı birlikler karadan Yafa önüne geldi. Sultan trompet ve boru sesleri duyunca kalenin bir an önce boşaltılmasını emretti. 49 şövalye daha dışarı çıkarıldı. Bu sırada kaledeki müdafilerden biri kendini deniz tarafındaki kumluğa atarak Richard'ın yanına gitti. Richard, kalenin tamamıyla teslim olduğunu sanarak önce karaya çıkmakta tereddüt etmişti. Gelen haberci kalenin henüz tam teslim olmadığını bildirince, içerideki Frenklerin yardımıyla kaleye giren düşman kuvvetleri ve Müdafiler ellerine silâhlarını alarak mukavemete başladılar. Bunun üzerine, denizden ve karadan Frenkler hücuma geçerek Müslümanları püskürttüler. Frenkler teslim şartlarının müzakeresi ve rehineler vermekle zaman kazanmışlar, Müslümanların hücumunu yarıda kesmişlerdi. Bununla beraber, Yafa gibi çok müstahkem bir mevkiin bu kadar kısa bir zamanda ele geçiril-

mesi Müslümanlar için çok önemli bir başarıydı. Bundan başka kaledeki önemli kişilerden bir kısmını esir almışlar, bol miktarda ganimet ele geçirmişlerdi. Düşmanın Beyrut üzerine yürümesini önlemişlerdi. Düşmanın gelmesi üzerine, Sultan ağırlıkları ve ordu çarşısını Yazur'a nakletti. Yafa'dan rehin alınan Patrik, kale ve garnizon kumandanları, esir alınan 70'ten fazla Frenk şövalyesi Dımaşk'a gönderildi. Richard da ordugâhını Yafa önünde kurdu. Akkâ'dan takviye istedi ve yeniden sulh anlaşması yapmak için girişimlere başladı.

9 — Sulh Müzakerelerinin Yeniden Başlaması ve Barışın İlânı:

Aynı gün ikindi vakti Richard, Müslüman ordusundaki memlüklerden bazılarını yanına çağırarak onlarla barış konusunda konuştu. Bundan sonra Hâcib Ebû Bekr el-Âdilî'yi çağırdı. Onunla Aybek el-Azîzî ve Sungur el-Meştûbî de Richard'ın yanına gittiler. Richard onlarla yarı ciddi, yarı lâtife kabilinden konuşmalar yaptı. Bu sohbet esnasında, «Vallahi bu Sultan büyük adam. Yeryüzünde ondan daha büyük kişi yok. Ben gelir gelmez düzenli bir şekilde nasıl çekildi. Vallahi onun Yafa'yı iki ayda alacağını tahmin etmiyordum. Burasını iki günde nasıl aldı?» dedi. Sonra Ebû Bekr el-Âdilî'ye, «Sultan'a selâm söyle. Allah aşkı için bu işi bir neticeye bağlamak gerek. Deniz ötesindeki topraklarım mahvoldu. Bu harbin devamında sizin ve bizim için bir fayda yok» dedi. Ebû Bekr, Sultan'ın yanına dönüp Richard'ın sözlerini anlattı. Sultan bir istişare meclisi toplayıp durumu konuştu. «Yafa şehrinin kuzeyinden Sur'a kadarki kısım Frenklerde kalsın, diğer yerler bizim olsun. Bu şartlarla hemen anlaşma yapalım» diye cevap verdi. Ebû Bekr bu cevap ile Richard'a gitti. Richard Yafa ile Askalan'ın Frenklerde kalmasında ısrar ediyordu. Bunun üzerine Sultan, «Yafa sizde, Askalan bizde kalsın» dedi. Richard Yafa için teşekkür etti. Ve Askalan'ın Frenklerde kalmasında ısrar etti. Sultan cevabında, «Askalan'dan vaz geçmeme imkân yoktur. Kral ya gelecek kışı da burada geçirmeye mecbur olacak, ya da geri dönecek. Biz de onların ele geçirdiklerini hemen geri alacağız. O gençliğinin baharında vatanından uzakta bu zahmetlere katlanırsa, ben dünya nimetlerinden nasibini almış, vatanında yaşayan ve cihadı ibadet sayan bir ihtiyar olarak zahmetlere daha çok katlanırım.» dedi. Karargâhını Remle'ye nakletti. Yazur'da Frenklerin yeni yaptıkları kaleyi yıktırdı.

2 Ağustos 1192 Pazartesi günü Akkâ'dan yeni bir Frenk ordusunun Yafa'dakilere yardım etmek için yola çıktığı haberi geldi. Bunun üzerine bir harp meclisi toplandı ve düşman ordusunun yolunun kesilmesine karar verildi. 3 Ağustos günü gelen düşman ordusu Kaysa-

riyye'den geri dönmeye mecbur oldu. Düşman ordusunun geri çekilmesinden sonra, Sultan Yafa dışında karargâh kurmuş olan Richard üzerine bir baskın yapmaya karar verdi. 3 Ağustos'u 4 Ağustos'a bağlayan gece yanına seçkin bir birlik alarak Arap kılavuzların rehberliğinde bütün gece yürüdükten sonra sabahleyin Richard'ın karargâhına yaklaştı. Bu sırada, keşifte bulunan bir Cenevizli asker Sultan'ın askerlerinin zırhlarının ve silâhlarının parıltısını farkedip durumu Richard'a bildirdi. Bunun üzerine Richard, karargâhını zemberekçi ve mızraklı piyadelerden bir sur ile çevirerek gerekli tedbirleri aldı. Sultan, düşmanın haberdar olup gerekli tedbiri aldığını bilmiyordu. Askerler hücuma geçince düşmanın mızraklar ve kalkanlardan yaptığı suru ve zemberekçilerini geçemediler. Richard bundan sonra yanındaki şövalyelerle Müslümanlar üzerine hamleler yaptı. Üzerine ve atına saplanan oklardan kendisi ve atı kirpi gibi olmuştu. Fakat kendisi ve atı zırhlı olduğu için öldürücü yara almadı. Aynı gün Müslüman askerlerden bir grup Yafa yanındaki denizciler üzerine hücum etti. Richard'ın imdada gelmesi üzerine Frenkler kaçıp gemilerine sığındılar.

Sultan baskının neticesiz kalması üzerine Yazur'a döndü. 5 Ağustos günü karargâhını Natrun'a taşıdıktan sonra, 6 Ağustos Cuma günü hasta olan kardeşi el-Âdil'i ziyaret etti. Kudüs'e gidip şehirde yapılan inşaat ve imar işlerini gözden geçirdi.

Frenklerin Beyrut üzerine yürümelerinin önlenmesinden sonra, el-Melik el-Afdal kumandasında Merc'i Uyûn'da toplanan askerler ana orduya katılmak için hareket etmişlerdi. 7 Ağustos Cumartesi günü Alâeddin Hürremşah kumandasındaki Musul askerleri, Mücâhidüddin Yarankuş kumandasındaki Sincar ve Erbil askerleri, Kutbüddin Sökmen b. Kara Arslan kumandasındaki Diyarbekir askerleri ve el-Melik el-Afdal kumandasındaki Dımaşk askerleri geldiler. Bunlardan sonra 20 Ağustos Perşembe günü Sultan'ın oğlu el-Melik el-Mes'ûd, Mecdüddin Hüldürî, Seyfeddin Yazguc ve Esedîlerden bir kısmının kumandasında yeni bir Mısır ordusu geldi. 22 Ağustos günü en son olarak Takiyyüddin'in oğlu el-Melik el-Mansûr Nâsıruddin Muhammed geldi. Ahlat sahibi Beğtemür'ün elçisi gelerek efendisinin yardım göndereceğini bildirdi. Müslümanların durumu kuvvetleniyor, Haçlıların durumu ise günden güne kötüye doğru gidiyordu. Richard ağır hastaydı. Düşmanın durumu kötüydü, yiyeceği azalmıştı. Fransızlar bir an önce ülkelerine dönmek istiyorlardı.

Bunun üzerine Sultan bir harp meclisi toplayıp durumu müzakere etti. Askalan ve Yafa'dan birinin muhasara edilmesine karar verildi. Sultan 25 Ağustos günü Curdîk kumandasındaki bir birliği öncü

kuvveti tayin ederek Yafa üzerine keşfe gönderdi. Bunlar Yafa yanına gidip casuslardan Frenklerin Yafa'nın surlarını tamire çalıştıklarını, şehirde az kuvvet olduğunu ve Fransızların ülkelerine dönmekte ısrarlı olduklarını öğrendiler. Durumu Sultan'a bildirdiler. Sultan bundan sonra 27 Ağustos Perşembe günü karargâhını Remle'ye taşıdı. Bu sırada Halife'ye gönderdiği bir mektupta son gelişmeleri şöyle değerlendirmekteydi:

«Hizmetkârınızın günleri düşman karşısında geçiyor. Harp Sicâl üzre Zafer ümitleri bazen artıyor, bazen azalıyor. Meseleler sona ermek üzereyken yeniden başa dönüyor. Olaysız gün geçmiyor. Son günlerdeki Müslümanların yüzünü güldüren olayların en önemlisi şudur: Frenkler Kudüs üzerine yürümekten âciz kalınca, elleri boş olarak döndüler. Küfrü ihtilâfa düşürecek yeni bir kötülüğe giriştiler. Beyrut üzerine yürümek için bize karşı komplo kurdular. İslâm askerleri onların yollarını kesmek için harekete geçtiler. Hizmetkârınız ise, Allah'ın yardımına güvenerek hassa kuvvetlerinin başında Yafa'ya vardı. Oraya oklarını ve arslanlarını yöneltti. Orasını kılıçla fethetti. Orada bulunan kâfirleri öldürdü, malları ve silâhları ele geçirdi. Kaledekiler ölümden korkup kendilerini esarete teslim etmek için aman dilediler. Müslüman esirler kurtuldu. Patrik, kale kumandanı, mareşal, ileri gelenlerden bir grupla çıkıp kahrımız altına girdiler. Onlar kaleden çıkmakla meşgul olurken denizden yardım geldi. Kaledekilerin hareketlerinde gadr emareleri belirdi. Düşman fikrinden caydı.»

«Bu hareketimizin maksadı düşmanı hedefinden geri çevirmekti. Allah doğruları muzaffer kılarak umduğumuzdan daha büyüğünü verdi. Susayan kılıçlarımız onların kanını içerek hareketlendi. Düşman şimdi başına gelen felâketle ve kendini derleyip toparlamakla meşgul. Askalan'ı kendilerine bırakmamız şartıyla barış yapmak için elçi gönderdilerse de kabul etmedik. Frenkler cehaletleri dolayısıyla tedbirde isabet etmediklerini anladılar. İslâm askerleri onlara karşı toplanmış, başlarına belâ yağdırmak için hazırlar. Artık zaptedilmez kalelerinin duvarları yıkılmak üzere. Allah her an bize bir üstünlük nasip ediyorsa bu, İmam el-Nâsır'ın şerefli mevkilerine olan itaatimizdendir» (86).

2 Ağustos günü Richard'ın elçisi Sultan'dan Askalan konusunda taviz alamayınca hasta olan el-Melik el-Âdil'in yanına gitti. 7 Ağustos günü Hâcib Yûsuf'la Yafa'ya döndü. Richard, Sultan'ı sulhe zorlamak için Hâcib Yûsuf'u şehre kabul etmedi. «Sultan'ın önüne o kadar kendimi atıyorum. O beni kabul etmiyor. Kış yaklaştı. Burada kalmaya karar verdim. Artık aramızda konuşacak bir şey kalmadı.»

(86) **el-Feth el-Kussî**, 601-602.

dedi. Böylece müzakereler kesildi. Richard hastalanınca sık sık elçiler gönderip Sultan'dan meyve, kar ve yiyecekler istiyordu. Sultan adamlarıyla ona istediklerini gönderiyor, Frenklerin iç durumunu anlamak istiyordu. 25 Ağustos günü Richard, Hâcib Ebû Bekr'i yeniden çağırdı. Elçi iki gün Yafa'da kaldıktan sonra 27 Ağustos Perşembe günü Richard'ın elçisiyle döndü. Richard, ikramlarından dolayı Sultan'a teşekkür etmekte, tahkimi için sarfettiği para ödenirse Askalan'dan da vaz geçeceğini bildirmekteydi. «Kardeşim» diye hitap ettiği el-Melik el-Âdil'den anlaşma için yardımcı olmasını rica etmekteydi. Sultan elçisine, «el-Melik el-Âdil'e gidin. Askalan'dan vaz geçerlerse anlaşmayı yapsın. Askerler muharebeden bıktılar, yiyecek bulmada güçlük çekiyorlar» dedi. Hâcib Ebû Bekr, Frenk elçisiyle 28 Ağustos Cuma günü el-Melik el-Âdil'in yanına gitti. Aynı gün akşam üzeri öncüler arasında bulunan Bedreddin Duldurum Sultan'a haber göndererek Richard'ın yakın adamlarından Huart'ın kendisiyle konuşmak istediğini bildirdi. Sultan'ın izni üzerine, Bedreddin Huart'la konuştuktan sonra gelip kralın Askalan'dan ve yaptığı tahkimatın karşılığını istemekten vaz geçtiğini, sulh konusunda samimi olduğunu söyledi. Sultan, Richard'ın daha önceki gibi oyalama siyaseti gütmesinden kuşkulandığı için, Bedreddin Duldurum'un Huart'la tekrar görüşmesini emretti. Bedreddin tekrar konuştuktan sonra 29 Ağustos Cumartesi günü, Richard'ın daha önce el-Melik el-Âdil ile kararlaştırılan şekilde sulha razı olduğunu, bu konuda Huart'dan yemin aldığını bildirdi. Aynı zamanda durumu bir mektupla el-Melik el-Âdil'e haber verdi.

Bunun üzerine, Sultan kâtibi İmâdeddin'i çağırarak, «Remle, Yübnâ ve Mecdelyâba hariç Yafa ve âmilliklerinin, Kaysariyye, Arsuf, Hayfa ve buraların âmilliklerinin, Nasıra ve Safûriyye dışında Akkâ ve âmilliklerinin Frenklere bırakılacağını, diğer yerlerin ise Müslümanların elinde kalacağını gösteren bir anlaşma taslağı yazdırdı. Bu taslağı Bedreddin ile gelen Frenk elçisine verdi. 30 Ağustos günü Torontay ile Frenk elçisi bu taslağı alarak gittiler. Richard elçilere bu taslağı kabul ettiğini, yalnız Sultan kendi ikramından buna ilâve ederse memnun kalacağını söyledi. Gerçekte kral Richard Askalan'a harcadığı paranın karşılığı olarak Lüdd ve Remle'yi istemekteydi. 31 Ağustos sabahı Sultan elçileri dinledikten sonra emîrlerini ve müşavirlerini topladı. İki taraf arasındaki müzakereleri ve olayların gelişmesini ayrıntılı bir şekilde anlattı. Bu şartlarda sulh yapmak veya harbe devam etmek konusundaki fikirlerini sordu. Emîrler «Uzun savaşlardan sonra ülke harap, halk perişan oldu. Askerler yoruldular, atlar mahvoldu. Yem ve yiyecek Mısır'dan başka yerden temin edilemez hale geldi. Fiyatlar yükseldi. «*Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ya-*

naş ve Allah'a güven» (*) âyetine göre sulhü kabul edelim» dediler(87).

Sultan emîrlerin fikirlerini aldıktan sonra anlaşmayı kesin olarak kabul ettiğini elçilere bildirdi. Bedreddin Duldurum'a Frenk elçilerini yanına alarak, Richard'ın Remle ve Lüdd konusundaki isteklerini konuşmak için el-Melik el-Âdil'in yanına gitmesini emretti. el-Âdil ile Frenk elçileri arasında yapılan müzakereden sonra, adı geçen iki âmilliğin Müslümanların idaresinde kalmasına, gelirinin iki taraf arasında ortaklaşa paylaşılmasına karar verildi. Anlaşmanın kapsamı biraz genişletilerek, anlaşmaya Müslümanlar tarafından Haşhâşîler, Frenkler tarafından Antakya Prinkepsliği ve Trablus Kontluğu dahil edildi. Barış antlaşması 1 Eylül 1192 (21 Şaban 588) Salı gününden başlamak üzere 3 yıl 8 ay karada ve denizde yürürlükte olacaktı. Her iki taraf silâhsız olarak birbirlerinin ülkesinde ücretsiz ticaret yapacaklar, ziyaret için dolaşabileceklerdi. Askalan surları ve kalesi iki tarafın ortak çabasıyla yıkılacaktı.

Anlaşma en son şeklini alınca, Sultan kâtibi İmâdeddin'i çağırarak anlaşmanın metnini yazdırdı. Ve Richard'a gönderdi. Richard da Lâtince metni Sultan'a gönderdi. İki hükümdar 1 Eylül 1192 Salı sabahı anlaşmayı imzaladılar. 2 Eylül Çarşamba günü iki tarafın ileri gelenleri anlaşmaya sadakat edeceklerine dair yemin ettiler. Ordugâhlarda, çarşılarda sulhün yürürlüğe girdiği ilân edildi. İki tarafın askerleri birbirlerine karışarak şenlikler yaptılar. Zira, uzun süren savaşlardan bıkmışlardı. Müslüman tüccarlar ticaret yapmak için Yafa'ya, Hristiyanlar da hac yapmak için Kudüs'e gittiler. Sultan onlara gerekli kolaylıkları gösterdi.

İbn el-Esîr'in anlattığına göre, yemin merasimi bittikten sonra Balian d'İbelin Sultan'a, «İslâm tarihinde senin yaptığın hizmeti kimse yapmadı. Frenkler bu sefer mahvoldukları kadar hiç bir zaman mahvolmadılar. Biz denizden gelenleri saydık, 600.000 adamdılar. Bunlardan onda biri ülkelerine dönmedi. Kimini siz öldürdünüz, kimi hastalıktan öldü, kimi denizde boğuldu» demiştir(88).

Böylece, 5 yıl boyunca Haçlılarla yapılan büyük savaş sona erdi. Haçlıların ellerindeki toprakların çoğu Müslümanlar tarafından geri alındı. Haçlı devletleri Yafa ile Sur arasındaki dar bir şeride, Trablus ile Antakya ve bu şehirlerin etrafındaki bir kaç kaleye indirildi. Salâhaddîn ve etrafındaki kadronun başarısı çok büyüktü. Sadece Haçlı devletlerinin ellerindeki toprakların ve kalelerin çok büyük bir kısmı

(*) Enfâl sûresi, âyet 61.

(87) **el-Feth el-Kussî**, 603-604; İbn Şeddâd, 233; İbn el-Esîr XII, 85-86.

(88) İbn el-Esîr, **el-Kâmil**, XII, 86. Ayrıca bkz. İbn Şeddâd, 19.

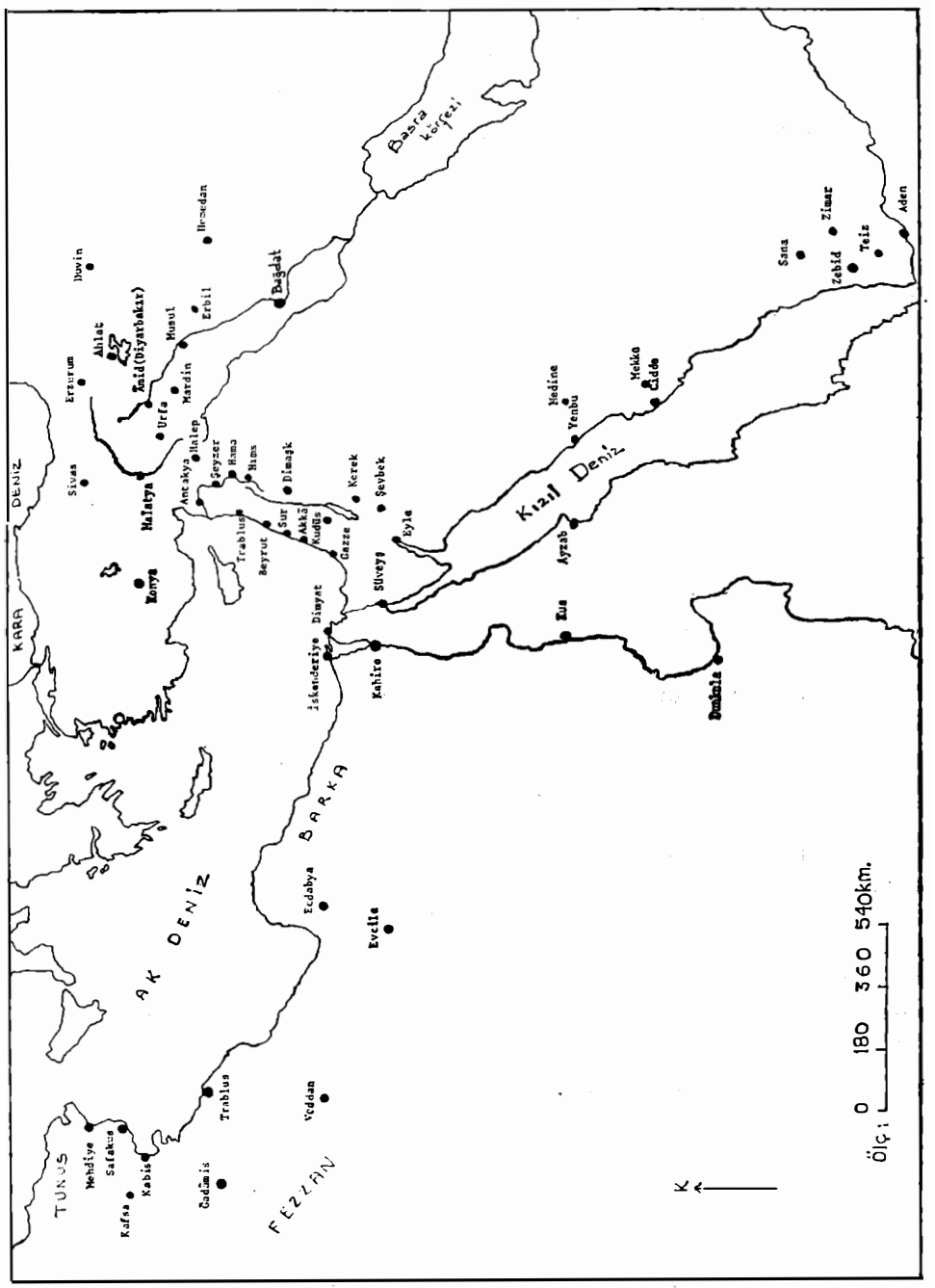
zaptedilmekle kalmamış, bütün Lâtin dünyasına karşı durularak onlara Müslümanların mücadele azmi gösterilmişti. Bunun neticesi olarak Sultan Salâhaddîn, Haçlı Seferleri tarihinde Doğu-Batı arasındaki mücadelede, günümüzde dahi İslâm'ın sembolü olarak anılmaktadır.

Bununla beraber, Sultan'ın ölümünden sonra Eyyûbîler Devleti'ndeki birlik çeşitli sarsıntılar geçirmiş, iç çalkantılardan istifade eden Haçlılar Samandağı'ndan Yafa'ya kadarki şeridi bir ara tekrar ele geçirmişlerdir. Hattâ, bir ara Dımaşk sahibi Ebü'l-Fidâ İsmail, amcası el-Melik el-Sâlih Necmeddîn Eyyub'a karşı, şahsi menfaati için Haçlılarla anlaşmış, Askalan, Safed, Kevkeb, Taberiyye gibi çok önemli şehirleri ve kaleleri onlara peşkeş çekmiştir. Fakat, bütün bunlara rağmen, bu bölgedeki Müslüman siyasî, askerî ve kültürel gücü varlığını korumuş, hiç bir zaman Frenkler eski kuvvetlerini kazanamamışlardır. Bilindiği gibi, IV. Haçlı Seferi Lâtinlerin İstanbul'u zaptı ile neticelenmiş, Mısır üzerine yapılan V. ve VI. Haçlı Seferleri yenilgi ile sonuçlanmıştır. Nûreddin ve Salâhaddin ile başlayan bu devlet o kadar sağlamdı ki, Moğollar bile ilk büyük yenilgilerini Memlûklar karşısında alarak gerilemek zorunda kalmışlardır. Memlûkların ilk iki büyük sultanı Baybars ve Kalâvûn Moğollara karşı Salâhaddîn zamanındaki toprakları başarıyla müdafaa ettikten başka, Akkâ, Trablus ve Antakya Haçlı devletlerini ortadan kaldırarak, 1291 yılında doğudaki Haçlı varlığına son vermişlerdir.

N. SULTAN'IN KUDÜS VE ETRAFININ İDARESİNİ TANZİM EDİP DIMAŞK'A DÖNÜŞÜ

Sulhün yürürlüğe girmesi üzerine Sultan, Halife el-Nasır'a bir mektup göndererek son gelişmelerden ve anlaşmanın şartlarından haberdar etti(89). Bundan sonra yapılacak ilk önemli iş Askalan'ın devirteslimi ve surları ile kalesinin yıkılmasıydı. Sultan Askalan, Gazze ve Dârûm'a yine Alemüddîn Kaysar'ı vali tayin edip 5 Eylül 1192 günü emrine taşçılar ve lâğımcılar vererek Askalan'a gönderdi. Müslümanlarla Frenkler ortaklaşa çok kısa bir süre içinde Askalan surlarını ve kalesini yıktılar. 9 Eylül günü, Sultan anlaşmanın yürüdüğüne kanâat getirince Remle'den Natrûn'a döndü. Uzak yerlerden gelen askerlere ülkelerine dönmeleri için izin verdi. İki tarafın askerleri birbirlerine karışıp bayram yaptılar. Müslüman tüccarlar ticaret yapmak için Yafa'ya, Hristiyanlar hac yapmak için Kudüs'e gittiler. Aynı günü geceleyin Richard, Henri de Champagne ve diğer Haçlı büyükleri Akkâ'ya hareket ettiler. Richard 9 Ekim'e kadar Akkâ'da kaldıktan sonra, ya-

(89) Bu mektup, el-Feth el-Kussî'nin, 606-609'ncu sayfalarında bulunmaktadır.

Eyyûbîler Devletinin Hareket Sahasını Gösterir Harita.

nında Müslüman ordusundan ayrılıp hizmetine girmiş 120 memlûk de olduğu halde, gemiyle ülkesine hareket etti. Yolda gemisi fırtınaya tutularak battı. Yanında kalan bir kaç kişiyle karaya ulaşabildi. Kılık değiştirerek Avusturya topraklarına daldı. Viyana yakınlarındaki bir meyhanede tanınarak esir edildi. Akkâ'da darılttığı Avusturya Hertzügü Leopold'un huzuruna götürüldü ve zindana atıldı. Mart 1194'te büyük bir fidye ile esaretten kurtarıldı. 26 Mart 1199'da bir kaleyi muhasara ederken bir ok isabeti sonucunda öldü.

Sultan 13 Eylül Pazar günü kardeşi el-Âdil ile Kudüs'e vardı. Şehrin surunun ve hendeklerinin, diğer imar işlerinin tamamlanmasını emretti. Şehrin valisi Hüsameddîn Sayaruk el-Türkî'nin idari işleri bırakıp, ömrünün geri kalan kısmını ibadet ve hayır işleri ile geçireceğini bildirmesi üzerine Sultan, onun yerine İzzeddin Curdîk'i Kudüs valiliğine tayin etti. Şehrin garnizon kumandanlığına Seyfeddin b. el-Meştûb'u getirdi. Patriklik Sarayı'nın sofiler için Hânkâh'a çevrilmesini, Haspitalierler evinin hastane yapılmasını emretti. Hayır müesseselerine vakıflar tahsis etti. Alemüddîn Kaysar'a Askalan ve havalisindeki çiftçilere yardımcı olmasını ve bölgede ziraatin gelişmesi için çaba sarfetmesini emretti.

Barış anlaşmasının yapılması üzerine Sultan, İbn Şeddâd'ın da tavsiyesine uyarak hacca gitmeye karar vermişti. Fakat vezir Kâdı'l-Fâdıl gibi tecrübeli idareciler ülkede yapılacak bu kadar iş varken hacc ile meşgul olup, merkezlerden uzak kalmasının doğru olmadığını, uzun süren harplerden harap ve karışık hale gelen ülkenin idaresinin düzenlenmesinin hacc etmekten daha önemli olduğunu söylediler. Bunun üzerine Sultan, hacc etmekten vaz geçip ülkenin idaresinin tanzimiyle uğraşmaya karar verdi. Kâdı'l-Fâzıl Dımaşk'tan bu konuda Sultan'a yazdığı mektupta çeşitli konulardan bahsettikten sonra, «Halkın şikâyetlerini gidermek her türlü ibadetten önemlidir. Dımaşk âmilliklerindeki çiftçilerin şikâyetleri, ikta sahiplerinin halka baskısı insafa sığacak değildir. Beradâ vadisinde devamlı karışıklık var. Bunun önüne geçen yok. Müslümanların zahire gönderilmek ve tahkim edilmek istenen hudutları var. Beytülmâl (hazine)'in boşalmış olması ise en tehlikeli şeydir. Kulunuz sizden yardım istemiyor, işleri yürütmeye çalışıyor» (90).

Bundan sonra, 3 Ekim günü el-Melik el-Âdil izin alarak Kerek-Şevbek ve el-Belkâ'daki topraklarını düzenlemek için hareket etti. 8 Ekim günü el-Melik el-Zâhir Halep'e, 13 Ekim günü el-Melik el-Afdal Dımaşk'a hareket ettiler. İbn Şeddâd'ın yazdığına göre, el-Zâhir yanından ayrılırken babası ona, «Allah'tan korkmanı tavsiye ederim. Her

(90) **Ravzateyn**, II, 205.

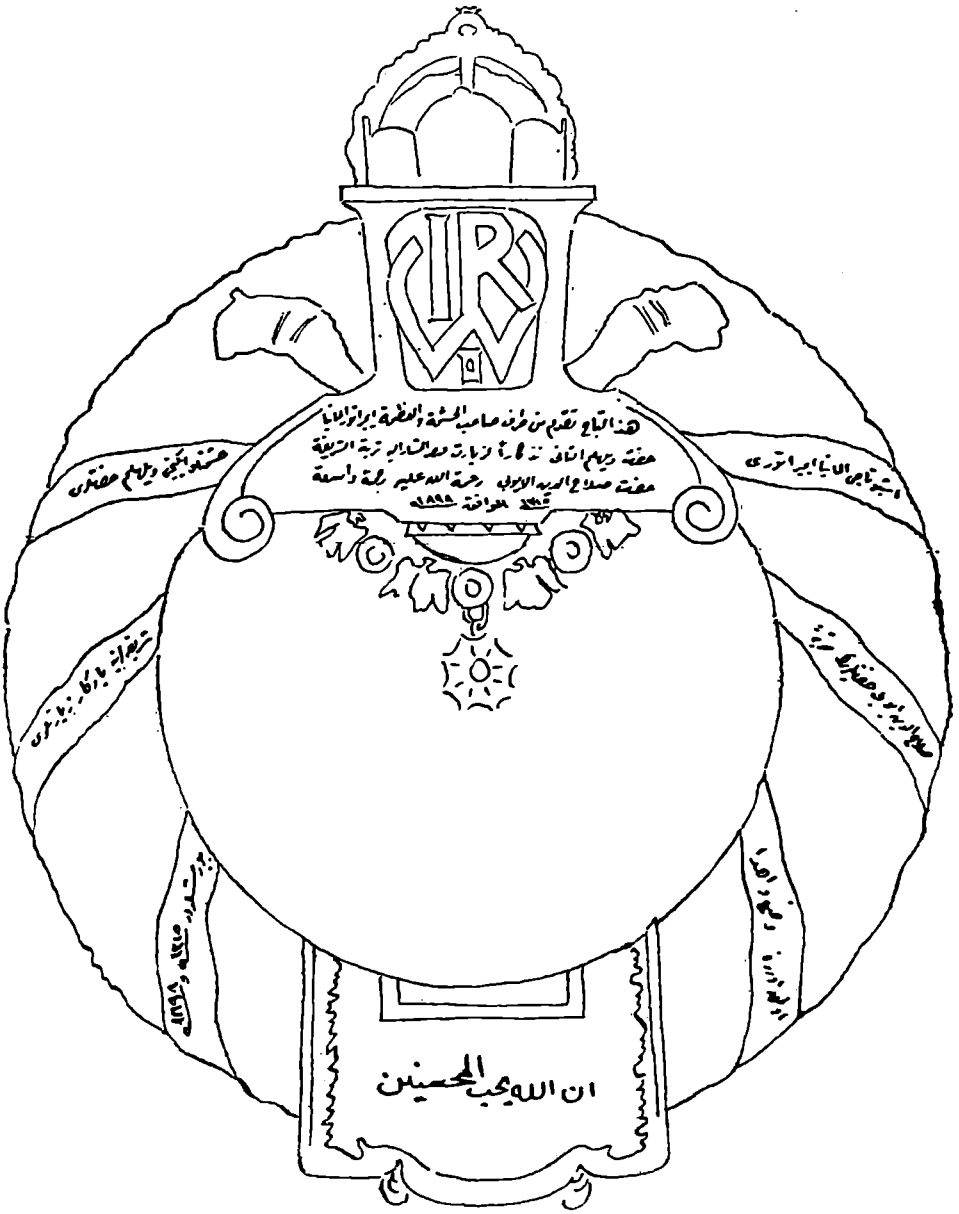
hayrın başı budur. Kan dökmekten korkuturum. Kan uyumaz. Halkın kalbini kazanmanı ve onların işleri ile meşgul olmanı tavsiye ederim. Emîrlerinin, devlet adamlarının kalbini kazanmaya çalış. Ben bütün elde ettiğim şeyleri insanların kalbini kazanmakla elde ettim. Hiç bir kimseye kin besleme, kul hakkından sakın. Zira, kul hakkı ancak kulların rızasını almakla düşer. Allah'ın hakkı ise, samimî tevbe edince affedilir» demiştir(91).

Sultan hudut kalelerini tanzim ettikten sonra, Dımaşk'a dönmeyi ve orada bir kaç gün kaldıktan sonra Mısır'a hareket edip bu bölgenin idaresini yeniden gözden geçirmeyi düşünüyordu. Bu maksatla 14 Ekim günü maiyetinde Nablus sahibi Seyfeddîn b. el-Meştûb olduğu halde Kudüs'ten ayrıldı. Ertesi günü Nablus'a vardı. Halk şehrin sahibi Seyfeddîn b. el-Meştûb'un aldığı vergilerden şikâyet etti. Sultan onun aldığı fazla vergileri lâğvetti, ona halka iyi davranmasını söyledi. Oradan 17 Ekim Pazar günü Cînîn'e geçti. Ertesi günü Banyas'a vardı. Harap olan Banyas kalesinin yapılmasını emretti. Buradan Kevkeb Kalesi'ne geçti. 19 Ekim günü Taberiyye'ye vardı. Aynı günü 80.000 dinar fidye ile esaretten kurtulan Bahâeddîn Karakuş yanına geldi. Sultan, Karakuş'a büyük itibar gösterdi. 20 Ekim günü Karakuş'la beraber Safed'e, ertesi günü Tibnîn'e geçti. Safed ve Tibnîn kalelerinin bozuk kısımlarının tamir edilmesini emretti. 22 Ekim'de Tibnîn'den hareketle 27 Ekim günü Beyrut'a vardı. Sultan buradayken 28 Ekim günü Antakya Prinkepsi Bohemund gelip bağlılığını bildirdi. Sultan Bohemund ve yanındakilere hil'atlar giydirip ikramda bulundu. 29 Ekim günü Beyrut'tan Dımaşk'a hareket etti. 2 Kasım 1192 Çarşamba günü Dımaşk'a vardı. Halk tarafından coşkuyla karşılandı. En son 21 Nisan 1189 günü Dımaşk'tan Şakîf-i Arnûn kalesini muhasara etmek için ayrılmış, bundan sonra 3 sene 7 ay bütün hayatı cephede geçmişti.

O. SALÂHADDÎN'İN SON GÜNLERİ VE ÖLÜMÜ

Sultan, Dımaşk'a geldiği sırada veziri Kâdı'l-Fâdıl, oğulları el-Melik el-Afdal, el-Melik el-Zâhir, el-Melik el-Zâfir buradaydılar. Buradaki günlerini Dâr el-Adl'de oturumlar tertip edip halkın şikâyetlerini dinlemek, âlimler için ilim meclisleri düzenlemekle geçirdi. Etraftan gelen elçileri ve heyetleri kabul etti. Bir ay kadar kaldıktan sonra el-Melik el-Zâhir Halep'e, yeniden Kahire valiliğine tayin edilen Karakuş Mısır'a gittiler. Ürdün ötesindeki topraklarının idaresini tanzim eden el-Melik el-Âdil 24 Kasım günü Dımaşk'a geldi.

(91) İbn Şeddâd, 239.

Alman İmparatoru II. Wilhem'in, Salâhaddin Eyyûbi'nin (1315) 1898'de Türbesini Ziyareti Sırasında Salâhaddin Eyyûbi'nin Kabrine Konulmak Üzere Hediye Ettiği Taç.

Bu sıralarda Sultan'ın ne yapmak istediği konusu tarihçiler tarafından çeşitli şekillerde anlatılır. Yukarıda işaret edildiği gibi İbn Şeddâd, Sultan'ın bir müddet Dımaşk'ta kaldıktan sonra Mısır'a gidip, oranın idaresini düzenlemeyi düşündüğünü söyler. İbn el-Esîr ise, onun niyetinin Anadolu, Ahlat, Azerbaycan ve İran'ın fethine çıkmak olduğunu kaydeder. İmâdeddin, İbn Şeddâd gibi Sultan'ın ülkenin idaresini yeniden düzenlemek niyetinde olduğunu söyledikten sonra, «Dımaşk'ta kaldığı sırada Sultan'ın yanına doğudaki ve batıdaki hükümdarların elçileri geldi. Onu ülkelerine çağırdılar. Askerler toplanıp keşif birlikleri etrafta harekete geçtiler» der. Yine İbn el-Esîr İngiltere kralı Richard'ın Avrupa'ya hareketinden sonra Akkâ kralı Henri de Champagne'ın Sultan'a bir elçi göndererek ondan hil'at istediğinden, «Bizim aramızda kaftan ve serpuş giymenin ayıp olduğunu biliyorsunuz. Fakat, seni sevdiğim için, sizin gönderdiğiniz serpuş ve kaftanı giyeceğim» dediğinden ve Sultan'ın ona değerli bir hil'at gönderdiğinden bahseder.

Hülâsa, Sultan kışı Dımaşk'ta geçiriyordu. Şubat başında kardeşi el-Âdil ile Dımaşk'ın doğusundaki çöle 15 günlük bir av partisine çıktı. 16 Şubat 1193 Pazartesi günü avdan döndü. Kardeşi el-Âdil Kerek'e gitti. 19 Şubat günü Frenk elçileri geldi ise de, keyifsiz olduğu için onları kabul edemedi. 20 Şubat günü dönen hacıları karşıladı. Hacılarla birlikte kardeşi Tuğtigin'in büyük oğlu el-Melik el-Muizz İsmail de gelmişti. Ondan Hicaz ve Yemen'in durumunu sordu. Aynı günü hastalandı. Diğer tabiplerin itirazına rağmen, Raziyüddîn el-Rahbî'nin tavsiyesine uyarak kan aldırdı. Hastalığı gün geçtikçe şiddetlendi. İbn Şeddâd'ın anlattığına göre hastalığı ya tifo, ya da menenjitti. Nihayet, durumu iyice ağırlaşınca meclisteki yerini en büyük oğlu ve veliahdı el-Melik el-Afdal'a bıraktı. Hayatından ümit kesilince el-Melik el-Afdal Dımaşk'taki emîrleri ve büyük devlet adamlarını çağırdı. Onlardan kendisine sadakat edeceklerine dair yazılı yemin aldı. Ve Sultan Salâhaddîn Yûsuf b. Eyyûb 4 Mart 1193 (27 Safer 589) Çarşamba sabahı hayata gözlerini yumdu. Öldüğü sırada 56 yaşında idi. Bu sırada âdet olduğu üzere, atı ve silâhları manevî bakımdan tâbî olduğu Abbâsî halifesi el-Nâsır'a gönderilerek vefatı duyuruldu. Bugün Dımaşk'ta bulunan kabri büyük ziyaretgâhlardandır.

Salâhaddîn öldüğü sırada Mısır, Libya, Hicaz, Yemen, Filistin ve Ürdün'de, Suriye-Lübnan (Şam)'ın deniz sahilinde yukarıda zikredilen yerlerinin dışında tamamında, Malatya ve Ahlat'a kadar Güney ve Doğu Anadolu'da, Hemedan'a kadar Kuzey Irak'ta adına hutbe okunup para bastırılıyordu. Musul, Ahlat, Artuklu beylikleri ona tâbî idiler. (Bunlar Sultan'ın ölümü üzerine isyan ettiler). Akkâ Krallığı,

Trablus Kontluğu, Antakya Prinkepsliği onunla iyi ilişkiler içinde idiler. Ülkesinin idarî taksimatına gelince, en büyük oğlu ve veliahdı el-Melik el-Afdal Dımaşk'ta, ikinci oğlu el-Azîz Mısır'da, üçüncü oğlu el-Zâhir Halep'te, dördüncü oğlu el-Fâiz de Busrâ'da onun naibiydiler. Kardeşi el-Melik el-Âdil bu günkü Ürdün ile Fırat'ın doğusunda doğrudan devlete bağlı toprakların, Tuğtigin Hicaz ve Yemen'in, Şerefüddin Karakuş Trablusgarb'ın, Ferruhşah'ın oğlu Behramşah Bâlebek'in, Takiyyüddîn'in oğlu el-Melik el-Mansûr Hama'nın, Nâsırüddin Muhammed'in oğlu II. Şirkûh Hıms'ın, Gökböri Erbil'in ve yukarıda çeşitli münasebetlerle zikredilen ve edilmeyen bir çok emîr bulundukları iktâların sahibiydiler. Esasen Eyyûbî emirlikleri denen beylikler daha sonra teşekkül etmiş değil, Salâhaddîn'in hayatında ve onun tarafından tesis edilen yukarıda saydığımız emîrliklerdir. Sonradan bunların durumunda bazı değişiklikler olmuştur. Bütün bu beyliklerin bağlı olduğu büyük Sultan Kahire'de veya Dımaşk'ta otururdu. el-Melik el-Kâmil zamanında, Salâhaddîn tarafından yapımına başlanan Kahire surlarının ve Kalet el-Cebel'in tamamlanmasından sonra Dımaşk eski değerini kaybetmiş, Eyyûbîlerin, daha sonra Memlûkların başşehri tek başına Kahire olmuştur.

İmâdeddîn, İbn Şeddâd ve Abdüllatif el-Bağdadî'nin anlattıklarına göre, Sultanın ölümünü herkes büyük bir üzüntü ile karşılamıştır. Abdüllatif, «Ondan başka bir hükümdarın ölümüne insanların bu derece üzüldüklerini görmedim. İyi-kötü Müslüman-kâfir herkes tarafından çok sevilirdi» der(92). Bu münasebetle Kâdı'l-Fâdıl tarafından el-Melik el-Zâhir'e gönderilen taziyede «...Onun ölümü anında Müslümanların başına kıyamet koptu... gözyaşları yüzleri kazdı... Efendim olan babana bir daha kavuşmamak üzere veda ettim. Yüzünü senin ve benim adıma öptüm. Kapıdaki ordular ondan Allah'ın takdirini defedemediler... Size tavsiyede bulunmama lüzum yok. Ortada olan bir şey varsa, o da şudur: İttifak ederseniz babanızın şahsından başka bir kaybınız olmaz. İhtilâfa düşerseniz başınıza gelecek felâketlerin en ehveni babanızın kaybıdır» der(93). Kâdı'l-Fâdıl'ın bu tavsiyesi boşunaydı. Çok geçmeden Salâhaddîn'in oğulları kurt devlet adamları ve emirlerin oyuncağı olup birbirlerine düştüler. Devleti beş sene sonra bu keşmekeşten kardeşi el-Melik el-Âdil kurtarıp yeniden birliği sağladı. Kardeşler arasındaki kavga sırasında Kâdı'l-Fâdıl bir mektubunda. «*Bu ailenin ataları ittifak edip hükümdar oldular, çocukları ihtilâfa düşerek mahvoldular*» demekten kendini alamayacaktır.

(92) **Uyûn el-Enbâ**, II, 206.
(93) **Mir'ât el-Zamân**, VIII, 432; **Vefayât el-Ayân**, VI, 204; **el-Bustân el-Câmi**, yap. 132a-b.

IX — SALÂHADDÎN'İN ŞAHSİYETİ

Salâhaddîn'in fizikî şahsiyeti hakkında pek bir şey bilmiyoruz. İmâdeddîn onun çevgân (polo) oyununda mahir olduğunu, sık sık Nûreddîn'in onunla çevgân oynadığını söyler. Buna göre sağlam ve sportmen bir fizikî yapıya sahip olması gerekir. Daima hayatını at üzerinde geçirmiştir. Çok enerjik bir kişi olması da bunu destekler. İbn Uneyn tarafından Salâhaddîn ve arkadaşlarının yerildiği bir hicviyede ise onun hafif topal olduğu söylenir(94). Başka kaynaklarda bu iddia desteklenmez. Onun merhametli, güleryüzlü, derviş tabiatlı, cömert, halim, fakat vakur, sağlam irade sahibi, mert ve heybetli bir kişi olduğu söylenir. Ahlâkî meziyetler bakımından çok yüksek bir kişi olduğu için fizikî meziyetleri daima ihmal edilmiştir. O, bütün konularda Nûreddîn'in yolunun takipçisi ve onun başladığı eserlerin tamamlayıcısı olmuştur. İmâdeddîn, «*Salâhaddîn dindarlık, namusluluk, nezâhet, uyanıklık, hükümdarlık adabı, devlet idaresi konusunda Nûreddîn'in yolunu takip etti. Meziyetlerinin esaslarını ondan aldı. Kendi devrinde zikredilen konularda en yüksek zirveye ulaştı*» der(95). Onun şahsiyeti üzerinde en büyük etkiyi Nûreddîn yapmıştır. Nûreddîn'in ölümüne kadar onun nâibi sıfatıyla Mısır'ı idare etmiş, Nûreddîn'in, amcasının memlûkları Esedîlerin, kalabalık ailesinin, değerli idarî ve askerî kadrosunun yardımı ile Mısır'ı iç ve dış düşmanlara karşı müdafaa etmiş, gerekli idarî, askerî, kültürel ve iktisadî reformları yaparak, ülkeyi içte ve dışta itibarlı bir hale getirmiştir. Buradan, Yemen, Hicaz, Libya ve Kuzey Sudan'ı kontrolu altına almıştır.

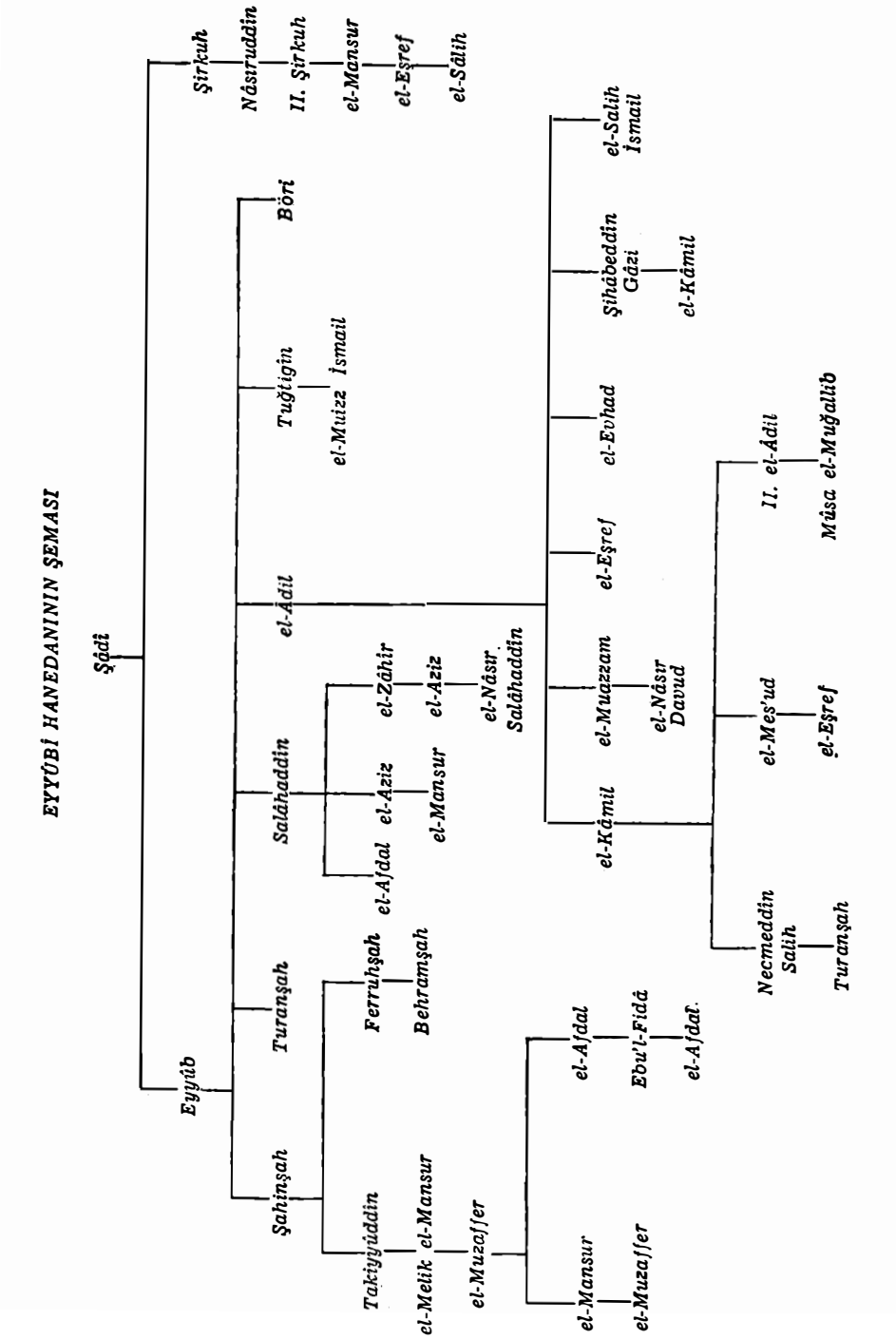
Nûreddîn'in ölümünden sonra, onun başlıca iki büyük siyasî ve askerî hedefi vardı. Birincisi, Nûreddîn zamanında kurulan siyasî birliği dağılmaktan korumak, onun zamanında girişilen imar faaliyetlerini devam ettirmek, ikincisi ise, Nûreddîn zamanında hall yoluna konduğu halde başarılması nasip olmuyan Kudüs'ü ve Sahil Bölgesi'ni Frenk müstevlilerden temizleyerek İslâm dünyasının alnındaki kara lekeyi silmekti. Birinci hedefini on seneden fazla süren bir mücadeleden sonra başarı ile tamamladı. Bundan sonra ikinci hedefine dön-

(94) İbn Uneyn, **Dîvân**, Halil Merdem neşri, Dımaşk 1946, s. 210-211.
(95) **Sena'l-Bark**, I, 56.

dü. Hıttîn zaferi, Kudüs ile Sahil Bölgesi'nin büyük kısmının fethi ile ikinci hedefine ulaşmaya da ramak kalmıştı ki, III. Haçlı Seferi bunu ikmal etmesine mâni oldu. Bununla beraber, İslâm dünyasının kendisini yalnız bırakmasına rağmen, Haçlılara karşı giriştiği amansız mücadele, onlar karşısında gösterdiği azim ve sebat, bu bölgedeki İslâm dayanışmasının bir asır öncekine benzemediğini, Haçlılara Kudüs'ü geri almanın imkânsızlığını gösterdi.

III. Haçlı seferi esnasındaki mücadelesi ve gösterdiği çelik irade, Haçlı seferleri tarihinde onun İslâm dünyasının kahramanlık sembolü haline gelmesini sağladı. Büyük bir kumandan, devlet adamı, imarcı, kültürel ve insanî değerlerin hamisi idi. İlme gösterdiği himaye sayesinde kadirbilir tarihçilere sahip olmuş, şahsiyeti ve eseri ebedileşerek ölmez kişiler arasına girmiştir. Müslümanlar onun şahsında, ideal bir devlet adamı bulmuşlar, Avrupalılar ise, gerçek bir İslâm kahramanı görmüşlerdir. Onun mertliğine, iyilikseverliğine karşı hayranlıklarını gizleyememişlerdir. Champdor'u eserinin adını *Saladin: Le plus pur héros de l'Islam* şeklinde koymaya sevkeden husus onun bu mert ve şövalye ruhudur. Devrinden itibaren doğulu ve batılı yazarların ve şairlerin eserlerinde kendisinden övgü ile bahsedilmiş, doğulu her yazar onu kendi milletine mâl etmeye çalışmıştır. Yazarlarımızın ve şairlerimizin en meşhurlarından Namık Kemal, *Evrâk-ı Perîşân* adlı İslâm kahramanlarından bahseden eserinin ilk bölümünü ona ayırmış, Mehmed Akif, Çanakkale şehitleri için yazdığı destanda ondan, «*Şarkın en sevgili Sultanı Salâhaddîn'i*» ifadesi ile bahsederek onun İslâm dünyasının en çok sevdiği bir hükümdar olduğunu söylemiştir. Bayraklarındaki kartal armasının gösterdiği, zamanlarındaki şairlerin ve tarihçilerin ifade ettikleri gibi, devletleri bir Türk devleti, kendileri bir bir Türk Sultanı olmakla beraber, Nûreddîn ve Salâhaddîn mücadelelerini İslâm namına yürütmüşlerdir. Nitekim, Haçlılar da çeşitli ırklara mensup olmakla beraber, mücadelelerini Hristiyanlık namına yapmışlardır. İslâm namına yapılan bu mücadelede en büyük hizmeti Türklerin (Oğuzların) gördüğü ise şüphe götürmez bir gerçektir.

Salâhaddîn'in başarısında ve icraatında veziri ve sır kâtibi Kâdı'l-Fâdıl, kardeşi el-Melik el-Âdil, yeğenleri Takiyyüddîn ile Ferruhşah gibi yakınlarının, bir çok değerli bürokrat ve ilim adamının, kumandanlarının payı büyüktür. Her türlü bencillikten ve kibirden uzak oluşu, yakınlarına ve tebaasına karşı anlayışlı, müsamahakâr ve cömert davranışları sayesinde etrafındakilerden ve halktan daima sevgi ve saygı görmüştür. Bu musamahayı ve cömertliği düşmanlarına da göstererek onların takdirini kazanmıştır. Bir iki olay dışında emîrleri daima ona saygılı davranmışlardır. Nûreddîn ve Halife el-Nâsır gibi büyük-

EYYÛBİ HANEDANININ ŞEMASI
Şâdi
Eyyûb
Şahinşah
Takiyyüddin
el-Melik el-Mansur
el-Muzaffer
el-Mansur
el-Muzaffer
Turanşah
Ferruhşah
Behramşah
el-Afdal
Ebu'l-Fidâ
el-Afdal
Salâhaddin
el-Afdal
el-Aziz
el-Mansur
el-Âdil
el-Zâhir
el-Aziz
el-Nâsır Salâhaddin
el-Kâmil
el-Muazzam
el-Nâsır Davud
el-Eşref
el-Kâmil
Necmeddin Salih
Turanşah
el-Meş'ud
el-Eşref
el-Eşref
el-Evhad
II. el-Âdil
Mûsa el-Muğallib
Tuğtigin
el-Muizz İsmail
Şihâbeddin Gâzi
el-Kâmil
Börî
el-Salih İsmail
Şirkuh
Nâsıruddin
II. Şirkuh
el-Mansur
el-Eşref
el-Sâlih

leri, Şemseddîn b. el-Mukaddem ve el-Melik el-Mansûr gibi emîrleri ile arasında meydana gelen bir kaç olay, değerli müşavirlerinin tavsiyeleri ile önlenmiştir. Kendisi Nûreddîn'den boşalan yeri hakkıyla doldurup liderlik hususiyetlerini ispat etmiştir. Daha sonraları Baybars devrini de yaşayan tarihçi İbn Vâsıl, onun ile veziri el-Kâdı'l-Fâdıl için, «*Sultan dediğin böyle olsun. Vezir de Kadı'l-Fâdıl gibi bir müşâvir olsun*» demekten kendini alamayacaktır. Üsâme b. Munkiz ile İbn Şeddâd, O'nu Hulefâ-i Râşidîn (Dört Halife) devrini yeniden canlandıran bir hükümdar olarak görmektedirler. Onun ölümünden sonra ne oğulları, ne kardeşi el-Âdil ve onun oğuları yerini doldurabilmişlerdir. Onun ölümüyle, Nûreddîn ile başlayan ideolojik hareket tavsamış, cihad fikri zayıflamıştır. Sahilde birbirinden ayrı üç dar bölgeye sıkıştırılmış olan Frenk devletleri, bu sayede varlıklarını daha bir asır devam ettirebilmişlerdir.

Hayatını kaleme alan tarihçilerin anlattıklarına göre, Sultan zamanını ya ilim, ya cihad, ya da devlet işleri ile uğraşarak geçirirdi. Amelde mezhebi Şâfiî, itikatta ise Eş'arî idi. Müneccimlere ve nücum ilmine inanmazdı. Kuvvetli bir tahsil görmüştü. Türkçe, Arapça, Farsça'yı iyi bilirdi. *Kur'an-ı Kerim* ve Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse*'si ezberindeydi. Her kâtibin üslûbunu beğenmezdi. Beyrut ve Kudüs şehirlerinin fetihlerinde İmâdeddîn'den başkalarının yazdığı tebşirnameleri beğenmemiş ve etrafa göndermemiştir. İbn Şeddâd, «*Tarih bilgisi kuvvetli, genel kültürü genişti. Meclisinde bulunanlar başkasından duymadıkları şeyleri ondan öğrenirlerdi*» der. Silefî, Kutbeddîn el-Nîsâbûrî, İbn Avf ve İbn Şeddâd gibi zamanındaki büyük din âlimlerinden hadis ve fıkıh dersleri almıştı. Bununla beraber, fakihlerin münakaşalarından, felsefecilerden hoşlanmazdı.

Verdiği sözü tutan, insanî duyguları kuvvetli bir kişi idi. Hata yapanları, kendisine kaba davrananları, suçluları affetmesini severdi. Harran'daki ağır hastalığı sırasında etrafındakilere karşı nazik davranışları İmâdeddîn tarafından ehemmiyetle belirtilir. Bazı batılı yazarlar tarafından Şâver'e, Fâtımîler taraftarlarına ve Renand de Chatillon'a karşı sert tutumu tenkit edilmiştir. Aslında Şâver'i o tevkif etmiş, Âzıd öldürtmüştür. Fâtımîlere önce yumuşak davranmış, onların dış düşmanlarla birleşerek aleyhinde komplo hazırlamaları üzerine tutumunu değiştirmiştir. Renand de Chatillon'u anlaşmaları ve yeminlerini sık sık bozduğu için öldürmüştür. Onu öldürdüğü sırada hükümdarların hükümdarları öldürmesinin âdet olmadığını, fakat yeminlerini sık sık bozduğu için onu öldürdüğünü söylemiştir. İbn el-Esîr tarafından îmâ edildiği gibi Zengîler ailesine karşı herhangi bir sert tutumu yoktur. Nûreddîn'i daima rahmetle yad etmiş, Zengîler

ailesi arasında kendisine karşı olanlardan devletin birliğini bozmamalarını, Frenklere karşı yek vücut olabilmek için hâkimiyetini tanımalarını istemiştir. Fakat, Zengîler arasındaki muhalif grup iki taraf arasındaki münasebetlerin uzun zaman soğuk geçmesine sebep olmuştur. Kudüs ve Sahil Bölgesi'nin fethi sırasında Frenklere karşı merhametli ve iyiliksever davranışları Avrupalı tarihçiler tarafından büyük bir takdirle bahsedilir. Salâhaddîn, sadece Templier ve Hospitalier şövalyelerine karşı haşin davranmıştır. Bir de Richard'ın Akkâ'da aman ile teslim olan Müslümanları kılıçtan geçirmesinden sonra, bir müddet düşmandan alınan esirleri öldürtmüştür. İbn Cübeyr'in kaydettiğine göre, «Af konusunda hata etmek, haklı olarak cezalandırmaktan daha çok hoşuma gidiyor» derdi(96).

Bazı yeni tarihçiler onun sonradan Mısır'ı ihmal edip, Şam'a ehemmiyet verdiğini söylerler. Aslında, onun son zamanlarını umumiyetle Şam'da geçirmesi, bu bölgenin Frenk topraklarına sefer yapmaya daha elverişli olmasındandır. Remle yenilgisinden sonra Mısır'dan Kudüs Krallığı topraklarına sefer yapmamıştır. Bu konuya, 1190 yılında Kâdı'l-Fâdıl tarafından Sultan'a gönderilen bir mektuptaki, «Efendimiz Mısır'ın parasını Şam'ı almak, Şam'ın parasını el-Cezîre'yi almak için harcadı. Şimdi hepsinin parasını Sahil Bölgesi'nin fethi için harcamaktadır.» ifadesiyle açıklık getirilmektedir(97).

Sultan'ın adaletseverliği İbn Şeddâd ve İbn Cübeyr tarafından ehemmiyetle belirtilir. Takiyyüddîn'i hâkim karşısına çıkmaya zorladığı gibi, kendisinden şikâyetçi olan bir kişiyle beraber hâkimin karşısına çıkmıştır. Bir gün adamlarından biri bir deveci hakkında şikâyette bulunmuştu. Bunun üzerine, Sultan «Müslümanların aralarındaki anlaşmazlıkları halleden kadıları var. Mahkemeye şikâyet kapısı herkese açık. Ben inzibatı temin ile mükellefim. Mahkeme senin hakkında gerekli gördüğü kararı verir.» demiştir(98).

Aşırı derecede cömertti. Öldüğü sırada özel hazinesinde bir Mısır dinarı, 36 veya 37 Nâsırî dirhemi vardı. Âmid şehrini bütün zenginlikleriyle ele geçirdiği halde, arkadaşlarının ısrarlarına rağmen, olduğu gibi Nûreddîn b. Kara Arslan'a vermiştir. İmâdeddîn, «Bindiği atı ya birine hibe edilmiş veya hibe edilmek için vaadedilmiş olurdu. Harbe gittiği zaman kendi atını askere verir, başkalarından at isterdi. Herkes onun atına biner, iyiliğini beklerdi.» der. Başka bir yerde, Sultan'ın ölümünden sonra bir hükümdarın tavlasında kıymetli atlar gördüğü-

(96) İbn Cübeyr, **el-Rihle**, 279.
(97) **Ravzateyn**, II, 177.
(98) İbn Cübeyr, **Aynı eser**, 298

nü, «Sultan sağ olsaydı bunları askerlerine verirdi.» dediğini, oradakilerin Sultan'ın cömertliğini müsriflik saydıklarını söyler. Ardından, «Böyle yaptığı için fetihleri yapması mümkün oldu. Askerleri ona itaat ettiler.» der. III. Haçlı Seferi sırasında Sultan'ın askerlerine 12.000 at dağıttığını ifade eder(99).

Sultan adamlarıyla ilişkilerinde bir âmir-memurdan çok bir arkadaş gibi davranırdı. Bu sebeple, kimse fikrini ve isteğini ona arzetmekten çekinmezdi. İmâdeddîn, «Onunla oturan biri Sultanla oturduğunun farkına varmazdı. Kendisini bir arkadaşıyla oturuyor sanırdı. Anlayışlı, hataları affeden, temiz, dindar, samimî bir kişiydi. Kusurları görmezlikten gelir, kızmazdı. Mütebessim davranır, yüzünü asmazdı. Bir şey isteyeni eli boş çevirmezdi» der(100). Meclisleri temiz, işretten arınmış (içkisiz), sözleri nazikti. İmâdeddîn, «Ben ondan hiç bir zaman düşük ve kaba söz duymadım» der. İbn Şeddâd ise, «Herkes hakkında iyi sözler söylenmesini isterdi. Ağzı temizdi. Asla söverken görmedim... Ahdine vefa ederdi» der. Gerçekten Sultan'ın hayatı boyunca verdiği sözden döndüğü, ahdine vefa etmediği görülmemiştir. Her hareketinde kendine olan güveni sarsmamaya çalışır, buna çok dikkat ederdi. Onun şahsiyeti hakkındaki mütalâamızı Abdüllatîf el-Bağdadî'nin barış antlaşmasının yapılmasından sonra, Kudüs'te onu ziyareti dolayısıyla edindiği intibalarını anlatan şu satırlarla bitirmek istiyoruz :

«*Huzuruna vardığımda gözleri heybet, kalpleri muhabbetle dolduran bir hükümdar gördüm. Arkadaşları ona benzemeye çalışıyorlar, birbirleriyle iyilikte yarış ediyorlardı. Yanına vardığım ilk gece meclisini âlimlerle dolu buldum. Bu âlimler çeşitli ilim dallarında konuşuyorlardı. İnsanlar onda peygamberlerde gördükleri meziyetlere benzer meziyetler gördüler. İyi, kötü, müslüman-kâfir herkes tarafından sevilirdi*»*(101)*.

(99) **el-Feth el-Kussî**, 656; **Ravzateyn**, II, 217.
(100) **el-Feth el-Kussî**, 657.
(101) **Uyûn el-Enbâ**, II, 206. Bu bahis için ayrıca bkz. **Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 92-97.

İKİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR TARİHİ

I — DEVLET TEŞKİLÂTI

Eyyûbîler Devleti, adını hanedanın kurucusu Salâhaddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb'den almıştır. Zengîler Devleti'nin uzantısından başka bir şey olmayan bu devlet, merkeze bağlı vilâyetlerden ve eyaletlerden, yarı feodal beyliklerden (emirliklerden), tâbi hükümdarlıklardan meydana gelmiş bir sultanlıktı. Devlet; şeriat hükümleri ve el-Ahkâm el-Sultâniyye (devlet adamlarının an'anevî tatbikatlarından)'den ve, örf ve âdetlerden meydana gelen İslâm hukukuna göre yönetiliyordu. Başta bir sultan, hanedana mensup büyük emîrler, sonra diğer emirler (beyler), vezirler, ashab-ı meşveret olmak üzere büyük idareciler grubu tarafından yönetilmekteydi. Bunları devlet kademelerindeki diğer yöneticiler takip ediyordu. Bu devletin müesseseleri Zengîler Devleti ile Fâtımîler Devleti'nin müesseselerinin karışımından meydana gelmişti. Zengîler Devleti vasıtasıyla tabiî olarak Selçuklulardan büyük ölçüde etkilenmişti. Salâhaddîn, Zengîlerden ve Fâtımîlerden miras aldığı müesseselerde bazı düzenlemeler yapmakla yetinmiş, Fâtımîlerden devraldığı müesseselerden değiştirilmesini lüzumlu gördüklerini Zengîlerin tatbikatına uydurmuştur. Onun tarafından meydana getirilen bu sistem, tekâmül ederek, ana hatlarıyla Memlûklar Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Devletin çeşitli bölgeleri arasındaki idarî ve kültürel bazı farklılıklar daha önceki iki devletin idarî yapılarındaki farklılıktan ileri geliyordu. Mısır'da İsmâiliyye Mezhebi'ne ait müesseseler kaldırılarak yerlerine sünnî müesseseler konmuş, askerî teşkilât Zengîler Devleti'nin askerî teşkilâtına uydurulmuştu. Nûreddîn'in devletinde Halep ve Dımaşk'tan her ikisi de merkez vazifesini görmekteydi. Salâhaddîn devrinde Halep eski önemini kaybetmiş, Dımaşk ve Kahire devletin merkezleri olmuşlardır.

Bu devirde Mısır merkeziyetçi bir idare teşkilâtına sahipti. Fâtımîlerin son zamanlarında olduğu gibi, ülke vilâyetlere, vilâyetler de âmilliklere ayrılmaktaydı. Yemen'de çok eskidenberi mevcut olan mihlâf ve âmillik teşkilâtı gene mevcuttu. Şam, el-Cezîre, Diyarbekir ve Kuzey Irak'ta ise eskisi gibi kale hâkimiyetine dayanan küçüklü-büyüklü hükümdarlıklar varlıklarını devam ettiriyorlardı. Büyük emîrlikler kûrelere, kûreler âmilliklere ayrılmıştı. İdarî sahada toprağa da-

yalı iktâ (has-zeâmet) sistemi hâkimdi. Frenklerden geri alınan yerlerde de bu son sistem tatbik edilmiştir.

Askerî sahada ise ülkenin tamamında iktâ (tımar) sistemi yaygınlaştırılmıştır. Tâbi hükümdarlıklar ile emîrliklerin büyük bir kısmı Nûreddîn devrindeki ailelerin ellerindeydi. Kendi yüksek hâkimiyetini tanımaları şartıyla Salâhaddîn onların ellerindeki topraklara dokunmadı. Emîrler, Sultanın çıkardığı bir menşurla tayin edilirlerdi. Menşurdaki şartlara uydukça sultan onlara dokunamazdı. Ve hâkim oldukları topraklar babadan oğula miras olarak geçerdi. Bunlar iç ve dış işlerinde merkeze bağlıydılar. Tâbi hükümdarlar ise anlaşmayla ülkelerinin başında bırakılırlardı. Bunlar iç işlerinde serbest olup, dış işlerinde merkeze bağlıydılar. Devlete karşı düşmanca tavır almadıkları ve aradaki anlaşmaya sadık kaldıkları müddetçe sultan onların haklarına riayet etmek mecburiyetindeydi. Hutbede ve parada sultanın adının yanında tâbi hükümdarın adı da geçerdi. Devlete doğrudan bağlı emîrler ise bu hakka sahip değillerdi. Merkezdeki idarî teşkilâtın aynısı tâbi hükümdarlıklarda ve emîrliklerde de vardı.

Devletin istiklâlinin alâmeti olan bir bayrağı bulunmaktaydı. *Eyyûbîlerin bayrağı, sarı zemin üzerinde kartal arması taşıyordu(1).* Büyük bir ihtimalle onlar bu bayrağı Zengîlerden miras almışlardı. Nitekim, Memlûklerin bayrağı da sarı renkteydi. Eyyûbîler melez bir aileye mensuptular. Hezbaniye kabilesinin bir aşireti olmakla beraber, mensup oldukları Ravâdiler Arap kökenliydi. Bu aşiret ve bilhassa Eyyûbîler ailesi, Türklerle karışarak, büyük ölçüde Türkleşmişti. Devletleri ise bütün yönleriyle tam bir Türk devletiydi. Bu devirdeki diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, devlet hanedanın ortak mülküydü. Bu sebeple, hanedan mensubu emîrler (prensler) «*melik-hükümdar*» ünvanı alıyorlar, protokolde tâbi hükümdarlarla aynı seviyede tutuluyorlardı. Devlet ana karakteriyle askerî bir devlet hüviyeti taşıyordu. Hanedan mensuplarından sonra en yüksek idarî selâhiyete askerler arasından yetişen emîrler (beyler) sahipti. Askerî salâhiyete sahip olmayan vezirler dahi emîrlerden sonra geliyordu. Bir kimsenin emîr olabilmesi için askerî vasıfları yanında yüksek idarecilik vasıflarına da sahip olması gerekirdi. Sultanın nâipleri, valiler, kale kumandanları hep emîrler arasından tayin edilirdi. Emîrlik bir manada hükümdarlığın uzantısı demekti. Bu sebeple emîrlerin çoğu Türklerdendi. Devlet ana karakteri bakımından askerî bir hüviyet taşıdığı için bütçenin çoğu askerî masraflar için harcanıyordu. En müreffeh sınıfı da emîrler ve askerler meydana getiriyordu.

(1) **el-Bark el-Şâmî**, III, 6b; 139b-140a, V, 17, 115; **Sena'l-Bark**, I, 250; **el-Ravzateyn**, II, 44; **el-Nücum el-Zâhira**, VI, 236.

Eyyûbi Devleti'nin Bayrağını Temsil Eden, Sarı Zemin Üzerindeki Doru (Kırmızı) Kartal Arması. (Kahire Surlarında Bulunmaktadır.)

İdareci ve asker sınıfı Araplardan, Acemlerden, yerli Hristiyan ve Yahudîlerden meydana gelen kâtipler (bürokratlar) sınıfı takip ediyordu. Bürokrasi ve malî idare bunların elindeydi. Bunları ulema sınıfı takip ediyordu. Başta kaza ve eğitim teşkilâtı olmak üzere bir çok görevli bu sınıftan tayin ediliyordu. Ayrıca, ulemâ sınıfı devletin siyasetinde söz sahibiydi. Halk ve askerler üzerinde büyük etkisi vardı. Bunlardan sonra tüccarlar ve serbest meslek sahipleri, büyük arazi sahipleri geliyordu. En alt tabakayı ise küçük çiftçiler, çobanlıkla geçinenler, ücretliler, ortakçılık yapanlar teşkil ediyordu.

Bu genel mütalâadan sonra, Salâhaddîn devrindeki idarî sisteme göre devlet teşkilâtını başlıca dört kısımda inceleyebiliriz. Bunlar sırasıyla idarî, kazâ, askerî ve malî teşkilâtlardır. Ticaret, bayındırlık, sosyal yardımlaşma kurumları, ilmî hayat vs.den ise bunlardan sonra bahsedilecektir.

A. İDARÎ TEŞKİLÂT

Devletin idarî teşkilâtının zirvesinde Sultan bulunuyordu. Onu sırasıyla hanedana mensup emîrlerle iktâ el-Has sahibi emîrler, diğer emîrler, vezir, valiler, kale kumandanları, saraydaki yüksek görevliler, şıhne (subaşı), reisler vs. takip ediyordu. Tâbi hükümdarlıklarda ve emîrliklerde de, merkezdeki idarî teşkilâtın daha mütevazi örneği ayrı saray, divan ve idarî teşkilâtları vardı.

1 — Sultan ve Saray Teşkilâtı :

Sultan devletin başkanı, idarî ve askerî bakımdan en yetkili kişisiydi. Çıkardığı emirler kanun derecesindeydi. Bu emirleri çıkarır ve uygularken şeriata ve idarî teamüle (el-Ahkâm el-Sultaniyye) uygunluklarını mutlaka göz önüne alması gerekirdi. Mühim kararları ashâb-ı Şûrâ'dan meydana gelen istişare meclisine danışarak alırdı(2). Bilhassa, harp ve sulh kararlarında emirlerine ve müşavirlerine danışması çok gerekliydi. Aksi halde çıkardığı emirlerin icrası ihtimali azalırdı. Sultan'ın yukarıda zikredilen hususları göz önüne almadan alacağı her karar ve girişeceği her icraat, başta ulemâ ve emîrler olmak üzere halkın tepkisiyle karşılaşırdı. Sultan'ın diğer idarecilerin, halkın canı ve malı üzerinde tasarruf hakkı yoktu. Haksız bir tasarruf karşısında herkesin mahkemeye şikâyet etmeye hakkı vardı. Yüksek idarecîler hakkında yapılan şikâyetlerin davaları Dâr el-Adl'deki Mezâlim mahkemesinde, Sultan'ın, kadıların ve fakihlerin hazır bulun-

(2) İbn Cübeyr, s. 298'de. el-Şeyzerî, s. 72-76'da «Ashâb-ı Şûrâ»nın sahip olması gereken özelliklerden bahseder.

duğu bir heyetin önünde görülürdü. Sultan kendisini, hâkimiyet hakkını Allah'tan alan bir kişi değil, nizamın bekçisi olarak görürdü. Yoksa, bazılarının zannettiği gibi, tebaasının canı ve malı üzerinde sonsuz tasarruf hakkına sahip, astığı astık kestiği kestik bir zorba değildi. Savaşta alınan bazı Haçlı esirleri dışında, Fâtımî komploculari bile, ancak, fakîhlerin verdikleri fetvaya dayanılarak idam edilmişlerdir.

Tayinler ve azillerden başka, muharebelerde başkumandanlık etmek, Dâr el-Adl'de oturumlar tertip edip şikâyetleri dinlemek de sultanın görevlerindendi.

Salâhaddîn devrinde, Muvahhidîler Devleti toprakları dışındaki İslâm topraklarının hukukî sahibi Abbasî Halifesi'ydi. Bu topraklar üzerinde hüküm süren çeşitli hükümdarlar Halife adına icraatta bulunurlardı. Bir hükümdarın hâkimiyetinin meşruluk kazanması için, ona Halife tarafından idare ettiği toprakların taklidinin (temliknâmesinin) verilmesi şarttı. Aksi taktirde bir gâsıp sayılırdı. Bu sebeple, her hükümdarın Halife'ye müracaat ederek taklid alması, kanunî bakımdan hükümdarlık şartlarını tamamlaması gerekirdi. Yukarıda siyasî olaylarda temas edildiği gibi, Nûreddîn ve Salâhaddîn Halife'den taklid istemişlerdir. Halife bir hükümdarın meşruiyetini tanırsa, ona idaresi altındaki toprakların taklidi ile hil'at, kılıç, eğerli at, tavk (halka gerdanlık) ve sancaklar gibi hükümdarlık alâmetleri gönderirdi. Bunlar hükümdarın hâkimiyetinin meşruluğunu gösteren alâmetlerdendi. Bu konuda Salâhaddîn'in durumu ayrı bir özellik taşımaktadır. O, önce Fâtımî Halifesi Âzıd tarafından sultan selâhiyetiyle vezir tayin edilmişti. Onun tarafından kendisine vezâret menşuru (fermanı) ile birlikte Sultan ünvanı ve çeşitli hükümdarlık alâmetleri verilmişti(3). 1171 yılında Fâtımî Hilâfeti kaldırılınca, Nûreddîn, Abbâsî Halifesi Müstazî'ye müracaatla Mısır ve Şam üzerindeki hâkimiyetinin tanınmasını istedi. Bunun üzerine, Halife Nûreddîn'e ve onun Mısır'daki nâibi Salâhaddîn'e hükümdarlık alâmetleri gönderdi(4). Nûreddîn'e gönderilen hükümdarlık alâmetleri arasında taklid (temliknâme), Mısır ve Şam hâkimiyetlerini temsil eden iki kılıç, hil'at eğerli at, tavk ve sancaklar bulunuyordu. Salâhaddîn'e gönderilen teşrif arasında ise taklid ile kılıç bulunmuyordu. Nûreddîn'in ölümünden sonra, ülkeyi içine düştüğü kargaşadan kurtarmak için, Salâhaddîn 1174 yılında Şam'a gelince, Nûreddîn'in oğlu el-Melik el-Sâlih ve etrafındakilerle anlaşmanın mümkün olmadığını gördü. Bunun üzerine, Mısır başkâtibi Şemseddîn b. Ebi'l-Mazâ el-Bâlebekî'yi Bağdat'a gönderip Halife'den Nûreddîn'in ülkesinin taklidi ile hükümdarlık alâmetleri

(3) **el-Ravzateyn**, I, 173.
(4) **Sena'l-Bark**, I, 115-117; **el-Sülûk**, I, 44-47; **Saladin**, 95-96.

istedi. Bunlar, Kurun-ı Hama zaferinden sonra, Hama'da bulunan Sultan'a Halife'nin elçileri tarafından getirildi. Bundan sonra Sultan'ın hükümdarlığı meşruiyet kazandı. Kendi adına hutbe okutmaya ve para bastırmaya başladı. Daha sonraları, yukarıda anlatıldığı şekilde, Halife tarafından Sultan'a ve yakınlarına hil'atler ve bazı yerlerin taklidleri gönderildi.

Bunlardan başka hutbede ve parada Sultan'ın adının geçmesi, sarayının veya otağının kapısı önünde günde beş defa nöbet (köş) çalınması, alayının önünde gâşiye taşınması da hükümdarlık alâmetlerindendi(*). Gaşiye büyük emirlerin alayları önünde de taşınır, onların kapısında günde üç defa nöbet çalınırdı. Ayrıca, muharebeler sırasında her hükümdarın veya emîrin kösü, borusu ve sancağı olduğu açık olarak görülmektedir. Hutbede ve parada önce Halife'nin, ondan sonra sultanın, varsa en sonra veliahdin adı zikredilirdi. Tâbi hükümdarın ülkesinde basılan parada ve okunan hutbede onun adının da zikredilmesi bir kanundu. Halife tarafından gönderilen sancaklardan başka, yukarıda anlatıldığı şekilde, devletin istiklâlinin alâmeti olan bir de özel bayrak vardı. Eyyûbîlerde bu bayrak sarı renkte olup üzerinde kartar arması bulunuyordu. Abbâsîlerin bayrağı siyah, Fâtımîlerin bayrağı beyazdı. Eyyûbîler bu bayrağı Zengîlerden almışlardı. Memlûkların bayrağının da sarı olduğu kesin olarak bilinmektedir.

Salâhaddîn devrindeki hükümdarlık alâmetleri arasında tac ve tahttan bahsedilmez. Lâkin, el-Cezîre ve Diyarbekir mıntıkalarında Salâhaddîn adına basılan paralarda bir tahtın üzerine oturmuş, başında tac, sol elinde küre tutan ve sağ eli kalçasında bir hükümdar resmi bulunmaktadır. Bu resmin Salâhaddîn'i mi, yoksa eski bir an'aneyi mi temsil ettiği kesin olarak bilinmemektedir. İbn Ebî Tayy, Fâtımî veziri tayin edildiği sırada Salâhaddîn'e tac ve taht verildiğini de söyler. İmâdeddin el-Kâtib'in anlattıklarına göre, Nûreddîn'in oğlu el-Melik el-Sâlih emirlerinin biatlerini Tutuş devrinden kalma bir taht üzerinde kabul etmiştir. İmâdeddîn 1175, 1180 yıllarında Halife tarafından Sultan'a gönderilen teşriflerin takdim merasiminde hazır bulunmuştur. Onun anlattığına göre, Halife tarafından gönderilen hükümdarlık alâmetleri arasında taklîd, sancaklar, hil'at, tavk (halka gerdanlık), eğerli at, kılıç vardı. İbn Ebî Tayy ise 1180 yılında Halife el-Nâsır tarafından gönderilen teşrif arasında tac ve tahtın da olduğunu söyler.

Yukarıda söylediğimiz gibi, sultanın tebaası (halkı) üzerindeki otoritesi sonsuz değildi. Emirleri (beyleri) ve halkı tarafından çok se-

(*) Eyyûbîlerde Sultan'ın alayının önünde gâşiye taşınması el-Adil devrinde başlar.

vilmesine rağmen, Salâhaddîn'in bazen sözünü tutturamadığı olmuştur. Daha önce temas edildiği gibi, 1178 yılında Şemseddîn b. el-Mukaddem kendisine haksızlık yapıldığını ileri sürecek iktâ el-hâssı olan Bâlebek'i teslim etmemekte direnmiş, 1186 yılında yeğeni Takiyyüddîn Kuzey Afrika seferinden zor vaz geçirilmiş, aynı yıl Râvendan sahibi Muîneddîn Abdurrahman isyan etmiş, daha sonra Sur muhasarası ve III. Haçlı Seferi sırasında Sultan bazen emirlerine söz geçirememiştir. 1191 yılında Takiyyüddîn ve Gökböri doğuya gidip Sultan'ın ısrarlarına rağmen geri dönmemişler, Takiyyüddîn'in ölümü üzerine oğlu el-Melik el-Mansûr anlaşmazlık çıkarmış, en son olarak Seyfeddîn b. el-Meştûb'un kardeşi Cenâh Yafa önünde herkesin huzurunda Sultan'a çıkışmıştır. Fakat, Sultan bütün bu anlaşmazlıkları değerli müşavirlerinin tavsiyesiyle iyi sonuca bağlamasını bilmiştir.

Saltanat müessesesi herkes tarafından benimsenen sağlam temellere oturtulamamış, devletin toprak bütünlüğü devamlı olarak garanti altına alınamamıştı. Devlet ailenin ortak mülkü idi. Devletin bütünlüğünün muhafazası hanedan mensupları ve büyük emîrler arasındaki iş birliğine bağlıydı. Çoğu defa bir sultan ölünce hanedan mensupları ve emîrler arasında anlaşma sağlanamaz, saltanat kavgaları başlardı. Zengî'nin devleti Nûreddîn ve Seyfeddîn Gâzi arasında paylaşılmıştı. Fakat iki kardeş arasında kurulan ahenk sayesinde arada büyük bir ihtilâf çıkmamıştı. Nûreddîn'in vârisi çocuk yaşta olan oğlu el-Melik el-Sâlih'ti. Bu çocuk onun emîrlerinin elinde oyuncak olmuştu. II. Kılıç Arslan'ın başına gelenler de meydandaydı. Salâhaddîn bütün bunları görmesine rağmen, daha 1186 yılında devletin kendisinden sonra alacağı nihaî idare taksimini belirlemişti.

Şöyle ki: 1183 yılında Halep'i alınca, Sultan burayı oğlu el-Melik el-Zâhir'e vermişti. Bu tayinin arkasından, aynı yıl içinde, kardeşi el-Melik el-Âdil, Sultan'a müracaatta bulunarak Halep'in kendisine iktâ (hâs) verilmesi karşılığında Mısır'daki bütün haklarından vaz geçeceğini bildirdi. Sultan onun isteğini kabul etti. Aynı yıl Halep'i oğlu el-Zâhir'den alıp kardeşi el-Âdil'e verdi. Takiyyüddîn'i el-Âdil'in yerine Mısır nâibliğine tayin etti. Takiyyüddîn bu yeni göreve ve Mısır'da kendisine tahsis edilen iktâlara karşılık Hama dışında, Şam'daki iktâlarından vaz geçti(5). Bu sırada Sultan'ın büyük oğlu el-Afdal Mısır'da, ikinci oğlu el-Aziz ile üçüncü oğlu el-Zâhir Dımaşk'ta bulunuyorlardı. Bunun ardından 1184 yılında Sultan tarafından çıkarılan bir fermanla (menşurla) el-Azîz amcası el-Âdil'in kefaletiyle Şam'da, el-Afdal ise Takiyyüddîn'in kefaletiyle Mısır'da babalarının nâibi oluyorlardı. 1186 yılındaki ağır hastalığından sonra Sultan önemli merkezlerdeki idareciler arasında yeni bir tanzime girişti. Büyük oğlu el-Afdal'ı Mısır'dan Dımaşk'a çağırdı. Onu Dımaşk nâibi ve veliahdi yap-

tı. Daha önce Mısır.ı çok başarılı bir şekilde idare etmiş olan el-Âdil'i Mısır'a nâib tayin ettiği ikinci oğlu el-Aziz ile gönderdi. Takiyyüddîn'i Mısır'dan Şam'a çağırdı. el-Âdil'den boşalan Halep'i el-Zâhir'e verdi. Şam'a gelen Takiyyüddîn'e Mısır'a giderken geri aldığı iktâlarını yeniden verdi. Daha sonraları Meyyâfârikîn, Çapakçur (Bingöl), Lâzikiyye ve Cebeleyi de Takiyyüddîn'in iktâlarına ilâve etti. İmâdeddîn, İbn Şeddâd ve Sıbt b. el-Cevzî'ye göre Sultan'ın bu tayinleri üzerinde el-Âdil ile Kâdı'l-Fâdıl etkili olmuşlardır. İbn el-Esîr'e göre ise Alemüddîn Süleyman b. Candar etkili olmuştur. Bize göre birinci şık daha doğrudur.

Bunlardan başka 1176 yılı başlarında Nâsıruddîn Muhammed b. Şirkûh'a Hıms'ın verilmesiyle Eyyûbîlerin Hıms kolu, 1178 yılı başlarında Bâlebek'in Ferruhşah'a verilmesiyle Bâlebek kolu daha önceleri teşekkül etmişlerdi. Tûranşah'ın 1181 yılındaki ölümünden sonra, Sultan Yemen'in idaresini kardeşi Tuğtegin'e bırakmış, böylece Yemen kolu teşekkül etmişti. el-Cezîre bölgesinde Harran, Urfa, Samsat, el-Mevzir, Gökböri'nin, Erbil ve etrafı Gökböri'nin kardeşi Zeyneddin Yûsuf'un, Busrâ mıntıkası Sultan'ın oğullarından el-Melik el-Zâfir'in idaresi altındaydılar. Diğer kaleler irili-ufaklı bir çok emîrliğe aitti. Sahil Bölgesi'nin fethinden sonra bu emîrliklere yenileri eklendi.

1190 yılında Zeyneddîn Yusuf ölünce, ağabeyisi Gökböri Sultan' dan Erbil'in idaresini istedi. Buna karşılık el-Cezîre bölgesindeki bütün topraklarını Sultan'a bırakacağını bildirdi. Sultan onu Erbil'e tayin etti. el-Cezîre'de onun bıraktığı toprakları da Takiyyüddîn'in topraklarına ilâve etti. Takiyyüddîn'in Malazgirt muhasarasında ölmesinden sonra mirasçısı oğlu el-Melik el-Mansur'du. Sultan 1192 yılında Fırat'ın doğusunda kalan Takiyyüddîn'e ait toprakları oğlundan alarak Ürdün'e ilâveten kardeşi el-Âdil'e verdi. Böylece, Eyyûbîler Devleti'nin emîrlik (beylik) taksimatı Sultan'ın sağlığındaki son şeklini almış oluyordu. Açıkça görüldüğü üzere, Mısır dışındaki idarî taksimat kale hâkimiyeti esasına göre düzenlenmişti. Kale sahibi merkezî hükümete kolayca karşı koyabilecek durumdaydı.

Salâhaddîn'in bu durumdan ve Nûreddîn'in ölümü üzerine meydana gelen olaylardan ders almış olması, oğlu el-Melik el-Afdal'ın yerine, devletin selâmeti için, kardeşi el-Âdil'i veliahd tayin etmesi gerekirdi. Böylece, ölümünden sonra, devleti keşmekeş içine düşmekten kurtarmış olurdu(6). Lâkin o, bu uzak görüşlülüğü gösterememiş, kurt devlet adamlarının ve emîrlerinin başına zayıf karakterli ve otorite-

(5) Bu tayinler dolayısıyla el-Âdil'e ve Takiyyüddîn'e verilen menşurlarda görevleri, sorumlulukları sıralanmaktadır. (Bkz. **el-Bark**, V. 154-162).

(6) **el-Feth el-Kussî**, 438-439, 570, 95-596; İbn el-Esîr, XII, 56-57, 82-83; İbn Şeddâd, 144-146, 204, 208-209, 215.

den yoksun olan oğlu el-Afdal'ı tayin etmiş, ölümünden sonra çocuklarının onların elinde oyuncak olmalarına sebep olmuştur. Bunun neticesi, Nûreddîn'in ölümünden sonra kendisinin yaptığını kardeşi el-Âdil tekrarlamak zorunda kalmıştır.

Sultan'ın Sarayı: Saray teşkilâtı çok eski bir an'anedir. Daha yukarıda Kahire'deki saraylardan söz edildi. Şüphesiz Dımaşk, Halep gibi büyük merkezlerde, hatta emîrliklerin merkezlerinde hükümdarların ve emîrlerin oturdukları saraylar bulunmaktaydı. Bu saraylar genellikle kale içinde bulunurdu. Salâhaddîn devrindeki saray teşkilâtı ve hayatı konusundaki bilgimiz pek azdır. Yalnız, şunu kuvvetle tahmin edebilirizki; Salâhaddîn Fâtımîlerin tantanalı saray hayatından çok, Nûreddîn'in mütevazi saray hayatını benimsemişti. Yukarıda işaret edildiği üzere, Salâhaddîn Kâhire'de Fâtımîler devrinden kalan Dar el-Vizâre (Vezirlik Sarayı)'de, Dımaşk'ta kale içindeki Emîrlik Sarayı'nda ve kale dışındaki babasının evi Dâr el-Akîkî'de otururdu. O, daha teşkilâtlı bir saray meydana getirmeyi düşünmüştü. Kahire ve Fustat'ın etrafını çevreleyecek olan surla beraber Kalet el-Cebel'i, bu kale içinde sultan, yakınları ve hassa memlûklarının oturmaları için saraylar ve evler inşasına girişmişti. Haçlılarla yapılan uzun mücadeleler ve araya III. Haçlı Seferi'nin girmesi bu muazzam inşaatın Sultan'ın sağlığında tamamlanmasını engelledi. Girişilen bu kale ve saray inşaatı 1207 yılında el-Âdil'in oğlu el-Kâmil tarafından tamamlandı. Memlûklar Devleti'nin sonuna kadar burası sultanların ikametgâhı olarak kaldı. Sonra, Osmanlı valileri ve hidivler de burada oturmaya devam ettiler, sefer zamanında ise Sultan ya otak denen büyük çadırında veya kaldığı şehrin resmi binalarından birinde otururdu. Sarayın idaresine ve işlerine bakan çeşitli görevliler bulunuyordu. Bunlardan bu devirde mevcut olduğunu tespit edebildiğimiz görevliler şunlardır:

Üstâzüddar (Üstâdar — Sarayağası): Çoğunluğunu emîrlerin meydana getirdiği saraydaki görevlilerin en büyüğü sarayağası idi. Sarayağası, sarayın emniyet ve inzibatını, inşaat işlerini, mutfağını, ilâçların bulunduğu şaraphâneyi idare ederdi. Hülâsa saraya girip çıkan her şeyden o sorumluydu. Çâşnigirlik vazifesini de sarayağası yapardı. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, sultandan başka hanedan mensuplarının ve büyük emîrlerin de sarayağaları (üstazüddarları) vardı. İbn Hallikân, Tûranşah'ın sarayağasından bahseder. Salâhaddîn'in Kahire'deki sarayağası Bahâeddin Karakûş idi. Fâtımîlerin son sarayağası Sani'at el-Mülk Cevher'in idamından sonra bu vazifeye Karakûş'un tayin edildiğine yukarıda değinildi. Dımaşk'ta ise bu görevi aynı zamanda hazinedar olan Safiyy b. el-Kâbız yap-

maktaydı. Zira, 1187 yılında onun Dımaşk kalesinin burçlarından birini, Sultan için özel bir köşk haline getirdiği söylenmektedir. Sarayağasının görevleri arasında saraydaki memlûkların (kölemenlerin) eğitimi ve yetiştirilmesi de olmalıdır.

Hâcib: Hâciblik saraydaki çok eski müesseselerden biridir. İslâm âleminde Muâviye devrinden beri hâciblerin mevcut oldukları bilinmektedir. Bunlar hükümdarla diğer kişiler arasında mâbeyncilik yaparlar, hükümdarın korunmasını sağlarlardı. Nûreddîn'in hacibi Ekiz'di. Salâhaddîn de gençliğinde Nûreddîn'in hacibleri arasında yer alıyordu. Sultan'dan başka diğer büyük emirlerin ve prenslerin de hâcibleri vardı. Esedüddîn Şîrkuh Şam'dayken onun hâcibleri arasında emîr Ziyâeddîn Bekrîsan da vardı. Salâhaddîn'in hâciblerinden Halil el-Hakkârî 4 Ekim 1189 günü Akkâ önünde meydana gelen Büyük Çatışma'da şehit düşmüştü. 1192 yılındaki sulh müzakerelerinde Müslümanların delegesi umumiyetle Hâcib Yûsuf olmuştu.

Silâhdâr: Bu görevliye Nâzıru Hazâ'ın el-Silâh (Silâh depoları kumandanı) da denirdi. Selçuklularda da mevcut olan bu memur Sultanın silâhlarının ve Zerdhâne (silâh deposu)'nun bakımıyla, merasimlerde de sultanın silâhlarını taşımakla görevliydi. Kaynaklarda Salâhaddîn'in silâhdarlarıyla ilgili bir bilgiye rastlanmaz. Fakat Takiyyüddîn'in silâhdarı emîr Nâsıruddîn İbrahim'in Şerefüddîn Karakuş ile Kuzey Afrika'ya sefer yaptığından yukarıda bahsedildi.

Mîrâhur (Emîr-âhûr): Mîrâhurluk müessesesi eskidenberi mevcuttu. Sultan kendi maiyeti, memlûkleri ve gerektiğinde askerlerine verebilmek için ahırlarında ve meralarında atlar beslerdi. Bu ahırlardaki ve meralardaki atların bakımından, yetiştirilmesinden, eğitiminden mîrâhur mes'uldu. Salâhaddîn devri kaynaklarında bu görevlinin adına pek rastlanmaz. Sadece, 1192 yılında Richard'ın Mısır'dan gelen kervanı vurması dolayısıyla Emîr-âhûr Eslem'den bahsedilir.

Davâdâr: Bu devirde davâdârın ne gibi bir vazife ile uğraştığı bilinmiyor. Memlûklarda da görülen bu memur emîrler arasından seçilir, memlûkların aylıklarının tanzimi ve tımarların dağıtımı ile meşgul olurdu. Memlûkların bu memurluğu Eyyûbîlerden devraldıkları kesindir. Salâhaddîn devrinde, Akkâ müdafaasının sonlarına doğru, İslâm tarihinde ilk defa Seyfeddîn Sungur el-Davâdâr adlı bir emîrden bahsedilir. Salâhaddîn'in oğlu el-Melik el-Aziz'in 1199 yılındaki ölümünden sonra Mısır'daki gelişmelerden bahsedilirken davâdâr adı da geçer(7).

(7) İbn Şeddâd, 164; İbn el-Furât, IV/II. 157. Makrizi bu memuriyetin Memlûklar devrinde ortaya çıktığını söyler (bkz. el-Hıtat, II, 226).

el-Mükebbis: Sultanın teşrifat işleriyle ve yolda giderken yakındaki kalabalığı açmakla görevliydi. Salâhaddîn'in el-Mükebbisi İsmâil el-Sûfî Akkâ önünde meydana gelen Büyük Çarpışma'da şehit düşmüştür(8).

Taştdâr: Sultanın meşrûbât işleriyle görevliydi. Salâhaddîn'in taştdârlarından biri yine Akkâ önündeki Büyük Vaka'da şehit düşmüştür(9).

Çavuş: Sultanın maiyetindeki görevlilerden biride çavuştu. Selçuklularda ve daha önceki Türk devletlerinde de rastlanan bu görevliye Salâhaddîn devrinde ilk defa, ikinci Mısır Seferi sırasındaki el-Bâbeyn meydan muharebesinde rastlanır. III. Haçlı Seferi sırasında, Haçlılarla Akkâ önünde ve daha sonra yapılan meydan savaşlarında çavuştan sık sık bahsedilir. Buralardaki ifadelerden anlaşıldığına göre çavuş, başkumandanın emirlerini orduya bildirmekle görevli bir memurdu(10).

Mehter ve Harem: Sultanın sarayında, nöbetler çalan mehter takımı, musikî fasıl heyeti ve müzisyenler de vardı. Bunlardan başka bir de harem bulunuyordu. Salâhaddîn, gözde cariyelerinden birini reis el-etıbbâ'sı Muvaffakuddîn Esad b. Matran'la evlendirmiştir. Bu düğün gecesinde saraydaki fasıl heyeti ve müzisyenler sabaha kadar süren büyük bir eğlence tertiplemişlerdir.

Sarayda bunlardan başka büyük bir görevliye rastlanamamıştır.

2 — Vezir ve Divan el-İnşâ:

İslâm devletlerinde devlet başkanının idarî işlerde en büyük yardımcısı vezirdi. Vezirler bu günkü başbakan ve Osmanlılardaki sadrazam durumundaydılar. Vezirler ya kılıç erbabından (emîrlerden), ya da kalem erbabından (kâtiplerden) tayin edilirlerdi. Kalem erbabı olan vezirlere «*sâhib*» de denirdi. Ayrıca, vezirlik vezâret el-tefvîz ve vezâret el-tenfîz olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Vezâret el-tefvîz selâhiyetine sahip olan vezirler kılıç erbabından olur, halife veya sultan adına bizzat devlet işlerini yürütür, orduya kumanda eder, devleti fiilen idare ederdi. Para ve hutbede adı zikredilirdi. Vezâret el-tenfîz hakkına sahip olanlar halifenin veya sultanın emirlerini yerine getirmekle görevliydiler. Onun namına icra selâhiyetini kullanamazlar, para ve hutbede adları geçmezdi.

(8) İbn Şeddâd, 111.
(9) İbn Şeddâd, 111.
(10) **el-Feth el-Kussî**, 147, 457, 588; İbn Şeddâd, 49, 98, 109, 148, 159, 176, 178 vd.; **el-Ravzateyn**, 168.

Nûreddîn'in belli bir veziri yoktu. Sadece, İmâdeddîn bir yerde müstevfîsi Hâlid el-Kaysârânî'nin son günlerde onun veziri durumunda bulunduğunu söyler. Ayrıca, Nûreddîn'in son zamanlarında dîvan başkanlığı yapan el-Adl b. el-Acemî için de vezir ünvanı kullanılır. Aşağıda göreceğimiz gibi bunlar ikinci derecede vezâret selâhiyetlerine sahip kişilerdi. Gerçek manada vezir değillerdi. Mısır'da ise Fâtımîlerin sonlarında vezîrler büyük önem kazanmışlar, Bedrelcemâlî'den sonra ordu kumandanlığı ve devletin fiilî idaresi onların eline geçmişti. Halifeler ikinci plâna düşmüşlerdi. Bu vezirlerin adları para ve hutbede geçerdi. Kalem erbabından değil, kılıç erbabındandılar. Devlet işlerinde vezirin en yakın yardımcısı sır kâtibi ve Dîvân el-İnşâ başkanı olan şahıstı. Salâhaddîn, amcasının ölümü üzerine Fâtımî veziri tayin edilmişti. Onun en yakın yardımcısı Kâtib el-Sırr ve Divân el-İnşâ başkanı Kâdı'l-Fâdıl idi. Salâhaddîn, müstakil sultan olunca bir vezir tayin etmek ihtiyacını duymadı. Kâdı'l-Fâdıl yine onun en büyük yardımcısı olarak kaldı. Nitekim, Emevîler devrinde, Abbasîlerin ve Fâtımîlerin başlarında devlet işlerinde Halife'nin en yakın yardımcısı Dîvân el-İnşâ başkanıydı. Bu Dîvân el-İnşâ başkanları kalem erbabındandı, aynı zamanda vezir ünvanı taşıyorlardı. Bu durum, kaynaklarda çeşitli kişilerin Salâhaddîn'in veziri olarak zikredilmelerine sebep olmuştur. Sıbt b. el-Cevzî ve İbn Nazîf el-Hamavî'ye göre, Sultan'ın veziri hazinedarı Safiyy b. el-Kâbız'dır. Salâhaddîn tarafından Halife'ye gönderilen ve Kâdı'l-Fâdıl tarafından kaleme alınan bir mektubun başlığında İmâdeddin el-Kâtib'in vezir olduğu söylenmektedir. İmâdeddîn'in ifadelerinden ve Salâhaddîn'in icraatından çıkan sonuca göre, Sultan'ın veziri Kâdı'l-Fâdıl'dı. Salâhaddîn daha 1174 yılında ona, «*Sen benim kâtibim, devletimin idarecisi ve sâhibim (vezirim)sin*» demiştir(11). İbn Uneyn'in Salâhaddîn ve arkadaşlarını hicvinde Kâdı'l-Fâdıl veziri, İmâdeddîn kâtibi olarak geçmektedir(12).

Bu devirde sırf Salâhaddîn'in değil, ikinci derecedeki hükümdarların da vezirleri vardı. el-Melik el-Âdil'in veziri Sanîat b. el-Nehhâl ve sonra Safiyyûddîn b. Sükr olmuştur. el-Melik el-Afdal'ın veziri Ziyâeddîn b. el-Esîr, Tuğtigin'in veziri el-Esîr b. Bûnân idiler. İmâdeddin'in çeşitli kayıtlarından anlaşıldığına göre, Sincar sahibi İmâdeddîn Zengî'nin veziri Şemseddîn b. el-Kâfî, Amîd sahibi Nûreddîn b. Kara Arslan'ın veziri Kıvâmeddîn b. Summakat el-İsardî idi. Görüldüğü üzere bu vezirlerin hepsi kalem erbabındandı, emîrlerden değildi. Bunlar bürokrasinin başkanlarıydı. Bu devirdeki çeşitli âlimlerin hayat hikâye-

(11) **Sena'l-Bark**, I, 194.
(12) İbn Uneyn, **Dîvân**, Halil Merdem neşri, Dımaşk 1365/1946, s. 210-211.

lerinden ve el-Şeyzerî'nin eserinden anlaşıldığına göre, bazan başkadılara, mâli dîvan başkanlarına, Dîvân el-İnşâ başkanının büyük yardımcılarına da vezir denebiliyordu. Safiyy b. el-Kâbız ile İmâdeddîn'e bu manada vezir denmiştir. Bunların hepsi bürokrasinin yönetildiği dîvanların başkanlarıydı, askerî otoriteleri yoktu. Eyyûbîlerin sonlarında vezir olacak olan Şeyh el-Süyûh'un oğulları hem ordu kumandanı, hem Sultanın nâibi olacaklardır(13).

Bu devirdeki vezirler Dîvân el-İnşâ başkanı olmaları dolayısıyla burada, bu dîvandan bahsetmek gerekir. Bu dîvandan bahsederken aynı zamanda vezîrin görevlerinden de bahsetmiş olacağız. İslâm devletlerinde çeşitli dîvanlar (bakanlıklar) olmakla beraber, bunlar başlıca üç ana dîvana (kaleme) bağlıydılar. Bunlar Dîvân el-İnşâ, Dîvân el-Ceyş, Dîvân el-Mâl'dır. Dîvân el- İnşâ, devlet idaresinde bürokrasinin merkeziydi. Bu dîvanın eyaletler ve vilâyetlerde şubeleri vardı. Her türlü iç ve dış yazışmalar, tayin, azil ve nakil kararları bu dîvandan çıkardı. Bu dîvanın başkanına aynı zamanda Kâtib el-Sırr denirdi. Makrizî'nin Kâtib el-Sırr'ın vazifeleri hakkında verdiği bilgiler bu devir için de geçerlidir. Onun ifadesine göre, Kâtib el-Sırr'ın vazifeleri arasında içten ve dıştan Sultan'a gönderilen evrakı okumak, onlara cevap vermek, merasimleri idare etmek, Dâr el-Adl'de Sultanın önünde oturup yapılan şikâyetleri okumak ve gerekli cevapları yazmak, Sultanın huzurunda toplanan meşveret meclislerinde gerekli izahatı vermek, Sultan ile emîrler arasında çıkan anlaşmazlıklarda ve mühim işlerde aracılık yapmak, ülkede kadıların, müderrislerin tayinini, nakillerini, azillerini yapmak, gerekli gördüğü hususlarda Sultana danışmak gibi şeyler vardı. Bunlardan başka, Dîvân el-İnşâ'nın görevleri arasında posta ve muhaberet işlerinin düzenlenmesi ve idaresi de bulunuyordu. Salâhaddîn devrinde Dîvân el-İnşâ'nın ve onun başkanı Kâdı'l-Fâdıl'ın devlet idaresindeki selâhiyeti yukarıda sıralanan konulardan da genişti. Zira o, aynı zamanda vezirdi. Bu sebeple, Dîvân el-İnşâ'nın başkanı diğer dîvanlar üzerinde kontrol hakkına da sahipti. Diğer dîvanların başlarına tayin edilecek kişiler Kâdı'l-Fâdıl'ın fikri alınarak tayin ediliyordu.

Bu sırada Dîvân el-İnşâ'da Kâdı'l-Fâdıl'dan başka, onun yardımcısı ve Nûreddîn'in Dîvân el-İnşâ başkanı İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfahânî de vardı. Bu iki şahsiyet büyük birer üslûpçuydular. Bunlar kendilerinden sonraki nesiller üzerinde büyük etki yapmışlardır. Şu hususa da temas etmek gerekir ki, Dîvân el-İnşâ Fâtımîler devrindeki

(13) Osmanlılarda vezirlik askerî ve idarî bir ünvandır. Eyyûbîlerdeki «emir» karşılığıdır. Bunun için sancak beylerine, valilere, büyük kale kumandanlarına vezirlik rütbesi veriliyordu.

an'anelerin büyük etkisi altındaydı. Nûreddîn'in Dîvân el-İnşâ başkanı İmâdeddin dahi bu konuda Irak'taki üslûpçulardan çok, Mısır'da yetişmiş ve mesleğini orada kemale erdirmiş olan Kâdı'l-Fâdıl'ın yolunun takipçisiydi.

Dîvân el-İnşâ'da bahsedilen bu iki üslûpçu ve idareciden başka, Kadı'l-Fâdıl'ın hemşehrisi İbn Kureyş, Mısır'da Kâdı'l-Fâdıl'a vekâlet eden İbn Senâ el-Mülk, Yahyâ b. el-Cerrâh gibi ünlü edîpler vardı. Şam'daki Dîvân el-İnşâ'da İmâdeddîn'den başka Ziyâeddîn b. el-Esîr, Ebû Gâlib Abdülvahhab b. el-Husayn gibi ünlü kişiler çalışmaktaydı. Daha sonraları büyük bir üne kavuşacak olan İbn Şîş el-Esnâî bu devirde Kûs, İskenderiye ve Kudüs Dîvân el-İnşâ'larında çalışmıştır. Mısır Dîvân el-İnşâ'sında yazılan evraka o kadar dikkat edilirdi ki, ayrıca büyük bir dilcinin kontrolünden geçerdi. Fâtımîlerin sonlarıyla Salâhaddîn devrinde bu işi meşhur dilci İbn Berrî yapardı(14).

Dîvân el-İnşâ'dan çıkan evrak Sultanın tuğrasını taşırdı. Çeşitli kişiler tuğranın Eyyûbîlere Selçuklulardan geçtiğini iddia ederlerse de, kanaatımıza göre tuğra çok eski bir an'anedir. Fâtımîlerde de tuğra kullanılmaktaydı. Dîvân el-İnşâ'dan çıkan evraklar konularına ve gönderildikleri yerlere göre çeşitli adlar alırlar ve ayrı ebatta kağıtlara yazılırlardı. Salâhaddîn devrinde Kâdı'l-Fâdıl ve İmâdeddîn tarafından kaleme alınıp bize kadar gelen münşaat arasındaki Sultâniyyât (Sultan adına yazılan evrak)'tan bu sırada Dîvân el-İnşâ'dan çıkan evrakın aldığı adlar hakkında genel bilgiye sahip olabiliyoruz. Bu evraktan bize kadar gelenlerin en mühim kısmını Halife'ye, Bağdat'taki çeşitli görevlilere, çeşitli hükümdarlara ve emîrlere gönderilen mektuplar teşkil eder. Bu mektuplar çeşitli konulara dair mütalâalardan, cihada çağrılardan, tebşîrnâmelerden, tebriklerden ve tâziyelerden meydana gelir. Tebşîrnâmelerin çoğu zafer veya fütûhat konularındadır(15).

Mektupları sırasıyla çeşitli görevlilere verilen menşurlar takip eder. İmâdeddîn'e göre, Sultan tarafından bütün vazife alanlara verilen tayin fermanına menşur denir. Sadece, Sincar kadısının tayini ile ilgili resmî vesika için taklîd kelimesini kullanır. Ona göre, taklîd Halife veya Sultan tarafından bir yerin bir hükümdara mülk olarak verildiğini bildiren temliknâmedir. İmâdeddîn, Fâtımî Halifesi el-Azıd tarafından Esedüddîn Şirkûh'un ve Salâhaddîn'in vezir tayini ile ilgili olarak çıkarılan fermanlara ve Salâhaddîn tarafından 1172 yılında

(14) **Sena'l-Bark**, I, 79, 154; **el-Ravzateyn**, I, 230; **el-Sübki**, IV, 234.

(15) **Subh el-A'şâ**, III, 47, 51, 128, VII, 227-276, VIII, 12-19; W. Björkman, **Menşur** maddesi, **İA**, VII, 721; Uzunçarşılı, 378-383; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 125.

Mısır'da mükûs (şeriat dışı vergiler)'un kaldırılması için çıkarılan fermana da menşur adını verir. Ebû Şâme ve el-Kalkaşandî bu fermanlara sicil adını verirler. el-Kalkaşandî muhtesibe verilen menşur için de taklîd ve sicill kelimelerini kullanır. Valiye verilen menşur içinde sicill kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu anlatılanlardan taklîd, menşur ve sicill kelimelerinin aynı manaya kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir de amanla teslim olan şahıslara, şehirlere ve kalelere verilen aman nüshası vardır. Tavkî kelimesi ise resmî bir evrakın veya menşurun hâmişine ilâve edilen not (telhis)'tur. İmza ve onaydan geçmiş olduğunu gösterir. Ruk'a bir kimse için bir istekte bulunulan dilekçedir. Bu isteğin yerine getirilmesi için tevkî (telhis)'den geçmesi gerekirdi. Bu sırada misal kelimesi menşur, askerlere verilen iktâ beratı ve örnek manalarına kullanılırdı.

Bir kimseye verilen taklîd veya menşurda önce hutbe kısmı bulunur, onu vazife tevcih edilen kişinin liyakatinden, görevinden, selâhiyetinden bahseden ana kısım takip eder. Nihayet, menşur verilen şahsa ve diğer görevlilere yapılan tavsiyelerle sona ererdi.

Yukarıda posta işlerinin de Dîvân el-İnşâ'ya bağlı olduğunu söylemiştik. Zira, posta Dîvân el-İnşâ'nın en önemli görevlerinden olan haberleşmenin tamamlayıcı unsurudur. Posta işleri, posta merkezlerinin inşa ve bakımı, posta hayvanlarının tedariki, posta güvercinleri yetiştirmek, ulak eğitmek gibi hususlardı. Posta, güvercinleri posta menzillerinde (konaklarında) ve posta merkezlerinde inşa edilen burçlara konarlardı. Posta menzillerinde güvercinlerden başka ulakların binmesi için atlar ve hecin develeri bulunurdu. Bu menziller arasındaki yolların emniyeti, posta hayvanlarının temini ve bakımı bedevî-yörük kabilelerinin görevleri arasındaydı. Diğer bir çok müessesede olduğu gibi, Müslümanlar posta (berîd) müessesesini de Bizans'tan ve Sâsânîlerden devralmışlardı. Abbâsîler ve Fâtımîlerde bu müessese Dîvân el-Berîd denen özel bir dîvana bağlıydı. Selçuklularda ise bu teşkilât Dîvân el-İnşâ (Dîvân el-Tuğrâ)'ya bağlanmıştı. Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûklarda aynı durum devam etti. Bu teşkilâtın görevleri arasında haberleşmenin temininden başka, devletin çeşitli bölgelerindeki önemli idarecilerin durumları hakkında merkeze bilgi toplamak da vardı. Hükümdar bu teşkilât sayesinde, ülkesinin en uzak köşeleriyle daimî irtibatta bulunur, bir düşman hücumundan anında haberdar olurdu. Hülâsa, bu teşkilât bu günkü posta ve istihbarat görevlerini üzerinde topluyordu. Nûreddîn haberleşmeyi süratlendirmek için, ayrıca, yollar üzerine, Frenk hudutlarına burçlar inşa ettirmiş, buralara postacılar, muhafızlar, posta güvercinleri koymuştu. Bunlar düşmanın bir hareketini görünce hemen güvercin uçururlar, kuman-

danlar gerekli tedbirleri alırlar, düşman baskın yapamazdı. Nûreddîn, ülkesinin çok genişlemesi üzerine, 1171-1172 yıllarında hududlardan ve memleketinin her tarafından en kısa zamanda haberdar olabilmek için, Kus ve Ayzâb hududuna kadar burçlar yapılmasını, buralarda posta güvercinleri bulundurulmasını emretmişti. Güvercin postasıyla gönderilen mektuplar çok ince (ğubârî) yazıyla yazılırdı. Salâhaddîn devrinde güvercin postasının kullanılmasına Sicilya donanmasının İskenderiye çıkartması, el-Melik el-Sâlih'in ölümü, III. Haçlı Seferi esnasında meydana gelen çarpışmalarda rastlamaktayız(16).

3 — Mısır ve Şam Nâibleri:

Bunlar daimi görevli değillerdi. Sultan bulunmadığı zaman onun selâhiyetlerini kullanırlar, o dönünce üzerlerindeki selâhiyet otomatik olarak ortadan kalkardı. Sultan bulunmadığı zaman bu nâibler orduya kumanda edip askerî harekâtta, azil ve tayinlerde bulunurlardı. Çok önemli konularda mektupla Sultana danışırlardı. 1184-1186 yıllarındaki Takiyyüddîn'in nâibliği dışında, Sultan'ın Mısır nâibliğini 1174 yılından 1189 yılı sonlarına kadar el-Melik el-Âdil yapmıştır. 27 Ekim 1189 tarihinde el-Melik el-Âdil'in Akkâ önüne gelmesinden sonra ise bu görevi Seyfüddevle Mübârek b. Münkız üzerine almıştır. Şam nâibliğini ise 1177-1178 yıllarında Tûranşah, 1181-1182 yıllarında Ferruhşah yapmıştır. 1182 yılında Sultan Birinci Şark Seferine çıktığı sırada Ferruhşah'ın beklenmedik ölümü üzerine bu makama Şemseddîn b. el-Mukaddem getirilmiştir.

Bu nâiblerden 1182 yılında Şemseddîn b. el-Mukaddem'in Dımaşk'a tayini ile Takiyyûddîn'in Mısır'a tayini münasebetiyle verilen menşurlar İmâdeddîn tarafından nakledilmektedir(17). Bize kadar ulaşan bu menşurlar ile el-Melik el-Âdil'in Halep'e tayini münasebetiyle verilen menşur muhteva itibariyle birbirine yakındır. Bu menşurlarda nâiblerin savaş kararı almak, idamlar, azil ve tayinler, iktâ dağıtımı, kabileler arasındaki anlaşmazlıklara hakemlik etmek, orduya kumanda etmek konularında yetkili kılındıkları ifade edilmektedir. Bütün vazifeliler ve halk, Sultan adına icra yetkisini kullanan bu şahısların emirlerini yerine getirmekle görevliydiler.

4 — İktâ el-Hâss Sahibi Emîrler:

Mühim bir kısmını hanedan mensubu prenslerin meydana getirdiği iktâ el-hâss sahibi emîrler, Mısır ve Şâm nâiblerinden sonra en

(16) F. Köprülü, **Berîd** maddesi, **İA**, II, 546-547; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 126-127, 418.

(17) **el-Bark el-Şâmî**, V, 56-57, 155-157, 159-162; **Mizmar el-Hakâik**, 154-161.

yetkili kişilerdi. Sultan tarafından kendilerine iktâ el-hâss verilen bölgede birer hükümdar gibiydiler. Bunlar Dîvân el-İnşâ'dan çıkan ve Sultanın tuğrasını taşıyan bir menşurla tayin edilirlerdi. el-Kalkaşandî'nin dediği gibi, bu iktâlar iktâ el-temlîk değil, iktâ el-istiğlâl idi. İktâ el-temlîk mülk olarak verilir, iktâ el-istiğlâl ise araziyi ve bölgeyi işletip gelirinden faydalanmak için verilirdi. Bu iktâ sahipleri kendi iktâlarına dahil bölgenin müdafaası, arazisinin işletilmesi, vergilerinin tahsili, imarı, halkın işlerinin tanzimiyle yükümlüydüler. İktâ sahibinin yapacağı işler ve ne şekilde hareket edeceği verilen menşurda belirtilirdi. Bu menşurda yer alan şartları yerine getirdikçe, Sultan onun rızası olmadan elindeki iktâı alamazdı. Bu emîrler muayyen miktarda asker beslemek ve savaş giderlerine katkıda bulunmakla da görevliydiler. Bu bakımdan idarî iktâ, askerî iktâ sistemiyle sıkı sıkıya bağlıydı. İktâ verilen emîr bu araziden askerlerine iktâ verirdi. Böylece, bir taraftan arazinin bakımı ve işlenmesini temin eder, diğer taraftan da hazır asker bulundurmayı sağlardı.

Mısır'da İskenderiye ve Dimyat dışında müstahkem kalesi bulunan şehir yoktu. Şam, Filistin, el-Cezîre ve diğer doğu topraklarındaki şehirlerin her biri birer müstahkem kaleye sahiptiler. İktâ sahibi aynı zamanda hudutları içindeki kalelerin kumandanıydı. Sultan bu şahsa itimat etmezse kale kumandanlığını elinden alır, oraya itimat ettiği başka bir emîri kumandan tayin ederdi. Eğer iktâ sahibi olan kişi, henüz rüşdüne ulaşmamış, devlet işlerini idare edecek yaşta değilse, o zaman Sultan onun iktâına kale kumandanlığı yapacak ve onun adına devlet işlerini idare edecek bir emîri kumandan ve nâib tayin ederdi. Bu iktâ sahipleri vergi sisteminde ve diğer idarî konularda merkezin tatbikatını uygulamakla mükelleftiler. Yalnız, 1186 yılında Hıms emîrliğinin yeniden tanzimi sırasında Salâhaddîn'in emîrlikteki mükûs (rüsûm)'u kaldıran bir menşur neşrettiğini görmekteyiz. Bundan, Salâhaddîn tarafından toplanmayan nükûsun Hıms emîrliğinde Nâsıruddîn Muhammed b. Şirkûh'un ölümüne kadar alındığı anlaşılıyor(18).

İktâ el-Hâss sahibi emîr bazen iktâından uzak bir yerde oturur, iktâını tayin ettiği nâibler vasıtasıyla idare ederdi. 1170 yılında Sultan ağabeyisi Tûranşah'a Yukarı Mısır'daki Kûs-Asvan ve Ayzâb'ı iktâ vermişti. Tûranşah bu iktâlarına gitmeyip Kahire'de oturmuş. Kûs'a önce Şemsülhîlâfe Muhammed b. Muhtar'ı, onun ölümünden sonra Mübârek b. Münkız'ı nâib tayin etmişti. Tûranşah'ın 1175 yılında Yemen'den Şam'a döndükten sonra 1180 yılında ölümüne kadar Yemen'i nâibleri

(18) Buraya kadarki tatbikat ile ilgili olarak bkz. **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 113-114.

vasıtasıyla idare ettiğine yukarıda değinildi. Takiyyüddîn 1183 yılında Mısır'a nâib tayin edilince, Hama'da Ebû Kubeys sahibi Nâsıruddîn Menkuvers'i nâib bırakmıştı. Ayrıca, bir emîrin bir kaç kalesi olursa bunlardan merkezde kendisi oturur, diğer kalelere nâibler tayin ederdi. 1178 yılında Anadolu Selçuklularının kuvvetleri Ra'bân'ı muhasara ettikleri sırada kalede Şemseddîn b. el-Mukaddem'in nâibleri vardı.

Bundan başka, bir emîrin iktâlarının hepsi daima bir bölgede bulunmazdı. Yukarıda 1192 yılın da el-Melik el-Âdil'e verilen menşurda iktâlarının Şam, el-Cezîre ve Mısır'da çeşitli yerlere dağılmış olduğuna işaret edilmektedir. Takiyyüddîn'in iktâları da Şâm, el-Cezîre ve Diyarbekir'e dağılmış durumdaydı. Ra'bân, Nûreddîn devrinden beri Şemseddîn b. el-Mukaddem'in elindeydi. Halbuki, onun diğer iktâları önce Bâlebek'ti. Bâlebek Tûranşah'a verilince ona Ba'rîn, Maaret el-Numân ve Kefrtâb verilmiştir.

İktâın babadan oğula geçmesi genel bir kaideydi. Gerek Nûreddîn gerekse Salâhaddîn devirlerinde bunun sayısız örneğine rastlanır. Ancak, biraz önce temas ettiğimiz gibi, mirasçı kalan şahıs çocuk olursa, onun adına devlet işlerini idare edecek biri Sultan tarafından nâib tayin edilirdi. Nâsıruddîn Muhammed'in ölümü üzerine yerine oğlu II. Şîrkûh tayin edilmişti. Fakat, Şîrkûh çocuk olduğu için Sultan, Arslan Boğa'yı nâib ve İbrahim b. Şerve'yi Hıms kale kumandanı tayin etti. Bir de miras kalan topraklar mirasçının şahsiyetiyle mukayese kabul etmeyecek derecede önemli olursa bir kısmı Sultan tarafından geri alınabilirdi. İktâ sahibi ölünce yerine mirasçı olacak bir yakını olmazsa, bu iktâ iktâsız emîrlerden en kıdemli olana verilirdi. İktâ sahibi menşurun şartlarını yerine getirmez veya savaştan kaçarsa, Sultan onun iktâını elinden alırdı. el-Bâbeyn Meydan Muharebesi öncesi Şerefüddîn Boşkuş'un ordudaki emîrlere, «*Siz düşmana galip gelmeden veya meşru bir mazeret olmadan Mısır'ı düşmana bırakıp dönerseniz, Nûreddîn iktâlarınızı elinizden alır. Şimdiye kadar aldığınız paraları geri ister*» dediği meşhurdur(19). Nitekim, Salâhaddîn 1191 yılında Akkâ'dan kaçan emîrlerin ellerindeki iktâları almıştı.

Mısır'da ise emirlere iktâ el-hass'lar verilmekle beraber ülke emîrlik sistemine göre düzenlenmemişti. Bu ülkedeki iktâ el-hass'ların babadan oğula geçtiği de pek görülmez. Salâhaddîn 1170 yılında İskenderiye, Dimyat ve Buhayra'yı babası Necmeddîn Eyyûb'a, Kûs, Asvan ve Ayzab'ı ağabeyisi Tûranşah'a iktâ vermişti. 1171 yılında Tûranşah'ın iktâlarına Bûş, Cîze, Semennûd ve el-Müzâhimeteyn ilâve edil-

(19) **el-Bâhir, 133.**

miştir. 1179 yılında Bâlebek'ten vazgeçince Tûranşah'a Yemen'e ilâve olarak İskenderiye iktâ el-hass verilmiştir. 1183 yılında Takiyyüddîn Mısır'a nâib tayin edilince, Hama dışındaki Şam'daki iktâlarından vazgeçince, kendisine Buhayra, Feyyum, Bûş, Kây ve Kâyât iktâ el-hâss İskenderiye ve Dimyat normal iktâ olarak verilmişti. Bunlardan Buhayra'nın yıllık geliri 400.000 dinâr el-cündî (ordu dinarı), Feyyûm'-munki 300.000, Kây ve Kâyât ile Bûş'unki 70.000 dinâr el-cündî takdir edilmişti. Daha sonra Bûş'un yerine Semennûd ve Vahât 60.000, Fuvve ve el-Mûzâhimeteyn 40.000, Havfu Ramses 30.000 dinâr el-cündî takdiriyle Takiyüddîn'e verildiler. İskenderiye'den ise Takiyüddîn'in hâssına sadece 15.000 dinâr bağlandı(20). İmâdeddîn'e göre bu tayin sırasında, Şam'da Hama Takiyyüddîn'in elinde bırakılmış, Mısır'da ise Feyyûm, Kâyât ve Bûş ona hâss verilmiştir. Yine aynı sırada el-Melik el-Âdil Halep'e tayin edilirken Mısır'daki 700.000 dinâr el-cündî senelik geliri olan hassı elinden alınmıştı. 1186 yılında el-Melik el-Âdil, el-Melik el-Aziz'in atabeyi olarak Mısır'a nâib tayin edilirken eski iktâı Şarkiyye vilâyeti yeniden ona hâss olarak verilmiştir. Daha sonraları oğlu el-Kâmil'in hâssı da Şarkiyye vilâyeti olacaktır.

Şu hususu da belirtmek gerekir ki, bir prens veya bir emîr tarafından fethedilip devlete katılan topraklar umumiyetle o emîrin iktâı olurdu. Meselâ, 1150 yılında Nûreddîn tarafından Artah'ın alınmasında Esedûddîn büyük yararlık göstermiş, bu sebeple Nûreddîn Artan'ı ona armağan etmişti. Esedddîn'in ölümünden sonra Artah oğlu Nâsıruddîn'e geçmiştir. Yemen Tûranşah tarafından zaptedilmiş ve onun iktâı olmuştur. 1191 yılında el-Cezîre ve Diyarbekir'e giden Takiyyüddîn oradaki topraklarını genişletmek için fetihlere girişmiştir. Sultanın veya iktâ sahibinin değişmesi halinde karşılıklı sadakat yemini edilir, menşur yenilenirdi. Bu husus tâbi hükümdar için de geçerliydi.

5 — **Hazinedar:**

Nûreddîn'in hazinedarı Veliyyûddîn Şeyh İsmail idi. Salâhaddin'in hazinedarlığını da önceleri babası Necmeddîn yapmıştı. Onun ölümünden sonra bu vazifeyi devamlı olarak yakın adamlarından el-Safiyy b. el-Kâbız'ın yaptığı görülmektedir. Yukarıda işaret edildiği gibi, el-Safiyy bu vazifesi yanında bazan Dımaşk mâlî dîvânı başkanlığı da yapmıştı. Bu sonuncu görev 584/1188 yılında onun elinden alınarak sadece hazinedarlık vazifesi ona bırakılmıştı. el-Safiyy 587/1191 yılında öldükten sonra bu vazifeye kimin getirildiği bilinmemektedir(21).

(20) **Mizmar el-Hakâik**, 150-160; **el-Sülûk**, II, 91 not 3.

(21) **Sena'l-Bark**, 287, 341, yaprak 225a; **el-Bark el-Şâmî**, III, 59a; **el-Feth el-Kussî**, 215, 216, 576; **İbn Şeddâd**, 85.

6 — Valiler:

Şehrin kale kumandanına, kalesi yoksa garnizon kumandanına vali denirdi. Bazan vali ile subaşı (şihne) aynı kişi olurdu. Bu cihetle valiler, emîrler arasından tayin edilirdi. Salâhaddîn devrinde Bahâeddîn Karakuş diğer görevleri yanında uzun zaman Kahire valiliği yapmıştır. Sârimüddîn Kutluğ-aba b. Mûsâ da 577/1181 yılında Yemen'e gidinceye kadar önce Fustat (Mısır), sonra Feyyum valiliklerinde bulunmuştur. Bahâeddîn Karakuş Akkâ müdafaası sırasında şehrin valisiydi. Kutlubağa Yemen'e gönderilince Feyyum valiliğine Cafer b. Şemsülhilâfe getirilmişti(22). Hıttın muharebesi sırasında Dımaşk valisi Nâsıh el-Gaydî idi. 585/1189 yılında bu makama Ferruhşah'ın ana bir kardeşi olan Dımaşk şihnesi (subaşısı) ve dîvânı başkanı Bedreddîn Mevdûd'un tayin edildiğini görmekteyiz. Bu devirde uzun müddet iş başında kalan valilerden biri de İskenderiye valisi Fahreddin Karaca'dır. Fahrüddîn Neşrülmülk b. Farhûn ise el-Buhayra valisiydi. Ayrıca, daha yukarıda siyasî olaylardan bahsederken çeşitli şehirlerin valilerinden bazılarına işaret edilmiştir.

7 — Reisler:

Bir şehrin, bir sanatkâr ve meslek grubunun başkanına, bir cemaatin liderliğini yapan ve onlarla devlet arasındaki münasebetleri düzenleyen şahsa reis denirdi. Reis devlet başkanı tarafından menşurla tayin edilirdi. Bir şehrin reisi hemen hemen bu günkü valinin ve belediye başkanının görevlerini yerine getirirdi. Nûreddîn devrinden önce, Dımaşk ve Halep reisleri büyük nüfuza sahiptiler, aynı zamanda el-ahdâs denen milis kuvvetlerinin kumandanıydılar. Salâhaddîn devrinde şehir reisliğine sadece Sincar ve Halep'te rastlıyoruz. Nitekim, Salâhaddîn, 578/1183 yılında Sincarı zaptedince şehrin reisliğini (valiliğini) Benû Yakûb'dan birine vermişti. Bu şahsa verilen menşurda onun halka iyi muamele etmesi, iyileri mükafatlandırıp kötüleri cezalandırması, halkın aksak işlerini düzeltmesi, imar işlerine ehemmiyet vermesi istenmektedir(23).

Sultan Halep'i zaptedince bu şehrin reisliğini eskisi gibi Safiyyüddin Târık b. Ebî Ganim b. Tarîre'nin üzerinde bırakmıştır. Ayrıca, Halep'teki şiîlerin özel bir reisi vardı. Bunlardan İbn el-Haşşâb 569/1175 yılı sonlarında İzzeddîn Curdik tarafından öldürülmüştür. Mısır'daki Yahudilerin reisi ise meşhur Mûsâ b. Meymun'du. Şerîflerin ve seyyidlerin reisine Nâkîb el-Eşrâf, Mutasavvıfların reisine Şeyh el-Şuyûh de-

(22) **el-Sülûk**, I, 70-71, 72-73, 75.
(23) **el-Bark**, V., 33-34.

nirdi. Meslek erbabının reisleri arasında en önemlisi Reis el-Etıbbâ idi. Bunların hepsi Sultan tarafından menşurla tayin edilirdi. Salâhaddîn'in son zamanlarında Dımaşk nakîb el-eşraflığına Cemâleddîn b. Ebi'l-Mahâsin getirilmişti. Mısır nakîb el-eşraflığını ise el-Cevvânî el-Nessâbe yapmıştır. Şeyh el-Şuyûb ve Reis el-Etibba'dan ise aşağıda ilgili bahislerde bahsedilecektir.

8 — Şihne (subaşı) :

Bu devirde şehirlerdeki polis ve jandarmanın görevlerini şihne teşkilâtı yapmaktaydı. Bu teşkilâtın başı emirler arasından tayin edilir, şihne (subaşı) ünvanını taşırdı. Vazifesi şehirdeki inzibat ve asayişi sağlamaktı. Bazen garnizon kumandanlığını da üzerine alırdı. Selçuklularda Bağdat şihneleri büyük nüfuza sahiptiler. Bunlar arasında Sadüddevle Gevherâyîn, Zengî, Bihrûz el-Hâdim gibi çok önemli emîrler bulunuyordu. Daha yukarıda Salâhaddîn'in ve ağabeyisi Tûranşah'ın Dımaşk şihnesi (subaşısı) olduklarına temas edildi. Nûreddîn son zamanlarında mükûsu (bid'at vergileri) kaldırdıktan, içki ve fuhşu yasakladıktan sonra şihneleri azledip onların görevlerini de Başkadı (Kâdı'l-Kudat)'ya devretmişti. Fâtımîler devrinde Mısır'da Dîvân el-Şurta adında bir divan vardı. Bu divanın başkanına Reis el-Şurta denirdi. Salahaddîn'in Fâtımî hilâfetini kaldırmasından sonra bu dîvânın devam ettiğine dair herhangi bir kayda rastlanmıyor. Elisseefin'in ifadesine göre, Nûreddîn devrinde Şam'da şurta (polis) teşkilâtı şihnelere bağlıydı. Salâhaddîn devrinde Kâhire'de bu görevi de Bahâeddîn Karakuş'un yaptığı anlaşılıyor. Dımaşk'ta ise devamlı olarak bu görevi Bedreddîn Mevdud yürütmüştür. Onun nâibi ise Mübârizüddîn İbrahim b. Mûsa idi. Halep'te de şihneye rastlıyoruz. Salâhaddîn Halep'i alınca şehrin şihneliğine Hüsâmeddîn Temîrek el-Halifetî'yi tayin etmiştir. Şihnenin görevleri arasında muhtesibe, kadıya ve diğer görevlilere yardımcı olmak da vardı. Şihnenin kararlarını başkadı bozabilirdi. Şehirlerden başka kabilelerin ve ordu çarşısının da özel şihneleri vardı(24).

9 — Muhtesib :

Salâhaddîn devrindeki önemli görevlerden biri de muhtesiblikti. Muhtesib, hisbe teşkilâtının başkanıydı. Bu teşkilât bu günkü belediye hizmetlerinin önemli bir bölümü ile ahlâk zabıtasının görevlerini üstlenmişti. Muhtesibler ilmiye teşkilâtına mensup kişilerden tayin edilirdi. En önemli görevleri arasında, «*el-Emr bi'l-ma'ruf ve'l-nehy an*

(24) **el-Bark el-Şâmî**, V, 128; **Sena'l-Bark**, 146, 165, 222, yaprak 204b; İbn Şeddâd, 126, 157; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 119-120.

el-münker - iyilikleri tavsiye, kötülüklerden men» bulunmaktaydı. Muhtesib halkın, esnafın ve çeşitli sanat erbabının şeriata ve örfe uygun hareket edip etmediklerini, ölçü ve tartı âletlerini, satılan eşyanın kalitesini, fiatları, zimmîlerin durumlarını kontrol ederdi. Onun vazifeleri arasında şehre gıda maddelerinin temini, çarşıların ve yolların, sokakların bakımı ve temizliği, cenaze işleri de vardı. Esnaf ve sanatkârların işleriyle en yakından ilgilenen devlet görevlisi muhtesibdi. Muhtesibin görevleri arasında hocaların öğrencileri fazla dövmesini önlemek de vardı. Salâhaddîn devrinde Mısır'da muhtesibin durumuyla ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız, Fâtımîler devrinde Dîvân el-Kâdî'ya bağlı bir Dîvân el-Muhtesib bulunduğunu, bu vazifeyi bazen vezirlerin veya halifelerin üzerlerine aldıklarını bilmekteyiz. Belki de bu görevi de Karakuş yürütüyordu. Salâhaddîn Akkâ'yı fethedince bu şehirdeki hisbe vazifesini de kadı tayin ettiği Abdüllatif b. Ebi'l-Necîb el-Suhraverdî'ye vermiştir. Bize kadar gelen hisbe teşkilâtına dair en mükemmel eseri yazan Abdurrahman b. Nusrullah el-Şeyzerî, Salâhaddîn'in muhtesiblerindendi. Salâhaddîn Halep'i aldığında yeni bir muhtesib tayin edip ona bir menşur vermişti. Bu devirde muhtesibin görevleri hakkında canlı bir vesika olan bu menşurda şöyle denilmektedir:

«Mâdem ki halkın işlerinin şeriat ahkâmına göre idaresi farzdır, bu makama asalet ve şeref sahibi, faziletli, dindar, adil bir kimseyi tayin ediyoruz. Muamelât ve yaşayış bakımından insanların halini iyi bildiği için Halep'te muhtesibliğe onu lâyık gördük. Bu vazifeyi bütün samimiyetiyle üzerine alsın... Şüpheli düğümleri çözsün, yardım isteyenin yardımına süratle koşsun. Muamelâtın şeriat hükümlerine göre yürümesini kontrol etsin. Sapıkları hareketlerinden menetmekte sert davransın. Çarşılardaki satıcıları kontrol edip içlerinden doğru hareket edenleri mükâfatlandırsın, cahil olanlara yol göstersin, emanette hileye sapanları korkutsun, doğru yoldan ayrılanları doğrultsun, içki içene ayıldığı zaman had vursun... Tazir ile cezalandırılması gerekenin cezasında ileri gitmesin. Suçluya gücünün üstünde ceza vermesin. Günah işleyenleri men etsin. Onlara nasihat etmede kusur etmesin. İnsanlar arasında rezil edecek şekilde müsafirlerin eksiklerini fazla aramasın. Birisinden şüphe ederse, durumu aydınlanıncaya kadar, onu cezalandırmakta acele etmesin. Karışık, hileli mal satmayı, kalp para kullanmayı, borçlanmalarda ve alış-verişte faizi men etsin. Ölçü ve tartılarda ayar eksikliklerinden ve şeriatçe muteber olan yoldan ayrılmaktan men etsin. Sanat sahiplerinin, yaptıklarını-yeni olsun eski olsun-kontrol etsin. Ehli vukufun sanatında ehil olduğunu kabul ettiği kişileri işinde bıraksın. Sanatında kusurlu olanları kusurlarından, sa-

natını bilmeyeni, o sanatla uğraşmaktan men etsin. Yollarda şuradaburada amatör olarak tabiplik yapanlara mâni olsun. Onlrı, hastaları tahmine dayanarak tedavî etmekten men etsin. Karışık ve sahte ilâçlar sattırmasın. Yıldıznâmecilik, gözboyacılık, sihirbazlık, hokkabazlık, büyücülük yapanları cezalandırsın, onları rezil etsin. Camileri ve ibadethaneleri sanatkârların dükkan edinmelerini, hokkabazların ve tacirlerin mahzen ve mesken edinmelerini yasaklasın. Dışarıda ve bilhassa hamamlarda avret yerlerini açanları şiddetle cezalandırsın. Sapık akidelilerin himayesine mâni olsun. Selefi tenkit ve hakaret edenlerin dillerini sustursun... Doğru bulduğu şeyleri, iyi hareketleri yapsın, kötülükleri ortadan kaldırsın. Kazançları düzenlesin, iyi yolları açsın, kötü eğlenceleri men etsin, fiatları sabit tutsun, şüpheli kimseleri uzaklaştırsın, fitne ateşini söndürsün.

Onun vazifeleri arasında yolların imarı ve bakımı da vardır... Valilerin, emîrlerin, şihnelerin, nâiblerin vazifesi tayin ettiğimiz işte ona yardımcı olmak, isteklerini yerine getirmek... her hususta emrimize uygun hareket edip ona verdiğimiz menşura itimat etmektir» (25).

10 — Elçiler:

Bu devirdeki önemli memurlar arasında yabancı hükümdarlar ve bilhassa Halife'ye elçi olarak gönderilen görevlileri de görmekteyiz. Nûreddîn devrinde bu vazife ile görevli özel bir şahıs yoktu. İmâdeddîn el-Kâtib, Şerefüddîn b. Ebî Asrûn, başkadı Kemâleddîn el-Şerazûrî, baştabib Mühezzebüddn b. el-Nakkâş gibi büyük memurların elçilik vazifesiyle çeşitli yerlere gönderildikleri görülmektedir. Elçilik vazifesi çok önemli görevlerdendi. Bu vazifeyi yapacak şahsın kültürlü olması ve diploması âdâbını bilmesi gerekiyordu. Kâdı'l-Fâdıl tarafından 573/1178 yılında Sultan'a gönderilen bir mektupta elçi seçilecek şahsın sahip olması gereken özellikler sıralanmaktadır.

Salâhaddîn devrinde bu vazifeyi önceleri Mısır başhatibi Şemseddîn b. Ebi'l-Madâ el-Bâlebekî'nin yaptığı görülmektedir. 12 Safer 571/1 Eylül 1175 tarihinde onun ölümünden sonra bu vazifeye Dımaşk başkadılığından yeni istifa etmiş olan Ziyâeddîn b. el-Şehrazûrî getirilmiştir. Ziyâeddîn, Sultan'ın ölümüne kadar bu vazifesine devam etmiş, Sultan ile Halife arasındaki münasebetlerin iyi yürümesine yardımcı olmuştur. Ziyâeddîn'den başka, aynı devirde 571-572/1175-1176 yıllarında Sa'deddin Ebû Hâmid el-Acemî Musullulara ve Artuklu hükümdarlarına elçi gönderilmiştir. Daha yukarıda, Hıttîn muharebesinden sonra el-Reşîd b. el-Bûşencî'nin, 585/1189 yılı sonlarında İbn Şeddâd'ın Bağdat'a elçi gönderildiğinden bahsedildi. 581/1185 yılında Di-

(25) **el-Bark, V, 130-134.**

yarbekir hükümdarlarına, 587/1191 yılında Anadolu hükümdarlarına Şemseddîn b. el-Ferraş, 588/1192 yılında Bizans'a İbn el-Bezzâz elçi gönderildiler. Salâhaddîn tarafından çeşitli hükümdarlara elçi gönderilen kişiler arasında Şemsüddevle Abdurrahman b. Münkiz'i de görmekteyiz. Bu zat 584/1188 yılında Antakya'ya, 586/1190 yılında Muvahhidîler Sultanı Ya'kûb b. Yûsuf b. Abdülmü'min'e elçi gönderilmiştir. Safedî onun Bağdat'a da elçi gönderildiğini söylemektedir.

Bilhassa, Halife'nin elçilerinin karşılanış ve ağırlanış şekilleri hakkında bazı bilgilere sahibiz. 567/1172 yılında Halife'nin teşrîfinin Kâhire'ye getirilişi, 576/1180, 579/1183 yıllarında Şeyh el-Şüyûh ve Beşir el-Hâdim'in, 583/1187 yılı sonunda imâdeddîn'in kardeşi Taceddîn Ebû Hâmid'in, 585/1189 yılı başında Abdülvahhâb b. Sekîne'nin gelişleri münasebetiyle bu konuda tafsilâtlı bilgi verilmektedir. Buralardaki umumî ifadeye göre, Halife'nin elçisi bir gün önce şehir dışında yüksek bir devlet memuru tarafından karşılanır ve özel bir binada misafir edilirdi. Şehre ertesi sabah girer, Sultan veya nâibi tarafından merasimle karşılanırdı. Sonra resmî binalardan birinde misafir edilirdi. 585/1189 yılı başında Dımaşk'a gelen elçi Sekîne, onunla Bağdat'a gönderilen Ziyâeddîn b. el-Şehrazûrî hem Dımaşk'ta hem Bağdat'ta Dâr el-Kerâme (Dâr el-Ziyâfe) denilen resmi binalarda konuk olmuşlardır. Şu hususa bilhassa işâret etmek gerekirki; elçilerin hediye getirip götürmesi, gönderildiği hükümdar tarafından hil'atla taltif edilmesi (onurlandırılması) genel bir âdettir. III. Haçlı Seferi sırasında Müslümanlarla Haçlılar arasında yapılan müzakerelerde dahi hediye alınıp-verildiği görülmektedir. 578/1183 yılında, Sincar'ın muhasarası sırasında, Sultan'ın yanına gelen Şâh-ermen'in elçisi Beğtemür hil'at ve hediye kabul etmemişti. Onun bu tutumu İmâdeddîn tarafından tenkit edilmektedir(26).

B. KAZA TEŞKİLÂTI VE BAŞKADI

İslâm devletlerinde kaza teşkilâtı devletin en önemli organlarından olup ilmiye sınıfının elindeydi. Her türlü siyasi ve askerî baskıdan uzak olan bu teşkilât başlıca üç kısma ayrılıyordu. *Kâdı 'l-Kudât (Başkadı)*'ın başkanı olduğu sivil kaza teşkilâtı, *Kazasker*'in başkanı olduğu askerî kaza teşkilâtı, önemli davaların görüldüğü ve şikâyetlerin dinlendiği Mezâlim Mahkemesi. Bu son mahkeme Sultan'ın veya nâibinin hazır bulunduğu bir heyetin huzurunda oturumlar yapardı. Gerek başkadı, gerekse kazasker Sultan tarafından çıkarılan bir men-

(26) **el-Bark el-Şâmî**, III, 39a-b, V, 62, 162-167; **Sena'l-Bark**, I, 88, 94-96, 102, 138, 142, 218, 225-226, 244, 273, 357-358, yaprak 211a, 239b; **Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 121-122.

şurla tayin edilirler, onlar da kendi adlarına adaleti yürütecek olan diğer kadıları (nâiblerini) tayin ederlerdi. Nûreddîn ve Salâhaddîn, «*Adâlet mülkün temelidir*», prensibine yürekten bağlı kişilerdi. Nûreddîn, o zamana kadar müstakil bir binaya sahip olmayan Mezâlim Mahkemesi için Dâr el-Adl'i kurmuştu. Pazartesi ve Perşembe günleri burada oturumlar tertip eder, halkın şikâyetlerini dinlerdi. Nûreddîn'in başkadısı Kemâleddîn el-Şehrazûrî son zamanlarında devletinin en itibarlı kişisi olmuştu. Hatta, yukarıda işaret edildiği gibi, Nûreddîn şihneleri (subaşıları) azlederek bu görevi de başkadıya devretmişti. Bunlardan başka vakıflara ve el-mevâris el-haşriyye (mirascısı olmayıp devlete kalan mallara) da başkadı bakardı. Nûreddîn adalete verdiği önem dolayısıyla el-Melik el-Adil ünvanını almıştı.

Her konuda olduğu gibi, adalet konusunda da Salâhaddîn, Nûreddîn'in yolunu takip etti. Yukarıda şahsiyetinden bahsederken onun bu tarafına biraz temas etmiş ve İbn Cübeyr'den naklen bir örnek vermiştik. İbn Şeddâd bu konuda başka örnekler verir, Sultan'ın bir mesele dolayısıyla bizzat hâkim önüne çıktığını, yeğeni Takiyyüddîn'i de hâkim karşısına çıkmaya mecbur ettiğini söyler. Salâhaddîn de Nûreddîn gibi her hafta Pazartesi ve Perşembe günleri Dâr el-Adl'de oturumlar tertip eder, halkın şikâyetlerini dinlerdi. İbn Şeddâd onun kapısının şikâyetçilere her gün ve daima açık olduğunu ifade eder(27).

Elisséef'e göre Nûreddîn devrinde dört sünnî mezhebin her birinden birer başkadı bulunmaktaydı. Fakat, ne Nûreddîn ne de Salâhaddîn devrinden bahseden kaynaklarda böyle bir kayda rastladık. Nûreddîn kendisi Hanefî Mezhebi'nde olmasına rağmen başkadısı Kemâleddîn Şâfiîlerdendi. Onun nâibleri arasında dört mezhepten kadılar vardı. Başkadıya adaletin yürütülmesi konusunda el-şühûd (bilirkişiler), el-udûl (jüri) de yardım ederlerdi(28). Fâtımîler devrinde Mısır'daki başkadıların önemli bir kısmı sünnî âlimler arasından tayin edilirdi. Önceleri bu kadıların İsmailiyye Mezhebi hükümlerine göre karar vermeleri şarttı. Zamanla idarede sünnîlerin ağırlığının artması neticesi bu şart ortadan kalktı. 526/1131 yılında sünnî vezir Ebû Ali Ahmed b. el-Afdal b. Bedrülcemâlî İsmailîler, Şâfiîler, İmâmîler ve Mâlikîlerden ayrı ayrı başkadı tayin etti. Bunlar kendi mezheplerinin mensuplarını muhakeme eder ve kendi mezheplerine göre hüküm verirlerdi. 547/1152 yılında Mısır başkadısı tayin edilen Ebu'l-Meâlî Mücellâ b. Cümeyyî ise Şâfiîyye Mezhebi'ne göre hüküm veriyordu.

---

(27) İbn Şeddâd, 13, 16.

(28) **el-Hıtat**, II, 107-108; Cahen, **A propos des shuhud**, **si**, 31 (1970), s. 71-79; **Nûr ad-Dîn**, 826-827.

Salâhaddîn Mısır'da idareyi ele aldığı sırada ülkenin başkadısı Selâmet el-Uveyris idi. 565/1170 yılında çıkarılan bir fermanla Selâmet el-Uveyris azledilip yerine Hibetullâh b. Kâmil tayin edildi. Aynı fermana göre, bundan böyle Kâhire'de el-Fakîh Ziyâeddin İsâ, Fustat'ta Hibetullah b. Kâmil kaza işlerine bakacaklardı. Bundan bir müddet sonra, 26 Cemaziyelâhir 566/6 Mart 1171'de çıkarılan bir fermanla Hibetullâh b. Kâmil ve onun nâibleri azledildi. İsmailiyye Mezhebi'nin propoganda başkanlığı olan Dâî'l-Duât müessesesi lâğvedildi. Sultan, Mısır başkadılığına kendi kabilesinden Abdülmelik b. Dirbâs'ı tayin etti. İbn Dirbâs onun hayatı boyunca başkadılık makamında kaldı. Onun ölümünden sonra, 590/1194 yılı başlarında İbn Dirbâs azledilerek yerine Ali b. Yûsuf b. Bundâr getirildi. İbn Dirbâs daha sonra 594, 596/1197, 1199 yıllarında iki defa daha başkadılık makamına tayin edildi. Salâhaddîn devrinde İbn Dirbâs'ın Kâhire nâibleri arasında kardeşi Ziyâeddîn Osman ile Şerefüddîn Muhammed b. Abdullâh el-Safravî, İskenderiye nâibleri arasında el-Hasan b. Habbâb ile Şerefüddîn Ali b. el-Mufaddal b. Müferric, Asyut nâibleri arasında Ebü'l-Berakât Muhammed b. Ali el-Mavsılî bulunmaktaydılar.

Görüldüğü üzere, Mısır'da idarî teşkilâttaki bütünlük yanında kaza teşkilâtında da bir bütünlük göze çarpıyordu. Ülkenin diğer kesimleri bu konuda Kâhire'ye sıkı sıkıya bağlıydı. Eyyûbîler Devleti'nin Mısır dışındaki kısımlarında ise bu kaza bütünlüğü göze çarpmaz. Yemen'de ve Hicaz'da kendi aralarında kazaî bir bütünlük bulunmalıdır. Bu bölgelerde de kaza teşkilâtı Şâfiîlerin elindeydi.

Şam'da ise kazâ teşkilâtında bir bütün göze çarpmaz. Salâhaddîn Dımaşk'ı ele geçirince Şam kadılığında yine Başkadı Kemâleddîn el-Şehrazûrî'yi bıraktı. Kemâleddîn bundan sonra pek yaşamadı. 6 Muharrem 572/15 Temmuz 1176 tarihinde seksen yaşlarında öldü. ölmeden önce, yerine Salâhaddîn'in yakın adamlarından yeğeni Ziyâeddîn b. el-Şehrazûrî'nin getirilmesi için vasiyyette bulunmuştu. Onun vasiyyetine uygun olarak yerine yeğeni Ziyâeddîn tayin edildi. Fakat, bu sıralarda Şam'daki Şâfiîlerin reisi ve zamanın ünlü fakîhi Şerefüddîn b. Ebî Asrûn Dımaşk'a geldi. Kâdı'l-Fâdıl ile el-Fakîh Ziyâeddin İsâ onun başkadılığa getirilmesini istiyorlardı. Sultan sebepsiz yere Ziyâeddîn b. el-Şehrazûrî'yi makamından almak istemiyordu. Bu sırada başkadılık ile ilgili dönen dolaplardan haberdar olan Ziyâeddîn b. el-Şehrazûrî makamında kalmayı uygun görmedi. Amcasının ölümünden bir kaç ay sonra başkadılıktan istifa etti. Sultan önce onun istifasını kabul etmek istemediyse de, ısrarı üzerine Vekâletü Beyt el-Mâl (Hazinedarlık) vazifesi üzerinde kalmak şartıyla istifasını kabul etti. Arkasından onu, vefat eden Şemseddîn b. Ebi'l-Mazâ el-Bâlebekî'nin

yerine Halife'ye ve hükümdarlara gönderilen elçilik vazifesine getirdi. Yukarıda anlatıldığı şekilde, Sultan'ın ölümüne kadar bu görevi Ziyâeddîn yürüttü.

Başkadılık makamında nâib olarak el-Avhad Dâvûd adında biri kalmıştı. Salâhaddîn başkadılığın eski Şam başkadısı Zekiyyûddîn'in ailesine geçmesini istiyordu. Bunun için, Zekiyyûddîn'in oğlu Muhyîddîn Ebü'l-Meâlî Muhammed ile el-Avhad Dâvûd'un nâib olmaları şartıyla, Şam başkadılığını Şerefüddîn b. Ebî Asrûn'a verdi. 574/1178 yılında İbn Ebî Asrûn'un gözleri görmez oldu. Bu durum üzerine, Kâdı'l-Fâdıl'ın tavsiyesine uyarak Sultan aynı yılın sonlarında, İbn Ebî Asrûn'un oğlu Muhyîddîn Ebû Hâmid Muhammed'i babasına vekâleten Şam başkadılığına getirdi. Bu zamana kadar başkadının üzerinde olan Dîvân el-Vukûf (Evkaf Vekâleti)'u başkadıdan alıp onun nâiblerinden Muhyîddîn b. el-Zeki'ye verdi. Muhyîddîn Halep başkadılığına getirildikten sonra yerine Cemâleddîn el-Harastâî tâyin edildi.

585/1189 yılında Şerefüddîn b. Ebî Asrûn ölünce, vekili ve oğlu Muhyîddîn Ebû Hamid Muhammed yerine asaleten Şam başkadısı tayin olundu. Lâkin, Muhyîddîn Ebû Hâmid bundan sonra ilmiye mesleğinin gerektirdiği tevazuya ve şartlara uymadı. Emîrler gibi atlar ve asker memlûklar edinmeye, harplere iştirak etmeye başladı. Kadılık vazifesini ikinci plâna attı. Onun bu hareketlerini hoş karşılamayan Sultan, 588/1192 yılı başlarında onu başkadılıktan azlederek yerine 20 Rebiülevvel 588/5 Nisan 1192 tarihinde Muhyîddîn b. el-Zekî'yi tayin etti. Sultan öldüğü sırada bu makamda İbn el-Zekî bulunuyordu.

Şam'da bir başkadı olmasına rağmen, Salâhaddîn bu bölgedeki bazı şehirlere müstakil kadılar tayin etmiştir. Bunlar arasında, Sincar kadısı Nizâmeddîn Nasr b. el-Muzaffer b. Ya'kûb'u, 579/1183 yılında Halep kadısı tâyin edilen Muhyîddin b. el-Zekî'yi, Meyyâfârikîn kadılığında bırakılan Yûsuf b. Hibet b. Bessâm el-Cîlî'yi burada zikretmek gerekir. Salâhaddîn, 583/1187 yılında Akkâ'yı zaptedince, bu şehre Abdüllâtif b. Ebi'l-Necîb el-Suhraverdî'yi, Askalan'a Cemâleddîn Abdullâh b. Omar el-Dımaşkî'yi, Cebele'ye eski kadısı Mansûr b. Nebîl'i ve ömrünün sonlarında Kudüs'e İbn Şeddâd'ı kadı tayin etmiştir. Tâbi hükümdarlar ise kadılarını kendileri tayin ederlerdi. Hatta, Salâhaddîn kendisine doğrudan bağlı olan emîrlik (beylik)'lerin çoğuna, bu konuda hiç bir müdahelede bulunmamıştır.

Yalnız, merkezde Salâhaddîn'in etrafında toplanan ilmiye sınıfına mensup idarecilerin büyük çoğunluğu koyu Şâfiî idiler. Bu sebeple, Salâhaddîn kendi tayin ettiği kadıların çoğunu Şâfiîlerden seçerdi. İbn el-Adîm'in ifadesine göre, el-Fakîh Ziyâeddîn İsa'nın, bu konuda,

Sultan üzerinde büyük etkisi vardı. Halep'in teslim şartları arasında kadılığın ve hatîpliğin Hanefîlerde kalması şartı olmasına rağmen, kadılığı İbn el-Adîm'in amcasından alarak, yukarıda ifade edildiği gibi, İbn el-Zekî'ye vermiştir. Gerçekten, Salâhaddîn devrinde Şafiî Mezhebi kayırılmıştır. Nûreddîn, Kemâleddîn el-Şehrazurî gibi Şafiîleri başkadı tayin ettiği halde, Salâhaddîn devrinde bir hanefînin önemli bir kadılığa getirildiği görülmez. İmâdeddîn el-Kâtib'in ifadesine göre, Sultan, fakihler arasındaki mezhep kavgalarından hoşlanmazdı. Onu Şafiîleri tutmaya sevkeden etrafıydı. Şâfiîlerin kazadaki bu hâkimiyeti Eyyûbîlerin sonuna kadar devam edecek, Memlûkların başlarında Baybars'ın dört mezhepten ayrı ayrı başkadı tayin etmesiyle sona erecektir(29).

1 — Kazasker:

Müslümanlar arasında kazaskerlik öteden beri mevcuttu. Hz. Ömer tarafından ordugâh şehirlerine tayin edilen kadılar sivil olmaktan ziyade askerî hüviyet taşıyorlardı. Bu sebeple kazaskerlik müessesesinin Hz. Ömer tarafından kurulduğu kaynaklarda geçmektedir. Nûreddîn ve Salâhaddîn devirlerinde, kaza teşkilâtında başkadıdan sonra en yetkili kişi olarak kazaskeri görmekteyiz. Daha sonraları Osmanlılarda başkadı (kâdi'l-kudât) müessesi ortadan kalkmış, onun selâhiyetlerini de kazasker üzerine almıştır. Nûreddîn devrinde bu görevi Burhâneddîn Mes'ûd b. Sücâ el-Belhî ile Şemseddîn Muhammed b. el-Ferrâş'ın yaptıkları görülmektedir. Salâhaddîn devrinde de bu vazifeyi Şemseddîn b. el-Ferrâş yapmıştır. Yalnız onun Şehrazur'a tayini sırasında ve III. Haçlı Seferi'nin sonlarında bu vazifede İbn Şeddâd'ın bulunduğu anlaşılmaktadır(30).

2 — Mezâlim Mahkemesi ve Dâr el-Adl:

İslâm devletlerinde ilk zamanlardan itibaren, normal kadıların ve mahkemelerin halledemediği önemli davalara bakan ve halkın şikâyetlerini dinleyen yüksek mezâlim mahkemeleri vardı. Bu maksatla, Halife, hükümdar veya Fâtımîlerde olduğu gibi hükümdarlık yetkisini kullanan vezirler, veyahut da Halife veya hükümdar tarafından kendilerine yetki verilen kişiler halkın şikâyetlerini dinlemek için oturumlar tertip ederlerdi(31). Fakat, bu konuda Nûreddîn Mah-

(29) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 128-132.

(30) **Haridet el-Kasr**, Şam kısmı, I, 289-306; **Sena'l-Bark**, I, 151; **el-Feth el-Kussî**, 625; **el-Ravzateyn**, II, 209; **Subh el-A'şâ**, IV, 36, XI, 204-207; Kaldy Nagy, **Kâdı'l-Asker** maddesi, EI2, IV, 392.

(31) Şeyzerî, 99-100; **el-Hıtat**, II, 207-208.

mûd b. Zengî'nin özel bir şöhrete sahip olduğu görülür. Onu bu üne kavuşturan husus, bu mahkemeler için özel bir müessese olan Dâr el-Adl'i ilk kuran kişi olmasıdır. Ondan önce bu müessesenin özel bir binası ve fazla yetkisi yoktu. Nûreddîn önceleri Halep'te bir Dâr el-Adl açmıştı(32). Fakat, onu bu konuda asıl üne kavuşturan, Kemâleddîn el-Şehrazûrî'nin başkadılığı devrinde Dımaşk'ta kurduğu Dâr el-Adl'dir. Bu Dâr el-Adl'in kurulmasında Kemâleddîn el-Şehrazûrî'nin de büyük payı olduğu anlaşılmaktadır.

İmâdeddîn'e göre, Kemâleddîn herhangi bir adaletsizlik töhmeti altında kalmamak ve mühim davalara hükümdarın huzurunda bakmak için Dâr el-Adl'i inşa ettirmiştir. İbn el-Esîr'e göre ise, Dımaşk'ın zaptından sonra Esedüddîn Şirkûh'un nüfuzu çok artmıştı. Kemâleddîn'e Şîrkûh'un nâiblerinin halka haksızlık yaptıklarına dair şikâyetler geliyordu. Kemâleddîn, Şîrkûh'u muhakeme etmekten çekiniyordu. Durumu Nûreddîn'e bildirince, Nûreddîn büyük devlet memurlarını muhakeme etmek için, Dımaşk kalesinde Dâr el-Adl'i kurdurdu. Bunu duyan Şîrkûh nâiblerini toplayarak halka iyi davranmalarını, kendisini Nûreddîn'in huzurunda mahkemeye çıkmaya mecbur etmemelerini tenbih etti(33). Daha sonraları Salâhaddîn Kâhire'de ve oğlu el-Melik el-Zâhir Halep'te bu Dâr el-Adl'in birer örneğini inşa ettirmişlerdir. Ayrıca, Salâhaddîn 583/1187 yılında Dımaşk Kalesi'ni tamir ettirip Bab el-Nasr'ı açtığı sırada Dâr el-Adl'e Bâlebek sahibinin bitişikteki evini de ilâve etmiştir. Bundan sonra, bu binaya Dâr el-Saâde denmeye başlanmıştır. Nûreddîn ve Salâhaddîn başkentte kaldıkları zaman Pazartesi ve Perşembe günleri Dâr el-Adl'de halkın şikâyetlerini dinlemek için oturumlar düzenlerlerdi. el-Şeyzerî, el-Nûveyrî, el-Makrîzî ve Kalkaşendî'nin anlattıklarına göre, Dâr el-Adl'de Sultan tarafından tertip edilen bu oturumlar, Ramazan ayının dışında, her Pazartesi ve Perşembe günleri yapılırdı. Sultan'ın oturumu açması için, yanında sır kâtibinin, diğer gerekli kâtiplerin, muhafızların, kadıların, fakihlerin, şühûd ve udûl (bilir kişilerin ve jürinin)'ün, bazı büyük emîrlerin hazır bulunmaları gerekirdi. Bunlar tamam olunca oturum açılırdı. Gerçekten, İmâdeddîn 571/1175 yılında Dımaşk'ta bir gün Dâr el-Adl'de Sultan'ın huzurunda oturup onun emrettiği işleri yaparken şair Saâdet el-Darîr'in gelip Sultan'ı medhettiğini söyler. Başka bir yerde 584/1188 yılı başlarında Sultan'ın Dımaşk'ta kaldığı sırada yaptığı işlerden bahsederken, «*Faziletli kadıların ve âlimlerin huzurunda Dâr el-Adl'de oturumlar tertip etmekle işe başladı*» der. Bu oturumda (dîvânda) mezâlimin bakılma-

(32) **Nûr ad-Dîn**, 846.
(33) **Sena'l-Bark**, I, 223-224; **el-Bahir**, 168.

sından sonra devlet işlerinin, aziller ve tayinlerin müzakereleri yapılırdı. Bu bakımdan Osmanlılardaki dîvan toplantılarının aynıydı.

3 — Büyük Merkezlerin Hatipleri :

Bu devirde ilmiye sınıfına mensup kişilerin elindeki büyük memurluklar arasında müderrislikler ve büyük merkezlerin hatiplikleri de vardı. Başkadılıkta olduğu gibi, Kâhire, Dımaşk ve Halep gibi büyük merkezlerin başhatipleri Şâfiîlerdendi. Bunlar arasında, Mısır'da Abbâsîler adına ilk hutbeyi okuyan Fustat bashatîbi Şemseddîn b. Ebi'l-Mezâ el-Bâlebekî'den yukarıda bahsedildi. Ondan sonra bu makama getirilen Ebû İshâk İbrahim b. el-Mansûr el-Irâkî 596/1200 yılındaki ölümüne kadar bu makamda kalmıştır. Salâhaddîn devrindeki Dımaşk başhatibi ve zamanın büyük fakihlerinden Abdülmelik b. Zeyd el-Devleî bu devirde medresenin ve katı şer'î görüşün en kuvvetli mümessillerindendi. Halk ve hükümdarlar nezdinde büyük itibar sahibiydi. Yukarıda, Salâhaddîn'in Halep'i alırken kadılığın ve hatipliğin Hanefîler elinde kalmasını kabul ettiğine, sonra el-Fakîh Ziyâeddîn İsâ'nın etkisiyle bu mevkileri Şâfiîlere verdiğine değinmiştik. Gerçekten, Salâhaddîn Halep başhatîbi ve İbn el-Adîm'in amcası Ebü'l-Meâlî'yî azlederek bu makama Ebü'l-Berakât Saîd b. Hâşim'i tayin etmiştir. 583/1187 yılında Akkâ kadılığına tayin ettiği Cemâleddîn Abdüllâtîf b. Ebi'l-Necib el-Suhraverdî'ye şehrin hatipliğini, muhtesibliğini, vakıflarının nazırlığını da vermiştir.

Bunlardan ve yukarıda zikredilen vazifelerden başka, Dâr el-Darb (Darphane) emîri ve bürokratların bir kısmı da ilmîye sınıfına mensup kişilerdendi. Müderrislikler dahil bütün bu vazifeleri yürüten memurlar, Sultan tarafından menşurla tayin edilirlerdi. Nitekim Halep'in fethinden (zaptından) sonra, bu şehirdeki Hanefî medreseleri müderris ve mütevelliliğine tayin edilen Alâaddîn el-Kâsânî'ye verilen menşur *el-Bark*'ta nakledilmektedir. Bu menşuru aşağıda özetle nakledeceğiz. İlmiye sınıfına mensup kişiler, hangi makama tayin edilirlerse edilsinler öğretim faaliyetini bırakmazlardı. Nûreddîn devrinde Kemâleddîn el-Şehrazûrî başkadı, İmâdeddîn Dîvân el-İnşâ başkanı oldukları halde aynı zamanda müderrislik de yaparlardı. Bu usül daha sonraları da devam etmiştir(34).

C. ASKERÎ TEŞKİLÂT

Nûreddîn devrinde olduğu gibi, Salâhaddîn devrinde de devletin en büyük hedefi Kudüs'ü ve Ortadoğu'da Frenkler tarafından işgal

(34) **Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 135-136.

edilen diğer İslâm topraklarını kurtarmaktı. Bu sebeple, devlet askerî bir karakter taşıyordu. Devlet daimî büyük bir ordu beslemek mecburiyetinde kalıyor, bütçesinin çoğunu askerî maksatlar için harcıyordu. Bu ordu, Nûreddîn'in ordusu gibi, büyük bir kısmıyla toprağa bağlı iktâlı (timarlı) süvarilerden meydana çeliyordu. Yukarıda anlatıldığı şekilde, büyük bir mahzur çıkmazsa iktâ babadan oğula geçerdi. İktâ sahibi her emîr muayyen miktarda harbe hazır asker beslemekle ve savaş giderlerine katkıda bulunmakla yükümlüydü. Bu askerlerin sayıları, silâhları ve aldıkları maaşlar Dîvân el-Mâl ve Dîvân el-Ceyş'teki dîvanlara (defterlere) kaydedilirdi. Sultan gerektiğinde veya sefere çıkış sırasında bu defterler vasıtasıyla askerlerin sayı ve techizat durumunu süratle kontrol ettirebiliyordu. Bu kontrole el-arz (teftiş) denirdi. Böylece, askerlerin sayıları ve durumları hakkında devamlı bilgi sahibi oluyor, herhangi bir sefer ânında gereği kadar askeri süratli bir şekilde düşmana karşı harekete geçirebiliyordu (35). Tâbi hükümdarlar ise kendi askerlerini kendileri besliyorlardı. Bunlar, Sultan ile varılan anlaşma uyarınca, Frenklere karşı yapılan seferlerde, ya bizzat askerlerinin başında bulunmak veya ordu kumandanlarının emrinde asker yollamak suretiyle seferlere iştirak etmekle mükelleftiler.

Mısır'ın fethine kadar Nûreddîn'in ordusu sadece kara gücünden ibaretti. Mısır'ın zaptından sonra bir de deniz gücüne sahip olundu. Salâhaddîn tarafından yapılan çalışmalarla, zamanla donanma kuvvetlendirildi ve etkili bir hale getirildi. Bununla beraber, Eyyûbîler ordusu ana karakteriyle bir kara ordusu olarak kaldı. Bu kara ordusunun en büyük kısmını Türkler meydana getiriyordu. Sırasıyla sonra Kürtler, sonra Araplar geliyorlardı. Ordunun bir kısmı aslen hür kişilerden, bir kısmı tavâşî (memlûk)lerden meydana geliyordu.

1 — Kara Ordusu :

Zengîler ve Eyyûbîler devletlerinde daimi kara ordusunun esasını süvarî birlikleri meydana getiriyordu. Süvarî birlikleri bu günün motorize birlikleri gibi süratli taarruz gücüne sahipti. Piyadeler bunlar karşısında hareketsiz ve etkisiz kalıyordu. Bu sebeple, akınlarda ve taarruz (meydan) muharebelerinde hep süvarilerden bahsedilir. Piyadelere ise kale müdafaalarında ve muhasaralarında rastlanır. Ordunun muharebe tertibi merkez (kalp), sağ ve sol kanatlar şeklinde olurdu. Yürüyüş halinde öncüler (mukaddime), ardçılar (sâka) bulunurdu. Muharebe halinde düşmanla temas halinde bulunan öncü kuvvetlere yezek (Türkçe bir kelime) denirdi. Bunlardan başka mu-

(35) **Sena'l-Bark**, I, 210; **el-Bâhir**, 169.

harebe zamanlarında talâyi denen keşif birlikleriyle, câlişiyye denen hücum müfrezeleri çıkarılırdı. Ordu merkez, sağ ve sol kanatlara ayrılmakla beraber muharabede tulbler (birlikler) halinde tertip edilirdi. Makrîzî'nin Kâdı'l-Fâdıl'dan nakline göre, tulb kelimesi Oğuz dilinde özel sancağı, kösü ve borusu bulunan 70 ilâ 100 kişi arasındaki bir süvari birliği için kullanılırdı. Bize göre, Kâdı'l-Fâdıl tarafından verilen bu bilgi tulb kelimesinin dar anlamı olarak görünmektedir. İmâdeddîn'in eserlerinden anlaşıldığına göre tulb kelimesi, bu devirde, küçük olsun büyük olsun, doğrudan doğruya bir emîrin kumandasındaki muharip birliğe verilen isimdir. Remle, III. Onfroi de Toron'un yaralanması ve Hıttîn savaşları dolayısıyla, Salâhaddîn'in, Onfroi de Toron'un, IV. Baudouin'in ve Trablus kontu Raymond'un birlikleri, Arsuf Vakası'ndaki Musul birliği için tulb kelimesi kullanılır(36). Muharebede merkez, sağ ve sol kanatlardan her birine bir kumandanın kumanda ettiği de şüphelidir. Akkâ önündeki Büyük Vakâ, el-Melik el-Âdil Vakâsı, Ra's el-Mâ harekâtı, Arsuf Vakâsı dolayısıyla İbn Şeddâd tarafından ordunun tertibiyle ilgili verilen bilgiler her birliğin kumandanının diğer birliklerle koordineli olarak birliğine kumanda ettiğini gösteriyor. Yürüyüş halinde ise yandan gelecek herhangi bir taarruza karşı kolayca tertip alabilmek için ordunun merkezi ortada, sağ ve sol kanatlardan biri önde, diğeri arkada hareket ederdi. Düşmanın harekete geçmesi üzerine Sultanın ve emîrlerin kösleri, boruları çalmaya başlar, ordu hemen harp nizamına girerdi. Akkâ muharebelerinde bunun pek çok örneğine rastlanır.

Fâtımîlerin son zamanlarındaki Mısır ordusu Sudanlılardan (Zencîlerden), Ermenîlerden ve Bedevîlerden meydana geliyordu. Es'ad b. Memmâtî'nin kayıtlarına göre, Ruzzik b. Talâ'i'nin vezirliği zamanında (556-558/1160-1162) Fâtımî ordusunun mevcudu 40.000 süvârî, 33.000 veya 36.000 yaya idi. 10 muharebe gemisine sahip bir donanma ile 10.000 deniz askeri vardı(37). Gerçekten, Esedûddîn Şîrkûh'un Birinci Mısır Seferi sırasında Bilbîs önünde mağlûp ettiği ordu, Salâhaddîn'e karşı Sudanlıların ve Ermenîlerin isyanında Mısır ordusu çok kalabalıktı. Fakat, bu kalabalık ordu Frenklere ve Nûreddîn'in askerlerine karşı hiç de etkili olamamıştı. Şâver'in Bilbîs önünde Şîrkûh'a söylediği, «*Sen bunları asker mi zannediyorsun? Bunların kimi ayakkabıcı, kimi terzi, kimi çiftçi. Bunlar davul çalarsan toplanırlar, sopa gösterirsen kaçarlar*» şeklindeki sözleri bu devirdeki Mısır ordusunun yapısının ne kadar çürük olduğunu göstermeye yeter.

(36) **el-Bark el-Şâmî**, III, 13a, 17a; **Sena'l-Bark**, 213a, 235b, 256, 261, 318; **el-Feth el-Kussî**, 69, 70, 78, 79; **el-Hıtat**, I, 86.

(37) **el-Hıtat**, I, 86, 94.

Salâhaddîn, Sudanlıların ve Ermenîlerin isyanını bastırırken bu orduyu dağıttı. Bunun yerine Şam'dan gelen Türkler ve diğer gruplardan meydana gelen Nûreddin'in ordusunu koydu Mısırlı askerlerden sadakatine ve askerliğine güvendiklerini iş başında bıraktı. Şemsülhilâfe, Şemsülhavass Menküervs, Hüsâmeddîn Lü'lü el-Hâcib bunlar arasındaydı. Salâhaddîn ayrıca, Kinâne, Cüzâm ve Mudar kabilelerine mensup askerlerin sayısını da asgarîye indirdi. Gibb tarafından Salâhaddin'in ordusunun mevcudu hakkında verilen rakamlardan çoğu tahmine dayanmaktadır. Bu rakamlardan sadece Kâdı'l-Fâdıl'ın 567/1172 ve 577/1181 yıllarındaki askerî reformlarla ilgili olanlar sağlam dayanağa sahiptir. Diğer rakamlar ise seferlere iştirak eden asker sayısına dayanmaktadır(38). Halbuki, önemli seferlerde dahi askerlerin büyük bir kısmı ülkenin ve müstahkem mevkilerin müdafaası için bırakılırdı. Meselâ, Salâhaddîn 570/1174 yılında Mısır'dan Şam'a giderken beraberinde 700 civarında süvari bulunuyordu. 578/1182 yılında Şam'da durum çok kritikleştiği ve bolluk olduğu halde bile Mısır ordusunun yarısına yakın kısmını yanına almış, diğer askerleri kardeşi el-Melik el-Âdil'in kumandasında Mısır'ın muhafazası için bırakmıştı. İmâdeddîn bu seferde Sultan'ın yanında bulunan ordu için «*büyük ordu*» ifâdesini kullanır. İmâdeddîn'in ordu mevcudu hakkında verdiği en büyük rakamlar; Ededüddîn'in üçüncü Mısır Seferine katılan askerler için verdiği 7.000 rakamıyla Hıttîn savaşına katılanlar için verdiği 12.000 rakamıdır. İmâdeddin bu orduların teftişine (arzına) bizzat iştirak ettiğine göre onun verdiği rakamlarda tereddüt etmemek gerekir. İmâdeddîn bunlardan başka, 571/1176 yılındaki Tell el-Sultan savaşında Sultan'ın ordusunun 6.000, Musul-Halep ordusunun ise 20.000 süvarîden meydana geldiğini söyler. Musul-Halep ordusunun mevcudu konusunda onun verdiği bu rakam İbn el-Esîr'in tenkidine uğrar. İhtimal Halep-Musul kuvvetlerinin çoğunluğu milis kuvvetlerinden meydana geliyordu(39).

Kâdı'l-Fâdıl tarafından on sene arayla 567, 577/1172, 1181 yıllarında Mısır'da mevcut olan askerler hakkında tafsilâtlı bilgi verilmektedir. Salâhaddîn 8 Muharrem 567/11 Eylül 1171 Cumartesi günü Kâhire'de Frenk ve Bizans elçilerinin hazır bulunduğu bir resmî geçit düzenledi. Bu resmî geçit sabahtan yatsı vaktine kadar devam etti. Mısır'da bulunan 147 tulbten (birlikten) 127 tulbü bu resmî geçide katıldı. Birlikler atlarının üzerinde tam techizatlı olarak Salâhaddîn'in önünden geçtiler. Sultan böylece iç ve dış düşmanlarına karşı bir

(38) Gibb, **The Armies of Saladin**, 74-82.
(39) **Sena'l-Bark**, I, 200-201; İbn el-Esîr, XI, 429.

kuvvet gösterisi yaptı. 147 tulbün toplamı 14.000 kişiye yaklaşıyordu. Bunların çoğunluğu tavâşî, bir kısmı ise karagulâmiyyedendi. Tavâşîlerin senelik maaşı iktâ (dirlik) ve câmekiyye (maaş) olarak 700 ilâ 1.000 veya 1.200 dinar arasında değişiyordu. Bunlardan her birinin silâhını taşıyan ve hayvanlarına bakan bir uşağı, yükünü taşıyan bir devesi, katırı, normal zamanda bindiği bir birzevni (binek atı), muharebede bindiği bir atı olup, 10'a yakın yiyicisi vardı. Aynı günü Salâhaddîn 7.000 süvariden meydana gelen Cüzâm Araplarını da teftiş etti. Bu sayıyı fazla bulup içlerinden 1.300'ünü askerlikte bıraktı. Diğerlerinden vergi alınmasına karar verdi. Bu sayının içine Kinâniyye, Mudariyye ve Askalan'dan Dimyat'a nakledilmiş olan Asâkile dahil miydi? Bu konuda bir şey söylenmiyor(40).

Bu kadar asker gerçekten Mısır için fazlaydı. Salâhaddîn ve adamları bu askerlerin bir kısmını başka yerlere kaydırmak için, bu sene ve bunu takip eden yıllarda Libya, Nûbe ve Yemen gibi yeni sahalar aradılar. 572, 577/1177, 1181 yıllarında Mısır'da bulunduğu sırada Salâhaddîn Mısır ordusunda ve iktâ sisteminde yeni düzenlemeler yaptı. 1181 yılındaki tanzimde maaşlı ve iktâlı Mısır ordusunun sayısı 8640 süvarî olarak tespit edildi. Bu 8640 süvariden 111'i emîr (bey), 6976'sı tavâşî, 1553'ü karagulâm idi. Bunlardan başka maaşlarını haraçtan alan mahlüller (iktasız, maaşlı askerler), el-Şarkiyye ve el-Buheyre vilâyetlerinde iktâ sahibi Kinâne ve Mudar Araplarına mensup askerler de vardı. Daha sonra, III. Haçlı Seferi esnasında bu sayının artmış olması tabiidir. Bununla beraber, İbn Memmâtî'nin yukarıda zikredilen kaydının devamına göre, Salâhaddîn'in Mısır'daki askerlerinin sayısı hiç bir zaman 12.000 süvariyi aşmamıştır. Onun ölümünden sonra bu sayı yeniden 8.500 süvariye inmiştir(41).

Salâhaddîn'in Şam, el-Cezîre, Kuzey Irak ve diğer yerlerdeki askerlerinin sayısı da en az Mısır'dakiler kadar olmalıdır. Mısır'ı zapteden ve Hıttîn zaferini kazanan kuvvetler (bir kısmı dışında) Şam, el-Cezîre, Diyarbekir, Musul ve Kuzey Irak'ta bu sırada mevcut olan askerî güçtü. İmâdeddin tarafından verilen en büyük üç sayıdan yukarıda bahsedildi. Kâdı'l-Fâdıl tarafından 570/1175 yılında Hıms'ın zaptı sırasında kaleme alınan bir mektupta, «*Şimdiye kadar yanımızda 7.000 civarında süvari toplandı. Birlikler sayılamayacak kadar çoğaldı*» denilmektedir(42). Yukarıda bahsedildiği şekilde, Salâhaddîn bu sefere Mısır'dan çıkarken yanına sadece 700 süvarî almıştı. Demek ki, geri kalan miktar Şam'dan Salâhaddîn'in hizmetine katılan-

(40) **el-Hıtat**, I, 86-87; **el-Sülûk**, I, 47, 75; **İttiâz el-Hunefâ**, yaprak 162a.
(41) **el-Hıtat**, I, 86, 94-95; **el-Sülûk**, I, 75.
(42) **el-Ravzateyn**, I, 239.

lardan meydana geliyordu. Üstelik bu sırada Halep, el-Cezîre, Diyarbekir ve Musul'daki kuvvetler Sultan'a hasım olan Zengîlerin hizmetindeydi. Daha önce anlattığımız gibi, Halep Salâhaddîn'e çok mukavemet etmişti. 579/1183 yılında bu şehrin zaptı sırasında şehirde 10.000'den fazla muharip bulunuyordu. el-Cezîre, Diyarbekir ve Musul'daki askerlerin kesin sayısı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Cibâb el-Türkmân savaşına katılan Halep ve Musul askerlerinden bahsederken İbn el-Esîr arz cerîdelerine dayanarak Musul ve etrafından 6.000 süvari çıkarıldığını söyler. Bunlara Artuklu, Halep ve Sincar askerlerinin de katılmasıyla müttefiklerin asker sayısı 20.000'e yaklaşmıştı. Ayrıca, bu yerlerin emniyeti için de kuvvetler bırakılmış olması gerekir. Gibb Sultan'ın 754-575/1178-1179 yıllarında Şam'daki askerî harekâtına dayanarak, bu bölgedeki askerî güç hakkında tahminlerde bulunmaya çalışır. Fakat, bu senelerde Şam'da kıtlık hüküm sürdüğü için Sultan'ın yanında fazla sayıda asker bulundurmasına imkân yoktu. Ayrıca seferler esnasında ülkenin güvenliği için hudutlarda ve kalelerde asker bulundurmak gerektiğini düşünürsek Gibb'in verdiği rakamlara güvenmemek gerekir. Yukarıda, Hıttîn savaşına katılan Müslüman kuvvetleri hakkında bir sayı vermiştik. Bu savaş için askerler arz (teftiş) edilmeden önce, Gökböri ve arkadaşlarının Safûriyye istikametinde yaptıkları meşhur keşif akınına Ernoul'e göre 7.000 süvari katılmıştı. Bu akın ve Arsuf Vakası dolayısıyla Frenk kaynaklarının verdiği rakamların mübalâğalı olduğuna ilgili olaylardan bahsederken parmak basmıştık.

Kuzey Afrika'ya sefer yapan birliklerin asker sayısı hiç bir zaman 8.00'ü aşmamıştır. Tûranşah Yemen'e sefere çıkarken, Salâhaddîn onun birliğine ilâveten yanına 1.000 süvari vermişti. 577/1181 yılında Yemen'e gönderilen Kutluğ-aba'nın maiyetinde 5.00 asker ve emîr Bâhil bulunuyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Yemen ve Kuzey Afrika'da 3.000'den fazla asker yoktu. Süvarî askerlerinde Haçlılarla, Müslümanlar arasındaki fark şuydu: Müslümanların atları nispeten küçük ve çevikti, süvarîlerinin çoğu hafif zırhlıydı. Haçlıların atları cüsseli, kuvvetli, daha az çevik, süvarîleri ağır zırhlıydı(43).

Memlûklar: Daimî askerler menşe (köken) itibariyle başlıca, iki kısma ayrılıyordu. Hür olarak doğup büyüyen hassa askerleri, Türklerden satın alınarak veya devşirilerek asker olarak yetiştirilip, belli bir eğitimden geçtikten sonra âzâd edilen memlûklar (tavâşîler). Memlûklar Eyyûbî ordusunun en çetin muharip sınıfını teşkil ederdi. Ve hepsi süvarî askeriydi.

---

(43) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 142-143; **Salâhaddîn Eyyûbî Devrinde Libya'da Türkler, Tarih Dergisi, XXXIII,** 178, 179, 182, 185, 186.

Memlûk sınıfı devşirme veya satın alınarak asker yetiştirme usûlü çok eski bir gelenektir. Bizans ve Sâsânîlerde bu gelenek vardı. Müslümanlar da aynı geleneği devam ettirdiler. Abbâsî halîfelerinden Mu'tasım'ın Türk memlûklar edinmeye çok ehemmiyet verdiği malumdur. Ondan sonra Sâmânîler, Gazneliler, Fâtımîler, Selçuklular ve diğer Müslüman devletlerinde Türk memlûk yetiştirme usûlü devam etti. Makdisî'nin ifadesine göre Bizans ordusunda Hazar ve Türk memlûkları çoktu. Bizanslılar ve Haçlılar bu türlü memlûk Türklere «*Türkopol*» derlerdi. Endülüs'teki memlûklara sakâlibe (İslâvlar) denirdi. Endülüs İslâm tarihinde mühim rol oynayan bu memlûklara İslâv denilmesi köle menşeli olmalarından ötürü olmalıdır. Bu Türk memlûkların çoğu Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerden getirilirdi. Ortaçağ'da kıtalararası büyük bir köle ticareti vardı. Köleler ya esir edilmek veya çocukların ana-babalarından para karşılığı satın alınması yoluyla temin edilirlerdi. Memlûklar kendilerini asker olarak yetiştirip âzâd eden şahsa nispet edilirlerdi. Bazen geldikleri ülkeye veya kabileye nispet edildikleri de olurdu. Nûreddîn ve Salâhaddîn devirlerinde emîrlerin memlûk yetiştirmesi âdet haline gelmişti. Yukarıda, Salâhaddîn'in, başkadısı Muhyîddîn Ebû Hâmid b. Ebî Asrûn'u emîrler gibi memlûk edinmeye kalkıştığı için azlettiğine işaret etmiştik. Bu devirde Nûreddîn'in, Salâhaddîn'in, Eseddüddîn Şîrkûh'un, Necmeddîn Eyyûb'un, Takiyyüddîn'in el-Melik el-Âdil'in memlûkları arasından çok ünlü kumandanlar (emîrler) yetişmiştir. Bunlar mensup oldukları şahsa göre, el-Nûriyye, el-Esediyye, el-Necmiyye, el-Salâhiyye, el-Takaviyye, el-Âdîliyye gibi gruplara ayrılırlardı. Bir kimsenin yükselmesinde hür veya memlûk olması hiç bir rol oynamazdı. Ayrıca, memlûklar hadım olanlar, hadım olmayanlar olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Bunlar arasından evlenip çoluk çocuk sahibi olanları bilmekteyiz.

Bu devirde memlûklar emîrlerin birliklerinin (halkalarının) çekirdeğini teşkil ederlerdi. Bunlardan Esedüddîn'in memlûklarının 5.00 kişi olduğunu biliyoruz. Nûreddîn'in, Salâhaddîn'in ve babası Eyyûb'un, Takiyyüddîn'in memlûkları da en az bu miktara ulaşmış olmalıdır. Yukarıda Mısır'daki askerlerden bahsederken memlûkların (tavâşîlerin) daimî ordunun çoğunluğunu teşkil ettiklerini görmüştük. Bu devirdeki meşhur memlûk emîrlerden Bahâeddîn Karakuş, Şerefeddîn Karakuş, Bozaba, İzzeddîn Câvlı, Kutluğaba, İlaba, Sungur el-Halâtî, Arslanboğa, Kaymaz el-Necmî, Yazguç ve bir çoğundan yukarıda çeşitli münasebetlerle bahsedildi. Salâhaddîn devrinde memlûkların durumu o kadar kuvvetliydi ki, Yafa önünde Sultan'a karşı gelen Cenâh sarfettiği sözlerde memlûkların kayırıldıklarını söylemişti. Öyle anlaşılıyor ki, hür askerlerden bir kısmı memlûkların ka-

yırıldıklarına kanî idiler. Salâhaddîn'in ölümünden sonra bu memlûklardan el-Ümerâ el-Esediyye ve el-Ümerâ el-Salâhiyye devletin siyasetinde çok etkili rol oynayacaklardır. Memlûkların devlet içindeki nüfuzu zamanla artarak hâkimiyet XII. asrın ortalarından itibaren tamamiyle memlûkların eline geçecek, devlet de Memlûklar Devleti adını alacaktır. Memlûklarda Sultan olmanın başlıca şartlarından biri memlûk menşeli olmak olacaktır(44).

Bunlardan başka bu devirdeki savaşlarda «halkat el-Sultân», «el-müfredûn», «atlâb el-mîre» gibi tabirler geçer. Bunlardan «halkat el-sultan», sultanın özel birliği ve doğrudan doğruya kendisinden emir alan ve muharebede Sultanı korumakla görevli olan askerler olmalıdır. Bunlar sultanın memlûklarından ve hassa askerlerinden meydana geliyordu. Selçuklularda da mevcut olan el-müfredûn Dîvân el-Mûrred'e bağlı askerler olmalıdır. Büyük bir ihtimalle «halkat el-sultan»ın çoğu dîvâna bağlıydı. Bunlar memlûk ve hür askerlerden meydana geliyordu. Mîre birliklerini izah etmek güçtür. Sadece, Kâdı'l-Fâdıl'ın bir mektubunda geçen bu tabirden doğrudan doğruya merkeze bağlı olan ve eyaletlerdeki emîrlerle ilgisi olmayan askerler anlaşılmalıdır. Hıttîn savaşından önceki Kerek harekâtı münasebetiyle, «Sultan tâbileri ve yakın adamlarıyla Kerek üzerine yürüdü», Taberiyye'nin zaptı dolayısıyla «fî havassihi 'l-asesiyye - muhafız birliği», Yafa'nın 588/1192 yılındaki fethi dolayısıyla «memlûkları ve hassa askerleriyle Yafa'yı kuşattı» ifadeleri kullanılmaktadır. Hassa birliği ve memlûkları seferî durumlarda daima Sultan'ın maiyetinde bulunurdu. III. Haçlı Seferi sırasında bu askerler devamlı olarak Sultan'la beraber cepheden ayrılmamışlardır. Halbuki, diğer askerler muharebe mevsimi geçince ülkelerine ve iktâlarına dönerlerdi.

Yukarıda maaşlarını haraçtan (zekâttan, arazi vergisinden) alan mahlüllerden bahsedildi. Bunlar iktâsız askerler olmalıdır. Bir de battâlûn (emekliler) denen askerler vardı. Bu sınıf ilk defa 568/1173 yılındaki Nûbe seferinde geçer. Bu sınıfa mensup askerlerden bir kısmı 577/1182 yılında 30'ar dinâr aylıkla Yemen'e gönderilmişti. 586/1191 yılında Akkâ'daki birlik değiştirilirken bazı emîrler içeri girmek istememiş, el-Battâlûn'e para ve mal verilerek Akkâ'ya sokulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, bunlar mesleği askerlik olduğu halde belli bir görevi olmayan ve düşük maaş alan emekli askerlerdi. Bunlardan başka III. Haçlı Seferi sırasında Akkâ muharebelerinde çete harbi yapan sivil

(44) el-Bâzi'l-Arînî, **el-Memâlik**, Beyrut, 1979; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 144-146; David Ayalan, **l'Esclavage du mamelouk**, Jarusalam, 1951, 10 vd.

kıyafetli ve gizli askerler vardı. Bunlar düşman karargâhına ânî baskınlar yaparlardı.

Askerlerin talim yaptığı ve harp oyunu oynadığı özel meydanlar vardı. Halep ve Dımaşk'ta bu meydana «el-Meydân el-Ahdar-Yeşil Meydan» denirdi. Buralarda polo (çevgân) oynarlardı. Ayrıca, keşif yapmak ve askerî kabiliyeti geliştirmek için boş zamanlarda ava çıkılırdı (45).

2 — Milis Kuvvetleri :

Bu sırada Şâm, Ürdün ve Sîna bölgelerinde Frenklere karşı hudutları koruyan göçebe Türkmen ve Bedevî kabileleri vardı. Bunlar hem bu hudutlarda hayvanlarını otlatırlar, hem de Frenk topraklarına akınlar yaparlardı. Türkmenler Şam hudutlarında, Bedevîler Ürdün-Sînâ bölgelerinde kalabalıktılar. Fevkalâde hallerde bunlardan asker toplanırdı. Bilhassa Ürdün ve Sînâ bölgelerindeki Bedevîlerin zaman zaman Frenklerle iş birliği yapıp onlar için casusluk ve rehberlik yaptıkları olurdu. Bu Türkmen ve Bedevî kabileleri Anadolu'daki «Uç Türkmenleri» gibi daima hareket halindeydiler. Düşmanla çarpışmazlarsa bazen birbirleriyle çarpışırlardı. Hatta, Bedevîlerin kasabalara ve şehirlere hücum ettikleri bile olurdu. Hıms emîrliğinin görevlerinden biri Şam'daki Bedevîleri zapt-u rapt altına almaktı.

Salâhaddîn 568/1173 yılında Kerek-Şevbek seferine çıkınca bu bölgede Frenklere kılavuzluk yapan Bedevîleri dağıtmış, bunlardan Benû Ibâd'e mensup 200 kişilik bir süvarî birliğini Şam'a Nûreddîn'in yanına göndermişti. el-Şihâbî'nin bir kaydına göre, yine aynı yıl içinde Salâhaddîn taraftarı Benû Şihâb, Nûreddîn'den korktukları için, Harran bölgesinden Frenklerin elinde bulunan Vâdi'l-Teym'e gitmişlerdi. Frenkler onları buradan atmak için kalabalık bir orduyla üzerlerine yürümüşler, iki taraf arasında üç gün devam eden şiddetli muharebeler Benû Şihâb'ın üstünlüğü ile neticelenmişti (46). 577-578/1181-1182 yıllarındaki Renaud de Chatillon'un Teymâ ve Kızıldeniz seferlerinde Bedevîler kılavuzluk yapmışlardı. 577/1181 yılında Salâhaddîn, Şarkiyye vilâyetinde oturan ve Frenklere buğday kaçıran Cüzâm ve Sa'lebe Araplarının iktâlarını (dirliklerini) alarak onları Buhayre'ye sürmüştü. 587-588/1191-1192 yıllarında Sînâ bölgesindeki bazı Bedevîler İngiltere kralı Aslan Yürekli Richard ile iş birliği yaparak Mısır'dan gelen büyük bir kervanın vurulmasına sebep olmuşlardı. Ayrıca, 574/1178 yılında Şam'da hüküm süren kıtlık sırasında, Bedevîler Frenk hudutlarında bulunan Türkmenler üzerine yağma akı-

(45) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 146-147.
(46) Kürd Ali, **el-Hıtat,** II, 40-41.

nı yapıp onları yerlerinden atmışlar, Salâhaddîn Türkmenlere elçiler gönderip onları eski yerlerine çağırmıştı.

Göçebe Türkmenler ve Bedevîler normal zamanlarda hudutları korudukları gibi, fevkalâde zamanlarda askere alınırlar ve mühim işler görürlerdi. Askerlik kârlı bir iş olduğu için onlar da koşarak böyle bir teklifi kabul ederlerdi. Daha önce Artuklular ve Dımaşk atabeyleri bu göçebe milislerden çok faydalanmışlardı. Öyle görünüyor ki, Türkmenler muntazam muharebelerde, Bedevîler yağma akınlarında daha başarılı idiler. Bunlardan Nûreddîn ve Salâhaddîn devirlerinde güç zamanlarda askere alındıklarını ve mühim işler gördüklerini biliyoruz. Şöyle ki, Esedüddîn Şîrkûh, Türkmenlerle çok iyi geçinirdi. Nûreddîn devrinde Şîrkûh'un kumanda ettiği birliklerin çoğunu Türkmenler meydana getirirdi. Şîrkûh III. Mısır Seferi'ne çıkarken yine Türkmenlerin bulundukları yerlere giderek onlardan asker toplamıştı. Kaynakların ifadesine göre, bu sefere katılan askerlerin çoğunluğu bu Türkmenlerden meydana geliyordu. 574-575/1178-1179 yıllarında Şam'da hüküm süren kıtlık sebebiyle Salâhaddîn büyük bir askerî gücü hazır tutamıyordu. Bu sırada Merc-i Uyun savaşı ve Beyt el-Ahzan kalesinin fethi esnasında Türkmenlerden ve Bedevîlerden çok miktarda faydalanmıştır. Muntazam Bedevî birlikleri Şakîf-i Arnun muhasarası sırasında, Frenklerle Sur-Tibnin arasında yapılan savaşlarda ve III. Haçlı Seferi sırasında orduya yardımcı olmuşlardır. Rabîa Araplarının kumandanlarından Nukra emîri Zâmil b. Tübbel, Hâcî b. Mansûr ve Mutrif b. Rabî Sûr önünde, Şam Arapları kumandanı Mücellâ b. Mervân, Akkâ önündeki Büyük Vaka'da şehit düşmüşlerdir. Türkmenler ve Bedevîler Akkâ müdâfaasında ve onu takip eden Arsuf Vakası'nda ve Remle muharabelerinde de önemli işler görmüşlerdir (47). Bazı tarihçiler tarafından ayrı bir sınıf gibi gösterilen el-Ecnâd gerektiğinde silâh altına alınan bu milis kuvvetlerinden başka bir şey değildi. Bunlar diğer zamanlarda kendi özel işleriyle uğraşırlardı (48).

3 — Yaya Askerler:

Bu devirde yaya askerler, atlılara göre daha az hareket kabiliyetine sahip olduklarından meydan muharebelerinde ve akınlarda pek kullanılmazlardı. Yayalar daha ziyade kale muhasarası, müdafaası gibi az hareket gerektiren askerî işlerde kullanılırdı. Kale muhasaralarında ve müdafaalarında Halepliler büyük bir üne sahipti. En iyi lâ-

(47) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 147-150.

(48) **«Bunun üzerine Türkmenlere ve ülkenin askerlerine (ecnâdına) mektup yazarak yanına çağırdı. Onlara para, atâ ve teşrifler gönderdi. Büyük bir kalabalık yanına geldi.»** (Bkz. **el-Sülûk**, I, 69).

ğımcılar ve naftçılar onlar arasından yetişirdi. Ayrıca, bu askerler kale ve sur tahkimatında da önemli görevler alırlardı. Bunlar candar, mancınıkçı, nakkâb (lâğımcı), naffât (naftçı), çarhçı, haccâr (taşçı), horasanî (harççı) gibi çeşitli adlar alırlardı. Bilhassa naftçılık ve lâğımcılıkta Müslümanlar Haçlılara göre üstündüler. Bu sebeple kaleleri kısa bir zamanda zaptedebiliyorlardı. Akkâ müdafaasında naftçılar büyük işler görmüşlerdir. Candarların en önemli reislerinden biri Tuğrul el-Candâr'dı. Bu zatı Birinci Halep Muhasarası'nda, Azâz'ın zaptında, Bâlebek muhasarasında, Kudüs Krallığı topraklarının ve Antakya topraklarının fethi sırasında, Akkâ müdafaasında görmekteyiz. Akkâ'dan kaçanlar arasında Nakîb el-Candâriyyet el- Nâsırriyye Abdülkâdir el-Halebî'nin, Beyrut'tan Akkâ'ya ikmal getirirken Haçlı donanması tarafından batırılan gemiden bahsedilirken gemide bulunan candarların reisi Ya'kûb el-Halebî'nin adı geçmektedir. Sultan Hıttîn savaşından bir gün önce Taberriyye şehrini zaptetmek için yanında muhafız birliği ile candarları, lâğımcıları, taşcıları ve horasancıları (harççıları) götürmüştü. Antakya topraklarının fethinde el-Melik el-Zâhir'in Halep'ten getirdiği mancınıkçılar, çarhçılar, candarlar, horasancılar (harççılar) mühim işler görmüşlerdi. 585/1189 yılı sonunda donanmanın denizde kurduğu üstünlükten istifade eden Sultan, Akkâ'ya mancınıklar, mancınıkçılar, arrâdeler, naftçılar, çeşitli ateşli silâh kullanan askerler, zeyyâr, çarh ve zemberek kullanan okçular sokmuştu. 588/1192 yılında Sultan'ın Yafa'yı zaptında ve Richard'ın Dârûm'u zaptında Halepli lâğımcılar önemli rol oynamışlardı. Daha sonraları ateşli silâhların gelişmesi üzerine yaya askerler (piyadeler) büyük önem kazanacaklar, bu sebeple, Osmanlılarda yeniçeriler süvarî birliklerini değil, ateşli silâhlar kullanılan yaya birliklerini teşkil edeceklerdir(49).

Sıbt b. el-Cevzî'nin bir kaydına göre Hıttîn muharebesine çok miktarda yaya gönüllü de katılmıştı. 585/1189 yılı sonlarında Akkâ önüne gelen el-Melik el-Âdil'in kumandasındaki Mısır ordusunda piyade Zenciler bulunuyordu. Kudüs ve Askalan fetihlerinde de yaya gönüllüler çoktu. Akkâ muharebelerinde hırsızlık ve soygunla geçinen lüsûs el-Arab (Arapların haramileri)'den da faydalanılmıştır. Piyade olan bu askerler geceleri faaliyet gösterirler ve düşman karargâhına baskınlar yaparlardı.

4 — Zerdhâne ve Istabl (Silâh Deposu ve Sultan'ın Ahırı) :

Hükümdarın silâh ve zırh deposuna «*zerdhâne*», atlarının beslenip bakıldığı yere «*istabl-ahır*» denirdi. Sultan sefere çıkarken asker-

(49) **Sena'l-Bark**, I, 76, 181; **el-Feth el-Kussî**, 73, 204, 242-243, 345-346; 486, 506; İbn Şeddâd, 118, 161-162; Gibb, **Aynı makale**, 83-84.

ler arz (teftiş) yapılır, atı ve silâhı olmayana veya atı ve silâhı muharebede iş göremeyecek olana buralardan at ve silâh verilirdi. Buralarda at yetiştirmek ve silâh imal etmek için devletin bütçesinden özel tahsisat ayrılırdı. Buralarda silâh imal eden özel ustalar ve at yetiştirmek için özel seyisler vardı. Daimî askerlerin atları ve silâhları devamlı olarak mülkiyetlerinde kalır. Bunlar kullanılamayacak hale gelirse yenileriyle değiştirilirdi. Zaman zaman askerler teftiş edilerek atları ve silâhları gözden geçirilirdi. Muharebede ölen atlar, kırılan veya meşru olarak zayi olan silâhlar Sultan ve emîrler tarafından tazmin edilirdi. Merc-i Uyun savaşı sırasında ve III. Haçlı Seferi olaylarında zerdhâne ve ıstabldan sık sık bahsedilir. Buralardaki ifadelerden anlaşıldığına göre, zerdhâne ve ıstablın ordunun ağırlıklarıyla beraber götürüldüğü anlaşılıyor. Hiç şüphesiz ıstabla bağlı özel çayırlar vardı ve buralarda Sultan için at yetiştirilirdi. İmâdeddîn'in ifadesine göre, Sultan III. Haçlı Seferi sırasında askerlerine 12.000 at dağıtmıştır(50).

5 — Ordu Çarşısı:

Sefer esnasında askerlerin çeşitli ihtiyaçlarını satın alabilecekleri bir ordu çarşısı vardı. Bu çarşı ordunun ağırlıklarıyla beraber hareket ederdi. Burada çalışanlar sivillerden meydana gelip başlarında bir asker şihne (subaşı) bulunurdu. Çarşıdaki dükkânların ve çalışanların şihne tarafından tutulan bir defterde kayıtları vardı. Salâhaddîn devrinde ordu çarşısından ilk defa 573/1177 yılındaki Askalan ve Remle Seferi dolayısıyla bahsedilir. Bu seferde ordu ağırlıklarını el-Ariş'te bırakarak yalın olarak (cerîdeten) Filistin içlerine doğru ilerlemişti. Bundan dolayı Bilbis'in kuzey-doğusundaki ordunun toplanma yeri olan el-Mibrez'de askerlere on günlük ihtiyat yiyeceklerini yanlarına almaları emredilmişti. Bu sebeple ordu çarşısında fiyatlar çok yükselmişti. İmâdeddîn bu münasebetle şöyle der: «Bir şeyler almak için ordu çarşısına gittim. Fiyatlar yükselmiş, alınacak şeyler pahalı, üstelik bulunmuyordu. Bunun üzerine uşağıma «Dönmek istiyorum. Yüklerimi, ağırlıklarımı satışa çıkar, bu yüksek fiyatları ganimet bil», dedim».

Bunlardan başka 580/1184 yılındaki Kerek muhasarası, Şakîf-i Arnun muhasarası, Akkâ müdafaası sırasında da ordu çarşısından sık sık bahsedilir. Şakîf-i Arnun muhasarası sırasında Renaud de Sidon'a ordu çarşısından silâh alması, Akkâ müdafaası sırasında İngiltere kralı Richard'ın elçilerine ordu çarşısında gezmeleri ve alış-veriş yapmaları için izin verilmişti.

---

(50) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 150.

Ordu çarşısı hakkında en geniş bilgiyi Makrizî'nin Abdüllâtif el-Bağdâdî'den naklettiği bir paragrafta bulmaktayız. Makrizî bu paragrafı 583/1187 yılı olayları arasında verir. Halbuki, Abdüllatîf el-Bağdâdî kendi hayatını anlattığı eserinde Akkâ önüne 587/1191 yılında vardığını açık olarak yazar. Paragrafın ifadesi de bizim görüşümüzü destekler. Abdüllatîf şöyle der:

«Akkâ önündeki Sultan'ın ordugâhında çarşı çok büyüktü. Sadece 140 baytar (nalbant) dükkânı vardı. Bir aşçısının lokantasında 28 tencere saydım. Her tencere bir koyun başını alabilecek derecede genişti. Çarşı şihnesinin (subaşısının) yanındaki deftere kayıtlı olan dükkânların sayısı zannederim 7.000 idi. Bunlar şehirdeki dükkânlar gibi değildi. Bir dükkân yüz dükkân kadar büyüktü. Orduya gerekli ihtiyaçlar çuvallar ve denklerle satılıyordu. Uzun müddet kaldıkları için askerlerin evleri kokmuştu. Yakın bir yere taşındıkları zaman bir yağ tüccarı mallarını nakletmek için 70 dinar (altın) ödemişti. Eski ve yeni manifaturacılar çarşısı akıllara durgunluk verecek derecedeydi. Ordugâhta 1.000'den fazla hamam vardı. Hamamların çoğunu Mağripliler işletiyorlardı. İkişer, üçer kişi birleşip iki zirâ kadar yeri kazıyorlar, su çıkıyor, çamurdan bir havuz yapıyorlar, etrafını duvarla çeviriyorlar. Üzerini etraftaki bostanlardan kestikleri ağaçlar ve hasırlarla kapatıyorlar, hamam teşekkül ediyordu. Bir veya iki dirhem ödeyen başını ve vücudunu yıkıyordu» (51).

Ağırlıklar ve ordu çarşısı ordudan ayrıldığı zaman fiyatlar anormal derecede artıyordu. Frenklerin Akkâ'dan Yafa üzerine yürüyüşü ve Müslümanların onları tâkip edişi sırasında her iki ordudan fiyatlar çok yükselmişti. Yukarıda Remle seferinde işaret ettiğimiz gibi, ordu düşman içlerine akın yaptığı zaman ağırlıklar ve ordu çarşısı üsste kalırdı. Bu taktirde askerler üsse dönünceye kadar kendi yiyeceklerini, hayvanlarının yemini yanlarında götürmeye mecburdular. Bu türlü seferlere cerîdeten (yalın) sefer denirdi. Ayrıca, askerler uzun ve meşakkatli bir sefere çıkacak olurlarsa onlara ihtiyaten fazla nakit para (harcırah) dağıtılırdı. Nûreddîn III. Mısır Seferi'ne çıkan askerlerin her birine 20'şer altın vermişti. 577/1181 yılında Yemen'e gönderilen tavâşîlere, iktâ sâhibi olmalarına rağmen, 10'ar altın verilmişti. Bunlardan başka muharebelerde askeri teşvik için prim ödendiği de görülüyor. Beyt el-Ahzân kalesinin fethinde, Sur muhasarasında bu husus açıkça görülmektedir. Zira, manevî etkenler yanında maddî etkenler de askerin muharebe yapmasında büyük rol otnardı. Hatta, bu devirdeki askerlerin maddî menfeat temin etmek

(51) **el-Sülûk**, I, 94.

için zaman zaman düşman tarafına katıldıkları bilinmektedir. Nitekim, Nûreddîn devrinde birinci ve ikinci Mısır seferlerine katılan askerlerden bazılarını Şâver altın vererek kendi tarafına çekmişti. Birinci Musul muhasarası sırasında da iki taraftan bazı askerler mal ve hil'at tamaıyla karşı tarafa iltihak etmişlerdi. III. Hçlı Seferi sırasında bazı Müslüman askerler kadın için Haçlıların ordugâhına kaçmışlardı. Aynı şekilde, Frenkler arasında açlık hüküm sürmesi üzerine bazı Haçlı askerlerinin Müslüman ordugâhına kaçtıklarını bilmekteyiz. Bunlardan bazıları Müslüman olup Frenklere karşı çarpışmışlardır. İngiltere kralı Richard parayla bazı Türk memlûkları kandırararak hizmetine alınış, bunlardan 120 kadarını Avrupa'ya beraberinde götürmüştür.

Daimî askerlerin ticaret, sanat (zenaat) ve ziraatla uğraşmaları yasaktı. Ne askerler sivil işlerle, ne de siviller askerî işlerle uğraşırlardı. En son olarak şu hususa da işaret etmek gerekir ki, Eyyûbîlerin askerleri hiç bir zaman Müslümanlarla yaptıkları savaşlarda halkı esir almamışlar, kadınlara ve çocuklara el uzatmamışlardır. Kurûn-ı Hama ve Tell el-Sultan muharebelerinde esir alınan askerler hemen serbest bırakılmışlardır. Hatta, Sultan'ın ve askerlerinin Haçlılara karşı bile davranışları çok müsamahalıydı. Yukarıda bu konuya defalarca değinildi.

6 — Askerlerin Kıyafetleri ve Orduda Kullanılan Silâhlar:

Kalkaşandî, «Fâtımîler Devleti'nin yerine Eyyûbîler Devleti gelince ülke idaresinde bir çok konuda değişiklik yaptı. Atabekler Devleti'nin nizamı üzere hareket etti. Eyyûbîler başlarına sarıksız sarı kelûteler giyerler, zülüfleri bunların altından sarkardı. Bu konuda memlûklar, emîrler (beyler) ve diğerleri arasında bir fark yoktu» der (52). Lügât kitaplarında kelûtenin içi pamukla döşenmiş küçük ve köşeli bir külâh olduğu söylenir. İlmiye sınıfı ise sarık sarardı. İmâddeddîn el-Kâtib ise bu devirde Türkler arasında saç uzatıp bunları örerek sarkıtmanın âdet olduğunu söyler. Askerler kelûteden başka şalvar, gömlek, bunların üzerine kaftan veya kürk, ayaklarına çizme veya mest giyerlerdi. Savaş esnasında ise miğfer, demirden levha, örme zırhlar giyilirdi. Zırh yerine bazan keçe veya sırımdan örülmüş yelek giyilirdi.

Askerler silâh olarak kılıç, kalkan, ok ve yay, birden fazla ok atan zeyyâre, zenberek ve çarh adı verilen ve çok etkili oklar atan yay, balta, nacak, gürz, topuz, sapan, mancınık, arrâde, mancınıklarla veya

(52) **Subh el-A'şâ**, V, 5

elle atılan naft kapları, naft el bombaları, borular vasıtasıyla atılan ve havada uçarak hedefine varan dumansız naft roketleri kullanırlardı. Muhasaralarda veya kale müdafaalarında mancınık, arrâde, debbâbe denilen hücum kuleleri, merdivenler, çengeller kullanılırdı. Siper için kalkandan başka sitâre, ceftî, cenevî, târikî denilen siperler de kullanılırdı. Amîd (Diyarbakır)'ın muhasarasında görüldüğü gibi, okların uçlarına bağlanarak propaganda broşürleri de atılırdı. Mancınık ve arrâdelerle taş, kızgın demir, naft kapları atılarak düşmanın âletleri, kale ve suru tahrip edilirdi. Koşbaşının kullanılmasına ise rastlanmaz. Sadece Akkâ müdafaası sırasında Haçlılar tarafından yapılan bir koçbaşından, kedi denen demirden kalın tırmıkları olan bir âletten bahsedilir.

Daha yukarıda bu devirde Müslümanların silâh üstünlükleri arasında yer alan lâğımcılık ve naftçılıktan bahsetmiştik. Lâğımcılar muhasaralarda yer altından sur veya kale duvarlarının altına tünel kazdıktan sonra, bu tüneli odun veya diğer yanıcı maddelerle doldurararak ateşlerler, bunun neticesi duvar çökerdi. Naft, kaplar ve borular içinde atılırdı. Kaplar içinde atılanlar mancınık ve arrâde ile, havada uçan beyaz ve dumansız naft ise borularla atılırdı. Bir nevi rokete benzeyen bu ikinci cins en makbul nafttı. Naftın suda sönmeyen bir cinsi de vardı. Akkâ müdafaasında ve çeşitli kalelerin fethinde naftçılar önemli işler görmüşlerdir. Naft hidrocarbure denen maddelerin (kömür, yağ, civa, kükürt, petrol, reçine, yağların) karıştırılması ve yoğrulmasıyla elde edilirdi. Sıvı veya toz halinde bulunurdu. En çok kükürt, kömür, petrol, reçine ve güherçile karıştırılarak imal edildiği kaynaklarda yazılmaktadır. Eyyûbîler devrinde yapılmış fitilli naft elbombalarının bir çok örneği zamanımıza ulaşmıştır.

Orduda çarşı subaşısı ve kazaskerden başka, aynı zamanda reîsületibbâ olan ordu tabibi, vaizler ve mutasavvıflar gibi sivil memurlar bulunurdu. Salâhaddîn devrinde ordu tabibliğini Reîsületıbbâ Muvaffakuddîn Es'ad b. Matran yapmıştır. Muvaffakuddîn'in ölümünden sonra bu makama kimin tayin edildiği belli değildir. Yalnız, el-Adil zamanında 604/1207 yılında bu vazifeye Muvaffakuddîn Abdülaziz'e ilâveten, 30 nâsırî dinârı aylıkla Mühezzebüddîn el-Dahvâr'ın tayin edildiğini bilmekteyiz. Çok ünlü bir tabip olan el-Dahvâr bu makamda 628/1230 yılındaki ölümüne kadar kalmıştır(53).

7 — Dîvân el-Ceyş (Ordu Dîvânı) :

Bu Dîvâna, Dîvân el-İktâ ve'l-Ravâtib de denir. Elisseeff'e göre, Nûreddîn devrinde bu dîvân, Dîvân el-Ravâtib ve Dîvân el-İdâre ve'l-

(53) **Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 153-154.

Techîzât olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Salâhaddîn devrinde Dîvân el-Ravâtib yerini Dîvân el-İktâ'ya bırakmıştır. Fakat, onun bu iddiası doğru değildir. Salâhaddîn ve Nûreddîn devirlerinde gerek Dîvân el-İktâ, gerekse Dîvân el-Ravâtib Dîvân el-Ceyş'in birer şubesi olarak devam etmiştir. Makrîzî'nin ifadesine göre, Dîvân el-Mâl ve Dîvân el-İnşâ hakkında özel eserler yazıldığı halde, Dîvân el-Ceyş hakkında bir eser yazılmamıştır. Dîvân el-Ceyş'in Dîvân el-Mâl (Mâlî Dîvân) ile sıkı ilişkisi vardı. Bütün askerî iktâların (tımarların) dağıtımı, maaş alan askerlere câmekiyye ve râtib dağıtımı bu dîvân tarafından yapılırdı. Bu dîvânın vazifelerinin en önemlisi askerî iktâların dağıtımı ve kontrolü idi. Bu sebeple, bütün iktâları ve bu iktâların üç senelik gelirini, bu gelirin her seneye düşen hissesini gösterir bir cerîdeye (deftere) sahip bulunurdu. Her iktâın karşısında iktâlının adı, senelik tahsisatı ve siyâkatle senelik geliri gösterilirdi(54). İkinci bir cerîde (defter)'de askerlerin, emîrlerin adları, her emîrin ne kadar asker beslediği, menşûrunun tarihi, iktâı teslim alış tarihi, iktâdan onun hâssına ve askerlerine ne kadar hisse düştüğü, iktâın derbeste (iktalının tam tasarrufunda) veya derbeste dışı olduğu yazılırdı. Bu defterde emîrlerden sonra Halkat el-Sultan'a mensup askerlerin, Türkmenlerin, Kürtlerin ve Arapların isimleri gelirdi. Bunlardan her şahsın hanesine berâtı, iktâı teslim alış tarihi, iktâın geliri ve gelirden kendi hissesine düşen miktar yazılırdı.

Dîvân el-Ceyş'te bunlardan başka günlükler (rûznâmeler) hazırlanır, bunlara yazılan misaller, ifrâtlar, keşfler, ifraçlar, yenilenen menşurlar yazılırdı. Bunlar hemen cerîdelere geçirilirdi. Emîrlerin adlarını ve arz tarihlerini gösteren listeler yapılırdı. Bir asker bir emîrden ayrılırsa veya ölürse, menşûra göre hizmetinin muhasebesi yapılır, hizmet eksikliği varsa gereken miktar geri alınırdı. Menşurlar ve misallerde iktâın nevi ve tarihi mutlaka belirtilirdi. el-Nâblusî'nin kaydına göre, Mısır'daki Dîvân el-Ceyş başkanı her sene memurlardan ülkenin sulama sisteminde, arazinin gelirinde meydana gelen değişikliklerin tespitini isterdi. Bu dîvânın vazifelerinden biri iktâlardaki ziraî faaliyetin kontrolü, her üç senede bir iktâ sahiplerinin aldıkları ve vermekle mükellef oldukları miktarı gözden geçirmekti. Dîvân el-Ceyş askerlerin câmekiyyeli ve râtibli (maaşlı) sınıftan iktâlı sınıfa naklini de yapardı. Buna göre, Elisseeff'in yukarıdaki iddiası yanlış olmalıdır. Bir kimse iktâlı sınıfa nakledilirse, nakledildiği andan itibâren iktâının gelirinden hissesini alırdı. Bu Dîvan askerlerin izinsiz olarak iktâlarından ayrıldıkları zamanlarda aldıkları ücretlerin geri alınması olan ğaybânât'ın takdirini ve geri alınmasını da yapardı. Bu Dîvan bir ik-

(54) Safiyyüddin Ebu'l-Alâ, **Risale fî Vazı Sınâat el-Kıtâbe**, yaprak 272a-b.

tâın gerçek geliri ile iktâ sahibine verilmesi kararlaştırılan meblâğ arasındaki farkları cerîdet el-favâzıl'a kaydı, bir askerin ölümü sebebiyle artan para ve malların geri alınmasıyla da meşgul olurdu(55).

Bahsettiğimiz bu askerî iktâ daha önce söz konusu edilen emîrlere verilen iktâ ile iç içeydi. Yalnız, emîrlere verilen iktâ el-hâssların menşurları Dîvân el-İnşâ'dan çıkardı. Dîvân el-Ceyş'ten çıkan askerî iktâların evrakı misâl (berat), kıssa, nüzûl gibi adlar alırdı. Askerî iktâların sahaları çok dardı. Bunlarda da iktâlı ancak iktâın beratta belirtilen miktardaki gelirinden faydalanır, onu mülk edinemezdi. Bununla beraber askerî iktâlar da iktâ el-hâsslar (idarî iktâlar) gibi babadan oğula miras kalabilirdi.

Dîvân el-Ceyş başkanına Nâzır el-Ceyş denirdi. Salâhaddîn devrinde bu dîvânın başkanlığını önce Abdülcebbâr b. Yûsuf el-Makdisî, sonra İsmail b. Abdülcebbâr b. Yûsuf el-Makdisî yapmış olmalıdır. el-Aziz Osman zamanında ve belki de Salâhaddîn'in son senelerinde bu dîvânın başkanlığını Alemüddîn Muhammed b. Ebi'l-Haccac yapmıştır. Mısır'da Salâhaddîn devrinde dahi bu dîvanda çok miktarda Hristiyan kıbt çalışıyordu(56).

Bu dîvânın kuruluşu ise Peygamberimiz (s.a.v.) ve Hz. Ömer (r.a.) devirlerine kadar çıkar. Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinde gazvelere iştirak edenlerin listeleri yapılırdı. Hz. Ömer (r.a.) ise askerlere maaş vermek için dîvânlar (defterler) tertip ettirmiştir.

Bu dîvânın en mühim vazifesi olan askerî iktâ sisteminin İslâm dünyasında nasıl meydana geldiğine dair fazla bilgiye sahip değiliz. Sâsânîlere kadar dayandığı anlaşılan bu iktâ sisteminin bir örneği de Heraklios devrinde Bizans'ta teşkil edilen pronoyalardır. Büveyhîlerde de iktâ sistemine rastlanmaktadır. Makrîzî'nin açık olarak ifade ettiğine göre, Emevîlerde, Abbâsîlerde, Fâtımîlerde askerî iktâ sistemi mevcut değildi. Askerlerin maaşları toplanan aynî ve nakdî vergilerden ödenirdi. Yalnız, halifelerin veya Sultanların bazı kimselere askerî maksatla olmayan akar veya iktâ vermeleri eskidenberi mevcuttu. Bununla beraber, yine Makrizî'nin ifadelerinden ve Fâtımî devletinin kaldırılması sırasındaki olaylardan, Şâver ile Nûreddîn arasında yapılan müzakerelerden askerî iktâ sisteminin Fâtımîlerde de mevcut olduğu anlaşılır. İmâdeddîn ile Makrizî'nin iki kaydından öğrendiğimize göre, askerî iktâı İslâm dünyasında yaygın halde ilk tatbik eden Nizâmülmülk'tür. Nizâmülmülk çeşitli sebeplerden dolayı arazîden kâ-

(55) İbn Memmatî, **Kavânin el-Devâvîn**, 354-355.
(56) **el-Feth el-Kussi**, 457.

fi derecede vergi tahsil edilemediğini, toprakların bakımsız olduğunu görünce, ülkenin topraklarını askerlere iktâ dağıtmış, her asker iktâsının gelirinden belli bir miktarını alma hakkını tanımıştır. Böylece, kazançlarını artırmak için, askerlerin ve çiftçilerin toprağı daha iyi işlemelerini sağlamıştır. Pek kısa zamanda ziraat yapılan sahalar mamur hale gelmiştir.

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* adlı kitabında, geliştirdiği bu iktâ sistemini iyice izah etmekte ve bu sistemin kaidelerini bizzat koymaktadır. Onun tarafından teşkil edilen bu sisteme göre, iktâ babadan oğula miras kalabilecek, iktâ sahibi askerler çiftçilerden ancak tayin edilen miktarda vergi (hak) alabileceklerdi. Haksızlığa uğradıkları zaman çiftçiler hükûmete şikâyette bulunabilecekler, halka haksız muamelede bulunanların iktâları ellerinden alınacaktı. Bundan sonra, Selçuklularda ve onların mîrasçısı olan devletlerde askerî iktâ sistemi uygulanmış, Zengîler ve Eyyûbîler de aynı yolu takip etmişlerdir. Osmanlılarda ise bu iktâya tımar, dirlik gibi adlar verilmiştir.

Nûreddîn'in askerî iktâ ile ilgili tatbikatı hakkında biri İmâdeddîn, diğeri İbn el-Esîr tarafından verilen iki önemli kayda sahibiz. İmâdeddîn'e göre bu konuda, «Nûreddîn'in tatbikatı şu idi. Bir emîre bir iktâ verir, bu iktâın gelirinden bazı çiftlikleri ona tahsis ederse, ona belli sayıda silâhlı, atlı ve techizatlı asker beslemesini de şart koşardı. İktâın geliri takdir edilen meblâğa ulaşmazsa eksik meblâğı hazineden öderdi» (57). İbn el-Esîr'e göre, «Nûreddîn.in en güzel tedbirlerinden biri askerleri hakkındaki şu tatbikatıydı. Askerlerden biri ölüp geride bir oğlan bırakırsa iktâını onun oğluna verirdi. Oğlu büyükse iktâa bizzat tasarruf ederdi. Küçükse yanına itimad ettiği bir kişiyi tâyin eder, çocuk büyüyünceye kadar işlerine bu kişi bakardı. Askerler, «*Bu topraklar bizim malımızdır. Oğullarımız buralara mirasçı olacaklar. Bunları müdafaa için düşmanla çarpışıyoruz*» derlerdi Bu husus askerlerin muharebelerde sebat göstermelerinin en büyük sebebiydi (58). Nûreddîn, ayrıca, bazı emîrlerin cimri davranarak üzerlerine borç olan silâh ve teçhizat gibi mükellefiyetlerinde kısıntı yapmalarından korktuğu için, her emîrin askerlerini, askerlerinin silâhlarını ve hayvanlarını dîvandaki ceridelere (defterlere) kayd ettirirdi. Kendisi «*Biz her an sefer ihtimaliyle karşı karşıyayız. Bütün emîrlerin askerleri sayı ve techizat bakımından mükemmel olmazsa İslâm zayıf düşer*» derdi.

Görüldüğü üzere bu iki kayıt birbirini tamamlar. İmâdeddîn aynı yerde, kendisinin müşrif (nâzır) olması üzerine, emîr Ziyâeddîn Bek-

(57) **Sena'l-Bark**, I, 122.
(58) **el-Bâhir**, 169; Gibb, **Aynı makale**, 75.

rîsân ile beraber her gün bir emîri askerleriyle harbe hazır bir vaziyette, tam techizatlı olarak cerîdelere göre teftiş ettiklerini söyler.

Öyle anlaşılıyor ki, bu askerî iktâ sistemi devletin sınırları içindeki bütün arazide tatbik ediliyordu. Mîrî arazîden alınan vergi bazen yarıya kadar yükseliyordu. Aşağıda görüleceği üzere, Mısır'daki tatbikat üzerindeki incelemelerimiz ise alınan verginin öşre (onda bire) eş değer olduğunu göstermektedir. Bazı kayıtlardan özel mülkiyette olan arazide asker beslenmediği gibi bir netice çıkarsa da bunun doğru olmadığı kesindir. Meselâ, 619/1219 yılında VI. Haçlı Seferi sırasında el-Melik el-Muazzam, Sıbt b. el-Cevzî'ye Şam'daki 2.000 köyden 4.00'ünün mîrî (sultanî) olduğunu, 1.600'ünün köylülerin ve çiftçilerin özel mülkiyetinde bulunduğunu, 4.00 köyün beslediği askerin az olduğunu, asıl büyük gücü, özel mülkiyetin topraklarındaki halkın meydana getirdiğini söylemiştir(59). Makrizî'nin kaydettiğine göre, Mısır'daki topraklar da çeşitli durumdaydı. Ayrıca, vakıf arazî de önemli yer tutuyordu. Bir kısım arazî merâ, bir kısmı çöldü. Öyle görünüyor ki, ülkenin çeşitli bölgelerindeki arazinin vergi durumu birbirine benzerdi.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, iktâ sahibi devletçe gösterilen miktardan fazla hisse alamazdı. Toprağın sulanmasında, işlenmesinde, varsa kanalların-arkların bakımında çiftçilere yardımcı olur, bunları kontrol ederdi. Vergiler dînâr el-cündî (ordu dinarı) denen itibarî bir birim üzerinden alınırdı. İktâ sahibi baharda iktâını teftiş eder, vergi zamanında vergisinin (haracının) muntazam ödenip ödenmediğini kontrol ederdi. Ayrıca, iktâ el-hâss'tan mîrî (sultanî) vergilerin bir kısmı veya tamamı muaf tutulabilirdi. Harpten kaçanların veya yenilgiye sebep olanların iktâları ellerinden alınırdı. Yukarıda, bu konuya temas ederken Şerefüddîn Bozkuş'un el-Bâbeyn muharebesinde söyledikleriyle, Salâhaddîn'in Remle muharebesinde yenilgiye sebep olan Kürt askerler, 577/1181 yılında Frenklere zahire kaçıran Sa'lebe ve Cüzam Arapları ile 587/1191 yılında Akkâ'dan kaçan emîrler ve askerler hakkındaki tatbikatına değinmiştik(60).

Salâhaddîn 567/1172 yılına kadar Mısır'da iktâ sistemini yaygın hale getirmişti. İhtiyaç fazlası askerlerin ellerindeki iktaları almış, onlardan vergi alınmasını kararlaştırmıştı. 568/1173 yılında Nûreddîn'in müstevfisi Hâlid el-Kaysarânî Mısır'a teftişe gittiğinde, Salâhaddîn ona, «askerlerin hubzlerini (ulûfelerini), iktâlarının ve câmekkiyyelerinin meblâğlarını, aylık nafakalarını» göstermiştir. Sultan 572-573/ 1177 yıllarında Mısır'da bulunduğu sırada el-Ravk el-Salâhîyi (arazi-

(59) **Mir'at el-Zaman**, VIII, 604.
(60) **el-Feth el-Kussî**, 506; İbn **el-Esîr**, XI, 325.

nin ölçümünü ve tahririni) yaptırıp askerlerin iktâlarında ve ordunun mevcudunda düzenlemeler yaptı. 577/1181 yılında Mısır'da iken askerlerin mevcudunu ve iktâlarını yeniden tanzim etti. Yararlık gösterenlerin iktâlarını artırdı, kusurlu olanların iktâlarını azalttı. Bedevîlerin ellerindeki iktâların üçte ikisini alıp Feyyum'da iktâı olan askerlere verdi. Feyyum ve âmillikleri ise Sultan'ın iktâ el-hass'ı oldu(61).

Türkmenlere ve Bedevîlere iktâ verilmesinin iki önemli sebebi vardı. Birincisi fevkalâde zamanlarda onlardan yardımcı süvari birlikleri temin etmek, ikincisi onların yolları korumasını, zahire nakletmelerini, posta merkezlerine at ve hecin sağlamalarını, sultana senelik belli bir vergi vermelerini sağlamak içindi.

577/1181 yılındaki askerî düzenlemede Mısır'ın daimî kara ordusu olan 8640 tavâşî, karagulâm ve emîre senede 3. 670. 600 dinar harcanması kararlaştırılmıştı. Öşre havale edilen askerler, Şarkiyye ve Buhayra'daki iktâlı Bedevîler, Kinâniyye ve Mısır'daki bazı küçük birlikler bu miktarın dışındaydı. 585(1189) yılı içinde 24 Şaban'a (7 Ekim) kadar Mısır'da yıllık genel bütçe gelirleri 4.653.019 dinar idi. Yalnız, el-Âdil'in dîvânına bağlı bulunan Şarkiyye, Mürtâha, Dakhaliyye, Bûş vs. yerlerin geliri olan 1.190.923 dinar ile hudutların, dîvânî malların, şehirler ve kasabalardaki mîrî ev, dükkân, arsa gibi gayri menkullerin, vakıfların, Menkabât, Menfelût ve bazı yerlerin geliri genel bütçenin dışındaydı. 4.653.019 dînârdan 728.248 dînârı el-Âdil'in dîvânına, 158. 203 dînârı emîrlere ve ecnâda, 13.804 dînârı Dîvân el-Sûr'a, 234.296 dînârı Bedevîlere, 25,412 dînârı Kaymarîyye ve Sâlihiyye memlûkları ile Mısırlı ecnâda, 7.403 dînârı kadılara ve şeyhlere, 25.412 dînârı Kinâniyye'ye, 10. 725 dînârı Dimyat ve Tinnîs'deki müdafiler ile denizcilere, kalan 3. 462-095 dînârı tavâşî ve karagulâm sınıfı bâriz (kaliteli) askerlere harcanmıştı(62).

Bir emîrin veya askerin ekim ve hasad zamanında iktâının başında bulunması menfeatine daha uygundu. İktâ sahibi olması onu toprağa bağlıyordu. Seferî haller dışında iktâının başında bulunmakla görevliydi. 569/1174 yılındaki Fâtımî taraftarlarının komplosu, 570/1175 yılındaki Sicilya donanmasının İskenderiye çıkartması, askerlerin iktâlarına dağıldıkları zamana rastlamıştı. Maddî bakımdan aleyhlerine olacağı korkusuyla, askerler uzun müddet iktâlarından uzakta

(61) **el-Hıtat**, I, 86-87; **el-Sülûk**, I, 73, 75.

(62) **el-Hıtat**, I, 86-87; **el-Sülûk**, I, 75. Bu rakamlar insanda şüphe uyandırıyor. Kaymarriyye ile Sâlihiyye daha sonraki devrede, 1240 yılına doğru meydana gelen askerî sınıflardır. Kadılar, şeyhler ve denizcilere harcanan miktar pek azdır. Belki de askerler dışındaki sınıflara genel bütçeden yapılan yardımdan bahsedilmektedir.

kalmak istemezlerdi. Salâhaddîn III. Haçlı Seferi sırasında Halife'ye yazdığı mektuplarda uzak yerlerden gelen askerlerin gelir gelmez izin (destur) istemelerinden, dönmekten söz açmalarından şikâyet eder. Şu noktaya da temas etmek gerekir ki; yukarıda emîrlere verilen iktâlar bahsinde değinildiği gibi, iktâ sahibinin ölüp yerine oğlunun mirasçı olması, iktânın değişmesi, saltanat değişikliği hallerinde iktâlıya verilen misal, kıssa ve nüzuller yenilenirdi.

İbn Memmâtî'nin eserinin sonundaki notta, «Türk, Kürd, Türkmen ve memlûk askerlerin maaş olarak aldıkları dinar tam iktâî (ordu, askerî) dînârdı. Kinâniyye, Asâkıle (Askalanlılar), Mısırlı askerlerin aldıkları dînâr yarım iktâî dînar, gazilerin (denizcilerin) ve onların sınıfına giren askerlerin aldıkları dînâr dörtte bir aynî dînâr, bir kısmı hariç Bedevîlerin aldıkları dînar sekizde bir cündî (iktâî) dînardı» denilmektedir. Notun devamında bir dînâr el-cündî (ordu dînârı)nın, Salâhaddîn zamanında, dörtte biri tam dînâr üçte ikisi buğday ve üçte biri arpa olan bir irdeb (24 sa) zahirenin toplamı olduğu söylenmektedir.

Ordunun mâlî kaynakları arasında iktâdan başka ravâtib (maaşlar), öşr ve bazı vergiler de vardı. Aşağıda bahsedilecek olan Dîvân el-Sûr da bu dîvânın bölümlerinden biri olmalıdır. Salâhaddîn Dîvân el-Sûr'a tahsislerde bulunurdu.

Bu devirdeki askerî dîvanlar arasında Dîvân el-Müfred de bulunmalıdır. Yukarıda bahsedildiği gibi, bu dîvâna bağlı olan askerlere müfred denirdi. Selçuklularda mevcut olan müfredlere, Salâhaddîn devrinde Âmid'de ve diğer yerlerde de rastlanmaktadır. Belki de merkezde, tâbî hükümdarlıklarda, prenslerin ve emîrlerin Dîvân el-Hâss yanında, bir de askerî Dîvân el-Müfred'leri bulunmaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki, müfred askerler de iktâlıydı. Bunların iktâları iktâ el-hâss'tan veriliyordu.

8 — Deniz Kuvvetleri ve Donanma :

Yukarıda İbn Memmâtî'ye dayanarak verdiğimiz metinde Fâtımîlerin sonlarında Mısır donanmasının 10 harp gemisine düştüğünü, deniz askerlerinin ise 10.000 kişi civarında olduğunu kaydetmiştik. Esedüddîn Şîrkûh Mısır veziri olduğu sırada donanmanın durumunun ne halde olduğuna dair kesin bir kayıt yok. Yalnız o, ölüm döşeğindeyken, Bahâeddîn Karakuş'a donanmayı ihmal etmemelerini tavsiye etmişti (63). Salâhaddîn donanmanın değerini müdrikti. Fakat, vezirliğinin

(63) **İttiâz el-Hunefâ**, yaprak 161b; İbn Haldun, V, 282.

başlarında o kadar iç ve dış mesele ile meşguldü ki, bu işler arasında donanma ile ne derece ilgilenebildiğini bilmiyoruz. Yalnız, Dimyat muhasarasından önce 6 gemilik küçük bir Mısır filosunun Kıbrıs açıklarına keşif seferi yaptığı bilinmektedir.

Salâhaddîn'in deniz kuvvetinden ilk faydalandığı sefer 566/1170 yılındaki Eyle (Eliyat) kalesinin zaptedildiği seferdir. Yukarıda belirtildiği gibi, Eyle adasındaki kale Mısır tersanesinde prefabrique olarak inşa edilen ve Süveyş'te monte edilen gemilerle zaptedilmiştir. Tûranşah'ın Yemen seferi münasebetiyle Mısır tersanesinde yine prefabrique harp ve yük gemileri inşa edilmiştir(64). 569/1174 yılındaki Sicilya donanmasının İskenderiye çıkartması sırasında ise donanmanın harekâtından bahsedilmez. Belki de donanma düşman donanması karşısında çok zayıf kaldığı için Dimyat ve diğer limanlara sığınmıştı.

Bu devirde Mısır'ın Akdeniz donanmasının ana üssleri İskenderiye ve Dimyat limanlarıydı. Mısır (Fustat)'dan başka bu iki şehirde birer tersane (dâr el-sınâa) vardı. Salâhaddîn, 567/1172 yılındaki askerî reform sırasında donanmayla da meşgul olmuş, donanma dînârını normal dînârın 5/8'inden 3/4'ü değerine yükseltmişti. Bundan başka 572/1177 ve 577/1181 yıllarındaki idari ve askerî düzenlemeler sırasında Sultan Dimyat ve İskenderiye üsslerini ziyâret ederek donanmayı teftiş etti. Bu teftişlerde donanmanın gemilerinin, silâhlarının yenilenmesine, donanmaya kaliteli yeni personel alınmasına karar verildi. Bu maksatla tersanelere yeni ustalar ve hammadde temin edildi. Sultan sırf donanmanın mâlî işleriyle uğraşacak Dîvân el-Ustûl'ü kurdu. Bu dîvâna gelir kaynakları tahsis etti. Gemi yapımında kullanılan sint ağaçlarının gelişi güzel kesilmesini yasakladı. İbn Ebî Tayy'a göre, Sultan bu dîvânı 1177 yılında tesis etmiş, başına itimat ettiği birini getirmiştir. Makrizî'ye göre ise 1181 yılında tesis etmiştir. Sultan bunlardan başka bir ferman yayınlayıp valilere donanma kumandanının isteklerini yerine getirmelerini, donanma için istediği personeli seçmesinde yardımcı olmalarını emretti. Donanma kumandanına sık sık denize açılmasını ve Akdeniz adalarına gaza yapmasını tenbih etti.

Gerçekten donanmanın bu tarihten sonra kuvvetlendiğini, harekâtını artırdığını görmekteyiz. Yukarıda anlatıldığı şekilde Eyyûbî donanması, 1179 yılında Kudüs Krallığı'nın, Trablus Kontluğu'nun Akdeniz sahillerinde etkili harekâtta bulunmuştur. Donanmanın bu harekâtı ve karadaki bazı önemli başarılar dolayısıyla 1179 yılında Kadı'l-Fâdıl tarafından Mekke'deki bir arkadaşına gönderilen mektupta donanmanın büyüdüğünden, galerilerinin 60'a, tardalarının 20'ye ulaştığından bahsedilir.

(64) **el-Hıtat**, I, 185, II, 173-174; **el-Ravzateyn**, I, 218.

Ayrıca, Sultan 577/1181 yılında Mısır'da bulunduğu sırada donanmadaki askerlerin (gâzîlerin) maaşlarını yeniden düzenledi. Yemen'e gönderilmek için Mısır tersanesinde 5 prefabrique küçük savaş gemisi (harrâka) inşa ettirdi. Yemen'e gönderilen askerlerin erzakı, hayvan yemleri, silâhlarının bir kısmı da yük gemileriyle yollandı. Tinnîs civarında ticaret ve yük kemilerine karşı korsanlık yapan Bedevîlere karşı kullanılmak üzere küçük savaş gemileri inşa edildi. Bu arada Frenkler Ağustos 1181 tarihinde Tinnîs sahilini vurup bir ticaret gemisini ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine, Dimyat'ta bulunan 50 galeriden bazı gemiler bu sahillerin emniyetiyle görevlendirildi. Diğer gemilerdeki askerlere para dağıtılıp deniz gazâsına gönderildiler. Bu düzenlemeler donanmayı daha da kuvvetlendirdi. 1182 yılındaki Beyrut muhasarasında 40 galerilik bir Eyyûbî donanması etkili oldu. Aynı senenin sonlarına doğru Renaud de Chatillon'un Kızıldeniz harekâtını Mısır tersanesinde inşâ edilen ve Hüsâmeddîn Lü'lü el-Hâcib tarafından kumanda edilen prefabrique bir filo bastırdı. Kudüs'ün fethi sırasında yine aynı amiral kumandasındaki bir donanma deniz cihetini emniyete almıştır. Sur muhasarasına ise Akkâ'dan gelen 10 galeri ile Beyrut ve Cübeyl'den gelen bazı gemiler katılmış, fakat kumandanların beceriksizliği dolayısıyla ağır bir yenilgiye uğramıştır.

Sâhil Bölgesi'nin fethinden sonra Beyrut, Cübeyl, Lâzikiyye, Akkâ gibi sahil şehirlerinden donanmaya yeni gemiler katılmış, doğudaki Haçlıların donanmalarına karşı açık bir üstünlük kurulmuştur. 1188 yılında doğuya gelen 60 galerilik Sicilya donanmasına karşı Eyyûbî donanması doğu sahillerini başarıyla korumuştur. 585/1189 yılında III. Haçlı Seferi'nin başlaması ve Avrupa donanmalarının Akkâ'yı denizden ablukaya almasından bir kaç ay sonra, 16 Zilkâde 585/26 Aralık 1189 tarihinde Hûsâmeddîn Lü'lü' kumandasında Mısır'dan gelen 50 galerilik bir donanma düşman ablukasını yararak Akkâ'ya girdi. Bu donanma kısa bir müddet düşmanın denizdeki ablukasını etkisiz hale getirdi. Fakat, yeni takviyeler alan Haçlılar deniz hâkimiyetini yeniden ele geçirdiler. Salâhaddîn Mısır'da olan Kâdı'l-Fâdıl'dan ikinci bir donanma göndermesini istedi. 13 Haziran 1190 tarihinde bu donanma da Akkâ limanına girmeyi başardı. Lâkin, muazzam Haçlı donanmasının üstünlüğü kırılamadı. Bunun üzerine, Sultan Muvahhidîler hükümdarı Ya'kub b. Yûsuf b. Abdülmü'min'den donanma yardımı istedi. İbn Hallikân ve İbn Haldûn gibi daha sonraki tarihçilerin iddiasının aksine, istenilen Muvahhidî donanması gönderilemedi. Aradaki uzun mesâfeden başka Muvahhidîler Sicilya ve İspanya donanmalarının tehdidi altındaydılar. Bütün bunlara rağmen, 1179 yılından sonraki Eyyûbî donanmasındaki gemilerin kesin sayısı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Mısır'dan başka Yemen'de, Beyrut ve Cübeyl gibi

sahil şehirlerinde ne kadar harp gemisi olduğunu bilmiyoruz. Yemen'deki gemiler deniz ticaretini korsanlara karşı koruyorlardı. Beyrut'taki deniz gücü zaman zaman Haçlılara karşı önemli başarılar elde ediyordu. Öyle görünüyor ki, bu sıradaki Eyyûbî donanmasındaki harp gemilerinin sayısı 100 ilâ 150 arasındaydı. Frenkler tarafından Akkâ'nın zaptı sırasında bu gemilerden kaçının düşman eline geçtiği bilinmiyor. Yalnız, donanmanın değerini acı tercübeleriyle gören Sultan 587/1191 yılında Dîvân el-Ustûl (Donanma Dîvânı)'un idaresini kardeşi el-Âdil'e verdi. el-Âdil bu dîvânın başına iyi bir maliyeci olan ve daha sonraları kendisine vezîr edineceği Safiyyüddîn Abdullah b. Şükr'ü getirdi. Fakat bu hal pek sürmedi. Salâhaddîn'in ölümü ve bunu takip eden iç karışıklıklar donanmanın ihmal edilmesine sebep oldu. Sadece çok gerekli anlarda donanma ile meşgul olundu. Donanma bazı zamanlarda o kadar ihmal edilir hale geldi ki, donanma mensuplarına hor gözle bakılır oldu(65).

9 — Donanmada Kullanılan Gemiler, Silâhlar ve Personel:

Donanma askerlerine ğuzât (gâziler) denirdi. Bunların çoğu Mağrip (Cezayir-Fas-Endülüs-Sicilya) menşeli idiler. İçlerinde Mısırlılar da vardı. Meşhur amiral Hüsâmeddîn Lü'lü, yukarıda söylediğimiz gibi, Fâtımî Sarayında görevli Müslüman Ermenilerdendi. 1179 yılında Kâdı'l-Fâdıl tarafından Halife'ye yazılan bir mektupta donanmanın seçkin Mağripli denizcilerle ve yeni gemilerle takviye edildiği kaydedilmektedir. 1182 yılında Kızıldeniz'de Frenklere karşı yürütülen harekâtta Mağripli usta denizcilerin görev aldıkları bilinmektedir. Sur muhasarası sırasında Akkâ'dan gelen donanmanın kumandanı Bedrân el-Fâris adında biriydi. İmâdeddîn bu filodaki denizcilerin derme çatma kişiler olduklarını söyler. 1189 yılında Hüsâmeddîn Lü'lü' kumandasında Akkâ'ya gelen donanmadaki denizciler ile Kızıldeniz harekâtına katılan denizcileri över. Donanmada kumandandan başka denizcilerin reisi veya reisleri de bulunurdu. Sur muhasarasına gelen küçük filonun reisi Abdülmuhsin el-Mağribî idi. Akkâ müdafaası sırasında Mısır'dan gelen ikinci donanmadan bir geminin düşman tarafından batırılması dolayısıyla «hata reislerindi» ifadesi kullanılır.

Donanmada kara muharebelerinde kullanılan burçlar dışında bütün silahlar kullanılırdı. Ayrıca, düşman gemilerini yakan ateş gemileri vardı. Donanmada kullanılan gemiler hakkında bize en iyi bilgiyi İbn Memmâtî vermektedir. Onun verdiği bilgiye göre, donanmada kullanılan gemiler galeri (şînî), yolcu gemisi (butsa), tarîde (at taşıyan

(65) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 163-165.

gemi), hammâle (yük gemisi), musattah, harrâka, berkus, şelendi, a'râr gibi adlar taşıyan çeşitli nevilere ayrılırdı. Harrâka galerinin küçüğü idi. Galeride 140 kürek kullanılırdı. Musattah ile şelendî iki katlı muharebe gemileriydi. Muharipler üst katta, kürekçiler alt katta bulunurdu. Tarîde at ve hayvan taşımak, hammâle ile a'râr erzak ve yük taşımak için kullanılırdı. Çok sığ yerlere yanaşabilen ve ekseri su nakli için kullanılan küçük gemilere ise berkûs denirdi. Tarih kitaplarında en çok geçen şînî (galeri) denen harp gemisiyle şilep nevinden olan butsa denen yolcu-yük gemisidir. Bunlar çok büyüktü. Ğurâb ve harrâka denen küçük harp gemileriyle, at taşıyan tarîde (tarda) daha az geçer. Berkûs denen gemiler Akkâ müdafaası sırasında İslâm ordugâhına sığınan Haçlı askerleri tarafından askerî maksatlarla da kullanılmıştır. Gemilerin seyri için asıl yelken kullanılırdı. Kürek daha çok muharebe sırasında manevra yapmak için kullanılırdı(66).

10 — Dîvân el-Ustûl:

Fâtımîler devrinde donanmanın mâlî işlerine Dîvân el-Cihad bakardı. Yukarıda anlatıldığı gibi, Salâhaddîn 1172 yılındaki askerî reformlar sırasında donanmanın mâlî işlerinde geçerli olan ve itibarî bir değeri bulunan dînâr el-ustûl'ün değerini sekizde beş tam dînârdan dörtte üç tam dînâra yükseltti. 1176, 1181 yıllarında Mısır'daki ikameti sırasında yaptığı reformlar esnasında donanma işleriyle de uğraştı. Donanmanın mâlî işlerine bakacak olan Dîvân el-Ustûl'ü kurdu. 1191 yılında ise bu dîvânın başına kardeşi el-Âdil'i getirdi. Kaynakların belirttiklerine göre, Sultan çeşitli zamanlarda bu dîvânın emrine Feyyûm ve âmilliklerini, Şarkiyye ve Garbiyye vilâyetlerindeki orduya ait vakıfları, Behnesâ, Sefat-ı Rîşeyn, Eşmûneyn, Asyut, İhmîm ve Kus bölgelerindeki devlete ait arazide bulunan ve gemi inşasında kullanılan sınt ağaçlarını, senelik geliri mültezimlere 8.000 dînâra satılan soda (natrun) madenlerini, yıllık geliri 50.000 dînârdan fazla tutan Fustat zekâtını, mîrîye (devlete) ait olup Nil'de ve denizde işletilen gemilerin gelirini, İhmîm ve Tanbeze arazisinin gelirini tahsis etmiştir(67).

D. MALİYE TEŞKİLÂTI (DİVAN EL-MAL)

Müslümanlar Sâsânîlerden ve Bizans'tan fethettikleri yerlerde kuvvetli bir mâlî teşkilât miras almışlardı. Zamanla bu teşkilâtı geliştirerek Ortaçağların en büyük ve en ince mâliye teşkilâtlarından biri-

(66) **Aynı eser**, 166-167.
(67) **Aynı eser**, 167.

ni meydana getirdiler. Tarih ve coğrafya kitaplarından ve *Kitâb el-Emvâl* adlı eserlerden ve mâlî teşkilâta dair yazılan diğer kitaplardan elde ettiğimiz bilgilerden İslâm dünyasındaki mâlî teşkilâtın fıkıh kitaplarında anlatılanların çok ilerisinde bir mükemmelliğe ve pratik değere sahip olduğunu anlamaktayız. Bu konuda Salâhaddîn devri için oldukça tafsilâtlı bilgiye sahip bulunmaktayız. Bilhassa Mısır'da çok eski devirlerden beri aralıksız devam eden kuvvetli bir mâlî idare bulunmaktaydı. Bu teşkilâta Dîvân el-Mâl denmekteydi. Bu büyük dîvan yine dîvân adını alan pek çok şubelere ayrılıyordu. Üç büyük dîvân (Dîvân el-İnşa, Dîvân el-Ceyş, Dîvân el-Mâl) arasında en büyük teşkilâta sahip olanı Dîvân el-Mâl'dı. Dîvân el-Ceyş de pek çok hususlarda bu dîvnı bağlıydı. Salâhaddîn devrinde bu dîvânın teşkilâtı ve işleyişi ile ilgili bilgilerimizin büyük çoğunluğu Mısır'a aittir. Şam ve diğer eyaletlerdeki mâliye teşkilâtı hakkında bilgilerimiz çok sınırlıdır.

Şöyle ki, Mısır, çok eski devirlerden beri büyük bir ziraat ve ticaret ülkesiydi. Ülkede çeşitli madenler ve imâlât sanayii kolları vardı. Tarımın yapılışı, sulama düzeni, ziraî vergilerin tahsili bazı düzenlemeler dışında eski şeklini devam ettiriyordu. Bu ülkede ziraatin ve ziraî vergilerin ehemmiyetinden dolayı zaman zaman ziraat ve vergiler konusunda eserler yazılıyordu. Salâhaddîn ve oğlu el-Aziz devrinde bu konuda kaleme alınan eserlerden el-Mahzûmî'nin *el-Minhâc fî ahkâm el-harâc*'ı ile İbn Memmâti'nin *Kavânîn el-devâvîn*'i bazı değişikliklerle zamanımıza ulaşmışlardır. Her iki eserde Mısır'daki ziraî hayat, haraç ve bunların dışındaki vergiler, devletin diğer gelir kaynakları hakkında epeyce bilgi vardır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Şam emîrliklere, Mısır ise vilâyetlere ayrılmıştı. Mısır'daki vilâyetler âmilliklere ayrılıyordu. Şam'daki emîrlikler ise kûrelere, kûreler de âmilliklere ayrılıyordu. Merkezdeki mâlî dîvânın vilâyetlerde, kûrelerde şubeleri vardı. Vilâyetlerdeki ve kûrelerdeki mâlî teşkilâtın ise âmilliklerde şubeleri bulunuyordu. Mısır'da merkeziyetçi bir idare bulunduğu için merkez ile vilâyetler arasındaki mâlî idarede büyük bir yeknesaklık vardı. Şam ise emîrliklere ayrılmıştı. Bu emîrlerden bazıları özel imtiyaza sahiptiler. Meselâ, Hıms emîrliğinde mükus (şeriatta bulunmayan bazı vergiler) Nâsırûddîn Muhammed b. Şîrkûh'un ölümüne (581/1185) kadar devam etmiştir. Tâbi hükümdarlar ise tamamiyle müstakil mâlî idarelere sahiptiler. Devlet onların iç işlerine karışamazdı. Yemen ise mihlâflara, mihlâflar âmilliklere ayrılıyordu. Buranın da ayrı bir mâlî teşkilâtı vardı.

Bütün vergi çeşitlerinin Dîvân el-Mâl'a bağlı özel dîvânları vardı. Bunlardan bazıları Dîvân el-Harâc, Dîvân el-Zekât, Dîvân el-Cevâlî,

Dîvân el-Natrûn, Dîvân el-Mukâtaât, Dîvân el-Ahbâs, Dîvân el-Mevârîs el-Haşriyye (Dîvân el-Terekât), Dîvân el-Medâris, Dîvân el-Cevâmî vs.dir. Dîvân el-Ceyş'in Dîvân el-Mâl'a sıkı sıkıya bağlı olduğunun en açık delillerinden biri 1191 yılı başında Akkâ'daki birliğin değiştirilmesi (bu değiştirmeye bedel denirdi) esnasında Dîvân el-Mâl (Dîvân el-Hizâne)'deki Kıpt kâtiplerin askerlerin mâlî işlerini tanziminde görülmektedir. Sultan'ın ve hâss sahibi emîrlerin özel mâlî işlerini düzenleyen ayrıca Dîvân el-Hâss'ları bulunuyordu.

Çeşitli dîvânların başkanlarından meydana gelen Meclisü Eshâb el-Devâvîn bazı aralıklarla, Sultan'ın, vezirin veya Sultanın nâibinin başkanlığında toplanır, çeşitli dîvânların işleyişini ve Dîvân el-Mâl'ın başkanını tayin ederdi. Bu meclisin Salâhaddîn devrindeki 10 Safer 580/23 Mayıs 1184 tarihindeki toplantısını bilmekteyiz. Bu toplantıda Dîvân el-Mâl başkanlığı İbn Osman'a verilmiş, daha sonra bu makama yeniden büyük mâliyeci İbn Şükr getirilmiştir(68).

Dîvân el-Mâl'ın başkanına *Nâzır el-Devâvîn* veya *Nâzır el-Nuzzâr* denirdi. Bu zat bu günkü Maliye Bakanı yerinde olup bütün mâlî dîvânlar üzerinde kontrol hakkına sahip olan Dîvân el-Nazar'ın başkanıydı. Nâzır el-Devâvîn'e aynı zamanda *Sâhibü Dîvân el-Mâl* da denirdi. İbn Şâhin kendi zamanında Nâzır el-Devâvîn'e Nâzır el-Devle denildiğini söyler. Şam'da bu yüksek görevliye Sahib el-Dîvân veya Müşrif el-Dîvân adı verilirdi. Nûreddîn'in son zamanlarında müşrifliğe önce İmâdeddîn el-Kâtib getirilmişti. Ondan sonra ise, el-Adl b. el-Acemî'nin getirilmiş olması ihtimali vardır. İmâdeddîn'in ifadesine göre Nûreddîn'in son senelerinde Selçuklularda olduğu gibi, müstevfînin itibarı artmıştı. Onun müstevfîsi Hâlid el-Kaysarânî veziri durumundaydı. 1173 yılı baharında Salâhaddîn'in icraatını teftiş etmesi için Mısır'a gönderilmişti(69).

Fâtımîlerin sonlarında Nâzır el-Devâvîn vazifesini el-Esîr b. Bünân ile Kadı Selâmet el-Uveyris'in yaptıklarını bilmekteyiz. Salâhaddîn'in vezirliğinin başlangıcında bu görevde yine el-Esîr b. Bünân bulunmuş olmalıdır. Salâhaddîn devrinde zikredilen ilk Dîvân el-Mâl başkanı İbn Şükr'dür. İmâdeddin 1177 yılında Mısır'daki büyük idarecilerden bahsederken «İbn Şûkr dîvân başkanı, İbn Osman ise Dîvân el-Vazâif başkanıydı» demektedir. İbn Fazlullah da Safiyüddîn b. Şükr'ün Salâhaddîn devrinde *nazar el-devâvîn* vazifesinde bulundu-

(68) **el-Sülûk**, I, 88.

(69) **Sena'l-Bark**, I, 116, 120-122, 147, 154; İbn el-Kalanisî, 331; **el-Ravzateyn**, I, 110; **Kavânîn el-Devâvîn**, Ayasofya nüshası, yaprak 100a-b; **el-Sülûk**, I, 192.

ğunu açık olarak ifade eder. Biraz önce 1184 yılında bir ara İbn Osman'ın, arkasından İbn Şükr'ün bu vazifeye tayin edildiklerine temas edildi. 1191 yılına kadar İbn Şükr bu vazifede kaldı. Bu sene el-Âdil tarafından Dîvân el-Ustûl'ün başına getirilince yerine el-Es'ad b. Memmâtî tayin edildi. İbn Memmâtî 1200 yılına kadar bu vazifede kaldı. Salâhaddîn devrinde Dımaşk dîvânı başkanlığını uzun müddet el-Safiyy b. el-Kâbız yapmıştır. 1188 yılı başlarında onun ölümünden sonra bu makama Dımaşk şihnesi ve Ferruhşah'ın üvey kardeşi Bedrüddîn Mevdud getirilmiştir.

Bunlardan başka ikinci derecedeki merkezlerde de nâzır el-dîvân'lar vardı. Salâhaddîn Halep'i alınca, dîvân ve darphane başkanlığına Nâsıhüddîn İsmâil b. Ahmed el-Dımaşkî'yı getirmiştir. Esedüddîn Şirkûh'un ikinci Mısır Seferi sırasında İskenderiye dîvânı başkanı (Nâzır el-Dîvân) olan el-Reşîd b. el-Zübeyr onunla iş birliği yapmış, bunun sonucu Şâver tarafından idam edilmiştir. Salâhaddîn devrinde bu şehrin nazırlarından Kâdı'l-Fâdıl'ın kardeşi Abdülkerim ile Cemâleddîn el-Hüseyn b. Bassa'yı biliyoruz. Salâhaddîn tarafından İbn Bassa'ya verilen menşurda İskenderiye ticarethanelerinin, zekâtının, gümrüklerinin idaresinin kendisine bırakıldığı söylenmektedir. Eyyûbîler devrinde Halep nâzırına verilen bir menşurda, nâzırın dîvânların her türlü çalışmalarının kontrolünden gelir-giderlerin dengelenmesinden, defterlerin ve vergilerin durumunun ayarlanmasından, müstevfî ve âmillerin icraatlarından, cerîdelerin teftişinden sorumlu olduğu kaydedilmektedir. Osmanlılar devrinde ise mâlî dîvânların başkanına defterdar denilecektir(70).

Bir de *şedd* (müşidd şeya şâdd) *el-devâvîn* denen bir memurdan bahsedilmektedir. Bu görevi, Sultan veya onun adına nâibleri yerine getirirlerdi. Bu görevli tabiî olarak emrinde bir askerî güç bulunan emîrdi. Dîvânların işleyişini kontrol eder, yolsuzluk yapanları cezalandırırdı. Nâzır el-Devâvîn kalem erbabından olduğu için bazı emîrler veya görevliler tarafından sayılmaması mümkündü. Bu sebeple, İmâddeddîn 568/1173 yılında müşrif (nâzır) tayin edilince, emîrlerin ve askerlerin teftişini emîr Ziyâeddîn Bekrîsân'ın yardımıyla yapmıştı. 572/1177 yılında Mısır'da Sultan'ın vekili olan İbn Savle belki de müşidd idi. 1184 yılında Sultan'ın Mısır'daki nâibi Takiyyüddîn, kâtibi el-Razıyy b. Selâme ile beraber Buhayra'daki dîvânların hesaplarını teftişe çıkmıştı. Takiyyüddîn'in yaptığı bu iş müşiddin göreviydi. 1191 yılında el-Âdil Mısır nâibliğinden ayrılınca yerine Mübârek b. Münkız ta-

(70) Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, 170-171. İbn Şâhin zamanında Hâzır el-Devâvîn'e Hâzır el-Devle denirdi. (**Zübdetü Keşf el-Memâlik**, yap. 134b.)

yin edilmişti. Onun bu yılın Muharrem ayında aynı zamanda Mısır'da şadd (şâdd, müşidd) el-devâvîn tayin edildiği açık olarak kaydedilir. Hattâ, Salâhaddîn Kudüs'teyken, yolsuzluk yapan bir memur Mısır'dan kaçıp onun yanına gelmiş, Sultan onu Mısır'daki nâibi Mübârek'in yanına geri göndermiştir. Buna göre, nâib aynı zamanda Müşidd el-Devâvîn olmalıdır(71).

Mâlî idarede nazırlardan başka çeşitli kademelerde memurlar bulunuyordu. Bunların tutması gereken cerîdelerin (muamele ve vukuâtın özetleri kaydedilen defterler), hatmanların (hesapların neticelerini bildirir raporlar), ruznâmelerin, kundâk ve mesâha defterlerinin nasıl tutulacağı *kânûn el-kitâbe* denen bir tüzükle gösterilmişti. Bunlardan başka vergi tahsili için tahminî hesap ile fiilî tahsilâtın miktarını gösteren muvâfaka ve cemâa defterleri vardı. Devletin masrafları hâric bi'l-nafaka denilen bir şehâdetnâme ile kaydolunuyordu. Bir çok memur evrakın kontrolü ve memurların teftişi ile görevlendirilmişlerdi. Vergi teşkilâtı bütçeyi hazırlarken sicilleri tutacak, hesapları muntazam yapacak, vergilerin miktarını doğru tahmin edecek bilgili eleman gerektiriyordu. Büyük bir ihtimalle Mısır'daki vergi teşkilâtının benzerleri Şâm ve diğer bölgelerde de vardı.

Nâzırdan sonra en yüksek memur dîvânların *mütevelli*leriydi. Her dîvânın ayrı bir mütevellisi (baş sarumlusu, müdürü) vardı. Dîvânın işlerinin yürütülmesinden sorumlu mütevellî idi. Mütevellî kalem erbabından olacağı gibi emîrlerden de olabilirdi. Nâzır dîvânın her şeyinden onu sorumlu tutardı. Mütevellî ya emânet, ya bedel, ya da iltizam yolu ile tayin olunurdu. Emanet ile tayin olunursa bir suistimali olmadıkça azledilemezdi. Bedel ile tayin edilirse vaadettiği meblâğı temin etmesi, vergi tahsilinde meblâğı tutturmak için suistimal yapmaması gerekirdi. Fakat, vaadedilenden az meblâğ toplar veya vergi tahsilinde kusur ederse azledilip yerine başkası tayin olunurdu. Mütevellî iltizâm ile tayin olunmuşsa anlaştığı meblâğı vermekle mükellefti. Mâlî kudreti yüksek olanlar bu şekilde mütevelli tayin olunurdu. Eğer fevkalâde bir durum ortaya çıkıp mütevelli anlaştığı meblâğı temin edemezse durum Sultan'a havale olunurdu. Ödemesi gereken malların bir kısmı âmiller üzerindeyse, Sultan ondan havaleyi kabul edip etmemekte serbestti. Mütevellîler bütün işlerini nazır tarafından verilen talimata göre yürütürlerdi(72).

---

(71) **el-Bark el-Şâmî**, III, 35a; **el-Feth el-Kussî**, 657; **el-Sülûk**, I, 89, 105. Uzunçarşılı Müşidd'in yerine Osmanlılarda «Tahsil-i emval emini» olduğunu söyler. (Bkz. **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, 333-336, 363).

(72) **Kavânin el-Devâvîn**, aynı nüsha, yaprak 110b-112a.

Bir dîvânda mütevelliden sonra en yetkili kişi olarak müstevfî gelirdi. Eyyûbîler devrinde bu memur eski değerini kaybetmişti. Selçuklularda Nâzır el-Devâvîn'e müstevfî denildiği halde Eyyûbîlerde bu isim mütevellî adına bürokratik işleri yürüten bir memurdu. Dîvânda çalışan memurlardan vermeleri gereken malları ve bu vergilere dair hesaplar isterdi. Cerîdeleri, gelir-giderleri kontrol ederdi. Verilmesi gereken mal ve parayı verirdi. Tahsil edilmesi gereken malları bildirmezse, gelir hesaplarının kendisine arzını istemezse, önce yapılması gerekeni sona alırsa, sarfedilmesi gerekeni sarfetmezse mes'ûl tutulurdu. Emrindeki yolsuzluklardan, üzerinde mukabele ve tarih olmayan evraktan dolayı mes'ûl tutulmazdı(73).

İbn Memmâtî'nin verdiği bilgilere göre, bir dîvânda ve şubelerinde mütevellî ve müstevfîden sonra başlıca şu memurlar bulunuyordu:

Muîn: Mûstevfînin yardımcısıydı. Gelir ve giderleri cerîdelere kaydeder ve şâhide gösterirdi. Kalkaşandî'ye göre muîn diğer yüksek memurlara da yardım ederdi.

Şâhid: Dîvânların işleyişini Sultan adına kontrol eden müşiddin memurlarındandı.

Nâsih: Muînin yardımcılarındandı. Dîvâna girip çıkan tevkîlerin ve yazışmaların çoğaltılması ve gönderilmesiyle uğraşırdı. Aslı olmayan evrak düzenlerse cezalandırılırdı.

Müşrif: Müşidd ile müstevfînin emrindeki önemli memurlardandı. Vergilerin toplanmasından sonra, onların cerîdelere uygun olup olmadığını kontrol ederdi. Âmiller vergileri topladıktan sonra Meclis el-Harb denen bir heyetin huzurunda müşrife teslim ederlerdi. Bunlar aynı zamanda bu günkü hesap uzmanlarının görevlerini de yaparlardı. Kendilerinden önceki müşriften mükelleflerin isimlerini, vergilerinin miktar ve nevini gösteren defterleri teslim alırlardı.

Âmil: Dîvân el-Mâl'ın âmilliklerdeki şubelerinin müdürlerine âmil denirdi. Bir âmillikte vergileri toplayan, vergilerin tahsili işlerini yürüten baş sorumluydu. Her âmillikte bir âmil ve onun emrinde çeşitli vergi memurları vardı. Nâzır ile müşrif onu kontrol ederler, işlerinde ona yardımcı olurlardı. Âmil hesapları nâzır ile müşrife arzeder, emrindeki memurların hizmet ve hesaplarını kontrol ederdi. Vazifesini teslim alırken, işinden ayrılırken defterleri kontrol ederek teslim alır veya yeni görevliye kontrol ederek teslim ederdi. Vergileri teslim alışında bir makbuz verirdi.

(73) **Kavânîn el-Devâvîn**, 310; **Subh el-A'şâ**, V, 466; **el-Nuzum el-Mâliyye**, 82, 85.

Kâtib: Âmile yardımcı olur, onun bulunmadığı zamanlarda ona vekâlet ederdi.

Cihbîz: Eksper bir kişi olan cihbîz vergilerin toplanmasında hazır bulunur, gelirleri yazar, mahzûmeler, rûznâmeler ve hatmânı hazırlardı.

Nâib: Âmilliklerde Sultanın vergi müfettişi durumundaydı. İşlerin yürüyüşünü kontrol ederdi. İmâdeddîn, Nûreddîn'in dîvân müşrifi ile nâibleri arasında sık sık anlaşmazlıklar çıktığından bahseder.

Emîn: Nâib ile şâhidin işlerine benzer bir iş görürdü.

Hâiz: Çeçler üzerinde tahminde bulunur. Üzerlerine damga basar, ziraatçılerin vergi kaçırmalarını önlerdi.

Hâzin: Aynî ve nakdî vergileri teslim alır, saklardı.

Hâşir: Kaçırılan vergileri, zimmilerden cizye verme zamanı gelenleri kontrol ederdi. Yolsuzluk varsa âmillere bildirirdi.

Delîl: Arazînin yüzölçümünü yapan memurdan yapılan ölçümleri teslim alır, bunların üzerine gerekli notları düşerdi. Kundâkları, mesâha kanunlarını (defterlerini), sicillât el-tahzîri hazırlardı. Defterlere ekilen arazinin nerede ne kadar olduğunu, neler ekildiğini, ne kadar mahsul ve vergi alınabileceğini kaydederdi.

Mâsih: Tarlaların ölçümünü yapar, delîle yardım ederdi.

Kassab: Kasba denen bir uzunluk ölçüsüyle araziyi ölçer, mâsiha yardım ederdi(74).

Dîvân el-Hâss:

Bu sıradaki kaynaklarda Dîvân el-Hâss'tan bahsedilmez. Sultan'ın ve büyük emîrlerin hâssları olduğunu, Memlûklar devrinde bu şahısların dîvân el-hâss'ları bulunduğunu bildiğimize göre, Dîvân el-Hâss'ın Salâhaddîn devrinde de olduğunu kesin gözüyle bakabiliriz. Zira, Dîvân el-Hâss adını almasa da, bu çeşitli kişilerin özel dîvânları olduğunu kesin olarak biliyoruz. el-Âdil'in, Takiyyüddîn'in, Yemen'de Tûranşah'ın ve Tuğtegin'in özel dîvânları vardı. Bu dîvân'ın özel askerî dîvân olan Dîvân el-Müfred'den ayrı olduğu kesindir. Bir emîrin özel işlerinin yürütülmesine, hâslarından vergi alınmasına Dîvân el-

(74) Bu memurlar hakkında bkz. **Kavânîn el-Devâvîn,** III. Ahmed nüshası, yaprak 61b-63a; **el-Nuzum el-Mâliyye,** 85-86; Cahen, **Un traite financier,** 248-252, 260-264, 267-269.

Hâss'ı bakardı. 1186 yılında Sultan oğlu el-Melik el-Azîz'i Mısır'a gönderirken, «Kûs ve âmilliklerini ona iktâ verdi.Maiyetindeki askerlerden bir kısmını onun emrine bıraktı. Ona devlet bütçesinden gelirler tahsis etti. Yakın adamlarına hâcibler verdi. Onun için bir dîvân teşkil etti» denmektedir. Bütün hâss sahibi emîrlerin özel dîvan el-hâss'ları vardı. Bu dîvân, hükümdarın veya emîrin özel bütçesini hazırlar, onun özel masrafları bu dîvândan karşılanırdı. Kaynaklar bu dîvânın sarayın, merasimlerin, hükümdarın verdiği ziyafetlerin, çeşitli hükümdarlara gönderdiği hediyelerin, ahırlarının, bayramlarda ve diğer zamanlarda dağıtılan teşriflerin, kurbanların masraflarını karşıladığını söylerler. Memlûklar devrinde bu dîvânın başkanına Nâzır el-Hâss denirdi ve protokoldeki yeri üstazüddar'dan sonra gelirdi. 1190 yılında Mısır'da Sultan'ın Dîvân el-Hâss bütçesi 322. 832 dînar, 1191'de 354. 454 dînar, 1192'de 353.044 dînardı. Halbuki, el-Âdil 1183 yılında Mısır nâibliğinden ayrılırken Mısır'daki iktâlarının senelik geliri 700.000 dînar el-ceyşî (ordu dînarı), 1189 yılında 1.190.923 dînardı. Ayrıca, 1189 yılında genel bütçeden 728.248 dînar el-Âdil'in bütçesine aktarılmıştı. Anlaşılan el-Âdil'e ait bu bütçe hem dîvân el-hâss'ına, hem de dîvân el-müfred'ine aitti. Ayrıca, Sultan'ın bütçesinin önemli bir kısmı diğer bölgelerden ve başka kaynaklardan sağlanıyordu(75).

(75) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 176-177, Memlûklar devrinde Dîvân el-Hâss'a tahsis edilen mâlî kaynaklar için bkz. Halîl b. Şâhin el-Zâhirî, **Zübdetü Keşf el-Memâlik,** III. Ahmed, nr. 2990, yaprak 141a-142b.

II — VERGİLER VE DEVLETİN DİĞER GELİR KAYNAKLARI

Müslüman devletlerinde şehir hayatı gelişmiş olmasına rağmen yine en büyük üretim kaynağı ziraatti, vergi yükünün en büyük ağırlığını çiftçiler çekiyordu. Fakîhler ve halk, sanat (zenâat) ve ticaretten, endüstriden zekât dışında vergi alınmasına muhaliftiler. Buna rağmen, hemen her tarafta çeşitli meslek erbabından mükûs (rüsum) adı altında vergiler alınıyordu. Fazla dindar olan Ömer b. Abdülaziz gibi bazı halifeler ve hükümdarlar fakîhlerin görüşlerine uyarak bu vergileri kaldırmışlar, yerine zekât vergisini koymuşlardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinde bu vergi ülkeler arası ticaret yapan Müslümanlardan öşr olarak alınıyordu. Hz. Ömer (r.a.) ise halifeliği devrinde bu vergiyi, hem gayr-i müslimlerden hem de Müslümanlardan almıştı. Yalnız, bu verginin Dâr el-Harb (ecnebî) tüccarlarından öşr, zimmîlerden öşrün yarısı, Müslümanlardan öşrün dörtte biri miktarında alınmasını emretmişti. Zamanla bu vergilerin kapsamı genişlemiş, iç ticaret mallarından, zenâat (sanat) erbabından da meks (mükûsun tekili) alınmaya başlanmıştı. Fakîhler arasındaki umumî kanaat ise Peygamberimizin ve Hz. Ömer'in tatbikatına uygun olarak bu verginin sadece Dâr el-İslâm ile Dâr el-Harb arasında ticaret yapanlardan alınabileceği şeklindedir(76). Makrizî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, mükûs (rüsûm) adı altında toplanan vergiler şer'ân mahzurlu olmaması gereken *sultanî* vergilerdi. Fazla formalist olan fakîhlerin bu vergileri şeriata aykırı bulmaları dolayısıyla Nûreddîn 1157 yılındaki büyük zelzeleden sonra Şam ve el-Cezîre şehirlerinden bu vergileri kaldırdı. Yerine zekât vergisini koydu. Fâtımî Hilâfeti'nin kaldırılması üzerine, Salâhaddîn 6 Ekim 1171 Cuma günü Kâdı'l-Fâdıl tarafından kaleme alınan bir menşuru Kahire Camisi minberinde, halkın huzurunda okutarak Mısır'da alınan mükûsu kaldırdı. Mükûs adı altında toplanan vergilerin yerine zekât vergisini koydu. Dâr el-Harb tüccarlarından hums (beşte bir) veya ikili anlaşmalara göre vergi alınmasına devam edildi. Bu menşurla mükûstan devletin alacakları da affediliyordu. İbn

(76) İbn Cübeyr, 56; **el-Hıtat**, I, 103-104, II, 121-122; Björkman, **Meks** maddesi, **İA**, VII, 651-652; Salih Tuğ, **İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, Ankara 1963, s, 62-63; F. Köprülü, 216.

Ebî Tayy'ın ifadesine göre, 564 mâlî yılı (566/1171) sonuna kadar devletin mükûstan alacağı bakiyye olan 1.000.000 dînar ve 200.000 irdeb buğday dîvân hesaplarından kaldırılıyordu. Makrizî'ye göre ise, bahsedilen menşurla kaldırılan mükûsun hazineye senelik geliri 100.000 dînârdı. Seksen kadar mal veya müesseseden kaldırılan mükûs arasında en önemlisi senede 33.364 dînâr ile baharattan alınan rüsumdu. Bunu 6666 dînar ile ihraç mallarından, 6000 dînar ile Nil üzerindeki limanlara getirilen zahirelelerden, 5193 dînar ile bez, bakır, kızdır ve mercandan, 3311 dînar ile Cîze'ye getirilen koyunlardan, 3108 dînar ile Dâr el-Kand (Şeker İmalâthanesi)'den ve daha bir çok sanat ve ticaret erbabından alınan meks takip ediyordu. Mükûsun alındığı yerler arasında, menşurda geçmemesine rağmen, içki imâlâthaneleri, meyhaneler, fuhuş evleri de bulunmaktaydı. Makrizî'nin bir kaydından bunu çıkarmak mümkündür. Nitekim, bu menşurun yayınlanmasından bir müddet sonra, Salâhaddîn'in babası Necmeddin Eyyûb'un, bir miktar vergi karşılığı, İskenderiye'deki meyhanelerin ve içki imâlâthanelerinin işletilmesine izin verdiği görülmektedir. Bu meyhanelerin ve imalâthanelerin Eyyûb'un ölümünden sonraki durumlarını bilmiyoruz. Yalnız, el-Melik el-Âdil'in 1177 yılında Mısır'daki meyhaneler ve fuhuş evleriyle mücadelesini bilmekteyiz. Salâhaddîn'in ölümünü takip eden 590/1194 yılındaki mâlî krizde ise mükûs yeniden konulmuş, vergi almak maksadıyla içki imaline, meyhanelerin ve fuhuş evlerinin işletilmesine izin verilmiştir. Bundan başka Kahire'de Hârat el-Mahmûdiyye'de bir de haşîş (afyon) değirmeni kurulmuştu. Buradan günde 16 dînar vergi alınıyordu. Nûreddîn'in ölümünden sonra Halep, el-Cezîre ve Musul'a bağlı bölgelerde mükûs adı altında toplanan vergiler yeniden alınmaya başlandı. Salâhaddîn buraları ele geçirince bu vergileri yeniden lâğvedip zekât vergisini koydu (77).

Mükûsun kaldırılması ülkede iç ticaretin gelişmesine yardım etti. Bu vergilerin yerine konan zekât vergisi devlet tarafından toplanmaya başlandı. Dâr el-Harb tüccarlarından ise hums (beşte bir), öşür (onda bir) adları altında haraç vergisi alınmaya devam etti. Ayrıca, Sultan 1177 yılında Kûs valisine bir ferman gönderip hacılardan ve İskenderiye-Yemen arasında ticaret yapan «Tüccâr el-Kârim»den mükûs alınmasını lâğvetti, yerine zekât vergisini koydu. Nitekim, 1181 yılında «*Tüccâr el-Kârim*»den dört senelik zekâtlarını ödemeleri istenmiştir. 1183 yılında hac yapmak maksadıyla Mısır'dan geçen İbn Cübeyr, devlet memurlarının zekât almak için, Akdeniz ve Nil nehri üzerindeki li-

(77) el-Ravzateyn, I, 16, 174, 205-206; **İttiâz el-Hunefâ**, yaprak 163a-b; **el-Hıtat**, I, 104-105; **Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 178-179.

manlarda yolcuları ve hacıları sıkı kontrole tâbi tutmalarından şikâyet eder(78).

Salâhaddîn'in lâğvettiği mükûstan biri de, Ayzab-Cidde limanlarında Mekke emîri tarafından Mağribli hacılardan alınan ayakbastı parasıydı. Kâdı'l-Fâdıl'a ve İbn Cübeyr'e göre, zikredilen iki limandan birinde Mağribli her hacıdan 7,5 Mısır dînarı meks alınırdı. İmâddîn'e göre bu meksi ödemeyen haps ve işkence edilir, haccı edâ etmekten alıkonurdu. Sultan 1177 yılında Mekke emîri Müksir'e Mağribli hacılardan aldığı bu vergiyi kaldırmasını emretti. Buna karşılık Hicaz halkına her sene 8.000 irdebb buğday ve 2.000 dînar para yardımı yapmayı kararlaştırdı(79).

Sultan'ın vergi sahasındaki en önemli düzenlemelerinin başında 1177 yılında Mısır'dayken başlattığı el-Ravk el-Salâhî (arazinin ölçümü ve tespiti, iktaların taksimi)'dir. Bu ravkte daha önceki ravklere göre arazide meydana gelen değişiklikler tespit edildi. Bu işin yürütülmesiyle Bahâeddîn Karakuş görevlendirildi. Teferruatı hakkında hiç bir bilgiye sahip olmadığımız bu ravk Eyyûbîler devri boyunca Mısır'da ziraî vergilerde esas olarak alındı(80).

Salâhaddîn'in vergi sahasında yaptığı başka bir reform haraç yılıyla hilâlî yıl arasındaki ayrılığı düzenlemek oldu. Zira, haraç yılı güneşe göre ayarlanmış olan Kıpt aylarına göre tahsil ediliyordu. Bunun için her otuz üç yılda bir Kıbt yılı ile hicrî yıl arasındaki fark ayarlanıyordu. Fâtımîlerin sonlarında bu ayarlama yapılmamış, haraç yılı ay yılına (hicrî yıla) göre iki sene geride kalmıştı. 567 hicrî yılı başı Eylül'de başlayan Kıbt yılı başıyla aynı zamana rastlamıştı. Salâhaddîn vergilerdeki tarih karışıklığını önlemek için, 1 Muharrem 567 (4 Eylül 1171) tarihinde Kâdı'l-Fâdıl tarafından kaleme alınan bir menşurla (sicille) 565-566 haraç senelerini 567'ye naklettirdi. Bu menşur ile bundan sonra sicillerin (menşurların) ve resmi evrakın Kıbt senesine göre değil, hilâlî (hicrî) tarihe göre yazılması emrediliyordu.

Vergiler, hilâlî yıla (ay yılına) göre tahsil edilenler, şemsî yıla (güneş yılına) göre tahsil edilenler olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Zekât, cizye (cevâlî), ev, dükkân, hamam, fırın, değirmen, arsa, askerî vakıfların, balık avlama alanlarının, şıra ve yağ imalâthanelerinin kiraları, rüsûmlar, yabancı tüccarlardan alınan hums (beşte bir), öşür ve benzeri mevsimlere bağlı olmayan vergiler hilâlî yıla göre alınıyordu. Toprağa ve mevsimlere bağlı olan haraç ve öşr gibi ziraî vergiler

(78) **el-Sülûk**, I, 72, 74, 79; İbn Cübeyr, 39-40, 62-64.
(79) **el-Bark el-Şâmi**, III, 72a-73a; **Sena'l-Bark**, I, 303-305.
(80) **el-Hıtat**, I, 101; **Subh el-A'şâ**, III, 452; **el-Nüzum el-Mâliyye**, 42-43.

ise güneş senesine göre alınıyordu. Hilâlî vergilerin tahsil sezonu 1 Muharrem'de, şemsî vergilerin tahsil sezonu ise Eylül (Tût) ayı başında açılırdı. Şemsî vergiler mahsuller kaldırılırken tahsil edilirdi. Mahzûmî ile İbn Memmâtî'nin verdikleri listeye göre devletin gelirleri, vergiler ve vergi dışı gelirler olmak üzere ikiye ayrılırdı. Vergi sınıfına giren gelirler haraç, öşür, zekât, cizye (cevâlî), mukarrar el-cusûr ve'l-bekar (köprüler ve sığır vergisi), bal vergisi, rüsûm el-vülât, muvazzaf el-etbân (saman vergisi), sundûk el-nafakât, Dar el-Iyâr ve Dâr el-Darb rüsumları, ticaretten alınan hums ve öşür, sınt haracı gibi vergilerdi. Vergi dışı gelirler el-mevârîs el-haşriyye (mirasçısı bulunmayan mallar), musâdereler ve fidyeler, şap, natrun (soda), Dâr el-Tırâz (Atlas İmâlâthanesi), ahkâr, sınt ağacı ve meyvesi karz (palamut), suğûr (hudutlar), el-Metcer el-Sultânî (Devlet Antreposu), mabhar (liman gelirleri), el-habs el-cüyûşî (askerî vakıflar), merâkib el-sultan (mîrîye ait yük ve yolcu gemileri), Manâh, inâyât, favâzıl, acez el-udde, acez el-mâl gibi devlet malları, bazı rüsumlar ve masraftan artan mallardı.

1 — Haraç :

Devletin aldığı vergiler arasında ilk sırayı ziraî mahsullerden alınan haraç vergisi teşkil ederdi. Bazı araziden ise öşür alınmış olmalıdır. Zira, Mâkrîzî'nin ifadesine göre, Mısır arazisi yedi kısma ayrılıyordu. Birinci kısım sultanın dîvânına bağlı arazî idi. Bu da üçe ayrılıyordu: Dîvân el-Hâss'a, Dîvân el-Müfred'e, Dîvân el-Ceyş'e bağlı araziler. İkinci kısım emirlere ve askerlere iktâ olarak dağıtılmıştı. Üçüncü kısım çeşitli hayır kurumlarına ve sosyal müesseselere vakfedilmişti. Dördüncü kısım hayır kurumlarında ve dînî müesseselerde çalışanların ücretleri için vakfedilmişti. Beşinci kısım şahıslar tarafından satın alınmış olan hususî arazî idi. Bu kısım özel mülkiyete aitti. Altıncı kısım merâ olarak kullanılan veya ormanlık olan arazî idi. Yedinci kısmı çöller teşkil ediyordu. Şam ve diğer bölgelerdeki arazî durumunun da buna benzer olması gerekir. Daha yukarıda Sıbt b. el-Cevzî'nin el-Melik el-Muazzam'dan yaptığı nakilde Şam'daki Sultanî arazinin özel mülkiyete ait arazînin dörtte biri miktarında olduğu görülmüştü. Makrîzî'nin bir kaydından da anlaşıldığına göre iktâ sistemi işlenebilen bütün arazî üzerinde tatbik ediliyordu(81).

Elisseeff, «Zengîler devrinde Şam ve el-Cezîre'deki ziraî mahsullerden Irak'taki gibi vergi alınırdı. Bu sisteme mukâseme veya mesâha denirdi. Harac arazisi ortaklık tarzında işlenirdi. Vergi ekserî mahsul

(81) **el-Hıtat**, I, 97.

cinsinden 1/2 ilâ 3/5 miktarında alınırdı. Hububattan çoğu kez yarısı vergi alınırdı. Her bölgenin mahallî Dîvân el-Harâc'ında o bölgenin tapu sicil defterleri (kavânîni) vardı. Bu defterde, Mısır'da olduğu gibi, arazî sahiplerinin veya ortakçıların, iktâlı kişilerin adları kayıtlı idi. Zengî bu defterlere dayanarak Maarrat el-No'man halkına eski arazîlerini geri vermişti. Bu defterlerde her kişinin hanesinde arazisinin hududu, feddan cinsinden mesâhası, arazînin ve ekilen mahsulün cinsi kayıtlıydı... Öşür arazisinden ise öşür alınırdı» demektedir(82). Bize göre, bu usül sâdece ortakçılara tatbik edilmiş olmalıdır.

Mısır'daki Nil deltası çok eski çağlardan beri önemli bir tarım sahasıydı. Bir çok kanal ve havuz ile Nil suları uzak yerlere kadar götürülüyordu. Bu kanallardan ve havuzlardan sulama, içme ve diğer her türlü konuda faydalanılırdı. Bunların bakımından valiler ve iktâ sahipleri mes'ûldü. Şam ve el-Cezîre ise Münbit Hilâl'in büyük kısmını teşkil ediyordu. Yalnız buralardaki sulama sistemi Mısır'daki kadar gelişmiş değildi. Daha çok arklar ve su dolapları vasıtasıyla sulama yapılıyordu. Mısır'daki ziraî verim Nil nehrinin taşmasına bağlıydı. Nil taşmazsa ve suları Mikyâs (Nilometre)'ın 16. zirâına çıkmazsa Sultan harac (ziraî vergi) alma hakkına sahip olamazdı. Buna karşılık ülkenin diğer bölgelerindeki tarım daha ziyade yağmura bağlıydı. Arazî verim kalitesine göre cinslere ayrılıyordu. Bunun için, Mısır'da arazî Nil taşmasından önce ve çekilmesinden sonra deliller tarafından kontrol edilir, meydana gelen değişiklikler defterlere kaydedilirdi. Her arazîye ne ekileceği, tahmînen ne kadar vergi alınabileceği de göstrilirdi. Deliller bu defterleri âmillere ve müşriflere teslim ederlerdi. Vergi zamanında âmiller bu defterlerdeki kayıtları da gözönüne alarak vergi alırlardı. Hububattan aynî, pamuk, meyve, sebze gibi dayanıklı olmayan mahsullerden nakdî vergi alınırdı. 1177 yılındaki ravk (arazînin tespiti) sırasında Sultan, haraçta yeni ayarlamalara gitti. Fâtımîler zamanından beri Mısır'da bir Bağdâdî feddan(83) araziye ekilen buğ-

(82) **Nûr ad-Dîn**, s. 800-801. Maarra hakkında verilen bu bilgiler İbn el-Esîr'e dayanmaktadır. Zengî Maarra halkına eski arazilerini Halep harac defterlerine dayanarak geri vermiştir. Şeyzerî'ye göre Maarra halkına eski arazîleri halkın genel şehâdetine dayanarak geri verilmiştir. Daha sonraları, Nûreddîn Maarra halkının birbirleri için yalan şehâdette bulunarak bu araziyi aldıklarını ileri sürmüş ve ellerindeki araziyi geri almak istemiştir. Fakat, fakîhler bu kadar büyük bir kalabalığın yalan üzerine ittifaklarının çok uzak bir ihtimal olduğunu ileri sürmüşler, bunun üzerine Nûreddîn kararından vazgeçmiştir (Bkz. **el-Nehc el-Meslûk tercümesi**, s. 101-102).

(83) Arazî, 5 zirâ (bir zirâ 70 santim) boyunda kasba denilen bir âletle ölçülürdü. Bir kenarı 400 kasba olan kare şeklindeki bir arsaya 1 feddan denirdi.

daydan 3 irdeb buğday haraç alınırken bunu 2,5 irdebe indirdi. Arpa, fûl (bakla), nohut ve mercimekten feddan başına 2,5 ilâ 3 irdeb vergi alınıyordu. Nakit vergi alınan mahsullerden tahsil olunan vergi feddan başına 1 ilâ 5 dînar arasında değişiyordu. Feddan başına şeker kamışından 5, ketenden 3, susam ve pamuktan 2, soğan ve sarımsaktan 2 dînar vergi alınıyordu. Meyve ağaçlarıyla bağlardan birinci senede feddan başına 1, dördüncü senede ise 4 dînar vergi alınırdı. Bütün vergilerin tayininde şüphesiz verim gözönünde tutulurdu. Askerî vakıflardan ise feddan başına 3,3/4 dînar vergi toplanırdı(84). Makrîzî'nin ifadesine göre, Kahire'nin kuzeyindeki toprakların tamamından nakdî vergi alınırdı.

Verimi düşük ba'lî (bozkır) araziden düşük miktarda vergi alınırdı. Bir Müslümanın özel mülkiyetindeki arazîden öşür (onda bir) tahsil edilirdi. Bağ, bahçe, şeker kamışı yetiştirilen arazî her sene değil, üç senede bir incelenirdi. Memurlar ağaçların dikiliş tarihini, miktarını ve cinslerini defterlere kaydederlerdi. Şüphesiz vergi tarhında mal sahibinin emeği de göz önünde tutulurdu. Nitekim, Tuğtegin Yemen'de çiftçilerin vergilerini azaltıp hurma bahçelerinin vergilerini artırmıştı. Bu karara varırken hurma bahçesi sahiplerinin az emek sarfettiklerini, çiftçilerin ise çok emek sarfettiklerini gözönüne almıştı.

Haraca giren vergilerden biri de Behnesâ, Safat-Rîşeyn, Eşmûneyn, Asyut, İhmîm ve Kûs bölgelerindeki sınt ağaçlarından faydalanan çevre halkından alınan vergi idi. Yukarıda temas edildiği üzere, bu ağaçlar mîrîye ait olup Sultana bağlıydı, gemi yapımında kullanılıyordu. Bunlar Sultan tarafından tayin edilen kişiler tarafından korunurdu. Çevre halkı bunların dallarından, gemi yapımına yaramayacak kerestelerinden su dolabı yapımında ve inşaatta faydalanırlar, bunun karşılığında vergi öderlerdi. Ağaçların dalları budanır, 100 dengi bir dînara halka yakacak vs. olarak satılırdı. Bu ağacın meyvesi karz (palamut) deri tabaklamasında ve diğer sanayi dallarında kullanılırdı. Bu meyve (palamut) de Sultanın tekelindeydi. Hülâsa, sınt ağacı her şeyiyle devletin gelir kaynaklarından birisini meydana getiriyordu.

Bu devirde Yemen'de nasıl bir vergi sistemi bulunduğu hakkında açık bir bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber, bazı küçük değişiklikler dışında, Mısır'da ve Şam'da tatbik edilen sistem uygulanmış olmalıdır. Nitekim, Tuğtegin Yemen'i kontrolü altına aldıktan sonra idarî işleri, vergileri ve dîvanları tanzim etmiştir. Onun koyduğu bu düzen 1295 yılında dahi yürürlükteydi. İhtilâf edilen konularda onun tatbi-

(84) İbn Memmâtî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, nakdî olan vergilerin miktarı öşürü geçmiyordu.

katına başvurulurdu. Tuğtegin, ayrıca gemilerle Mısır'dan çeşitli ağaçlar getirerek Yemen'de meyve ziraatinin gelişmesine ehemmiyet vermiştir(85).

2 — Zekât, Hums ve Öşür:

Salâhaddîn devrinde devletin gelir kaynaklarından biri de zekâttı. Bu vergi altın, gümüş, para gibi nakit (uyûn) ile ticaret mallarından, sürü hayvanlarından, bazı sebzelerden ve hurmadan alınıyordu. Makrizî'nin Kâdı'l-Fâdıl'dan nakline göre, Fâtımîler devrinde zekât devlet tarafından toplanmazdı. Bunun yerine mükûs alınırdı. 1171 yılında Salâhaddîn mükûsu kaldırınca, belki de Nûreddîn'in tatbikatına uyularak, Mısır'da zekâtın devlet tarafından toplanmasına, *Kur'an*'da gösterilen mahallerine harcanmasına karar verildi. 14 Aralık 1171 tarihinde zekâtın toplanması tamamlandıktan sonra fakirlerin, kimsesizlerin, borç altında ezilmişlerin ve yolda kalmışların hakları içinden ayrılıp mahallerine harcandı. Geri kalanı âmillerin (vergi memurlarının), ordu ve donanmanın (fi-sebîlillâh), müellefet el-kulûb (İslâm dînine kazanılmak istenenler)'un ve esirlerin hakkı olan dört hisse hazineye (beyt el-mâla) konup sonra mahallerine harcandı. Fakat, öyle anlaşılıyor ki, zekâtın mükellefleri çeşitli yollarla vergi kaçırıyorlardı. Bundan fakirler ve devlet zarar görüyordu. Bunu düzeltmek için el-Es'ad b. Memmâtî, Dîvân el-Zekât'ın başına getirildi. O, bu konudaki yolsuzlukları düzeltmek için iltizam usûlüne başvurdu. Bundan sonra zekât seneliğine mültezimlere (zâminlere) satılmaya başlandı. Bu ise mültezimleri elden geldiği kadar çok zekât toplamaya sevketti. İskenderiye'deki zekât limanında, Nil nehri üzerindeki Münyet b. Hasîb İhmîm, Kûs gibi limanlarda mültezimin memurları tüccarların ve hacıların yanlarındaki malları arayıp ellerindeki fazla para ve mallardan zekât alıyorlar, onlara eziyet ediyorlardı. 1183 yılında İskenderiye ve Nil limanlarında zekât toplayan memurların hacılara ve tüccarlara yaptıklarından İbn Cübeyr acı acı şikâyet eder. İbn Memmâtî sadaka-i fıtrın da zekâta dahil olduğunu, altın ve gümüşten başka ticaret mallarından ve ticâreti yapılan deve, öküz, koyun, arpa, buğday, pirinç, darı, kuru üzüm, hurmanın da zekâta dahil olan mallardan olduğunu söyler. Mısır'da devletin zekâttan geliri oldukça büyük bir yekûn teşkil ediyordu. Salâhaddîn 1191 yılında Fustat zekâtını Dîvân el-Ustûl'ün emrine verdiği sırada, bu zekâtın senelik geliri 50.000 dînardan fazlaydı. 1192 yılında Dîvân el-Zekât'ın başına İbn Hamdan adında biri tayin edildi. Fustat'tan bir sene içinde 52.000 dînar zekât toplamayı teahhüt etti. Bu malın Karakuş'un emrine verilmesine, harcanmayıp ileride

(85) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 181-184.

çıkacak mühim bir ihtiyaç için saklanmasına karar verildi. Fakat, bu seneler savaş seneleri olduğu için verilen miktarların normal zamanlardakine göre daha az olması gerekir.

İthalât ve ihracat yapan Müslüman tüccarların alıp sattıkları mallardan da zekât alınırdı. Bu sebeple, İskenderiye'de Müslüman tüccarların alıp sattıkları mallar zekât limanında işlem görürdü. Bu zekâtın miktarı kırkta bir nispetindeydi. Mahzûmî'nin kaydına göre, 40 dînar değerinde 200 irdeb mısır ihraç edenden 1 dînar, 50 dînar değerinde 100 kantar pamuk ihraç edenden 1,1/4 dînar vergi alınırdı. Elisseeff'in kayıtlarına göre, gümüşte 200 dirhemden 2,5 dirhem, altında 20 dînardan 2,5 dînar zekât alınırdı. Madenî eşyanın zekâtı mükelleflerin durumlarına göre değişirdi. Müslümanlar % 2,5, zimmîler % 5, Dâr el-Harb'e mensup olanlar % 10 nispetinde vergi verirlerdi. Daha yukarıda ifade edildiği üzere 1181 yılında Hind-Yemen-Mısır arasında ticaret yapan Tüccâr el-Kârim'den dört senelik zekâtı toptan vermeleri istenmişti.

Yemen'de Müslüman tüccarlar tarafından ithal ve ihraç edilen mallardan öşür alınırdı. Tuğtegin Yemen'e vardığında, Fâtımîler devrindenberi alınmakta olan ithalât ve ihracat vergilerini almaya devam etti. Yalnız, bu vergilere karşılık ticaret gemilerini korsan gemilerine karşı korumayı üzerine almıştı. Ticaret gemileri harp gemilerinin himayesinde sefer yapıyorlardı. Zira, karada ve denizde ticaretin güvenliğini sağlamak devletin en önemli görevlerindendi. Bununla beraber, ülke içinde üretilen veya imal edilen bazı zarurî ihtiyaç maddeleri ticarî vergilerden muaftı. Susam, keten tohumu, incir, zeytin, yağ, zahire bunlardandı. Yemen'de Mısır'dan ithal edilen buğday, un, şeker, pirinç, sabun, çuğan (uşnân), kutâra, zeytin, zeytinyağı ile az miktarda olan çerez ve bal öşürden muaftı. Hindistan'dan ithal edilen mallardan çivi, deri, susam, sabun, karanfil ağacından öşür alınmazdı, ihracat vergisine sâdır, ithalât vergisine vârid denirdi. Sultan 1176 yılında İskenderiye'de Frenklerden alınan vâridin bir kısmını fakihlere tahsis etmişti.

İthalât ve ihracât yapan Dâr el-Harb tüccarlarından ise hums (beşte bir) alınırdı. Bunlar İskenderiye, Dimyat, Reşîd, Tinnîs limanlarına ticaret yapan Piza, Cenova, Venedik, Bizans vs. yerlerin tüccarları olmalıdır. Bu vergi umumiyetle ikili anlaşmalarla tespit edilir, hatta anlaşmaya göre bazı yabancı tüccarlardan öşür (onda bir) bile alınırdı. Hums hakkında Mahzûmî tafsilâtlı bilgi vermektedir. İbn Memmâtî ile Mahzûmî'nin anlattıklarına göre, bu günkü gümrük vergisi yerine olan hums çok defa malın % 20'si ilâ % 35'i arasında değişiyordu. Hums'tan elde edilen gelir İskenderiye'deki el-Metcer el-Sul-

tânî'ye bağlıydı. Bu para ile el-Metcer el-Sultânî'ye devlet ve ordu için lüzumlu kereste, demir, zift, çuha ve değirmen taşı satın alınırdı. Hums, alınan şeylerin bedelini karşılamazsa kalan miktarın 2/3'ü şap, 1/3'ü ise altın verilerek ödenirdi. Salâhaddîn devrinde devletin humstan yıllık geliri hakkında fazla bilgimiz yok, Sadece, 1191 yılında İskenderiye humsundan 26.613 dînar gelir sağlandığını biliyoruz. Fakat, III. Haçlı Seferi'nin en kızıştığı devreye rastlayan bu rakamın gerçeği aksettirmediği şüphe götürmez. Ayzâb'a gelen ve Dâr el-Harb'e mensup olmayan Müslüman tüccarlardan ise, yukarıda geçtiği gibi, zekât alınırdı. Gayr-ı müslim ise vâcib el-zimme denilen bir vergi alınırdı. İskenderiye, Dimyat, Tinnîs ve Reşîd limanlarında da aynı uygulama vardı. Ayrıca, bu limanlara gelen yabancı gemilerden liman ve liman personelinin masraflarını karşılamak için, tonaja göre, 1,2/3 ila 0,5 dînar arasında değişen bir vergi alınırdı. Bunlardan başka küçük dükkân sahiplerinden zekât el-devlebe adı verilen bir vergi, Dâr el-Vekâle depolarında korunan mallardan belli bir tarifeye göre vergi alınırdı.

Bu devirdeki imalât ve sanayi vergileri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Dımaşk, Halep, Musul, İskenderiye, Kahire, Tinnîs gibi büyük şehirlerde silâh, madenî eşya imali, dokumacılık çok ileriydi. İnşaat sektörü de çok canlıydı. Dımaşk, Halep kuyumculukta, bakırcılıkta, oymacılıkta çok ileri idiler. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu sanat dallarından alınan mükûs (rûsumlar) lâğvedilmiş, yerine zekât vergisi konmuştu(86).

3 — Cizye (Cevâlî) :

Kadınlar, çocuklar, râhipler, köleler ve deliler dışında, bülûğa ermiş hür zîmmîlerden (azınlıklardan) alınan vergiye cizye denirdi. Salâhaddîn devrinde cizye devletin önemli gelir kaynaklarından olup doğrudan doğruya Sultana bağlı âmiller ve müşrîfler tarafından toplanırdı. Âmiller ve müşriflere huşşâr ve edillâ denen mahallî memurlar yardım ederdi. Âmiller ve müşrifler seleflerinden mükelleflerin listesini ve ne kadar vergi ödediklerini gösteren defterler teslim alırlardı. Ayrıca, her yıl Hristiyan ve Yahûdî azınlıklarının reisleri cemaatlerinden cizye ödeyeceklerin listelerini tuttururlar, bu listeleri devlete verirlerdi. Bu listeleri tutan memurlara râtib denirdi. Bu listelere tavârî adı verilen gayr-i müslim yolcular ve müsafirler de kaydolunurdu. Rüşde ermemiş çocukların listeleri de tutulur, bu çocuklara nevâbit denirdi. Bu arada ölenler ile ihtidâ edenlerin listeleri de çıkarılır, bunlar mü-

(86) Aynı eser, 184-188.

kelleflerin listesinden silinirdi. Bu verginin tahsil mevsimi Muharrem ayı başında açılır, zenginlerden fert başına 4,1/6 dînar, orta hallilerden 2,1/4 dînar, fakirlerden 1,5/8 dînar, memur ve müşidlerden ise 2, 1/4 dînar senelik vergi tahsil edilirdi. Tahsil edilen vergilerin günlük listesine ta'lik veya mahzûme, 10 günlük listesine rûznâme, ay sonunda çıkarılan hesap listesine ise hatme denirdi. En son olarak senelik tahsili gösteren bir liste tertip edilir, buna da amel denirdi. Bunlar âmil ve müşrif tarafından imzalanırdı. Makrîzî'nin Kâdı'l-Fâdıl'dan nakline göre, 1191 yılında Mısır'da cizyeden 130.000 dînar tahsil edilmiştir. Bütün Eyyûbîler Devleti sınırları içinde bu miktar 200.000 dînara çıkarılabilir(87).

4 — el-Mevârîs el-Haşriyye :

Salâhaddîn devrinde devletin gelir kaynaklarından biri de el-mevârîs el-haşriyye (mirasçısı bulunmayan mallar) idi. Şöyle ki, bir kimse arkasında mirasçı bırakmadan ölürse, önce vasiyetleri yerine getirilir, artan malı devlet hazinesine devredilirdi. Ölenin vasiyeti yoksa, miras olduğu gibi hazineye giderdi. Ölenin mirasçısı varsa, fakat mirasın tamamını almaya hak sahibi değilse, mirastan hakkını alır, kalan kısmı devlet hazinesine devredilirdi. Makrîzî bu konuda bazı yolsuzluklar yapıldığını söyler. Nitekim, İbn Memmâtî'nin eserinde ve Kâdı'l-Fâdıl'ın bir mektubunda mevârîs idaresinin başındaki müşrifin hırsı tenkit edilmektedir. İmâdeddîn aynı noktaya parmak basar, Nûreddîn devrinde el-Mevârîs el-Haşrîyye Dîvânı'nın geliri az iken, bu kaynaktan elde edilen gelirin üçte biri başkadı (kâdı'l-kudât)'ya bırakılınca, nâiblerin hileden vazgeçtiklerini, bunun neticesi bu kaynaktan hazinenin gelirinin arttığını kaydeder. Salâhaddîn'in Dımaşk'taki hazînedârı el-Safiyy b. el-Kâbız'ın da vârisi yoktu. Ölmeden önce malının büyük bir kısmını memlûkları arasında paylaştırmış, hayır yollarına sarfetmişti. Kalan kısmını ise el-Mevârîs el-Haşriyye Dîvân almıştı. Bütün bunlara rağmen, bu dîvânın Salâhaddîn devrinde hiç bir seneye ait geliri kaynaklarda zikredilmez(88).

5 — Ribâ ve Ahkâr :

Çoğu Kâhire'deki Manâh ile İskenderiye'de bulunan devlete âit evler, dükkânlar, değirmenler, hamamlar, fırınlar, kaysâriyyeler (ticaret hanları), çeşitli müesseseler ve depolar ribâ cinsine giren emlâkı

(87) Mahzumî, yaprak 144a-150a; **Kavânin el-Devavîn**, 317-318; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 188-189.

(88) **Kavânin el-Devâvîn**, 319-324; Rabie, **The financial system of Egypt**, London 1972, 128.

teşkil ediyordu. Bunların çoğu boyacılar, dokumacılar, attarlar, mumcular, kılıç ve eğer ustalarına vs. sanat erbabına kiraya verilmişti. Ahkâr ise kiraya verilen arsalar ve bostanlardı. Bunların çoğu Fâtımîlerden kalmış, bir kısmı ise Salâhaddîn tarafından tesis edilmişti. Bunlardan her bir grubun başında bir mütevellî vardı. Mütevellî başında bulunduğu gayr-i menkullerin târifelerini dîvâna bildirmek, günlük veya aylık gelirlerin mazûmelerini yapmak, senelik gelirlerini bir hatme ile arzetmek mecburiyetindeydi. Bu müesseselerin çoğu Salâhaddîn tarafından sûrların, hastanelerin ve hânikâhların bakımı için vakfedilmişlerdi. Bunlardan kiralar hilâlî aya veya seneye göre alınırdı. Kâdı'l-Fâdıl'da Fustat'taki Dâr el-Temr'i satın alarak Frenklerin elinde esir olan Müslümanların kurtarılması için vakfetmişti.

Nûreddîn de ribâ ve ahkârın çoğunu vakfa çevirmiş, kale, sur, sosyal yardım kurumlarına tahsis etmişti. Onun devrinde Şam'da ribâ'ın özel bir idaresi (dîvânı) vardı. Şam'da bu dîvân Salâhaddîn devrinde de devam etmiş olmalıdır. Mısır'da Garbiyye'deki Gars adı verilen ve devlete ait olan ahkâr cinsi bazı sahalar daha vardı. Bunların her feddânı belli bir ücretle kiraya verilirdi(89).

6 — Merâ, Sığır, Manda, Koyun Vergileri:

Sürü sahiplerine merâ olarak kiralanan bir kısım arazî de devletin gelir kaynakları arasındaydı. Fakat, bu yolla ne kadar gelir sağlandığına dair hiç bir bilgi yoktur. Merâlarda otlayan mandalardan, sığırlardan, koyun ve keçiden, arıdan ayrı vergi alınırdı. Bu yolla hazineye epeyce gelir sağlanırdı. Bu vergilerin zekâttan ayrı olduğu anlaşılıyor. Fakat, Salâhaddîn devrindeki tatbikatı hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Selçuklular, Harezmliler ve Osmanlılarda da koyun vergisi (resm-i ağnâm) vardı(90).

7 — Müsadereler, Fidyeler, Ganimetler:

Bu devirde devletin gelir kaynakları arasında müsadereler, ganimetler ve fidyeler de mühim bir yer tutmaktaydı. Fakat, bunlar muntazam gelir kaynakları değildi. Yukarıda ifade edildiği üzere, Salâhaddîn 1169 yılında Sudanlılarla Ermenilerin isyanını bastırdıktan sonra onların ellerindeki malları ve onlarla iş birliği yapan Mısırlı emîrlerin ellerindeki malları müsadere etmişti. Arkasından Halife el-Âzıd'dan

(89) İbn Memmâtî, **Kavânîn, el-Devâvîn,** III. Ahmed nüshası, nr. 2310, yap. 74b; **el-Hıtat,** I, 78-79, 110.

(90) **Kavanîn el-Devâvîn,** Ayasofya nüshası, yaprak 139a-140b; **el-Hıtat,** I, 111. Ayrıca bkz. F. Köprülü, 218.

da kulliyetli miktarda altın, silâh ve at koparmıştı. el-Âzıd'ın ölümü üzerine Fâtımî sarayındaki değerli eşyaya ve gayr-i menkul gelir kaynaklarına el koymuştu. el-Âzıd'ın ölümü sırasında sarayda altın ve nakit para kalmamıştı. 1172 yılında Mısır'da meydana gelen altın krizi de bunu destekler. Buna karşılık asırlardır Fatımî sarayında biriktirilen altın ve gümüş eşyalar, kıymetli taşlar mücevherler, elbiseler paha biçilemeyecek derecedeydi. Kâdı'l-Fâdıl'ın anlattığına göre saray hazinesinden 100 sandık civarında nadîde eşya çıkarılıp bunların Bahâeddîn Karakuş tarafından sayımı yapılmıştır. Yine Kâdı'l-Fâdıl'a dayanılarak verilen başka bir kayıtta ise saraydan altın ve gümüş para çıkarıldığı söylenmekte ve, «Saraydan dînar, dirhem, altın ve gümüş kaplar, mücevherat, bakır, elbise, eşya, kumaş ve silâh nev'inden çıkarılan eşya tasavvur edilemeyecek derecede çoktu» denilmektedir. Bu nadide eşya arasında dört parmak eninde, büyük bir gerdanlık büyüklüğündeki Zümrüt Dal, 17 miskal ağırlığındaki Yakut Dağı ile Eşsiz İnci, el-Besâsîrî tarafından Fâtımî Halifesi el-Mustansır'a gönderilen Kâim bi-Emrillah'ın sarığı ve cübbesi bulunmaktaydı. Bunlardan başka Sultan, Halîfe'ye ait ağaçların, demirlerin, donanma âletlerinin, mancınıkların depo edildiği, fırınların, değirmenlerin vs. akarların bulunduğu Menâh el-Saîd'e, 120.000 cilt civarında çok değerli yazmalar ihtiva eden saray kütüphanesine de el koydu. Bu kütüphane el-Esîr b. Bünûn ve Dellâl el-Kütüb İbn Sûra tarafından, haftada iki gün olmak üzere senelerce satılmış, kitapları çeşitli ülkelere dağıtılmıştır. Salâhaddîn 6 Nisan 1174'te idam ettirdiği Fâtımîler taraftarı komplonun elebaşılarının mallarını da müsadere etmiştir.

Salâhaddîn ayrıca, 1181 yılında Kahire'deyken Mübârek b. Münkız'den 100.000 dînar müsadere etti. 1183 yılında Yemen'e giden Tuğtegin Zebîd nâibi Hıttân b. Münkız'in mallarının tamamı ile Aden nâibi İzzeddîn Osman el-Zencârî'nin mallarının bir kısmını müsadere etmiştir. İbn Cübeyr, el-Zencârî hakkında, «Zira o, tüccarlara karşı kötü davranışıyla meşhurdu. Bütün ticarî menfeatler, Hindistan'dan getirilen mallar onun cebine girerdi. Çok haram mal kazandı. Kârun hazinelerine sahip oldu» der. İbn el-Esîr'in iddiasına göre, 1185 yılında ölen Nâsırûddîn Muhammed b. Şîrkûh'un mallarının büyük bir kısmı da Salâhaddîn tarafından müsadere edilmiştir. Onun mirasının taksiminde hazır bulunan İmâdeddîn ise Sultan'ın onun mirasından bir kuruş dahi almadığını söyler. Hazreci'ye göre ise Sultan onun mirasından 1.000.000 dînar müsadere etmiştir.

Ganimetten ve fidyeden en çok para ise 1179 yılında Merc-i Uyûn zaferi ile 1187 yılında Kudüs'ün fethi sırasında elde edilmiştir. Sultan Kudüs'ün fethi sırasında 300.000 dinar civarında fidye almış, bu meb-

lâğı âlimlere ve sufîlere dağıtmıştır. Ayrıca 1174-1175 yıllarında Halep-Musul kuvvetlerine karşı kazanılan zaferlerde ve Halep etrafındaki kalelerin zaptında, İsmailîlere karşı girişilen seferde, 1179 yılında Beyt el-Ahzân Kalesi'nin zaptında, 1183 yılında Âmîd'in zaptında, 1183-1184 yıllarında Kerek ve Kudüs Krallığı topraklarına yapılan seferlerde, 1187-1188 yıllarında Kudüs Krallığı topraklarının ve Antakya Prinkepsliği topraklarının fethinde külliyetli miktarda ganimet ele geçirilmiştir(91).

8 — Köprüler Vergisi:

Kahire'de, Garbiyye ve Şarkiyye vilâyetlerinde, Küsnâ adasında köprülerin yapımı ve bakımı için halktan bir vergi toplanırdı. Bu vergi her küçük bölgeye 10 dinar tarh olunurdu. Köprülerin masrafından artan para olursa hazineye devrolunurdu. Bu köprülerin bakımı ve yapımı ile ekseri iktâ sahipleri ilgilenirdi. İbn Memmâtî'ye göre, sonraları bu vergi çiftçilerden haracın bir parçası olarak alınmaya başlanmıştı(92).

9 — Rüsûm el-Vülât:

Bu vergi âmme hizmetlerinin muntazam görülmesini sağlamak için konurdu. Salâhaddîn 1181 yılında Kahire, Fustat, Yukarı Mısır ve Feyyum halkını bu vergiden muaf tutmuştu(93).

10 — Saman, Kümes Hayvanları ve Himâye Vergileri:

İktâlardan elde edilen saman üçe ayrılırdı. Bir kısmını çiftçi, bir kısmını iktâlı (dirlikli), bir kısmını devlet alırdı. Devlet bütün saman hakkını aynî olarak toplamaz, her 100 yük samana karşılık çiftçiden 4,1/6 dînar vergi alırdı. Kümes hayvanlarında ise devlet her 100 kümes hayvanı için 20 ilâ 70 dirhem arasında değişen vergi alırdı.

Ayrıca, devletin meskûn yerlerde ve yollarda emniyeti sağlaması, Bedevilerin tecavüzlerini önlemesi karşılığında resm el-hafâre veya himaye vergisi adıyla bir vergi alınırdı. Nehir ve kanalların bakımı için rüsûmu havliyyi'l-bahr, resm el-cerârîf el-hass gibi halktan ve çiftçilerden vergi toplanırdı(94).

---

(91) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 190-192.
(92) **Kavânin el-Devâvin**, Aynı nüsha, yaprak 135b-136a.
(93) el-Sülûk, I, 76; Rabie, 113-114.
(94) **Kavânîn el-Devâvin**, 232, 344; el-Nâbulusî, 73, 77, 84, 89, 95-96, 109, 140; **el-Hıtat**, I, 110, 111; **el-Nüzum el-Mâliyye**, 33, 34, 52.

11 — Madenler:

İbn Memmâtî, «Dünyada Mısır'dan başka bir ülkede bir elbiseliği 100 dînar eden tırâz (işlemeli kumaş) imâl edilmez. Orada altın ve gümüş madenleri vardır. Mısır'dan başka yerde zümrüt madeni ve belesan yağı bulunmaz» der(95). Salâhaddîn devrinde Mısır'da soda (natrun), şap, tuz, zümrüt madenlerinin işletildiği bilinmektedir. Ehrenkreutz ve Rabî'in iddialarının aksine, İbn Memmâtî'nin kaydından altın madeninin de işletildiği anlaşılıyor. Ehrenkreutz'ün iddiasının aksine Salâhaddîn'in bir mektubundan Eyyûbîler Devleti sınırları içinde demir madenlerinin işletildiği de anlaşılıyor.

Altın ve zümrüt ihraç edilmiyordu. Demir ise devletin ihtiyacına yetmiyor, bir kısmı Avrupa'dan ithal ediliyordu. Nitekim, kerestede de aynı durum vardı. Yalnız bu devirde devletin tekelinde dışarıya bol miktarda ihraç edilen soda ve şap madenleri işletiliyordu. Bunlarla Avrupalı tüccarlardan demir, kereste ve zift satın alınıyordu.

Şap: Şap, Yukarı Mısır'daki İhmîm, Kas ve Vâhât bölgelerinde halk ve Bedevîler tarafından çıkarılır, Nil üzerindeki limanlarda dîvan memurları tarafından bir kantarı (bir ton civarı?) 30 dirheme kadar satın alınırdı. En makbulü kırmızı renklisi, en az itibar göreni ise kevârî denen nev'iydi. Başka bir kayda göre, şap leysî kantar ile İskenderiye'deki el-Metcer el-Sultânî'deki memurlar tarafından satın alınırdı. Yanında izinsiz şap bulunduranın elindeki şap imhâ edilirdi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, el-Metcer el-Sultânî'ye satın alınan mallardan humsün yetmediği meblâğ şap ve soda ile ödenirdi. Şapın ihraç fiyatı kantar başına 5 dînar ile 5,1/4 dînar arasında değişirdi. Ayrıca, Mısır içindeki keçecilere, hasırcılara, boyacılara senede 80 kantar kadar şap satılırdı. İç satışın fiyatı kantar başına 7,1/2 dînardı. Makrîzî ise şapın kantarının el-Metcer el-Sultânî'den Rum (Bizans) ve Avrupa tüccarlarına 4 ilâ 6 dînar arasında satıldığını söyler. Anlaşılan doğu Frenklerine de şap ihraç ediliyordu. Frenklere giden şap yolunu emniyete almak için, 1181 yılında Süveyş'te bir burcun inşası tamamlanıp buraya küçük bir birlik yerleştirilmiştir. Mahzûmî'ye göre ise, şap Fâtimîlerin son zamanlarında devlet tekeline alınmıştı. İskenderiye'den başka Tinnîs ve Dimyat'tan da şap ihraç ediliyordu. İbn Memmâtî'nin bir kaydına göre, normal olarak İskenderiye Metcer'inden yılda 5.000 kantar şap ihraç ediliyordu. Fakat, Dîvân el-Mâl kendi idaresindeyken 588 (1192) yılında 12.000 (bazı nüshalarda 13.000) kantar şap ihraç edilmiştir.

---

(95) **Kavânin el-Devâvin**, III. Ahmed nüshası, yaprak 13b.

Salâhaddîn 1173 yılında şapın bir miktarını Takiyyûddîn'e devretmişti. Takiyyüddîn bu şapı, karşılığında gerekli mallar getirmesi şartıyla, Cenovalı bir tüccarla Avrupa'ya ihraç etmişti. Aynı sıralarda bir Piza donanması gönderilen şapın yolunu kesmişti. Fakat, Salâhaddîn'in enerjik teşebbüsleri neticesinde Pizalılar bu müdahaleden vazgeçtiler. Aynı tarihte Frederich Barbarossa'nın Salâhaddîn'e gönderdiği elçi Burchard'da verdiği raporda şapın Kahire'ye altı günlük uzaklıkta çıkarıldığını ve sultanın tekelinde olduğunu kaydeder(96).

Soda (Natrun): Salâhaddîn devrinde devletin tekelinde bulunan madenlerden biri de soda idi. Garbiyye'de Tarrâne'de, Şarkiyye'de Fâkûssiyye'de çıkarılan bu maden yine Fâtımîlerin son zamanlarında devletleştirilmişti. Bu madeni de Bedevîler Nil üzerindeki limanlara getirip muayyen bir fiyatta dîvan memurlarına satarlardı. Alınan soda İskenderiye ve Dimyat limanlarından ihraç edilirdi. Eyyûbîlerin başlarında soda madenlerinin işletilmesi mültezimlere veriliyor, elde edilen gelir orduya, donanmaya, fakirlere, yolda kalmışlara harcanıyordu. Salâhaddîn 1181 yılında Dîvân el-Ustûl'ü düzenlerken bu madenden elde edilen geliri bu dîvânın emrine verdi. Bu sırada soda iltizâmından senede 8.000 dînar elde ediliyordu. Kâdı'l-Fâdıl'ın ifadesine göre, sodanın işletilmesi 1189 yılı sonuna kadar, açık artırma ile, seneliği 15.000 dînara mültezimlere satılmıştır. 1190 yılında ise bu madenden elde edilen gelir, savaş hali dolayısıyla, 7.800 dînara düşmüştür(97).

12 — Balıkçılık:

Bu devirde Mısır içindeki göllerde, Nil nehrinde ve Akdeniz ile Kızıldeniz sahillerinde balık avcılığı oldukça gelişmişti. Başta Nastarû ve Tinnîs gölleri olmak üzere bol balık bulunan göller sultanın dîvanının tekelindeydi. Bunlar arasında bilhassa Nastarû gölü balıkçılık bakımından çok önemliydi. Nastarû ve Tinnîs göllerinde balık avlama müsaadesi devlet tarafından seneliğine mültezimlere satılırdı. Salâhaddîn devrinde Nastarû gölünün senelik balık avlama kirası 17.500 dînara kadar yükselmişti. Salâhaddîn bu gölden elde edilen geliri yetimlere ve dullara vakıf olarak tahsis etmişti(98).

13 — Vakıflar:

Bunların bir kısmından ribâ ve ahkâr bahsinde söz edildi. Bunlar değişik zamanlarda Müslümanlar tarafından çeşitli maksatlarla vak-

(96) **Kavânin el-Devâvîn**, 327-329; Cahen, **L'alun avant phocee**, 421-436.
(97) **Kavânin el-Devâvîn**, 248, 333-336; **el-Hıtat**, I, 109-110; Rabie, 85-86.
(98) **el-Hıtat**, I, 107-108; Rabie, 52.

fedilen evler, kaysâriyyeler, değirmenler, oteller (funduklar), arsalar ve Nil suyunun bastığı bazı ziraat sahalarıydı. Bunların vakfiyeleri zamanla kaybolmuş, gelirlerinin sarf mahalleri bilinmiyordu. Bu vakıfların gelirleri camilere, mescitlere, medreselere, müderrislere, imamlara, hatiplere, su yollarına, talebelere, sadaka alanlara sarfedilirdi. Bunlardan ziraat sahası olanları işleyenler nakdî vergi verirlerdi. Buralarda en çok keten ekilir, feddân başına 3,1/2 ilâ 3,1/4 dînar vergi alınırdı. Salâhaddîn bu konuda Nûreddîn'in yolunu takip etmiş olmalıdır. Nitekim o da, vakfedenleri ve sarf mahalleri belli olmayan vakıfları Ümeyye Camii'nin vakıflarıyla birleştirerek bunlara Mâl el-Masâlih adını vermişti. Bundan muhtaçlar, fakirler, miskinler, dullar ve yetimler... için tahsisatlar ayırmıştı(99).

14 — Acez el-Udde ve Acez el-Mal :

Bir emîre 20.000 dînarlık iktâ bağlanır, buna karşılık 50 tavâşî yetiştirmesi şart koşulur da, dîvâna 48 tavâşî (memlûk) arzederse, ondan eksik olan 2 tavâşiye düşen 800 dînar geri alınırdı. Alınan bu paraya acez el-mâl veya acez el-udde denirdi.

15 — Hazâin el-Silâh Vergisi :

Orduya gerekli silâhların imal edildiği Hazâin el-Silâh (Zerdhâne)'ta çalışan personelin, silâh imalinde gerekli ağaç, demir, çengel, mancınık vs. mühimmatın giderleri için de ayrı bir vergi alınırdı.

16 — Donanma ve Tersane Vergisi :

Donanma gemilerinin inşa ve tamir masrafları için de ayrı bir vergi alınırdı. Fustat, Dimyat ve İskenderiye'den başka Kahire'de de bir tersane vardı. Bu tersanenin gayr-ı menkul ve tarla vakıfları bulunuyordu. Tersanelere lâzım olan demir, kereste ve zift el-Metcer el-Sultânî'den ve diğer yerli kaynaklardan tamin edilirdi. Alınan bu malzemenin parasının bir kısmı tersane ve donanma vakıflarından sağlanırdı.

17 — el-Müteveffir :

Bir iktâlının vefatıyla o seneki hakkından ölümü anına kadarki meblâğ çıkarılır, artan mal veresesine verilirdi. Veresesi yoksa bu artan meblâğ hazineye devredilirdi. Ayrıca, bir iktâın geliri iktâlılara tahsis edilen paradan fazla olursa, artan kısım beyt el-mâl (hazine)'e devredilirdi. Bunların her ikisine el-müteveffir denirdi.

(99) **Kavânin el-Devâvin**, Veliyyüddin nüshası, yap. 37b-41a; **Nûr ad-Din**, 799.

18 — el-Favâzıl:

Bir askere senelik 600 dînar gelir (iktâ) bağlanır, fakat sene içinde iki ay izinsiz iktâından (görevinden) ayrılırsa, ondan 100 dînarı beyt el-mâl (hazine)'e kesilir ve buna el-favâzıl denirdi.

19 — el-Ğaybânât:

Meselâ bir askere senenin üç ayı geçtikten sonra 1000 dînarlık bir câmekiyye devamlı bir şekilde iktâ verilirse, iktâlının hizmet etmediği yılın dörtte birinin karşılığı olan 250 dînar çıkarılır, bu meblâğ daha önceki iktâlıya verilir. Bu meblâğa tefâvüt veya geçen müddetten artan para denir. Bu işleme ise el-ğaybânât adı verilirdi.

20 — Nısf el-Öşür:

Çiftçilerin elde ettikleri mahsûlün miktarına göre alınan bir vergiydi. İktâ sahiplerinden alınmazdı. Eğer iktâ sahibi çiftçinin bu vergiden muaf tutulmasını isterse, vergiyi kendisinin ödemesi gerekirdi. Salâhaddîn zamanındaki tatbikat son şekildeydi. Kaynaklara göre bu vergide haksızlık vardı. Şeriat öşürün yarısını ve zekâtı bazı mahsüllerde şart koşmuştu. Bu vergi külfet gerektiren ziraî mahsüllerden alınırdı. Buğday, arpa ve sebze arasında bu verginin tarhında bir fark yoktu. Öyle anlaşılıyor ki, bu vergi haraç veya öşrün alınmadığı verimi düşük ba'lî arazide tatbik ediliyordu.

Bu devirdeki çeşitli ölçü birimleri ve hangi maddelerin hangi ölçülerle ölçülüp tartıldığı hakkında İbn Memmâtî tafsîlâtlı bilgi vermektedir. Bu ölçülere ait bahislerden o devirde istihsal edilen çeşitli maddeler hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

21 — Dâr el-Ayar:

Bu devirde şehirlerde muhtesibe bağlı Dâr el-Ayar denen müesseseler vardı. Çeşitli ölçü ve tartı birimleri ve âletleri buralarda satılırdı. Muhtesib veya nâibleri esnafın ağırlık, uzunluk ve hacim ölçülerini buralarda kontrol ederdi. Tespit ettiği eksik hacim, tartı, ölçü âletlerinin sahiplerini cezalandırır, âletlerini ellerinden alır, onlara Dâr el-Ayar'dan yenilerini verirdi. Bu âletler bakır, demir, cam, ağaç, taş ve benzeri maddelerden imal edilirdi. Ağırlık birimleri çeşitli şekillerde dökülür ve ayarlanırdı. Bunda ticarî muamelâttaki örfün büyük etkisi vardı. Salâhaddîn Kahire'deki Dâr el-Ayar'ın gelirini Dîvân el-Sûr'a vakfetmişti.

22 — Dâr el-Tırâz :

Bu devirde İskenderiye, Kahire, Dımaşk, Halep, Musul, Kudüs gibi büyük dokuma merkezlerinde Dâr el-Tırâz'lar vardı. Buralarda saray ve devlet adamları için simli, yaldızlı, çeşitli desenlerde ipekli, yünlü, pamuklu ve keten çok değerli kumaşlar dokunurdu. Hükümdar ve devlet büyükleri için merasim elbiseleri, hilâtler, teşrifler ve yabancı hükümdarlara gönderilen elbiseler ve kumaş hediyeler buralarda imal edilirdi. Dâr el-Tırâz'ın Sultan tarafından meşurla tayin edilen nâzırı, müşrifi, âmili ve şahidi vardı. Buralarda imal ettirilen kumaşların parası, gümüş, altın olarak Dîvân el-Mâl veya şahıslar tarafından ödenirdi. Eğer Dîvân el-Mâl'in verdiği para kumaşın bedelinden fazlaysa artan kısım geri verilirdi(100).

23 — Dâr el-Darb (Darphane) :

Salâhaddîn devrinde devletin gelir kaynaklarından biri de darphanelerdi. Bu devre ait kaynaklardan ve bu sırada basılan paralardan Mısır'da Kahire, Fustat, İskenderiye'de, Şam'da ve el-Cezîre'de Dımaşk, Halep, Harran, Nusaybin, Musul, Âmid (Diyarbakır), Hısn-ı Keyfâ, Meyyâfârikîn, Sincar ve Erbil'de darphanelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sırada darphanelerde sadece devlet değil, elinde para basılacak altın, gümüş ve bakır olanlar da belli bir ücretle, ellerindeki bu külçeleri paraya çevirtebiliyorlardı. Ayrıca, devlet para bastıran kişiden belli bir vergi alırdı. Bu yollarla devlet hazinesine epeyce gelir sağlanırdı. İbn Memmâtî'nin verdiği bilgilerden, basılan paraların ayarına ve ağırlığına iyice dikkat edildiği anlaşılıyor. Ekseri paraları halk bastırırdı. Ellerinde altın ve gümüş külçe bulunanlar, bunları darphanelere götürür, oradaki görevliler bunları paraya çevirdikten sonra, üzerinden devletin vergisini ve basma ücretini alırlardı. 1190 yılına kadar darphanelerde basılan her 1000 dînardan % 3,4 nispetinde vergi alınırdı. Bu tarihte verginin miktarı % 3'e indirildi. Kahire'de basılan gümüş paralardan ise % 1,5 nispetinde vergi alınıyordu. Mahzûmî'ye göre, gümüş paradan % 1 nispetinde vergi alınırdı İskenderiye darphanesinde basılan her 1000 dînardan 33, 1/3 dînar, her 1000 dirhemden 1/2 dînar vergi alınıyordu. Vergi mutlaka basılmış para üzerinden hesaplanırdı. Ayrıca, darphane işçilerinin ücreti olarak her 100 miskal dînar ve dirhemden 5 miskal alınırdı. Diğer yerlerde de buna benzer bir tatbikat yürürlükte olmalıdır.

---

(100) Acez el-Udde'den buraya kadarki maddeler için bkz. **Kavânin el-Devâvin**, Veliyyüddin nüshası, yap. 41-42a, 52b, 55a-57a, III. Ahmed nüshası, yap. 70b-71b, 74b, 77a-80a; **Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 198-201.

Bununla beraber, Salâhaddîn devrinde ülkenin çeşitli yerlerindeki darphanelerden ne kadar vergi sağlandığı kaydedilmemektedir. Son büyük Eyyûbîler hükümdarı el-Melik el-Sâlih Necmeddîn Eyyûb devrinde 1239, 1242 yıllarında Mısır'daki darphanelerden 80.000 dînar gelir sağlanmıştı. Bu miktar örnek alınırsa, Salâhaddîn devrinde ülkenin darphânelerinden oldukça mühim miktarda gelir sağlandığı düşünülebilir(101).

Darphanede basılan paraların sağlam ve hatasız olması bizzat Sultanın kontrolü altında bulunurdu. Sultan adına bu kontrolü, onun tarafından mütevelli tayin edilen bir kadı veya nâibleri yaparlardı. Bu nâibler her gün darphanenin açılışında, madenlerin eritilmesinde, paraların basılmasında ve ayarlarının kontrolünde hazır bulunurlardı. Bunlar akşamları darphaneyi kapatıp içindeki madenleri ve para keselerini mühürlerlerdi. Salâhaddîn devrindeki darphane başkanlarından sadece 1183 yılında Halep dîvânı ve darphanesi başkanlığına getirilen Nâsihûddîn İsmail b. el-Amid el-Dımaşkî'yi biliyoruz.

Darphanede mütevellî ve nâibleri dışında, görevliler arasında müşrif (müşârif) ve onun yardımcısı şâhid de vardı. Müşrif darphane mahzenlerindeki altınların, gümüşlerin, bakırların ve âletlerin bakımından ve korunmasından mes'uldü. Darphane sicilleri ile altın, gümüş, bakır paraların basılmasına dair talimatlar bunun elinin altındaydı. Darphanede bulunan eşyanın sicillere geçirilmesinden, takrirlerin ve beyanların yazılmasından şâhid mes'uldü.

Darphanede çalışan ustalar çeşitliydi. Bu ustaların başında mukaddem (ustabaşı) geliyordu. Para basımı ile ilgili bütün ameliyelerden o mes'uldü. Para basılacak maden onun nezareti altında çeşitli safhalardan geçirilirdi. Mukaddem'den sonra nakkâş gelirdi. Nakkâş paralara damgaları basan usta idi. Bundan sonra darrâb gelirdi. Bu usta eriyen maden üzerine tuz, sirke, sonak atar, bu eriyiği kalıplara dökerdi. Madeni eriten sebbâk ise darphanedeki görevlilerin sonuncusuydu. Darphaneden çıktıktan sonra paranın piyasadaki kontrolü muhtesibin görevlerindendi(102).

(101) **el-Nüzum el-Mâliyye**, 49-50; Rabie, 116.

(102) **el-Nüzum el-Mâliyye**, 103-105; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 223-224.

III — İKTİSADÎ DURUM

Salâhaddîn tarafından kurulan Eyyûbîler Devleti, Mısır'ın tamamı ile Münbit Hilâl'in büyük kısmını, Yemen, Hicaz, Libya'nın kuzey sahilleri gibi siyasî, ticarî ve stratejik önemi olan bölgeleri içine alıyordu. O devirde okyanus ticaretine henüz başlanmamış olduğu için, Akdeniz ve Hint Okyanusu'nun kuzeyi dünya deniz ticaretinde bir numaralı yerini koruyordu. Eyyûbîler devleti bu iki denizde geniş sahilleri olan ve Akdeniz ile Hint Okyanusu ticaretinin birleştiği noktada, Doğu-Batı ticaretinin can damarını kontrolü altında tutan bir devletti. Bu coğrafî konumu devlete ürettiği sanayi ve tarım ürünlerini kolayca pazarlama, muhtaç olduğu ticaret mallarını kolayca temin etme imkânı veriyordu. Yukarıda bahsedildiği şekilde ülke büyük bir tarım ülkesiydi. Kahire, İskenderiye, Tinnîs, Halep, Dımaşk, Musul gibi büyük şehirlerde dokumacılık, demir ve bakır sanatları, ipekçilik, kâğıtçılık, camcılık, silâh yapımı gelişmişti. İnşaat ve gemicilik sektörleri canlıydı.

Bu devirde devletin genel bütçesi belki de mevcut değildi. Eyaletler ve emîrlikler kendi bütçelerini kendileri hazırlayıp sarfediyorlardı. Tabii olarak devletin genel savaş masraflarına ülkenin her kesimi katkıda bulunmaya mecburdu. Bir dereceye kadar Mısır maliyesi bir bütünlük içindeydi. Bunda da oradaki idarî bütünlüğün rolü büyüktü. Kâdı'l-Fâdıl'dan naklen Mısır'ın genel bütçesinin 1181 (577), 1189 (585) yıllarındaki durumu hakkında yukarıda bilgi verildi. Öyle anlaşılıyor ki, bütçenin yarısı veya yarısından çoğu ziraî vergilerden alınıyordu. 1181 yılındaki Mısır genel bütçesi 5.000.000 dînara yaklaşıyordu. Bunun 4.000.000 dînârı askerî harcamalara sarfediliyordu. 1189 yılı bütçesi de hemen hemen aynı miktardaydı. Fakat, bunun dışında Sultanın ve büyük emîrlerin özel bütçeleri, vakıflar vardı. Hemen hemen bütün eğitim, sağlık ve sosyal yardımlaşma kurumlarının masrafları vakıflardan karşılanıyordu. Yemen'den, Libya'dan ve tâbi hükümdarlıklardan devletin umumî bütçesine herhangi bir gelir sağlandığına dair bir kayıt yoktur. Hicaz ise devletten yardım gören bir eyaletti.

Nûreddîn devrinde Şam ve el-Cezîre'de büyük bir kalkınma görülmektedir. Salâhaddîn Mısır'ın ekonomisini düzene koymak için, her

konuda olduğu gibi, mâlî konularda da reformlara girişti. Şöyle ki, Fâtımîlerin son zamanlarında her alanda görülen çöküş, iktisadî alanda da kendini göstermişti. Daha Talâyi b. Ruzzîk'in vezirliği devrinde, hazineye gelir sağlamak için, devletin memurlukları altı ayda bir satılıyordu. Bu sebeple halktan senede iki defa vergi alındığı oluyordu. Talâyi'in ölümünden sonra, kumandanlar arasındaki vezaret mücadelesi, arkasından Frenklerin ve Esedüddîn'in Mısır seferleri ülkenin mâlî kaynaklarını tahrip etmiş, altın rezervlerini eritmişti. Bilhassa Şâver, iktidarını sürdürebilmek için, Frenklere ve Esedüddîn'e önemli miktarlarda tazminat ödemişti. Çeşitli zamanlarda Frenklere verilmesi kararlaştırılan senelik verginin ödendiğine dair ise hiç bir kayda rastlanmıyor, Şâver ve etrafındakiler aç gözlü, mala tamahkâr, devletin imkânlarını hovardaca harcayan kişilerdi. Bu sebeple, Umârat el-Yemenî «Mısır vezirleri arasında halkın mallarını Şâver kadar kimse telef etmemiştir.» der(103). Gerçekten iç ve dış mücâdeleler, herkesi memnun etmek için güdülen hesapsız mâlî politika Şâver devrinde hazineyi boşaltmıştı. Hattâ, İkinci Mısır Seferi esnâsında Halife el-Âdid'tan ödünç para almış, Üçüncü Mısır Seferi esnasında Amaury'ye vermek için anlaştığı ağır harp tazminatının 5.000 dînarını toplayabilmişti. Bu arada Fustat ve Bilbis yakılmış ve tahrip edilmişti. Mısır'daki kalabalık ordu Frenkler karşısında etkili olamamış, Şâver, Nûreddîn tarafından gönderilecek askerlere iktâ vermeyi vaadetmişti. Sarayda hazır yiyen kalabalık bir nüfus vardı. Esedüddîn'in Şâver'in yerine geçmesiyle içte ve dışta sükûn sağlandı. Ülkenin durumu iyileşmeye başladı. İki ay sonra Salâhaddîn başa geçince amcasının biriktirdiği az miktardaki parayı etrafındakileri memnun etmek için dağıttı. Askerlerine iktâ verdi. Arkasından Sudanlıların isyanı patlak verdi. Kahire'nin mühim bir kısmı yandı ve harap oldu. Bu isyanı fırsat bilen Salâhaddîn ülkenin kaynaklarını sömüren Sudanlı ve Ermeni birlikleri tasfiye etti. Hazineyi bir dereceye kadar nefes aldırdı. Ardından Frenklerin-Bizanslıların Dimyat kuşatması başladı. Bunlara karşı Dimyat'ı müdafaa etmek için de 1.000.000 dînardan fazla para harcandı. Bu hücumun başarıyla püskürtülmesi Mısır'ın itibarını artırdı.

Salâhaddîn bu başarıdan sonra savunma durumundan taarruz durumuna geçti. İçte bir takım siyasî ve askerî tedbirler aldı. Fazla askerleri ve memurları tasfiye etti. Yukarıda temas edildiği gibi, 1172 yılında mükûsu, arkasından 1177 yılında Mekke emîrinin hacılardan aldığı meksi kaldırdı. Surların ve donanmanın kuvvetlendirilmesi için girişimlerde bulundu. Ziraî reformlara girişti. Onun aldığı bu tedbirler Mısır'da ticaret, inşaat ve ziraat sektörlerini canlandırdı. Fâtımî-

(103) Umârat el-Yemenî, **Nüket el-Asriyye**, yaprak 29b-30a; **el-Ravzateyn**, I, 158.

lerin sonunda ve 1172 yılında görülen altın ve gümüş para darlığı zamanla ortadan kalktı.

Salâhaddîn müsrif ve tüketime dayanan bir mâlî siyaset takip etmesine rağmen, III. Haçlı Seferi'nin ortalarına kadar ülkesinde altın ve gümüş para darlığı görülmedi. Şahsî (iç) hazinesi ise aşırı cömertliği dolayısıyla hiç bir zaman dolu olmadı. 1187 yılında bol miktarda fidye ve ganimet alınmasına rağmen, Sur muhasarasının uzaması üzerine para sıkıntısı çekti. 1191 yılında Akkâ'nın Frenkler tarafından alınması sırasında özel (iç) hazinesinde fidye ödeyecek hazır parası yoktu. Öldüğü sırada ise özel hazinesinde 1 sûrî dînar ile 36 veya 37 nâsırî dirheminden başka parası kalmamıştı. Salâhaddîn'in hazinesinin dolu olmamasının sebeplerinden bir diğeri de askerlerinin parasız bir şey yapmamasıydı. Daima onlara teşvik akçesi dağıtırdı. 1190 yılı sonlarında Mısır'da bulunan veziri Kâdı'l-Fâdıl'a gönderdiği bir mektupta askerlerin kendisinden çok şeyler istemesinden şikâyet etmektedir(104).

Bu devirde ülkenin iktisadiyatına menfî olan âmiller arasında Nil'in taşmaması ve kuraklık, devamlı harpler, su baskınları, zelzeleler gibi bazı önemli hususlara burada temas etmek gerekir. Mısır'da Nil'in taşmaması ve diğer bölgelerde yağışların muntazam olmaması ülke çapında kıtlığa ve iktisadî çöküntüye sebep olan etkenlerdendi. Salâhaddîn devrinde Nil nehri muntazam taşmış, nehrin sularında anormal bir azalma olmamıştır. Şam'da ise 1174-1179 yılları arasında büyük bir kuraklık hüküm sürmüş, bunun neticesi halkın bir kısmı Mısır'a göç etmiştir. 1179 yılında önce Şam'da, arkasından Mısır'da vebâ salgını çıkmıştır. Şam'daki kuraklık el-Cezîre, Diyarbekir, Musul, Doğu Anadolu'yu, hatta, Hicaz'ı etkisi altına almıştı. Bundan dolayı, bu sırada, Salâhaddîn Şam'da büyük bir askerî kuvvet bulunduramamış, zikredilen yerlerdeki halkın ve hayvanların bir kısmı açlıktan telef olmuştur. İbn el-Esîr'e göre, Dımaşk'ta buğdayın çuvalı 20 sûrî dînara (Avrupa dînarına) kadar yükselmiştir. 1180 yılından itibaren Şam ve etrafındaki kuraklık ortadan kalktı. 1181 yılı ise Şam ve el-Cezîre'de bolluk yılı oldu. Dımaşk nâibi Ferruhşah tarafından Kâhire'de bulunan Sultan'a gönderilen *el-Rîsâlet el-Tev'emiyye* adlı bir mektupta bu bolluktan tafsilâtlı olarak bahsedilir. Bir sene önce de Nil nehri en büyük taşmalarından birini yapmıştı. Bundan başka, 1181-1182 yıllarında fareler Mısır'daki mahsullere büyük zarar verdiler. 1172 yılında Mısır'da farelerin şeker kamışlarını yemeleri neticesi her 100

(104) İbn el-Esîr, **XI**, 559, **XII**, 67-68; **el-Feth el-Kussî**, 527; İbn Şeddâd, 172-173; **el-Ravzateyn**, II, 176-177.

feddandan 60 eblûc şeker alınabildi. Bununla beraber fiyatlar artmadı. Buğdayın 3, arpanın 8, baklanın 4 irdebbi, 1 dînardan satılıyordu. Şekerin bir kantarı ise 3 dînardı. Yine 1172 yılında Mısır'ın bazı yerleri doludan büyük zarar gördü. Hastalıklardan 100.000 baş koyun telef oldu. 1184 yılında ise yağan fazla yağmurlardan çok miktarda meyve ve sebze zarar gördü(105).

Salâhaddîn devrinde iktisadî duruma etki yapan hususlardan biri de harplerdi. Harplerin sosyal münasebetleri, kültür alış verişini ve keşifleri geliştiren tarafları olmakla beraber, bazen büyük tahriplere, ticaret ve üretimin aksamasına yol açtığı da inkâr edilemez. Bilhassa büyük çaptaki savaşlar çok miktarda insanın ve ekonomik gücün heba olmasına yol açar. Salâhaddîn devrinde III. Haçlı Seferi'nden önceki harpler mahallî kalmış, bir dereceye kadar ülkenin refahı için faydalı olmuştu. Çeşitli sanatların ve sektörlerin gelişmesine yardım etmiş, bilhassa Şam'da nüfus yoğunluğunu artırmıştı. Lâkin, 1189 yılında başlayan III. Haçlı Seferi devletin devamlı olarak yıllarca büyük bir savaş halinde kalmasına sebep olmuş, ülkenin kaynaklarını eritmiş, harabına ve ihmaline sebep olmuştu. 1190 yılında Kâdı'l-Fâdıl, Sultan'a gönedrdiği bir mektupta askerî harcamaları elden geldiği kadar hesaplı yapmasını tenbih etmekte, ülkenin eski refahının kalmadığından, ticaretin azaldığından, dirhem buhranı çekildiğinden, askeri harcamaların halktan büyük fedakarlıklarla toplandığından bahsetmektedir. Başka bir mektubunda ise, «Efendimiz Mısır'ın malını Şam'ı fethetmek, Şam'ın malını el-Cezîre'yi fethetmek için harcadı. Her üç bölgenin malını ise şimdi Sahil Bölgesi'nin fethi için harcamaktadır...» demektedir. 1191 yılı sonlarında Salâhaddîn tarafından Halife el-Nâsır'a gönderilen mektuplarda, 1192 yılı ortalarında Kâdı'l-Fâdıl tarafından Sultan'ı hacca gitmekten vaz geçirmek için yazılan mektupta ülkenin devamlı harpler sebebiyle ihmal edilip harap olduğu ifade edilmektedir. Salâhaddîn'e Haçlılarla anlaşmayı tavsiye eden emîrler de aynı noktaya parmak basmışlar, Mısır'dan başka yerden zahire temin edilemediğini söylemişlerdir. Gerçekten 1192 yılında Mısır'da yiyecek fiyatları çok artmış, baklanın 100 irdebbi 15 dînardan 30 dînara yükselmiştir(106).

Bu devirde Mısır ve Şam zelzele kuşağı üzerindeydi. En son 1170 yılında Şam'da büyük bir zelzele olmuş, bir çok şehir ve kale harap

(105) **Sena'l-Bark**, yaprak 203a; **el-Sülûk**, I, 45-46, 47, 48, 71, 73, 77, 88; **el-Hıtat**, I, 60-61.

(106) **el-Feth el-Kussî**, 553-554, 604; **el-Ravzateyn** II, 166, 177, 205; **el-Sülûk**, I, 110, 111.

olmuştu. Bu zelzelenin Mısır'daki etkisinin çok hafif olduğu anlaşılmaktadır. 1179 yılında Doğu Anadolu'da ve Kuzey Irak'ta başka büyük bir zelzele daha oldu. Öyle anlaşılıyor ki, bu zelzelenin Şam ve Mısır'da etkisi olmamıştı. 18 Haziran 1185 Salı günü Mısır'da ve Şam'da hissedilir bir zelzele daha oldu. Bunun büyük bir tahribatı olmadı. Fakat, bu sene Kasım ayında çıkan bir veba salgını Mısır'da ve Şam'da pek çok insanın ölümüne sebep oldu. Bu salgında Salâhaddîn'in yakın adamlarından bazıları öldüler. Ölenler arasında Sultan'ın karısı İsmetüddîn Âmine binti Üner, amcasının oğlu Nâsruddîn Muhammed b. Şîrkûh ve eniştesi Sa'deddîn Mes'ûd b. Üner de vardı. Salâhaddîn de bu vebaya yakalandı ve ölümden döndü. 1201-1202 yıllarında Mısır'da Nil'in taşmaması ve zelzeleler sebebiyle büyük bir kıtlık ve arkasından büyük bir veba salgını çıktı. İnsanlar ölüleri, hatta birbirlerini bile yediler(107). Bir de 1190 yılı sonlarıyla 1191 yılı başlarında, harp sebebiyle Akkâ önündeki Müslüman ve Frenk ordugâhlarında veba görüldü. Burada anlatılanlardan veba ile açlık ve kıtlık arasında gerçekten yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Veba salgınının insanların aç ve gıdasız kaldıkları, harp ve zelzele gibi büyük felâketlere uğrayıp dirençlerinin kırıldığı zamanlarda çıktığı anlaşılmaktadır. İbn el-Adîm'in bir kaydına göre nüfusun artması da fiyatların yükselmesine yol açıyordu. Nûreddîn'in son zamanlarında, kıtlık görülmemesine rağmen, nüfus kesafeti dolayısıyla Halep'te fiyatlar çok yüksekti(108).

Yukarıda vergilerden ve devletin çeşitli gelir kaynaklarından bahsederken ziraate, madenciliğe, gemiciliğe, gümrük gelirlerine, bir dereceye kadar endüstriye kâfi derecede temas edildi. Konuların tekrarlanmasını önlemek için burada diğer iktisadî konulara temas etmekle yetinilecektir.

1 — Ticaret:

Yukarıda Eyyûbîler Devleti'nin Akdeniz'in doğu ve güney sahillerinin büyük bir kısmı ile kuzey-batı Hint Okyanus'u ticaret yollarına sahip olduğuna, Eyyûbî Devleti'nin Hint Okyanusu ile Akdeniz ticaret yollarının kilit noktasında bulunduğuna temas etmiştik. Ülke bu konumuyla büyük bir ticarî avantaja sahipti. Bu devirde henüz okyanus ticaret yolları keşfedilmemiş olduğundan Akdeniz dünya deniz ticaretinde bir numaralı yerini koruyordu. Salâhaddîn donanmaya verdiği bütün ehemmiyete rağmen Akdeniz ticaretini kontrolü altına alamamıştı. Bu denizde ticaret Avrupalıların kontrolündeydi. Buna karşılık

(107) **el-İfâde ve'l-İ'tibar**, 119-157.
(108) İbn el-Adîm, **Zübdet el-Haleb**, II, 340-341.

Akdeniz ticaretini doğuya bağlayan iki önemli transit yolu Eyyûbîlerin kontrolündeydi. Doğu-Batı ticaretinin işlemesi bu iki yolun açık ve emniyette tutulmasına bağlıydı. Bu iki önemli yol sayesinde Eyyûbîler mallarını pazarlamak, ihtiyaç duydukları gerekli malları sağlamak için iki yönlü avantaja sahiptiler.

Bu iki yoldan en önemlisi, küçük bir parçası dışında, tamamiyle deniz taşımacılığına dayanan Hint Okyanusu-Kızıldeniz-Mısır-Akdeniz transit yolu, yani Baharat yoluydu. Bu yolda Güneydoğu Asya'dan, Hindistan'dan ve Doğu Afrika'dan gelen gemiler Aden'de birleşiyorlar, buradan Ayzab'a geliyorlardı. Tüccarlar Ayzab ile Yukarı Mısır'ın merkezi Kus arasındaki yolu kervanlarla karadan katediyorlar, bundan sonra Nil nehri yoluyla İskenderiye, Dimyat, Reşid ve Tinnîs gibi Mısır'ın Akdeniz limanlarına ulaşıyorlardı. Buradan da deniz yoluyla çeşitli Avrupa ülkelerine mallarını sevkediyorlardı. İbn Cübeyr'in anlattığına göre İskenderiye-Kus-Ayzab-Aden arasındaki yol gayet emniyetliydi. Mallar Kus ile Ayzab arasındaki yolda meydanda bekçisiz duruyorlar, kimse bunlara dokunmaya cesaret edemiyordu. Bu yol o kadar işlekti ki, gelip-giden kervanları saymak mümkün değildi. Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndaki ticaret emniyeti Yemen'de bulunan harp gemileriyle sağlanıyor, ticaret gemileri korsanların tecavüzünden korunuyordu. İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre, İskenderiye, Kahire ve diğer Mısır şehirlerinde emniyet ve asayiş o derecede mükemmeldi ki; halk ve tüccarlar gündüz olduğu gibi geceleri de emniyet içinde işleriyle meşgul oluyorlardı. Yine aynı yazarın anlattığına göre, bu yol üzerindeki konaklarda ve şehirlerde büyük çarşılar, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, oteller çok fazlaydı.

Yukarıda söylediğimiz gibi, bu yolda ticaret yapanlara «*Tüccar el-Kârim*» denirdi. Bunlar başta baharat olmak üzere Doğu ve Güney Asya'nın, Doğu Afrika'nın değerli mallarını Aden limanına getirirler, oradan Ayzab'a, Ayzab'dan Kûs'a, Kûs'tan Kahire'ye, Kahire'den İskenderiye, Dimyat, Tinnîs gibi Mısır'ın Akdeniz limanlarına varırlardı. Burada ikili anlaşmalara göre, özel çarşıları bulunan Bizans'tan, Avrupa'dan ve Mağrib'den gelen tüccarlara satarlardı. İbn Hurdadbih'in eserinde kaydedildiği şekilde bunlar Mısır'a, Mağrib'e ve çeşitli ülkelere mensuptular, aralarında çok miktarda Yahudî ve Frenk de vardı. Bu mallar pek az bir mesafe dışında deniz yoluyla taşındığı için, İpek Yolu'ndan gelen mallara göre, daha ucuza mal oluyordu. Bu malların en büyük kısmı İskenderiye Kanalı vasıtasıyla Nil nehrinden bu şehre getirilirdi. Guillaume de Tyr bu konuda şöyle der: «Bütün ıtriyat, mücevherat ve Avrupa'da bulunmayan değerli mallar İskenderiye'ye getirilir... Oraya iki Hind'den, Saba'dan, Arabistan'dan, iki Habeşistan'-

dan, İran'dan getirilir». 1175 yılında Frederich Barbarossa'nın elçisi olarak Mısır'da bulunan Burkhard ve aynı sıralarda Benjamin de Tudele gibi seyyahlar İskenderiye'ye gemilerin boşalttığı baharat karşısında şaşırırlar. Guillaume de Tyr İskenderiye için «iki dünyanın pazarı» ifadesini kullanır(109). Bu yolda yapılan ticaret o kadar büyüktü ki, okyanus yolu keşfedildikten sonra bile, XVI. asırda Mısır gümrüğü Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynaklarındandı. Bundan başka Mısır'a ait pamuk, şeker, kâğıt, şap, soda ve başka bazı ziraî ve sınaî mahsüllere Avrupalılar muhtaçtı. Mısır ve Avrupa'dan demir, zift, kereste, çuha ithal ediyordu. İskenderiye'deki ticaretin bir kısmını da bu malların değişimi teşkil ediyordu. İskenderiye-Ayzab yolu aynı zamanda Endülüs ve Kuzey Afrika'dan gelen hacıların transit yoluydu.

Eyyûbîler Devleti sınırları içinden geçen ikinci önemli ticaret yolu, bir kolu İpek Yolu'nun bir kısmını teşkil eden ve Horasan'dan gelen diğer kolu Basra Körfezi ve Şatt el-Arab'dan gelerek Bağdat'ta birleşen transit yoluydu. Bu yol Bağdat'tan Musul'a çıkar, Musul'dan Rakka, Sincar, Nusaybin istikametlerine kollara ayrılırdı. Düneysir, Harran bu yolun Halep'e gelen kolu üzerindeydi. Rakka'dan Tedmür yoluyla Dımaşk'a ulaşan başka bir kol vardı. Bu yol üzerinde işleyen kervanların çoğu Halep, Hıms, Hama şehirlerine uğradıktan sonra Dımaşk'a varırdı. Dımaşk'tan sonra Kervanlar Banyas'a, Banyas'tan Akkâ limanına ulaşırlardı. Akkâ Müslüman, Yahudi ve Hristiyan tüccarların buluştukları büyük bir ticaret merkeziydi. Bu yol üzerinde Halep'ten Antakya ve tâzikiyye'ye, Hıms'tan Trablus'a ayrılan kollar da vardı. İbn Cübeyr bu yol üzerindeki kervansaraylardan, Musul, Harran, Halep ve Dımaşk'taki çarşılardan ve kaysâriyyelerden (ticaret hanlarından) övgüyle bahseder. Onun anlattığına göre, Harran'da bütün çarşılar kapalıçarşı şeklindeydi. Düneysir'de haftanın bir kaç günü büyük bir panayır kurulur, her taraftan buraya tüccarlar gelir, el-Cezîre halkı burada alış-veriş ederlerdi.

Musul'dan Akdeniz'e ulaşan transit yolu'nun en işlek kolu Halep-Dımaşk-Banyas-Akkâ yoluydu. İki taraf arasında yapılan anlaşmalara uygun olarak ve gümrük vergilerini ödeyerek, Müslümanların ve Haçlıların kervanları bu yolda rahatça işliyorlardı. Hatta iki taraf arasında meydana gelen kısmî harpler bu ticaretin devamına mâni olmuyordu. 1184 yılı Ağustos-Eylül aylarındaki Salâhaddîn'in Kerek seferi sırasında Dımaşk'tan Akkâ'ya giden İbn Cübeyr, birbirleriyle harp halinde olmalarına rağmen, iki tarafın kervanlarının, arada hiç bir şey yokmuş gibi, emniyet içinde gidip gelmelerine hayret eder. Aynı ya-

(109) Heyd. **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, I, 422-429.

zarın anlattıklarına göre, Müslümanlar Akkâ'da bazı ticarî imtiyazlara sahiptiler. Orada Müslümanlara tahsis edilmiş bir mescit vardı. Dımaşk'tan gelen kervanlar büyük bir hana iner, burada Arapça bilen memurlar tarafından gelen tüccarların malları kontrol edilir ve öşür vergisi alınırdı. Dımaşk'tan gelen Müslüman kervanlarında bulunan her şahıs başına Tibnîn'de 1,1/24 sûrî (Avrupa) dînarı ayakbastı parası (meks) alınırdı. Müslümanların da Frenklerden aynı vergileri almış olmaları gerekir. Hatta, Mısır limanlarına gelen ve buralardaki özel çarşılarda ticaret yapan yabancı tüccarlardan da bu ayakbastı parası alınmış olmalıdır (Bkz. Vergiler bahsi) (110).

Bir de Mısır'ı Şam'a bağlayan transit yolu vardı. Bu yol Haçlıların Kudüs'ü 1099 yılında almasından sonra kısmen, 1115 yılında Kerek-Şevbek'in Haçlılar eline geçmesinden ve arkasından I. Baudouin'in Eyle Kalesi'ni inşa etmesinden sonra tamamen Haçlıların kontrolü altına girmişti. Bu yol Busrâ'dan ikiye ayrılıyordu. Birinci kol kestirmeden Taberiyye ile Gazze üzerinden Mısır'a ulaşıyor, ikinci kol ise güneye doğru devam ederek Vâdi'l-Araba'da Hicaz yolundan ayrılarak, Eyle ve Süveyş yanından geçip Kahire'ye varıyordu. Taberiyye-Gazze yolunu takip edenler Kudüs Haçlı Krallığı'na vergi ödemeden geçemezlerdi. Bu vergi tarifeleri zamanımıza kadar gelmiştir. Bununla beraber, geçen kervanların Haçlılar tarafından yağmalanması ihtimali daima mevcuttu. İkinci koldan giden kervanlar da Bedevîler rehberliğinde ve muhafız birliklerinin himayesinde yolu katetmeye, veya Kerek Prinkepsliği'ne vergi (meks) ödemeye mecburdular. Salâhaddîn devrinde Mısır ile Şam arasında gidip gelen birliklerin himayesinde daima kervanlar bulunmuştur. Nitekim, 1186 yılında Mısır'dan Şam'a gelen bir kervanın Renaud de Chatillon tarafından vurulması ve muhafızlarının esir edilmesi iki taraf arasında savaşın patlak vermesinin sebeplerinden biri olmuştu. Nihayet, 1187 yılında Kudüs ve Askalan'ın alınması üzerine Şam-Mısır transit yolu açıldı. 23 Ağustos 1187 tarihinde ilk Şam kervanı vergi ödemeden Taberiyye-Gazze yoluyla Mısır'a hareket etti. 1188 yılında Kerek-Şevbek, Safed ve Kevkeb kalelerinin fethedilmesiyle bu yol iyice emniyete alındı. Bundan sonra İsrail Devleti kuruluncaya kadar bu hal devam etti. Bu yolda işleyen ticaret kervanlarının büyüklüğü hakkında, 23 Haziran 1192 tarihinde İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard tarafından el-Huveylife'de basılan Müslüman kervanı bir fikir vermektedir. Kaynakların anlattığına göre, bu kervan çok zengindi, kervanda ülkelerarası ticaret yapan şirketlerin bazı temsilcileri de vardı(111).

(110) İbn Cübeyr, 39-79, 287-288, 298-299, 301-303, Heyd, I, 181-185, 186-187, 191-192.

(111) Heyd, I, 187-188; **Salâhâddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 211.

Mısır ve Şam ile ticaret yapan Avrupa ülkelerinin başında Venedikliler, Pizalılar, Cenovalılar, Amalfililer ve Bizanslılar geliyordu. Bu devletler Mısır'ın ve Şam'ın Akdeniz kıyılarındaki liman şehirlerinde kolonilere ve ticaret merkezlerine sahiptiler. Bu ülkeler doğuya gelen Haçlıların Akkâ, Sur, Beyrut, Lâzkiye, Antartus, Trablus gibi liman şehirlerini zaptına yardım ederek onlardan ticarî imtiyazlar koparmışlardı. Ayrıca, bu şehirlerin yiyecek ihtiyacı daha çok iç kısımlardaki Şam şehirlerinden temin ediliyordu. Şam'daki Müslüman şehirlerine işleyen Frenk kervanlarındaki tüccarların çoğunu bu kolonilerin mensupları meydana getiriyorlardı. 1170 yılında Dimyat muhasarasının sona ermesi sırasında Salâhaddîn doğu Frenkleri ve Bizanslılarla ayrı ayrı ticaret anlaşmaları yapmıştı. 1173 yılında Lâzikiye'de iki Mısır ticaret gemisine Frenklerin el koyması Nûreddîn'in büyük tepkisine yol açmıştı(112).

Salâhaddîn transit ticaretini devam ettirmek ve Mısır, Şam ile tropikal bölgelerin ticaret mallarını Avrupa'ya nakletmek için Venedik, Piza, Cenova, Amalfi gibi İtalyan şehir devletleriyle anlaşmalar yapmakta gecikmedi. Mısır sahil şehirlerinden bazılarında onlara imtiyazlar tanıdı. Buna karşılık Mısır'da az bulunan demir, kereste, zift gibi gemi inşasında ve harp malzemesi yapımında gerekli hammaddeyi temin etmelerini şart koştu. Papaların afaroz tehdidine aldırış etmeyen bu devletler Salâhaddîn ile ticaret anlaşmaları yaparak ona yukarıda bahsedilen hammeddelerden gerekli miktarı temin etmeyi taahhüt ettiler. 1173 yılında Aldebrandus adlı bir Piza elçisi ticaret anlaşması yapmak için Salâhaddîn'e gönderildi. Salâhaddîn Pizalıların daha önceki tutumlarını bildiği halde onlarla ticaret anlaşması yaptı. Bu anlaşmaya göre, Pizalıların İskenderiye'de yeniden bir ticaret kolonisi kurmalarına müsaade ediliyor, buna karşılık Mısır'ın ihtiyaç duyduğu demir, kereste ve zift gibi maddeleri temin etmeleri şart koşuluyordu. Böylece Pizalılar İskenderiye'de bir mahalle, bir çarşı, hamamlar ile bir kilise inşa edebileceklerdi. Sultan ayrıca, onların yanlarında getirdikleri altın ve gümüşten resim almamayı, fakat döndükleri zaman yanlarında kalan parayı gümrüğe bildirmelerini şart koşuyordu. Bu anlaşma ile daha önce onlardan anlaşma tarifesinden fazla alınan vergiler ve kalan malları aşağı fiyattan Mısır'a devretmeye zorlayan madde kaldırılıyordu. Aynı sıralarda Bizans, Ceneviz (Cenova) ve Venedik elçileri de gelerek yeni ticaret anlaşmaları yapmışlardı. İskenderiye bu ülkelerin ticaret gemileriyle dolup taşmaya başlamıştı. Benjamin de Tudele, İskenderiye'de yirmi sekiz Avrupa ülkesinin tüccarlarını gördüğünü söyler ve bu ülkeleri sayar. Salâhaddîn

(112) İbn el-Esîr, XI, 373-374; Heyd, I, 144-177; **Saladin**, 102-103.

1175 yılında Halife'ye gönderdiği bir tezkirede Mısır'dan ayrılmadan önce Piza, Venedik, Cenova, Amalfi ve Bizans'la anlaşmalar yaptığını, onların Mısır'a gerekli her türlü harp malzemesini temin etmeyi teahhüt ettiklerini söyler. Bunlardan başka 1176-1180 yılları arasında üç Piza elçisi daha Mısır'a geldi. Bunlar, Müslümanların elinde esir bulunan Pizalıların kurtarılması ve ticaret anlaşmaları yapmak için görüşmeler yaptılar. Salâhaddîn ve kardeşi el-Melik el-Âdil bunlara hep olumlu cevap verdiler. 1177'de Cenovalılar Rubens de Volta'yı Mısır'a elçi gönderdiler. 1181 yılında Bizans'tan gelen bir elçilik heyetiyle Salâhaddîn arasında yeni bir anlaşma imzalandı(113).

Salâhaddîn bu yabancı tüccarlar için gerekli bütün ticarî emniyeti sağlamıştı. İbn Cübeyr'in dediği gibi ticaret hayatı geceleyin de gündüz olduğu gibi emniyet altındaydı. Bu emniyeti bozanlar şiddetle cezalandırılıyordu. Nitekim, 18 Haziran 1185 Salı günü İskenderiye'de meydana gelen bir karışıklıkta halk Frenk-Bizans ticaret gemilerinden bazılarını yağmalamışlar, bunu yapanlardan bazıları yakalanıp şiddetle cezlandırılmıştı. 1187 yılı sonlarında Askalan'daki Frenklerin bir kısmının Avrupa'ya sevki dolayısıyla öğrendiğimize göre, bu sırada İskenderiye limanında Piza, Ceneviz, Venedik ve diğer Avrupa ülkelerine ait 37 ticaret gemisi bulunmaktaydı. Gemicilerin kışı umumiyetle ülkelerinde geçirdikleri düşünülürse bu sayı yaz aylarında çok daha fazla olabilir. Yalnız, ticaret yapan gemicilerin vergiyi ödemeden veya bir suç işleyip kaçmalarını önlemek için, gemiler gelince sirenleri ve dümenleri liman dairesi tarafından alınır, gemi döneceği zaman bir pürüz olmazsa geri verilirdi(114).

Salâhaddîn bu anlaşmalarla ülkenin iç pazarlarını yabancılara kaptırmamak için, ülke içinde yabancı tüccarların ticaret yapmalarını yasaklamış, kendi ülkesinin tüccarları için, ticaret anlaşmaları yaptığı ülkelerden bazı imtiyazlar koparmıştı. Daha yukarıda Akkâ'daki ve İstanbul'daki Müslüman tüccarlara temas edildi. Belki İtalyan şehir devletleriyle de aynı şekilde bazı anlaşmalar yapmıştı. Lâkin, Salâhaddîn'in Sahil Bölgesi'nin büyük bir kısmını fethi üzerine, fetedilen şehirlerdeki ticaret kolonilerini kaybeden Frenk devletleri III. Haçlı Seferi'ne katıldılar. Bu sefer sırasında iki taraf arasındaki ticaret asgariye indi. Akkâ'nın Haçlılar tarafından geri alınması üzerine Piza, Cenoza, Venedik bu şehirdeki ticaret kolonilerini yeniden kurdular. Bütün engellere rağmen, Akkâ muhasarasının en şiddetli an-

(113) Heyd, I. 431-433, 444-446; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 212-213.
(114) **el-Sülûk**, I, 90; Heyd, I, 397-398, 446-447.

larında bile iki taraf arasındaki ticaret tamamiyle kesilmedi. 1190 yılı sonlarıyla 1191 yılı başlarında Haçlı ordugâhında kıtlık hüküm sürdüğü sırada, Haçlılar açlıktan Beyrut valisi İzzeddîn Üsâme'den, Sayda sahibi Seyfeddîn b. el-Meştûb'tan ve Askalan vâlisinden satın aldıkları zahirelerle kurtulmuşlardır. 1192 yılı Eylül ayında iki taraf arasında barış imzalanınca, Müslüman tüccarlar ticaret yapmak için hemen Yafa'ya gitmişlerdir(115).

Şehirlerde ticaretin yapıldığı merkezler çarşılar, kaysârîyyeler (ticaret hanları) ve otellerdi. Şehirlerde ve şehirler arasında kervanların gecelemesi için inşâ edilmiş müstahkem hanlar da ticaret mahalleri arasındaydı. İleride inşaat faaliyetlerinden sözedilirken kaysârîyyeler ve hanlardan etraflıca bahsedilecektir. Salâhaddîn devrindeki ticaret yerleri hakkında en açık ve en tafsilâtlı bilgi veren İbn Cübeyr'dir. Onun anlattığına göre, İskenderiye-Ayzâb yolu üzerinde, bu iki şehirden başka, Kahire, Kûs, Birme, Kalyub ve diğer Nil limanlarında büyük çarşılar, kaysâriyyeler, hanlar ve funduklar vardı. Yemen'deki Aden ve Zebîd'i de bu yol üzerindeki büyük ticaret merkezleri arasında zikretmek gerekir. Bağdat'tan Dımaşk'a ve oradan Akkâ'ya ulaşan yol Musul'da Eyyûbîler topraklarına giriyordu. Bu yol üzerinde Musul, Nusaybin, Sincar, Düneysir, Harran, Rakka, Caber, Menbic, Halep, Hama, Hıms, Dımaşk, Banyas yolları üzerinde kervanların inmesi için kervansaraylar, hanlar vardı. Musul, Halep ve Dımaşk'ta büyük çarşılar ve kaysâriyyeler bulunuyordu. Bu üç şehrin sur dışındaki kısımlarında sayısız han vardı. Harran ve Halep'teki çarşıların üstü örtülü ve muntazamdı. Halep ve Dımaşk kapalı çarşıları çok meşhurdu. İbn Cübeyr Halep'ten bahsederken, «Çarşıları geniş, büyük, muntazam, dikdörtgen şeklinde, insan burayı gezerken bir sanat sergisinden diğerine geçiyor. Bütün medenî sanatları görmek imkânını buluyor» der. Dımaşk'tan bahsederken. «Bu şehrin çarşıları gördüğüm şehirlerin çarşıları arasında en kalabalık, en muntazam, en güzeliydi. Bilhassa kaysarîyyeleri funduklar gibi yüksektir... Şehrin Büyük Çarşı adında bir çarşısı daha vardır» der. Kaysârîyyeler daha çok lüks eşyanın satılıp imal edildiği yerlerdi. Bütün bu ticaret yerleri bazen inşa ettirenin adıyla, bazen içinde satılan malların adıyla adlanırlardı. Önceleri funduklar sadece depo işi görürlerdi. XII. asrın ortalarından sonra çarşı ve han vazifesi de görmeye başladılar(116).

---

(115) İbn Şeddâd, 236; İbn el-Esîr, XII, 54-55; Heyd, I, 416-419.

(116) İbn Cübeyr, 43-44, 60, 65, 241, 242, 246-247, 249, 252, 254, 256-257, 285, 288-289; **Nûr ad-Dîn**, 859-862, 869.

Çeşitli sanat ve ticaret erbabı, birlikler (loncalar) ve şirketler halinde teşkilâtlanmışlardı. Her loncanın ve şirketin başında bir reis bulunuyordu. Aynı meslek erbâbının umumiyetle ayrı çarşısı vardı. Halep'te Kuyumcular Kaysârîyyesi, Sarraflar Kaysârîyyesi, Dâr el-Zekât, bunun yanında muhtesib dâiresi, Urgancılar Çarşısı, Oduncular Çarşısı, Hasırcılar Çarşısı, Demirciler Çarşısı, Boyacılar Çarşısı, Ekmekçiler Çarşısı, Av Kuşları Çarşısı, Kürkçüler Çarşısı, Taşçılar Çarşısı, At Pazarı, Kılıççılar Çarşısı gibi belli başlı malların satıldığı çarşılar vardı. İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk* adlı eserinden bu konuda Dımaşk şehri hakkında daha çok bilgiye sahibiz. Bu şehirde Manifaturacılar Çarşısı, Halıcılar Kaysârîyyesi, Kürkçüler Kaysârîyyesi, Keçeciler Çarşısı, Ham İpek Meydanı, İplikçiler Çarşısı, Kandilciler Çarşısı, Buğday Pazarı, Arpa Pazarı, Pirinç Pazarı, devlet için gerekli malların alındığı ve depo edildiği Dâr el-Vekâle, Meyve Çarşısı, Karpuz Pazarı, Bakliyat Çarşısı, Kılıççılar Çarşısı, İpekçiler Çarşısı, Mercimek Pazarı, Peynir Pazarı, Sarraflar Çarşısı, Kuş Pazarı gibi çarşılar vardı. Bu çarşılarda satılan malların kalitesini ve fiyatlarını meslek reisleri ve muhtesib kontrol ederdi. Standarda uymayan mal satanlar cezalandırılır veya meslekten atılırdı. Mısır ve diğer yerlerdeki büyük şehirlerde de durum aynıydı(117).

2 — Önemli Bazı Sanayi Maddelerinin Üretimi ve İnce Sanatlar:

Salâhaddîn devrindeki imalât sanayii ve bazı önemli maddelerin üretimi hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bunlardan bazılarından yukarıda bahsedildi. Bu devirde tabiatıyla günümüzdeki manada bir endüstri yoktu. Ancak imalât sanayii mevcuttu. Nûreddîn devrinde Dımaşk'ta imalât sanayii epeyce gelişmişti. Surlar içinde büyük bir demir dökümhanesi, bir cam imalâthanesi vardı. Şehrin içinde ve dışında zeytinyağı, susamyağı değirmenleri, şırahaneler, büyük bir bıçkıhane, tabakhaneler bulunuyordu. Dımaşk'ın en önemli imalâthaneleri arasında su ile çalışan kâğıt imalâthaneleri vardı. Kâğıt buğday ve pirinç saplarından imal ediliyordu. Bu değirmenlerden üçünün yeri kaynaklarda zikredilmektedir. Hama'da da kâğıt imalâthaneleri vardı. Halep ve Sermin'de sabunculuk, şekercilik gelişmişti. Musul'un müslin kumaşları, Dımaşk'ın ipeklileri, Mısır'ın pamukluları ve tırazları çok ünlüydü. Bilhassa Dımaşk'ta yapılan kılıçlar dünyaca büyük bir üne sahipti. Son zamanlarda bu kılıçlar üzerinde yapılan araştırmalar, bunlarda kullanılan çeliğin sırrını ortaya koymuştur. Mısır'da şeker imalâtı ve camcılık, papürüsten ve buğday-pirinç saplarından

(117) **Nûr ad-Dîn**, 862-867.

kâğıt imali gelişmişti. Avrupa'ya şeker ve cam ihraç ediliyordu. Ağaç işlerinde Halepliler büyük maharete sahiptiler. İbn Cübeyr'in Halep Camii ve çarşısıyla ilgili sözlerinden, el-Aksâ Camii için Nûreddîn'in yaptırdığı minberden ve daha sonra Dımaşklı bir usta tarafından yapılan Alâeddin Camii minberinden arabesk motiflerin ağaç işlemeciliğinde ne kadar ustalıkla tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Halep'te oymacılık ve kakmacılık da çok ilerlemişti. En iyi kürsüler ve rahleler orada yapılıyordu. Evlerin merdivenlerindeki parmaklıklar da çok zarif bir hal almıştı. Bu sebeple, arabesk motiflerin gelişmesinin beşiği olarak Halep ve çevresini ilk plâna almak gerekiyor.

Bakır işlemeciliği, kuyumculuk Musul, Halep ve Dımaşk'ta zamanımızda olduğu gibi ileriydi. Bu sanatlar Mısır'a da götürülmüştür. Bu gün Eyyûbîler devrine ait şamdanlar, leğenler, tabakların güzel örnekleri dünya müzelerinde bulunmaktadır. Eyyûbîlerde cam sanatları da ileriydi. Bu devirden çeşitli motiflerle işlenmiş camlar ve lâmbalar zamanımıza kadar gelmiştir.

Eyyûbîlerde silâh yapımı da ileriydi. Yukarıda Dımaşk'ta yapılan meşhur kılıçlardan bahsedildi. Mısır'daki Hazâin el-Silâh adlı büyük imalâthânede ordu için gerekli silâhlar yapılırdı. Bir nevi ilkel barut olan naftın imalinde ve naft silahlarında Halep ve Dımaşk'ta mahir ustalar vardı. Bu devirde yapılan naft elbombalarının pek çok örneği zamanımıza kadar ulaşmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Eyyûbîler ordusunda kullanılan silâhların hepsi yerli mamüldü. Kaynaklarda dışarıdan silâh ithal edildiğine ve bu konuda yabancı ustalar çalıştırıldığına dair bir kayda rastlanmaz. Salâhaddîn Şakîf-i Arnûn sahibi Renaud de Sidon'a ordu çarşısından silâh satın alma izni vermişti. 1241 yılında Dımaşk hükümdarı el-Sâlih İsmail Frenklere şehirden silâh satın alma izni verince, şehrin hatîbi İzzeddîn b. Abdüsselâm'ın liderliğinde halk ayaklanarak buna mâni olmuşlardır(118).

3 — Para Sistemi:

Fâtımîler devrinde Mısır'da Kâhire, İskenderiye ve Kûs şehirlerinde birer darphane bulunuyordu. Nûreddîn devrinde Şam'da Dımaşk ve Halep gibi önemli merkezlerde darphaneler vardı. Salâhaddîn Kahire'deki darphaneyi başka yeni bir binaya nakletti. Tarafımızdan görülen 86 sikkeye ve çeşitli para kataloglarından öğrendiğimize göre, Salâhaddîn devrinde Kahire, Fustat, İskenderiye, Dımaşk, Halep, Hama, Harran, Nusaybin ve başka bazı şehirlerde darphane vardı. Ve bahsedilen bu şehirlerde Salâhaddîn adına para bastırılmıştır. Tâbi hü-

(118) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 216-218.

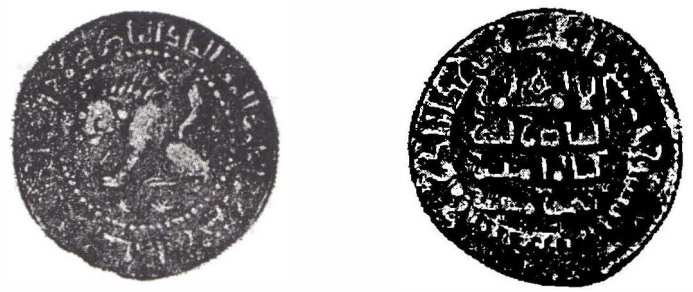
SALÂHADDÎN EYYÛBÎ ADINA BASILAN PARALARDAN BİRKAÇ ÖRNEK

580 Tarihinde İskenderiye'de Salâhaddin Adına Basılan Altın Bir Sikke.

578 Tarihinde Nusaybin'de Salâhaddin Adına Basılan Bakır Bir Sikke.

583 Tarihinde Salâhaddin Adına Basılan Bakır Bir Sikke. (Basım Yeri Belli Değil.)

580 Tarihinde Salâhaddin Adına Halep'te Basılan Gümüş Bir Sikke.

583 Tarihinde Salâhaddin Adına Basılmış Bakır Bir Sikke. (Basım Yeri Belli Değil.)

kümdarlardan Musul, Mardin, Cizre, Amid (Diyarbekir), Sincar ve Erbil sahipleri Salâhaddîn adına para bastırmışlardır. Salâhaddîn devrinde Kûs'ta para bastırıldığına dair bir delile rastlanmaz. Bedreddîn el-Yâmî'ye göre, Yemen'de Salâhaddîn adına ağabeyisi Tûranşah ve nâibleri para bastırmışlardır. İbn el-Mücâvir'in verdiği bilgiye göre, Fâtımîler devrinde Yemen'de Mısır dînarı ayarında dînar basılıyordu. Bir dînar 24 alevî, her alevî 4 dirhem, her dirhem 6 fülûs değerindeydi. Eyyûbîler, Yemen'de idareyi ele alınca yeni dirhemler bastırdılar. Kaynaklarda Tuğtegin'in ve oğlu el-Melik el-Muiz İsmail'in dirhemler bastırdıkları açık olarak söylenir. Bununla beraber, Tuğtegin'in Hicaz'da da para bastırmış olması gerekir. Nitekim, 1186 yılı başlarında Mekke işlerini tanzim eden Tuğtegin bu şehirde Salâhaddîn adına dînar bastırmıştır.

Salâhaddîn önceleri Fâtımî halifesi el-Âdıd ve Nûreddîn adına para bastırmış olmalıdır. Zira, 8 Aralık 1171 tarihinde Mısır'da basılacak paralarda Abbâsî halifesi el-Müstazî ile Nûreddîn'in adlarının yazılması kararlaştırılmıştır. Bu sıralarda Mısır'da basılan paralardan, sadece, Kâhire'de 1173 (568) yılında basılan gümüş bir parada Salâhaddîn'in adına rastlanmaktadır. Diğer paralar, 1175 yılındaki Kurûn-i Hama savaşına kadar, Nûreddîn'in ve oğlu el-Melik el-Sâlih'in adına basılmıştır. Kurûn-ı Hama zaferinden sonra, Sultanlığının resmen tanınması üzerine, Salâhaddîn kendi adına para bastırmaya başlamıştır. Zamanımıza gelen mevcut paralardan anlaşıldığına göre, emîrler ve sultanın nâibleri kendi adlarını parada zikrettirmezlerdi. Tâbî (himaye altındaki) hükümdarlar ise halifenin ve sultanın adından sonra kendi adlarını da paraya bastırırlardı. 1189 yılında Musul sahibi İzzeddin Mes'ud tarafından bastırılan bir bakır sikkede, aynı 1173 yılında Salâhaddîn'in bastırdığı gümüş sikkede olduğu gibi, metbû (uyulan) hükümdarın (Salâhaddîn'in) adına rastlanmamaktadır. el-Cezîre ve Diyarbekir bölgelerinde Salâhaddîn adına basılan paralardan bazısında sol elinde göğsünün hizasında bir küre tutan, sağ elini dizinin üzerine koymuş, başında taç olan taht üzerine oturmuş bir hükümdarın resmi görülmektedir. Bu resmin Salâhaddîn'i mi, yoksa eski bir geleneği mi temsil ettiğini tayin etmek güçtür.

Çeşitli kataloglardan, İstanbul Arkeoloji Müzesi ile Yapı Kredi Bankası kolleksiyonlarında bulunan sikkelerden ve kaynaklardan çıkan umumî neticeye göre, Salâhaddîn devrindeki sikkeler bakır, gümüş ve altın olmak üzere üç çeşide ayrılırlar. Salâhaddîn devrinde muamelâtta ve ticarî hayatta dînarın (altın paranın) birim olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bütün mâlî ve ticarî önemli işlemler dînar üzerinden yapılıyordu. Dirhem ve bakır dirhemler sadece günlük

işlerde kullanılmış olmalıdır. Bütün maaşlar, ithalat-ihracat, fidye işlerinin istisnasız olarak dînar üzerinden yapıldığı kesin olarak görülmektedir. Az miktarda gümüş ihtiva eden bakır dirhemlere «*el-derâhim el-sûd*» denirdi. Dirhemler el-Melik el-Kâmil devrine kadar altıgen veya dörtgen olarak basılmıştır. el-Kâmil'in yaptığı para reformuyla dirhemler yuvarlak olarak basılmaya başlanmıştır.

Salâhaddîn devrinde başlıca «*Mısır dînarı*» ve «*Sûrî dînar*» olmak üzere iki çeşit dînarın kullanıldığını görmekteyiz. Sûrî (resimli) dînar Avrupalılar tarafından kullanılan dînarlar olmalıdır. Onlarla yapılan fidye anlaşmalarında daima bu dînarın bahis konusu edildiği görülmektedir. İmâdeddîn'in bir kaydından Mısır dînarının sûrî dînardan daha değerli olduğu anlaşılıyor. Bir de «*mü'minî dînar*» vardı. İbn Cübeyr'in bir kaydından bir sûrî dînarın iki mü'minî dînara yakın değerde olduğu anlaşılıyor. İhtimal mü'minî dînar, İbn Abdülmü'min'e nispetle, Muvahhidîler dînarına verilen isimdi. Bir de karâtîs (kırtasın çoğulu) denen küçük değerde paralar vardı. Bunlar Goitein'in iddiasının aksine el-derâhim el-sûd (siyah dirhemler)'dan ayrı ve onlardan daha düşük değerdeydi. Salâhaddîn devrinde altın paralar Kahire, Fustat ve İskenderiye'de basılıyordu. Baktığımız sikkeler ve kataloglardan Salâhaddîn devrine ait dînarlardan sadece birinin 1187 (583) yılında Dımaşk'ta basıldığını tespit edebildik. Altın para basımında Kahire darphanesi başta gelmekte, onu İskenderiye darphanesi takip etmektedir. Arkeoloji Müzesi ve Yapı Kredi Bankası kolleksiyonlarından bulunan ve Salâhaddîn adına basılan 16 dînardan 13 tanesi Kahire'de, 2 tanesi İskenderiye'de, 1 tanesi Fustat'ta basılmıştır. Yine aynı kolleksiyonlarda bulunan 38 gümüş dirhemden 13 tanesi Dımaşk'ta, 1 tanesi Halep'te, 1 tanesi Nusaybin'de basılmıştır. Altın, gümüş, bakır paraların basımlarında bölgelere göre farklılıklar görülür. Bu farklılıkların madenlerinin çıkarıldığı yerlerle ilgili olması muhtemeldir. Balog'un Salâhaddîn devrinde para yerine cam jetonlar kullanıldığına dair ileri sürdüğü iddiayı destekler bir delil elimizde yoktur. Bu türlü cam jetonlardan Fâtımîler devrine ait 4 adedi Yapı Kredi Bankası kolleksiyonlarında bulunmaktadır.

Arkeoloji Müzesi ve Yapı Kredi Bankası kolleksiyonlarında bulunan 16 dînar, 38 dirhem, 31 bakır sikkeden altınların (dînarların) ağırlığı 3.40 ilâ 4.80 gr., çapları ise 22 ilâ 19 mm. arasında değişikmektedir. Gümüş sikkelerin (dirhemlerin) ağırlıkları 1.30 ilâ 3 gr., çapları ise 13 ilâ 24 mm. arasındadır. Bakır sikkelerin ağırlıkları da 2.60 ilâ 21 gr., hatta 70 gr., çapları ise 20 ilâ 33 mm. arasında değişmektedir. Görüldüğü üzere, burada aynı cins sikkelerin ağırlıkları ve çapları arasında büyük farklılıklar olduğu ortaya çıkmaktadır. Meselâ, 16 al-

tın sikkeden biri 4.80 gr., ikisi 4.40 gr., ikisi 4.30 gr., beşi 4.25 gr., biri 4.17 gr., biri 4.10 gr., ikisi 4 gr., biri 3.60 gr., biri 3.40 gr. dır. Gümüş sikkeler umumiyetle 2.60 ilâ 3 gr. arasındadır. Bakır sikkeler arasında büyük farklılıklar vardır. Aynı cins paralar arasında görülen bu farklılıklar bazı araştırıcıları Salâhaddîn devrinde sikkelerde belli bir ağırlık gözetilmediği neticesine vardırmıştır. Böyle bir iddiayı destekleyen hiç bir yazılı delil yoktur. Böyle bir neticeye varanlar sadece altın ve gümüş paralar arasındaki ağırlık farklarına dayanmaktadırlar. Üstelik ağırlıklarını verdiğimiz 16 altın sikkeden sadece ikisinin ağırlığı 4 gr.'ın altındadır. Diğerleri 4.25 gramlık standart dînarların ya üzerinde veya ona yakındır. Bu farklılıkların başlıca sebebi paraların zamanla aşınması, ağırlıkları az olan paraların yarım veya çeyrek dînar veya dirhem şeklinde basılması olabilir. Nitekim, daha sonra el-Kâmil devrinde 7 gr.'ın üzerinde çiftli dînarlar basılacaktır.

Kâdı'l-Fâdıl'ın *el-Müteceddidât* adlı eserinden ve kaleme aldığı mektuplardan anlaşıldığına göre Salâhaddîn devrinde Mısır'da iki defa altın ve gümüş darlığı meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi 1171 (567) yılında Fâtımî Hilâfeti'ne son verildiği sırada olmuştur. Bunun sebeplerinden biri ülkedeki siyasî durumda meydana gelen değişiklik olabilir. Kâdı'l-Fâdıl bu konuda «Altın ve gümüş Mısır'dan çıktılar, geri dönmediler. Yok oldular, bulunmadılar. Halk bu konuda umumî sıkıntıdan bahseder oldular. İş o dereceye vardı ki, bir kişinin elindeki sarı dînardan bahsedilince kıskanç kocanın yanında karısından bahsedilmiş, eline dînar geçen Cennet'le müjdelenmiş gibi oluyordu» der. Bu darlığın sebeplerine Salâhaddîn ve etrafındakilerin müsrifçe harcamaları, Nûreddîn'in Mısır'dan altın talebinde bulunması, Ehrenkreutz ve Rabi'a göre Mısır'da altın üretiminin durmuş olması da ilâve edilebilir. Fakat, yukarıda İbn Memmâtî'den nakledilen metinden Mısır'da altın üretiminin devam ettiği anlaşılıyor. Salâhaddîn devrinde ikinci altın ve gümüş krizi III. Haçlı Seferi sırasında olmuştur. Bunda devamlı topyekûn harpler, bu sebeple ticaretin ve üretimin azalması rol oynamıştır. 1190 yılında Kâdı'l-Fâdıl'ın yazdığı bir mektuptan anlaşıldığına göre, ülkede kazanç ve ticaret çok düşmüştü. Tedavüldeki dirhemler de dînarlar gibi ülke dışına çıkmıştı. Rabî 1187 yılında Sur muhasarası sırasında bir para krizi başgösterdiğini söyler. Halbuki, bu sene ülkenin en bolluk olduğu yıllardandır. Ticaret, ganimet yollarıyla ülkeye bol miktarda altın ve gümüş girmişti. Sultan buna dayanarak yeni bir para reformu yapmıştı. Yalnız, şurası bir hakikattir ki, Salâhaddîn özel hazinesinde para tutmayan, geleni harcayan bir kişiydi. Kudüs'ün fethi sırasında elde edilen 300.000'e yakın dînarı, daha şehirden ayrılmadan, âlimlere, sûfîlere, askerlere ve halka dağıt-

mıştı. Sur şehrinin muhasarasının uzaması üzerine hazinesindeki mevcut para tükendi. Emîrlerinden para istediyse de onlar bu konuda fedakârlıkta bulunmadılar. Yoksa, ülke çapında bir para krizi asla yoktu. Salâhaddîn 1171 ve 1176 yıllarında da para reformları yapmış, bunlar ülkede ticaretin düzene girmesine yardım etmişlerdi. 1176 yılından beri kendi adına dînar ve dirhem basılıyordu. Onun adına basılan bu dirhemlere «Nâsırî dirhemleri» deniyordu. 1183 yılında Halep'in zaptı üzerine şehirde hemen Nâsırî dirhemleri basılmaya başlanmıştı. 1187 yılındaki reformda halkın zarara uğramasına sebep olan ihtilâflı paraları tedavülden kaldırarak, dînarların Mısır altınından, dirhemlerin halis gümüşten basılmasını emretti. Taşıyanlara ağır gelen ve % 28 gümüş ihtiva eden siyah dirhemleri tedavülden kaldırdı. Onların yerine Nâsırî dirhemlerinin kullanılmasını emretti. Nâsırî dirhemlerinin 26,2/3 tanesi bir Mısır dînarına eşitti. Bu para reformundan halk memnun kaldı. Nâsırî dirhemleri 1264 yılına kadar zaman zaman basılıp tedavülde kalmaya devam etti(119).

(119) **Aynı eser,** 218-223.

IV — İMAR FAALİYETLERİ

Nûreddîn devrinde Şam'da, Yukarı Mezopotamya'da, Mısır'da hummalı bir imar faaliyeti başlamıştır. Bir çok yeni kale, kervansaray, medrese, cami, hastane, kayseriyye inşa edilmiş, eski eserler restore edilerek yeniden faal hale getirilmiştir. Bu imar faaliyeti Salâhaddîn devrinde daha da hızlanarak devam etmiştir. Nûreddîn ve Salâhaddîn ile bölgede ahşap ve tuğla mimarî, önemli yapılarda yerini daha dayanıklı olan taş mimarîye bırakmıştır. Bu sebeple, bu devirde yapılan pek çok mimarî eser zamanımıza kadar varlığını sürdürebilmiştir. Salâhaddîn ile Mısır'da tuğla mimarisi yerini taş mîmariye bırakmıştır. Kalelerde şimdiye kadar bazen kullanılan manialı giriş çok kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanında ok delikleri genişlemiş, burçlar çoğalmış, okçuya mümkün olduğu kadar geniş atış açısı bırakılmıştır. Nûreddîn ile başlayan Şam'daki hummalı medrese inşaatı Salâhaddîn ile Mısır'a ve Yemen'e girmiştir. Mısır'da yapılan ilk medreseler iki eyvanlıydı. Belki de bu özellik Şam'dan gelmişti. Daha önce var olan ve bir nevi alçı olan şituk inşaatta kullanılmaya devam etti. Fâtımîler devrindeki sadelik yerini Şam'dan gelen dantel gibi işlemeciliğe bıraktı. Pencereler camla doldurulup üzerlerine siyah motifler işlendi. Daha sonra normal camlar yerlerini yeşil ve sarı camlara bıraktı. Bu devirde duvarların yukarısındaki tromplara yenileri eklendi. Böylece kubbeye doğru daha tedrici bir geçiş sağlandı. Şimdiye kadar tatbik edilmeyen mermer kaplama mihrabın aşağı kısımlarında kullanılmaya başlandı. Bundan başka, el-Aksâ Camii'nde olduğu gibi, mozayikler ve mermer kaplamalar câminin diğer kısımlarında da ustaca kullanıldı. Eyyûbîler devrindeki sanat eserleri arasında en çok dikkati çekenler, Kahire'deki İmam Şâfiî Türbesi ile Halep Kalesi'nin girişindeki büyük salon olup bunlarda ağaç işlemeciliği sanatı en usta bir şekilde kullanılmıştır.

Bazı sanat tarihçileri Salâhaddîn devrindeki mimarîde Haçlı etkisini abartırlar. Bunun için el-Melik el-Nâsır Medresesi'nin girişindeki Akkâ kiliselerinin birinden alınmış olan bir sundurma ile Kahire surları ve kalesinin inşaatında Frenk esirlerinin çalıştırılmasını örnek gösterirler. Halbuki, karşılıklı etkileşim tabiîdir. Müslümanlar Frenk esirlerini kale inşaatlarında kullandıkları gibi Frenkler de Müslüman

esirleri kale ve sur inşaatında kullanmışlardır. Bu devir mimarisinin en büyük özelliği kornişlerde bulunan prizma şeklindeki mukarnaslar ile dinî ve sivil binaların kapı sundurmalarıdır. Bu sundurmalar tepeye doğru gelişirler. Kapı, dış yüzünü koruyan, kalın ve arabesk dekor taşıyan bir kemerle taçlandırılmıştır. Atkı taşının üstünde, taşları dikkatle kesilmiş, basık ve yük taşımayan bir kemer daha bulunur... Ucu delikli bir şekilde açılan ve içe doğru kıvrılan palmiye yaprağı iki dilimli, çiçekler ise üç dilimlidir. Damarla ve derinlik oyunuyla zenginleştirilmiş bu bitki elemanları, kıvrık dal sarmalarına veya simetrik eğri şeritlerine uydurulmuştur. Küçük çıkmalar geometrik şekillerle sınırlandırılmış küçük çerçeveleri sararlar. Fâtımîler devrinde ortaya çıkan bu sonuncu eleman dikkate değer bir gelişme göstermiş, çeşitli maddelerle işlenmiştir. İslâm dünyasının diğer bir bölgesinde asla görülmeyecek şekilde figür motifleri repertuvarı zenginleşmiştir. Hat sanatı burada da dekorun çizgisel elemanlarını oluşturur. Kûfî hat az fakat belki de İran'dan alınan köşeli kûfî çok kullanılmıştır(120). Eyyûbîlerin Kahire'deki türbeleri, Fâtımîlerin sonlarına doğru Kahire civarında inşa edilen kubbeli türbelere benzerler. Tuğladan olan kubbe, taştan inşa edilen ve aşağı kısmı kare olan tambura birbiri üzerine konmuş petekli tromplarla bağlanır. Ayrıca, mukarnaslar çok kullanılır. Açılışlar kıvrık kemerli ve düzdür. Yani kavsî iki eğriden meydana gelir(121). Daha yukarıda bu devirdeki el sanatlarından ve ağaç işlemeciliğinden biraz bahsedildi, İbn Cübeyr'in bu konudaki sözlerine temas edildi. Dımaşk'taki Ümeyye Camii'nden başka Halep ve Harran'daki camiler, Musul'daki Nûreddîn ve Kaymaz camileri de sanat bakımından değerli eserlerdi. H. Saladin'e göre, bu devirdeki Şam sanatı bir taraftan Mısır'a, diğer taraftan Anadolu'ya büyük etki yapmıştır(122). Abdüllâtif el-Bağdâdî ise Mısır'da gördüğü inşaat ve mimari teknik, sivil mimari hakkında enteresan bilgiler verir. Şüphesiz ahşap ve kerpiç mimari yanında dayanıklı taş ve tuğla da inşaatlarda kullanılıyordu. Kaleler, surlar, camiler, kervansaraylar, köprüler, medreseler, hastaneler, kaysâriyyeler, hamamlar gibi önemli kamu yapıları genellikle taşla inşa edilirdi. Bu devirde yapılan medreselerden, hânikâhlardan, kütüphanelerden eğitim ve öğretim kurumları bahsinde, hastanelerden, düşkünler evlerinden sosyal yardımlaşma kurumları bahsinde söz edilecektir. İmar faaliyetlerine giren diğer inşaat eserleri ise şunlardır:

(120) Marçais, **L'art Musulman**, Paris, 1962, s. 121-122.
(121) Marçais, **Aynı eser**, 111-112.
(122) H. Saladin, **Manuel d'art Musulman**, Paris, 1907, s. 113-116.

1 — Kaleler:

Şam ve el-Cezîre bölgeleri önce Bizansla, sonra Haçlılarla bir mücadele sahası olmuş, her iki taraf, sınırları boyunca karşı tarafa karşı bir kaleler zinciri meydana getirmişdi. Nûreddîn Halep, Hama, Dımaşk, Hıms, Hârim, Azâz, Bârin, Menbic, Şeyzer, Bâlebek, Banyas kalelerini ve sınırları takviye etmiş, düşmanın baskınından zamanında haberdar olabilmek için Frenk hududuna gözetleme kuleleri yaptırmıştır(123). el-Cezîre bölgesinde başta Musul, Âmid (Diyarbekir), Mardin, Harran, Urfa, Nusaybin olmak üzere irili ufaklı bir çok İslâm kalesi vardı. Çok müstahkem olan Halep, Âmid (Diyarbekir) kalelerini Bizanslılar ve Frenkler hiç bir zaman alamamışlardı. Hatta, Mardin kalesini Moğollar dahi alamamıştır.

Mısır'da ise durum başkaydı. Fâtımîler devrinde Mısır'da, nispeten müstahkem İskenderiye ve Dimyat surlarıyla, kerpiç veya tuğladan yapılmış Bilbis, Kahire-Fustat surları vardı. Kale ise hiç mevcut değildi. Salâhaddîn Mısır veziri olunca, önce 1170 yılındaki Frenk-Bizans kuvvetlerinin muhasarası dolayısıyla, Dimyat surlarını takviye etti. 1181 yılında Mısır'dayken bu şehri ziyaret ederek alınan müdafaa tedbirlerini gözden geçirdi. Surun yıkılan kısımlarının tamirini emretti. Nil nehrinin ağzındaki iki burca yeni muharipler yerleştirildi. İki burcun arasında nehri kapayan zincir kuvvetlendirildi. Bu zincirin müdafaası için ayrıca gemiler tahsis edildi. 4630 zirâ (1 zirâ 70 santim civarında) uzunluğundaki şehrin surlarının tamiriyle, diğer tedbirler için 1.000.000 dinar(?) harcandı. 1192 yılı başlarında, Frenklerin Mısır üzerine yürümeleri ihtimali belirince, Salâhaddîn iki burc arasına bir de köprü yaptırıp, surun etrafına hendekler kazdırdı(124).

Salâhaddîn'in Mısır'da ele aldığı ikinci sur İskenderiye surlarıdır. Eyle'nin fethinden döndükten sonra, 1171 yılı Nisan ayı sonlarında İskenderiye'ye gidip oradaki müdafaa tedbirlerini gözden geçirdiği sırada şehrin surunun yeniden inşasını emretmişti. 1177 ve 1181 yıllarında Dimyat'ı ziyaretinden sonra, bu şehre de uğrayıp şehrin valisi Fahreddîn Karaca'nın aldığı müdafaa tedbirlerini gözden geçirmiştir. Makrizî'nin ifadesine göre, Karaca düşman gemilerinin yanaşmalarına mâni olmak için, İskenderiye Kütüphanesi'nin kalan sütunlarını yıktırıp deniz kıyısına attırmıştır. Bunlardan başka 1171 yılında Eyle'yi zaptettiği sırada ve 1181-1182 yıllarında bu şehrin önündeki adada bulunan kaleyi tamir ve tahkim ettirmiş, 1181 yılında Sadr'daki

(123) **el-Bâhir**, 170-171; **Sena'l-Bark**, I, 56, 147.
(124) **el-Sülûk**, I, 72, 74, 75; **el-Hıtat**, I, 111.

küçük kale ile Frenklere giden şap yolu üzerinde Süveyş'te yapılan burca askerler yerleştirmiştir(125).

Hiç şüphesiz Salâhaddîn'in giriştiği en büyük askeri inşaat Kahire-Fustat'ı çevreleyen büyük surla, Kahire'deki Kalet el-Cebel'in inşasıdır. Esedüddîn'in ve Frenklerin Mısır'a göz dikmeleri üzerine, 1168 yılında Şâver Fustat'ın etrafını yeni bir surla çevirtmeye başlamıştı. 1169 yılı başlarındaki Amaury'nin Mısır seferi üzerine, Şâver Fustat'ı yaktırmış, bu sur yarım kalmıştı. İbn Ebî Tayy ve Makrizî'nin ifadelerine göre, Salâhaddîn Kahire-Fustat surunun inşaatına 1171 yılında başlamış, 1174 yılında inşaatın yürütülmesiyle Bahâeddîn Karakuş'u görevlendirmiştir. İmâdeddîn ile yine Makrizî *el-Sülûk* adlı eserinde inşaatın başlangıç tarihini 1176 yılı olarak verirler.

İmâdeddîn'in anlattığına göre, bu inşaata girişildiği sırada Kahire ile Fustat'ın etrafı birer zayıf surla çevriliydi. Bu iki bitişik şehrin surlarını tamir etmeye karar verince Sultan düşündü, taşındı. «Her birini müstakil birer surla çevirirsem, her birini müdafaa edecek ayrı ayrı orduya ihtiyaç olur. En iyisi Nil nehrine kadar dayanan yarım daire şeklindeki bir surla iki şehrin etrafını çevireyim» dedi. Surun ortasında Mukattam Dağı üzerinde Kalet el-Cebel'in inşasını emretti. Yapılan plâna göre iki şehrin etrafını çevreleyecek surun uzunluğu 29,302 hâşimî zirâı olacaktı. Kalet el-Cebel'de sultanın ve maiyettinin oturacağı saraylar ve diğer lüzumlu binalar inşa edilecekti. Sultan inşaat için gerekli tahsisatlarda bulunduktan ve Dîvan el-Sur'u kurduktan sonra inşaatın yürütülmesiyle Bahâeddîn Karakuş'u görevlendirdi. Surun içinde kalacak kısmı Cize'ye bağlayacak Nil üzerinde köprüler inşa edilmesini emretti. Bu inşaata hemen başlandı. 1178 yılı ortalarında Kâhire'de bulunan Kâdı'l-Fâdıl tarafından Şam'da bulunan Sultan'a gönderilen bir mektupta inşaat için Karakuş'un gösterdiği gayretlerden bahsedilir. Salâhaddîn 1181 yılında Kahire'de bulunduğu sırada surun inşaatıyla meşgul olmuş, gerekli yeni âlet ve malzemeyi temin ederek Karakuş'a inşaata hızla devam etmesini emretmiştir.

Kalet el-Cebel ve içindeki evlerin inşaatı da aynı hızla devam etmekteydi. Karakuş kalenin içinde kalan Sa'düddevle Mescidi'ni ve diğer binaları istimlâk etti. Mukattam dağı üzerindeki bir kayayı geniş şekilde oydurarak büyük bir su kuyusu açtırdı. Bu kuyuya kayada yontulan bir merdivenle inilirdi. Makrizî bu kuyunun devrin harikalarından biri olduğunu, derinliğinin ortasında dönen öküzlerin dolapla aşağıdaki suyu orta kısma, yukarıda dönen öküzlerin ise suyu orta kısımdan yukarıya çıkardıklarını söyler. Karakuş tarafından Nil üze-

(125) **Sena'l-Bark**, I, 109, 241-242, yaprak 204a; **el-Hıtat**, I, 159; **el-Sülûk**, I, 72.

rine inşa ettirilen köprüler de devrin harikalarındandı. 1183 yılı başlarında Kahire'de bulunan İbn Cübeyr sur ile kalenin inşaatını görmüştür. Onun anlattığına göre, surun etrafındaki hendek kayaların oyulması suretiyle kazılıyordu. Harika inşaatlardan biriydi. Bu inşaatta çalışan taş ve mermer yontan işçiler Frenk ve Rum esirlerdendi. Nitekim, Frenkler de kale inşaatlarında Müslüman esirleri çalıştırırlardı. Kale inşaatlarına çok ehemmiyet veren Takiyyüddîn 1183-1185 yıllarında Mısır'da nâib bulunduğu sırada sur ve kalenin çeşitli kısımlarının yapımını halka taksim ederek inşaatın ilerlemesine yardım etmiştir. 1187 yılı sonlarına doğru bu dev inşaatın tamamlanmasına yaklaşılmıştı. III. Haçlı Seferine dair Batı'dan haberler alan Sultan zikredilen senenin sonlarında Karakuş'u Akkâ'nın tahkimiyle görevlendirdi. Karakuş Kahire surlarının ve Kalet el-Cebel'in inşaatını yarıda keserek, buradaki inşaat malzemeleri, mühendisler, mimarlar, çok miktarda altın, gümüş, esir, araba ve öküzle Akkâ'ya gitti. Oranın tahkimiyle uğraştı. Yalnız, Makrizî'nin bir kaydına göre, 1192 yılında Kahire surlarının hendeklerinden bir bölümün daha kazılmasına başlanmıştır. Salâhaddîn'in ölümünden sonraki iç karışıklıklar dolayısıyla inşaatın kalan kısımları tamamlanamamış, ancak 1207 yılında el-Melik el-Âdil'in saltanatı zamanında oğlu el-Kâmil tarafından sur ve kalenin inşaatı tamamlanarak devlet daireleri Kalet el-Cebel'e taşınmıştır. Yapılan bütün masraflara ve çekilen zahmetlere rağmen Kahire surlarının ve Kalet el-Cebel'in bir yararı olmadı. Ne Eyyûbîler, ne de Memlûklar devrinde Kahire bir düşman tarafından kuşatılmadı. Yavuz Sultan Selim Kahire'yi zaptettiği sırada ise topların gelişmiş olması dolayısıyla surların ve kalelerin savaşlardaki etkisi azalmıştı (126).

Salâhaddîn tarafından girişilen kale inşaatlarının en mühimlerinden biri de 1188 yılında Akkâ surlarının tahkimi oldu. Biraz önce kaydedildiği gibi, bu tahkimatla Bahâeddîn Karakuş görevlendirilmişti. 1187 yılı sonlarında Karakuş'un bu işle görevlendirilmesinden sonra, Sultan fırsat buldukça bu şehri ve Askalan'ı ziyaret ederek alınan müdafaa tedbirlerini gözden geçirdi. Sultan sanki Haçlıların ilk hedefini biliyordu. 1189 yılı Ağustos ayında Haçlılar Akkâ'yı muhasara ettiği sırada şehir müdafaaya hazır duruma getirilmişti (127).

Salâhaddîn'in son büyük askerî tahkimatı ise 1191-1192 yıllarında Kudüs surlarının ve kalesinin yeniden inşasıdır. Başta Sultan, emîrler, âlimler, askerler ve halk olmak üzere gücü yeten herkes bu

(126) **Sena'l-Bark**, I, 236, 239-240, 296-297; **el-Hıtat**, I, 279-380, II, 202, 203-205, **el-Sülûk**, I, 63, 90-91, 111, 169; İbn Cübeyr, 51, 307; Creswell, II, 1-40.
(127) **el-Feth el-Kussî**, 208-209; **el-Ravzateyn**, II, 125, 137-138; **el-Sülûk**, I, 99.

tahkimata katılmıştır. Musul Atabeyi İzzeddin Mes'ûd da mâhir taşçılar ve kireç ustaları göndererek bu çalışmaya yardım etmiştir. İmâddeddîn bu tahkimat ve bunun kısa zamanda tamamlanması için Sultan ile etrafındaki kişilerin çabaları hakkında geniş bilgi verir. Bu tahkimata 2.000 Frenk esiri de katılmıştır. Bunlardan başka, Sultan 1192 yılı güzünde Kudüs'ten Dımaşk'a dönerken hudut kalelerini teftiş etmiş, Beysan kalesinin yeniden inşasını, Safed ile Tibnin kalelerinin tamirini emretmiştir(128).

Salâhaddîn devrinde kale ve sur inşaatına ehemmiyet veren devlet adamlarından biri de yeğeni Takiyyüddîn Ömer idi. Takiyyûddîn çok miktarda para harcayıp Hama surlarını ve kalesini iyice tahkim etmişti. Şehirde muhteşem bir hükümet sarayı yaptırmıştı. Lâzikiye'yi Sultan ona verince, bu şehrin surlarını ve kalesini de iyice tahkim etmiştir. İbn el-Esîr bu münasebetle «Takiyyüddîn burasını imar edip kalesini tahkim etti. Eskiden burasını görenler şimdi tanıyamazlar... Hama kalesinde de yaptığı gibi, Takiyyüddîn kalelerin tahkimi ve bu konuda sarfettiği para bakımından büyük himmet sahibiydi...» der. el-Melik el-Âdil ile el-Melik el-Zâhir Halep sahibiyken şehrin surlarına ve kalesine bazı ilâveler yapmışlardır. 1187 yılında Dımaşk kalesi Safiyüddîn b. el-Kâbız tarafından onarılmış ve bazı kısımları genişletilmiştir. Bunlardan başka pek çok emîr ellerindeki kaleleri yenilemişler veya tamir etmişlerdir. Yalnız, III. Haçlı Seferi sırasında müdafaa zorlukları ve kuvvetleri belli merkezlerde toplamak maksadıyla Filistin sahillerindeki bazı kaleler yıktırılmıştır. Meselâ, 1190 yılında Sayda ve Cübeyl kaleleri yıkılarak buralardaki kuvvetler Beyrut'a yerleştirilmiştir. Akkâ'nın güneyindeki Taberiyye, Kaysâriyye, Arsuf, Yafa kaleleri yıkılarak buralardaki kuvvetler Askalan'a nakledilmiştir. Sultan bu sırada Askalan'ı da yıktırmak istemişse de, Kâdı'l-Fâdıl böyle bir hareketin düşmanın maneviyatını artıracağını söyleyerek Sultan'ı bundan vazgeçirmiştir. Fakat, 1191 yılında Haçlıların Kudüs üzerine yürümek istemeleri üzerine, Sultan kuvvetlerini bölmemek için Askalan, Remle ve Natrûn kalelerini de yıktırmıştır.

Bu devirde Yemen'de çeşitli kalelerin ve sarayların yapıldığı görülmektedir. Tuğtegîn tarafından Yemen'de yaptırılan saraylar arasında Sanâ'daki Dâr el-Sultan, Mansûra'daki saray ve bazı eski sarayların yeniletilmesi burada zikredilebilir(129).

(128) **el-Feth el-Kussî**, 565, 579, 581-582, 613-614.
(129) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 231-232.

2 — Köprüler:

Mısır'da Nil nehri ile buna bağlı kanalların bulunması köprüleri gerektiriyordu. Bu köprüler iki kısma ayrılıyordu: Sultanî köprüler, beledî (mahallî) köprüler. Sultanî (devlete ait) köprüler doğrudan sultana bağlıydı. Onun tarafından yaptırılır ve tamir ettirilirdi. Nil'in batısındaki ve doğusundaki âmilliklerden bu köprüler için vergi alınırdı. Bu para ile köprülerin tamiri ve bakımı yapılır, gerektiğinde yenileri inşa edilirdi. Artan para sultanın hazinesine götürülürdü. Beledî (mahallî) köprülerin bakımı ve inşaatı iktâ sahipleri ile halka aitti. Biraz yukarıda Salâhaddîn'in Kahire-Fustat şehrinin etrafını surla çevirtirken, bu iki şehri Cîze'ye bağlamak maksadıyla, Nil üzerine büyük köprüler inşa ettirdiğine temas etmiştik. Bazıları zamanımıza kadar gelen Nil üzerindeki bu büyük köprüler o zamanın müelliflerinin hayretini celbetmişti. Kırktan fazla sayıya ulaşan bu köprülerin inşaatıyla Karakuş görevlendirilmiş, o da Cîze'deki küçük piramitleri yıktırarak inşaatta onların taşlarından faydalanmıştır.

Bu devirde Mısır'da yapılan önemli köprülerden biri de Salâhaddîn'in akrabalarından İzzeddîn Müsek b. Cekkû (ölm. 585/1189) tarafından Kahire yakınındaki Büyük Kanal üzerinde yaptırılan köprüydü. Yine bu devrin meşhur emîrlerinden Sârimüddîn Kaymaz el-Necmî Filistin'deki Ğavr'da vali bulunduğu sırada Şeria nehri üzerinde Hısfîn ile Nevâ arasında mühim bir köprü kurdurmuştur. Ülkenin diğer bölgelerindeki köprülerin inşa, tamir ve bakımlarıyla ilgili bilgilere sahip değiliz. Şüphesiz bunlar da Mısır'daki köprülerin durumuna benzer bir vaziyetteydiler(130).

3 — Kanallar, Havuzlar, Bendler:

Eyyûbîler devrinde Mısır'da pek çok kanal, havuz ve bend vardı. Bu kanallar ve bendler vasıtasıyla Nil nehrinin suları uzak yerlere kadar götürülürdü. Nil'in taşmasından ve sulama işlerinden bunlar vasıtasıyla yararlanılırdı. Havuzlara su doldurulur, halkın çoğu içme ve temizlik işlerinde kanallardan ve havuzlardan faydalanırdı. Bu kanallar arasında en önemlisi İskenderiye Kanalı (Halici) idi. Bu kanal vasıtasıyla gemiler Nil nehrinden İskenderiye'ye ulaşırdı. Bu kanalın suları şehrin kanalizasyonunu da temizlerdi. Salâhaddîn 1181 yılında İskenderiye Kanalı'nı ıslah ettirmişti. Nil nehrinin suları taşma zamanında büyük havuzlara doldurulur, halk sene içinde bu suları kullanırdı. 1171 yılında Salâhaddîn'in babası Eyyûb, Bâb el-Nasr dışındaki mescidi inşa ettirirken yanına bir de havuz yaptırmıştır. 1184 yılın-

(130) **Kavânîn el-Devâvîn**, III, Ahmed nüshası, yaprak, 46b-47a, 84a-b; **el-İfâde ve'l-İtibâr**, 50; **el-Hıtat**, II, 147, 151; **Mir'at el-Zaman**, VIII, 474.

da Kırâfa'daki Büyük Havuz'da çatlaklar ve gedikler açılınca, burasını *el-Minhâc*'ın yazarı Kâdî Ebü'l-Hasan el-Mahzûmî tamir ettirmiştir. Mısır donanması kumandanı Hâcib Hüsâmeddîn Lü'lü de bu devirde bazı havuzları tamir ettirmiş ve yeni havuzlar yaptırmıştır(131).

4 — Hanlar ve Kaysâriyyeler:

Bunlara yukarıda ticaretle ilgili kısımda temas edilmişti. Bunlar şehirlerde ve şehirlerarası kervan yolları üzerinde ticaret kervanlarının konaklaması ve ticaret yapılması için inşa edilmiş yapılardı. Bilhassa şehir dışında olanları küçük bir kale gibi müstahkem inşa edilirdi. Nûreddîn ülkede ticarî emniyeti sağlamak için şehirlerde ve şehirlerarası yollarda hanlar, kervansaraylar inşa ettirmişti. Salâhaddîn devrinde bunlara yenileri ilâve edildi. Hıms ile Bâlebek yolu üzerindeki üç handan birini Salâhaddîn yaptırdı. Aynı devirde Hâcib Hüsâmeddîn Ali, Nusaybin ile Harran arasında, transit yolu üzerinde bir han inşa ettirdi. Bu devirde inşa edilen hanların en muhteşemi, Bahâeddîn Karakuş tarafından Kâhire'de Bâb el-Fütûh dışında inşa ettirilen Hân el-Sebîl idi. Çok mükemmel olan bu handa yolcular ücretsiz yatıp kalkarlardı.

Kaysâriyyeler, dikdörtgen veya kare şeklinde yapılan, ortasında açık bir avlu, bu avlunun etrafında revakların teşkil ettiği dükkânlardan meydana gelen yapılardı. Çok sağlam kapılarla korunan bu yerde muhafızlar da bulunurdu. Elisseeff bunları Eski Yunan'daki agoraya bitişik «kral çarşısı» ve Romalılar'daki «basilique civili» ile mukayese eder. Kaysâriyyeler aynı zamanda borsa vazifesini de görürlerdi. Bunlardan Musul-Dımaşk transit yolu üzerindekilere İbn Cübeyr değinir. Fâtımîler devrinde Mısır'da kaysâriyyeler mevcuttu. Salâhaddîn devrinde bunlara yenileri ilâve edildi. Salâhaddîn Kahire'de Kaysâriyyet el-Şürb'ü, Kâdı'l-Fâdıl Kaysâriyyet el-Fâdıl'ı, Kâdı'l-Murtazâ b. Kureyş Kaysâriyyet-i İbn Kureyş'i inşa ettirdiler. Bu devirde yapılan kaysâriyyelerin en muhteşemi Salâhaddîn'in Memlûklarından Fahreddîn Çihârkes (Çerkes) tarafından Kahire'de inşa ettirilen Büyük Kaysâriyye'dir. İbn Hallikân ülkeler arası ticaret yapan tüccarların «Bunun bir eşini görmedik» dediklerini yazar(132).

5 — Hamamlar:

Bu devirdeki en yaygın medenî müesseselerden biri de hamamlardı. Hamamlar, çok eski medenî müesseselerden biri olmakla beraber islâm medeniyetinin yaygın hale getirdiği kurumlardandır. Salâhaddîn

(131) İbn Cübeyr, 40-41; **Kavânîn el-Devâvîn**, aynı nüsha, yaprak 40a-46a; **el-Hıtat**, I, 71, II, 185, 460-466; **el-Sülûk**, I, 76; **Vefeyât el-A'yân**, I, 237.

(132) İbn Cübeyr, 150; **el-Hıtat**, II, 46, 87-89, 93; **Nûr ed-Dîn**, 858.

devri müelliflerinden Es'ad el-Cevvânî'nin ifadesine göre, Fâtımîler devrinde bir ara Fustat'ta 1170 hamam vardı. Bağdat'ta ise Halife el-Nâsır b. el-Mustansır zamanında 2.000 civarında hamam bulunuyordu. İbn Abdüzzâhir'e göre, 1281 yılında Kahire'de 80 civarında hamam vardı. 1184 yılında Dımaşk'ta bulunan İbn Cübeyr şehirde 100'e yakın hamam bulunduğunu söyler. Aynı sırada Harran'da 14, Meyyâfârikin'-de 12 hamam vardı. Memlûklar devrinin başlarında eserini yazan, fakat daha çok Eyyûbîler devrine ait bilgiler veren İzzeddîn b. Şeddâd, banliyöleri hariç, Dımaşk'ta 117, Halep'te 200'den fazla hamamın varlığından bahsetmektedir. Hiç şüphesiz ülkenin diğer büyük şehirlerinde de çok miktarda hamam vardı. Kaynaklar bunlardan sadece «pek çok hamamı vardır» şeklinde bahsederler. İbn Cübeyr Musul'dan ve Mısır'da orta derecede bir şehir olan Münyet-i İbn Hasîb'den söz ederken, «Bu şehirde pek çok çarşı, hamam ve şehrin gereği olan diğer medenî kurumlar vardır» demekle yetinir. İskenderiye'deki müsafirhanelerin hamamlarından aşağıda bahsedilecektir. Makrizî, Kahire ve Fustat'taki hamamların önemllierinden bahseder. Bunların arasında Salâhaddîn devrinde inşa edilenleri ayırdetmek güçtür. Sadece, Hammam el-Lü'lü ile Hammam el-Sûfîyye'nin bu devirde inşa edildikleri kesin olarak bilinmektedir. Dımaşk ve Halep'teki hamamlar için de aynı durum bahis konusudur. Hatta, çoğunun inşa edeni ve inşa tarihi belli değildir. Sadece, Dımaşk'taki Sitt el-Şâm, Sa'deddîn, Kâdı'l-Fâdıl, Kâdî Muhyîddîn hamamlarının bu devirde inşa edildiklerini söyleyebiliriz(133).

6 — Camiler ve Mescitler:

Bu devirde Mısır ve Şam şehirlerinde pek çok cami ve mescit vardı. İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre, İskenderiye'de 8.000 ilâ 12.000(?) arasında cami ve mescit bulunuyordu. Bunların imamları ayda 5 ilâ 10 dînar (altın) arasında maaş alıyorlardı. Fustat ve Kahire'de ne kadar cami ve mescit bulunduğu hakkında bir rakama rastlayamadık, Bununla beraber en az İskenderiye'dekiler kadar olduğu tahmin olunabilir. Bu camilerin meşhurlarından Makrizî bahsetmektedir. İzzeddîn b. Şeddâd Dımaşk ve Halep'teki camilerin ve mescitlerin listelerini verir. Bu listelere göre, Dımaşk'ta 660, Halep'te 700 civarında cami ve mescit bulunuyordu. Bunların bir kısmı Türkler tarafından inşa ettirilmişlerdi. Yine aynı yazarın eserinden bu devirde Şam ve el-Cezîre'-de epeyce kilise, manastır ve havra olduğu anlaşılmaktadır(134).

(133) İbn Cübeyr, 57, 236, 288; **el-A'lâk el-Hatîre,** yap. 92b-95b, (Dımaşk kısmı). 291-302; **el-Hıtat,** II, 79-86; **Nûr ed-Dîn,** 850-853.

(134) **el-A'lâk el-Hatîre,** (Dımaşk), 76-166, 269-286, (Halep) yap. 33a-36a, 51a-62a; **el-Hıtat,** II, 273-331, 408-413, 445-452; **Nûr ed-Dîn,** 775-779.

Musul bu konuda Halep ve Dımaşk'tan aşağı değildi. Nûreddîn 1170 yılı sonlarında Musul idaresini tanzim ederken, şehrin ortasındaki boş bir arsada bir cami ve medrese inşa edilmesini emretmiş, bu inşaatın yürütülmesiyle zamanın ünlü mutasavvıflarından Ömer el-Mellâ'yı görevlendirmişti. İbn el-Esîr, bu camiin son derece sağlam ve sanatkârâne bir eser olduğunu söyler. Musul nâibi Mücâhidüddîn Kaymaz diğer bayındırlık eserleri yanında camiler de yaptırmıştı. Bunların en önemlisi 1176 yılında Musul'da Dicle nehri kıyısında inşasına başladığı külliyenin camisiydi. İbn Cübeyr, bu camiin çok muhteşem, mimarî üslûbunun ve tezyinatının anlatılamayacak derecede mükemmel olduğunu söyler. Dımaşk'taki Ümeyye Camii ile Halep'teki büyük caminin tezyinatını ve ağaç işlemelerini öve öve bitiremez. Gerek Nûreddîn gerekse Kaymaz camileri bu gün dahi Musul'un en değerli mimarî eserlerindendir.

Şüphesiz Eyyûbîler Şam'dayken bazı camiler inşa ettirmişlerdi. Mısır'da onlar tarafından ilk yaptırılan cami Necmeddîn Eyyûb tarafından Kahire'de Bâb el-Nasr dışında yaptırılan mescit olmalıdır. Salâhaddîn ise 1173 yılında Mısır'daki Amr Camii'ni tamir ettirmeye başlamış, bu caminin cephesini, mihrabını, minaresini tamir ettirip bazı ilâveler yapmıştır. Bundan başka, camininin mihrabını mermerle kaplatmış, saatini tamir ettirmiştir. Sultan 1179 yılında Ümeyye Camii'nin kubbelerinden ikisini yeniletmiş, aynı sene Ağustos ayında Kellâse'nin tamirini emretmiştir. 1189 yılında Kadı Muhyîddîn b. el-Zekî'nin mütevelliliğinde Ümeyye Câmii'nin büyük kubbesi (Kubbet el-Nesr'i), bunun kasnağı ve dayandığı kemerlerin tamirine girişilmiştir. Kâdı'l-Fâdıl da Kahire dışındaki el-Lûk yanında vakfettiği bostanın yanında bir cami inşa ettirmiştir.

Salâhaddîn'in cami mimarisiyle ilgili en büyük gayretlerinden biri Aksâ Camii'nin tamirinde ve tezyininde görülmektedir. Bu cami Haçlılar tarafından saray haline getirilmişti. Salâhaddîn Kudüs'ü geri alınca burasını yeniden camiye çevirdi. Mihrabını ve bazı kısımlarını mermer ve mozayikle kaplattı. Nûreddîn tarafından, Mescid el-Aksâ'ya konulmak için, Halep'te inşa ettirilmiş olan meşhur ağaç minberi getirtip camiye yerleştirdi. Onun tarafından yaptırılan mermer ve mozayik kaplamalar, Nûreddîn'in sanat eseri minberi hâlâ durmaktadır.

Camilerin, vakıfların, hastanelerin ve medreselerin idaresi Sultan tarafından menşurla tayin edilen ilmiye mesleğine mensup kişilere verilirdi. Salâhaddîn Halep'i alınca, oradaki camilerin ve vakıfların mütevelliliğine Ebû Ali b. el-Acemî'yi tayin etmiştir. Kalkaşandî, Halep'teki vakıfların, camilerin, hastahanenin, mescitlerin ve türbelerin idaresine 1191 yılında müşidd (müfettiş) tayin edilen birine verilen mersûmu (menşûru) nakletmektedir(135).

(135) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 236-238.

V — SOSYAL YARDIMLAŞMA KURUMLARI

Salâhaddîn devrinde Eyyûbîler Devleti'nde sosyal yardımlaşma kurumları zamanına göre çok ileri denebilecek bir seviyedeydi. Bu kurumların başında, hiç şüphesiz, fakir hastaları ücretsiz tedavi eden hastahaneler gelmektedir. Hastahaneleri sırasıyla kimsesiz çocuk yuvaları, fakirler ve kimsesizler için tesis edilen bakım evleri, müsafirhaneler, fakir ve yabancı talebeler için tesis edilen yurtlar ve medreseler takip etmektedir. Eğitim ve öğretimle ilgili hayır müesseselerinden bundan sonraki bölümde bahsedilecektir. Şimdi hastahenlerden ve diğer sosyal yardımlaşma kurumlarından bahsedelim.

1 — Hastahaneler :

İslâmiyet ortaya çıktığı sırada ve İslâmiyetin ilk devirlerinde Ortadoğu'da İskenderiye ve Cündişâpur hastahaneleri vardı. Müslümanlar bu hastahanelerden haberdardılar. Peygamberimiz (s.a.v.) devrinde yaşayan meşhur Arap tabibi Hâris b. Kelede Cündişâpur hastahanesinde öğrenim yapmıştı. İskenderiye Hastahanesi'nin Emevîler devrinde inkiraza uğramasına karşılık, Cündişâpur Hastahanesi Abbâsîlerin ilk devirlerinde dahi önemli bir tıp merkezi olmaya devam etti. İilk Abbâsî halifelerinin tabipleri bu hastahaneden yetiştiler. Müslümanlar tarafından tesis edilen ilk hastahane Dımaşk'ta 706 (hicrî 88) tarihinde Velîd b. Abdülmelik tarafından açılan hastahanedir. İbn Dokmak'ın bir kaydına göre, Emevîler devrinde Mısır'da da bir hastahane vardı. Makrizî ise, İslâmiyet devrinde, Mısır'da ilk hastahaneyi Abbâsîler devrinde Feth b. Hakan'ın kurduğunu söyler. Feth b. Hakan'dan sonra Ahmed b. Tolun, Kâfur el-İhşîdî ve Fâtımîler tarafından Mısır'da çeşitli hastahaneler açılmış ise de, Fâtımîlerin sonunda bunların hepsi kullanılmaz haldeydi.

Şam'da ise durum biraz değişikti. Nûreddîn Dımaşk'ı ele geçirdiğinde, şehirde Selçuklu hükümdarı Dukak tarafından inşa ettirilmiş olan küçük bir hastahane vardı. İbn Butlan, 1049 yılında Halep'i ziyaret ettiğinde şehirde bir hastahane bulunuyordu. Fakat, bu hastahane sonradan kullanılmaz hale gelmişti. Nûreddîn hükümdarlığının ilk yıllarında bu hastahaneyi restore ettirerek yeniden faaliyete

geçirdi. İbn Cübeyr bu hastahaneyi över. Salâhaddîn bu hastahaneye bir de kadınlar kısmı ilâve ettirmiştir. Nûreddin 1154 yılında Dımaşk'ı alınca, şehirde eski hastahaneden ayrı yeni büyük bir hastahane kurdu. Zamanımıza kadar yapısı ulaşan en eski hastahanelerden biri olan bu hastahane gerçekten önemli bir tıp merkeziydi. Bu hastahanede pek çok ünlü tabip görev yapmış, zamanla burası önemli bir tıp merkezi haline gelmiştir. Hastahanede akıl hastaları için de bir kısım ayrılmıştı. Salâhaddîn buraya da kadınlar için bir bölüm ilâve ettirdi. Nûreddîn bu hastahaneye gelirler tahsis edip Ebu'l-Mecd b. Ebi'l-Hakem b. Ubeydullah el-Bâhilî'yi baştabipliğe tayin etmişti. 1184 yılında Dımaşk'a gelen İbn Cübeyr bu hastahane hakkında şöyle der:

«Dımaşk'ta iki hastahane vardır. Biri eski hastahane, diğeri yeni hastahane. Yeni hastahane daha büyük ve daha mükemmeldir. Günlük tahsisatı 15 altındır. Hastahanenin memurları ve hasta bakıcıları vardır. Bunlar hastaların ihtiyacı olan yiyeceklerin, ilâçların ve sair eşyanın hazırlanması ve listelerinin tutulmasıyla uğraşırlar. Her sabah tabipler hastahaneye gelerek hastaları kontrol ederler. Her hastaya gereken ilâçların ve gıdaların hazırlanmasını emrederler. Eski hastahane de aynı şekilde işler... Akıl hastaları için de ilâçlar hazırlanır. Bu hastaların ayakları zincirlerle bağlıdır. Hastahaneler İslâmiyetin iftihar edeceği kurumlardır...»

Yine İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre, 1184 yılında Musul'da 4, Harran'da 2, Rakka'da 1 hastahane bulunuyordu. Musul'daki hastahanelerden ikisini Mücâhidüddîn Kaymaz inşa ettirmişti. Dicle kenarındaki külliyesinin yanında inşa ettirdiği hastahane diğerinden daha muhteşemdi. Bunlardan başka Hama, Mardin, Rakka, Nusaybin ve Meyyâfârikîn gibi şehirlerde de hastahaneler bulunmaktaydı. Muzafferüddîn Gökböri'nin Erbil'de tesis ettiği hastahane ile düşkünler ve kimsesizler yurtları dillere destandı. Gökböri her gün buralardaki hastaları ve muhtaçları ziyaret eder, isteklerini ve hatırlarını sorardı.

Fâtımîlerin sonlarında Mısır'da büyük tabipler bulunmasına rağmen, yukarıda bahsedildiği gibi, faaliyet halinde bir hastahane yoktu. Salâhaddîn bu konuda da yeni işlere girişti. 1176 yılında Şam'dan Mısır'a döndükten sonra saraydaki evlerden birinin hastahane haline getirilmesini emretti. Bu hastahanenin ve Sultan tarafından İskenderiye'de inşası emredilen başka bir hastahanenin, Mısır (Fustat)'da harap durumda bulunan eski hastahanenin faaliyete geçirilmesi için girişilen çalışmalar 1182 yılında tamamlandı. Bu sene Mart ayında Sultan tarafından önce İskenderiye'deki hastahane, 16 Mart 1182 tarihinde Kahire'deki el-Salâhî Hastahanesi ile Mısır (Fustat)'daki tamiri tamamlanan eski hastahane işletmeye açıldılar. Sultan bu hasta-

haneler için gerekli tahsisatları ayırdı, vakıflar yaptı. Tabipler ve memurlar tayin etti. Böylece fakirler ve halk faydalı müesseselere kavuşmuş oldular. 1183 yılı başlarında Mısır'ı ziyaret eden İbn Cübeyr, Salâhaddîn tarafından tesis edilen hayır müesseselerinden bahsederken bu hastahanelere de temas eder. O, bu hastahanelerde Sultan tarafından tayin edilen tabipler, hasta bakıcılar, ilâçlar imal ve tedârik edenler bulunduğunu, fakirleri ve kimsesizleri bedava tedavi ettiklerini söyler. Kahire'deki el-Salâhî Hastahanesi'nden bahsederken şöyle der:

«Bu hastahane büyük saraylardan biri. Sultan, Allah rızası için, burasını böyle bir müesseseye ayırmış. Hastahaneye bilgili kişilerden birini mütevellî tayin etmiş, burası için ecza deposu (Hizânet el-Akâkîr) tahsis etmiş. Zikredilen mütevellînin emrinde sabah akşam hastaları kontrol eden kişiler var. Buranın yanında, sadece, kadın hastalara tahsis edilmiş bir bina daha var. Bunlara bitişik daha geniş, odaları demir parmaklıklarla ayrılmış başka bir bina daha var. Bu bina delilere tahsis edilmiş. Her gün bunların bakımı ve ihtiyaçlarıyla meşgul olan görevliler tayin edilmiş...».

Salâhaddîn, bunlardan başka, 1187 yılında Akkâ'daki, 1192 yılında Kudüs'teki hospitalier saraylarının hastahane haline getirilmesini emretmiştir. Bunlardan Akkâ'daki hastahanenin faaliyete geçip geçmediğini bilmiyoruz. Kudüs'teki hastahanenin ise tamamlandığını ve orada Ya'kub b. Saklâb el-Nasrânî'nin tabiplik yaptığını biliyoruz.

Bütün bu hastahanelerin tesis edilmesinden ve işletmeye açılmasından maksat fakir ve kimsesizlerin tıbbî imkânlara kavuşturulmasıydı. Bu hastahaneler gerektiğinde zenginlere de hizmet etmekle beraber, asıl gayeleri fakirlere sağlık hizmeti götürmekti. Aynı zamanda çeşitli ihtisas konularına mensup olan tabipleri bir araya toplayan ve tıp talebelerinin ihtisas yaptıkları birer tıp merkeziydiler. Buralar zamanla birer önemli tıp merkezi haline gelmiş, tıp ilminin revaç bulmasına, sırf bu konuda öğretim yapan medreselerin ortaya çıkmasına yardımcı olmuşlardır.

Bu hastahanelerde çalışan tabipler oldukça çok para alırlardı. Meselâ, Radıyyüddîn el-Rahbî iki ayrı hastahanede çalışır, birinden ayda 30 dînar, diğerinden 15 dînar maaş alırdı. Abdüllatîf el-Bağdâdî ile daha sonraları meşhur olacak olan Mühezzebüddîn el-Dahvar'ın aylık gelirleri 100'er dînardı. Hastahanelerde çalışan tabipler arasında sadece Allah rızası için hizmet eden, çalışması karşılığında maaş almayanlar da vardı. Dımaşk'taki Bîmâristan el-Nûrî'de çalışan Kemâleddîn el-Hımsî bunlardandı. Bu sırada bazı zengin kişiler evlerinde ilâç imal ettirerek, bunları fakir hastalara parasız dağıtırlardı. Salâhad-

dîn'in kızkardeşi Sitt el-Şâm ve baştabibi Muvaffakuddîn Es'ad b. Matran bu kişilerdendi.

Her tabiplik iddiasında bulunan doktorluk yapamazdı. Bir kişinin tabip olabilmesi için diploması (icâzetnâmesi) olması, Sultan tarafından menşurla tayin edilen reîs el-etıbbâ (baştabib) tarafından, mesleğini icra edebileceğine dair, ruhsatnâme verilmesi gerekirdi. Hastahanelerdeki tabipler Sultan veya onun tarafından tayin edilen mütevellî tarafından işe alınırlardı. Çarşılarda doktorluk yapanlar (muayenehane açanlar), eczacılar muhtesib tarafından kontrol edilirlerdi. Ehliyetsiz kişiler tıp mesleğini icra etmekten menedilip cezalandırılırdı. Kalitesiz ilâçların satışı yasaktı. Reis el-etıbbâ aynı zamanda ordu baştabibiydi(136).

2 — Diğer Sosyal Yardımlaşma Kurumları:

Bu devirdeki hayır kurumlarından bir kısmı da kimsesiz çocukların ve fakirlerin bakımı ve barınması için yapılan yurtlardı. Yabancı fakirlerin misafir edildiği müesseselere umumiyetle Dâr el-Ziyâfe denirdi. Bu müesseselerin ilk örneklerini Peygamberimiz (s.a.v.) devrine kadar götürmek mümkündür. Ashab-ı Suffe'nin kaldığı yer bu müessesenin ilk örneği sayılabilir. Bir de yabancı elçilerin ve devlet adamlarının misafir edildiği devletin resmî Dâr el-Ziyâfe'si vardı. İslâm tarihinde ilk resmi Dâr el-Ziyâfe Velid b. Abdülmelik tarafından 707 yılında Dımaşk'ta açılmıştır.

Nûreddîn, diğer hayır kurumları yanında, kimsesiz çocukların barınması, okuması, fakirlerin kalması için de müesseseler kurdurup buralara vakıflar yapmıştı. Nûreddîn ayrıca, Mağrib (Kuzey Afrika ve Endülüs)'ten gelen Müslümanların ve talebelerin barınması için evler tahsis etmiş, geçimleri için vakıflarda bulunmuştu. Yolcuların emniyetle gecelemeleri, ihtiyaçlarını temin etmeleri için ticaret yolları üzerinde ve şehirlerde hanlar inşa ettirmişti. Salâhaddîn bu konuda da Nûreddîn'in yolunu takip etti. Mısır'da yabancıların, âlimlerin ve fakirlerin barınacağı evler, mescitler ve buralar için vakıflar tahsis etti. Kahire ve Fustat'taki bu yerler için aylık 2000 dînar tahsisat ayırtmıştı. Fustat'taki İbn Tolun Camii'ni sadece Mağriblilere tahsis etmişti. Onlar için özel bir tahsisat ayırmış, aralarındaki anlaşmazlıkların hallini kendilerine bırakmıştı. Bunların özel kadısı vardı. İskenderiye'de Mağriblilerin kalacağı büyük bir misafirhane açmıştı. Salâhaddîn, fakir ve kimsesiz çocukların okuması için dershaneler yaptırmış,

(136) İsâ Bek, **Târih el-Bimâristânat**, 10, 61-65, 66, 67-76, 198-199, 200-202, 205-223, 224-226 vd.; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 238-242.

buralara hocalar tayin etmişti. Bu okullarda ve medreselerde ders okutan hocalara ve buralarda oturan talebelere maaş bağlamıştı. Bu sebeple, uzak yerlerden gelen talebeler barınacak yer, ders okuyacak hoca bulmakta güçlük çekmezlerdi. Hatta, Sultan'ın bu yabancı talebelere gösterdiği himaye o derece fazla idi ki, onların yıkanmaları için hamamlar, tedavî görmeleri için hastahaneler bile tahsis etmişti.

Salâhaddin, Şam'da da Nûreddîn'in başlattığı sosyal yardımlaşma kurumlarını geliştirdi. Onun zamanında Dımaşk'ta fakirler, talebeler, yabancılar için tahsis edilen hayır kurumları sayılamayacak kadar çoktu. Dımaşk bu konuda diğer şehirlerle mukayese edilemeyecek derecede ileriydi. İbn Cübeyr Mağribli talebelere doğuya gitmeyi tavsiye ederken, orada yabancı talebelere tahsis edilmiş bir çok hayır müessesesi bulacaklarını söylemektedir. Yukarıda bahsedilen ve Mekke emîrliği tarafından Mağribli hacılardan fert başına alınan 7,5 dînarlık vergiyi (ayak bastı parasını) kaldırması ve bunun yerine Hicaz halkına zahire ve para tahsis etmesi de Salâhaddîn'in hayır faaliyetlerinin en önemlilerinden biriydi. Sultan'ın hâtunu İsmetüddîn Âmine bint Üner, kızkardeşi Sitt el-Şâm, devrin diğer büyükleri de fakirler, talebeler için çeşitli tesisler vakfetmişlerdir(137).

Musul nâibi Mücâhidüddîn Kaymaz bu konuda en gayretli idarecilerdendi. Fakirler için pek çok hayırlarda bulunmuştu. Sıbt b. el-Cevzî'nin ifadesine göre, Musul'da muhtaç hiç bir ev bırakmamıştı. Yetimler için bir okul açıp buraya onların ihtiyacı olan her şeyi tahsis etmişti.

Muzafferüddîn Gökböri'nin Erbil'de kurduğu hayır (sosyal yardım) kurumları zamanına göre çok ileriydi. Onun meydana getirdiği sosyal yardım müesseseleri bu günkülerle mukayese edilebilecek derecede ileriydi. Bu konuda İbn Hallikân şöyle der:

«...Hayır işlerinde hiç bir kimseden duyulmadık güzel hareketleri vardı. Her gün şehrin çeşitli yerlerinde muhtaçlara ekmek dağıtırdı. Bir yerden geldiği zaman evinin yanında toplanmış olan muhtaçları yanına çağırır, yaz ve kış mevsimine göre onlara para keseleri verir, kesenin içindeki paralar arasında bir-iki veya daha fazla altın bulunurdu. Kötürümler ve körler için dört ev kurmuş, bu evleri bu kişilerle doldurmuş, onlara ihtiyaçları olan şeyleri tahsis etmişti. Her Pazartesi ve Perşembe günleri bu kişileri ziyaret eder, her birinin odasına girerek ihtiyaçlarını ve hallerini sorardı... Onlarla lâtife yapar, gönüllerini alırdı. Dul kadınlar, yetim çocuklar, sokakta bırakılmış süt ço-

(137) İbn Cübeyr, 41-42, 50, 52, 55-56, 77, 272, 277, 285-286; **el-Hıtat**, II, 405; **el-Bâhir**, 171, 17; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 242-244.

cukları için de evler yaptırmıştı. Bu süt çocukları için süt anaları tutmuş, bu evler için tahsisatlar ayırmıştı. Her zaman buralarda oturanların durumunu kontrol eder, tahsisattan ayrı olarak onlara nafaka dağıtırdı. Yine şehirde kendisi tarafından yaptırılan hastahaneyi ziyaret eder, her hastanın başında durup gecesinin nasıl geçtiğini, nasıl olduğunu ve ne istediğini sorardı. Misafirler için ayrı bir ev (dâr el-ziyâfe) inşa ettirmişti. Dışarıdan gelen ilim adamları, fakirler (sûfîler) ve başkaları burada kalırlardı... Buranın da özel tahsisatı vardı. Burada kalanlardan biri yola çıkacak olursa, yanına yiyecek ve diğer ihtiyaçları verilirdi.

Bunlardan başka Şâfiî ve Hanefî fakihleri için bir medrese inşa ettirmişti. Sık sık buraya gelir, ziyafetler verir, geceler ve semâ tertip ederdi. Semâ meclisi hoş hal alınca (vecde gelince) elbisesini çıkarır, hediye ederdi... Onun semâdan başka zevk aldığı bir şey yoktu. Zira, içki kullanmaz, haram şeylerle meşgul olmazdı. Ve bunların şehre girmesine müsaade etmezdi.

Mutasıvvıflar için de iki hânikah (tekke) yaptırmıştı. Buralarda devamlı oturan veya misafir kalan pek çok sûfî bulunurdu. Bayramlarda, kandillerde bu hânikahlarda pek çok kimse toplanırdı. Bunların ihtiyaçları için de tahsisatlar ve vakıflar ayırmıştı. Buralarda oturanlar sefere çıkarken yiyeceklerini de mutlaka yanlarına alırlardı. Gökböri sık sık bu sûfîlerin yanına gelir, semâlar tertip ederdi. Her sene iki defa, itimad ettiği kimselerden meydana gelen bir heyeti Sahil Bölgesi'ne gönderir, Frenklerin elindeki Müslüman esirleri fidye ile kurtarırdı. Bu esirler yanına gelince her birine para veya mal verirdi... Her sene hacıların ihtiyacı olan şeyleri taşıyan bir kervanı Hicaz'a gönderir, bu kervanla Hicaz'daki muhtaçlara dağıtılmak üzere 5000 veya 6000 altın gönderirdi. Arafat'a ilk su getiren, orada su sarnıçları yaptıran odur» (138).

Sıbt b. el-Cevzî, bunları anlattıktan sonra «Erbil'den biri bana, onun senede mevlid için 300.000, hânikâhlar için 200.000, Dâr el-Ziyâfe için 100.000, esirleri kurtarmak için 100.000, Hicaz için 300.000 dînar harcadığını söyledi» der(139).

Bu devirde sosyal yardımlaşma faaliyetleri arasında yer alan önemli meselelerden biri de Frenklerin elindeki esirlerin kurtarılmasıydı. Yukarıda ifade edildiği üzere, zekâtın sarf yerlerinden biri de bu

(138) **Vefeyât el-A'yân**, III. 272-273; **Müferric el-Kürûb**, V, 51-62.
(139) **Mir'ât el-Zamân**, VIII, 680-683. Verilen bu rakamlardan bazılarının mübâlâğalı olduğu anlaşılıyor.

mesele idi. Nûreddîn ile Salâhaddîn'in bu konuda büyük gayret sarfettiklerini görmekteyiz. Esirler ya düşmandan alınan esirlerle takas edilir, ya da fidye vermek suretiyle kurtarılıyorlardı. Bundan başka düşman ülkesine yapılan akınlarda, fetihlerde oldukça mühim miktarda esir kurtarılıyordu. 1187-1188 yıllarındaki fetihlerde Sultan 30.000'den fazla Müslüman esirini kurtarmıştır. Ayrıca, yapılan anlaşmalarda karşılıklı olarak esirlerin serbest bırakılmasına dair maddeler yer alırdı. Kurtarılamayan esirler ekseri ağır işlerde kullanılırdı. Bu devirde bazı devlet adamları ve tüccarlar da, esirlerin kurtarılması için, kendi bütçelerinden tahsisat ayırırlardı. Yukarıda temas edildiği gibi, Kâdı'l-Fâdıl bu konuda en çok gayret sarfedenlerdendi. Biraz önce söylediğimiz şekilde, Gökböri de bu konuda en büyük hamiyet sahibi kişilerdendi. Bir çok esiri gücü yeten yakınları da fidye ödeyerek esâretten kurtarırlardı. Bazı tüccarlar gelirlerinin mühim bir bölümünü bu konuya ayırırlardı. İbn Cübeyr'in ifadesine göre, Şam'da oturan ve Frenklerle ticaret yapan iki Mağribli tâcir, Şam Frenklerinin ellerinde esir bulunan Mağribli esirleri fidye vererek hürriyetlerine kavuştururlardı(140).

(140) İbn Cübeyr, 307-308.

VI — EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

İslâm âleminde önceleri her türlü sosyal faaliyetlerin merkezi camilerdi. Öğretim de buralarda yapılıyordu. Zamanla Müslümanlar arasında felsefe, matematik, tıp, heyet (astronomi), fizik, kimya gibi eski putperest milletlerin meydana getirdiği ilimler yayılmaya başlayınca, dînî çevrelerce bid'at kabul edilen bu ilimler için yeni öğretim merkezleri açılmaya başlandı. Abbâsîler devrinin başlarında, bu ilimlerin eski merkezlerinden biri olan Cündişâpur Akademisi hâlâ faaliyetteydi. Abbâsîler devrinin başlarında tercüme faaliyetlerinin hızlanması, eskilerin ilimleri (ulûm el-evâil)'ne rağbetin artması üzerine. Bağdat'ta Beyt el-Hikme açıldı. Zamanla gelişen bu merkez Halife Me'mun zamanında büyük ilim merkezi haline geldi. Eskilerin ilimlerine ait çeşitli dillerde, tercüme ve te'lif Arapça pek çok kitap barındıran bu ilim merkezi, Halife Mütevekkil zamanında hadisçilerin karşı tepkisi ve devlette itibar kazanmaları üzerine kapatıldı. Bununla beraber, eskilerin ilimleri sahasındaki çalışmalar hiç bir zaman tamamiyle kesilmedi. Beyt el-Hikme'de çalışan Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurra gibi değerli âlimlerin tercüme ve te'lif faaliyetleri, Benû Mûsâ ve Feth b. Hâkan gibi büyük devlet adamlarının himayesinde devam etti. Ve varlığını X. asrın ilk çeyreğinin sonlarına kadar sürdürdü.

Bu konudaki faaliyetler böylece kesilmedi. Pek geçmeden Beyt el-Hikme'nin yerini alacak Dâr el-İlm adlı müesseseler kuruldu. İlk Dâr el-İlm IX.-X. asırlarda Musul'da te'sis edilmişti. Fakat, dâr el-ilmler arasında en meşhur olanları Fâtımîler tarafından kurulanlardır. Fâtımîler felsefî rumuzlarla ifade edilen bâtınî te'villerin propogandasını yapabilmek için ulûm el-evâil (eskilerin ilimleri)'den faydalanmaya ehemmiyet veriyorlardı. Bu sebeple, camilerdeki öğretimin yanında, Halife Hâkim bi-Emrillâh devrinde 24 Mart 1005 Cumartesi günü Kahire'de Dâr el-İlm (Dâr el-Hikme) adıyla bir ilim akademisi açıldı. Saraydan ve diğer yerlerden buraya her konuda değerli eserler getirilerek büyük bir kütüphane kuruldu. Beyt el-Hikme'den farklı olarak burada dinî ilimlere dair eserler de vardı. Fâtımî başkadısı ve başdâîsi bu merkezin tabiî başkanıydı. Sünnî âlimler de buranın üyesiydiler. Buranın işleriyle uğraşan ve kitap istinsah eden özel memurlar vardı. Âlimler buraya gelerek istedikleri konudaki eserleri okuyorlar veya

istinsah ediyorlardı. Çok geçmeden Dâr el-İlm'in daha küçük örnekleri İskenderiye, Halep, Kudüs, Dımaşk ve Trablusşam'da kuruldular. Fakat, bu müesseseler daha sonra sadece bir propaganda merkezi haline dönüştü. Mu'tezile kelâmı ve Yunan felsefesinden istifade ile sünnî akideyi bulandırmakla meşgul olmaya başladılar. Bu müesseselerde felsefeye dair yapılan münakaşalar siyasîleri de huzursuz ediyordu. Toplayıcı olacakları yerde bölücü hale gelen bu müesseseler zamanla zayıfladılar. Sonunda, sadece, Kahire'deki Dâr el-İlm kaldı. 1117 yılında vezir Efdal b. Bedrülcemâlî bu son dâr el-ilm'i de kapattı. Ondan sonra vezir olan Me'mûn el-Batâihî Mayıs 1123 tarihinde saray yakınındaki başka bir binada Yeni Dâr el-İlm'i açtı. Eskisi kadar kuvvetli olmayan bu dâr el-ilm Fâtımîlerin sonuna kadar devam etti.

1 — Medreseler:

İslâm dünyasının batısında dâr el-ilmler açılırken, doğuda Horasan'da, camilerden ayrı olarak öğretim yapmak, talebelerin barınmasını sağlamak maksadıyla *medrese* adıyla tanınan müesseseler kurulmaya başlandı. Medreselerde el-Eş'arî ve el-Mâtürîdî kelâmıyla hadis ve fıkıh öğretiliyordu. Makdisî X. asırda İran'ın Istahr şehrinde bulunan medreselerden bahseder. Nîsâbur'da X. asırda el-Sâ'iğ el-Nîsâbûrî (ölm. 960), Ebû Alî el-Hüseynî (ölm. 1003), İbn Fûrek (ölm. 1015)'in ders okuttukları medreseler vardı. Bunları 1045 yılında kurulan el-Kuşeyriyye ve bundan biraz sonra açılan el-Beyhakıyye medreseleri takip etti. Bunlardan sonra, Nizâmülmülk tarafından Nîsâbur'da İmâm el-Harameyn'in ders okutması için kurulan ilk Nizâmiyye Medresesi açıldı. Bundan sonra, Şâfiî Mezhebi'nde tedrisat yapmak için çeşitli yerlerde Nizâmiyye Medreseleri açıldı. Bunların arasında en ünlüsü sâbûr Dâr el-İlmi'nin yanmasından sekiz sene sonra, 1066 yılında Bağdat'ta öğretime açılan Nizâmiyye Medresesi'dir. Nizâmülmülk'ün Şâfiî Mezhebi öğretimini teşvik etmesine karşılık, zamanın Sultanı Alp Arslan Henefi Mezhebi'ni geliştirmek maksadıyla Hanefî medreseleri açtırdı. Bağdat'ta Ebû Hanîfe türbesi yanında inşa ettirdiği medrese bunlardan biridir. Bundan sonra sünnîler arasında medrese açılması yaygınlaştı. Bazı medreselerde ise iki mezhebin tedrisatı yapılıyordu. Eyyûbîlerin sonlarında ise dört mezhepte tedrisat yapan medreseler açıldı.

Dâr el-İlm ile medrese, her ikisi de, hem ilmi hem de ideolojiyi yaymak maksadıyla kurulmuşlardı. Şu farkla ki, medreseyi kuranlar dâr el-ilmlerin felsefî ve bâtınî münakaşalarla siyasî birliği sarstığına kânî idiler. Bu sebeple bu yeni öğretim kurumuna eskilerin ilimlerini (ulûm el-evâili) sokmadılar. Medrese öğretiminin esasını dil ilimleri

ile Kur'an, hadis ve fıkıh ilimlerine istinad ettirdiler. Medreseler devletin kontrolündeydi. Mütevellîleri ve müderrisleri devlet tarafından tayin olunurdu. Ekseri mütevellî ile müderris aynı şahıs olurdu. Mütevellîden başka müderrisler de aynı medresede ders verirlerdi. Mütevellî medresenin ve vakıfların yönetiminden mes'uldü. Diğer müderrisleri o seçerdi. Mütevellî Sultan tarafından menşurla tayin olunurdu. 1183 yılında Halep'in zaptından hemen sonra, Sultan tarafından Halep'teki Hanefî medreseleri başmüderrisi Alâeddîn el-Kâsânî'ye verilen şu menşur bu çeşit menşurların en güzel örneğidir:

«...İlimle değeri artan kişi, mertebesini yükseltmek ve itibarını artırmak için ilim müesseselerinin nazırlığına getirilmeye lâyıktır... İmam Alâeddîn Ebû Bekr Mes'ûd b. Muhammed el-Kâsânî fazilet, ilim, fetva kalemi sahibi, zamanın yegânesi olduğu için eskidenberi olduğu gibi, onu Halep ve Rakka'daki Hanefî medreseleri mütevelliliğine getirmeyi uygun bulduk. Bu medreseler; Bâb el-Hallâviyyûn yanındaki camiin batısındaki el-Medreset el-Nûriyye, Medreset el-Haddâdîn, Medreset Çavlı, şehrin büyük camiindeki kütüphane ile Rakka'da Fırat nehri üzerindeki el-Medreset el-Nûriyye'dir. Alâeddîn, ayrıca bütün bunların vakıflarının mütevellîsidir. Bu medreselere fakihlerden müderris, muîd, müftî ve müfîd tayin eder. Bu medreselerdeki tayin, azil, terfi ve bu vazifelilerden her birinin lâyık olduğu mevkie getirilmesi ona aittir. Onun kabul ettiği kimse bizce makbuldür. Zira, hangi işi ele alırsa, onun o işi meşru ve makûl bir delîle dayanarak yapacağına kanaatimiz vardır... Nâiblerin vazifesi onun emirlerine hürmet etmek, isteklerini yerine getirmektir» (141).

Salâhaddîn devrinde Şam, Mısır ve el-Cezîre medreselerin en yaygın olduğu yerlerdendi. Tarih ve tercüme-i hâl kitaplarında bu medreseler ve buralarda ders okutanlar için oldukça geniş bilgi bulmak mümkündür. İzzeddîn b. Şeddâd'ın *el-A'lâk el-Hatîre*'sinde Eyyûbîler devrinde Şam'da ve el-Cezîre'deki medreseler, Makrizî'nin *el-Hıtat*'ında Mısır'daki medreseler hakkında epeyce bilgi vardır. Daha sonraları el-Nu'aymî, Dımaşk'taki medreseler hakkında *el-Dâris fî Târîh el-Medâris* adlı önemli eserini yazacaktır.

İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilere göre, Salâhaddîn devrinde Dımaşk'ta 40'tan, Halep'te 15'ten fazla medrese vardı. Makrizî'ye göre, bu sırada Mısır (Fustat), Kahire, İskenderiye şehirlerinde toplam 10 medrese bulunuyordu. İbn Cübeyr'in verdiği bilgilerden ise Mısır'da daha çok medrese olduğu anlaşılıyor. Ona göre, 1184 yılı başlarında Musul

(141) **el-Bark el-Şâmî**, V. 129-130; İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfehânî'nin eserlerinde Anadolu tarihiyle ilgili bahisler, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, II, 319.

ve Halep'te 6'şardan fazla, Hama'da 3, Dımaşk'ta 20'den fazla medrese bulunuyordu. Elisseeff'in İbn Şeddâd'a dayanan incelemelerine göre, Nûreddin devrinde Dımaşk'ta 22, Halep'te 8, Musul'da 5, Harran'da 4, Sincar'da 6, Cizre'de 4, Âmid, Membic ve Rakka'da 2'şer, Meyyâfârikin'de 3, Busrâ, Bâlebek, Hama, Hıms, Ma'arret el-Naman, Ra's el-Ayn ve Urfa şehirlerinde birer medrese vardı(142).

Bu sıradaki medreseler Dâr el-Kur'ân'lar, Dâr el-Hadîs'ler ve mezheplere mensup medreseler olmak üzere başlıca üç çeşide ayrılıyordu. Tasavvuf konularındaki eğitim ise hânikâhlarda ve ribatlarda yapılıyordu. Tıp ve ulûm el-evâil (eskilerin ilimleri)'in tedrisi için özel medreseler kurulmamıştı. Bu ilimler amatörce bazı medreselerde, hastahanelerde ve evlerde okutuluyordu. Dımaşk'taki Nûreddîn Hastahanesi (el-Bîmâristân el-Nûrî) bu ilimlerin en önemli merkezlerindendi. Salâhaddîn devrinde yetişen Mühezzebüddîn el-Dahvâr (ölm. 1230) bir müddet sonra, 1224 yılında Dımaşk'ta ilk tıp medresesini kuracaktır. Eyyûbilerin sonlarında ise Necmeddîn el-Lebbûdî (ölm. 1263) Dımaşk'ta ikinci tıp medresesi ile Dâr el-Hendese'yi kuracaktır(143).

Salâhaddîn devrindeki medreselerden tafsilâtlı olarak bahsetmeden önce, Şam'da ilk medreselerin açılışı hakkında bir mütalâada bulunmanın, konuyu aydınlığa kavuşturmak bakımından faydalı olacağı kanaatindeyiz. Şöyle ki, Dımaşk'ta açılan ilk medrese, 1010 yılı civarında Ebü'l-Hasan Reşe' b. Nazîf (ölm. 1052) tarafından kurulan Dâr el-Kur'ân'dır. Bu, Selçuklulardan önceki devreye rastlar. Kuvvetli bir ilmî hüviyeti yoktur. Bu sebeple, tarihçiler Dımaşk'ta kurulan ilk medrese olarak, 1098 yılında Bâb el-Berîd'te Şücâeddîn Sâdır b. Abdullah tarafından inşa ettirilen Sâdıriyye Medresesi adlı Hanefî medresesini kabul ederler. Bunu 1131 yılında Tarhaniyye Medresesi, Belhiyye Medresesi, 1132 yılında Hâtûniyyet el-Bûrâniyye Medresesi adlı diğer Hanefî medreselerinin açılması takip etti. Bunlardan sonra, 1136 yılında Emîniyye Medresesi adlı Şâfiî medresesi, aynı sıralarda Şerefülislâm Abdülvahhâb el-Şîrâzî (ölm. 1142) tarafından inşa edilen Şerefiyye Medresesi açıldılar. Nûreddîn Bâtınîlere karşı Ehl-i Sünnet ideolojisini yaymak ve Şam'da siyasî birliği temin etmek için medreselerin oynayacağı rolü iyi biliyordu. Aynı zamanda ilme çok değer veren kültürlü bir hükümdardı. Dımaşk ve Halep başta olmak üzere, ülkesinin bir çok şehrinde medreseler açtı. Onun devrinde, Dımaşk'ta 1160 yılında Kellâse Medresesi, İmâdiyye Medresesi, 1168 yılında Nûriyye Medresesi adlı Hanefî medresesiyle, kendi hastahanesi

(142) **Nûr ed-Dîn**, 757-759.

(143) **el-A'lâk el-Hatîre**, (Dımaşk kısmı), 265; el-Nuaymî, II, 127; **el-Edeb fî Bilâd el-Şâm**, 151-154.

yanında inşa ettirdiği Şâfiî medresesi, yine Nûriyye Medresesi adlı Mâlikî medresesi, 1171 yılında İbn Asâkir'in ders okutması için açtığı Dâr el-Hadîs, Şerefüddîn b. Ebî Asrûn için inşa ettirdiği Asrûniyye Medresesi öğretime açılmıştır. Nûreddîn'in etrafındaki mühim şahsiyetler de medrese inşasında onun yolunu takip ettiler Burada, bu medreselerden, Esedüddîn Şîrkûh tarafından Hanefîler-Şâfiîler için müşterek tesis edilen Esediyye Medresesi ile 1170 yılında inşa edilen Reyhâniyye Medresesi adlı Hanefî medresesini, Cüvâniyye Medresesi adındaki Şâfiî medresesini zikretmekle yetineceğiz (144).

Halep'te ilk medrese 1122-1123 yıllarında Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbâr b. Artuk tarafından inşa ettirilen Zeccâciyye Medresesi adlı Şâfiî medresesidir. Bunu, 1150 yılında Nûreddîn tarafından inşa ettirilen Hallâviyye Medresesi takip etti. Alâeddîn el-Kâsânî'nin müderris olduğu bu büyük Hanefî medresesinde daha sonraları Sadreddîn el-Konavî ve Mevlânâ Celâleddîn el-Rûmî de okumuşlardır. Bunlardan sonra, Nûreddîn tarafından, Kutbüddîn el-Nîsâbûrî'nin ders okutması için inşa ettirilen Nifferiyye Medresesi adlı Şâfiî medresesi, Esedüddîn Şîrkûh tarafından Şâfiîler-Hanefîler için inşa ettirilen Esediyye Medresesi, İzzeddîn b. el-Mukaddem tarafından Şâfiîler için inşa ettirilen Mukaddemiyye Medresesi, yine Şâfiîler için Hüsâmeddîn Ömer b. Lâçin tarafından inşa ettirilen Haddâdiyye Medresesi tedrise açıldılar. Ayrıca, Nûreddîn 1153 yılında Şâfiîlerin reîsi olan Şerefüddîn b. Ebî Asrûn'u Sincar'dan Halep'e çağırmış, onun ders vermesi için, Halep, Dımaşk, Hıms, Hama, Bâlebek ve Menbic'te medreseler inşa ettirmiştir. Bu devirde, Kemâleddin el-Şehrazûrî Musul'da, Mücâhidüddîn Kaymaz Erbil'de birer medrese inşa ettirmişlerdir. Bunlara ilâve olarak Nûreddîn, Halep ve Dımaşk camilerinde hadis okutmak, Malikî ve Hanbelî mezheblerinde fıkıh öğretmek için zâviyeler vakfetmiştir (145).

Medrese bir sünnî müessesesi olduğu için, Mısır'da Fâtımîler devrinde medreseler yoktu. Yalnız, sünnî vezir el-Âdil b. el-Sallâr 1152 yılında, zamanın ünlü hadisçisi Ebû Tâhir el-Silefî'nin hadis okutması için, İskenderiye'de Silefiyye Medresesi'ni, arkasından fakih İbn Avf'ın ders okutması için Avfiyye Medresesi'ni inşa ettirmişti. Salâhaddîn Mısır'da devletin dizginlerini iyice eline alınca, 1170 yılında Fustat'taki Dâr el-Maûne'yi yıktırıp yerinde Şâfiîler için Salâhiyye Medresesi'ni, 28 Eylül 1170'te yine Fustat'taki Dâr el-Ğazl (iplik ima-

(144) **Nûr ad-Dîn**, 919-930; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 257-258.
(145) **el-A'lâk el-Hatîre**, yap. 64b-66a, 69b, 70b-71b, 76a-79a, 86a; **Nûr ad-Dîn**, 915-916, 924, 926-927.

lâthanesini ve çarşısını) yıktırıp yerinde Malikîler için Kamhiyye Medresesini inşa ettirdi. Makrizî'nin deyimiyle, bunların açılması «Fâtımî Devleti'ne indirilen en büyük darbe idi». Salâhaddîn'in etrafındaki emîrler de onun yolunu takip ettiler. Aynı yıl Şâban ayında Takıyyûddîn Menâzil el-İzz denen binaları satın alıp burada Şâfiîler için bir medrese inşasına girişti. İnşaatı tamamladıktan sonra, buraya, zamanın ünlü Şâfiî fakihlerinden ve kelâmcılarından Şihâbeddîn el-Tûsî'yi müderris tayin etti. 1175 yılında ise Kutbüddîn Hüsrev b. Telîl el-Hezbânî Kahire'de Şâfiîler için Kutbiyye Medresesi'ni inşa ettirdi(146).

Salâhaddîn, 1177 yılında Şam'dan Mısır'a döndüğünde orada yeni medreselerin inşasına girişti. Aynı yıl Şubat ayında Me'mûn el-Batâihî'nin Kahire'deki evini satın alarak Hanefîler için medreseye çevirtti. Müderrisliğine Mecdüddîn Muhammed el-Cibtî'yi getirdi. Yine aynı sırada İmam el-Şâfiî'nin türbesi yanında büyük bir Şâfiî medresesi inşasına girişti. Bu medresenin mütevellîliği ve müderrisliğiyle zamanın ateşli Şâfiî fakihlerinden Necmeddîn el-Hubûşânî'yi görevlendirdi. Şubat 1180 tarihinde bu medrese öğretime açıldı. Salâhaddîn, bunlardan başka, Kahire'de Meşhed el-Hüseynî'de bir medrese inşa ettirmiş, Abbâs b. el-Sallâr'ın evini Hanefî medresesine çevirtmiştir. Şubat 1181'de İskenderiye'deyken ağabeyisi Tûranşah'ın kabri yanında kurduğu bir medreseyi tedrise açmıştır(147).

Sultan'ın veziri Kâdı'l-Fâdıl, ilme hizmet konusunda daha az gayretli değildi. 2 Mart 1184 tarihinde Kahire'de Şâfiîler-Mâlikîler için müşterek medrese olan Fâdıliyye Medresesi'ni tedrise açtı. Bu büyük medresenin müderrisliğine Abdurrahman b. Selâmet el-İskenderânî'yi getirdi. Bu medresede Kur'an ilimlerine tahsis edilen bir kısım bulunmaktaydı. Burada zamanın ünlü kırâat âlimi el-Şâtibî ders vermekteydi. Kâdı'l-Fâdıl bu medresede büyük bir kütüphane tesis etmişti. Makrizî'nin anlattığına göre, bu kütüphanede 100.000 cilt civarında değerli yazma vardı. Bunlar arasında Hazret-i Osman'a nispet edilen bir mushaf bulunmaktaydı. Takıyyüddîn 1184-1185 yıllarında Mısır'da nâibken kendi iktâı olan Feyyum'da biri Şâfiîler, diğeri Mâlikîler için iki medrese inşa ettirmiştir. Kaynakların ifadelerine göre, bu medreseler için bol miktarda vakıflar yapılmıştı. Hocalar, talebeler, medreselerin işleriyle uğraşanlar bu vakıfların geliriyle rahat bir hayat sürüyorlardı(148).

---

(146) **el-Hıtat**, II, 184-185, 363-365; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 258-259.

(147) **el-Hıtat**, II, 343, 365-366, 400, 427-428; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 259.

(148) **Vefeyât el-A'yân**, II, 337, III, 128; Sübkî, IV, 286; **el-Hıtat**, III, 365-366.

Salâhaddîn devrinde Şam'da da yeni medreseler açıldı. Daha önce başlanıp bitirilmemiş olan medreseler tamamlandı. Salâhaddîn önce, Nûreddîn tarafından Kutbeddîn el-Nîsâbûrî'nin ders vermesi için inşa ettirilmesine başlanan medrese ile el-Melik el-Sâlih tarafından inşasına girişilen medreseleri tamamladı. Bunlardan birincisinde Kutbeddîn el-Nîsâbûrî, ikincisinde İmâdeddîn el-Kâtib ders verdiler. Her iki medrese de Şâfiîler için inşa edilmişti. Nûreddîn Hastahanesi (el-Bîmâristan el-Nûrî) yanında, Nûreddîn tarafından inşasına başlanan medrese de Salâhaddîn tarafından tamamlanıp Salâhiyye Medresesi adını aldı. Salâhaddîn aynı yerde Mâlikîler için başka bir medrese daha inşa ettirdi. Bu devirde Dımaşk'ta inşa edilen medreselerin en önemlilerinden biri, Takiyyüddin tarafından 1178 yılında el-Zâhiriyye'nin doğusunda inşasına başlanan Takaviyye Medresesi adlı Şâfiî medresesidir. Bu medresede zamanın meşhur âlimlerinden Muhyîddîn b. el-Zekî ve İmâdeddîn b. el-Harastâî ders vermişlerdir. 1177 yılında ise Salâhaddîn'in hatunu İsmetüddîn Âmine binti Üner tarafından Hâtûniyye Medresesi, Nûreddin'in hizmetkâri Hâce İkbal tarafından İkbâliyye Medresesi adlı Hanefî medreseleri tedrise açıldılar. Ayrıca, 1182 yılında Ferruhşah'ın ölümü üzerine, anası Kutlukız Hatun oğlu adına Hanefîler için Ferruhşâhiyye Medresesi'ni, Ferruhşah'ın kızkardeşi Sitt el-Azrâ 1184 yılında Gurabâ mahallesinde, Hanefîler-Şâfiîler için, Azrâviyye Medresesi'ni inşa ettirmişlerdir(149).

Bunlardan başka, bu devirde, Dımaşk'ta yapılan medreseler arasında, Şemseddîn b. el-Mukaddem'in Hanefîler için yaptırdığı Mukaddemiyye Medresesi'ni, Nûreddîn'in hâcibi Ekiz tarafından yaptırılan Ekiziyye Medresesi'ni, Şerefeddîn b. Ebî Asrûn tarafından yaptırılan Asrûniyye Medresesi'ni, Dımaşk başhatibi el-Devleî tarafından yaptırılan Devleiyye Medresesi'ni, Salâhaddîn'in kızkardeşi Sitt el-Şâm tarafından yaptırılan Şâmiyyet el-Bürâniyye adlı Şâfiî medresesini, Salâhaddîn'in kardeşleri Tuğtegin ile Rabia Hatun'un, Şeyh Ebû Ömer'in tesis ettikleri Hanbelî medreselerini de burada zikretmek gerekir(150).

Salâhaddîn devrinde Halep'te sadece Hanefîler için medreseler inşa edilmiştir. Bunlardan ikisini Şâdbaht el-Nûrî inşa etmiş (Şâdbahtiyye Medreseleri), birini Hüsâmeddîn Toman el-Yârûkî (Tomâniyye Medresesi), birini de Çavlı el-Nûrî (Çavliyye Medresesi) inşa ettirmiştir. Bunlardan Çavliyye Medresesinde Alâeddîn el-Kâsânî, Tomâniyye'de Ömer b. el-Akkâde, şehir dışındaki Şâdbahtiyye Medresesi'nde Ebü'l-

(149) **el-A'lâk el-Hatîre** (Dımaşk), 205, 210-211, 222, 235, 245, 253; el-Nuaymî, I, 216-221, 373-376, 507-511, 561-563.

(150) **el-A'lâk el-Hatîre**, 211, 234-259; el-Nuaymî, I, 166-167, 398-403, 542-543, 572-574, 594-597.

Senâ Mahmud b. el-Akkâde ders vermekteydiler. Musul'da bu devirde iki büyük medrese inşa edildiğini görüyoruz. Bunlardan birincisi Mücâhidüddîn Kaymaz Külliyesi'nin bir parçası olan büyük Hanefî medresesi, diğeri Atabeğ İzzeddîn Mes'ûd tarafından şehir içinde inşa ettirilen Hanefî-Şâfiî medresesidir. İbn Cübeyr ve İbn Hallikân bu medreselerin birer saray gibi muhteşem olduklarını söylerler(151).

Bu sırada Harran Hanbelîlerin ve Şâfiîlerin büyük merkezlerindendi. Burada, biri Hanbelîlere ait olmak üzere, iki medrese vardı. Bu medreseler şehrin hükümdarı Gökböri'nin büyük himayesini görürlerdi. Hama'da biri Takiyyûddîn tarafından yaptırılmış 4 medrese, Urfa'da yine biri Takiyyüddîn tarafından yaptırılmış 2 medrese, Hıms, Bâlebek, Busrâ, Dünèysir ve Ra's el-Ayn'da birer, Nusaybin ve Rakka'da ikişer, Sincar'da 6, Cizre'de 4 medrese bulunuyordu. Mücâhidüddîn Kaymaz Erbil'de nâibken, Kutbeddîn Yinal b. Hassan Menbic sahibiyken bu şehirlerde birer Hanefî medresesi inşa ettirmişlerdir. Bunlardan başka, başta Mardin, Âmid (Diyarbekir), Hısn-ı Keyfâ, Meyyâfârikîn gibi merkezlerde medreseler bulunmaktaydı(152).

Sultan Akkâ'yı fethedince Hospitalierler sarayının bir kısmını Şâfiî medresesine çevirtmiştir. Kudüs'ü zaptedince, burada Fâtımîler devrinde Dâr el-İlm olan St. Hannâ kilisesinin Şâfiî medresesine çevrilmesini emretmiştir. Fakih Ziyâeddîn İsâ'nın ölmesi ve III. Haçlı Seferi'nin araya girmesi sebebiyle bu iş tamamlanamadı. Ancak, 1192 yılında Haçlılarla anlaşma yapıldıktan sonra, Sultan bu medresenin tamamlanması ve mütevelliliğiyle İbn Şeddâd'ı görevlendirdi. Ve medrese kısa zamanda tedrisata açıldı. Bu sırada, büyük âlimler yetişmesine rağmen, Yukarı Mısır'da medrese bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Hicaz ve Yemen'deki medreseler için de durum meçhuldür(153).

2 — Diğer Öğretim Kurumları:

Bu devirde medreselerin yanında camiler ve mescitler hâlâ birer eğitim müessesesi olmaya devam ediyorlardı. Buralarda çeşitli ders okutulan *halkalar*, ders okumak için camiin içinde kenarlarda oda halinde ayrılan *zaviyeler* bulunuyordu. Bunların da, medreseler gibi, özel vakıfları vardı. Hocaları ve talebeleri bu vakıfların geliriyle geçiniyorlardı. Bunların en meşhurlarından ikisi Gazzâlî'nin Dımaşk'taki Ü-

(151) İbn el-Adîm, III, 9; İbn Cübeyr, 235-236; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 261-262.

(152) İbn Cübeyr, 240-241, 243, 247; İbn el-Adîm, III, 324-325; **Nûr ad-Dîn,** 933-935.

(153) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 262.

meyye Camii'nde ders okuttuğu yer olan Gazzâlî Zâviyesi, Fustat Camii'nde İmam el-Şâfiî'nin ders okuttuğu Şâfiî Zâviyesi'ydi. Kâdı'l-Fâdıl Kellâse Camii'nde bir hadis halkası tesis edip burası için vakıfta bulunmuştu. Salâhaddîn 1176 yılında Havran köylerinden birini Gazzâlî Zâviyesi için vakfetmiş, bu vakfın nâzırlığına Kutbeddîn el-Nisâbûrî'yi tayin etmiştir. İbn Cübeyr Dımaşk Camii'ndeki halkalar ve zâviyelerden bahsederken, «Camiin eski ve yeni maksûreleri arasında bir sütun vardır. Bu sütun için özel bir vakıf yapılmıştır. Bunun dibinde ders okuyup müzakerelerde bulunanlar vakfının geliriyle geçinirler. Bu sütunun dibinde İşbiliyye halkından el-Murâdî diye tanınan bir âlimin ders okuttuğunu gördük» der(154).

Bu devirdeki öğretim kurumları arasında hânikâhlar, ribatlar ve türbeler de vardı. Buralarda, başta tasavvuf olmak üzere çeşitli ilimler okutulurdu. Medreseler gibi, hânikâhlar (tekkeler) da önce Şam'da kuruldular. Bunlar arasında ilk önemli hânikâh, Ebü'l-Kâsım el-Sümeysâtî (ölm. 1061) tarafından Dımaşk'ta tesis edilen Sümeysatiyye Hânikâhı'dır. Burası Şam mutasavvıflarının merkeziydi. Buranın şeyhine Şeyh el-Şüyûh (Şeyhler Şeyhi) denirdi. Nûreddîn buranın şeyhliğine ve Şam Şeyh el-Şüyûh'luğuna 1168 yılında Dımaşk'a gelen İmâdeddîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Hammûye'yi tayin etmişti. Her konuda olduğu gibi, Salâhaddîn selefinin bu tayinine de dokunmadı. İbn Hammûye 1181 yılında ölünce Şeyh el-Şüyûh'luğu oğullarında bıraktı. Sümeysâtiyye Zâviyesi'nden sonra Dukak veya oğlu tarafından Tavâvîsiyye Hânikâhı kuruldu. Bunları yenileri takip etti. Nûreddîn mutasavvıflara büyük hürmet besler, başarılarının mühim bir kısmını onların manevî tesirine bağlardı. Bu sebeple, hükümdarlığı devrinde, âlimler gibi, mutasavvıflar da onun ülkesine akın ettiler. Nûreddîn onlar için vakıflarda bulundu, yeni hânikâhlar yaptırdı. Nûreddîn Halep'te Hânikâh el-Kasr ile adı verilmeyen başka bir hânikâhı, Dımaşk'ta ise Hânikâh el-Tâhûn'u kurdurdu. Diğer devlet büyükleri bu konuda Nûreddîn'i taklit ederek yeni hânikâhlar kurdular. Bunlardan Necmeddîn Eyyûb ile kardeşi Esedüddîn Şîrkûh tarafından Dımaşk'ta kurulan Hânikâh el-Esediyye, Hânikâh el-Necmiyye adlı hânikâhlar burada zikredilebilir. Necmeddîn, ayrıca, Bâlebek'te başka bir hânikâh yaptırmıştı(155).

Fâtımîler devrinde Mısır'da hânikâhlar yoktu. Eyyûbîlerin mutasavvıflara gösterdikleri itibarı bilen sûfîler, Nûreddîn'in ordusuyla be-

(154) İbn Cübeyr, 272; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 262-263.
(155) **el-A'lâk el-Hatîre,** 129, 191, 192, 194, (Halep kısmı) yaprak 62a-b, 63b, 64b; el-Nuaymî, II, 139-140, 151-161, 164-66; **Nûr ad-Dîn,** 764-771.

raber Mısır'ın zaptına katılmış olmalıdırlar. Salâhaddîn'in Fâtımî veziri olduğunu duyan etraftaki âlimler ve sûfîler Mısır'a akın ettiler. Necmeddîn Eyyûb Mısır'a giderken zamanın büyük mutasavvıflarından Lisâneddîn el-Belhî'yi beraberinde götürdü. Salâhaddîn Mısır'daki sûfîler için bir merkez tesis etmekte gecikmedi. 1173 yılında Fâtımîler devrindeki saray ağalarından Saîd el-Suadâ Kanber (ölm. 1150)'in Kahire'deki evini hânikâha çevirip sûfîlere vakfetti. Bunların başına bir şeyh getirdi. Salâhiyye Hânikâhı adındaki bu tekkenin şeyhi daha sonraları Şeyh el-Şüyûh ünvanını alacaktır. Salâhaddîn devrinde Mısır'da, bundan başka hânikâh tesis edildiği kaynaklarda zikredilmez. Bununla beraber, Fustat, Kahire ve İskenderiye gibi şehirlerde mutasavvıfların kalacakları misafirhaneler bulunduğunu, Sultan tarafından bunlara vakıflar tahsis edildiğini İbn Cübeyr kaydetmektedir (156).

Salâhaddîn Dımaşk'ı ele geçirince, Nûreddîn devrinde bu şehirde subaşı (şihne) iken oturduğu evi sûfîlere hânikâh olarak vakfetti. Hâtunu İsmetüddîn Âmine binti Üner, Hüsâmeddîn Ömer b. Lâçin, Kutlukız Hatun Dımaşk'ta kendilerine nispet edilen hânikâhları inşa ettirdiler.

Nûreddîn'in ölümünden sonra, el-Melik el-Sâlih'in anası ile Sungurcak el-Nûrî Halep'te birer hânikâh tesis ettiler. Salâhaddîn devrinde yine aynı şehirde, Ömer b. Lâçin'in kızları Zümürrüd Hatun ile kızkardeşi kadınlar için birer hânikâh inşa ettirdiler. Daha önce Nûreddîn de kadınlar için bir hânikâhı hizmete sokmuştu. Yine aynı sıralarda, Salâhaddîn'in teyzesi Sittü Hârim'in azatlısı Bayram Hânikah-ı Şeyh Hûşî'yi ve Gökböri kendi adıyla anılan hânikâhı hizmete soktular. Harran, Ra's el-Ayn ve diğer şehirlerde bir çok hânikâh ve büyük sûfî vardı(157).

Mücâhidüddîn Kaymaz, Erbil ve Musul'da hânikâhlar açmıştır. Gökböri tasavvufa ve semâya çok meraklıydı. Harran'dan başka, Erbil'de de hânikâhlar açmıştı. Bunlara yukarıda temas edildi. Hama'da da hânikâhlar vardı. Salâhaddîn 1188 yılında Antakya topraklarının fethinden dönerken bu şehirde sûfîlerin semâına katılmıştı. İbn Cübeyr Şam'daki hânikâhlardan bahsederken, «Dımaşk'ta o diyarın halkı tarafından hânikâh denilen ribatlar çoktur. Bunlar mutasavvıflara tahsis edilmiş olup her biri muhteşem birer saray gibidir... Mutasavvıflar sanki o diyarın hükümdarlarıdır» der(158).

(156) **Sena'l-Bark**, I, 243; İbn Şeddâd, 41; İbn Cübeyr, 41-42; **el-Hıtat**, II, 145.
(157) İbn Cübeyr, 243-245; **el-A'lâk el-Hatîre**, (Halep) yap. 62a-63b, (Dımaşk) 191-193; el-Nuaymî, II, 143-144, 150-151, 178-188.
(158) İbn Cübeyr, 284-285.

Bu devirde tasavvufun öğretim yerlerinden biri de ribatlardı. İbn Cübeyr'in hânikâh ile ribatın aynı şey olduğunu söylemesine karşılık, İbn Şeddâd ile el-Nu'aymî bunları birbirinden ayırırlar. Dımaşk'ta ilk ribat, Ebü'l-Beyân Nebe' b. Muhammed el-Harrânî (ölm. 1156) tarafından tesis edilmiştir. Bunu Esedüddîn Şîrkûh, Toman el-Selçukî, Azrâ Hatun tarafından vakfedilen ribatlar takip etmiştir. Salâhaddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb da Bâb el-Berîd yanında bir ribat inşa ettirmişti. Salâhaddîn 1187 yılında Akkâ ve Kudüs'ü fethedince Akkâ'daki Hospitalierler sarayının bir kısmı ile Kudüs'teki Kemâme Kilisesi yanındaki Patrikhane'yi Sûfîlere ribat olarak vakfetmiştir(159).

Nüreddîn ve Salâhaddîn devirlerinde Şam, el-Cezîre ve Mısır'da gelişen medreseler ve tasavvuf hayatı ileride Anadolu'ya da etki edecektir. Sanatkârlarda olduğu gibi, Anadolu'ya gelen ilk büyük müderrisler ve mutasavvıflar da Şam ve el-Cezîre yoluyla geleceklerdir. Muhyîddîn b. el-Arabî Anadolu'ya bu yolla gelmiştir. Sadreddîn el-Konevî, Mevlânâ Celâleddin el-Rûmî Halep ve Dımaşk medreselerinde okumuşlar, Mevlânâ, Şems-i Tebrîzî ile ilk defa Dımaşk'ta karşılaşmıştır. İlk Osmanlı müderrislerinin çoğu tahsillerini Şam ve Mısır medreselerinde yapmışlardır. Çok eskiden beri semâ ve raks tasavvufta mevcut olmakla beraber, Mevlevîlikteki semâ ve raksa bu devirde Şam'da mevcut olan canlı tasavvuf hayatının etkileri büyük olmuş olmalıdır. Bütün mûsikilerin menşei dînî hayat olduğu gibi, doğu sanat mûsikisinin menşei tasavvuf mûsikisi, batı sanat mûsikisinin menşei de kilise mûsikisi olmuştur. Sıbt b. el-Cevzî'nin bir kaydına göre, Sultan'ın sarayında bir mûsiki heyeti vardı. Ve bu heyet mehterden ayrıydı. Sultan, Cevre adlı bir cariyesiyle baştabîbi Muvaffakuddîn Es'ad b. Matran'ı evlendirmişti. Sultan, bu cariyesini evlendirirken yüklü bir çeyiz vermiş, sarayın mutfağını da düğünün emrine vermişti. Düğün akşamı Sümeysâtiyye Hânikâhı'ndaki sûfîler, İbn Matran'a gelip evlenmesinin şerefine hânikâhta bir semaya davet etmişler, bütün gece Sultan'ın saz heyetinin eşliğinde semâ yaparak düğünü kutlamışlardır. Ayrıca, bu devirde güzel yazı yazan hattatlar da yetişmiştir. Çeşitli sanat eserlerinde ve kütüphanelerde bu hattatların yazılarından güzel örnekler bulunmaktadır(160).

3 — Kütüphaneler:

Yukarıda Beyt el-Hikme ve Dâr el-İlmler'den bahsederken bunların değerli kitaplar ihtiva eden birer büyük kütüphane ve ilim merkezleri olduğuna işaret etmiştik. Fâtımîler devrinde Kahire'de Dâr el-

(159) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 265-266.
(160) **Aynı eser**, 266-267.

İlm'den başka bir de sarayın Kitap Hazinesi (Hizânet el-Kütüb) vardı. Mesihî'nin anlattığına göre, Halife el-Aziz-Billâh devrinde bu kitap sarayında 40 ayrı bölüm bulunuyordu. Bunlardan biri, «*Eskilerin ilimlerine - Ulûm el-Evâile*» dair kitaplara tahsis edilmişti. Bu bölüm 18.000 cilt eser ihtiva etmekteydi. İbn Ebî Tayy'ın ifadesine göre, bu kitap hazinesindeki eserlerin toplamı 1.600.000 ciltti. Bunlardan 100.000 cildi «*el-Hatt el-Hensûb - Sanatkârâne Hat*» ile yazılmıştı. İçlerinde İbn Mukle ve İbn el-Bevvâb gibi yazıda devrim yapmış ünlü hattatların istinsah ettikleri eserler bulunuyordu. Fakat, İbn Ebî Tayy tarafından verilen bazı rakamları ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira o, Salâhaddîn, Âmid'i (Diyarbekir'i) fethettiği sırada, bu şehrin kütüphanesinde 1.040.000 cilt kitap olduğunu da söylemektedir. Eğer Âmid şehrinde böyle bir kütüphane olsaydı, şehrin zenginliklerinden bahseden ve fetihte hazır bulunan İmâdeddîn ve diğer tarihçiler tarafından söz edilmesi gerekirdi. Üstelik Amid şehri böyle büyük bir kütüphaneye sahip olabilecek bir merkez değildi. Belki de şehirde devrine göre önemli bir kütüphane vardı. Esefle söylemek gerekir ki, Fâtımî kütüphanesindeki eserlerin çoğu daha Fâtımîler devrinde dağılmış veya harap olmuştu. Salâhaddîn devrine bunlardan ancak 120.000 ilâ 125.000 cilt kadarı ulaşabilmişti. Bundan başka, Kahire'deki el-Hâkim Camii'nde, Dımaşk ve Halep'teki camilerde ve medreselerde, Amid (Diyarbekir), Mardin, Musul, Bağdat, Harran, Alamut ve diğer büyük şehirlerde değerli kütüphaneler vardı. Endülüs'te, Horasan'da, Mâverâünnehr'de Dâr el-İlm'lere benzer kütüphaneler kurulmuştu. Nûreddîn, Şam'da medreseler kurarken, aşağıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi, yeni kütüphaneler teşkil etmiş olmalıdır. Fakat, bu kütüphanelerin kuruluş tarihleri belli olmadığı ve haklarında açık bilgilerimiz bulunmadığı için, onlardan bahsetmeyeceğiz. Sadece, haklarında kesin bilgilere sahip olduğumuz kütüphanelerden söz etmekle yetineceğiz(161).

İmâdeddîn'e ve ondan nakleden müelliflere göre, Fâtımî Hilâfeti kaldırıldığı sırada, saray kütüphanesinde 120.000 cilt civarında kitap kalmıştı. Bu değerli kütüphane muhafaza edilemedi. Aç gözlü kitap tüccarlarının ve kitap meraklılarının etkisiyle idareciler kandırıldı. Bu değerli kütüphanenin kitapları satışa çıkarılarak dağıtıldı. Kitap tüccarları, Kâdı'l-Fâdıl ile İmâdeddîn gibi kitap meraklıları, bu kütüphânenin yazmalarından aldıkları eserlerle kütüphanelerini zenginleştirdiler. İmâdeddin 1177 yılında Mısır'dayken bu kütüphanenin değerli yazmalarından sekiz yükünü satın veya hediye alarak Şam'a naklet-

(161) **el-Hıtat,** I, 408-409; **Yusuf Eche,** 134-135, 200-202, 263...; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 267-268.

miştir. O, bu kütüphanedeki eserlerin satışı ve yağmalanışı hakkında şunları söyler:

«Sarayda kitap satışı için haftada iki gün ayrılmıştı. Kitaplar çok ucuza ve meccânen satılıyordu. Saraydaki kitaplar raflarda düzenlenmiş, iyi bir şekilde fihristlenmişti. Sarayın işlerine bakan Bahâeddîn Karakuş'a, «*Bu kitaplar güvelendi (kurtlandı). Mahvolmak üzere. Raflardan indirip tozlarını temizlemek ve havalandırmak gerek*» dediler. O da kitaplardan anlamaz bir Türk'tü. Tozlarını almanın bunları dağıtacağını, düzeltmeye çalışmanın mahvedeceğini anlamıyordu. Defterlere ve konulara göre yerleştirildikleri yerlerinden çıkardı... Kitap dellâllarının maksadı kitapların değerini düşürmek ve dağıtmaktı. 100.000 ciltten fazla olan eserler yerlerinden çıkarıldı, dağıtıldı. Çeşitli konulardaki eserler birbirleriyle karıştı... İçlerinde 50 ilâ 60 ciltlik büyük eserler vardı ki, bir cildi kaybolsa ebediyyen yerine başkası konamazdı. Hepsi karmakarışık olup mahvoldu gitti. Dellâl her ilim dalından 10'ar 10'ar kopuk veya kıta halinde kitap çıkarıyor, bunlar götürü pazarlık, hiç pahasına satılıyordu. Dellâl her bağda hangi eserler olduğunu biliyor, alan kişiyle ortak oluyordu. Bir bağ kitaba 10 dirhem değer biçiyor, sonra onu kendisi 100 dirheme satıyordu».

«Hâdiseyi gördüm, saraya vardım. Başkaları gibi bende satın aldım... Çok kitap satın alıp değerli nefis eserlere sahip oldum. Yüzlerce eser satın almıştım. Sultan'a bunu bildirince hepsini bana hibe etti. Ayrıca, sonra sarayın kütüphanesinden seçtiğim başka eserleri de bana hibe etti. Bir gün yanına girdim. Önünde saraydan kendisi için seçilmiş kitaplar duruyor, birisine bakıyordu, onları da bana verdi. Ve bana, «*Sen bazı kitaplar seçip benden istemiştin. Bunlar arasında istediklerin var mı?*» dedi. Ben, «*Hepsi, içlerinde muhtaç olmadığım, yok*» dedim. Bu kitapları hamal ile yanından çıkardım» (162).

Görüldüğü üzere, bu kütüphanenin dağılmasının asıl suçlusu Karakuş değil, onu bu yola sevkeden kitap simsarları ve kitap meraklılarıdır. İmâdeddîn, *el-Bark el-Şâmî*'deki başka bir kaydında kitapların satışıyla Esir b. Bünân'ın, kıymetlerinin takdiriyle de Dellâl el-Kütüb İbn Sûre'nin görevlendirildiğini söylemektedir (163).

Bu kütüphaneden çok kitap satın alanların başında Kâdı'l-Fâdıl geliyordu. Yukarıda söylediğimiz gibi, Kadı'l-Fâdıl 100.000 ciltten fazla kitap toplayıp büyük bir kütüphane kurmuştu. Sultan, saray kütüphanesinden istediği kitapları seçmekte onu serbest bırakmıştı. Kâ-

(162) **Sena'l-Bark**, I, 234-236.
(163) **el-Bark el-Şâmî**, III, 32b, 35a.

dı'l-Fâdıl'ın özel müstensihleri de vardı. Kütüphanesindeki eserlerin cilt sayıları hakkında 100.000, 30.000 ve 40.000 sayıları verilir. İbn Ebî Tayy, Kâdı'l-Fâdıl'ın Amid kütüphanesinden de 70 yük kitap seçtiğini söyler. İbn el-Fuvatî ise onun kütüphanesinin fihristinin 7 cilt tuttuğunu kaydetmektedir. Bir nakle göre, ölümünden yirmi yıl önce Kâdı'l-Fâdıl'ın kitapları 124.000 cilde ulaşmıştı(164).

Fâtımî saray kütüphanesinin eserlerinden çok kitap satın alanlardan biri de Kâdı'l-Fâdıl'ın kardeşi Abdülkerîm (ölm. 1224) idi. Abdüllâtif el-Bağdâdî'nin kaydettiğine göre, onun kütüphanesindeki eserlerin sayısı 200.000 cilt kadardı. Safedî, zamanındaki bir çok yazmada onun imzasının bulunduğunu ve bunların hepsinin *el-Hatt el-Mensûb* (nesih) ile yazılmış olduğunu söyler(165).

Bu devrin büyük âlimlerinden Tâceddîn Ebü'l-Yümn el-Kindî de Fâtımî saray kütüphanesinden kitap satın alanlardandı. Tâceddîn topladığı kitapları Dımaşk'taki Maksûret-i İbn Sinân el-Hanefî'ye vakfetmiştir. Bu vakfın fihristini gören Ebû Şâme, kitapların 771 cilt tuttuğunu, ihtiva ettikleri eserlerin Kur'an, hadis, fıkıh, lügat, şiir, nahiv, sarf ve ulûm el-evâil konularına ayrıldığını söyler(166).

Tâceddîn Ebû Saîd el-Bündehî (ölm. 1188) de Fâtımî saray kütüphanesinden ve Halep Camii kütüphanesinden kitap almıştı. Topladığı değerli kütüphaneyi, ölmeden önce, oturduğu Sümeysâtiyye Hânikâh'ına vakfetmişti. Hasan b. Hibetüllâh b. Sasrî (ölm. 1190)'nin Kellâse'deki kütüphanesi yanmış, sonra yeniden bir kütüphane edinip aynı yere vakfetmiştir. Aynı yerde Kâdı'l-Fâdıl'ın Dâr el-Hadîs'inde oğlu Ahmed tarafından mühim bir kütüphane kurulmuştur(167).

Salâhaddîn devrindeki kitap meraklıları arasında Üsâme b. Münkız ile baştabibi Muvaffakuddîn Es'ad b. Matran'ı da anmadan geçemeyeceğiz. Üsâme b. Münkız'ın 4.000 ciltlik değerli kütüphanesi Frenkler tarafından yağma edilmişti. Şüphesiz bundan sonra da kütüphane edinmiş olmalıdır. Baştabib İbn Matran ise Kahire'den tıp ve diğer konularda eserler toplamıştı. Kâtibi İbn Cemmâl onun için daima kitap istinsah ederdi. İbn Matran 10.000 cilt civarında kitap toplamış, bunları vakfetmiştir. Bu devirde en önemli kütüphanelerden biri de Hama'da Takıyyüddîn ve oğlu el-Melik el-Mansur tarafından kurulmuştu. Kaynaklar bir rakam vermemekle beraber, bu kütüphanede hiç bir

(164) **el-Hıtat**, I, 490, II, 368; Yusuf Eche, 249-254, 324.
(165) **el-Vâfî**, XVII, 71a-72a, XIX, 53b; **Târih el-İslâm**, XIX, 5b.
(166) Yusuf Eche, 370.
(167) **Aynı eser**, 203-204, 236-238.

yerde toplanmadık derecede fazla kitap toplandığını söylerler. Yukarıda temas edildiği gibi, bu kütüphaneden faydalanan âlimler arasında ulûm el-evâil ile uğraşan bir çok değerli bilgin vardı. Hama'daki bu ilim muhitinin yetiştirdiği son büyük âlim Takıyyüddîn'in torunlarından meşhur bilgin Ebü'l-Fidâ olmuştur. Yine bu devirde yetişen ünlü kitap meraklılarından biri, daha sonra baştabib olacak olan Mühezzebüddîn el-Dahvar'dır. Dahvar kütüphanesiyle birlikte evini tıp medresesi olarak vakfedecektir. Ayrıca, bir sonraki nesil arasında kabul ettiğimiz Yâkut el-Hamavî ile el-Kıftî'nin de değerli kitaplar ihtiva eden kütüphanelere sahip oldukları bilinmektedir(168).

Bunlardan başka, çoğu Nûreddîn devrinden kalma pek çok koleksiyon vardı. Bunlar arasında Ümeyye Camii'nde bulunan çeşitli kolleksiyonları, Dâr el-Hadîs el-Nûriyye, el-Bîmâristan el-Nûriyye, Mescidü Derb el-Medeniyyîn kütüphanelerini, Halep'teki Büyük Camii ve Hallâviyye Medresesi kütüphanelerini, Mardin'deki Meşhedü Yavlak Arslan'daki Fahrüddîn el-Mardînî'nin kitaplarını, Amid kütüphanesindeki kitapları burada zikredebiliriz(169).

Bütün bu kütüphaneler hakkında bazı kayıtlardan başka bir bilgi, kitaplarından bazı yazmalardan başka eser zamanımıza gelmiş değildir. Ylnız, sonraları Dımaşk'ta el-Kellâse yanındaki el-Melik el-Eşref türbesinde zengin bir kütüphane kurulmuştur. Bu kütüphanenin XIII. yüzyılda yapılan bir fihristi, sonundan bir kaç yaprağı eksik olarak günümüze kadar gelmiş, çalışmalarım esnasında Fatih Kütüphanesi, nr. 5433, yaprak 246a-270a'da bulunmuştur. Zamanımıza ulaşan en eski kütüphane fihristlerinden biri olan bu fihristten anlaşıldığına göre, kütüphanede bu gün mevcut olmayan epeyce değerli eserin nüshası bulunmaktaydı(170).

(168) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 270, 353. 380-381, 386; Yusuf Eche, 248-278.

(169) Yusuf Eche, 202-203, 205-206, 208, 209, 211-214, 242-243, 246-253.

(170) el-Müneccid, **Kavâidü Fehreset el-Mahtutât,** 20-23.

VII — İLİM HAYATI

Siyasî birlikten mahrum bulunması ve Frenklerin Müslümanlara göre askerî bakımdan üstün olmaları dolayısıyla XII. asrın başından itibaren Şam ve el-Cezîre'de ilim hayatı zayıflamıştı. Emniyetten mahrum bulunduğundan, alimleri cezbedici bir ortam olmadığından, bu devirde Şam'da büyük âlimler az yetişmiş, İslâm âleminin diğer yerlerinden buralara âlimlerin akını olmamıştı. Nûreddîn'in bu bölgede siyasî birliği sağlamasından, Frenklere karşı büyük başarılar kazanmasından sonra, diğer sahalarda olduğu gibi, çeşitli ilim sahalarında da Şam'da bir canlılık başgösterdi. İlim hayatının canlanmasının sebeplerinden biri Nûreddîn'in ilimlerin ve âlimlerin en büyük hâmilerinden biri olmasıdır. Nûreddîn ilmî hayatı canlandırmak, Bâtınîliğe karşı Sünnîliği güçlendirmek için bir çok yeni medrese açtı. Hocalar ve talebelerin geçimi için vakıflar yaptı. Onun ilme ve âlimlere verdiği değeri duyan bilginler İslâm Dünyası'nın çeşitli mıntıkalarından Şam'a akın etmeye başladılar. Bunlar arasında İbn el-Sââtî, Şerefüddîn b. Ebî Asrûn, Kutbüddîn el-Nîsâbûrî, Alâeddîn el-Kâsâni, İmâdeddin el-Kâtib, Tâceddîn Ebü'l-Yümn el-Kindî gibi âlimler, Ebü'l-Feth Ömer b. Hammûye el-Cüveynî ve Lisâneddîn el-Belhî gibi büyük mutasavvıflar vardı.

Salâhaddîn her sahada olduğu gibi, bu sahada da Nûreddîn'in yolunu takip etti. Çoğu münevver kişiler olan Eyyûbî hanedanına mensup melikler, emîrler, vezir Kâdı'l-Fâdıl, İmâdeddîn el-Kâtib ve devletin diğer ileri gelenleri bu konuda ona yardımcı oldular. Fâtımîler devrinin sonlarında Mısır hâlâ büyük âlimler yetiştirmeye devam ediyordu. Bunların bir kısmı İslâm Dünyası'nın çeşitli bölgelerinden gelerek Mısır'a yerleşmişlerdi. Enteresandır ki, adlarının çoğunu bildiğimiz bu âlimler ekseriyetle sünnîlerdendiler. Salâhaddîn Mısır'ın cazip muhitini ilim adamları ve talebeler için daha da cazip hale getirdi. Medreseler açtı. Âlimlerin ve talebelerin barınması ve bakımları için hayır müessesesleri kurdu. Buralar için vakıflarda bulundu. Yukarıda bunlardan bazılarına temas edildi(171).

(171) İbn Cübeyr, 40-41, 50-52.

Bu sırada Mağrib İslâm dünyası ve Avrupa ile sıkı ilişkilerde bulunan doğu ülkesi Mısır'dı. Mağrib'in hac yolu Mısır'dan geçiyordu. Mısır, Avrupa ile olduğu kadar Mağrib ile de sıkı ticarî ilişkiler içindeydi. Hac ve tahsil yapmak münasebetiyle doğuya gelen pek çok Endülüs ve Kuzey Afrika'lı âlimin Mısır ve Şam'daki müsait ortam üzerine geri dönmedikleri görülmektedir. Mağrib'den gelenler arasında, Müslümanlardan başka, Yahudiler de bulunmaktaydı. Abdülmü'min b. Alî el-Kûmî Endülüs'ü zaptedince, oradaki Yahudilerin ve Hristiyanların ya ülkeyi terketmelerini ya da Müslüman olmalarını istemişti. Avrupa'da da takibâta uğrayan Yahudiler selâmeti Mısır'a ve diğer doğu İslâm ülkelerine göçmekte bulmuşlardı. Mısır'a gelen Yahudiler arasında, henüz genç olan ve ileride ünlü tabipler ve filozoflar arasına girecek olan Mûsâ b. Meymûn el-Kurtûbî de vardı. İbn Meymûn baskı üzerine, zahirde Müslüman olup sonra yine Yahudiliğini açığa vurmuş, Mısır'daki Yahudilerin reîsi olmuştu. Buna rağmen Salâhaddîn ve Kâdı'l-Fâdıl'ın himayelerini gördü, onların tabipleri arasına katıldı(172).

Nûreddîn devrinde başlayan âlimlerin Şam'a ve Mısır'a akını Salâhaddîn devrinde daha da hızlandı. Yukarıda, öğretim müesseselerinden sözedilirken görüldüğü ve ileride çeşitli ilim dallarından bahsedilirken görüleceği gibi, İslâm Dünyası'nın her tarafından Eyyûbîler ülkesine âlimler ve talebeler akın ettiler. İmâdeddin el-Kâtib'in bir kaydına göre, 1185 yılında Dımaşk medreselerinde ders veren 600 fakih vardı. İmâdeddîn gibi ders okutan büyük idareciler, tabipler, edipler, şairler ve matematikçiler bu rakamın dışındaydı. Bunların çoğu, devletin ileri gelenlerinin özel himayesindeydiler. Âlimlerden başka, baskı üzerine çeşitli yerlerden göç etmek mecburiyetinde kalan büyük idareciler de Sultan'ın himayesine sığınmışlardı. Sultan'ın âlimlere gösterdiği himayeyi bilen Abdüllatîf el-Bağdâdî de bu sırada Şam'a ve Mısır'a gelenler arasındaydı. O, 1190 yılında Dımaşk'a gelişini anlatırken şöyle der:

«Dımaşk'a varınca, orada Salâhaddîn'in iyiliklerinin topladığı Bağdat ve diğer yerlere mensup pek çok ileri gelen kimse gördüm. Bunlar arasında Ebü'l-Necîb el-Suhraverdî'nin oğlu Cemâleddîn Abdüllatîf, Reîs el-Rüesâ'nın, İbn Talhat el-Kâtib'in, İbn Cehîr'in, vezir İbn el-Attâr ile İbn Hübeyre'nin ailelerinden hayatta kalanlar da bulunmaktaydı». Sıbt b. el-Cevzî de Salâhaddîn'in ölümünden sonra 1203 yılında Dımaşk'a geldi. Oradaki büyük âlimleri ve gerçek dindarları görünce, Bağdat'ı bırakıp Dımaşk'a yerleşmeye karar verdi. Yukarıda, İbn Cübeyr'den naklen bahsedildiği üzere, Mısır ve Şam'da Salâhad-

(172) el-Kıftî, 317-319.

dîn devrinde âlimler ve talebeler için çok müsait bir ortam mevcuttu. Bu sebeple, İbn Cübeyr, «Mağribimizdeki gençlerden başarıya ulaşmak isteyenler bu ülkelere gitsinler. İlim tahsili için vatanlarından uzaklaşsınlar» demektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Salâhaddîn devrinde ilim ve kültür bakımından Dımaşk şehri Bağdat şehrini geride bırakmış durumdaydı(173).

Âlimlerin ve talebelerin gittikleri her yerde kendilerini ispat etmelerine imkân veren faktörlerin başında İslâm Dünyası'ndaki kültür birliği geliyordu. Gerçekten bu kültür birliği geniş bir entellektüel muhitin doğmasına sebep olan başlıca etkenlerdendi. Eğer batı dünyasında bu gün yüksek bir kültür ve ilim seviyesi varsa, her şeyden önce bunu sahip olduğu kültür birliğine ve bunun bahsettiği karşılıklı etkileşimlere borçludur. İslâm dünyasında da durum böyleydi. Gerçek bir kültür birliği ve bunun iletişimini sağlayan ortak bir ilim dili vardı. Endülüs'te yazılan bir kitap kolaylıkla Türkistan'daki bir âlim tarafından anlaşılabiliyordu. Endülüs'teki bir hoca veya talebe Türkistan'a gittiği zaman öğretim ve öğrenimde bir güçlükle karşılaşmıyordu. Âlimler çok uzak yerlerdeki hükümdarlara bile eserlerini ithaf edebiliyorlardı. Nitekim, Horasan'da bulunan Fahreddîn el-Râzî, *Te'sîs el-Takdîs* adlı eserini Eyyûbîler hükümdarı el-Melik el-Âdil'e ithaf etmişti. İslâm dünyasında kültür alış-verişinde, kültür unsurlarının hızla yayılmasında hac seyahatleri ve ticarî münasebetler de mühim rol oynuyordu. Her taraftan Hicaz'a gelen âlimler yeni neşriyattan birbirlerini haberdar ediyorlardı. Bu âlimler fırsat bulurlarsa, bir ilim merkezinde bir kaç sene kalarak hem tahsillerini daha ilerletiyorlar, hem de oralarda hocalık yapıyorlardı. Bundan başka ülkeler arası ticaret yapan kervanlarda kitap tüccarları da bulunurdu. Salâhaddîn devrinde yaşayan bu gibi tüccarlar arasında Muhammed b. Sadakat el-Harrânî (ölm. 1188), Hammâd b. Hîbetullâh el-Harrânî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Mekkî (ölm. 1203), Yâkût el-Hamavî, Mükrem b. Muhammed b. Ebi'l-Sakr (ölm. 1237) gibi âlimler vardı. Gerçekten bu devirde kitap ticareti, kültür alış-verişi çok canlıydı. *Harîdet el-Kasr* ile *İrşâd el-Erîb* gözden geçirilirse bu husus açıkça ortaya çıkar(174).

Şüphesiz bu devirde Şam ve Mısır'da ilim hayatının canlanmasında Salâhaddîn ve hanedan azalarının, büyük devlet memurlarının bizzat ilimle meşgul olmalarının da büyük rolü vardı. Salâhaddîn, *Kur'an*'ı, Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse*'sini, Ebû İshâk el-Şîrâzî'nin *el-Ten-*

(173) **el-Feth el-Kussî**, 658; İbn Cübeyr, 285-286; **Mir'ât el-Zaman**, VIII, 517-518; **Uyûn el-Enbâ**, II, 204.

(174) **Vefeyât el-A'yân**, IV, 168; **Târîh el-İslâm**, XIV, 114b-115a, XIX, 168b-169a; **Siyer A'lâm**, XIII, 88b.

bîh fi'l-Fıkh'ını ezberden biliyordu. Üsâme b. Münkız'ın dîvânını çok okurdu. Kutbüddîn el-Nîsâbûrî, Sultan ve çocukları için bir akîde kitabı yazmıştır. Sultan, İbn Şeddâd'dan Süleym el-Râzî'nin fıkha dair muhtasarını, 1181 yılında İskenderiye'de İbn Avf'tan *el-Muvatta*'ı okumuştur. Yine İskenderiye'de 1177 yılında meşhur hadisçi el-Silefî'den, Taceddîn el-Bündehî'den, daha sonraları İbn Şeddâd'dan hadis okumuştur. Sultan'ın tarih ve edebiyat kültürü de çok genişti. İbn Şeddâd, «*Başkalarından duymadığımız güzel şeyleri ondan öğrenirdik*» der. Salâhaddîn'den başka hanedandan Takiyyüddîn, Ferruhşah ile bunların oğulları el-Melik el-Mansûr, Behramşah, Salâhaddîn'in küçük kardeşi Tâc el-Mülûk Böri ilimle meşgul olurlar ve şiir yazarlardı. Takiyyüddîn'in, Böri'nin birer divanı, el-Melik el-Mansûr'un ise bir çok değerli eseri vardır. Kâdı'l-Fâdıl, İmâdeddîn ve İbn Şeddâd'ın ilim sahasındaki şöhretleri, ilim adamlarına verdikleri değer gün gibi aşikârdır(175).

Bu devirde cemiyet fıkıh (İslâm hukuku) prensipleriyle idare edildiği, hükümdarlar Bâtınîliğe ve Haçlılara karşı fakihlerden büyük destek sağladıkları için, medreselerde hadis ve fıkıh söz sahibi olan ilimlerdi. İdarî işlerde faydalı olduğu için edebiyat, inşa sanatı ve matematiğin pratik tarafına da değer verilirdi. Din tarafından teşvik edildiği ve pratik faydalar sağladıkları için tıp ve takvim çıkarma da birinci derecede himaye gören ilimlerdendi. Nûreddîn ve Salâhaddîn daha ziyade selefe uygun tarzdaki İslâmiyeti benimsedikleri için, felsefeyi, mantık ve kelam ilimlerini, felsefî tasavvufu, çeşitli maddeleri altına çevirmekle uğraşan kimyayı hoş karşılamazlardı. Bu ilimlerle uğraşan kişilere iyi gözle bakmazlardı. Bu sebeple, fakihlerin ısrarı neticesinde *İşrâkiyye Felsefesi*'nin en büyük temsilcisi ve kurucusu Şihâbeddîn Yahyâ b. Habeş el-Suhraverdî'yi idam ettirmiştir. Buna karşılık, ondan daha da sapık olan pek çok kişiye dokunmamıştır. Belki de Suhraverdî'nin öldürülmesinin en büyük sebebi, inancından ziyade, münevverler ve halk üzerindeki büyük propoganda etkisidir. Zira o, felsefesini İslâmiyet kisvesi altında yaymaya çalışıyordu. Salâhaddîn ve haleflerinden bir çoğunun bu tutumuna karşılık, Hama Eyyûbîleri, el-Melik el-Kâmil ve el-Melik el-Zâhir ve daha sonra Dımaşk hükümdarlarından bazıları, hadisçilerin ve fakihlerin baskısına rağmen, felsefî ilimlerle uğraşanları himaye etmişlerdir. Hatta, Salâhaddîn devrinde felsefeyle çok uğraşan ve bir çok felsefî eser yazan Abdüllatîf el-Bağdâdî, Salâhaddîn'in ve oğullarının büyük himayesini görmüştür. Bu sırada el-Suhraverdî'nin durumu gerçekten bir istisna teşkil eder. Daha sonraları Hama Eyyûbîleri'nden el-Melik el-Mansûr'un yanında ulûm el-

(175) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti,** 250.

evâil (eskilerin ilimleri) ile uğraşan 200 kadar âlim vardı. Bunlar arasında Seyfeddîn el-Amidî de bulunuyordu. Tâceddîn el-Ürmevî, Şemseddîn el-Ürmevî, Afdalüddîn el-Honcî (el-Hunecî) gibi âlimler el-Melik el-Kâmil'in özel himayesini görmüşlerdir. Bununla beraber, hadisçiler ve fakihler tarafından bu kişilere daima şüpheli gözle bakılmıştır. Daha sonraları meşhur olan büyük şair İbn el-Fârıd, tasavvuf felsefesini şiirlerinde işlediği için, Kâsım b. Asâkir tarafından dinsizlikle itham edilmiştir. Bununla beraber, Salâhaddîn devrinde felsefî ilimler Eyyûbîler ülkesinde ilerlemeye devam etmiş, Endülüs'teki İbn Rüşd değerinde büyük felsefeciler yetişmiştir. İleride bunların bazılarından bahsedilecektir. Tıp ile diğer ilimler büyük himaye görmüş ve bu sahalarda gerçekten yeni bir uyanış devri başlamıştır.

Bu devirdeki öğretim, çok eski devirlerden beri İslâm Dünyası'nda tatbik edilip gelmekte olan kırâat (aktif) ve semâ (pasif) metotlarla yapılırdı. Birinci metotta talebe dersi okur ve anlatır, hoca onun eksik taraflarını tamamlardı. İkinci metotta ise hoca okur, ve anlatır, talebe onu dinler, kitaptan takip ederdi. Her iki metotta dersler muîdlerin (asistanların) nezaretinde müzakere edilerek bir nevi seminerle tamamlanırdı. Bütün ilimlerde klâsik devre müelliflerinin eserleri revaçtaydı. Gramerde Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İzâh*'ı, İbn Cinnî ve Abdülkâhir el-Cürcânî'nin eserleri, fıkıhta Muhammed b. el-Hasan el-Şeybânî, el-Şâfiî, Ebû İshâk el-Şîrâzî, el-Gazzâlî'nin eserleri, hadiste *el-Kütûb el-Sitte* ve cüzler, kelâmda el-Eş'ârî ve el-Bâkıllânî ile el-Gazzâlî'nin eserleri, tıpta Hipokrat, Galinos, Ebû Bekr el-Râzî ve İbn Sînâ'nın eserleri en çok okunan kitaplar arasındaydı. Bir âlim, otorite kabul edilen âlimlerden, bu eserlerden ne kadar çoğunu okur ve okutma izni alırsa talebeler tarafından o derece çok rağbet görürdü. Bu çeşit müderrislere, *el-Rivâyât el-Âliye* sahibi denirdi. Bir kitabı rivayet hakkı kırâat ve semâ yollarından biriyle elde edilirdi. Böylece, kitaplar tahrife uğramadan ve yazarın düşüncelerine uygun bir yorumla nesilden nesile aktarılırdı. Bazen rivayet hakkı itimad edilen bir âlime yazılı bir icâzet ile verilirdi. Bu taktirde rivayet hakkını alan şahıs müelliften uzak bir yerde bulunabilirdi. Bazı ilimlerin erbabı bu rivayet usûlüne pek ehemmiyet vermez, kitapların muhteviyatına değer verirlerdi. Tabipler ise tıp kitaplarında okuduklarını hastahanelerde pratik yaparak pekiştirirlerdi. İbn el-Baytar'ın hayatından bu devirdeki botanistlerin nasıl araştırma yaptıkları hakkında bazı bilgilere sahibiz. İbn el-Baytar bahçelerde, dağlarda, kırlarda dolaşarak çeşitli bitkiler ve bunların tedavideki etkileri hakkında incelemeler yapardı. İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre, çocuklar okumayı ayrı, yazmayı ayrı hocalardan öğrenirlerdi. Yaz-

mayı öğreten hoca bütün dikkatini yazının ve imlânın düzgün olmasına verirdi. Bu sebeple öğrenciler güzel yazı yazarlardı(176).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Salâhaddîn devri ilmî faaliyetler bakımından İslâm Tarihi'nin en parlak devrelerinden biridir. Bunda, hiç şüphesiz, bu devirdeki siyasî istikrar ile devlet adamlarının ilmi ve âlimleri himayelerinin büyük rolü vardır. Bu devirde, Nûreddîn ve Salâhaddîn'in himayesinde gelişen ilmî hayattaki bu canlılık bütün Eyyûbîler devri boyunca devam etmiştir. Biz bundan önceki kitabımızda bu devirde yetişen âlimlerin hayatları ve eserleri hakkında mümkün olduğu kadar çok ve öz bilgi vermeye çalışmıştık. Bu kitapta ise, daha çok, ileri gelen âlimler ve onların eserleri üzerinde duracağız.

İslâm âlimleri, ilimleri çeşitli şekillerde tasnif etmişlerdir. Bunlar arasında en meşhur olan tasnif şekli âlet ilimleri, yüksek ilimler (ulûm-i âliye) ve eski milletlerden devr alınan ilimler (ulûm el-evâil) şeklinde yapılan üçlü tasniftir. Esasen bütün ilimler az-çok birbirinden faydalanır. Zaman zaman biri diğerinin hudutlarına girer. Bunun için ilimleri kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak, biz ilimleri genel çizgilerle birbirinden ayırabiliriz. Bu hususu göz önüne alarak, biz yukarıdaki tasnifi esas almayacağız. Biz daha ziyade, bu günkü âlimler tarafından kabul edilen, dînî ilimler, edebî ve sosyal ilimler, felsefe ve felsefeden çıkan ilimler olmak üzere yapılan yine üçlü tasnifi kabul edeceğiz. Tasnifimizi buna göre yapacağız. Birinci kısımda dînî ilimlerin esası olan Kur'an ilimlerinden başlayarak dînî-sosyal ilimlerden olan fıkıh ve tasavvufa doğru bir sıralama yapacağız. İkinci kısımda dil ilimlerinden başlayarak felsefe ve teknik ile az çok ilişkileri olan tarih-coğrafya-harp sanatına doğru bir sıralama yapacağız. Üçüncü kısımda da felsefe-mantık ilimlerinden riyazî ve tabiî ilimlere doğru bir sıralama yapacağız. Ayrıca şu hususu da belirtelim ki, yukarıda söylediğimiz gibi, bu tasnifin çizgileri de kesin değildir. Dinî ilimlerden olan fıkhın (hukukun) ferâîz kolu daha çok bir matematik ilmidir. Bu devirde cemiyetin düzenini sağlayan ana âmil din olduğu için hukukla din çok sıkı bir ilişkiye sahipti. Bu sebeple hukuk din ilimlerinin en önemlilerinden biriydi. Zamanımızda olduğu gibi, konumuz olan çağda bir âlim belli bir konuda sivrilmiş olmakla beraber, ihtisası olmayan sahalarda da eser yazabiliyordu. Şu hususa bilhassa işaret etmek gerekir ki; İslâm âleminde ilmî hareket Kur'an, hadis ve dil üzerindeki çalışmalarla başlamıştı. Bu sahalarda ilk çalışanlar, herhangi bir itham altında kalmamak için, aldıkları bilgilerin kaynaklarını göstermeyi bir an'ane haline getirdiler. Bu an'ane Müslü-

(176) Aynı eser, 251-252.

manlar tarafından başka bazı ilimlere de tatbik edildi. Müteahhirinden muhtasar el kitabı yazanlar ve bazı istisnalar dışında bütün yazarlar tarafından bu usûl tatbik edildi. Bu günkü notlu şekilde kaynak gösterme ise modern ilmî metodun meyvelerinden biridir.

A — DÎNÎ İLİMLER

Dînî ilimleri başlıca Kur'an ilimleri, hadis ilimleri, fıkıh ilimleri ve tasavvuf olmak üzere dört ana grupta toplamayı uygun bulduk.

1 — Kur'ân İlimleri:

Kur'an ilimleri tefsir, nâsih-mensuh, tecvid ve kırâat (Kur'an'ın okunuşu ve yazılış şekli ile ilgili ilimler) olmak üzere başlıca dört kısma ayrılır. Bu devirde tefsir, eskidenberi devam eden bi'l-rivâye ve bi'l-dirâye şekillerinde yazılıyordu. Birinci şekilde *Kur'an-ı Kerim*'in âyetleri, hadis ve haberlerle izah ediliyordu. İkinci şekilde ise âyetler daha çok filoloji ve mantık yönünden karşılaştırmalı olarak izah ediliyordu.

Kaynaklardan ve çalışmalardan elde ettiğimiz bilgilere göre Salâhaddîn devrinde 10'dan fazla tefsir yazılmıştır. Bunların arasında en önemlisi Mecdüddîn b. el-Esîr tarafından yazılan *el-İnsâf fi'l-Cem'i Beyne'l-Keşfi ve'l-Keşşaf* adlı eserdir. İbn el-Esîr bu tefsirde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ile Sa'lebî'nin *Keşf el-Beyân* adlı tefsirinde verilen bilgileri toplamış ve bunlara bazı ilâvelerde bulunmuştur. İkincisi ise Alâeddîn el-Kâsânî'nin *Te'vîlât el-Kur'an* adlı eseridir. Bunları Alemüddîn el-Sehâvî'nin *Tefsîr el-Kur'ân*'ı ile Muhammed b. Hıdr b. Teymiyye'nin bi'l-rivâye olarak kaleme aldığı 30 ciltlik tefsiri takip eder. Son tefsir Hanbelîler tarafından büyük bir alâka gördü. Fahruddîn el-Râzî'nin *Mefâtîh el-Gayb* adlı tefsirinin İhlâs sûresi tefsirine reddiye olarak kaleme alınan Abdüllâtîf el-Bağdâdî'nin *el-Vâzıha fî Tefsîr el-Fâtıha* adlı eserini, İbn Şehrâşûb'un *Müteşâbih el-Kur'ân, Esbâb el-Nüzûl,* yine Alemüddîn el-Sehâvî'nin *el-Tavd el-Râsih fi'l-Mansûh ve'l-Nâsih* adlı kitaplarını bu konuda te'lif edilen eserler arasında zikretmeliyiz.

Bu devirde Yahudi âlimlerinden Mûsâ b. Meymûn *Talmud*'u tehzib, Sadaka b. Müneccâ ile Yûsuf b. Saîd el-Sâmirî *Tevrat*'ı şerhetmişlerdir.

Kırâat ve tecvîd sahalarında bu devirde, Şam'da Irak mektebinin temsilcisi Tâceddîn Ebü'l-Yümn el-Kindî, Mısır'da ise Endülüs-Mağrip mektebinin temsilcisi el-Şâtıbî ile el-Şerîşî gibi ünlü âlimler ders vermişlerdir. Salâhaddîn devrinde yetişen ve daha sonraları büyük şöh-

rete kavuşan Alemûddîn el-Sahâvî ise hem el-Kindî'den hem de el-Şâtıbî'den ders almış, Irak ve Endülüs mekteplerini şahsında birleştirmiştir. Zikredilen bu âlimlerden el-Kindî'nin aşağıda dilciler arasında bahsedilecektir. Onun kırâate dair bir eseri olduğunu bilmiyoruz. O, daha ziyade, büyük bir râvî ve hocaydı. Diğerleri ise hem râvî, hem hoca, hem de bu sahada değerli eserler veren müellifler arasında yer alıyorlardı.

a) *el-Şâtıbî, Kâsım b. Firruh (Ferrum):* 1144 yılında Endülüs'te Şâtıba şehrinde doğdu. 20 Haziran 1193 Pazar günü Kahire'de öldü. 1176 yılında Mısır'a geldi ve Kâdı'l-Fâdıl'ın himayesini gördü. Onun tarafından tesis edilen Fâdıliyye Medresesi'ne *Kur'an* ilimleri müderrisi tayin edildi. En meşhur eserleri *Hırz el-Emânî ve Vech el-Tehânî* adlı yedi kıraata dair manzumesiyle, el-Dânî'nin *Kitâb el-Mukni*'sinin nazmı olan *Akîletü Etrâb el-Kasâid* adlı mushafların yazı özelliklerinden bahseden kasidesidir. Bu iki eser zamanından itibaren hocalar ve talebeler arasında şöhret bulmuş, medreselerde bu konunun ana ders kitaplarından olmuş, pek çok âlim tarafından şerh edilmiştir. Bu sebeple, el-Şâtibî'nin kendisinden sonraki nesiller üzerinde etkisi kuvvetlidir. Şihâbeddîn el-Kastallânî onun hayatı ve eseri hakkında müstakil bir eser kaleme almıştır. Bu kitabın, bir nüshası Kılıç Ali Kütüphanesi, nr. 1092, yaprak 115a-151a'da bulunmaktadır(177).

b) *el-Şerîşî, İsâ b. Abdülazîz:* 1155 yılında Endülüs'te Şerîş şehrinde doğdu. Nisan 1232'de İskenderiye'de öldü. 1175 yılından sonra İskenderiye'ye gelip yerleşti. Başta kırâat ilmi olmak üzere çeşitli sahalarda eserler yazdı. Kırâat ilmi sahasındaki en önemli eseri 7000 rivayeti senetleriyle beraber topladığı *el-Câmi el-Ekber ve'l-Bahr el-Ezhar* adlı kitabıdır. Bu eser Ekim 1217'de kendisine okunarak tashih edilmiştir. Aynı konuda 11 önemli eser daha neşretmiştir(178).

c) *Alemüddîn el-Sehâvî, Ali b. Muhammed:* 1163 yılında Mısır'ın Sehâ şehrinde doğdu. 4 Kasım 1245 Pazar günü Dımaşk'ta öldü. Mısır ve Şam'daki âlimlerden ders aldı. *Kur'an* ve dil ilimlerinde şöhret kazandı. Hocaları arasında el-Şâtıbî ve Tâceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî de vardır. Kırâata dair önemli eserleri, hocası el-Şâtibî'nin eserleri üzerine yazdığı *el-Feth el-Vasîd fî Şerh el-Kasîd, el-Vesîle ilâ Keşf el-Akîle* adlı eserleridir. Bir de tecvide dair Nûniyye kasi-

(177) el-Zehebî, **Tabakat,** 457-459; İbn Kadî Şuhbe, **Tabakât,** yaprak 48a; **GAL,** I, 409-410, **S,** I, 725-727.

(178) el-Cezerî, **Tabakat,** I, 609-611; **Târîh el-İslâm, XIX,** 85a-87b; Kehhâle, VIII, 26-27.

desi vardır. Bu kaside Şemseddîn Ahmed b. Mahmûd el-Edîb tarafından şerhedilmiştir(179).

2 — Hadis İlmi :

Bu devirde hadis ilmi altın çağlarından birini yaşadı. Hadisçiler gerek halk, gerekse idareciler tarafından büyük itibar gördüler. Bu devirde hadis cemiyet nizamının temel taşlarından biri olduğu için çok aktüel bir ilimdi. Her münevver az-çok hadisle uğraşırdı. En meşhur hadis kitapları meşhur Altı Hadis Kitabı *(el-Kütûb el-Sitte)* idi. Mâlikîler kendi imamları Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ına, Hanbelîler Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ine ayrı değer verirlerdi. Her şeye rağmen Sünnîler arasında Buharî ile Müslim'in *el-Câmi' el-Sahîh* adlarındaki mecmuaları en çok değer verilen hadis kitaplarıydı. Ayrıca, bu devirde çeşitli hadis cüzleri büyük ilgi toplamış, bu konuda yeni eserler yazılmıştır. Hadis metni yanında hadisçilerden bahseden eserler de yazılmıştır. Bütün hadis ricâlinden bahseden eserlerin en önemlilerinden biri bu devirde el-Hâfız Abdülganî tarafından yazılmıştır. Bu devirde büyük hadis râvileri yetişmiştir. Çeşitli İslâm ülkelerini dolaşarak çok miktarda hadis kitabı okuyan ve bu kitapları okutmak için icâzet (izin, diploma) alan bu âlimler pek çok talebe yetiştirmişlerdir. Nûreddîn ve Salâhaddîn de bu talebeler arasında yer almışlardır. Hadisçilerden Hanbelîler koyu bir şekilciydiler. Dînî ve lâik her türlü serbest fikir akımına karşı katı bir tutum içindeydiler. Bu devirde pek çok hadisçi yetişmekle beraber, bunlar arasında İbn Asâkir, el-Silefî, el-Hâfız Abdülğânî ve Mecdüddîn b. el-Esîr en önemlileridir. Bunlara Tâceddîn Ebü'l-Yümn el-Kindî, el-Huşuî (ölm. 1203), İbn el-Harastâî (ölm. 1218), İbn el-Cümmeyzî (ölm. 1252) gibi, büyük hocaları ve râvileri de ilâve etmek gerekir.

a) *İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan :* 1105 yılında Dımaşk'ta doğdu. 4 Şubat 1176 Pazartesi günü aynı şehirde öldü. İlim tahsili için Şam, Irak, Hicaz, İran ve Horasan'a seyahatler yaptı, sayısız âlim'den ders aldı. Zamanında Şam'daki hadisçilerin reisiydi. Nûreddîn onun ders vermesi için *Dâr el-Hadîs*'i kurdu. İbn Asâkir, başta meşhur eseri *Târihu Dımaşk* olmak üzere, 100 kadar eser yazdı. Aynı zamanda ateşli bir Eş'arî idi. Çeşitli kaynaklarda eserlerinin listesi verilir. Bunlar arasında Dımaşk tarihinden ve bu şehre gelen âlimlerden bahseden *Târihu Dımaşk* adlı eseri 80 cilt olup zamanımıza ulaşmıştır. Eser hadisçilerin metoduyla kaleme alınmıştır. Daha ziya-

(179) **İrşâd el-Erîb, XV**, 65-66; **Vefeyât el-A'yân,** III, 27-28; **el-Zehebî, Tabakât,** 503-507; **GAL, I**, 410, **S. I**, 728-729.

de bir hadis ricâli kitabıdır. 1300 kadın ve erkek hocasından bahseden *Mu'cem el-Şüyûh,* 72 cüz tutan *el-Muvafakât, Mu'cem Şüyûh el-Kütüb el-Sitte* adlı hadis ve ricâl kitapları, çeşitli hadis cüzleri önemli eserlerindendir. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'yi müdafaa için yazdığı *Tebyînü Kezib el-Müfterî* kelâm sahasındaki değerli eserlerdendir(180).

Oğlu el-Kâsım b. Asâkir (ölm. 1204), başta babası olmak üzere çeşitli âlimlerden ders aldı. Babasının ölümünden sonra Dâr el-Hadîs'e müderris oldu. Babasının eserlerinin nâşiri ve okutucusuydu. *Târîhü Dımaşk*'ı iki defa istinsah etmiş ve ona bir zeyl yazmıştır.

Yeğeni Fahrûddîn b. Asâkir (ölm. 1223), Kutbeddîn el-Nisâbûrî ve el-Kâsım b. Asâkir'den ders aldı. Daha ziyade bir fakih olup Şam'-dahi Şâfiîlerin şeyhliğine kadar yükseldi. Dımaşk'ta ve Kudüs'te çeşitli medreselerde ders verdi. Bunun için, bazen Dımaşk'ta bazen Kudüs'te otururdu. Koyu bir Eş'arî olduğu için Hanbeliler tarafından sevilmez, Dımaşk'taki Hanbelîlerin mahallesinden geçemezdi. Hadis ve Fıkha dair eserler yazmıştır.

b) *el-Sileſî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed:* 1080 yılında İsfehan'da doğdu. 30 Ağustos 1180 Cuma günü İskenderiye'de öldü. Hadis sahasında devrinin en ünlü âlimiydi. Ondan rivayet edilmemiş hadis kitabı, bu devirde ondan ders almamış meşhur hadisçi yok dense yeridir. Önce ülkesindeki âlimlerden ders aldı. Onlar hakkında *el-Meşyehat el-İsfehânîyye* adlı eserini yazdı. Oradan Bağdat'a geçti. Bağdat'taki hadisçilerden ders aldı. Bunlar hakkında *el-Meşyehat el-Bağdâdîyye* adlı eserini yazdı. Bu eser 100 cüzden fazlaydı. 1115 yılında Bağdat'tan Dımaşk'a geldi. Dımaşk'taki âlimlerden iki sene ders aldı. 1117 yılında Sur şehrine gitti. Sur'dan deniz yoluyla Mısır'a geçti. Mısır'da da tahsiline devam edip oradaki hocaları hakkında üçüncü bir meşyehat *(Mu'cem el-Sefer'i)* tertip etti. Bundan sonra İskenderiye'de yerleşti. Fâtımî veziri el-Adil b. el-Sallâr tarafından onun ders okutması için bir medrese inşa edildi. Ölümüne kadar bu medresede ders okutmakla meşgul oldu. İslâm âleminin her tarafından gelen talebeler ondan ders okudular. Yukarıda söylediğimiz gibi, onun talebeleri arasında Salâhaddîn de vardı. el-Silefî kitap toplamaya çok düşkündü. Kendisi de sayısız hadis kitabı istinsah etmiş, hadise dair çeşitli kitaplar yazmıştır(181).

c) *el-Hâfız Abdülğanî b. Abdülvahid b. Sürûr el-Makdisî:* 1146 yılında Kudüs'te doğdu. 30 Kasım 1203 Pazartesi günü

(180) **Harîdet el-Kasr,** (Şam), I, 274-280; **İA,** V, 701-702; **Nûr ad-Dîn,** 16-18.
(181) **Vefeyât el-A'yan,** I, 87-89; **Târîh el-İslâm, XIV,** 61a-64a; **el-Mukaffâ,** yaprak 152b-153b.

Mısır'da öldü. 1155 yılında Frenklerin Cemmâîl'i işgali üzerine ailesiyle Dımaşk'a geldi. Oradaki âlimlerden ders okuduktan sonra, akrabasından İbn Kudâme ile 1166 yılında Bağdat'a gitti. Bağdat, İsfehan, Musul gibi ilim merkezlerindeki âlimlerden ders aldıktan sonra Dımaşk'a döndü. 1171-1181 yılları arasında Mısır'da bulundu. el-Silefî'den ve Mısır'daki diğer âlimlerden ders gördü. Hadis ilminde zamanın en büyük âlimlerinden oldu. Tâceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî, onun el-Silefî ve el-Medînî'den daha çok hadis bildiğini, Dârakutnî'den sonra yetişen en büyük hadisçi olduğunu söylerdi. Hadis ve hadisçiler, Hanbelî fıkhı ile ilgili değerli eserlerin müellifi olan el-Hâfız Abdülğanî'nin eserlerinin listesini Sıbt b. el-Cevzî, İbn Receb ve el-Zehebî verirler. Bunlar arasında *Kütüb-i Sitte*'nin râvîlerinden bahseden *el-Kemâl fî Ma'rifet el-Ricâl,* hadise dair *Nihâyet el-Murâd min Kelâmi Hayr el-Ibâd, Müşkilü Elfâz el-Hadîs* ve hadis fıkhına dair kitapları önemlidir. *el-Kemâl* daha sonraki hadisçiler tarafından tehzib ve ihtisar edilerek işlenmiştir. İbn Asâkir ve diğer hadisçiler gibi eserlerini hep isnadlı olarak kaleme almıştır.

el-Hâfız Abdülğanî, mutassıb bir Hanbelî idi. Aşırı derecede Selefiyye Mezhebi'ni benimseyen mutassıb bir aksiyon adamıydı. Bu bakımdan İbn Teymiyye'nin en büyük seleflerindendir. Onun gibi, fikirleri dolayısıyla çeşitli mihnetlere uğramıştır. İsfehan'dayken Ebû Nuaym el-İsfehânî'nin *Hılyet el-Evliyâ*'sını tenkit etmiş, Şâfiîlerin ayaklanması üzerine, kaçmak zorunda kalmıştır. Musul'dayken Ebû Hanîfe'ye tenkitlerde bulunmuş, bir yazmadan onun hâl tercümesine ait fasikülü yırtmıştır. Bunun üzerine, Hanefîler ayaklanarak onu hapse attırmıştır, öldürülmekten zor kurtulmuştur. Tecsîme sapıp Allah'ın dünya semâsına indiğini, savt ve harfle konuştuğunu söylemesi üzerine, Dımaşk'taki Eş'arîler ayaklanarak Ümeyye Camii'ndeki ona ait minberi kırmışlar, Bâlebek'e kaçarak canını zor kurtarmıştır. Ömrünün sonlarında Mısır'a gitmiş, fikirlerini orada da neşretmesi üzerine, Şâfiî fakihler kanının helâl olduğuna dair fetva vermişler, zamanın veziri İbn Şükr'e şikâyette bulunmuşlardır. Mısır valisine Mağrib'e sürülmesi emredildiği sırada, yukarıda zikredilen tarihte ölmüştür. Yeğeni Ziyâeddîn b. Sürûr ve Mekkî b. Ömer b. Ni'met el-Mısrî onun hayatı hakkında müstakil eserler yazmışlardır(182).

d) *İbn el-Esîr, Mecdüddîn Ebu'l-Sa'âdât Mübârek b. Muhammed:* İbn el-Esîr kardeşlerin en büyüğü olup 1149 yılında Cizre'de doğdu. 24 Haziran 1210 Perşembe günü Musul'da öldü. Bir hadisçi olduğu kadar dilci, edîb ve tarihçiydi. Hadise dair yazdığı eser-

(182) **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 519-522; **Târih el-İslâm,** XIX, 267b-298b; **Siyer A'lâm,** XIII, 100b-108b; İbn Receb, II, 5-34; Kehhâle, V, 275.

lerde bu özelliklerini göstermiş, filoloji ve tarihle ilgili izahlarda bulunmuştur. İbn el-Esîr, ilmin yanında devlet işleriyle de uğraşırdı. Mücâhidüddîn Kaymaz'ın Dîvân el-İnşa başkanlığını yapardı. Hadise dair eserleri arasında *Kütüb-i Sitte*'nin hadislerini toplayan *Câmi' el-Usûl fî Ehâdîs el-Rasûl* adlı 10 ciltlik eseri, *Şâfi'l-İyy fî Şerhi Müsned el-Şâfiî* adlı 5 ciltlik eseri, yeni neşredilen *Şerhü Garîb el-Tıvâl* adlı kitabı meşhurdur. *Câmi' el-Usûl*'ün bazı muhtasarları meydana getirilmiştir. Bunlardan başka, defalarca basılan ve hadis lügatına dair en önemli kitap olan *el-Nihâye fî Garîb el-Hadîs* ile usul-i hadîse dair *Ulûm el-Hadîs* adlı kitapları vardır. İbn el-Esr hadise dair kitaplarında lügat, fıkıh (ahkâm), hadis ricâliyle ilgili izahlar vermeye ayrı bir ihtimam gösterir. Tarih sahasında ise mutasavvıflardan bahseden *el-Muhtâr min Menâkib el-Ahyar* adlı tabakat kitabı, *Tecrîdü Esmâ el-Sahâbe, el-Murassa' fi'l-Benîn ve'l-Benât*... adlı eserleri vardır. Dil sahasında ise İbn el-Dehhan'ın *el-Fusûl*'ünün şerhi *el-Bedî fî İlm el-Arabiyye, el-Bâhir fi'l-Furûk* adlı kitapları, *Dîvân el-Resâ'il*'i bulunur. Atıf Efendi Kütüphanesi, nr. 2446'da *el-Bedî fî İlm el-Arabiyye*'nin çok güzel bir nüshası vardır(183).

Bu devirde yaşayan meşhur muhaddislerden biri de çeşitli hadis mecmuaları kaleme alan Yusuf b. Halîl b. Karaca'dır. 1160-1250 seneleri arasında yaşayan bir Türk asıllı hadisçi Halep Camii'nde hadis dersi verirdi. Yine bu devirde yaşayan Ebû Saîd el-Bündehî hadise ait çeşitli eserleri yanında *el-İ'tibâr fî Nasih el-Hadîs ve Mensûhihî* adlı eseri, Abdüllatif el-Bağdâdî *el-Mücerred fi Garîb el-Hadîs* adlı eseri te'lif etmişlerdir.

3 — Fıkıh-Akâid İlimleri :

Eski islâm toplumunda fıkıh ilmî hem ibadet, hem de hukuk ilimlerini içine alan, bu ikisinin birleşmesinden meydana gelen bir ilimdi. Bu ilim, hayatın dünyevî ve uhrevî taraflarında tanzim edici bir rol oynadığından, cemiyette fıkıh ile uğraşanlar büyük bir itibara sahiptiler. Bu ilim hem devlet, hem de dînî işleri tanzim eden çok aktuel bir ilimdi. Başta Kur'an ve Hadis, sonra icmâ-i ümmet (ümmetin ittifak ettiği meseleler), kıyâs-ı fukahâ (fakihlerin kıyas ve ictihadları) olmak üzere başlıca dört ana kaynağa dayanıyordu. İcma-i ümmet içine giren toplumun benimsediği güzel âdetler ve tatbikatlar da bu ilmin önemli kaynaklarındandı. Yine fıkhın kaynaklarından biri sayılan el-Ahkâm el-Sultâniyye (devlet adamları tarafından tatbik edilen idarî ve siyasî teâmüller) bilhassa amme hukuku bakımından ö-

(183) İnbah el-Ruvât, III, 257-260; E. Rosenthal, **İbn el-Esîr** maddesi, EI2, III, 746.

nemliydi. Medreselerin öğretim konularının bel kemiğini fıkıh teşkil ediyordu. Fıkıhla uğraşanların cemiyetin değerlerini, Kur'an ile hadisi iyi bilmeleri gerekiyordu. Salâhaddîn devrinde medreseler dört sünnî mezhebin fıkıhlarının öğretildiği yerlerdi. Diğer mezheplere ait medreselerin varlığından ise hiç söz edilmemektedir.

Zengîler Hanefî Mezhebi'ne, Eyyûbîler Şâfiî mezhebine mensuptular. Bununla beraber bütün sünnî mezheplere karşı müsamahalıydılar. Diğer sünnî mezhepleri de himaye ederlerdi. Nûreddîn'in başkadısı ve en çok itibar gösterdiği âlimler Şâfiî mezhebindendi. Eyyûbîler ise başkadılarını daima Şâfiîlerden tayin ettiler. Bu devirde Şâfiîlerin ve Hanbelîlerin liderleri yerli oldukları halde, Hanefîlerin liderleri Türkistan, İran ve Horasan menşeli, Malikîlerin reisleri Mağrib menşeli idiler. Halep ve Musul'da Hanefîler, Dımaşk ve Mısır'da Şâfiîler, Harran ve Kudüs'te Hanbelîler çoğunluktaydı. Yukarı Mısır'da Malikîler de kalabalıktı. Yemen ve Hicaz'da Zeydiyye Mezhebi hâkimdi. Eyyûbîlerin hâkimiyeti sonucu Hicaz'da Şâfiî mezhebi hâkim oldu. Suriye'de halkın yarısına yakını Şiî idi. Mısır ve Yemen'de İsmailîler gizli olarak varlıklarını devam ettiriyorlardı. İsmailîlerin en önemli kollarından Haşhâşîler, Dürzîler Suriye ve Lübnan dağlarında kalabalıktılar. Haşhâşîlerin reisi Şeyh el-Cebel Sinan Suriye'de Mısyaf kalesinde oturuyordu.

Şu hususa da işaret etmek gerekir ki, felsefî kelâm dışındaki akâid ilminin fıkıhla çok yakın ilişkisi vardır. Bu konularda eser yazanlar genellikle fakihlerdir. Bu sebeple akâide dair eser yazanlardan da burada bahsetmeyi uygun bulduk.

Bu sırada Hanefî fakihler arasında Muhammed b. el-Hasan el-Şeybânî ile el-Tahâvî'nin eserleri, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı, Şâfiîler arasında İmam el-Şâfiî'nin eserleri, el-Müzenî'nin muhtasarı, Ebû İshâk el-Şîrâzî ve el-Gazzâlî'nin eserleri revaçtaydı. Malikîler arasında Malik b. Enes'in *el-Muvatta'ı*, Sahnûn'un *el-Müdevvenet el-Kübrâ*'sı, İbn Ebî Zeydûn ile İbn Rüşd (ölm. 1126)'ün eserleri, Hanbelîler arasında Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, el-Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ı çok okunuyordu. Aralarında Bâtınîlere karşı bir birlik olmakla beraber, zaman zaman sünnî mezheplerin mensupları arasında kan dökülmeye kadar varan anlaşmazlıklar çıkıyordu. Salâhaddîn fakihler arasında çıkan bu türlü tatsız mücadelelerden rahatsız oluyordu.

a) Hanefî Fıkhı:

Salâhaddîn devrinde Eyyûbîler Devleti hudutları içinde yaşayan Hanefî fakihlerinin üçünden burada bahsetmekle yetineceğiz. Bunlar Cemâleddîn el-Sâbûnî, Alâeddîn el-Kâsânî ve el-Zahîr el-Nu'mânî'dir.

1 — *el-Sâbûnî, Cemâleddîn Mahmûd b. Ahmed:* 1107 yılında Bağdat'ta doğdu. Kasım 1185 tarihinde Mısır'da öldü. el-Sâbûnî, Nûreddîn zamanında Dımaşk'a geldi. Mısır'ın fethinden sonra Necmeddîn Eyyûb ile Mısır'a gitti. Mısır'daki Hanefîlerin reisi oldu. Necmeddîn el-Hubûşânî ile aralarında anlaşmazlık vardı. Mezhep taassubuyla el-Hubûşânî, bir ara onun elindeki vakfı almak istemiş, Salâhaddîn'in müdahalesi üzerine vazgeçmiştir(184).

2 — *Alâeddîn el-Kâsânî, Ebû Bekr Mes'ûd b. Muhammed* (ölm. 1191): Nisbesinden anlaşılacağı üzere, aslen Türkistan'daki Kâsân şehrindendir. Genç yaşında ülkesinden batıya geldi. Önceleri Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Mes'ûd'un sarayında bulundu. Onun tarafından Nûreddîn'e elçi gönderildi. Nûreddîn'den büyük bir itibar gördü ve Halep'te yerleşti. Nûreddîn onu Hallâviyye Medresesi'ne müderris tayin etti. el-Kâsânî bu sırada Muhammed b. Ahmed el-Semerkandî'den ders aldı. Onun *Tuhfet el-Fukahâ* adlı eserini *Bedâyi' el-Sanayi fî Tertîb el-Şerâyî'* adıyla dört büyük ciltte şerh etti. Bu eser bu gün dahi Hanefî fıkhının temel kitaplarındandır. Salâhaddîn tarafından onun Halep ve Rakka'daki Hanefî medreseleri mütevelliliğine ve baş müderrisliğine tayin edildiğinden yukarıda bahsettik. *el-Sultân el-Mübîn fî Usûl el-Dîn* adında akâide dair bir kitabı daha vardır(185).

3 — *el-Zâhir el-Nu'mânî, el-Hasan b. Hatîr:* 1152 yılında Kahire'de doğdu. 1202 yılında yine aynı şehirde öldü. Ülkesinde tahsilini tamamladıktan sonra çeşitli yerleri dolaştı. Oralardaki âlimlerden ders aldı. Nihayet, Kahire'de Terkûn el-Esedî Medresesi müderrisi oldu. Fıkıhtan başka hadis, dil, mantık, riyâziyye, tıp, edebiyat sahalarında da yetkili bir âlimdi. Fıkıh sahasında *el-Fetâvâ, İhtilâf el-Sahâbe ve'l-Tâbiîn ve Fukahâ el-Emsâr* adlı eserlerin müellifidir. Ebû Hanîfe mezhebinde olduğu için el-Nu'mânî nisbesini almıştır(186).

Bu devirde yaşayan ve kitapları bize kadar gelen iki meşhur Hanefî fakihinden bahsetmeden geçemeyeceğiz. Bunlardan biri Cemâleddîn el-Gaznevî (ölm. 1197)'dir. Alâeddîn el-Kâsânî gibi doğu menşeli olan bu fakih, Hanefîler arasında çok tutulan eserlerden *el-Mukaddimet el-Gazneviyye* ile *el-Hâvi'l-Kudsî*'nin müellifidir. Akâid sahasında ise *Ravzat el-Mütekellimin* adlı eseri yazmıştır. Diğeri, yine doğu men-

(184) **Tezkiret el-Huffaz**, IV, 111; **Tâc el-Terâcîm**, 27; Kehhâle, V, 109.
(185) İbn Fazlullah, **Mesâlik el-Ebsâr**, III, 271a-272b; **el-Cevâhir el-Muzıyye**, II, 244-246; Heffening, **Kâsânî** maddesi EI; Yusuf Z. Kavakçı, 122-125.
(186) **İrşâd el-Erîb**, III, 64; **el-Vâfî**, XI, 194b-195b; Kehhâle, III, 222.

şeli olan Hüsâmeddîn el-Râzî (ölm. 1202)'dir. Hüsâmeddîn doğudan Dımaşk'a gelip yerleşmiş, Sâdiriyye Medresesi'nde müderris olmuştur. Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı üzerine yazdığı *Hülâsat el-Delâ'il fî Tenkîh el-Mesâil* en meşhur eseridir.

b) Mâlikî Fıkhı:

Bu devirde yaşayan Mâliki fakihleri arasında en meşhuru hiç şüphesiz İbn Avf'dır. Ondan sonra, İbn Şâs el-Sa'dî, İbn Atîk el-Raba'î ve meşhur vezir Safiyyüddîn b. Şükr bu mezhebin büyük fakihleri arasında yer alır.

1 — *İbn Avf, Ebû Tâhir İsmail b. Mekkî (ölm. 1185):* Mısır'daki Mâlikîlerin reisi ve aynı zamanda büyük bir hadisçiydi. Sünnîlerin Mısır'da idareyi ele geçirmelerine yardım edenlerdendir. İkinci Mısır Seferi'nde Şâver'e karşı Esedüddîn ile Salâhaddîn'i desteklemiştir. İskenderiye'deki medresesinde ders verirdi. Onun talebeleri arasında Salâhaddîn, İmâdeddîn gibi devlet büyükleri de vardır. *el-Tezkire fî Usûl el-Dîn* adında akâide dair bir eser yazmıştır(187).

2 — *İbn Şâş, Abdullah b. Muhammed el-Sa'dî (ölm. 1219):* Fustat'taki Amr Camii yanındaki Mâlikî medresesinde müderristi. Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'i tarzında kaleme aldığı *el-Cevâhir el-Semîne fî Mezhebi Âlim el-Medîne* adındaki eseri Mâlikîler arasında revaç bulmuştur. 1219 yılı Ağustos ayında Dimyat'ta Haçlılara karşı çarpışırken şehit düşmüştür(188).

3 — *İbn Atîk el-Rabaî, Cemâleddîn el-Huseyn (1154-1235):* Zamanında Mısır'daki Mâlikîlerin şeyhliğine kadar yükseldi. Salâhaddîn'in başkadısı Abdülmelik b. Dirbâs'ın yanındaki şühûd (jüri)'dandı. *Mîzân el-Amel* adında bir eser yazmış ve mezhebinde fetva vermiştir(189).

Bunlardan başka Şîş b. İbrahim el-Kıftî'nin fıkha dair eserleri ile vezir Safiyyüddîn b. Şükr'ün *el-Basâ'ir* adlı eseri bu devirdeki önemli Mâlikî fıkhı kitaplarındandır.

c) Şâfiî Fıkhı:

Nûreddîn ve Salâhaddîn devirlerinde Şâfiî fıkhı en parlak devrelerinden birini yaşamıştır. Bu devirde bu mezhebe mensup fakihler ilmiye sınıfının en önemli kişileri olmuşlar, değerli eserler kaleme al-

(187) **el-Büstân el-Câmi'**, yaprak 115a-116b; **Sena'l-Bark**, yap. 204a; **Siyer A'lâm**, XIII, 28a-b.

(188) **Vefeyât el-A'yân**, II, 262-263; **Kehhâle**, VI, 158.

(189) **Ahbâru Ğıranata**, I, 300-304; **el-Dîbâc el-Müzehheb**, 105-106.

mışlardır. Nûreddîn ve Salâhaddîn'in etrafındaki büyük bürokratlar ve başkadılar bu mezhebe mensuptular. Bu devirde yetişen meşhur Şâfiî fakihleri arasında Şahrazûrîler, İbn Asâkirler, İbn Ebî Asrunlar, İbn Dirbaslar ve İbn Yûnuslar bulunmaktadır. Mısır'da sünnîliğin galibiyetini sağlayan âlimlerin çoğu da bu mezhebe mensuptular.

1 — *Şehrazûrîler:* Bunların arasında en meşhuru hiç şüphesiz, Nûreddîn ve Salâhaddîn'in Şam başkadısı Kemâleddîn Muhammed b. Abdullah'tır. Kemâleddîn 1098 yılında doğdu, 16 Temmuz 1176 Perşembe günü Dımaşk'ta öldü. Önce Musul başkadısıydı. 1155 yılında Nûreddîn'in hizmetine girdi. Mart 1160'ta onun tarafından Şam başkadısı tayin olundu. Vezâret derecesine yükseldi. İmâdeddîn'in deyimiyle, «*Nûreddîn'in devletinde mutlak hâkimdi*». Dar el-Adl'in açılmasında, Şam'daki surların ve medreselerin inşasında büyük hizmeti dokundu. Salâhaddîn Dımaşk şihnesi (subaşısı) iken onunla aralarında anlaşmazlıklar çıkıyordu. Bununla birlikte, Nûreddîn'in ölümünden sonra, Salâhaddîn'i destekleyen ilk kişilerdendi. Salâhaddîn de onu yine başkadılıkta bıraktı. Ölümü üzerine, vasiyetine uyarak, yeğeni Ziyâeddîn el-Kâsım b. Yahyâ'yı tayin etti. Kemâleddîn Musul'da bir ve Nusaybin'de iki medrese, Medine'de bir ribat inşa etmiştir. Herhangî bir kitabı olduğu zikredilmez(190).

★ *Kemâleddîn'in oğlu Muhyîddîn Ebû Hâmîd:* 1125 yılında doğdu. 19 Haziran 1190 Çarşamba günü Musul'da öldü. İmâdeddîn el-Kâtib ile beraber Bağdat Nizâmiyye Medresesi'nde tahsilini tamamladıktan sonra Musul'a döndü. Babasının Şam başkadısı tayin edilmesinden sonra, önce Dımaşk'ta, sonra Halep'te onun nâibi oldu. Daha sonra, el-Melik el-Sâlih tarafından Halep başkadılığına getirildi. Bir müddet sonra Halep'teki idarecilerle arası açıldı. Musul'a gitti. Oranın başkadılığına getirildi. Ölünceye kadar bu vazifede kaldı. Fakih ve edîb bir kişiydi. Babası gibi, müderrislik yapmasına rağmen eser bırakmamıştır(191).

★ *Ziyâeddîn el-Kâsım b. Yahyâ el-Şehrazûrî:* Salâhaddîn'in yakın adamlarından olup 1140 yılında doğdu, 30 Mart 1203 tarihinde Hama'da öldü. Yukarıda anlatıldığı üzere, amcası Kemâleddîn'in vasiyetine uygun olarak bir müddet Şam başkadılığında kaldıktan sonra istifa etti. Yerine, Şam'daki Şâfiîlerin reîsi Şerefeddîn Abdullah b. Ebî Asrun getirildi. Salâhaddîn, Vekâletü Beyt el-Mal (Hazinedarlık) vazifesinî yine onun üzerinde bıraktıktan başka, onu Halife ile müna-

(190) **Harîdet el-Kasr** (Şam kısmı), II, 323-327; **Sena'l-Bark**, I, 138, 146, 222-224; **Vefeyât el-A'yân**, III, 375-378.

(191) **Harîdet el-Kasr** (Şam kısmı), II, 329-339; **Vefeyât el-A'yan**, III, 379-381.

sebetlerde elçilik vazifesine tayin etti. Ziyâeddîn 1197 yılına kadar bu vazifede kaldıktan sonra, el-Melik el-Âdil tarafından azledildi. Bunun üzerine, Halife el-Nâsır tarafından Bağdat'a çağrılıp başkadılık ile müderrislerin ve Hanefî-Şâfiî vakıflarının nazırlığına tayin edildi. Fakat, Irak'ın havasından rahatsız olduğu için, bir müddet sonra, istifa edip Şam'a döndü. Hama başkadılığına getirildi. Ölümüne kadar bu vazifede kaldı. Eser yazdığı bilinmemekle beraber değerli bir fakih ve idareciydi(192).

2 — *Kutbüddîn el-Nîsâbûrî, Mes'ûd b. Muhammed:* 1111 yılında Nisâbur'da doğdu. 27 Ocak 1183 günü Dımaşk'ta öldü. Nûreddîn ve Salâhaddîn tarafından büyük itibar görürdü. Dımaşk'taki Gazzâlî Zâviyesi'nde, el-Mücâhidiyye ve el-Cârûhiyye medreselerinde, Halep'te el-Nûriyye ve el-Esediyye medreselerinde ders vermiştir. Zamanındaki Şâfiîlerin ünlü fakihlerindendi, *el-Hâdî fi'l-Fıkh* adlı muhtasarı meşhurdur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Salâhaddîn'e ithafen *el-Akîde* adlı bir eser yazmıştır(193).

3 — *İbn Ebî Asrûn, Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed:* 1100 yılında Musul'da doğdu. 1189 yılında Dımaşk'ta öldü. Önce Musul'da, sonra Bağdat'ta, başta Esîad el-Mîhenî olmak üzere çeşitli âlimlerden ders aldı. 1129 yılında Musul'da müderrisliğe başladı. Sonra Sincar'a geçerek bir müddet orada ders okuttu. 1150 yılında Halep'e geldi. Nûreddîn tarafından Şam'daki Şafiîlerin şeyhliğine getirildi. Nûreddîn onun ders okutması için Halep, Hama, Hıms, Dımaşk ve Bâlebek gibi şehirlerde medreseler inşa ettirdi. Bu medreselerde ders verdi. Bundan sonra Sincar, Harran ve Cizre şehirlerinde kadılık ve müderrislik yaptı. 1175 yılı başlarında Dımaşk'a döndü. Yukarıda anlattıldığı gibi, 1177 yılında Şam başkadısı tayin edildi. Ölümüne kadar bu makamda kaldı. Son senelerinde kör olduğu için, oğlu Muhyîddîn Ebû Hâmid ona vekâlet ederdi. 1189 yılında ölümü üzerine, oğlu muhyîddîn asaleten Şam başkadılığına tayin edildi. Şerefüddîn b. Ebî Asrun Dımaşk ve Halep'te birer medrese yaptırmış, değerli eserler yazmıştır. En değerli eserleri bazı ciltleri zamanımıza ulaşan *Safvet el-Mezheb min Nihâyet el-Matlab* ile *el-Mürşid fî Fürû' el-Şâfiiyye*'dir. Mısır'da uzun zaman fetva bu ikinci esere göre verilmiştir(194).

Oğlu Muhyîddîn Ebû Hâmid, babasının ölümü üzerine asaleten Şam başkadılığına getirilmişti. Fakat, ilmiye mesleğinin gereği olan

(192) **Haridet el-Kasr** (Şam kısmı), II, 343-344; **Sena'l-Bark**, I, 222-223; **el-Vâfî**, XXIV, 78b-79a.

(193) **Sena'l-Bark**, I, 134-135; **Vefeyât el-A'yân**, IV, 283-284.

(194) **Haridet el-Kasr** (Şam kısmı), II, 351-357; **Sena'l-Bark**, I, 224-225, 229-230; **Vefeyât el-A'yân**, II, 256-259.

tevazu ve sadeliği bırakarak, emîrler gibi memlûk beslemeye ve harplere iştirak etmeye başlayınca, Sultan tarafından 1192 yılında azledildi. 1193 yılında bir müddet için Mısır başkadılığına getirildi. 1204 yılında öldü. Bunun ve diğer Benû Asrûn müderrislerinin eserlerinden bahsedilmez(195).

4 — *Necmüddîn el-Hubûşânî, Ebü'l-Berakât Muhammed b. el-Muvaffak:* 1116 yılında Nîsâbur'un Hubûşân kasabasında doğdu. 1 Aralık 1191 Çarşamba günü Fustat'ta öldü. Gazzâlî'nin talebelerinden Muhammed b. Yahyâ'dan ders okudu. Onun *el-Muhît fî Şerh el-Vasît* adlı eserini 16 ciltte şerhetti. Bu şerhe *Tahkîk el-Muhît* adını koydu. el-Hubûşânî taassubuyla meşhur Şâfiîlerdendi. 1170 yılında Mısır'a gelip el-Şâfiî'nin türbesinde yerleşti. Mutassıb bir Şâfiî ve Eş'arî olduğu için, diğer sünnî mezheplerin mensuplarıyla, bilhassa Hanefîlerin reisi İbn el-Sâbûnî ve Hanbelîlerin reîsi Zeyneddin b. Necâ ile aralarında sert mücadeleler olmuş, zaman zaman Şâfiîlerle bu mezheplerin mensupları arasında çatışmalara yol açmıştır. Bu çatışmalar onun ölümüne kadar devam etmiştir. O, aynı zamanda, Fâtımî Hilâfeti'nin kaldırılmasına ve Abbâsîlerin adına hutbe okunmasına önayak olan liderlerdendi. Zamanındaki Mekke halkının ahlâksızlığı ve sapıklığı dolayısiyle, Tuğtegin 1183 yılında Yemen'e hareket ederken, «*Sana Mekke ve Medine halkının canlarının, mallarının, ırz ve namuslarının helâl olduğuna dair fetva veriyorum*» demiştir. Sıbt b. el-Cevzî, onun Mısır'daki Sünnîler arasındaki kavgaların başlıca sebebi olduğunu, ölümüyle halkın rahat ve huzura kavuştuğunu söyler. Zimmîlere karşı da amansızdı. Tabip İbn Şev'at el-Yahûdî'nin ata bindiğini görünce onu dövmüştü(196).

Bununla beraber samimi dindarlığı ve ateşli sünnîliği dolayısıyla Salâhaddîn onu takdir ederdi. İmam Şâfiî'nin türbesi yanındaki Şâfiî Medresesi'nin mütevelliliğine ve müderrisliğine onu tayin etmişti. Ölümü üzerine, bu medresenin mütevelliliğine Şeyh el-Şüyûh Sadreddîn Alî b. Hammûye getirilmiştir. Köprülü Kütüphanesi, nr. 849'da onun tarafından istinsah edilen *Kitâb el-Hudûd min el-Usûl el-Kelâmiyye ve'l-Fıkhiyye* adlı önemli bir kitap vardır.

5 — *Şihâbeddîn el-Tûsî, Muhammed b. Mahmud:* 1128 yılında Tus'da doğdu. 1 Eylül 1200 tarihinde Kahire'de öldü. Mısır'daki Şâfiîlerin şeyhiydi. 21 Ağustos 1173 günü Bağdat Camii'nde vazederken, Hz. Ali'yi öldürmekle Abdurrahman b. Mülcem'in kâfir olmadığını söylemesi üzerine, Şiîler ayaklanarak vazettiği minberi yakmışlar,

(195) **Kudâtü Dımaşk**, 51-52; el-Nuaymî, I, 405-406.

(196) **Vefeyât el-A'yân**, III, 374-375; **Târîh el-İslâm**, XIV, 136a-139a; **Mir'at el-Zaman**, XIV, 189a.

âlimlerin müdahalesi neticesi ölümden kurtulmuş, Bağdat'ın batı kesimine sürülmüştür. 1179 yılında hacca gitti. Hicaz'dan Mısır'a gelerek Kahire'deki Salâhiyye Hânikâh'ında yerleşti. Takiyûddîn tarafından kurulan Menâzil el-İzz Medresesi müderrisliğine getirildi. Koyu bir Eş'arî olduğundan, Hanbelîlerin reîsi (şeyhi) Zeynüddîn b. Necâ ile aralarında münakâşalar olurdu. Daha sonraları el-Melik el-Âdil ile veziri İbn Şükr medreselerin vakıflarına dokunmak isteyince, onlara karşı durmuştur. el-Tûsî bir Sultan gibi itibarlı ve ihtişamlıydı. Bağdat ve Kahire'de sancağı, önünde adamlarının ellerinde gâşiyesi, kınından sıyrılmış kılıçlar ve katırının boynunda tavk (halka) olduğu halde alayla gezerdi. Herhangi bir eseri olduğundan bahsedilmez(197).

6 — *Muhyîddîn b. el-Zekî, Muhammed b. Ali (1155-1202)* : Bir çok fakih çıkarmış Dımaşklı bir aileye mensup fakih ve edib bir kişi olup Salâhaddîn'in en yakın adamlarındandı. 1177 yılında Dımaşk başkadısı nâibliğine, 1183 yılında Halep başkadılığına getirildi. Kudüs'ün fethi üzerine Aksâ Camii'nde kılınan ilk cuma namazında Sultan tarafından hutbeyi okumakla görevlendirildi. 1192 yılında, Muhyîddîn b. Ebî Asrûn'un azli üzerine, Şam başkadısı oldu. Ömrünün sonlarında bu görevden istifa edip evine çekildi. Mutassıb bir Sünnî idi. Mantık, kelâm ve felsefe ile meşgul olmaktan insanları meneder, bu konularda eline geçen eserleri tahrip ederdi(198).

Bu sırada Dımaşk başhatîbi olan Abdülmelik b. Zeyd el-Devleî (ölm. 1202)'de Muhyîddîn b. el-Zeki gibi mutassıb sünnîlerdendi. Ümeyye Camii'ndeki Gazzâlî Zâviyesi'nde, Cîrûn'daki kendi medresesinde dersler verirdi. İbn el-Zekî gibi insanları mantık, felsefe ve kelâm ile uğraşmaktan meneder, bu konularda eline geçen eserleri tahrip ederdi.

7 — *Tâceddîn el-Bermekî, Muhammed b. Hibetullah el-Hamavî :* Salâhaddîn devrindeki Şâfiî fakihlerindendir. Kahire'deki Salâhiyye Medresesi'nde müderrislik yapardı. Çok miktarda manzum eser yazmıştır. Terekesi arasından elliden fazla *Dîvân el-Hutab* çıktığı söylenir. Pek çok esere hâşiye yazmıştır. Recez vezni üzere *Ravzat el-Murtaz* adlı bir ferâiz kitabı, Salâhaddîn için yine aynı vezinde *Hadâ'ik el-Fusûl ve Cevâhir el-Usûl* adlı bir akâid kitabı yazmıştır(199).

8 — *İbn Dirbaslar:* Bunlar Salâhaddîn'in atalarının mensup olduğu Hezbânî kabilesindendir. Aslen Musul'dan olup 1170

(197) **Vefeyât el-A'yân**, III, 360; el-Münzirî, yaprak 28b.

(198) Ebû Şâme, 17; el-Nuaymî, I, 230-232.

(199) el-Sübkî, IV, 195-197.

yılında Eyyûbîlerle Mısır'a gelmişlerdir. Bunlardan Mısır başkadısı Abdülmelik'ten yukarıda bahsedildi. Onun herhangi bir eser yazdığı bilinmez.

Kardeşi Ziyâeddîn Osman ise değerli eserlerin müellifidir. Erbil'de tahsile başlamış, sonra Şerefeddîn b. Ebî Asrun'dan Musul'da fıkıh okumuştur. Ziyâeddîn ağabeyisine nâiblik yapan kadılardandı. Cemâleddîn Hoşterîn tarafından Kahire'de inşa ettirilen medresenin müderrisliğini yapmış, Haziran 1206'da bu vazifedeyken ölmüştür. Ebû İshâk el-Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb*'i üzerine *el-İstiksâ li Mezâhib el-Fukahâ* adlı bir şerh yazmaya girişmiş, yirmi ciltte *Kitâb el-Şehâdât*'a gelebilmiştir. Bundan başka, yine aynı müellifin, *el-Tenbîh* ve *el-Lüma' fî Usûl el-Fıkh* adlı kitaplarını şerhetmiştir(200).

9 — *İbn Yûnuslar:* Bunlar aslen Erbil'dendir. Salâhaddîn devrinde, bu aileden yetişen âlimler arasında, İmâdeddîn Ebû Hâmid ile Kemâleddin Mûsâ meşhurdular. Birincisi bir fakih, ikincisi ise çok yönlü bir âlimdi. Bilhassa riyâziyyeciydi. İmâdeddîn b. Yûnus 1141 yılında Erbil'de doğdu. 28 Kasım 1211 Perşembe günü Musul'da öldü. Memleketinde ve Musul'da okuduktan sonra, Bağdat Nizâmiyye Medresesi'nde Yûsuf b. Bündar ve el-Keşmîhînî gibi âlimlerden hadis ve fıkıh dersleri aldı. Aynı medresede muîd (asistan) oldu. Bir müddet sonra Musul'a döndü. Musul'da Zeyniyye, Nûriyye, İzziyye, Nefîsiyye ve Alâiyye medreselerinde müderrislik, Mücâhidüddîn Kaymaz'ın inşa ettirdiği camide hatiplik yaptı. Beş ay kadar Musul başkadılığında da bulundu. Musul Atabeyi Nûreddîn Arslanşah'ın Hanefî Mezhebi'nden Şâfiî Mezhebi'ne geçmesinde etkili olmuştur. Fıkha dair eserleri arasında *el-Muhît fi'l-Cem'i beyne'l-Mühezzebi ve'l-Vasit, Şerh el-Vecîz,* usule dair eserleri arasında *el-Tahsîl fi'l-Cedel* ve Arslanşah'a takdim ettiği *el-Akîde*'yi burada zikredebiliriz(201).

Kardeşi Kemâleddîn ise her konuda zamanın en büyük âlimlerindendi. Diğer mezheplerin mensupları, hatta Hristiyanlar ve Yahudiler bile kendi dinlerini ve mezheplerini ondan okurlardı. İleride etraflıca hayatından bahsedilecektir. Kemâleddîn'in oğlu Ahmed (ölm. 1225) de büyük bir fakihti. Ebû İshak el-Şîrazî'nin *el-Tenbîh*'i üzerine bir şerh yazmış, bu şerh bize kadar gelmiştir.

10 — *el-Kaysî, Fahreddîn Yahyâ b. Abdurrahman:* 1153 yılında Dımaşk'ta doğdu. 12 Mart 1212 tarihinde Granada'da öldü. Dımaşk'ta bir müddet okuduktan sonra, tahsilini tamamlamak için, Bağ-

(200) **Vefeyât el-A'yân,** II, 406-408; **Siyerü A'lâm,** XIII, 108b-109a.
(201) el-Münziri, yaprak 108a-b; **Vefeyât el-A'yân,** III, 385-387; **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 558-559.

dat, İsfehan, Azerbaycan ve Anadolu'yu dolaştı. Mısır'a gidip el-Silefî'den ders aldı. Hacca gittikten sonra Mağrib'e gitti. Kuzey Afrika ve Endülüs'ü dolaştı. Granada'da yerleşti. *el-Ravzat el-Enîka, Ta'lîka fi'l-Hilâf beyne'l-Şâfiî ve Ebî Hanîfe* adlı eserleri vardır(202).

11 — *e l - M u k t a r a h, Muzaffer b. Abdullah el-Mısrî (ölm. 1215):* Bu devirde yaşayan meşhur kelâm, hadis, fıkıh âlimlerindendi. Önce İskenderiye'de Silefiyye Medresesi'nde, daha sonra Fustat'ta Şerif Ebû Sa'leb Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. En meşhur eserleri İmam el-Harameyn'in *el-İrşâd*'ı üzerine yazdığı şerh (bkz. Köprülü Kütüphanesi, nr. 824/2) ile cedel sahasında *Şerh el-Muktarah fi'l-Mustalah* adlı kitabıdır(203).

12 — *İ b n B e d r a n, Cemâl el-Mısrî Yûnus:* 1160 yılında Mısır'da doğdu. Nisan 1226'da Dımaşk'ta öldü. Vezir İbn Şükr tarafından önce Şam Vekilü beyt el-Mâl'ı (Hazinedarı) ve Emîniyye Medresesi müderrisi daha sonra resmî elçi tayin edildi. el-Melik el-Muazzam zamanında Şam başkadısı oldu. *Muhtasaru Kitâb el-Umm fi'l-Şâfiî, Kitâb el-Ferâiz* adlı eserleri vardır(204).

13 — *İ b n H a d d û s, el-Muâfâ b. İsmail el-Mavsılî (1156-1233):* İbn Muhâcir ve el-Fahr el-Suhraverdî'den ders aldı. Musul'daki Sâlihiyye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Fıkıh'ta *el-Kâmil fi'l-Fıkh, Nüzhet el-Mutîin ve Ravzat el-Munkatiîn,* tefsir sahasında *el-Tibyân fî Tefsir el-Kur'an,* ahlâk sahasında *Ahdâk el-Ahbâr fî Ahlâk el-Ahyâr, Enis el-Munkatiîn ve Riyâz el-Sâlihîn* adlı eserleri vardır(205).

14 — *İ b n Ş e d d â d, Bahâeddîn Yûsuf b. Râfi':* 6 Mart 1145 tarihinde Musul'da doğdu. 9 Kasım 1234 Çarşamba günü Halep'te öldü. Musul ve Bağdat'taki âlimlerden ders aldı. 1170 yılında Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde muîd (asistan) oldu. 1174 yılında Musul'a döndü. Kemâleddîn el-Şehrazûrî'nin medresesine müderris tayin edildi. Yukarıda ifade edildiği gibi, Musullular tarafından çeşitli elçilik vazifeleriyle görevlendirildi. 1187 yılında hacca gitti. Hacdan dönerken 1188 yılı başlarında Sultan'ın hizmetine girdi. Çocuklarının hocası ve kazaskeri oldu. Bu arada elçilik vazifesiyle Bağdat'a gönderildi. Salâhaddîn öldüğü sırada Kudüs kadısıydı. Onun ölümünden sonra meydana gelen iç mücadeleler üzerine, 1195 yılında Halep hükümdarı el-Melik el-Zâhir'in hizmetine girdi. Başkadılığa tayin edildi, vezâret

(202) **Nefh el-Tîb**, II, 83; **Tekmilet el-Sıle**, s. 730-731; **Lisân el-Mîzân**, VII, 266-268.

(203) el-Sübkî, V, 156; **el-Vâfî**, XXIII, 63b, XXV, 199b.

(204) **Ebû Şâme**, 148; el-Sûbkî, V, 152; el-Nuaymî, I, 186-188.

(205) el-Sübkî, V, 156; el-Esnevî, **Tabakat**, 156-157.

rütbesine erişti. Âlimleri ve ilmi himaye etti. el-Melik el-Zâhir tarafından medreselerin ve vakıflarının idaresi ona verilmişti. 1205 yılında Halep'in Bâb el-Irak semtinde bir medrese, ardından bir de Dâr el-Hadis inşa ettirdi. Onun zamanında Halep ilim hayatı bakımından en parlak devrelerinden birini yaşadı. Her taraftan âlimler ve talebeler Halep'e akın ettiler. Bunlar arasında İbn Memmâtî ve el-Kıftî gibi ünlü kişiler vardı. İbn Şeddâd çok muhterem ve âlim bir şahıstı. Herkesten hürmet ve itibar görmüş, sayısız talebe yetiştirmiştir. En meşhur eseri Salâhaddîn'in hayatı üzerine yazdığı *el-Nevâdir el-Sultâniyye ve'l-Mehâsin el-Yûsufiyye* adlı kitabı olup defalarca basılmıştır. Fıkıh sahasında *Melce' el-Hukkâm inde İltibâs el-Ahkâm, Delâil el-Ahkâm min Ehâdîs el-Nebî, Mücez el-Bâhir fi'l-Fıkh* ve *Fazâil el-Cihad*'dır. Son eseri Salâhaddîn'e ithaf etmiştir. Ölmeden önce evini sûfilere hânikâh (tekke) olarak vakfetmiştir. Kâtib Çelebi onun *Sîretü Rasûlullâh,* Brockelmann ise *Kitâb el-Asâ* adlı kitapları olduğunu söylerler ise de kaynaklarda bunları doğrulayıcı bilgi yoktur(206).

15 — *İbn el-Cümmeyzî, Alî b. Hibetullah :* 19 Ekim 1164'te Fustat'ta doğdu. 9 Mart 1252 Perşembe günü aynı şehirde öldü. Mısır'da el-Silefî, İbn Avf, İbn Berrî, el-Cevvânî, el-Şâtıbî'den, Şam'da İbn Ebî Asrûn, İbn Asâkir, el-Şühde'den, Bağdat'ta çeşitli âlimlerden ders aldı. Mısır, Dımaşk ve Halep'te müderrislik yaptı. Zamanında Mısır'daki Şâfiîlerin şeyhi (reîsi) oldu. Kahire Camii hatibi, Fustat Camii'ndeki Şâfiî Zâviyesi müderrisiydi. Hadis'te *âlî rivâyet* sahiplerindendi. *Meşyeha'sı* te'lif edilmiş olup başka eserinden bahsedilmez(207).

16 — *el-Kutb el-Mısrî:* Bu devirde yaşayan fakihlerden ve kelâmcılardandı. Kelâma dair eserlerinde Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, el-Bâkıllânî, İbn Fûrek, el-Cüveynî ve Ebû İshâk el-Şirâzî gibi büyük âlimlere itirazlarda bulunurdu. Bu sebeple, Ebû Alî el-Sekûnî onu sapıklıkla itham etmiştir. el-Sübkî, «Bu husus onu kötü gösteren bir eksiklik değil, süsleyen bir meziyettir» der(208).

d) Hanbelî Fıkhı:

Bu devirde Hanbelî fıkhı oldukça kuvvetli çağlarından birini yaşamıştır. Dımaşk'ta Makdisîler, Harran'da İbn Teymiyyeler, Mısır'da Zeyneddîn b. Necâ bu devirdeki Hanbelî fıkhının en büyük mümessilleridir. Makdisîlerden Hâfız Abdülğânî ile İbn Kudâme sonraki Han-

(206) **Vefeyât el-A'yân,** VI, 81-98: Cemâleddin el-Şeyyâl, **İbn Şeddâd** maddesi, **EI2,** III, 958-959.
(207) **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 786; Ebû Şâme, 187.
(208) el-Sübkî, V, 48.

belîler üzerinde etkili olmuşlardır. Bu sırada Hanbelîler arasında en revaçta olan eserler Ahmed b. Hanbel'in kitapları ile el-Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ı, Ebu'l-Hattâb b. Mahfûz (ölm. 1116)'un *el-Hidâye fî Fürû el-Hanbeliyye* adlı eserleridir. Hanbelîler eserlerini en çok hadis ve ahbara dayandırırlar ve hadisçilerin metoduyla kaleme alırlardı.

1 — *İbn Necâ, Zeyneddîn Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim:* 1114 yılında Dımaşk'ta doğdu. 20 Mayıs 1203'de Kahire'de öldü. Dımaşk, Bağdat ve İskenderiye gibi şehirlerdeki âlimlerden ders aldı. İskenderiye'den Dımaşk'a dönünce, Nûreddîn tarafından Bağdat'a elçi gönderildi. Orada Sa'd el-Hayr b. Muhammed el-Ensârî'nin kızıyla evlendi. Sa'd el-Hayr ölünce kitapları kendisine kaldı. Bunları Mısır'a götürerek Fustat'a yerleşti. Mısır'daki Hanbelilerin reîsi oldu. Sünnîlerin Mısır'ı zaptına ve Esedüddîn'in Mısır'a sefer yapmasına teşvik edenlerdendi. Salâhaddîn tarafından büyük hürmet görürdü. Umârat el-Yemenî ve arkadaşlarının komplosuna Kâdı'l-Fâdıl'ın isteğiyle ajan olarak katılmıştı. Kudüs'te kılınan ilk cuma namazında vaazetmek için Salâhaddîn onu görevlendirmişti. İbn Necâ ile Şâfiî fakihlerinden el-Hubûşânî ve el-Tûsî arasındaki münakâşalara yukarıda temas edildi. Bir gün İbn Necâ, Kırâfe Camii'nde vaazederken camiin tavanı göçmüş, bunun üzerine el-Tûsî bir yazı yazıp, «*Üstlerindeki tavan üzerlerine çöktü*» âyetini zikretmiştir. Başka bir gün İbn Necâ vaazederken bir köpek gelip cemaatin arasına dalmış, İbn Necâ, el-Tûsî'nin bulunduğu yere işaret ederek, «*Bu köpek oradan geliyor*» demiştir Kaynaklarda eserine rastlanmaz(209).

2 — *İbn Sürûrlar (Makdisîler):* Bunlardan Hafız Abdülğanî'den hadisçiler arasında bahsedildi. Abdülğanî hadisçi olduğu kadar bir Hanbelî fakihi idi. Fıkha dair eserlerinin en meşhurları *Umdet el-Ahkâm, el-Ahkâm el-Suğra, el-Câmi el-Sağîr li Ahkâm el-Beşîr el-Nezîr, el-Akîde* ve *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*'dır(210).

★ *Şeyh Ebû Ömer Muhammed b. Kudâme:* Meşhur fakîh Muvaffakuddîn b. Kudâme'nin ağabeyisi ve zamanındaki Makdisîlerin reisi, büyük zâhid, mücâhid ve olgun insan. 1135 yılında Cemmâil'de doğdu. Ülkesinin işgali üzerine, 1156 yılında akrabalarıyla Dımaşk'a geldi. 19 Ağustos 1012 Pazartesi günü bu şehirde öldü. Halkı eğitmek, fakirleri gözetmek için hiç bir maddî ve manevî fedakârlığı esirgemezdi. Bu sebeple öldüğünde zerre kadar miras bırakmamıştır. Salâhaddîn'in ordusunda gazalara katılır, Frenklerle çarpışırdı. Büyük yararlıklar gösterirdi. Kardeşi Muvaffakuddîn ile beraber Kudüs'ün

(209) **Sena'l-Bark**, I, 148, yaprak 237a; Ebû Şâme, 34-35, İbn Receb, I, 436.
(210) **Mir'ât el-Zaman**, VIII, 510, 546-553; Ebû Şâme, 71-73; İbn Receb, II, 52-61.

fethinde hazır bulunmuştur. Bu zatın Sıbt b. el-Cevzî üzerinde büyük etkisi olmuş, onun gibi gerçek dindarlarla dünyada ve âhirette beraber olmak için Bağdat'ı bırakıp Şam'a gelmiştir. Ebû Ömer aynı zamanda âlim bir şahsiyetti. Hafız Abdülganî onun rivayetlerinden bir kırk hadis toplamıştır. Dımaşk'taki Ömeriyyet el-Şeyhiyye Medresesi ile bir camiyi inşa ettirmiş, bunlara vakıflarda bulunmuştur.

★ *Abdülğanî'nin kardeşi İmâdeddin İbrahim b. Abdülvâhid b. Sürûr:* 1148 yılında Cemmâîl'de doğdu. 12 Şubat 1218 Çarşamba günü Dımaşk'ta öldü. 1156 yılında ülkesini Frenklerin işgâli üzerine, ailesiyle birlikte Dımaşk'a göçtü. Dımaşk'taki âlimlerden ders aldı. 1172 yılında yeğeni Muvaffakuddîn b. Kudâme ile Irak'a gidip Bağdat ve Musul'daki âlimlerden ders aldı. Sonra, Dımaşk'a döndü. Tedrisle meşgul oldu. Talebeye ücretsiz ders verir, malını talebeye harcar, onları yedirir giydirirdi. Bir hareket adamı olan İmâdeddîn, talebeler ve fakirlerle meşgul olmaktan eser yazmaya vakit bulamazdı. Gerçek dindarlardandı. Sıbt b. el-Cevzî'nin arkadaşlarındandı. *Kitâb el-Fürûk fi'l-Mesâil el-Fıkhiyye* adlı bir eseri vardır(211).

3 — *İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Muhammed:* Şeyh Ebû Ömer'in kardeşi, Hâfız Abdülğânî'nin yaşdaşı ve teyze oğlu. Salâhaddîn devrinin en büyük Hanbelî fakihi, Şam'daki Hanbelîlerin şeyhi. Ocak 1147 tarihinde Cemmâîl'de doğdu. 28 Ekim 1223 tarihinde Dımaşk'ta öldü. 1156 yılında Dımaşk'a göçtü. On yaşındayken *Muhtasar el-Hırakî*'yi ezberlemişti. Abdülğânî ile 1166 yılında Bağdat'a giderek oradaki âlimlerden ders aldı. Abdülkâdir el-Cîlî'nin medresesinde kalarak kısa bir müddet ondan ders okudu. Dört sene sonra Dımaşk'a döndü. 1172 yılında tekrar Bağdat'a gidip bir müddet daha kaldıktan sonra geri döndü. Ölünceye kadar Dımaşk'ta tedris ve te'lifle meşgul oldu. Fıkıh, akâid, zühd ve tarihe dair çok sayıda eser verdi. Eserlerinin listesi İbn Receb ve el-Zehebî tarafından verilmektedir. Fıkha dair eserleri arasında 10 ciltlik *el-Muğnî* şerhi *Muhtasar el-Hırakî* çok meşhurdur. Zamanımıza ulaşan bu eser Hanbelî fıkhının en önemli kaynaklarındandır. Bundan başka *el-Kâfî fî'l-Fıkh* (4 cilt), *Muhtasar el-Hidâye fi'l-Fürû el-Hanbeliyye, el-Umde fi'l-Fıkh, Menâsik el-Hacc, el-Fetâvâ* fıkıh sahasındaki önemli eserlerindendir. Hadise dair eserleri arasında *Muhtasar el-İlel li'l-Hallâl, el-Meşyeha* ve pek çok cüzler, zühde dair eserleri arasında *Kitâb el-Tevvabîn, el-Mütehâbbûne fi'l-lâh, el-Rikka ve'l-Bükâ* en önemlileridir. Tarih sahasındaki eserleri arasında ise *el-Meşyeha* ve *el-Tebyîn fî Ensâb el-Kureşiyyîn* (Aziz Mahmud Hûdâî, nr. 1024'te güzel bir nüshası daha vardır), *el-İstibsâr fî Fazail el-Ensâr* en önemlileridir.

(211) **Mir'ât el-Zaman**, VIII, 586-587; İbn Receb, II, 93-106.

İbn Kudâme, akrabaları Ebû Ömer, Abdülğânî ve İmâdeddin gibi gerçek dindarlardandı. Abdülganî'deki taşkın hareketler onda yoktu. Sıbt b. el-Cevzî onun ve ağabeyisi Ebû Ömer ile kardeşi İmâdeddîn'in dindarlıklarına hayrandı. Dımaşk'a gelince onlarda gördüğü samimi dindarlığa hayran olmuş ve bu hissini şu satırlarla dile getirmiştir:

«*Şeyh Ebû Ömer, kardeşleri Muvaffakuddîn ve İmâdeddîn'de sahâbelerden ve büyük evliyalardan rivâyet ettiğimiz halleri gördüm. Onların hali bana âilemi ve vatanımı unutturdu. Sonra, belki âhirette onlarla beraber olurum ümidiyle, Dımaşk'ta ikamet etmek maksadıyle, Bağdat'tan onların yanına geldim*».

Gerçekten Muvaffakûddîn, Ahmed b. Hanbel'in hem yaşayış, hem inanış bakımından büyük takipçisiydi. Kelâm ilmî ile Kur'an âyetlerini te'vil etmenin şiddetle aleyhindeydi. Bunun için *Mes'ele fî Tahrîm el-Nazar fî Kütûbî Ehl el-Kelâm* adında bir eser yazmış, bu eserde Eş'arileri tenkit etmiştir. Akâide dair eserlerini hadisçilerin metoduyla yazardı. Red maksadıyla dahi olsa, kelâmcılarla kelâma dair münakâşaları doğru bulmazdı. Allah'ın sıfatlarına, müteşâbihâta dair âyet ve hadislerin olduğu gibi kabul edilmesini te'vîle kalkışılmamasını savunurdu. Bu bakımdan, daha sonraki İbn Teymiyye ve Vehhâbîlerin öncülerindendi. Akâide dair risalelerinin çoğu Manisa Halk Kütüphanesi, nr. 6584'te, çeşitli müracaat kitaplarında mevcuttur. Bunlar arasında *Zemmel-Te'vîl, el-Burhân fî Mes'elet el-Kur'an, Risâle ilâ İbn Teymiyye fî Tahlîdi Ehl el-Bida' fi'l-Nâr* adlı risalelerini burada zikredebiliriz. İbn Kudâme, eserleri gerçekten değerli ve sonraki nesiller üzerinde etkili olmuş âlimlerdendir. Ziyâeddîn b. Sûrûr ve el-Zehebî onun hayatı ve eserleri hakkında müstakil kitaplar yazmışlardır(212).

4 — *İbn el-Münecccâ, Ebu'l-Maâlî Es'ad el-Maarrî:* 1125 yılında Maarra'da doğdu. 24 Eylül 1209'da Dımaşk'ta öldü. Dımaşk'ta ve Bağdat'ta çeşitli âlimlerden ders aldı. Nûreddîn devrinin sonlarında Harran kadılığına getirildi. Daha sonra, uzun yıllar Dımaşk'taki Mismâriyye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Aynı zamanda iyi şiir söylerdi. Eserleri arasında en meşhuru 20 ciltte tamamladığı *el-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye fi'l-Furû' el-Hanbeliyye* adlı kitabıdır. Bu şerhinde Hanbelîlerin eserlerinde bahsedilmeyen bir çok meseleyi diğer mezheplerin kitaplarından alarak Hanbelî Mezhebi'ne tatbik etmiştir. Bundan başka *Hülâsa fi'l-Fıkh* ve *el-Umde fi'l-Fıkh* adlı eserleri vardır(213).

---

(212) **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 627-630; Ebû Şâme, 139-142; İbn Receb, II, 133-149; G. Makdisî, **İbn Kudâma** maddesi, **EI,** III, 866-867.

(213) İbn Receb, II, 49-51, el-Nuaymî, II, 114-116.

5 — *İbn Teymiyye, Muhammed b. Hıdr el-Harrânî:* Ocak 1148'de Harran'da doğdu. 21 Şubat 1225 Perşembe günü yine aynı şehirde öldü. amanında Harran'daki âlimlerin şeyhiydi. Önce Harran'da daha sonra Bağdat'ta İbn el-Cevzî ve İbn el-Haşşâb gibi âlimlerden ders aldı. Harran'a dönünce, şehrin camiinde hatip ve Nûreddîn tarafından inşa edilen medresede müderris oldu. Talebe yetiştirmek ve halkı eğitmekle uğraştı. Harran'da bir medrese inşa ettirdi. Gazzâlî'nin *el-Basît, el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı eserleri tarzından Hanbelî Mezhebi'nde üç kitap yazıp bunlara *Telhis el-Matleb fî Telhîs el-Mezheb, Tarğîb el-Kâsıd, Bülğât el-Sâğib* adlarını verdi. Ayrıca, fıkıhta *Şerh el-Hidâye, el-Mûzih fi'l-Ferâiz* adlı kitapları vardır. Bi'l-rivâye yazdığı mufassal *Kur'an* tefsirine yukarıda değinildi(214).

6 — *İbn el-Hanbelî, Nâsihuddîn Abdurrahman b. Necm:* 1 Kasım 1159 Cuma günü Dımaşk'ta doğdu. 6 Eylül 1236 Cumartesi günü aynı şehirde öldü. Dımaşk, Bağdat, İsfehan, Hemedan, Musul ve Mısır'da çeşitli âlimlerden ders aldı. Dedesi Şerefülislâm'ın medresesinde, Mismâriyye Medresesi'nde ve daha sonraları Rabia Hatun tarafından yaptırılan Sâhibiyye Medresesi'nde müderrislik yaptı. el-Melik el-Âdil ile arası açık olduğundan bir ara Halep'te ikâmet etti. 1215 yılından hacdan dönerken Halife el-Nâsır tarafından taltif edildi. el-Âdil'in ölümü üzerine, 1219 yılında Dımaşk'a döndü. İbn Kudâme'nin ölümünden sonra, Şam'daki Hanbelîlerin şeyhi oldu. Çeşitli konularda eserler yazdı. Eserlerinin oğlu tarafından yapılan bir listesini Sıbt b. el-Cevzî nakleder. Zühd ve vaaza dair *el-İncâd fi'l-Cihâd, Şerhü Esmâullâh el-Husnâ, el-Hadâ'ik fi'l-Va'z ve'l-Cedel ve'l-Akyise* gibi eserleri vardır. Tarih sahasındaki en önemli eseri olan *el-İstis'âd li Man lekîtü min Sâlihî'l-Ibâd fi'l-Bilâd* adlı kitabından İbn Receb çok faydalanmıştır(215).

Bu devirdeki diğer önemli Hanbelî müellifleri arasında Süleyman b. Ömer b. Sâlim el-Harrânî (ölm. 1223) ile Abdülkâdir el-Ruhâvî (ölm. 1215)'yi de burada zikretmeden geçemeyeceğiz. Bu ikisinin kitapları için bundan önceki çalışmamızda gerekli bilgi verilmiştir.

e) Zeydiyye Fıkhı:

Eyyûbîlerin Hicaz ve Yemen'deki hâkimiyetleri Hicaz'da Şâfiî Mezhebi'nin yerleşmesi sonucunu vermiş ise de, Yemen'de Zeydiyye Mezhebi'ni zayıflatamamıştır. Yemen, günümüze kadar bu mezhebin merkezi olmaya devam etmiştir. Salâhaddîn devrindeki Zeydiyye fa-

(214) **Vefeyât el-A'yan,** IV, 20-22; Ebû Şâme, 146; İbn Receb, II, 151.
(215) **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 700-702; Ebû Şâme, 164; el-Nuaynû, II, 70-71.

kihleri hakkındaki bilgimiz, pek azdır. Bunlardan sadece birinin hayatı hakkında bilgiye sahibiz. Diğerlerini ise eserlerini vasıtasıyla tanıyabiliyoruz.

1 — *el-Mansur-billâh Abdullah b. Hamza b. Süleyman (ölm. 1217):* Zeydiyye'nin imamlarındandır. 1197 yılında taraftarları kendisine bîat edip hükümdar seçtiler. Bunun üzerine, bir ara Sana ve Zimar'ı işgal etti. 1217 yılına kadar Kevkeban kalesini elinde tuttu ve bu tarihte öldü. Zeydiyye kelâmına dair değerli eserler yazmıştır. En meşhurları *el-Şâfî fî Usûl el-Dîn* (4 cilt), *Hadâik el-Hikme, el-Risâlet el-Tavvâfe ile 'l-Ulemâi Kâffeten, el-Risâlet el-Nâfia bi'l-Edillet el-Kâtia*'dır. Bir de şiir divanı bulunmaktadır. Diğer Zeydiyye fakihleri ve eserleri için bundan önceki çalışmamıza bakınız(216).

f) İmâmiyye Fıkhı:

Bu devirde Şam'da şiîler kalabalıktı. Bunlar İmâmiyye, Haşhâşîler, Dürzîler gibi çeşitli kollara ayrılıyorlardı. Nusayrîler ise ayrı bir Müslüman grubunu teşkil ediyorlardı. Bunlar, daha ziyade, eski mahallî putperest dinlerin etkisi altındaydılar. İmâmiyye Mezhebi'nin Şam'daki merkezi Halep'ti. Bunların Halep'te bir reisleri bulunuyordu. Bunun için, bu devirde, Halep'te bu mezhebe mensup bazı büyük âlimler yetişti. İbn Şehrâşûb gibi bazı âlimler ise doğudan veya başka İslâm ülkelerinden geldiler. Mısır ve Filistin'de dahi İmamîler bulunuyordu. Buna rağmen, bu devirde şiîler, sünnîlerle mukayese edilebilecek canlı bir ilmî hareket meydana getiremediler. Burada imâmiyye Mezhebi müelliflerinden sadece iki tanesinden kısaca bahsedilecektir.

1 — *İbn Zühre, İzzeddîn Hamza b. Ali el-Alevî:* Ocak 1118'de Halep'te doğdu. Ağustos 1191'de aynı şehirde öldü. En meşhur eserleri *Ğunyet el-Nüzû' ilâ İlm el-Usûl ve'l-Fürû', Serâir el-Hâvî fî Tahrîr el-Felâvî*'dir(217).

2 — *Tâc el-Ulâ el-Eşref b. el-Eğarr b. Hâşim el-Ramlî el-Nessâbe:* 1089 yılında Remle'de doğdu. 1213 yılında Halep'te öldü. Eserleri arasında fıkıhla ilgili olanlar *Cennet el-Nâzir ve Cünnet el-Münâzır, Nüket el-Enbiyâ, Tahkîkü Gaybet el-Muntazar*'dır(218).

Bunlardan başka, bu devirde yaşayan İmâmiyye Mezhebi'ne mensup âlimler arasında Hüsâmeddîn el-Hasan b. Muhammed b. el-Rassâs

(216) el-Candârî, **Terâcim el-Ricâl**, 20-22; **GAL**, I, 402, **S.** I, 402, 403-404.

(217) **el-Büstan el-Câmi**, yaprak 131a; **A'yân el-Şîa**, XXVIII, 180-184; Kehhâle, IV, 79-80.

(218) **Lisan el-Mîzan**, I, 449-450; **el-Vâfî**, V, 152b-153a; **A'yân el-Şîa**, XIII, 403-408.

(ölm. 1188, eserleri için bkz. *GAL*, I, 403, s. I. 700) ile yukarıda tefsir kısmında temas edilen İbn Şehrâşûb (ölm. 1192)'u da burada zikretmek gerekir.

g) İsmailiyye ve Nusayriyye Fıkhı:

Bu devirde Mısır, Suriye ve Yemen'de epeyce İsmailiyye Mezhebi'ne mensup insan vardı. Bunlar Fâtımîler, Haşhâşîler, Dürzîler, Nusayrîler gibi gruplardı. Bunlar Kur'an'ın zâhir manasına göre değil, kendi imamlarının te'villeri olan bâtın (iç) manasına göre amel ettikleri için, bunlara Bâtınîler de denir. Kaynaklarda, bu devirdeki İsmailiyye âlimlerinden, sadece, 1174 yılında Salâhaddîn'e karşı hazırlanan komploya katılan bir kaç kişi ile Şeyh el-Cebel Râşidüddîn Sinan hakkında bilgi bulunmaktadır. Diğer bazılarını ise bize kadar ulaşan eserleri vasıtasıyla tanıyabiliyoruz. Bu sıradaki Bâtınî reislerinin en meşhuru olan Şeyhülcebel Râşidüddîn Sinan 1163 yılında Alamut'tan Şam'daki Haşhaşîlerin başına reis olarak gönderilmiş, Eylül 1193'de ileri bir yaşta, Misyaf Kalesi'nde ölmüştür. Bu zat ile Salâhaddîn arasındaki münasebetlerden yukarıda bahsedildi.

Bu devirden eserleri bize gelen İsmâiliyye müelliflerinden dördü Yemen'deki dâîlerdendir. Bunların eserleri hakkında Brockelmann'ın eserinde bilgi verilmektedir. Bunlar Hâtim b. İbrahim el-Hâmidî (ölm. 1200), Ali el-Dâî (ölm. 1209), Ali b. Muhammed b. el-Velîd (ölm. 1215), Ali b. Hanzalet el-Mahfûzî (ölm. 1229)'dir. Eserleri daha çok propoganda maksadiyle yazılmıştır.

Bu devirde yaşayan Nusayriyye fakihlerinden ise, sadece, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Sekûn el-Halebî (ölm. 1210)'yi bilmekteyiz.

4 — Tasavvuf:

Yukarıda hânikâhlardan ve zâviyelerden bahsederken, bu devirde tasavvufa ve mutasavvıflara gösterilen ilgiden, onların ülkenin mânevî sultanları olduğundan bahsedildi. Mutasavvıfların reisine *Şeyh el-Şüyûh* (Şeyh el-Tavaif) denirdi. Bu reislik Cüneyd el-Bağdâdî'den beri devam eden bir an'aneydi. Önceleri sadece Bağdat'ta olan bu reisliğin sonraları başka yerlerde de örnekleri meydana getirildi. Nûreddîn zamanından itibaren Şam ve Mısır'daki mutasavvıfların da bir Şeyh el-Şüyûh'u oldu. Bu Şeyh el-Şüyûh Şam'da Sümeysâtiyye Hânikâh'ında, Mısır'da Salâhiyye Hânikâh'ında otururdu. Bu şeyh el-şüyuh'lardan ve bu devirde etkili olan önemli mutasavvıflardan biraz sonra kısaca bahsedeceğiz. Bu devirde Eyyûbîler Devleti sınırları için-

de mutasavvıfların en çok bulunduğu yerler Dımaşk, Halep, Harran, Kudüs, Musul, Kahire ve İskenderiye gibi büyük şehirlerdi. Bazı mutasavvıflar Lübnan dağlarında veya bir büyük kişinin türbesi yanında münzevî bir hayat sürüyorlardı.

1 — *Ömer b. el-Mellâ, Ebû Hafs el-Erdebili (ölm. 1173'ten sonra):* Musul'da oturur, Nûreddîn tarafından büyük itibar görürdü. Nûreddîn Musul'da inşa ettirdiği büyük camiin inşaatı ve mütevelliliğiyle onu görevlendirmişti. Eserleri arasında *Vesîlet el-Müteabbidîn, Sîretü Ömer b. Abdülazîz* bize kadar gelmiştir. İkinci eserin yegâne nüshası Reîsülküttab Kütüphanesi, nr. 714, yaprak 162 a-312b'de bulunmaktadır(219).

2 — *Lisâneddîn el-Belhî (ölm. 1178'den sonra):* Nisbesinden de anlaşılacağı üzere, aslen Belh şehrindendir. Bir ara Bağdat'ta oturmuş, sonra Dımaşk'a gelmişti. Necmeddîn Eyyûb'un yakın arkadaşlarındandı. Onunla beraber Mısır'a gitti. Nil kıyısında bir ev yaptırıp burasını misafirlere ve sûfîlere açtı. Kitap toplamayı çok sever, misafirsiz yemek yemezdi. Âlimleri severdi. Boş zamanlarını edebiyatla ve kitap istinsah etmekle geçirirdi. Ölmeden önce evini Sûfîlere vakfetmiştir. Eseri bilinmez(220).

3 — *Şeyh el-Şüyûh, İmâdeddîn Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali b. Hammûye el-Cüveynî:* Eylül 1119'da Nîsâbur yakınında Cüveyn'de doğdu. Aralık 1181'de Dımaşk'ta öldü. 1265 yılında Şam'a gelince Nûreddîn tarafından saygıyla karşılandı. Şam Sûfîlerinin şeyh el-şüyûhluğu'na getirildi. İmâdeddîn el-Kâtib tarafından kaleme alınan onun şeyh el-Şüyûhluk menşurunda Dımaşk, Bâlebek, Hıms, Hama ve Halep'teki ribatların, hânikâhların ve bunlara ait vakıfların idaresinin ona bırakıldığı belirtilmektedir. İmâdeddîn onun hakkında, «*Tarikat ve hakikat ilimlerinde eşsiz, büyük bir kimseydi*» der. Salâhaddîn de onu görevinde bırakmış, ölümü üzerine oğlu Sadreddîn Muhammed'i yerine tayin etmiştir(221).

4 — *Şeyh el-Şüyûh Sadreddîn Muhammed b. Hammûye (ölm. 1220):* Babasıyla beraber genç yaşında Şam'a geldi. Kutbeddîn el-Nîsâbûrî ve diğer âlimlerden ders aldı. Ve Kutbeddîn'in kızıyla evlendi. 1181 yılında babası, ertesi sene kayın pederi ölünce Salâhaddîn tarafından Şeyh el-Şüyûh, Cârûhiyye Medresesi ve Gazzâlî Zâviyesi müderrisi tâyin olundu. el-Melik el-Âdil ise onu Mısır'daki Şâfiî ve Hz. Hüseyin türbeleri müderrisliklerine, Mısır'daki Salâhiyye Hânikâ-

(219) **Sena'l-Bark,** I, 98; **GAL,** I, 438, **S.** I, 783.
(220) **Sena'l-Bark,** I, 243.
(221) **Sena'l-Bark,** I, 135-136; **Târih el-İslâm,** XIV, 70b; el-Nuaynû, II, 154.

hı şeyh el-Şüyûhluğuna getirdi. Kutbeddîn el-Nîsâbûrî'nin kızından doğan oğulları Fahreddin Yûsuf, Kemâleddîn Ahmed ve Muîneddîn Hasan Eyyûbîlerin son devirlerinde büyük rol oynadılar. Frenklerin Dimyat'ı işgâli üzerine, el-Kâmil, Şeyh el-Şüyûh Sadreddîn'i 1220 yılında yardım istemek için, Halife el-Nâsır'a elçi gönderdi. Bu elçilik esnasında, Bağdat'a giderken Ağustos 1220 tarihinde Musul'da öldü. *Selvet el-Tâlibîn, Takvîm el-Na'îm ve Ukbe'l-Nedîm el-Mukîm* adlı eserleri vardır(222).

5 — *Şeyh el-Şüyûh Tâceddîn Abdullah b. Hammûye :* Sadreddîn Muhammed ölünce yerine kardeşi Tâceddîn tayin edildi. Tâceddîn 1171 yılında Dımaşk'ta doğdu. 24 Temmuz 1244 tarihinde aynı şehirde öldü. 1196 yılında Mağrib'e gidip altı sene Ya'kub b. Yûsuf b. Abdülmü'min'in yanında kaldı. 1204 yılında Şam'a döndü. Ağabeyisinin ölümü üzerine şeyh el-şüyûh tayin edildi. Şam'da Sümeysâtiyye Hânikâh'ında ikamet etti. Sıbt b. el-Cevzî'nin yakın arkadaşıydı. Fıkıh, edebiyat, tarih, tıp, hendese, hadis sahalarında âlim bir kişiydi. Güzel şiir söylerdi. Edebiyat ve ilimler sahasında *el-Mu'nis fî Usûl el-Eşyâ* (8 cilt), el-Melik el-Kâmil'e ithaf ettiği *el-Siyâset el-Mülûkiyye,* coğrafyada *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* tarihte *Atf el-Zeyl fi'l-Târîh, el-Rihlet el-Mağribiyye,* edebiyat sahasında *el-Emâlî* adlarında eserleri vardır (223).

6 — *Esed el-Şâm Abdullah b. Osman el-Yûnînî (ölm. 1220):* Yukarıda bahsedilen Şeyh Ebû Ömer gibi büyük bir zâhid ve mücahitti. Bazen Lübnan dağlarında, bazen Dımaşk ve Bâlebek'te otururdu. Hiç bir şey biriktirmez, eline geçeni hayır yoluna sarfederdi. Allah'tan başka hiç bir kişiye hürmet için ayağa kalkmaz, hükümdarları kötü icraatlarından dolayı tenkit ederdi. el-Melik el-Âdil ayarı düşük bakır paraları bastırınca, halkın alış-verişine zararı dokunduğu için onu tenkit etmiş, bu paraların tedavülden kaldırılmasına sebep olmuştur. Çok kahraman bir kişi olduğu için, Esedüşşâm (Şam Arslanı) adını takmışlardı. Frenklerle yapılan savaşlara istisnasız olarak katılır, şehit olabilmek için büyük tehlikelere kendini atardı. Düşmanın çokluğuna aldırış etmezdi. Yayının seksen rıtl ağırlığında olduğu söylenir, eser yazmamıştır(224).

7 — *Ebû Zekeriyyâ el-Mağribî :* Ma'arrat el-Numan'da Ömer b. Abdülazîz'in kabri yanında otururdu. 1188 yılında, Salâhaddîn Antakya topraklarının fethinden dönerken onu ziyaret etmiştir.

---

(222) İbn el-Esîr, XII, 400; Ebû Şâme, 125; **GAL,** I, 278, **S.** I, 490.
(223) **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 748-749; **Nefh el-Tîb,** II, 98-103; Kehhâle, VI, 96.
(224) **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 612-617; Ebû Şâme, 125-128.

8 — *Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Tilimsânî (1158-1236):* Aslen Mağrib'den olmakla beraber Fustat'taki Cami el-Atîk yanındaki ribatta otururdu. Tasavvuf anlayışı biraz felsefiydi. Bu konuda güzel eserler yazmıştır.

9 — *İsmail b. Sûdkîn b. Abdullah el-Nûrî el-Hanefî:* 1153 yılında Kahire'de doğdu. 1248 yılında Halep'te öldü. Uzun müddet Muhyîddin b. el-Arabî ile arkadaşlık yaptı. Tasavvufa dair eserleri arasında *Levâkih el-Esrâr ve Lavâih el-Envâr, Kitâb el-Salât,* kelâma dair eserleri arasında Abdullah el-Nesefî'nin *Umdet el-Akâid şerhini* burada zikretmek gerekir.

Bu devirde, bunlardan başka, tasavvufa dair değerli eserler yazan âlimlerden 1195 yılında Dımaşk'ta ölen Abdullah b. Muhammed b. Eymen el-Nûrî, Fahreddîn Muhammed b. İbrahim el-Habrî (ölm. 1225)'yi de burada zikretmek gerekir. el-Habrî'nin *Delâlet el-Müstenhic ilâ Maâlim el-Maârif* adlı eseri tasavvufun ana kitaplarındandır. Bu devirde Harran'da yetişen mutasavvıfların en önemlisi Hibetüllah b. Nasr el-Harrânî (ölm. 1184)'dir. Tasavvuftaki semâ ve raksın gerekli olup olmadığı hakkında *el-Mi'yâr fi'l-Reddi ale'l-Mütemessikîne an el-Ahyâr fi'l-Raksı ve'l-Semâ* adlı eseri önemlidir. Diğer mutasavvıflar ve eserleri hakkında bundan önceki çalışmamıza bakınız(225).

B. DİL VE EDEBİYAT

Yukarıda ifade edildiği üzere filoloji, edebiyat, tarih, coğrafya siyaset ve harp sanatı ilimlerinden bu kısımda bahsedilecektir.

1 — Dil ve Edeb (Filoloji ve Edebiyat Tarihi ve Edebiyat Tenkidi) :

Sarf, nahiv, lügât, muhazarât, şiir, aruz, inşâ ve edebiyat tenkitçiliği bu gruba giren ilimlerdendir. Salâhaddîn devri bu ilimler bakımından oldukça canlı geçmiş, bu konularda meşhur âlimler yetişmiş, bu âlimler daha sonraki nesiller üzerinde etkili olacak değerli eserler meydana getirmişlerdir. Bu sahadaki ünlü âlimler arasında İbn Berrî, Tâceddin Ebü'l-Yümn el-Kindî, el-Balatî, el-Şerişî, el-Sehâvî gibi büyük dilciler üzerinde bilhassa durmak gerekir. Bu devirde sarf, nahiv konularında eski müelliflerin eserlerinden *Kitâbü Sîbeveyh* ile Ebû Ali el-Fârisî'nin eserleri, lügat sahasında el-Cevheri'nin *el-Sihâh*'ı çok revaçtaydılar. Edebî eserler arasında en çok tutulanlar Ebû Tem-

(225) **Buğyet el-Taleb** (Paris nüshası), yaprak 54a-55b; **el-Cevâhir el-Mudiyye**, I, 151; Kehhâle, II, 271.

mâm'ın *el-Hamâse*'si, el-Mütenebbî'nin *Dîvân*'ı, *Kitâb el-Eğânî, Hutabü İbn Nûbâte* ve *el-Makâmât el-Harîriyye* idiler. Bu devirde lügât ilmi sahasında değerli hadis lügâtları ve genel lügâtlar meydana getirilmiştir. Bunlardan hadîs lügatlarının önemlilerine yukarıda temas edildi. Şimdi tarih sırasına göre, bu devirde yetişen büyük dilcilerden ve eserlerinden bahsedelim.

a) *Neşvân b. Saîd el-Hımyerî (ölm. 1178):* Yemen'in dağlık bölgelerinde kadılık yapmış, ömrünün sonlarında bazı kaleleri ele geçirerek hükümdarlığını ilân etmiştir. Çeşitli ilim dallarında bilgi sahibi bir şahıstı. En meşhur kitabı, fiillerin vezinlerine göre tertip ettiği 8 ciltlik *Şems el-Ulûm ve Şifa' (devâ') Kelâm el-Arab min el-Külûm* adlı büyük lügâtıdır. Oğlu tarafından bu kitap *Ziyâ' el-Hulûm* adıyla 2 ciltte hülâsa edilmiştir. Bundan başka *el-Kasîdet el-Hımyeriyye, Kitâb el-Kavâfî* adlı eserleri meşhurdur(226).

b) *İbn Berrî, Ebû Muhammed Abdullah el-Makdisî:* 1106 yılında Fustat'ta doğdu. 10 Ocak 1187 Cumartesi günü aynı şehirde öldü. Lügât, sarf ve nahiv sahalarında zamanının imamıydı. İbn el-Kattâ' ve çeşitli âlimlerden ders aldı. Dil ilimleri dışındaki konulardan pek anlamazdı. Dil konusundaki otoritesi o kadar kuvvetliydi ki, Fâtımîlerin Dîvân el-İnşâ'sından çıkan önemli mektuplar dil bakımından onun kontrolünden geçerdi. Pek çok talebe yetiştirmiş, ölümünü takip eden ayda kitapları müzâyede ile satılmıştır. İbn Berrî, geniş bilgisine rağmen, az eser veren âlimlerdendir. Eserlerinin en meşhuru Sihâh el-Cevherî'ye tashih ve ilâveleri olan *el-Tenbîh ve'l-Ifsâh (el-İzâh) an mâ Vaka'a min el-Vehm fi'l-Sihâh* adlı hâşiyesidir. Bu eseri, müellifin müsveddesinden, talebelerinden biri temize çekmiştir. Eserin te'lifine, İbn Berrî'nin hocası İbn el-Kattâ' başlamıştı. Bundan başka *Dürret el-Gavvâs Hâşiyesi,* nahve dair bir mukaddime olan *el-Lübâb, Ebû* Nizâr Melik el-Nuhât'ın sorularına cevap olarak kaleme aldığı *Cevâb el-Mesâil el-Aşr,* İbn el-Haşşâb'ın *el-Makâmât el-Harîriyye Tenkidine Reddiyesi* (bkz. Köprülü Kütüphanesi Fihrisi, I. nr. 1203), *el-Redd alâ'l-Cevâlikî fi'l-Muarrab, Galetât el-Zuafâ min Ehl el-Fıkh, el-İhtiyâr fî ihtilâfi Eimmet el-Emsâr, Şerhü İktisâr el-Arûz, Şerhü Şevâhid el-İzâh* gibi eserleri vardır(227).

c) *el-Bündehî, Tâceddîn Ebû Saîd Muhammed b. Abdurrahman el-Mesûdî:* 4 Nisan 1128 Salı günü doğdu. 28 Nisan 1188 Cumar-

(226) **İrşâd el-Erîb,** XIX, 217-218; **Haridet el-Kasr** (Şam kısmı), III, 268-271; **GAL,** I, 301, **S.** I, 527-528.

(227) H. Flaish, **İbn Berrî** maddesi, **EI2,** III, 755-756; **GAL,** I, 302, **S.** I, 529-530; Kehhâle, VI, 37.

tesi günü Dımaşk'ta öldü. Aslen Mağrib'den olup mutasavvıf, edib, hadisçi ve fakih bir şahıstı. Dımaşk'a gelip Sümeysâtiyye Hânikâhı'nda yerleşti. Salâhaddîn'in oğlu el-Melik el-Afdal'ın hocası oldu. Bu sebeple, bazen Mısır'da oturdu. 1177-1181 yıllarında Mısır'da Salâhaddîn ve İmâdeddin de ondan hadis okudular. Fâtımî saray kütüphanesinden ve Halep Camii kütüphanesinden değerli kitapları seçip aldığı söylenir. Topladığı değerli kütüphaneyi ölmeden Sümeysâtiyye Hânikâhı'na vakfetmiştir. Eserleri arasında 5 cilt halinde te'lif ettiği *Meğâni'l-Mukâmât fî Meâni'l-Makâmat* adlı *el-Makâmât el-Harîriyye* şerhi çok meşhur olmuştur(228).

d) *el-Bahrânî, Muhammed b. Yûsuf el-Erbilî (ölm. 1189):* İbn el-Müstevfî'nin hocası olup aslen Bahreyn'dendir. Arap dili ve aruz sahasında geniş bilgi sahibiydi. Hendese ve şiirle de uğraşırdı. Dımaşk'a gelip Salâhaddîn'i medhetmiştir. *Muhtasar el-Umde li-İbn Reşîk, Muhtasar el-Mufaddaliyyât* adlı eserlerini tamamlayamamıştır(229).

e) *İbn Şehrâşûb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî el-Mâzenderânî (ölm. 1192'de Halep'te):* Çok yönlü bir âlim olup zamanında İmâmiyye Mezhebi'nin liderlerindendi. Halife el-Muktefî tarafından hil'atle taltif edilmiştir. Şiî tarihçi İbn Ebî Tayy ondan övgüyle bahseder. Lisana dair eserleri arasında *el-Fusûl fi'l-Nahv, el-Meknûn el-Mahzûn fî Uyûn el-Fünûn, A'lâm el-Tarâik fi'l-Hudûd ve'l-Hakaik, Kitâb el-Mesâlib, el-Mâide ve'l-Fâide, el-Müttefik ve'l-Müfterik ve'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif* gibi değerli kitaplar bulunmaktadır(230).

f) *İbn el-Haccâc el-Kannâvî, Şîs b. İbrahim el-Kıftî:* 1116 yılında Yukarı Mısır'da doğdu. 1202 yılında Fustat'ta öldü. Mutaassıb bir Mâlikî fakihi olup Kâdı'l-Fâdıl'ın yakın arkadaşlarındandı. Fıkıhtan başka, dil bilimleri sahasında da kuvvetli bir âlimdi. Sultanlara ve idârecilere karşı halkı korurdu. Lisana ait eserleri arasında *el-Lü'lüet el-Meknûne ve'l-Yetimet el-Masûne* adında müzekker isimlerden bahseden 70 beyitlik bir kasidesi, *el-Mesâil el- Nahviyye,* kendisini tenkit eden bir nahivciye karşı yazdığı *Hazz el-Gulâsım ve İfhâm el-Muhâsım,* yine nahve dair *el-Muhtasar* ve bunun muhtaşarı *el-Mu'tasar* ile *el-İşâre fî Tahsîl el-İbâre* adlı eserlerini burada zikredebiliriz(231).

g) *el-Balatî, Tâceddîn Osman b. İsâ:* Eylül 1130 tarihinde Musul'da doğdu. 8 Kasım 1202'de Kahire'de öldü. Önce Dımaşk'a yer-

(228) **İrşâd el-Erîb,** XVIII, 215-216; **Vefeyât el-A'yân;** IV, 23-25.
(229) **Vefeyat el-A'yan,** IV, 102-104; **Buğyet el-Vuât,** 124.
(230) **Târih el-İslâm,** XIV, 143b-144a; Abbas Kummî, **el-Fevâid el-Radaviyye,** 568-571; Scarcia Amoretti, **İbn Shahrashub** maddesi, **EI,** III, 96.
(231) **İrşâd el-Erîb,** XI, 277-281; **Nekt el-Himyan,** 167-170; **el-Tâlî el-Saîd,** 137-139.

leşen el-Balatî, Mısır'ın fethi üzerine oraya gitti. Salâhaddîn tarafından kendisine aylık bağlanıp Amr Camii'nde nahiv ve kırâat müderrisi tayin edildi. Büyük bir dilci ve tarihçi olup zevkine ve içkiye düşkündü. Dil ve edebiyat sahasında en önemli eserleri *el-Arûz el-Kebîr, el-Arûz el-Sağîr, el-Neyyir fi'l-Arabiyye, el-Müstezâd ale'l-Müstecâd min Fealet el-Ecvâd, el-Tashîf ve'l-Tahrîf, Ilmü Eşkâl el-Hatt*'tır. Bunlardan başka *Muhtasar el-Ağânî,* çeşitli kişilere yazdığı muârazalarını topladığı *el-Müddehar ve'l-Müftehar, Ahbar el-Mütenebbî* ile *el-Kasîdet el-Harbâviyye* edebiyata dair değerli eserlerindendir. *el-Kasîdet el-Kâsidet el-Harbâviyye* mîmiyye olup kâfîyelerini raf', cerr ve nasb ile okumak mümkündür. Mağribliler tarzında yazdığı musarra tevşihli bir kasîde ile Kâdı'l-Fâdıl'ı medhetmiş, bu kasidede sadece ğayn, zâl, dâd ve zâ harflerini kullanmıştır(232).

Bu devirde *Kitâb el-Ağânî*'yi ihtisar edenler arasında Mü'eyyedüddîn el-Urdî, Mühezzebüddîn el-Dahvâr ve Radıyüddîn el-Rahbî de bulunmaktadır. Bu âlimlerden ileride bahsedilecektir.

h) *Şümeym el-Hıllî, Ali b. el-Hasan b. Antera (ölm. 1205):* Hille ve Bağdat'ta tahsilini tamamladıktan sonra, el-Cezîre ve Şam'ı dolaştı. Sonunda Musul'da yerleşti. Hareketleri taşkın, inancı zayıf bir kişiydi. Kur'an ile alay eder, eski âlimleri küçümserdi. Eski âlimlerden bahsederken «Falan köpek şöyle der» derdi. Bununla beraber, İbn Nübâte'nin *el-Hutab*'ını, el-Harîrî'nin *el-Makâmât*'ını ve el-Mütenebbî'nin şiirlerini takdir ederdi. Ebû Temmâm, Ebû Nüvâs ve İbn Nübâte'ye nazîre olarak *el-Hamâse, el-Hamriyyât* ve *Dîvân el-Hutab* adlarında manzum ve mensur eserler meydana getirmiştir. Bunlardan başka, *Şerh el-Makâmât el-Harîriyye, Şerh el-Lüma' li-İbn el-Cinnî, Enîs el-Celîs fi'l-Tecnîs, Menâkıb el-Hıkem ve Mesâlib el-Ümem, Dîvân el-Resâil* adlı eserleri vardır(233).

ı) *İsâ b. el-Muallâ b. Meslemet el-Râfiî (ölm. 1208):* Rakka'da çocukların eğitimiyle uğraşan, Zengîleri ve Gökböri'yi medheden şiirler yazan bir şâir ve edîpti. İki ciltlik bir lügât kitabı, nahiv konusunda *el-Maûne* ve bunun şerhi *el-Karîne,* aruz sahasında *Tebyîn el-Gumûz fî İlm el-Arûz* adlı eserleri vardır. Bir de şiir divanı tertip etmiştir(234).

i) *İbn el-Zekkâk, Ali b. Kâsım el-İşbîlî (ölm. 1208):* Ülkesinden doğuya gelip bir müddet Cizre'de, sonra Ra's el-Ayn'da, daha

(232) **Harîdet el-Kasr** (Şam kısmı), II, 385-391; **Fevât el-Feveyât,** II, 66-70; XX, 13a-16a.
(233) **İnbâh,** II, 243; Ebû Şâme, 52; **İrşâd el-Erîb,** XII, 50-72; Kehhâle, VII, 67-68.
(234) **İrşâd el-Erîb,** XVI, 151; **İnbâh,** II, 380.

sonra Dımaşk'ta oturmuş, en sonunda Halep'te yerleşmiştir. Huysuz, kendini beğenmiş, cimri bir kişiydi. Dört büyük ciltte el-Zeccâcî'nin *el-Cümel*'ini şerhetmiştir. Bir de *el-Müfredât fi'l-Kırâat* adında eseri vardır(235).

j) *Mecdüddîn b. el-Esîr:* Hayatından hadisçiler arasında bahsedildi. *Dîvân el-Resâil, el-Bâhir fi'l-Fürûk fi'l-Nahv,* yukarıda bahsettiğimiz değerli eseri *el-Bedî' fî İlm el-Arabiyye (Tehzîbü Fusûli İbn el-Dehhân), Kitâbün latîfün fî ilm el-Kitâbe, el-Murassa'* gibi dil ve edebiyata dâir son derece değerli eserlerin yazarıdır.

k) *İbn Harûf, Ali b. Mûsâ el-İşbîlî (1127-1212):* Arap dili sahasında yetişmiş büyük âlimlerdendi. Endülüs'ten doğuya gelmişti. bekârdı. Belli başlı bir ikametgâhı yoktu. Hanlarda yatar, kalkardı. Nihâyet, 1212 yılında Halep'te kuyuya düşüp öldü. Eserleri arasında Kâdı'l-Cemâa Ahmed b. Abdurrahman el-Lahmî'nin *Tenzîh el-Kur'an ammâ lâ Yelîku bi'l-Beyân* adlı eserine reddiye olarak kaleme aldığı *Tenzîhü Eimmet el-Nahv ammâ Nüsibe ileyhim min el-Hataî ve'l-Sehv* adlı kitabı vardır. Bu eserde Kur'an-ı kerîm'de nahiv kaidelerine aykırı ibareler olduğunu söyleyen gramercileri müdafaa etmiştir. Bundan başka Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ındaki müşkillerin şerhi *Tenkîh el-Elbâb fî Halli Gavâmız el-Kitâb,* Abdülkâhir el-Cürcânî'nin eserinin şerhi *Şerh el-Cümel* adlı kitapların müellifidir(236).

l) *Tâceddîn Ebü'l-Yümn Zeyd b. el-Hasan el-Kindî:* 15 Eylül 1126 tarihinde Bağdat'ta doğdu. 16 Ocak 1217 Pazartesi günü Dımaşk'ta öldü. Bağdat'ta Sıbtu Ebî Mansûr el-Hayyât, İbn el-Şecerî, el-Cevâlikî, Ebû Mansûr el-Kazzâz gibi âlimlerden lügat, edebiyat, sarf-nahiv, kırâat, hadis ve tarihe dair çeşitli eserler okudu. Bunların rivayet hakkını aldı. Önceleri Hanbelî Mezhebi'ndeydi. Sonra, Hanefî Mezhebi'ne geçti. 1168 yılında Şam'a gelip Halep'e yerleşti. Bir ara ticaretle meşgul oldu. Sonra Ferruhşah'ın hizmetine girdi. Onun himayesi sayesinde Mısır'daki Fâtımî Hilâfet Kütüphanesi'nden ve diğer yerlerden kıymetli eserler toplayıp Dımaşk Camii'nde değerli bir özel koleksiyona sahip oldu. Salâhaddîn'in oğlu el-Melik el-Afdal'a, daha sonra el-Melik el-Muazzam'a hocalık yaptı. Ferruhşâh'tan başka Takîyüddîn'in de himayesini görmüştür. Âlî rivayetlere ve geniş bilgiye sahip olduğu için büyük bir üne kavuştu. Her taraftan gelen talebeler ve âlimler ondan çeşitli eserler okudular. Ebû Şâme'nin dediği gibi, onun ilmî faaliyeti bu ve müteakip devirdeki âlimlerin eserlerindeki rivâyetlerde, kırâat ve semâ kayıtlarında akseder. Bununla beraber ken-

(235) **İnbâh**, II, 304; **el-Vâfî**, XII, 137.
(236) **İrşâd el-Erîb**, XV, 75-76; **Fevât el-Vefeyât**, II, 79-81.

dini beğenmiş, aç gözlü bir kişiydi. Gayet müreffeh bir hayat yaşamıştır. Diğer âlimlerin sonsuz medihlerine karşılık, Abdüllâtif el-Bağdâdî ile Cemâleddin el-Kıftî onun kendini beğenmiş, bilgiçlik taslamak için haklı haksız başka âlimleri tenkit eden, derin bilgi sahibi olmaktan ziyade tantana ve gösteriş ile etrafında etki yapan bir kimse olduğunu söylerler. Hatta, Abdüllâtif 1191 yılında Dımaşk'a gelince, onun kendini beğenmişliğine kızarak, onunla ilmî konularda münakâşalarda bulunmuş, bir çok meselede onu mağlup etmiştir. el-Kıftî, onun bir meselede kendisine itiraz edilince hakaretâmiz cevaplar verdiğini, iyi bir kaleme sahip olmadığını, eserlerinin kuru ve hatalı olduğunu söyler. Gerçekten ününe göre, onun çok az eser verdiği görülmektedir. Bize göre o, velûd bir müellif olmaktan çok, büyük bir râvî ve hocaydı. Dil sahasındaki eserleri arasında *Şerhu Dîvân el-Mütenebbî (Havâşin ala Şerhi Dîvân el-Mütenebbî li'l-Ve'vâ el-Halebî), Havâşin alâ Hutabi İbn Nübâte, İthâf el-Zâir ve Itrâf el-Mukim el-Müsâfir,* İbn Dihye'nin *el-Sârim el-Hindî fi'l-Raddi ale'l-Kindî* adlı eserine reddiye olarak kaleme aldığı *Nütef el-Lihye min İbn Dihye, Mesâil fi'l-Arabiyye* (bkz. *Köprülü Kataloğu* I. nr. 1368) en önemlileridir. Alfabetik olarak tertip ettiği büyük Meşyeha'sından başka, Ali b. el-Kâsım b. Asâkir de 4 cüz halinde onun için başka bir meşyeha tertip etmiştir(237).

m) *Cemâleddîn Ebu'l-Fütûh Nasr b. Muhammed el-Mavsılî:* 1155 yılında Musul'da doğdu. 18 Ekim 1232 Pazar günü Mısır'da öldü. İbn el-Haşşâb, İbn el-Enbârî gibi âlimlerden Bağdat'ta ders aldı Daha sonra Mısır'a gitti. Câmi el-Ezher'de müderrislik yaptı. *Rsiâle fî'l-Dâd ve'l-Zâ* adlı bir eseri vardır(238).

n) *Abdülmün'im b. Sâlih b. Ahmed el-Teymî el-Kuraşî* : 1152 yılında Mekke'de doğdu. 1236 yılında İskenderiye'de öldü. Genç yaşta Mısır'a gelip İbn Berrî'den ve başka âlimlerden ders aldı. *Tuhfet el-Mu'rib ve Turfet el-Muğrib* adlı bir eseri vardır(239).

o) *İbn el-Müstevfî el-Erbilî, el-Mübârek b. Ahmed:* 1169 yılında Erbil'de doğdu. 27 Ağustos 1239 Pazar günü Musul'da öldü. Edîb, dilci, tarihçi ve idareciydi. Gökböri devrinde, önce Erbil müstevfisi, sonra nâzır el-devâvîn (vezir) oldu. Moğollar Erbil'i işgâl edince Musul'a göçtü ve orada öldü. Kendisi âlim olduğu gibi, ilmi ve âlimleri korurdu. Kıymetli kitaplar ihtiva eden değerli bir kütüphaneye sahipti. En meşhur eseri dört cilt halinde te'lif ettiği *Nebâhet el-Beled*

(237) **Harîdet el-Kasr,** yaprak 21a; **İrşâd el-Erîb,** XI, 171-175; **Vefeyât el-A'yân,** II, 87-90; el-Zehebî, **Tabakât,** s. 467-469.

(238) **el-Vâfî,** XXVII, 36; **Buğyet el-Vuât,** s. 403.

(239) **GAL, S.** I, 531; Kehhâle, VI, 193.

el-Hâmil adlı Erbil tarihidir. Bu eserden bir parça zamanımıza kadar ulaşmış ve neşredilmiştir. Dil ve edebiyat sahalarında değerli eserler yazmıştır. Bunlardan 10 ciltlik *el-Nizâm fî Şerhi Şi'r el-Mütenebbî ve Ebî Temmâm, İsbât el-Muhassal fî Şerhi Ebyât el-Mufassal* (2 cilt), *Sirr el-Sinâa* ve *Şiir Dîvanı* meşhurdur(240).

ö) *İbn Ye'îş, Muvaffakuddîn Ye'îş b. Ali:* Ekim 1158'de Halep'te doğdu. 18 Ekim 1245'te aynı şehirde öldü. Tâceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî ve Fityân el-Halebî gibi dilcilerden ders aldı. İbn Hallikân, zamanında onun Halep'in en büyük dilcisi olduğunu, Halep Camii'nde ve Ravâhiyye Medresesi'nde ders okuttuğunu söyler. *Şerh el-Mufassal* adlı eseri zamanında büyük ilgi görmüş, zamanımıza ulaşmıştır. Bundan başka, *Şerh el-Tasrîf el-Mülûkî, Şerhu Tasrîf el-Mâzinî* adlı eserleri vardır(241).

Bu devirdeki değer dilciler hakkında bundan önceki kitabımızda gerekli bilgi verilmiştir. Yalnız, diğer konulara ait kısımlarda hayatlarından bahsedilen üç büyük dilciden bahsetmeden bu bahsi kapatmanın doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Bunlar Abdüllatîf el-Bağdâdî, İsâ b. Abdülazîz el-Şerîşî ve Alemüddîn el-Sehâvî'dir. Bunlar dil, edebiyat tenkidi konularında çok değerli eserler yazmışlardır. Bu konulardaki eserlerinden daha önceki çalışmamızda yeterli derecede bahsedilmiştir.

2 — Edebî Nesir ve Şiir:

Salâhaddîn devrinde, Arap nesrinin ve şiirinin en parlak devirlerinden birini yaşadığını söylersek mübalâğa etmiş olmayız. Devrin gereği olarak pek tabiî bu edebiyat sadece Arap dili ile yazılıyordu. Bu devirde sanatkârâne nesirde (inşâ nesrinde) Kadı'l-Fâdıl, İmâdeddîn el-Kâtib, düz nesirde Üsâme b. Münkız gibi büyük üslûpçular, el-Vahrânî gibi büyük hikâyeciler (menâmat yazarları), Ziyâeddîn b. el-Esîr gibi edebiyat tenkitçileri, İbn Senâ el-Mülk ve İbn Uneyn gibi değerli şairler yaşamışlardır.

İnşâ sanatı bu devirde Kâdı'l-Fâdıl, İmâddîn gibi ünlü kâtiplerle zirvesine ulaştı. Daha sonraki nesiller üzerinde etkili oldu. Bu sırada inşâ (diplomatik) nesrinin en büyük mümessili hiç şüphesiz Kâdı'l-Fâdıl'dı. O, devrindeki ve daha sonraki münşîler tarafından erişilmez bir zirve olarak görülmüş, inşâ sanatına «*Sınâat el-Fâzıl*» diyen ve bu

(240) **Vefeyât el-A'yân,** III, 294-298; **el-Vâfî,** I, 110a-b, XXV, 26b-28a; Kehhâle, III, 42, VIII, 170-171.

(241) **Vefeyât el-A'yân,** VI, 45-51; İbn Fazlullah, IV, 186b-187a; J. W. Fuck, **İbn Yaîş** maddesi, **EI2**, III, 992.

isimde eser yazan edîpler olmuştur. Devrinde İmâdeddîn el-Kâtib ve Ziyaeddîn b. el-Esîr gibi ünlü edîpler onun tesiri altında kalmaktan kendilerini alamamışlardır. Bu kâtipler yazılarında edebî sanatları ve nadir kelimeleri ustalıkla kullanmışlardır. Kâdı'l-Fâdıl'ın yazılarında bu sanatların ustalıkla, ölçülü bir şekilde kullanılmasına karşılık, İmâdeddîn'in yazılarında bazen aşırılığa kaçıldığı görülmekte ve kulağı tırmalamaktadır. Ziyâeddin b. el-Esîr bu aşırılığın farkına varmış, *Dîvân el-Resâil* dışındaki eserlerinde edebî sanatları fazla kullanmaktan kaçınmış, Kâdı'l-Fâdıl'ın üslûbunu bile tenkit etmiştir.

Bu devirdeki sanatkârâne nesrin en güzel örnekleri Kâdı'l-Fâdıl ile İmâdeddîn'in Dîvân el-İnşâ'dan çıkan yazılarında görülmektedir. Bunun yanında büyük edipler arasında teâtî edilen «*ihvâniyyât*» nev'inden ülkelerin ve şehirlerin medhi ve zemmi hakkında, kalem ile kılıcın mukayesesi hususunda yazılan edebî risaleler de önemli nesir örnekleri arasında yer alır. Bu devrin düz edebî nesrinin konu ve üslûp bakımından en güzel örnekleri arasında Üsâme b. Münkız'ın *Kitâb el-İtibâr*'ı ile el-Vehrânî'nin *el-Menâmât*'ını da zikretmek gerekir. Bunlardan başka, İmâdeddîn'in tarih ve şiir antolojisine dair eserleri, İbn Cübeyr'in *el-Rihle*'si, Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin kendi hayatı ve Mısır'la ilgili olarak kaleme aldığı eserler hâtırât ve seyâhat edebiyatının en güzel örneklerindendir.

Nazım bu devirde çok aktüel edebî nevilerdendi. Okuyan ve kültür sahibi olan herkes nazımla az-çok meşgul olurdu. O kadar ki, İbn Asâkir bile şiir yazmaya kalkışmış, Tâceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî'nin alayına hedef olmuştu(242). Nazım aynı zamanda ediplerin geçim kaynağıydı. Hükümdarları ve emîrleri medhederek onlardan câize alırlar, himayelerini temin ederlerdi. Hükümdarlar da büyük bir propoganda aracı olan şiiri himaye etmeye çalışırlardı. Câize alabilmek için, bazen şiir yazmaya hiç kabiliyeti olmayan kişiler dahi medhiye sunmaktan çekinmezlerdi.

Bu devirde dünyevî sahada Üsâme b. Münkız, İmâdeddin el-Kâtib, İbn el-Saâtî, İbn Senâ el-Mülk, İbn Uneyn, el-Cilyânî, tasavvufî sahada el-Bûsîrî, el-Tilimsânî, İbn el-Arabî gibi büyük şairler yetişmiştir. Fars şiiri bu sırada en parlak devrini yaşıyordu. Attar ve Senâî gibi İran'daki büyük şairler tasavvufu şiirlerinde işliyorlardı. Arap edebiyatında tasavvufu şiirlerinde en güzel işleyen kişi ise, Salâhaddîn devrinde henüz çok genç olan İbn el-Fârız'dır. Yine bu sıralarda, Fars şiirinin etkisiyle Arap edebiyatında dû-beyt (rubâî) tarzı gelişti. Bu tarzın en kuvvetli mümessillerinden biri İmâdeddîn'di. Daha önceleri Endülüs'te halk şiirinde doğan zecel ve müveşşehât (şarkı) nevîlerin-

(242) **İrşâd el-Erîb, XIII, 86.**

de de kıymetli eserler meydana getirildi. İbn Senâ el-Mülk ve İbn el-Arabî müveşşehâtın bu devirdeki en bariz mümessilleridir. Üsâme b. Munkız ile İbn el-Sââtî musammat ve muhammes nevilerinde de şiirler yazdılar. Önceleri Bağdat'ta meydana gelen ve halk şiirinin bir nevi olan mânî tarzındaki el-mevâliyâ nevi de işlendi. Kasidelerde kafiye birliği kırılarak ikvâlı (kafiye harekeleri değişik) manzumeler ile mesnevîler yayılmaya başladı.

Kasidede ana konu olan medhiyenin yanında hicviyeler, tabiat tasvirleri, zühdiyyât, hamriyyât, Haçlılarla yapılan savaşlar ve bunların tasvirleri, tebşirnâmeler, tebriknâmeler, şitâiyyeler, lüğazlar en çok işlenen konular arasındaydı. Nûreddîn ve Salâhaddîn'in Haçlılarla yaptıkları savaşları şiirlerinde en güzel işleyenlerin başında İmâdeddîn ile el-Cilyânî geliyorlardı. İbn Senâ el-Mülk şiirlerinin şekil bakımından mükemmel olmasına çok dikkat ederek edebî sanatları iyi kullanır, İbn Uneyn hicviyeleriyle toplumun kusurlu yönlerini göstermeye çalışırdı.

Bu genel mütalâadan sonra, bu devirde yaşayan önemli nesir ve nazım ustalarının hayatlarından ve eserlerinden kısaca bahsedelim.

1) *Emîr Yağmur b. İsâ el-Ukberî el-Türkî (ölm. 1173 yılında Dımaşk'ta) :* Türk asıllı olup Arapça'yı çok iyi kullanan bir edipti. *Arkadaşlarla muaşeret, felekten şikâyet, fırsatı ganimet bilip yaşamak, av ve içki meclisi tasviri, zamanın kalleşliğinden şikâyet* konularında önemli bir edebî risale yazmıştır. Bu eseri İmâdeddîn tarafından *Haridet el-Kasr*'da nakledilmektedir(243).

2) *Umârat el-Yemenî:* 1121 yılında Yemen'de doğdu. 6 Nisan 1174 Cumartesi günü Salâhaddîn tarafından Kahire'de idam edildi. Mutassıp bir Şâfiî idi. Önceleri Yemen-Mısır arasında ticaretle meşgul oluyordu. el-Âdil b. el-Sallâr'ın vezirliği zamanında, Mekke emîri tarafından Kâhire'ye elçi gönderildi. Bu elçiliği esnasında Fâtımîlerin hizmetine girdi. Fatımî halifelerine, vezirlerine medhiyeler sunardı. Salâhaddîn ve Eyyûbîler hakkında da medhiyeleri vardır. Fâtımî Hilâfeti'nin kaldırılması üzerine yazdığı Fâtımleri medheden kasidesi meşhurdur. Eyyûbîler Mısır'da idareyi ellerine alınca malî durumu kötüleşmiş, Salâhaddîn'e halinden şikâyet eden *Şikâyet el-Mutezallim* adlı mimiyye kasidesini yazmıştır. Salâhaddîn'e karşı tertip edilen komplonun ele başılarından olması dolayısiyle yukarıda zikredilen tarihte idam edilmiştir. Kıymetli şiirler ihtiva eden *Dîvân el-Şi'r*'i vardır. Tarihe dair eserlerinden aşağıda bahsedilecektir(244).

(243) **Haridet el-Kasr** (Şam kısmı), I, 354-390.

(244) **Aynı eser** (aynı kısım), III, 101-141; **Sena'l-Bark**, I, 147-150; **Vefeyât el-A'yân**, III, 107-111; Kehhale, VIII, 268.

3) *Kâdı'l-Mu'temen İbn Kâsîbeveyh el-Kâtib:* Fâtımîler devrinde dîvân katiplerindendi. Eyyûbîlerin idareyi ele geçirmelerinden sonra Ferruhşah'ın veziri olmuştur. İmâdeddîn 1177 yılında Kahire'deyken ondan şiirler kaydetmiştir(245).

4) *el-Vahrânî, Muhammed b. Muhriz (ölm. 1179):* Nisbesinden anlaşılacağı üzere, aslen Mağrip'dendir. Büyük bir münşî idi. Salâhaddîn devrinin başlarında, onun hizmetine girmek için, Mağrip'den Mısır'a geldi. Fakat, Kâdı'l-Fâdıl ve İmâdeddîn gibi ünlü münşîler yanında kendisinin itibar kazanamayacağını anladı. Eğlendirici edebî eserler yazmaya koyuldu. Meşhur el-Menâmât'ını ve edebî risalelerini yazdı. Bunlar halk tarafından büyük rağbet gördü. İbn Hallikân, «*Bu konuda yazdığı eserler arasında, tek başına, el-Menâm el-Kebîr adlı eseri onun değerini ispata kâfidir*» der. el-Vahrânî Arap edebiyatında menâme (rüyâ hikâyesi) tarzının yaratıcısıdır. İbn Fazlullâh onun menâmâtından bazı parçaları naklederi(246).

5) *Eyyûbî ailesine mensup şâirler:* Eyyûbî ailesi kültürlü bir aileydi. Ailenin mensuplarından bazı kişiler ciddî olarak çeşitli ilim dallarıyla uğraşmışlar, değerli eserler vermişlerdir. Bunlar arasından bazı önemli şairler yetişmiştir. Bunların başında Salâhaddîn'in ağabeyisi Şahinşâh'ın oğulları Takiyyüddîn ile Ferruhşah gelirler. İkisinin de birer şiir dîvânı vardır.

Bu aileden yetişen şairlerin en önemlilerinden biri, Salâhaddîn'in küçük kardeşi Böri'dir. Böri 1161 yılında Dımaşk'ta doğdu. 17 Haziran 1183 Perşembe günü Halep şehrinin muhasarası sırasında aldığı yaradan öldü. Çok genç yaşta olmasına rağmen kahraman ve edip bir kişiliğe sahipti. Değerli ve değersiz şiirler ihtiva eden bir dîvânı vardır(247).

Bu aileden Salâhaddîn devrinde yetişen şair ve ediplerden biri de Behramşah b. Ferruhşah'tır. Behramşah, 1182 yılında babasının ölümü üzerine, Salâhaddîn tarafından Bâlebek'e tayin edildi. 1230 yılına kadar Bâlebek sahibi olarak kaldı. Bu yılda el-Melik el-Eşref tarafından Bâlebek elinden alınınca Dımaşk'a yerleşti. Bir süre sonra, bir memlûkü tarafından öldürüldü. Ebu'l-Fidâ onun Eyyûbî ailesinin yetiştirdiği en büyük şair olduğunu söyler. *Rubâî (dû-beyt)* söylemede de mahirdi. Nesîb, gazel, hamâse bölümlerini ihtiva eden bir büyük dîvânı vardır.

---

(245) **Harîdet el-Kasr** (Mısır kısmı), I, 54-56.
(246) **Vefeyât el-A'yân,** IV, 9; İbn Fazlullah, IX, 129b-156a; **el-Vâfî,** IV, 386-389.
(247) **Vefeyat el-A'yân,** I, 261-262; **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 278; **GAL, S.** I, 440.

6) *Takiyye bint Gays el-Sûrî:* 1111 yılında Dımaşk'ta doğdu. Şubat 1184 tarihinde İskenderiye'de öldü. Şair ve hadisçi kadınlardandı. el-Silefî *Mu'cem el-Sefer*'de ondan takdirle bahseder. Şiirleri bir dîvânda toplanmıştır.

7) *İbn el-Dehhân, Abdullah b. Es'ad el-Mavsılî:* 1128 yılında Musul'da doğdu. Kasım 1185 tarihinde Hıms'ta öldü. Fakih ve şair bir kişiydi. Şerefeddîn b. Ebî Asrûn ile beraber Şam'a gelmiş, Hıms'ta müderris olmuştu. Fâtımî veziri Talâyi' b. Rüzzîk'e gönderdiği bir medhiyede Türklerin aleyhinde bir ifade ile, «*Türkleri medhedip onlardan câize mi bekliyeyim? Şiir Türkler nazarında değersizdir*» beytini söylemişti. Salâhaddîn 1174 yılında Hıms'a gelince ona da bir medhiye sundu. Bu sırada, Sultan'ın yanında bulunan Kâdı'l-Fâdıl «*Şiir Türkler nazarında değersizdir*» diyen şair budur deyerek Sultan'ı uyarmış, Sultan da onu yalancı çıkarmak ve Türklerin şiire verdikleri değeri göstermek için câizesinin hemen verilmesini emretmiştir. Küçük, fakat değerli şiirler ihtiva eden bir dîvânı vardı. İstinsah ettiği kitapları gayet ustaca hülâsa ederdi(248).

8) *Üsâme b. Münkız:* 4 Temmuz 1095 Pazar günü Şeyzer'de doğdu. 15 Kasım 1188 tarihinde Dımaşk'ta öldü. Zamanında edîplerin ve süvarilerin liderlerindendi. Babası Mürşid Şeyzer emîrliğini kardeşi Ebu'l-Asâkir Sultan'a bırakarak inzivaya çekildi, ibâdetle meşgul olmaya başladı. Amcası Sultan'ın veliahdı Üsâme idi. Üsâme bir veliahd olarak yetiştirildi. Gelecekteki mevkiine uygun bir formasyona sahip olması için, Şeyzer'e gelmiş olan Trablus'taki Dâr el-İlm'in reisi Ebû Abdullah el-Tuleytılî'den ve çeşitli âlimlerden ders aldı. Geniş bir edebiyat ve tarih kültürüne sahip oldu. Sem'ânî'nin ifadesine göre el-Tuleytılî, Cahiliyet devri şairlerine ait 10.000 beyti ezberden biliyordu. Üsâme, İbn Asâkir ile el-Sem'ânî'den de hadis okudu. Böyle geniş bir görgü ve bilgiye sahip olmasına rağmen, amcası ona karşı verdiği sözde durmadı. Erkek çocukları dünyaya gelince onu veliahdlikten azletti. Bunun üzerine, Üsâme 1130 yılında Dımaşk'a gitti. Dımaşklılarla Frenkler arasında meydana gelen savaşlarda kahramanlıklar gösterdi. Bir ara, Zengî'nin maiyetinde Bağdat, Musul, Erbil gibi çeşitli yerlerde dolaştı. 1138-1139 yıllarında Bizanslılar Şeyzer'i muhasara edince onlara karşı çarpıştı. Muharebeden sonra şehre girdiğinde babası iki sene önce ölmüş bulunuyordu. Bununla beraber ailesinin çoğu onu muhabbetle karşıladı. Bunu kendi iktidarı için tehlikeli gören amcası Sultan onu yeniden Şeyzer'i terke mecbur etti. Üsâme ve taraftarları Şeyzer'den ayrılarak Dımaşk'a ve diğer yerlere gittiler. Üsâme bu se-

(248) **Harîdet el-Kasr** (Şam kısmı), II, 279-294; **Vefeyât el-A'yân**, II, 259-262.

fer Dımaşk Atabeği Üner'in hizmetine girdi. 1145 yılında Üner'le arası açıldı ve Mısır'a gitti. Orada büyük itibar gördü. Fâtımî sarayındaki entrikaları, el-Âdil b. el-Sallâr ile Halife el-Zâfir'in öldürülmesine şahit oldu. Mısır'daki iktidar kavgalarından kaçarak 1154 yılında Dımaşk'a döndü. Bu kaçışı esnasında 4000 cilt civarında değerli eser ihtiva eden özel kütüphanesini kaybetti. 1157 yılındaki büyük zelzelede Şeyzer'de bulunan Münkızîlerin hepsi öldüler. Şehir sahipsiz kalınca, bundan istifade ile, Nûreddîn Şeyzer'i ülkesine kattı. Belki Üsâme'nin Şeyzer'de hak iddia etmesinden, belki de başka bir sebepten Nûreddîn ile Üsâme'nin arası açıldı. Bunun üzerine, Üsâme Hısn-ı Keyfâ'ya giderek Nûreddîn'in ölümüne kadar orada kaldı. Salâhaddîn ile Münkızîlerin araları iyiydi. Üsâme'nin oğlu Mürhef, yeğenleri Mübârek ile Hıttân onun emîrleri arasında yer alıyorlardı. 1174 yılında Salâhaddîn'in Şam'a gelmesi üzerine, Üsâme Hısn-ı Keyfâ'dan Dımaşk'a döndü. Onun tarafından gayet iyi karşılandı. Sultan, eskiden Üsâme'ye ait olan Maarra'ya bağlı bir çiftliği ve Dımaşk'ta bir evi ona tahsis etti. Ömrünün son senelerini Dımaşk'ta huzur içinde geçirdi.

Üsâme, hareket dolu siyasî ve askerî hayatı yanında, çok verimli bir ilmî hayata da sahip olmuştur. Şiirleri ve eserleri zamanındaki büyük âlimlerin ve ediplerin takdirini kazanmıştır. Kâdı'l-Fâdıl bir mektubunda, «*O, zamanımızdaki ediplerin emîridir*» der. İmâdeddîn'in kaydettiğine göre, Salâhaddîn onun şiirlerini çok sever, boş zamanlarda Dîvân'ını okurdu. Tecrübelerinden faydalanmak için, seferleri ve icraatıyla ilgili meselelerde ona danışır, seferleri esnasında mektuplarla ona durum hakkında bilgi verirdi.

Üsâme'nin edebî eserleri arasında başta iki ciltlik *Dîvân el-Şi'r'i* gelir. Üsâme bu dîvânını gazel, vasf, medîh, edeb, mersiye, musammatât olmak üzere beş bab üzere tertip etmiştir. Şiirleri gerçek hayatla yakından ilişkili, vasıfları ve teşbihleri kuvvetlidir. İmâdeddin, «*Ebû Temmâm ve Buhturî onun dîvânını görseler üstünlüğünü kabul ederlerdi*» der. Bu dîvân zamanımıza kadar gelmiş ve iki defa basılmıştır. Edebiyat sahasında bize kadar gelen diğer kitapları *el-Bedî' fî Nakd el-Şi'r,* pek çok şiir ve asâ ile ilgili masallar ve hikâyeler ihtiva eden *Kitâb el-Asâ,* Şeyzer ve diğer yerlerdeki yurtlar, harabelerden bahseden *el-Menâzil ve'l-Diyâr* ile *Lûbâb el-Âdâb* basılmışlardır. Bize kadar gelemeyen edebî eserlerinin sayısı ise yirmiden fazladır. Bunların en önemlileri Mısır'da iken kaleme aldığı yirmi ciltlik *Mekârim el-Ahlâk* adlı kitabıdır. Diğer eserleri için tarih kısmına ve bundan önceki çalışmamıza, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki maddeye bakınız(249).

(249) **Hâridet el-Kasr** (Şam kısmı), I, 498-547; **Sena'l-Bark**, I, 226-229; **İrşâd el-Erîb**, II, 173-197; R. Şeşen, **Üsâme b. Münkız** maddesi, **İA**, XIII, 119-121.

9) *Fahreddîn Ebû Mansûr İsâ b. Mevdûd el-Türkî:* Şamlı olup Hama'da doğmuştu. Daha sonra Tekrit'i ele geçirip oranın hükümdarı oldu. 1188 yılında Tekrit'te kardeşi tarafından öldürüldü. Arapçayı çok iyi bilirdi. Güzel ve tabiî bir üslûpla yazılmış şiirleri, rubaileri ve risaleleri vardı(250).

10) *Ebû Alî el Huseyn b. Ravâhat el-Hamavî:* 1121 yılında Hama'da doğdu. 4 Ekim 1189 Çarşamba günü Akkâ önünde meydana gelen Büyük Çatışma'da şehit düştü. Meşhur sahabelerden Abdullâh b. Ravâha'nın torunlarındandı. Bir müddet Mısır'da yaşamıştı. Ünlü bir şair ve fakihti. İmâdeddîn, «*İbn Ravâha'nın şiiri şiirin ruhu ve ruhun ferahlatıcısıdır. Hiç bir edebî sanatı yapmak için kendini zorlamaz*» der. Şiirleri bir dîvânda toplanmıştı(251).

11) *Esîr b. Bünân, Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed el-Enbârî:* 1113 yılında Fustat'ta doğdu. 22 Ocak 1200 tarihinde Kâhire'de öldü. Kâdı'l-Fâdıl'ın yakın arkadaşı olup, onun gibi, Sünnîlerin Mısır'da idareyi ele geçirmelerinde önemli rol oynayanlardandır. Büyük bir münşî ve nazımcı idi. Fâtımîlerin sonlarında Dîvân el-Nazar başkanıydı. Safedî'ye göre, Dîvân el-İnşâ başkanlığı da yapmış, Kâdı'l-Fâdıl onun zamanında Kahire'ye çağrılmıştır. Bir ara Tinnîs ve İskenderiye dîvânlarına başkanlık etmiştir. Yukarıda söylediğimiz gibi, Fâtımî saray kütüphanesindeki kitapların satış komisyonu başkanlığını da yapmıştır. Kâdı'l-Fâdıl 1178 yılında Salâhaddîn'e gönderdiği bir mektupta onun Dîvân el-Mâl başkanlığına getirilmesini teklif etmektedir. Bu isteğin yerine getirilmediği anlaşılıyor. İbn Bünân daha sonra Yemen'e gidip Tuğtegin'in veziri oldu. Ömrünün sonlarına doğru bu vazifeden azledildi ve Mısır'a döndü. Yukarıda zikredilen tarihte öldü. Gâyet güzel yazı yazardı. *Kur'an-ı Kerîm Tefsiri, el-Manzûm ve'l-Mensûr* adlı iki ciltlik edebî bir eseri vardır(252).

12) *Kâdı'l-Fâdıl, Abdurrahîm b. Ali el-Beysânî:* 2 Nisan 1135 tarihinde Askalân'da doğdu. 26 Ocak 1200 Çarşamba günü Kahire'de öldü. Babası Askalân kadısıydı. Fâtımî halifesi el-Hâfız zamanında Kahire'ye geldi. Dîvân el-İnşâ başkanı Muvaffakuddîn b. Hallâl (ölm. 1171), İbn Kâdûs ve el-Reşîd b. Zübeyr gibi büyük üslûpçuların yanında inşâ sanatını geliştirdi. Önce, İskenderiye dîvânında İbn Hadîd'in yanında çalıştı. Yazdığı evrakın Kahire'de çok beğenilmesi ve

(250) **Vefeyât el-A'yân,** II, 166-168.

(251) **Harîdet el-Kasr** (Şam kısmı), I, 481-486; **İrşâd el-Erîb,** X, 46-50; **el-Mukaffâ,** I, 286b-287a.

(252) **el-Ravzateyn,** II, 319; **el-Vâfi,** I, 108-109, XVIII, 129b-130a; İbn el-Fürât, IV/II, 192-193.

Dîvân el-İnşâ başkanı Reşîd b. Zübeyr'in (Safedî'ye göre Esîr b. Bünân'ın) tavsiyesi üzerine Halife el-Zâfir tarafından Kahire'ye çağrıldı. Umârat el-Yemenî ise onu Kahire'ye çağıranın vezir Âdil b. Talâyi' b. Ruzzîk olduğunu söyler. Umâra'nın bu sırada Kahire'de olduğu düşünülürse onun verdiği bilgiyi kabul etmek gerekir. Buna göre, Kâdı'l-Fâdıl 1162 yılında İskenderiye'den Kahire'ye gelmiştir. Umâra, Âdil (Ruzzîk) b. Talâyi'den bahsederken, «Onun tarihe geçecek iyi hareketlerinden biri İskenderiye valisine Kâdı'l-Fâdıl'ı saraya göndermesi için emir çıkarması ve onu Dîvân el-Ceyş'te vazifelendirmesidir» der. Gerçekten bu emir Kâdı'l-Fâdıl'ın hayatında bir dönüm noktasıydı. Biraz sonra, Dîvân el-İnşâ başkanı İbn Hallâl'ın ihtiyarlığı sebebiyle emekli olması üzerine, Şâver onun yerine Kâdı'l-Fâdıl'ı tayin etti. Bundan sonra, Şâver'in yardım istemek için, Dımaşk'a gittiği kısa bir müddet hariç tutulacak olursa-ki, bu sırada Kâdı'l-Fâdıl, Kâmil b. Şâver'le beraber hapse atılmıştı. Kâdı'l-Fâdıl ömrünün son senelerine kadar devamlı olarak Dîvân el-İnşâ başkanlığında kalmış, Arap diplomasi edebiyatında yeni bir çığır açmıştır. İmâdeddîn, İbn Hallikân, İbn Fazlullah ve daha bir çok ünlü edip, onun eski dîvân kâtiplerini geçerek inşâ sanatında yeni ve parlak bir çığır açtığında hemfikirdirler. İmâdeddîn onun hakkında «Kalem ve sözün rabbı... Fâdıl'dan sonra gelecek her meziyet sahibi fazladır» ifâdesini kullanır.

Kâdı'l-Fâdıl teşhis, iktibas sanatlarını ustaca kullanır, geniş kültürü sayesinde bahsettiği olaylarla tarihî olaylar arasında gayet güzel irtibat kurardı. İnşâ sanatında o kadar büyük bir üne kavuştu ki, bundan sonra bu sanata «*Sinâat el-Fâdıl*» adını verenler oldu. Onun bu sanattaki üstünlüğünü Salâhaddîn de kabul eder, etrafındakilere, «*Sakın, bu topraklara sizin kılıcınızla sahip olduğumu sanmayınız. Ben bu yerleri el-Fâdıl'ın kalemiyle sahip oldum*» derdi. İleride tarihçilerden bahsederken edebî nesrin en değerli örneklerinden olan münşeâtından etraflıca bahsedilecektir. Tarihçiler kısmında bahsedilecek eserlerinden başka, basılmış bir *Dîvân el-Şi'r'i* vardır. Nesirdeki kudretini şiirde gösterememiştir.

Kâdı'l-Fâdıl bu meziyetleri yanında, aynı zamanda, iyi bir idareci ve diplomattı. Salâhaddîn'e bu bakımdan rehberlik etmiş, onun tamamlayıcısı olmuştur. Salâhaddîn de ona daima itimad etmiş, tavsiyelerine değer vermiştir. Ona olan itimadı dolayısıyla bir vezir tayin etmemiş, Dîvân el-İnşâ başkanlığı yanında vezirliği de Kâdı'l-Fâdıl yürütmüştür. Kâdı'l-Fâdıl aynı zamanda geniş müsamaha sahibi, ilmin ve âlimlerin koruyucusuydu. Mûsa b. Meymûn gibi, irtidat şüphesi taşıyan kişiler bile onun himayesini görmüşlerdir. Kahire ve Dımaşk'ta birer medrese inşa ettirmiş, büyük bir kütüphane kurmuştu.

Çok zengin olmasına rağmen dünya nimetlerine düşkün değildi. Az yer, dindar, sade bir hayat sürerdi. İnce uzun ve biraz kamburdu. 1191 yılında Akkâ ordugâhında onun huzuruna giren Abdüllâtif el-Bağdâdî onu şöyle tasvir eder: «*Kâdı'l-Fâdıl'ın huzuruna girdim. Zayıf, sadece baş ve kalpten ibaret bir ihtiyarla karşılaştım. İki kişiye bir şeyler imlâ ettiriyor, iyi ifade kullanma hırsından dolayı yüzü ve dudakları çeşitli şekillerde hareket ediyordu. Sanki bütün âzâlarıyla imlâ ettiriyor gibiydi*»*(253)*

13) *İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfehânânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed :* 6 Temmuz 1125 tarihinde İsfehan'da doğdu. 5 Haziran 1201 Pazartesi günü Dımaşk'ta öldü. Bir vezirler ve kâtipler ailesindendi. İlk tahsilini memleketinde ve Kâşan'da tamamladıktan sonra, 1139 yılında ailesiyle birlikte Bağdat'a gitti. İbn el-Haşşâb gibi ünlü dilcilerden, Nizamiyye Medresesi müderrisi İbn el-Razzâz gibi fakihlerden ders aldı. 1149 yılında Musul'a gidip orada da çeşitli alimlerden ders aldıktan sonra memleketi İsfehan'a döndü. 1154 yılına kadar İsfehan'da kalarak tahsilini tamamladı. Bu tarihte ailesiyle birlikte yeniden Bağdat'a gitti. Bundan sonra edebî ve tarihî çalışmalarına hız verdi. 1157 yılında vezir İbn Hübeyre tarafından Vâsıt nâibliğine tayin edildi. 1165 yılında İbn Hübeyre'nin azline kadar Vâsıt ve Basra dîvânlarında nâib olarak çalıştı. İbn Hübeyre'nin idamı üzerine azlolundu. Nûreddîn Mahmûd b. Zengî'nin âlimleri ve ilmi himayesini bildiği için 1167 Temmuz ayında Bağdat'tan Dımaşk'a geldi. Başkadı Kemâleddîn el-Şehrazûrî'nin himayesini gördü. 1168 yılında Nûreddîn tarafından, Ebu'l-Yüsr Şâkir b. Abdullah el-Şeyzerî (ölm. 26 Nisan 1185 Cuma günü Dımaşk'ta)'nin istifasıyla boşalan *Dîvân el-İnşâ* başkanlığına getirildi. Bundan sonra, 1174 yılındaki bir kaç ay dışında, Nûreddîn ve Salâhaddîn'in yanında «sır kâtibi» olarak çalıştı. Salâhaddîn'in 1193 yılındaki ölümünden biraz sonra bu vazifeden istifa ederek tedris ve te'lifle meşgul oldu. 1200 yılında Mısır'a yaptığı kısa bir ziyaretten sonra zikredilen tarihte öldü. Ayrıca, 1168 yılından itibaren Dımaşk'taki Nûriyye (İmâdiyye) Medresesi mütevelliliğini ve müderrisliğini yapmış, ölümü üzerine bu vazifeye oğlu Azîzüddîn getirilmiştir.

İmâdeddîn çok kuvvetli bir tahsil yapmış, hayatı boyunca kadrini bilen kimselerin himayesini görmüş, sayısız âlimle tanışmış ve onlardan faydalanmıştır. O, Arapça ve Farsça'yı çok iyi kullanan ünlü bir münşî ve şair, eserlerinde devrini usta bir şekilde anlatan bir tarihçi-

(253) **Harîdet el-Kasr** (Mısır kısmı), I, 35-54; **Vefeyât el-A'yân**, II, 333-337; İbn Fazlullah, VII, 141a-192b; **EI2**, IV, 392-393.

dir. Zamanında Kâdı'l-Fâdıl'dan sonra inşâ sanatının en büyük ustasıydı. Bu sebeple ve dürüstlüğü dolayısıyla daima onun, Nûreddîn ve Salâhaddîn gibi iki ünlü hükümdarın himayesini görmüştür. Şiirlerinde ve eserlerinde onların başarılarını ve şahsiyetlerini dile getirmiştir. Devlet işleri yanında ilmî hayatını kesintisiz devam ettirmiş, devrinin siyâsi ve kültürel hayatını aksettiren değerli eserler vermiştir. 1167 yılından ölümüne kadar meydana gelen Zengîler ve Eyyûbîler devletleriyle ilgili tarihî olayları yakından izlemek imkânını bulmuştur. Bu bakımdan onun Nûreddîn ve Salâhaddîn devirlerini anlatan *el-Bark el-Şâmî* ve *el-Feth el-Kussî*, Salâhaddîn'in ölümünden sonraki fetret devrini anlatan *Utbe'l-Zamân, Nihlet el-Rihle* ve *Hatfet el-Bârik* adlı kitapları tarih sahasında son derece sağlam eserlerdir. İmâdeddîn daha önce Irak'ta bulunduğu devre ile ilgili tarihi olayları ise *Nusret el-Fetre* adlı eserinde anlatmıştır. Onun tarihe dair kaleme aldığı bu eserler ihtiva ettikleri vesikalar ve üslûpları dolayısiyle, aynı zamanda, büyük edebî değer taşıyan kitaplardır. Bu gün Selçuklu tarihi, Nûreddîn ve Salâhaddîn'in hayatı ve devirleriyle ilgili bilgilerimizin önemli bir kısmını ona borçluyuz.

Edebî sahadaki eserlerinin en önemlisi hiç şüphesiz, 10 ciltten fazla tutan *Harîdet el-Kasr* adlı şairler ve edipler antolojisi ile bunun zeyli olan *Zeyl el-Harîde* adlı eserleridir. Bunlar XII. asırda İslâm dünyasındaki edebî faaliyeti aksettiren belgelerdir. *Harîdet el-Kasr* bize kadar gelmiş, çeşitli kısımları Mısır, Bağdat, Şam ve Tunus'ta basılmıştır. Halen İran ve Horasan'a tahsis edilen kısmı neşredilmemiş olup yazma halindedir. *Zeyl el-Harîde* ise bu gün mevcut değildir. Bu iki eser, başta İbn Hallikân olmak üzere, daha sonraki biyografî yazarlarının en önemli kaynaklarından biri olmuştur.

İmâdeddîn'in bir de üç ciltlik *Dîvân el-Resâil*'i vardı. Bu eserini 1177 yıllarında tamamlamış ve sonradan ilâveler yapmıştır. Bize kadar ulaşmayan bu eserde tarihi vesika teşkil edecek mektupların bulunup bulunmadığı kaynaklarda söylenmez. Belki de bu eserde topladığı risaleler, onun edebî kudretini göstermek için kaleme aldığı münşeât ile ihvâniyyât nevinden mektuplarıydı.

Bunlardan başka, İmâdeddîn'in dört ciltlik Dîvân el-Şi'r'i, küçük bir dû-beyt (rubâî) dîvânı vardı. *Dîvânü dû-beyt*'i Ch. Pellat tarafından neşredilmiştir. Bunlara ilâve olarak *Kimyâ-i Saâdet* ile *Fütûr el-Zamân Tercümeleri* ve bazı tâlîkâtı olduğu kaynaklarda zikredilir (254).

(254) **Sena'l-Bark**, I, 7-47; **el-Bark el-Şâmî**, V, IX-XLVI; R. Şeşen, **İmâd al-Din al-Kâtib al-Isfahânî, Tarih Enst. Dergisi**, II, 1971, s. 75-98, III, 1973, s. 273-300; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 7-10, 230-232.

14) *el-Ciliyânî, Hakîmüzzamân Abdülmün'im b. Ömer el-Vâdiâşî:* 1136 yılında Endülüs'te doğdu. 1206 yılında Dımaşk'ta öldü. Edîp, felsefeci, kimyacı ve tabîp idi. Bilhassa göz tıbbında zamanının en yetkili kişilerindendi. Endülüs'ten doğuya gelip Dımaşk'ta yerleşti. Lebbâdûn mevkiinde bir tıp dükkânı (muâyenehâne) açtı. Salâhaddîn ile arası çok iyiydi. Onun himayesini görürdü. Salâhaddîn'in fetihleri hakkında medhiyeler ve kitaplar yazmıştır. On tane dîvânı vardır. Bunlarda zamanındaki edebî nevilerin hepsini işlemiştir. Bu dîvânların adları daha önceki çalışmamızda verildi. Bunlardan başka tarih kısmında zikredilecek olan Salâhaddîn'ın savaşları ve fetihleriyle ilgili eserleri, tıp kitapları, ilimlerin zor meselelerinden bahseden *Dîvân el-Hıkem ve Meydan el-Kelim* adlı kitabı vardır. Eserlerinde felsefe önemli yer tutar(255).

15) *İbn el-Sââtî, Bahâeddîn Ali b. Muhammed b. Ali b. Rüstem:* 1158 yılında Dımaşk'ta doğdu. 11 Nisan 1208 Perşembe günü Kahire'de öldü. Babası Muhammed İran'dan Şam'a gelip yerleşmiştir. İleride ondan bahsedilecektir. Kaynaklar bu zatın Âmid'de el-Bedî el-Usturlâbî (ölm. 1140)'den okuduğunu söylerler ise de, doğrusu babasının okumuş olması gerekir. İbn el-Sââtî, Salâhaddîn'in el-Cezîre, Âmid, Halep ve Kudüs fetihlerinde hazır bulunmuştur. Onun ölümünden sonra oğlu el-Afdal'in, daha sonra Mısır'a giderek el-Aziz'in hizmetine girmiştir. Ve zikredilen tarihte ölmüştür. Bu devrin şairleri arasında «*bedî akımı*»nın en büyük temsilcisidir. Şiirlerindeki kelimeleri ve ifadeleri gayet iyi seçer, tabiî olayları ve manzaraları iyi tasvir ederdi. İbn Hallikân ve İbn Saîd onun şiirlerini çok takdir ederler. *Dîvân el-Şi'r*'i iki ciltte toplanmıştır. *Mukattaât el-Nîl* adında küçük bir dîvânı daha vardır(256).

16) *Ebû Tâhir İsmail b. İmrân el-Attâr el-Ravbî (1156-1209):* Mısırlı hikâye yazarı bir edipti. Eserleri arasında *Mietü Câriye ve Mietü Gulâm* meşhurdur(257).

17) *İbn Memmâtî, Ebu'l-Mekârim Es'ad b. el-Mühezzeb el-Hatîr (ölm. 28 Kasım 1209):* Yukarı Mısır'ın Asyut şehrinden ve Hristiyan kıbtlardandı. Babası Fâtımîlerin sonunda Dîvân el-Ceyş başkanıydı. Fâtımî veziri olduğu sıralarda Es'ad, babası ve beraberlerinde çalışan Hristiyan kıbtların bir kısmı Müslüman olmuşlardır İmâdeddîn 1177 yılında Mısır'a gittiği sırada babası el-Hatîr halen Dîvân el-Ceyş başkanıydı. Öyle anlaşılıyorki, babasının ölümün-

(255) **Tekmilet el-Sıla**, II, 652-653; **Uyûn el-Enbâ**, II, 157-161; **GAL**, I, 439, S. 785.

(256) **Vefeyât el-A'yân**, III, 73-74; Kehhâle, VII, 92.

(257) İbn Receb, II, 48; **el-Vâfî**, XXII, 1b-10b.

den sonra bu makama Es'ad tayin edilmiştir. Es'ad b. Memmâtî 1191 yılına kadar bu makamda kaldı. Bu sene Dîvân el-Nazar başkanı Safiyyüddîn b. Şürk Dîvân el-Ustûl'ün başına getirilince, onun yerine İbn Memmâtî tayin olundu. İbn Memmâtî 1200 yılına kadar Mısır'da Dîvân el-Nazar başkanlığında kaldı. Bu sene, el-Melik el-Âdil'in veziri Safiyyüddîn b. Şükr tarafından azledilip malları müsadere edildi. Bunun üzerine, aynı âkibete uğrayan Dîvân el-Ceyş başkanı Alemüddîn b. el-Haccâc ile beraber Halep'e el-Melik el-Zâhir'in yanına gitti. Onun tarafından himaye gördü ve mezkûr tarihte Halep'te öldü.

İbn Memmâtî'nin dîvânların işleyişini ve mevzuatını konu alan *Kavânîn el-Devâvîn* adlı kitabından ve tarihe dair diğer kitaplarından ileride bahsedilecektir. Kâdı'l-Fâdıl'ın himayesini görmüş, ona ithafen eserler yazmıştır. Eserlerinin en mükemmel listesi Yâkut tarafından verilmektedir. Aralarında edebiyatla ilgili olanlar büyük çoğunluktadır. Bunlar arasında *Nazmü Kelile ve Dimne, Sirr el-Şi'r, Dîvân el-Şi'r, İlm el-Nesr,* bir adı *Selâsil el-Zeheb* olan *el-Şey' bi'l-Şey', Tehzîb el-Ef'âl li İbn Zarîf* en meşhurlarıdır. Bu konudaki diğer eserleri için bundan önceki çalışmamıza bakınız(258).

18) *İbn Senâ el-Mülk, Hibetullah b. Ca'fer:* 1155 yılında Mısır'da doğdu. 9 Şubat 1212 Çarşamba günü Kahire'de öldü. el-Şerîf el-Hatîb, İbn Berrî ve el-Silefî gibi âlimlerden ders aldı. Babası gibi Dîvân el-İnşâ'da vazife aldı. Kâdı'l-Fâdıl tarafından çok takdir edilirdi. Mısır'dan ayrıldığı zamanlarda ona vekâlet ederdi. 1176 yılında Kâdı'l-Fâdıl'ın beraberinde Şam'da bulunuyordu. Onunla teâtî ettiği mektupları *Dîvân el-Resâil*'inde toplamıştır. Şiirde müveşşehât (şarkı) tarzını çok işlemiş, bu nevi şiirlerini *Dâr el-Tırâz* adlı bir divânda toplamıştır. Bundan başka basılmış bir şiir dîvânı vardır. Kâdı'l-Fâdıl hakkında yazdığı medhiyeler Salâhaddîn hakkında yazdığı medhiyelerden daha kuvvetlidir. Paris Bibliotheque National'da bulunan *Fusûs el-Fusûl ve Ukûd el-Ukûl* adlı eserinde Kâdı'l-Fâdıl'ın kendisiyle ilgili fasıllarını toplamıştır. el-Câhız'ın *Kitâb el-Hayavan*'ını *Rûh el-Hayavân* adıyla hülâsa etmiştir(259).

19) *İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed:* 1146 yılında Valencia'da doğdu. 1 Aralık 1217'de İskenderiye'de öldü. Kırâat ilminde, nazım ve nesirde üstad bir edipti. Üç defa doğuya gelmiş, epeyce bir zaman doğuda kalmıştır. 1183 yılındaki hac seyahetini ve bu seyahatle ilgili hatıralarını ileride bahsedilecek olan *el-Rihle*

(258) **Harîdet el-Kasr** (Mısır kısmı), I, 100-113; **Vefeyât el-A'yân,** I, 189-192; Atıya, **İbn Mammâtî, EI2,** III, 886-887.

(259) **Harîdet el-Kasr** (Aynı kısım), I, 64-100; **Vefeyât el-A'yân,** V, 112-116; Réd, **İbn Sanâ' al-Mulk** maddesi, **EI2,** III, 953-954.

(seyâhatnâme)'sinde toplamıştır. Bu kitap Salâhaddîn devrinde Şam ve Mısır'daki sosyal hayatı askettiren en önemli kaynaklarımızdan biridir. İbn Cübeyr, Kudüs'ün fethi dolayısıyla, Salâhaddîn'i medheden şairler arasında bulunmaktadır. Seyâhatnâmesinden başka, *Dîvân el-Şi'r, Nazm el-Cümân fi'l-Teşekkî an İhvân el-Zamân,* karısı Ümm el-Mecd için yazdığı *Netîcetü Vecd el-Cevânih fî Te'bîn el-Karîn el-Sâlih* adlı eserleri vardır(260).

20) *el-Şâğurî, Fityân b. Ali:* 1136 yılında Banyas'ta doğdu. 20 Nisan 1218'de Dımaşk'ta öldü. Ferruhşâh'ın anabir kardeşi ve Dımaşk şihnesi (subaşısı) olan Bedreddîn Mevdud b. Mubarek'in uzun müddet hizmetinde bulundu. Salâhaddîn'i ve diğer Eyyûbî hükümdarlarını medhetti. Ömrünün sonlarında Dımaşk Camii'nde nahiv ve edebiyat dersleri verdi. İki dîvânı vardır. Büyük dîvânında güzel mukattaâtlar (kıtalar) bulunmaktadır. Küçük dîvânında *dû-beyt* (rubâî) nevinden şiirlerini toplamıştır. Şiirlerinde Dımaşk ve etrafının tabii güzelliklerini çok güzel tasvir eder. Bununla beraber şiirlerinde sun'î bedî sanatlarına da yer verir. Şiirdeki önemli yeri, kendisinden önceki şairlerden İbn el-Kaysarânî ve İbn Münîr ile daha sonraki şairlerden İbn Uneyn ve Şeref'l-Ensârî arasında köprü teşkil etmesidir(261).

21) *İbn el-Cerrâh, Yahyâ b. Mansûr (ölm. 16 Ekim 1219'da Dimyat'ta):* Mısır Dîvân el-İnşâ'sında çalışan kâtiplerdendi. Çok güzel yazı yazardı. Şiirleri ve inşâ ettiği risaleler fevkalâdeydi.

22) *Ca'fer b. Şemsülhilâfe Muhammed b. Muhtâr:* Mayıs 1148'de Fustat'ta doğdu. 24 Ocak 1225 tarihinde aynı şehirde öldü. Babası Fâtımîler devrinde ve Salâhaddîn'in ilk zamanlarında Mısırlı emîrlerin en ileri gelenlerinden biriydi. Babasının ölümünden sonra, kendisi de Salâhaddîn ve oğlu el-Azîz'in önemli emirlerinden oldu. el-Melik el-Âdil ile arası açık olduğundan, onun zamanında Halep'e gidip el-Melik el-Zâhir'in hizmetine girdi. Ömrünün sonlarında Mısır'a döndü ve zikredilen tarihte öldü. el-Âdil ile Kâdı'l-Fâdıl'a hicviyeleri vardır. Gayet güzel yazı yazan edip ve şair bir kişiydi. *Dîvân el-Şi'r, Mecmûat el-Eş'âr el-Muhtâra, el-Âdâb el-Nâfia (Kitâb el-Âdâb), Lemeât el-Envâr ve Dürer el-Ahbâr, Muhtârât fi'l-Şi'r ve'l-Nesr* gibi edebiyata dair çok değerli eserleri vardır(262).

23) *İbn Şükr, Safiyyüddîn Abdullah b. Ali:* Büyük maliyeci, el-Melik el-Âdil ile oğlu el-Kâmil'in veziri. 1153 yılında Mısır'ın Dü-

(260) **Tekmilet el-Sıla,** 612, 613; Kehhale, VIII, 245-246.

(261) **Haridet el-Kasr** (Şam kısmı), I, 247-259; **Vefeyât el-A'yân,** III, 195-197; Kehhâle, VIII, 54.

(262) **Vefeyât el-A'yân,** I. 313-315; İbn Fazlullah, XII, 61b-70a; Kehhâle, III, 149.

23) *İbn Şükr, Safiyyüddîn Abdullah b. Ali:* Büyük maliyeci, el-Melik el-Âdil ile oğlu el-Kâmil'in veziri. 1153 yılında Mısır'ın Dümeyra kasabasında doğdu. 15 Temmuz 1225'te Kahire'de öldü. Yukarıda ifade edildiği üzere, Salâhaddîn devrinde 1177-1191 yılları arasında Mısır Dîvân el-Mâl'ı başkanlığında, daha sonra Dîvân el-Ustul başkanlığında bulundu. Sanîat b. el-Nehhâl'in ölümünden sonra el-Âdil'in veziri oldu el-Âdil'in son senelerinde itibardan düştü, vezirlikten azledilerek mallarına el kondu. Âmid'e sürüldü. el-Âdil'in ölümünden sonra, oğlu el-Kâmil tarafından Mısır'a geri çağrılarak yeniden vezirliğe getirildi. Ölünceye kadar vezirlikte kaldı.

Safiyyüddîn b. Şükr'ün Kâdı'l-Fâdıl ve taraftarlarıyla arası iyi değildi. Onun vezirliği zamanında Kâdı'l-Fâdıl taraftarları ya Mısır'dan kaçtılar ya da inzivaya çekildiler. Kendisi de bir Mâlikî fakihi ve dîvân kâtibi olan İbn Şükr âlimleri korur, bizzat ilimle meşgul olurdu. Onun Malikiyye fıkhına dair yazdığı *el-Basâir* adlı eserinden yukarıda bahsedildi. Kahire'de bir medrese inşa ettirmiş, Dımaşk'taki Ümeyye Camii'nin bazı kısımlarını mermerle kaplatmıştır. Bunlardan başka, Mizze Camii'ni ve bazı eserleri inşâ ettirmiştir(263).

24) *İbn Cemââ, el-Muzaffer b. İbrahîm:* 30 Ekim 1149 tarihinde Fustat'ta doğdu. 10 Ocak 1226 Cumartesi günü aynı şehirde öldü. Usta bir şair ve aruzcuydu. *Dîvân el-Şi'r, Kitâb el-Arûz* adlı eserleri vardır(264).

25) *İbn Şîs, Abdürrahîm b. Ali el-Kûsî:* 1155 yılında Mısır'ın Esnâ şehrinde doğdu. 18 Aralık 1227 tarihinde Dımaşk'ta öldü. Nazım ve nesirde büyük üstadlardandı. Kâdı'l-Fâdıl devrinde Kûs'ta Dîvân el-İnşâ'da çalışır ve onun tarafından takdir edilirdi. Daha sonra, İskenderiye ve Kudüs dîvânlarında çalıştı. el-Melik el-Muazzam zamanında Dımaşk'ta Dîvân el-İnşâ başkanı oldu. İnşâ sanatında *Meâlim el-Kitâbe ve Meğânim el-Isâbe,* kâtipliğin âdâbı hakkında *Adâbü Küttâb el-Mülûk* ve daha bir çok eserin müellifidir(265).

26) *el-Sincârî, Bahâeddîn Es'ad b. Yahyâ (1138-1229):* Aslen Erbil'den olup çeşitli yerlerde dolaştıktan sonra Sincar'da yerleşmiştir. Şiir sahasında şöhret bulmuş ve ünlü bir şair olmuştur. Şiirleri çok tutulurdu. Büyük bir *Dîvân el-Şi'r'i* vardı(*).

27) *el-Şeyzerî, Emînüddevle Müslim b. Mahmûd (ölm. 1229): Cemheret el-İslâm Zât el-Nesr ve'l-Nizâm, Acâib el-Esfâr ve Garâib el-Ahbâr* adlı kitapları zamanımıza ulaşmıştır(**).

(264) **İrşâd el-Erîb, XIX**, 148; **Vefeyât el-A'yân,** IV, 301-304.
(265) **Mir'at el-Zaman,** VIII, 652-653; **Fevât el-Vefeyât,** I, 560-563.
(*) **Vefeyât el-A'yân,** I, 193-195.
(**) **Aynı eser,** II, 207-208.

28) *İbn Uneyn, Şerefüddîn Muhammed b. Nasrullah:* 19 Ekim 1154 Pazartesi günü Dımaşk'ta doğdu. 4 Ocak 1233 Pazartesi günü aynı şehirde öldü. Dımaşk'ta İbn Asâkir, Mahmûd b. Ni'met b. Arslan el-Şeyzerî, Kemâleddîn el-Şehrazûrî ve çeşitli âlimlerden kuvvetli bir tahsil gördü. Lügat ve edebiyat sahalarında çok kabiliyetliydi. Pek çok şiiri ve *Cemheretü İbn Düreyd*'i ezberledi. Çok genç yaşta şiir söylemeye başladı. Çeşitli konularda ve bilhassa hiciv konusunda kuvvetli bir şair oldu. Cemiyetten beklediğini göremeyince herkesi hicve başladı. Beş yüz beyitten meydana gelen *Mikrâz el-A'râz (Namus makası)* adlı kasidesinde Dımaşk'ın ileri gelenlerini hicvetti. Salâhaddîn, Kâdı'l-Fâdıl, İmadeddîn gibi devletin ileri gelenleri bile onun hicvine hedef olmaktan kurtulamadılar. Bir kasidesinde;

«*Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki, insanların azık kazanması için soygun ve yalandan başka bir vasıta yok. Sultanımız topal, kâtibi şaşı, veziri kambur. İş başında olan kişi huysuz, ordu kâtibinin hastalığı şifa bulmaz. Bunların kusurları gökyüzünde toplansa, orada, şihablara hareket edecek yer kalmaz*» der(266). Bilhassa, Salâhaddîn'in baştabibi Es'ad b. Matran onun şiddetli muarızlarındandı. Acı hicviyelerinden rahatsız olan düşmanları Salâhaddîn'i onu sürgün etmeye sevkettiler. Bunun üzerine, genç yaşında Şam'dan sürüldü. Irak, Horasan ve Hindistan'ı dolaştı. Oralarda yazdığı şiirlerinde vatan hasretini işledi. Bu arada, Herat'a vardığında Fahreddîn el-Râzî'yi parlak bir kaside ile övdü. Sonra, Hindistan'dan Yemen'e geldi. Tuğtegin'e medhiyeler yazdı. Ticaretle uğraşıp zengin oldu. el-Melik el-Azîz zamanında Mısır'a döndü. Mısır'a girdiği sırada, zekât memurlarının, servetinden kırkta birden fazla zekât almalarına kızarak, el-Azîz'i ve idareyi hicvetti. İbn Senâ el-Mülk ve İbn el-Sââtî gibi değerli şairlerin bulunduğu Mısır'ın zengin edebî muhitindeki toplantılara katıldı. el-Âdil zamanında Dımaşk'a döndü. el-Melik el-Muazzam'ın himayesini gördü. Hatta, el-Muazzam'ın son senelerinde vezîri ve Dîvân el-İnşâ başkanı oldu. Onun ölümünden sonra, oğlu el-Nâsır Dâvud'un Dımaşk hükümdarlığı sırasında vezâreti devam etti. Nihayet, yukarıda zikredilen tarihte öldü.

Bütün kaynakların ittifakına göre, İbn Uneyn eğlenceye ve içkiye düşkündü. Dinî kaidelere bağlılığı zayıf, hicviyeleriyle herkesi rahatsız eden menfî bir karaktere sahipti. el-Nâsır'dan sonra Dımaşk hükümdarı olan el-Melik el-Eşref zamanında yine hicviye yazmaya başlayınca bundan menedilmiştir. Yâkût'un ifadesine göre, Ebu'l-Feth b. el-Hâcib onu zındıklıkla itham etmiştir. Bununla beraber, onun bü-

(266) **Divânü İbn Uneyn,** Halil Merdem neşri, Dımaşk 1946, s. 210-211.

yük bir şair olduğunda herkes ittifak etmektedir. İbn Hallikân onun için, «*Büyük şairlerin sonuncusudur. Ondan sonra, onun derecesinde şair gelmemiştir. Şiirleri güzel olduğu gibi, konuları da çeşitlidir*» der. Gerçekten o, şiirlerinde medih, hiciv, vatan hasreti, gazel ve lügaz gibi çeşitli konuları işlemiş, hicivde zirveye ulaşmıştır. Şiirlerinde edebî sanatları oldukça bol kullanmasına rağmen, bu konuda tekellûfe kaçmamıştır. İlmî ıstılahları, halk tabirlerini, argo kelimeleri şiirlerinde kullanmıştır. Yazdığı şiirler pek çoktu. Zamanında halk arasında kıtalar halinde dolaşıyordu. Kendisi dîvânını toplamaya kalkışmamıştır. Ölümünden sekiz sene kadar sonra Muhammed b. el-Müseyyeb el-Dımaşkî tarafından şiirlerinin bir kısmı küçük bir dîvânda toplanmıştır. İbn Hallikan'a göre, bu dîvânda toplananlar şiirlerinin ancak onda biridir. Üstelik, bu dîvândaki şiirlerin bazıları başka şairlere aittir. Yakût'a göre hicviyelerini bir dîvânda toplamaya başlamıştı. Onun, şiirlerinden başka, *Muhtasaru Cemhereti İbn Düreyd* ve *el-Târîh el-Azîzî* adlarında iki eserî daha vardır(267).

29) *el-Şevvâ el-Halebî, Yusuf b. İsmail (1167-1238):* Koyu imâmiyye bir şâir ve aruzcuydu. Şiirlerinin çoğu gazel tarzındadır. Dört cilt tutan büyük bir *Dîvân el-Şi'r'i, Kasîde fî mâ Yukâlü bi'l-Yâ ve'l-Vâv* adlı eserleri vardır(268).

30) *İbn el-Esîr, Ziyâeddîn Nasrullah b. Muhammed:* 1163 yılında Cizre'de doğdu. 23 Kasım 1239 Pazar günü Bağdat'ta öldü. İbn el-Esîr kardeşlerin en küçüğüdür. Musul'daki âlimlerden kuvvetli bir tahsil gördü. Üç bin kadar hadîsi, Buhturî ve Mütenebbî'nin şiirlerini ezberledi. Sayısız dîvânlar okudu. Meslekî formasyonunu tamamladıktan sonra, 1191 yılı başlarında, Salâhaddîn'in hizmetine girmek için, Şam'a gitti. Aynı yıl Temmuz ayında Kâdı'l-Fâdıl'ın tavsiyesiyle Salâhaddîn'in Dîvân el-İnşâ'sına alındı. Mesleğinde çabucak kendini gösterdi ve el-Melik el-Afdal ile arkadaş oldu. el-Afdal babasından onu kendi emrine vermesini istedi. Bunun üzerine, aynı yıl Kasım ayında el-Afdal'ın kâtibi ve vezîri oldu. 1193 yılında el-Afdal'ın Şam'da babasının yerine geçmesinden sonra Ziyâeddîn b. el-Esîr'in vezir sıfatıyla idaredeki etkisi arttı. el-Afdal zayıf karakterli ve eğlenceye düşkündü. Devlet işlerini vezîrine bıraktı. Büyük bir hırsa sahip olan Ziyâeddîn'de Kâdı'l-Fâdıl'daki idarî kabiliyet ,etrafındaki adamları himaye eden meziyet yoktu. Zayıf iradeli olan el-Afdal'ı emellerine âlet etmekte gecikmedi. Bencilliği, kötü idaresiyle Kâdı'l-Fâdıl, İmâdeddîn,

(267) **İrşât el-Erîb, XIX**, 81-82; **Mir'ât el-Zaman**, VIII, 628, 696-697; **Vefeyât el-A'yân**, IV, 106-110; Réd, **İbn Uneyn** maddesi, **EI2**, III, 986-987; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 338-340.

(268) **Vefeyât el-A'yân**, VI, 230-234; **GAL**, I, 256, **S.** I, 457; Kehhâle, II, 301, XIII, 275.

İbn Şeddâd gibi, Salâhaddîn'in en çok takdir ettiği kişileri darılttı. Hatta, ağabeyisi tarihçi İbn el-Esîr ile bile arası açıldı. Salâhaddîn'in yakın adamlarından kimi Mısır'a el-Aziz'in yanına, kimi Halep'e el-Zâhir'in yanına gittiler. Kimi idarî işlerden ellerini çektiler. Ayrıca, Ziyâeddîn yanlış tavsiyeleriyle el-Afdal ile kardeşlerinin arasını açtı. Dımaşk'ın el-Afdal'dan alınmasına ve onun Sarhad'a sürülmesine sebep oldu. 1199 yılında kısa bir müddet Kahire'de, daha sonra Sümeysat'ta el-Afdal'ın hizmetine devam etti. Bundan sonra, bir ara Halep'te el-Zâhir'in yanında, daha sonra Erbil ve Sincar'da kâtiplik yaptı. 1221 yılında Musul'da yerleşti. Bedreddîn Lü'lü tarafından Musul Dîvân el-İnşâ'sı başkanlığına getirildi. Uzun müddet bu vazifede, Bağdat ile Musul arasında elçilik vazifesinde bulundu. 1239 yılında Bağdat'ta elçilik görevi sırasında öldü.

Ziyâeddîn b. el-Esîr inşâ ve nesir sanatındaki ustalığı, edebiyat tenkitçiliğiyle şöhret yapmıştır. İnşâ sanatında en büyük üstâdı Kâdı'l-Fâdıl'dır. Fakat, inşâ sanatında edebî sanatların daha az kullanılması taraftarıydı. Buna rağmen dîvânî nesirlerinde ve ihvâniyyâtında, diğer kâtipler gibi, secîyi ve edebî sanatları çok kullanmaktan kendini alamadığı görülür. Diğer eserlerinde ise düz nesir kullanmıştır. Kendisini Kâdı'l-Fâdıl'dan üstün görür, inşâ sanatında onunla yarış ederdi. İnşâ sanatında kendisinin yeni bir cereyanın öncülüğünü yaptığını, nesri sun'ilikten kurtardığını söylerdi. Bu iddialarına rağmen, Kâdı'l-Fâdıl derecesinde ünlü bir kâtip olamadı. Resmî ve ihvâniyyât tarzındaki münşeâtı *Dîvân el-Terassül*'ünde toplamıştı, bir kaç cilt tutuyordu. Bundan bazı kısımları *el-Muhtâr min Dîvân el-Terassül* adıyla bir ciltte toplamıştı. Tarihî ve edebî bakımdan değerli olan *Terassül*'ünden bir cildi zamanımıza kadar gelmiş, *el-Resâil el-Sâhibiyye* adıyla küçük bir ciltte basılmıştır.

Onun en kuvvetli tarafı şüphesiz edebiyat tenkitçiliğidir. Bu konuda değerli eserler vermiştir. Bunların arasında en meşhuru *el-Mesel el-Sâir fî Edeb el-Kâtibi ve'l-Şâir* adlı eseridir. Büyük bir ün yapan bu eser çeşitli kimseler tarafından özetlenmiş ve tenkit edilmiştir. Bu tenkitler arasında en meşhuru Abdülhamîd b. Hibetullâh b. Ebi'l-Hadîd'in *el-Felek el-Dâir ale'l-Mesel el-Sâir* adlı kitabıdır. Ziyâeddîn bu esere zeyl mahiyetinde *el-Veşy el-Merkûm fî Hall el-Manzûm* adında bir eser yazmıştır. Bundan başka en önemli eserleri, *el-Meâni'l-Muhtara fî Sınâat el-İnşâ, el-Câmi el-Kebîr fî Sınâat el-Manzûm ve'l-Mensur, el-İstîdrâk fi'l-Ahz ale'l-Meâhiz el-Kindiyye* (Tâceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî'ye reddiye olarak kaleme almıştır) ve *Mü'nis el-Vahde*'dir (269).

(269) **Vefeyât el-A'yân**, V, 25-32; İbn Fazlullah, IX, 1b; F. Rosenthal, **İbn el-Esîr** maddesi, EI2, III, 747; **Salahaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 340-342.

Bu ediplerden ve şairlerden başka bu devirde edebî eser veren başka yazarlar da çıkmıştır. Bunlar meşhur olmadıkları, hayatları hakkında az malumat olduğu için burada bahsetmedik. Bu müelliflerden bir kısmının eserleri zamanımıza ulaşmıştır. Bunlar hakkında bilgi edinmek için bundan önceki çalışmamıza bakınız.

C. TARİH, COĞRAFYA, SİYASET VE HARP SANATI

Bu devirde Şam ve Mısır'da tarih ilmi, VIII.-IX. asırlarda Irak'ta yaşadığı parlak devre benzer yeni bir devir yaşamıştır. Haçlıların doğuya ilk geldikleri devirler hakkında pek az bilgiye sahip olduğumuz halde, konumuz olan devrede gerek Müslümanlarla Haçlılar, gerekse Müslümanlar arasında cereyan eden tarihî olaylar hakkında geniş bilgiye sahibiz. Bilhassa III. Haçlı Seferi hakkında, diğer Haçlı seferleriyle mukayese edilemeyecek derecede sağlam ve bol malumat bulunmaktadır. Tarihçilikteki bu gelişmeyi de Nûreddîn ve Salâhaddîn'in meydana getirdikleri müsait ilmî ortama borçlu olduğumuzu itiraf etmek gerekir. Nûreddîn devrini anlatan ana kaynaklardan mühim bir kısmı bu gün elimizde olmamasına karşılık, Salâhaddîn devri hakkında en itimada şayan kaynakların önemli bir kısmına sahip bulunmaktayız.

Salâhaddîn devrinde sadece siyasî ve askerî olaylardan bahseden tarihler yanında, idareden, malî teşkilâttan, kültür hayatından, siyaset ve harp sanatlarından bahseden eserler de yazılmış, bunlardan bazıları zamanımıza kadar gelmiştir. Üstelik, gerek siyasî gerekse ikinci nevi tarih yazanların çoğu devlet işlerinde mühim vazifeler almış, bahsettikleri konuların en salâhiyetli kişileridir. Bu bakımdan verdikleri bilgiler inandırıcıdır. Bu devirde, şehir tarihleri yanında, hadis, edebiyat başta olmak üzere, çeşitli sahalardaki ilim adamlarının hayatlarından bahseden çok miktarda biyografi (terâcim), meşyaha (bir âlimin hocalarından bahseden kitap), antoloji kitapları yazılmıştır. Tarih kitaplarında her sene ölen âlimlerden bahsedilmiş, büyük hadisçiler meşyehalar tertip ederek okudukları âlimler ve eserleri hakkında bilgi vermişlerdir.

Siyâsî ve askerî tarih sahasında kaleme alınan eserlerin bir kısmı sade, bir kısmı ise hem tarihçilere hem de ediplere hitap eden belâgatlı (bedîli) bir üslûpla kaleme alınmışlardır. İmâdeddîn el-Kâtib'in eserleri ikinci kısmın en belirgin örneklerindendir. Biyografi (tercüme-i hal) kitaplarında da iki çeşit metot tatbik edilmiştir. Hadisçilerin metoduyla nakil zincirleriyle beraber kaleme alınan eserler, tarihçilerin metoduyla sadece kaynak gösterilerek kaleme alınan eser-

ler. Yukarıda belirtildiği gibi, genellikle tarihçiler bir haberi veya olayı başka bir kaynaktan naklettikleri zaman, o kaynağın adını veya müellifini vermeyi ihmal etmezlerdi. Böylece, olayın ve haberin kaynağını kontrol etmek isteyenler yerini kolayca bulabilirlerdi. İbn el-Esîr gibi bazı tarihçiler ise, bazı haller dışında kaynaklarını vermezler. Bu devirde yazılan tarih kitaplarının umumiyetle nesirle yazıldığı görülmektedir. Bununla beraber, İbn Memmâtî'nin Salâhaddîn'in hayatı ve el-Cilyânî'nin Salâhaddîn'in fetihleri hakkında yazdıkları kitaplar manzumdurlar.

Bu devirde Kudüs, Şam, Mısır, Mekke, Medine, Yemen'in faziletleri hakkında hadisçiler tarafından epeyce eser yazılmıştır. Bunların tarihî değerleri birbirinden farklıdır. Bu eserlerin yanında, kahramanlık menkıbelerini oknu alan destanî eserlerin de yazıldığı görülmektedir. Sîretü Antera ve el-Vâkıdî'ye nispet edilen fütûh kitapları bu nevidendir. XIII. asırda yaşayan Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-Bekrî bu gün Vâkıdî'ye nispet edilen fütûh kitaplarının bir kısmını kaleme alan şahıstır. Bu kitapların kütüphanelerde çok miktarda nüshaları vardır. Bir kısmı da basılmıştır. İbn Hacer, bu şahsın eserlerindeki olayları gerçeklere göre değil, hayaline göre anlattığını kaydetmektedir(270).

Bu devirde tarih kitaplarına nazaran coğrafya kitapları az yazılmıştır. Devlet idaresi siyasetle ilgili en önemli eserleri el-Şeyzerî, el-Mahzumî ve İbn Memmâtî yazmışlardır. Harp sanatı sahasında Mardî b. Ali ile el-Heravî'nin eserleri değerlidir.

Şu noktaya da parmak basmak gerekir ki, bu devirde tarihçilik çok dakik bir hal almıştı. Tarihçiler olayları günü ve saatine kadar kaydediyorlardı. Sebep ve neticeleri zikretmeyi ihmal etmiyorlardı. Ayrıca, olaylarla ilgili vesikaları da kitaplarına alıyorlardı. Bu canlı ve dakik tarihçilik sayesinde Salâhaddîn'in icraatı iyi ve kötü yönleriyle en tafsilâtlı şekilde gelecek nesillere aktarılmıştır. Bir çok olay anlatılırken resmî vesikaları da verilmiştir. Bu devirde yaşayan tarihçilerin ve coğrafyacıların başlıcaları şunlardır :

1 — *Umârat el-Yemenî:* Bundan önceki bahiste hayatından bahsettiğimiz Umara ömrünün son yarısını Mısır'da geçirmiş, bu sırada gördüğü siyasî ve askerî olayları, entrikaları *el-Nüket el-Asriyye fî Ahbâr el-Vüzerâ el-Mısriyye* adlı eserinde anlatmıştır. Umâra'nın yaşadığı olaylardan bahseden bu değerli eserden bu çalışmamızda

(270) **Lisan el-Mizan**, I, 202.

faydalanılmıştır. Onun bu çalışmada kullandığınız diğer eseri ise *Ahbâr el-Yemen* adlı kitabıdır. Bunlardan başka *el-Müfîd fî Ahbâri Zebîd, Zikrü Şuarâ el-Yemen* adlı eserleri vardır(271).

2 — *İbn Asâkirler:* Bunların arasında en meşhuru Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan'dır. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târihu Bağdâd*'ı tarzında kaleme aldığı meşhur eseri 80 cilt (800 cüz) hacmindeki *Târihu Medîneti Dımaşk ve Ahbaruhâ ve Ahbâru men Hallehâ ev Veradehâ* adındaki Dımaşk şehri tarihidir. Başında Dımaşk şehrinin tarihi ve coğrafyası hakkında uzun bir mukaddimeden sonra kitap alfabetik olarak tertip edilmiştir. Biyografi bakımından çok zengin bir eserdir. Biyografi kısmının başlarından bir bölümü dışında, eserin tamamı bize kadar gelmiş, bazı ciltleri neşredilmiştir. Bu kitaba müellifin oğlu Kâsım, Sadreddin el-Bekrî ve Ömer b. el-Hâcib zeyller yazmışlardır. Bundan başka, İbn Asâkir'in *el-İşrâf ilâ Ma'rifet el-Eşrâf, Mu'cem el-Nisvân, Menâkıb el-Eş'ariyye, Kütüb-i Sitte*'nin müelliflerinin şeyhlerinden bahseden biyografi eserleri vardır. Hepsi de hadisçilerin metodu ile senetli olarak kaleme alınmışlardır.

Oğlu el-Kâsım b. Asâkir, babasının Târîhu Dımaşk'ına yazdığı zeyli tamamlayamamıştır. Bir de Şam şehirlerinde hadisle uğraşanlar hakkında bir eser yazdığı söylenirse de, bu eserin bundan önceki kitapla aynı olması gerekir. Babası gibi, bir çok fazâil kitabı kaleme almıştır. *Fazâil el-Cihâd, el-Câmi el-Müsteksâ fî Fazâil el-Mescid el-Aksâ, Fazâilü Harran, Fazâil el-Medine* gibi.

3 — *Ebû Yahyâ İlyesa b. İsâ b. Hazm el-Gafikî el-Ceyyânî (ölm. 1179):* Aslen Endülüs'ten olup İskenderiye'de yerleşmişti. Salâhaddîn'in himayesini görmüş, bazı tarihçilere göre, Mısır'da Abbâsîler adına ilk hutbeyi o okumuştur. *el-Muğrib fî Mehâsini Ehl el-Mağrib* adlı bir tarihi vardır. Bu tarih bazı müelliflerin tenkidine uğramıştır. Öldüğünde doksan yaşını aşmıştı(272).

4 — *Üsâme b. Münkız:* Tarihe dair eserleri arasında en meşhuru, aynı zamanda çağındaki edebî nesrin en güzel örneklerinden biri olan *Kitâb el-İ'tibâr*'dır. Gençlik ve olgunluk devrindeki hatıralarını anlattığı bu kitabında, devrinin sosyâl ve siyasî durumunu, bir asilzadenin yetiştirilmesini ve hayat tarzını sergiler. Bu eser bize kadar gelmiş ve iki defa basılmıştır. Çeşitli dillere de tercüme edilmiştir. Tarih sahasında bize kadar gelen başka bir kitabı, İbn el-Cevzî'nin Hz. Ömer ile Ömer b. Abdülazîz'in hayatlarından bahseden ki-

(271) **GAL**, I, 333, **S.** 570; A Subhi Furat, **Umara** maddesi, **İA**, XIII, 32-34.
(272) el-Zehebî, **Tabakat el-Kurrâ**, 436-437; **Lisan el-Mizan**, VI, 299-300.

taplarını özetlediği, *Matla' el-Neyyireyn fî Sîret el-Ömereyn* adlı eseridir. Bu iki eserden başka, Peygamberimizin ve Bedir harbine iştirak eden Sahâbe'nin hayatından bahseden ve alfabetik olarak tertip edilen *el-Târih el-Bedrî* adındaki beş ciltlik kitabını, hicretten zamanına kadarki olaylardan bahseden *Târîh el-İslâm*'ını, zamanındaki hükümdarlardan ve gezdiği yerlerden bahseden *Kitâbün fî Zikr el-Bilâd ve'l-Mülûk... Fazâil el-Hulefâ el-Râşidîn* adlı kitaplarını tarihe dair eserleri arasında zikretmek gerekir.

5 — *el-Mahzûmî, Kâdî Ebu'l-Hasan Ali b. Osman (1118-1189):* 1118 yılında doğan ve babası gibi Dîvân el-Mâl'da vazife alan el-Mahzûmî, Fâtımîler devrinin sonlarıyla Salâhaddîn devrinde Dîvan el-Harâc başkanlığı yapmıştır. Cl. Cahen onun Fâtımîler devrinde Dîvân el-Meclis başkanlığı yaptığını da söyler. Onun, Mısır'daki mâlî teşkilât hakkında kaleme aldığı *el-Minhâc fî Ahkâm el-Harâc* adlı kitabı Salâhaddîn devrindeki mâlî idare konusunda en önemli iki kaynağımızdan biridir. Yegâne nüshası Britich Museum'da bulunmaktadır. Bu nüshanın başından ve orta kısımlarından bir çok yaprak düşmüştür. Son yaprağı 201 numarasını taşımasına rağmen mevcut kısmı 122 yapraktır. Bu mevcut kısmın bir miktarı da istifade edilemeyecek haldedir. Müellif eserini 1170 yılında yazmış, sonradan 1185 yılına kadar yapılan icraattaki bazı değişiklikleri ilâve etmiştir. Eserin mevcut kısmı harac (ziraî mahsuller vergileri), gümrük vergileri ve ölçü birimleri hakkında teferruatlı bilgiler vermektedir. İbn Memmâtî *Kavânîn el-Devâvîn*'de, Makrîzî *el-Hıtat*'ta bu kitaptan faydalanmışlardır. Cl. Cahen yazmanın ve muhteviyatının bir kısmını değerlendirmiş, yazdığı iki makalede Mısır'ın Akdeniz limanlarındaki gümrük vergileriyle ilgili bahisleri işlemiştir. Aslında yazma o kadar karışık ve eksiktir ki, sadece ikinci, üçüncü dokuzuncu, onikinci ve onüçüncü fasılların başlıkları tespit edilebilmektedir. Diğer başlıklar tamamiyle düşmüştür(273).

6 — *el-Cevvânî, Şerefüddîn Muhammed b. Es'ad el-Nessâbe:* Aslen Musul'dandır. 29 Nisan 1131 tarihinde Mısır'da doğdu. 1192 yılında aynı şehirde öldü. Mısır ve Şam'da çeşitli âlimlerden ders aldı. Mısır'da Nakîb el-Eşrâf rütbesine kadar yükseldi. Ensâb ilminde zamanının en selâhiyetli âlimi sayılırdı. En önemli eseri Makrîzî'nin en mühim kaynaklarından olan *el-Nakd bi Acmi mâ Üşkile min el-Hıtat* adlı kitabıdır. Bundan başka, *Şeceratü Rasulullâh, Usûl el-Ahsâb ve*

(273) **Târih el-İslâm,** XIV, 121b-122a; **el-Hıtat,** II, 460; Cl. Cahen, **Un traité financier inédit d'epoque Fâtımide - Ayyubide, JESHO,** V/II, 1962, s. 139-159; Rabie, s. 11-12.

Fusûl el-Ensâb, el-Tuhfet el-Şerîfe, el-Musannef el-Nefîs fî Nesebi Benî İdrîs, Risâle fi'l-Ensâb (el-Mukaddimet el-Fâdıliyye fi'l-Ensâb olabilir) adlı kitapları bize kadar gelmiştir. el-Melik el-Âdil için telif ettiği ve onun hal tercümesiyle sona eren *Ğayzu Üli'l-Rafd ve'l-Mekr fî Fadlı men Yükennâ Ebâ Bekr* adlı eseri de önemlidir. Diğer eserleri için, Makrîzî'nin *el-Mukaffâ*'sına ve bundan önceki çalışmamıza bakınız (274).

7 — *İbn Şeddâd, Emîr İzzeddîn Abdülazîz b. Şeddâd b. Bâdîs (ölm. 1194 civarında) :* Salâhaddîn'in emirlerindendi. İmâdeddîn, Renaud de Chatillon'un öldürülmesiyle ilgili ondan bir nakilde bulunur. *el-Cem'u ve'l-Beyân fî Ahbâri Kayravan fî men Fîhâ ve fî Sâiri Bilâd el-Mağrib min el-Mülûki ve'l-A'yân* adlı eserin müellifidir. Bu eserle 1184 yılında Musul'da te'lif edilen *el-Mu'rib an Sîreti Mülûki ahl el-Mağrib* arasında bir alâka olup olmadığını tespit edemedik(275).

8 — *el-Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah (ölm. 1193 civarında) :* Hayatı hakkında hemen hemen hiç bir bilgiye sahip değiliz. Bazıları onun nisbesini el-Şîrâzî şeklinde verdikleri gibi, bazıları Ebu'l-Necîb el-Suhraverdî ile karıştırırlar. Eserlerinden Salâhaddîn devrinde tabiplik veya muhtesiblik yaptığı anlaşılıyor. Devlet idaresinde rehberlik yapması için Salâhaddîn'e iki eser takdim etmiştir. Bunlardan biri *el-Nehc el-Meslûk fî Siyâset el-Mülûk* adını taşır. Yavuz Sultan Selim bu eseri daima yanında taşır, bundan çok faydalanırdı. Eserin bir çok yazması olup Mısır'da iki defa basılmıştır. Nahîfî Mehmed Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş ve bu tercüme basılmıştır. Bu çalışmada bu tercümeden faydalanılmıştır. el-Şeyzerî'nin ikinci önemli eseri, hisbe teşkilâtına ve bu sahada çalışanlara rehberlik etmek için kaleme aldığı *Nihâyet el-Rütbe fî Taleb el-Hisbe*'dir. Sahasının en mükemmel eseri olan bu kitap da basılmış ve çeşitli araştırıcılar tarafından başlıca kaynak olarak kullanılmıştır(276).

9 — *Mardî b. Ali b. Mardî el-Tarasûsî :* Hayatı hakkında hiç bir bilgiye sahip olmadığımız bu âlim, 1175 yılında Salâhaddîn'e *Tabsıratü Erbâb el-Elbâb fî Keyfiyyet el-Necât fi'l-Hurûb* adında harp sanatına dair bir eser takdim etmiştir. Naft silâhından ve diğer silâhlardan bahseden bu eser zamanımıza ulaşmış, ve Cl. Cahen tarafından

(274) **Harîdet el-Kasr** (Mısır kısmı), I, 117-119; **Tekmi!et İkmâl el-İkmal**, 101-109; F. Rosenthal, **el-Cavvânî** maddesi, **EI2**, II, 514.

(275) **Sena'l-Bark**, yaprak 238b; **GAL, S.** I, 575.

(276) **GAL**, I, 461, **S.** I, 832-833; Kehhâle, VI, 67; el-Arînî, **Nihâyet el-Rutbe** neşrine yazdığı mukaddime; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbi!er Devleti**, 15-16, 347.

Fransızcaya tercüme edilmiştir. Kütahya, Vahid Paşa, nr. 2312'de bu eserin bir nüshası daha bulunmaktadır(277).

10 — *Kâdı'l-Fâdıl:* Daha yukarıda hayatından bahsedildi. Orada anlattığımız gibi, 1162 yılından 1200 yılındaki ölümüne kadar Fâtımîlerin ve Eyyûbîlerin Dîvân el-İnşâ başkanlığını ve sır-kâtipliğini yapmış, bu devredeki idarî hayatta mühim rol oynamış bir şahsiyettir. Bu zaman zarfında Mısır'daki dîvânlardaki icraatı, zamanın olaylarını, iktisadî gelişmeleri yakından izlemiş, günlükler halinde kaydetmiştir. *el-Müteceddidât, el-Müyâvemât, el-Mâcereyât* adlarıyla anılan ve bize ulaşmayan, yapılan nakillerden kolay bir üslûpla kaleme alındığı anlaşılan bu eser Salâhaddîn devri Mısır tarihi bakımından son derece mühimdir. Bu eser, bilhassa, Salâhaddîn'in Nûreddîn'in nâibi sıfatıyla Mısır'ı idare ettiği devre için en sağlam kaynaktır. Daha sonraki tarihçilerden İbn Hallikân ile Makrîzî bu kitaptan bol miktarda nakiller yaparlar. Eserin adının çeşitli şekillerde geçmesi, müellifin kitabına son şeklini vermediği, daha sonra başkaları tarafından tertip edildiği intibaını veriyor.

Kâdı'l-Fâdıl tarafından kaleme alınan, aynı zamanda sanatkârâne nesirde zamanının en güzel örnekleri olan sultâniyyât nevinden resmî mektuplarıyla, ihvâniyyat nevinden özel mektupları büyük bir yekûn tutuyordu. Bu mektuplardan bir kısmı İmâdeddîn tarafından *el-Barķ el-Şâmî*'de, Salâhaddîn'in ve Kâdı'l-Fâdıl'ın hâl tercümelerini yazan müelliflerin eserlerinde nakledilmektedir. İbn Hallikân ve hayatından bahseden diğer müellifler, Kâdı'l-Fâdıl'ın kaleme aldığı resmî ve özel vesikaların 100 cilt civarında bir yekûn tuttuğunu, bunlardan 50 cilt kadarının çeşitli kişiler tarafından toplanıp tertip edildiğini yazarlar. Maalesef büyük bir kısmıyla bu Terassûl mecmuaları da kaybolmuş, ancak, bazı ciltleri zamanımıza gelebilmiştir. Bu ciltlerden Eyûb Hacı Beşir Ağa, nr. 127; Paris Bibliotheque National, Arabe, nr. 6024; Konya Yusuf Ağa, nr. 4881'deki ciltlerle, Reisülküttab, nr. 950, yaprak 62b-63b; Ayasofya, nr. 2144, yaprak 112b-118b'deki parçaları; Ayasofya, nr. 4239'daki *Mecma' el-Belâğa* ve *Merba' el-Yerâ*'a adlı eseri; III. Ahmed, nr. 2497'deki *el-Dürr el-Nazîm min Terasüli Abdürrahîm* adlı kitabı birbirleriyle karşılaştırdık. Bunlardaki mektupların mühim bir kısmının birbirlerinin tekrarı olduğunu gördük. Bundan elimizdeki ciltlerin çeşitli kişilerin tertip ettiği mecmualara ait olduğu neticesine vardık. Ayrıca, bu zikredilen eserlerdeki mektupların çoğu *el-Barķ el-Şâmî, el-Ravzateyn, Müferric el-Kürûb* gibi eser-

(277) **GAL, S.** I, 496; Cl. Cahen, Un traité d'armurerie campasé paur Saladin, **BEO**, XII, 1947-1948, 103-163.

lerde nakledilen münşeâtın aynıdır. Bu mektupların en eskisi 1169 yılında Amaury'nin Kahire'yi muhasarası esnasında yazılmıştır.

Bibliotheque National nüshası büyük kısmıyla Sultâniyyât nevinden münşeâtının toplandığı bir mecmuanın birinci cildidir. Adını vermeyen tertipleyici mecmuasını sekiz bâb halinde tertip etmiştir:

1. Hilâfet Dîvânı'na gönderilen mektuplar (yaprak 3a-105b).
2. Bağdat'taki önemli mevki sahiplerine gönderilen mektuplar (yaprak 106a'da başlar ve cilt bu bâbın ortalarında biter).
3. Elçilerle Bağdat'a ve diğer yerlere gönderilen mektuplar.
4. Fütûhatla ilgili mektuplar.
5. Hükümdarlara, emîrlere ve diğer kişilere gönderilen Sultan'ın mektupları ve cevapları.
6. Siciller ve menşurlar.
7. Hükümdarlara, emîrlere ve diğer kişilere Kâdı'l-Fâdıl tarafından gönderilen mektuplar.
8. Kısa fasıllar ve benzerleri.

Görüldüğü üzere, birinci cilt ikinci bâbın ortalarında bittiğine göre, bu mecmua beş-altı cilt civarında olmalıdır. Kâdı'l-Fâdıl'ın münşeâtına ait ciltler içinde en önemlileri bu nüsha ile Eyüp Beşir Ağa nüshasıdır. Bunlardan başka, *Terassûl*'ün bazı ciltleri Avrupa kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bazı eserlerde bunların bir kısmı tavsif ve izah edilmiştir. Biz çeşitli nüshalardaki ve eserlerdeki Kâdı'l-Fâdıl'ın münşeâtını bundan önceki çalışmamızda karşılaştırmış ve neticelerini vermiştik. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek isteyenlerin oraya müracaatı rica olunur(278).

11 — *İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfehânî:* Yukarıda hayatından bahsettiğimiz İmâdeddin 1167 yılına kadarki hayatını memleketi İsfehan'da ve Bağdat'ta ilim tahsili ve çeşitli devlet memurluklarında geçirdi. Bir vezirler ailesine mensup olması, geniş kültürü dolayısiyle, bu devrede Selçuklu Devleti'nin geçirdiği çalkantıları, Abbâsî Hilâfeti ile Selçuklular arasındaki rekabeti yakından izledi. 1167 yılında Şam'a gelerek Nûreddîn'in hizmetine girdi. Onun Dîvân el-İnşâ başkanı ve sır-kâtibi oldu. Bu görevi Salâhaddîn devrinde Kâdı'l-Fâdıl'ın yardımcısı sıfatıyla devam etti. Bu devrede Zengîler ve Eyyûbîler devletlerinde cereyan eden olayları yakından takip etmek imkânını buldu. Gerek Irak'ta geçirdiği, gerekse Şam'da geçirdiği hayatının safhalarına ait tarihî olaylara dair değerli tarih kitapları kaleme aldı. Bu kitaplar Selçuklu tarihi, 1167'den itibaren 1200 yılına

(278) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 4-7; **EI2**, IV, 392-393.

kadar Zengîler ve Eyyûbîler devletleri tarihi için birinci derecede değerli kaynaklardır.

İmâddedîn'in Selçuklu tarihiyle ilgili eseri *Nusret el-Fetre ve Usrat el-Katra* adlı tarihidir. İmâdeddîn bu kitabı Selçuklu vezirlerinden Anûşirevân b. Hâlid'in Farsça te'lif ettiği *Fütûru Zamân el-Sudûr* adlı eserinin tercümesi üzerine bina etmiştir. Anûşirevan'ın eserini Arapça'ya tercüme ettikten ve ona gerekli ilâveleri yaptıktan sonra, bu tercümenin başına Alparslan'ın ölümüne kadarki Selçuklu tarihini, sonuna ise kendi zamanındaki Irak Selçuklularıyla ilgili olayları ilâve ederek *Nusret el-Fetre*'yi meydana getirmiştir. Zamanımıza kadar ulaşan bu değerli kitap henüz basılmamıştır. Bunun başlıca sebebi, eserin son derece edebî bir üslûpla kaleme alınmış olması olabilir. Fakat, bu değerli eser daha sonra yine İsfehanlı bir kâtip olan el-Feth b. Ali el-Bündârî (ölm. 1245) tarafından çok güzel bir şekilde ihtisar edilmiştir. Zamanımıza ulaşan bu değerli muhtasar iki defa basılmış ve Türkçeye tercüme edilmiştir.

İmâdeddîn'in tarihe dair eserleri arasında asıl önemli olanlar ve bu çalışmamızı çok yakından ilgilendirenler, hayatının Şam'daki devresinde Zengîler ve Eyyûbîler devletleri ile ilgili olayları ve kendi hatıralarını içeren kitaplarıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İmâdeddîn 1167 yılından 1200 yılındaki ölümüne kadar Nûreddîn ve Salâhaddîn'in Dîvân el-İnşâ'larında çalışmış, onlara sır-kâtipliği yapmış, Kâdı'l-Fâdıl'dan sonra sahasının en yetkili kişisi olmuştur. Böylece, Nûreddîn'in son zamanlarıyla Salâhaddîn devri olaylarını yakından izlemek ve yaşamak imkânını bulmuştur. Bir çok resmî vesikayı kaleme almış, dîvâna gelen vesikaları görmüş, daha Salâhaddîn'in hayatında onun zamanının tarihini yazmaya karar vermiştir. Yazdığı eserlerle onun tarihî şahsiyetini ebedileştirmiştir.

İmâdeddîn, Salâhaddîn hayattayken 1187-1194 yılları arasındaki onun hayatı ve mücadelelerinden bahseden *el-Feth el-Kussî fî'l-Feth el-Kudsî* adlı iki ciltlik tarihini yazmıştır. Bizzat eserdeki ifadesinden bu kitabı 1192 yılında tamamladığı ve 1193 yılı olaylarını sonradan ilâve ettiği anlaşılmaktadır. Sanatkârâne bir Üslûpla kaleme aldığı bu eserinde İmâdeddîn, anlatılan olaylarla ilgili olarak, kendisi tarafından, Sultan adına kaleme alınan resmî mektuplardan bir çoğunu nakletmektedir. Siyaset ve harp tarihi bakımından mühim olan bu eser, Salâhaddîn ve Haçlı Seferleri tarihini yazan modern tarihçiler tarafından kaynak olarak iyi bir şekilde kullanılmamıştır. Defalarca basılan kitap en son olarak H. Masse tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.

İmâdeddîn'in Salâhaddîn'in hayatı ve mücadelesi hakkında kaleme aldığı asıl mühim eseri, 1198-1199 yıllarında tamamladığı 7 ciltlik *el-Bark el-Şâmî* adlı kitabıdır. Bu eser, aslında, İmâdeddîn'in Dımaşk'a geldiği 1167 yılı ile Salâhaddîn'in ölümü arasındaki Zengîler ve Eyyûbîler devletlerinde meydana gelen olaylardan ve kendi hatıralarından bahseder. Eserin 1174 yılına kadarki kısmı Nûreddîn ile Salâhaddîn'in ortak tarihi, 1174 yılından itibarenki kısmı tamamiyle Salâhaddîn'in tarihidir. Salâhaddîn için yazdığı bir mersiye ile kitap sona erer. İmâdeddîn bu kitabını da sanatkârâne bir üslûpla kaleme almıştır. *el-Feth el-Kussî*'de, anlatılan olaylarla ilgili sadece kendisinin kaleme aldığı mektupları eserine aldığı halde, bu kitapta Kâdı'l-Fâdıl tarafından olaylarla ilgili yazılan mektupları, çeşitli tayinler dolayısiyle verilen menşurları, Kâdı'l-Fâdıl ile kendisi ve Sultan arasında teâtî edilen bir çok özel mektuptan pasajları da almıştır. Salâhaddîn'in dönemi bakımından çok değerli olan bu kitabın halihazırda üçüncü ve beşinci ciltleri mevcuttur. Bunlardan beşinci cilt 578-579 hicrî yıllarındaki olaylardan bahsetmekte olup tarafımdan 1979 yılında neşredilmiştir. Üçüncü cilt de gerek bundan önceki çalışmalarımızda gerekse bu çalışmamız sırasında incelenmiş, lüzumlu notlar alınmıştır.

el-Bark el-Şâmî'nin aslından sadece zikredilen iki cildin mevcut olmasına karşılık, yine el-Bündârî tarafından yapılan *Sena'l-Bark el-Şâmî* adlı muhtasarının baştan 1 Mart 1188 tarihine kadarki kısmının bir nüshası zamanımıza ulaşmış, çalışmalarımız esnasında bulunmuştur. Bu muhtasarın birinci cildi 1971 yılında tarafımdan neşredilmiştir. Daha sonra, el-Fethiyyet el-Nebrâviyye'nin eserin mevcut kısmının tamamını neşrettiğini öğrendim. Bununla beraber, eserin tamamının daha iyi bir neşrini düşünmekteyiz. Usta bir ihtisarcı olan el-Bündârî eserin edebî tavsiflerini ve içindeki mektuplar ile menşurların büyük bir kısmını atarak, mümkün olduğu nispette, tarihî malumatı okuyucuya aktarmaya çalışmıştır. el-Bündârî bu işiyle eseri okuyucu için daha kolay anlaşılır hale getirmeye çalışmış, fakat içindeki resmî vesikaları ve edebî tavsifleri atmakla kitabı tarihî ve edebî bakımdan fakirleştirmiştir. *el-Bark el-Şâmi'nin* mevcut ciltleri ile muhtasarı karşılaştırıldığı zaman kitabın bu bakımdan ne kadar fakirleştiği ortaya çıkmaktadır.

el-Bark el-Şâmî ve *el-Feth el-Kussî*'de İmâdeddîn'in verdiği bilgiler kendi müşahedelerine ve arşiv vesikalarına dayanmaktadır. Zira o, 1175 yılı başında Salâhaddîn'in hizmetine girmiş, ölümüne kadar onun maiyetinden ayrılmamıştır. Yirmi seneye yakın devam eden bu hizmeti sırasında, sadece Remle Vakası ile Kudüs'ün fethi esnasında, hastalığı dolayısiyle, Sultan'ın yanında bulunamamıştır. Kâdı'l-Fâdıl

dahil, hiç bir tarihçi Salâhaddîn'in 1175 yılından sonraki hayatını İmâddeddîn kadar yakından izlememiştir.

İmâddeddîn *el-Bark el-Şâmî*'ye yazdığı üç Zeyille, Eyyûbîler Devleti tarihini ve kendi hatıralarını ölüm tarihi olan 1201 yılı ortalarına kadar yazılı olarak tespit etmiştir. Bu üç zeylden birincisi olan *Utba'l-Zamân* Salâhaddîn'in ölümünden (Mart 1193'ten) 1196 yılı sonlarına kadarki olayları kapsar. İkincisi *Nihlet el-Rihle* ise yine Salâhaddîn'in ölümünü takip eden olaylarla başlar 1197 yılı sonuna kadar gelir. Üçüncü *Hatfet el-Bârik* 1193 yılından başlar, ölüm tarihi olan 5 Haziran 1201 tarihinde sona erer.

el-Feth el-Kussî ile *el-Bark el-Şâmî* ve zeyillerinden, başta İbn el-Esîr, Ebû Şâme ve İbn Vâsıl olmak üzere çeşitli tarihçiler faydalanmıştır. Ebû Şâme, İmâddeddîn'in eserinden o derece çok faydalanmıştır ki, *el-Ravzateyn*'in son kısımları tamamiyle onun eserlerinin hülâsasıdır. Hatta, eser İmâddeddîn'in ölüm tarihiyle sona ermektedir. Bunlardan başka, İmâddeddîn'e nispet edilen, gerçekte ise Halepli bir şiî müellif tarafından kaleme alındığı anlaşılan *el-Büstân el-Câmi li Cemii Tevârîh el-Zaman* adlı muhtasar bir İslâm tarihi vardır. Salâhaddîn devri tarihi için önemli olan bu eserden daha önceki çalışmalarımızdan geniş şekilde bahsedilmiştir (279).

12 — *İbn el-Husayn, Cemâleddîn Ebû Galib Abdülvâhid b. Mes'ûd (1140-1201):* Bağdat'tan Benü'l-Husayn ailesine mensuptur. Önceleri Bağdat Dîvân el-İnşâ'sında çalıştı. Oradaki idarecilerle arasının açılması üzerine, 1183 yılında Şam'a gelerek Salâhaddîn'in hizmetine girdi. Onun Dîvân el-İnşâ'sında çalıştı. Salâhaddîn'in ölümünden sonra, İbn Şeddâd ile beraber Halep'e el-Melik el-Zâhir'in yanına gitti. Ve onun vezirleri arasına girdi. *Şairlerin hâl tercümelerinden bahseden bir mecmuası, Taberî tarihine muhtasarı* ve *bir zeyli* vardır. Bize kadar gelmeyen bu zeylinden İbn el-Adîm *Buğyet el-Taleb*'te çok faydalanır (280).

13 — *el-Murâdî, Abdullah b. İsâ b. Ubeydullah el-İşbîlî:* Hayatı hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Bu zat, İbn Cübeyr'in Dımaşk'taki Ümeyye Camii'nde ders okuttuğunu söylediği el-Murâdî olmalıdır. 1186 yılında Dımaşk'ta tamamladığı *el-Müntehab min Nesebî Kureyş Hıyâr el-Arab* adlı eserinin bir nüshası Kütahya, Vahid Paşa, nr. 2233'te bulunmaktadır. Bu eserinde Zübeyr b. Bekkâr'dan ve başka

(279) Henri Massé, **İmâd al-Dîn** maddesi, **EI2**, IV, 1186; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 7-10, 330-332.

(280) **Mizmar el-Hakâik**, 118-119; İbn el-Adîm, III, 152; **el-Vâfî, XIX**, 131b; **La Syrie du Nord**, 53.

müelliflerden faydalanmıştır. Ayrıca, el-Murâdî tarafından istinsah edilen bir *Kitâbü Sîbeveyh* nüshasının ilk yarısı yine Kütahya, Vahid Paşa, nr. 1484'te bulunmaktadır(281).

14 — *el-Cilyânî, Hakîmüzzaman:* Yukarıda hayatından bahsedildi. Burada bizi ilgilendiren, tarih ve edebiyat karışımı bir üslûpla Salâhaddîn'in muharebelerini ve fetihlerini işlediği eserleridir. Bunlar nazım, nesir karışımı *el-Mübeşşirât el-Kudsiyyât, Ravzat el-Meâsir ve'l-Mefâhir fî Hasâisı'l-Melik el-Nâsır* (Salâhaddîn'in menâkibi hakkında), Kudüs'ün fethiyle ilgili müdebbecâtı ihtiva eden *Münâdih el-Mümâdih* adlı eserleridir. Zamanımıza ulaşan bu eserler için Brockelmann'ın eserine bakınız.

15 — *İbn el-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed:* Meşhur tarihçi İbn el-Esîr. 1160 yılında Cizre'de doğdu. 6 Haziran 1233 tarihinde Musul'da öldü. Önce Musul'da, daha sonra Bağdat'ta çeşitli âlimlerden ders aldı. 1188 yılında Şam'a giderek oradaki alimlerden okudu. Salâhaddîn'in 1187 yılındaki fetihleri hakkında incelemede bulundu. Salâhaddîn'in Antakya topraklarının fethi için çıktığı sefere tarihçi olarak katıldı. Bir müddet sonra Musul'a döndü. Kitap mütâlaa etmek ve eser yazmakla meşgul oldu. Evi âlimlerin toplantı yeriydi. 1229 yılında Halep'e gitti. Atabeğ Tuğrul tarafından büyük itibar gördü. Oradan Dımaşk'a geçti. Bir sene sonra Musul'a döndü. Orada mezkûr tarihte öldü.

İzzeddîn b. el-Esîr tarih ve biyografi sahalarında geniş bilgi sahibi bir âlimdi. 1231 yılı sonuna kadar gelen *el-Kâmil fi'l-Târîh* adlı 10 ciltlik büyük İslâm tarihi, devrinde ve daha sonra, dünya çapında haklı bir şöhret kazanmıştır. İbn el-Esîr bu eserinde iyi bir üslûpçu olduğunu, tarihî olaylar arasında sağlam muhakemeler kurduğunu göstermiştir. Bize kadar gelen bu değerli eser, aynı zamanda, Salâhaddîn devri tarihi için en önemli kaynaklarımızdandır. Ana hatlarıyla bir siyasî ve askerî tarih olan bu değerli eserden daha sonraki tarihçilerden pek çoğu faydalanmıştır. Günümüzde de İslâm Tarihi'nin en önemli kaynaklarındandır. Kaynaklarının adlarını nadiren zikretmekle beraber, verdiği bilgiler son derece sağlam ve özdür. Dünya kütüphanelerinde değerli nüshaları olan *el-Kâmil* defalarca basılmıştır.

İbn el-Esîr'in tarih sahasındaki ikinci önemli kitabı Musul Atabeyleri tarihinden bahseden *el-Târîh el-Bâhir fi'l-Devlet el-Atâbekiyye* adlı eseridir. Müellif tarafından son şekli verilmediği anlaşılan bu kitapta verilen bilgiler *el-Kâmil*'dekilerden pek farklı değildir. Bize ka-

(281) Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti, 349.

dar ulaşan bu kitap da iki defa basılmıştır. Bu da, birincisi gibi, bir siyasî-askerî tarihtir.

İbn el-Esîr bu iki siyasî tarihten başka, Peygamberimizin sahabelerinden bahseden meşhur eserlerden *Üsd el-Gâbe fî Ma'rifet el-Sahâbe* (6 cilt), Sem'ânî'nin *Kitab el-Ensâb*'ının ilâveli tehzibi olan *el-Lûbâb fî Tehzîb el-Ensâb* (3 cilt) adlı değerli iki eserin yazarıdır. Kâtip Çelebi ona *Kitâb el-Cihâd, el-Câmi' el-Kebir fî İlm el-Beyân, Tuhfet el-Acâib ve Turfet el-Garâib* adında üç kitap daha isnat eder. Bunlardan sonuncu kitap ile *Ünsü Zevi'l-Ukûl*'ün aynı asrın sonlarında yaşayan İmâdeddîn b. el-Esîr'e ait olduğu anlaşılmıştır(282).

İbn el-Esîr'in büyük kardeşi Mecdüddîn'in tercüme-i hale dair eserlerinden yukarıda bahsedildi. Küçük kardeşi Ziyâeddîn'in *Terassül*'ü (resmî yazışmaları) ise tarihî bakımdan bir orijinallik arzetmez. Bu Terassül'den bir cilt Nuruosmaniye, nr. 3745'te bulunmaktadır. Bu ciltte Salâhaddîn devri ile ilgili münşeât, Kâdı'l-Fâdıl'ın bazı mektuplarına muaraza (yarışma) yapmak maksadıyla yazılmıştır. Tarihî değerleri yoktur(283).

16 — *İbn Memmâtî:* Hayatından yukarıda bahsedildi. Onun tarihe dair eserleri arasında en önemlisi Mısır'daki dîvânlar ve bunların işleyişi hakkında kaleme aldığı ve el-Melik el-Azîz'e takdim ettiği *Kavânîn el-Devâvîn* adlı kitabıdır. Salâhaddîn'in ölümünden sonra tamamlanan bu kitap, onun devrinde Mısır'daki mâlî dîvânların işleyişinden, Mısır iktisadî ve ziraî hayatından bahseder. Makrîzî'ye göre, eserin aslı dört büyük ciltti. Bu asıl Makrîzî zamanında kaybolmuştu. Bir ciltlik muhtasarı kullanılmaktaydı. Bu gün elimizde muhtasarın çeşitli yazmaları bulunmaktadır. Ve her bir nüsha diğerine göre farklılıklar gösterir. Öğrendiğimize göre, en tam nüshası Leningrad'da bulunmaktadır. Eser, sonuncusu tenkitli neşir olmak üzere, Kahire'de iki defa basılmıştır. Biz bu iki neşirden birincisini gördük. İstanbul kütüphanelerindeki yazmaların daha mükemmel olması dolayısiyle ondan faydalanmadık. İkinci neşirden ise Hasaneyn Rabî'in çalışmaları vasıtasıyla faydalanabildik. Öyle anlaşılıyor ki, bu ikinci neşir de çok eksiktir. İstanbul nüshaları içinde en mükemmeli Ayasofya, nr. 3360'da bulunan nüshadır. Veliyyüddîn ve III. Ahmed kütüphanelerindeki nüshalar bundan bazı eksikleri tamamlamaktadır. Ayasofya nüshasının mukaddimesinde, eserin içindeki bâbların listesi ve-

(282) Ebû Şâme, 162; **Vefeyât el-A'yân**, III, 33-35; İbn el-Fuvatî, IV, 260-261; F. Rosenthal, **İbn al-Athîr** maddesi, **EI2**, III, 746; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 11-12, 350-351.

(283) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 17.

rilmektedir. Bu listeye göre, kitap 15 bâbdan meydana geliyordu. Fakat, nüsha incelenince ilk on bâbın mevcut olduğu görülmekte, onuncu bâbın sonunda kitabın sona erdiği söylenmektedir. Onbirinci bâbın başından onbeşinci bâbın sonuna kadarki kısmın bu nüshada mevcut olmadığı görülmektedir. Bir çok nüshada görülen bu eksiklik müstensihlerin tahribatından ileri gelmektedir. Nüshada eksik olan bâblar şunlardır :

11. bâb : fî envâ' el-husbânât ve keyfiyyeti nazmihâ ve'l-tarîk ilâ istîfâihâ.
12. bâb : fî zikri mâ istekarra fî hâzihi'l-devleti min el-devâvîn.
13. bâb : fî aksâm el-kelâm el-mensur.
14. bâb : fi'l-işâra ilâ envâin min el-verâka muztarrun ileyha'l-küttâb.
15. bâb : fî muhtasari usûl el-hısâb ve lüme' min esrâr el-darb ve'l-kısme.

Aslının mevcut olmamasına, elimizdeki muhtasarın müstensihler tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş olmasına rağmen, ihtiva ettiği mevzuların genişliği ve el-Mahzûmî'nin eserine göre daha iyi nüshaları bulunması dolayısıyla, *Kavânîn el-Devâvîn* Salâhaddîn devrindeki Mısır mâlî teşkilâtı ve diğer bir çok mesele bakımından en mühim kaynaklardan biridir. Kâdı'l-Fâdıl tarafından verilen iktisadî bilgileri tamamlamaktadır. Mısır dışındaki bölgeler için ise böyle bir kaynağa sahip değiliz. Mahzûmî'nin ve Makrîzî'nin eserleriyle mutabakat halinde olması da bu eserde verilen bilgilerin doğruluğunu destekleyen özelliklerdendir. Başta Makrîzî olmak üzere, klâsik ve modern müelliflerin bir çoğu bu eserden faydalanmışlardır.

İbn Memmâtî'nin hayatından bahseden müellifler onun *Nazmü Sîreti Salâhaddîn* adında bir kitap yazdığını söylerler. Şüphesiz, Salâhaddîn ve devrinin tarihi için mühim olan bu eser zamanımıza ulaşmamıştır. Ondan faydalanan bir kitap da elimize geçmemiştir. İbn Memmâtî bir de Kahire valisi ve Salâhaddîn'in sarayağası Bahâeddîn Karakuş'un icraatlarını tenkit eden *el-Fâşûş fî Ahkâmi Karakûş* adında bir eser daha yazmıştır. Zamanımıza Süyûtî'nin yaptığı küçük bir muhtasarı ile gelen bu kitap başta İbn Hallikân ve el-Safedî olmak üzere çeşitli tarihçilerin şiddetli tenkidine uğramıştır. Yukarıda görüldüğü üzere, Salâhaddîn tarafından aklına, kabiliyetine çok güvenilen bir kişi olan, sayısız hizmetler yapan Karakuş'un bu eserde kendisine isnat edilen gülünç şeyleri yapması imkânsızdır. Yalnız bu eserde Karakuş'a isnat edilen hususlar dilimizde «*Karakuşî hüküm*» tabirinin yerleşmesine sebep olmuştur. İbn Memmâtî'nin ayrıca, *Ravâi el-Vakâyi' fi'l-Târih* ve *Huccet el-Hakk ale'l-Halk* adlı değerli ki-

tapları vardı. Siyaset ve ahlâka dair olan son eseri Salâhaddîn çok okurdu. Kâdı'l-Fâdıl ise, «*Sayısız kitap gördüm. Hiç biri bu eserin bir bâbına müsavî olamaz*» derdi(284).

17 — *el-Herevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr:* Musul'da doğdu. Ocak 1215 tarihinde ilerlemiş yaşta Halep'te öldü. Simyâ, hiyel (mekanik-fizik), coğrafya ve tarih sahalarında geniş bilgi sahibi bir âlimdi. Çok ülkeler dolaştı. Hatta, İstanbul'a, Frenk ülkelerine dahi seyahat yaptı. Bir defasında esir düşmekten zor kurtuldu. Sonunda Halep'e yerleşti. el-Zâhir'in himayesini gördü. el-Melik el-Zâhir onun için Halep dışında bir Şâfiî medresesi inşa ettirdi. Kendisi de Halep'te bir ribat tesis etti. Seyahat ettiği yerleri ve seyahatlerini *Menâzil el-Arz Zât el-Tûl ve'l-Arz* adlı kitabında anlatır. Bundan başka *el-İşârât ilâ Marifet el-Ziyârât* adında önemli ziyaret yerlerinden bahseden bir eser yazdı. Bu eserin muhtasarı zamanımıza ulaşmış ve neşredilmiştir. Bir de el-Melik el-Zâhir için yazdığı harp sanatından bahseden *el-Tezkirat el-Heraviyye fi'l-Hiyel el-Harbiyye* adlı kitabı vardır. Bu kitap da zamanımıza ulaşmış ve neşredilmiştir. Bu kitap Mehmed Arif Hilmi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. el-Herevî ders verdiği medresenin yanında inşa edilen türbesine gömülmüştür(285).

18 — *Taceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî:* Bu devirdeki meşhur tarih râvilerindendir. Bir çok tarih kitabını rivâyet etmiş ve okutmuştur. İbn el-Adîm *Buğyet el-Taleb*'de ondan çok miktarda rivâyette bulunur. Alfabetik tertip edilmiş olan büyük Meşyeha'sından yukarıda söz edildi.

19 — *İbn Zâfir, Cemâleddîn Ebu'l-Hasan Alî el-Ezdî (1170-1216):* Tarihçi, edip ve idareciydi. Babasının ölümünden sonra Fustat'taki Mâliki Medresesi'ne müderris oldu. Bir ara Halife'ye elçi gönderildi. Daha sonra, bir müddet el-Cezîre sahibi el-Melik el-Eşref'in vezirliğini yaptı. Sonra istifa edip Mısır'a döndü. Mısır'da Vekâletü Beyt el-Mâl vazifesinde bulunduktan sonra istifa etti. Ölünceye kadar tedris ve te'lifle meşgul oldu. Tarih ve edebiyata dair çeşitli eserler yazdı. Tarihe dair eserleri arasında en meşhuru hânedanlara göre tertip ettiği *el-Düvel el-Munkatıa*'dır. Dört cilt halinde olup 1179 yılına kadar gelen bu tarih Fâtımîler tarihi bakımından mühimdir. Ve zamanımıza ulaşmıştır. Bundan başka İslâm tarihindeki kahramanlardan bahseden *Ahbar el-Şücân,* el-Kâdı'l-Fâdıl'ın münşeâtına nazîreleri *Bedâyi' el-Bedâih,* adı Ali olan suikasde uğramış kişilerden bahseden

(284) **Aynı eser,** 13-16, 333-334, 351.

(285) **Vefeyât el-A'yân,** III, 31-33; **Tekmiletü İkmâl el-İkmal,** 205; **Târih el-İslâm,** XVIII, 93b-94a; **el-Vâfi,** XII, 13a-b; **Kehhâle,** VII, 47.

Men Üsîbe bi men İsmühû Ali adlı kitapları vardır. Selçuklu tarihine dair *Ahbâr el-Mülûk el-Selçûkiyye* adında bir eseri daha olduğu bazı kaynaklarda geçerse de, bu eserin *Ahbâr el-Şücân*'ın diğer adı olması muhtemeldir(286).

20 — *el-Melik el-Mansûr Muhammed b. Takiyyüddin Ömer, Sâhibü Hama (ölm. 1220)* : 1191 yılında babasının ölümü üzerine, yukarıda anlattığımız gibi, Hama Emîrliği'nin başına getirildi. Büyük bir hükümdar ve kahraman olduğu kadar, âlimleri koruyan, bayındırlık işlerine ehemmiyet veren bir kişiydi. Hama'da bu gün mevcut olan Merâkib Köprüsü (Cisr el-Serâyâ), Sûk el-Mansûriyye, Hammâm el-Sultan adlı eserlerin bânisidir. Ayrıca, şehrin surlarını ve kalesini yeniletmişler. İlmi ve âlimleri himaye ederdi. Hama'da büyük bir kütüphane meydana getirmişti. Himayesinde fakihlerden, ediplerden, dilcilerden, müneccimlerden, felsefecilerden ve kâtiplerden oluşan 200 kadar sarıklı vardı. Felsefenin hor görüldüğü devirde, meşhur felsefeci ve kelâmcı Seyfeddîn el-Âmidî Hama'ya gelince, ona büyük itibar göstermiş, ondan ders almıştır.

el-Melik el-Mansûr, etrafındaki âlimlerin de yardımıyla tarihe ve edebiyata dair değerli eserler meydana getirmiştir. Bu kitapların arasında en meşhuru *Mizmâr el-Hakâik ve Sirr el-Halâik* adlı 20 ciltlik İslâm tarihidir. Bu değerli eserin 1179-1185 yılları olaylarından bahseden kısmı 1967 yılında Kahire'de H. Habeşî tarafından neşredilmiştir. Bu eserde Salâhaddîn devri hakkında verilen bilgiler genellikle *el-Bark el-Şâmî*'den alınmış olmalıdır. Bazı ilâveler dışında, gerek metin, gerekse tertip bakımından *el-Bark*'a çok benzemektedir. Hattâ, konuların başlıkları bile aynıdır. Yalnız, el-Melik el-Mansûr eserinde Şerefüddîn Karakuş'un Kuzey Afrika'daki harekâtını ve kendi hanedanını ilgilendiren diğer konularda bazı ilâveler yapmıştır.

el-Melik el-Mansûr bundan başka şairlerin hayatından bahseden 10 ciltlik *Ahbâr el-Mülûk ve Nüzhet el-Melik ve'l-Memlûk fî Tabakât el-Şuarâ el-Mütekaddimîn min el-Câhiliyyîn ve'l-Muhadramîn* adında önemli bir eser daha yazmıştır(287).

21 — *Ebu'l-Ğânâim Müslim b. Mahmûd b. Arslan el-Şeyzerî* : Yemen'de müderrislik yapmış, Teîz'de ders okuttuğu medresede gömülmüştür. el-Melik el-Muizz İsmail b. Tuğtegin'e *Acâib el-Esfâr*

(286) **İrşâd el-Erîb,** XIII, 264-267; **el-Vâfî,** XI, 77b-79a; İbn Fazlullah, IX, 208b-211a; **Nûr ad-Dîn,** 35.

(287) Ebû Şâme, 124; **Fevât el-Vefeyât,** II, 498-499; Ebü'l-Fidâ, III, 124-125; **el-Vâfî,** IV, 259-260; **GAL,** I, 324, **S.** I, 558; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 12, 353.

ve Garâib el-Ahbâr adında şiirlerini ve çeşitli kişilerden aldığı kara ve deniz yolculukları ile ilgili hikâyeleri ihtiva eden kitabını yazmıştır(288).

22 — *Abdüllatîf el-Bağdâdî:* Tarih sahasında *Ahbârü Mısr, el-İfâde ve'l-İtibâr fî Ahbâri Mısr, Acâib el-Ahbâr,* oğlu Şerefüddîn için kaleme aldığı *Sîretü Hayâtî* adlı eserlerin müellifidir. Bu eserlerden sadece *el-İfâde ve'l-İtibar* tam, *Sîretü Hayâti* ise muhtasar olarak zamanımıza ulaşmıştır. 1205 yılında tamamladığı *el-İfâde* kültür tarihi bakımından önemli olup, eserde bu devirde Mısır'daki ictimaî hayat, eski eserler hakkında kıymetli bilgiler verir. Bu çalışmada bu eserden faydalanılmıştır. *Sîretü Hayâtî* adlı eserde ise, Salâhaddîn devri ile ilgili bazı hatıralarından da bahsetmektedir. Bunlardan, Makrîzî tarafından 1187 yılı olayları arasında verilen Akkâ önündeki ordu çarşısıyla ilgili pasajın 1191 yılı olayları arasında zikredilmesi gerekir. Zira, Abdüllatîf Akkâ'nın Frenklerin eline düştüğü sırada bu ordugâha varmıştır. el-Zehebî'nin *Târîh el-İslâm*'da ondan yaptığı nakillerden Moğollarla ilgili olanlar, J. de Simogni tarafından *Der Islâm*'ın 1937 sayısında neşredilmiştir. Siyaset ve harp sanatına dair ise, *el-Umde fî Usûl el-Siyâse, Makâle fi'l-Siyâset el-Ameliyye, Makaletân fi'l-Medînet el-Fâdıla,* 1226 yılında tamamladığı *Makâle fî Tedbîr el-Harb* adlı kitaplarını yazmıştır. Hayatından ileride tafsilâtlı olarak bahsedilecektir.

23 — *İbn Şeddâd, Bahâeddîn Yûsuf b. Râfi':* Yukarıda hayatından bahsedildi. Burada Salâhaddîn'in devri bakımdan en önemli kaynaklarımızdan biri olan *el-Nevâdir el-Sultâniyye ve'l-Mehâsin el-Yûsufiyye* adlı kitabından bahsedeceğiz. Bu eser kolay bir üslûpla kaleme alınmış Salâhaddîn'in siyasî tarihidir. Eser, Salâhaddîn'in 1182 yılındaki Musul muhasarasına kadarki devresi hakkında çok muhtasar ve hatalarla dolu bilgi verir. Bu muhasara ile İbn Şeddâd siyasî bir rol oynamaya başlamış, Musullular tarafından Bağdat'a ve Salâhaddîn'e elçi gönderilmiştir. Böylece tarihî olayları daha yakından izlemeye başlamıştır. Bu sebeple, baş kısımlarına nispetle, Salâhaddîn'in 1182-1187 yılları arasındaki dönemi hakkında daha sağlam, daha geniş bilgi vermeye başlar.

İbn Şeddâd, 2 Mart 1188 tarihinde Musul'dan gelerek Salâhaddîn'in hizmetine girdi. Ölümüne kadar devamlı onun yanında bulundu. Salâhaddîn'in seferlerini ve icraatını yakından izledi. Bu sebeple, *el-Nevâdir el-Sultâniyye,* Salâhaddîn'in 1188-1193 yılları arasındaki

(288) **Vefeyât el-A'yân,** II, 207-208; **GAL,** I, 259, **S,** I, 460.

tarihi için *el-Feth el-Kussî* kadar önemlidir. Hatta, denebilir ki, bu devirdeki Salâhaddîn tarihi için bu iki eser birbirlerini tamamlarlar. İbn Şeddâd, iki mektup dışında, İmâdeddîn gibi münşeât naklederek verdiği bilgileri teyit etmez. Salâhaddîn'in son senelerindeki olaylar hakkında çok teferruatlı, bazen aşırı bağlılık hisleriyle dolu bilgi verir. Üslûbu kolay olduğu için Salâhaddîn'in hayatı ve Haçlı Seferleri üzerinde eser yazan müellifler tarafından bol bol kullanılmıştır. Kitabın üç baskısı vardır. Biz son olarak basılan Cemâleddîn Şeyyâl neşrinden faydalandık(289).

D. FELSEFE, RİYAZİYE VE TABİÎ BİLİMLER

Yukarıda eskilerin ilimleri veya ulûm-i dahile dediğimiz, daha önceki medeniyetlerden Müslümanlar tarafından miras alınan ve geliştirilen ilimlerden bu kısımda bahsedilecektir. Bu gruba giren ilimlere, diğer bir tabirle, aklî ve tecrübî bilgiler demek de mümkündür. Bunlar mantık-felsefe, aritmetik, cebir, geometri, astronomi, fizik, kimya, tıp, harp sanatı, botanik, zooloji, mûsiki ilimleridir. Şüphesiz, Müslümanlar diğer konularda da kendilerinden önceki medeniyetlerden tabiî olarak faydalanmışlardı. Fakat, bu konulardaki bilgilerinin tamamını önceleri sadece daha önceki milletlerden aldıkları bilgiler teşkil ettiği için bu ilimlere *ulûm el-evâil* demişlerdir. Bu ilimler Musevîliğin ve Hristiyanlığın mahsulü değil, putperest kültürlerin mahsulüydü. Bu devirde, bu ilimlerin temsil ettiği kültüre «*Hellenizm Kültürü*» adı verilmektedir. Zira, İskenderin fetihleriyle Eski Yunan kültürü saflığını kaybetmiş, doğu kültürleriyle karışarak yeni bir hüviyet almıştı. Bu akıma *Hellenizm* adı verilmektedir.

IV. Asrın başından itibaren Roma İmparatorluğu'nun batısı eski gücünü kaybetmiş, gerek kültür gerekse siyasî bakımdan üstünlük doğu yarısına geçmişti. Bunun sonucu imparatorluğun idare merkezi de Roma'dan İstanbul'a taşındı. V. ve VI. asırlarda ise Roma İmparatorluğu'nun batısı barbar kavimlerin istilâsına uğradı. Batı Avrupa siyasî ve kültürel yönden bir kriz devresine girdi. İmparatorluğun doğu kısmı ise birliğini ve canlılığını devam ettiriyordu. Hellenizmin en kuvvetli mektepleri İskenderiye'de, Münbit Hilâl'in çeşitli merkezlerinde faaliyetlerine devam ediyorlardı.

IV. asırda Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın resmî din kabul edilmesiyle, eski putperest kültürlerin mirası gözüyle bakılan felsefe ve ondan çıkan riyâzî ve tabiî bilimler eski itibarlarını kaybettiler. Bunun neticesi Hellenizm kültürünün temsilcisi olan mektepler zayıfladı. Pek geçmeden, imparator Jüstinianus tarafından Atina'daki

(289) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 11; **Nûr ad-Dîn,** 43-45.

felsefe mektebi 525 yılında kapatıldı. Bu felsefe mektebinde hocalık yapan filozoflar İran'a giderek Anûşirevan'ın hizmetine girdiler. Sâsânîlerin en büyük ilim merkezlerinden biri olan Cündişâpur Akademisi en parlak devrine girdi. Ayrıca, bu sırada Hindistan'da Hellenizmin en kuvvetli mekteplerinden biri yaşıyordu. İslâmiyet'in ortaya çıktığı Arap Yarımadası İskenderiye, Şam sahillerindeki Sur, Antakya, Mezopotamya'daki Urfa, Harran, Nuseybin, Cündişâpur, Hire, diğer taraftan Hindistan gibi Hellenizmin önemli merkezleriyle çevrili durumdaydı. Şüphesiz Araplar bu kültür merkezlerinden etkileniyorlardı. Nitekim, Peygamberimiz devrinde Arapların en önemli tabibi kabul edilen Hâlid b. Kelede Irak'a giderek orada tıp tahsil etmişti. Diğer taraftan Sâsânîler Hindistan'daki Hellenizm kültüründen ve Eski Yunan felsefesinden değerli eserleri kendi dillerine tercüme ediyorlardı. Barthold'un dediği gibi, bu devirde İran kültürü en parlak devirlerinden birini yaşıyordu. Bizans kültür bakımından daha üstün gibi görünmesine rağmen, Sâsânî Devleti gelişmeye daha müsait durumda görünüyordu. Müslümanların ilk asırlarda ilim ve kültür alanlarındaki göz kamaştırıcı bir şekilde ilerlemelerinin en önemli sebebi, böyle parlak ve gelişmeye müsait bir kültür sahasına vâris olmalarında aranmalıdır. Emevîler devrinin sonları ile Abbasîlerin ilk zamanlarındaki hummalı tercüme faaliyeti böyle kuvvetli bir kültür muhitinin semeresidir. Diğer bir tabirle, İslâmiyet ortaya çıkmadan önce Münbit Hilâl'de başlayan tercüme ve te'lif faaliyeti, bu bölgede siyasî istikrarın sağlanması ve ilmi takdir eden Müslüman hükümdarların ve devlet adamlarının ortaya çıkmasıyla göz kamaştırıcı bir hal almıştır. Hiç şüphesiz bunda, İslâmiyet'in eski milletlerin bıraktığı faydalı mirası müsamahayla karşılamasının ve ilme teşvikinin önemli rolü vardır(290).

1 — Felsefe ve Mantık :

IX. asrın ortalarında hadisçilerin görüşünün siyasî üstünlük kazanması üzerine, zayıflamaya başlayan tercüme faaliyeti X. asrın ilk yarısında sona erdi. Bundan sonra bazı istisnalar dışında yabancı dillerden Arapça'ya pek tercüme yapılmadı. Yabancı dillerden yapılan bu tercümelerin kesilmesi, İslâm Medeniyeti'nin başka küitürlerle ilişkisinin zayıflamaya ve kapalı bir meedniyet hüviyeti almaya başladığının en önemli belirtisidir. İslâm Medeniyeti'nin içine kapanmaya başladığı bu sıralarda Batı Avrupa yavaş yavaş kıpırdanmaya başladı.

(290) R. Şeşen, **İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Toplu Bir Bakış, İTED**, VII/3-4, 1979, s. 3-29; **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu**, IRCICA neşri, İstanbul 1984, Arapça mukaddime.

XI. asırda başka kültürlerle temasa geçti. Daha önce İslâm Dünyası'nda görülen tercüme faaliyeti Avrupa'da ortaya çıktı. Bu tercüme faaliyeti ve Avrupa'nın dış dünya ile ilişkisi, bazı sarsıntılara uğramasına rağmen, gelişmeye devam etti. Bunun neticesi Rönesans denen akılcı akım doğdu.

Diğer taraftan İslâm dünyasında tercüme faaliyetlerinin sona ermesi ve akılcı cereyanların gözden düşmeleri üzerine, felsefe ve felsefeden çıkan riyâzî ve tabiî bilimler eski itibarlarını kaybettiler. Ortaya çıkan çeşitli sapık cereyanların, kendilerini müdafaa için, felsefe ve mantığı silâh olarak kullanmaları, aklî düşünceye karşı çıkan şekilci muhafazakârları zahirde haklı gösteriyordu. İşte, bu parçalanmış fikrî ve siyasî ortamda ortaya çıkan Gazneliler ve Selçuklular, siyasî birliği sağlayabilmek ve Sünnîliği müdafaa etmek için, aynı maksatla kurulan medreselerin ellerinde kuvvetli bir silâh olacağını sezdiler, bu müesseselerin gelişmesine yardım ettiler.

Yukarıda ifade edildiği gibi, medrese müessesi doğarken felsefî fikirlerle mücehhez olan Batınîlik ve Batınîlik kisvesi altındaki çeşitli felsefî cereyanlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Ayrıca, felsefe ile şekilci Sünnîlik arasında IX. asırdaki mücadele de mâlumdu. Bu sebeple, felsefî düşünce medresenin gözünde sapıklığın ve bölücülüğün sembolüydü. Medresenin ilk büyük temsilcisi olan Gazzâlî gibi bir büyük mütefekkir, felsefenin İslâm dünyasını parçaladığına inandığı için, Batınîliğe karşı Sünnîliği müdafaa ederken bizzat felsefeye de saldırmak, felsefenin ve kelâm ilminin halk tarafından okunmasının doğru olmadığını müdafaa etmek ihtiyacını duyuyordu. Medresede felsefe ve ondan doğan ilimler, hatta kelâm ilmi (din felsefesi) değer kaybederken hadisçiler ve fakihler itibar kazanıyorlardı. Nitekim, eskidenberi Hanbelîler ve Selefîler arasında revaçta bulunan kelâm ilmi düşmanlığı, Zengîler ve Eyyûbîler devirlerinde bir dereceye kadar medresenin esas görüşü haline gelecektir.

Bununla beraber, Sünnîler arasında kelâm ilmi hakkında büyük görüş ayrılıkları vardı. Hanefîler ve Şâfiîler tarafından Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ile Ebû Mansûr el-Maturîdî'nin ortaya koydukları kelâm nevi tutuluyor ve benimseniyordu. Hanbelîler ve Selefîler nazarında bu kelâm dahi sapık bir görüşü temsil ediyordu. Bu ilmin görüşlerini benimseyenler bid'at ehlinden sayılıyordu(291). Koyu felsefî kelâm (din felsefesi) ise, bu devirde bütün sünnî mezhepler tarafından makbul karşılanmıyordu. Nitekim, felsefî kelâmın en büyük üstadlarından bi-

(291) Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, nr. 2763, yaprak 51a-75b'deki **İmtihan el-Bid'i ve'l-Sünni** adlı eser selefçilerin bu konudaki fikirlerini çok güzel yansıtır.

ri olan Seyfeddîn el-Âmidî, medreselere sokulmadığı gibi, el-Melik el-Muazzam, el-Melik el-Kâmil gibi hükümdarlar tarafından hor görülmüş, Hama'ya el-Melik el-Mansûr'un yanına sığınmak zorunda kalmıştır. Yine bu zamanda İşrâkiyye felsefesinin kurucusu ve İslâm tarihindeki en kuvvetli temsilcisi Şihâbeddîn Yahyâ b. Habeş el-Suhraverdî, neşrettiği fikirlerden dolayı, Halep'te fakihler tarafından idama mahkum edilmiş, Salâhaddîn'in emriyle oğlu el-Zâhir tarafından idam edilmiştir.

Gerek Nûreddîn, gerekse Salâhaddîn medrese terbiyesi görmüşler, onun siyasî görüşlerini benimsemişlerdi. Ayrıca, kurdukları siyasî birliği onun desteği sayesinde başarabilmişler ve ayakta tutmuşlardır. Her ikisi de koyu sünnî idiler. Felsefeye karşı tutumları medreseninkiyle aynıydı. İbn Şeddâd, Salâhaddîn'in meziyetlerini sayarken felsefecilere düşmanlığını ve el-Suhraverdî'yi idam ettirmesini de zikreder(292).

Bu devirde gerçekten felsefeye ve felsefecilere karşı kuvvetli bir düşmanlık vardı. Bu cereyanın liderleri arasında Salâhaddîn'in Dımaşk başkadısı Muhyîddîn b. el-Zekî ve şehrin başhatibi el-Devleî de bulunmaktaydı. Muhyîddîn münevverleri mantık ve cedel (diyalektik) ile uğraşmaktan meneder, bu konularda yazılmış eserleri tahrip ederdi(293). Daha sonraları fıkıh ve hadis konularında meşhur olacak olan İbn Salâh el-Şehrazûrî, Kemâleddîn b. Yûnus'tan felsefe ve mantık dersi almaya başlamıştı. Kemâleddîn onun bu ilimlerdeki kabiliyetsizliğini görünce, «*Ey fakih, bana kalırsa bu ilimle meşgul olmayı bırak... Halk seni makbul bir adam olarak tanıyor... Bu ilimle uğraşan herkesi sapıklıkla itham ediyorlar... Onların, senin hakkındaki iyi güvenlerini sarsma*» *demiştir*(294). İbn Hallikân'ın ifadesine göre, Kemâleddîn büyük bir fakih olmasına rağmen, aklî, ilimlerle uğraştığından sapıklıkla itham edilirdi(295). Hatta, yukarıda söylediğimiz gibi, eserlerinde felsefî fikirleri işleyen mutasavvıflar bile, fakihler tarafından sapıklıkla itham ediliyorlardı. Arap edebiyatının en ünlü mutasavvıf şairi İbn el-Fârız, felsefe ve vahdet-i vücudu eserlerinde işlediği için, Kâsım b. Asâkir tarafından tenkit edilmiştir(296). Zehebî'nin naklettiğine göre, biraz önce zikrettiğimiz İbn Salâh el-Şehrazûrî'den mantık ve felsefe ile uğraşmanın caiz olup olmadığı hakkında fetvâ istemişler, o da şu fetvayı vermiştir:

(292) İbn Şeddâd, 10.
(293) İbn Kâdî Şuhbe, **Tabakat**, yaprak 48b.
(294) Ebu'l-Fidâ, **el-Muhtasar fi Ahbar el-Beşer**, Kahire 1286, cilt, III, 178.
(295) **Vefeyât el-A'yân**, IV, 400.
(296) **Lisân el-Mizân**, IV, 317-319.

«Felsefe sefâhatin, sapıklığın, zındıklığın kaynağı ve sebebidir. Felsefe ile uğraşanın gözü şeriatin güzelliklerini görmez. Onunla meşgul olan kişi perişan ve şeytanın uşağı olur. Kalbindeki nübüvvet nuru söner. Şeriata ait meselelerde mantıkî ıstılahları kullanmak en fena kötülüktür. Şeriatın asla mantığa ihtiyacı yoktur. Mantık kuru lâf kalabalığıdır. Allah zihni sağlam kişileri ona muhtaç kılmamıştır. Sultana düşen görev bu uğursuzların şerrini Müslümanların başından defetmek, onları medreselerden çıkarıp uzaklaştırmaktır» (297).

Felsefe ve felsefî ilimlere karşı olan bu tutum İslâm Dünyası'nda felsefenin gerilemesinin sebeplerinden biridir. Yoksa, bazılarının iddia ettiği gibi sebebin tamamı değildir. Nitekim, Avrupa'da da felsefe düşmanlığı XVIII. asra kadar devam etmiş, ancak bu asırda (Aydınlık Asrı'nda) felsefe ve ilimler dinin baskısından kurtulabilmiştir. Adnan Adıvar'ın anlattıklarına göre, Fatih devri dışında Osmanlılarda felsefe ve felsefî ilimler gereken ilgiyi görememişlerdir. Molla Lütfi'nin öldürülmesi ve Takiyüddîn'in rasadhanesinin yıkılması Osmanlılarda felsefe ve tabiî bilimlere karşı düşmanlığın en önemli örneklerindendir. Kâtip Çelebi'ye göre ise, Kânûnî devri sonlarına kadar Osmanlılarda aklî ilimlere değer verilirdi. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren felsefe ve diğer aklî ilimler aleyhindeki cereyan kuvvetlendi. Bazı müftiler, şeyhülislâmlar felsefe tedrisinin aleyhinde fetva verdiler. Bu husus Osmanlılarda ilimlerin gerilemesinin sebeplerinden biri oldu (298).

Kanaatimize göre, İslâm Dünyası'nda felsefenin ve felsefeden çıkan ilimlerin zayıflamasının gerçek sebeplerini coğrafî ve iktisadî etkenlerde aramak gerekir. Avrupa'da bu sebepler bulunduğu için felsefe ve ilimler dinin baskısına rağmen ilerlemesine devam etmiş, XVIII. asırda bu baskıdan kurtularak hür bir gelişme düzeyine erişmiştir. İbn Haldûn'a göre, İslâm Dünyası'nda felsefenin ve aklî ilimlerin gerilemesinin en büyük sebebi zenginliğin ve mamurluğun sönmesidir. Yani iktisadîdir. Onun ifadesine göre, zamanında Horasan, İran, İtalya ve Batı Avrupa'da zenginlik ve umran dolayısıyla felsefe ve ona bağlı ilimler revaçtaydı (299). Kâtip Çelebi, İbn Haldûn'un bu konudaki sözlerini naklettikten sonra, «Müslümanların fethinden sonra da Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin ortalarına (Kanûnî devri sonuna) kadar felsefe ve hikmet revaçtaydı. O devirde insanın değeri aklî ve naklî ilimlerdeki bilgisiyle ölçülüyordu. Şemseddîn el-Fenârî,

(297) **Siyerü A'lâm el-Nübelâ**, XIII. 255a-b.
(298) **Keşf el-Zunûn**, 680.
(299) **el-Mukaddime**, Beyrut 1886, s. 420.

Kadı-zâde el-Rûmî, Ali Kuşçu, Hoca-zâde gibi felsefeyi ve şeriatı iyi bilen büyük âlimler yetişti» der. Kınalızâde Ali Efendi ile bu sahalardaki büyük âlimlerin varlığının sona erdiğini söyler(300). Kâtip Çelebi'nin bu sözlerine rağmen, Salâhaddîn devrinde Eyyûbîler hudutları içinde yaşayan Kemâleddîn b. Yûnus, Şihâbeddîn el-Suhraverdî, Abdüllatîf el-Bağdâdî, İbn Meymûn ve Seyfeddîn el-Âmidî gibi ünlü mütefekkirlerle mukayese edilebilecek bir felsefecinin Osmanlılar devrinde yetiştiğini söylemek güçtür. İbn Haldûn'un takdir ettiği Sa'deddîn el-Taftazânî ise, orijinalitesi olmayan bir şârihten başka bir şey değildir. Bu genel mütalâadan sonra bu devirde yetişen önemli felsefecilerden ve eserlerinden biraz bahsedelim.

a) *İbn el-Sâiğ, Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. el-Mücellâ el-Anterî el-Cezerî (ölm. 1184 civarı) :* Hayatının ilk devirleri hakkında bilgi sahibi olmadığımız İbn el-Sâiğ önceleri edebiyatla uğraşmış ve *Sîretü Antera* yazmıştır. Sonradan felsefe ve tıpla meşgul olmuş, bu sahada meşhur olmuştur. Felsefeye dair eserleri arasında *Hareket el-Âlem,* Carullah Efendi, nr. 1279, yaprak 102a-136a'da bulunan ve 15 ilimden bahseden *el-Muhtâr el-Sâ'iğ min Dîvân İbn el-Sâ'iğ* adlı kitapların henüz bir değerlendirilmesi yapılmamıştır. Bunlardan başka, senenin mevsimlerine göre dört fasıl üzere tertip ettiği, içinde kendisine ve tanıdığı çeşitli ediplere ait şiirlerden ve fıkralardan bahseden *el-Nûr el-Müctenâ, el-Cümân fî İlm el-İlâhî ve'l-Tabîî, el-Fark mâ Beyn el-Dehr ve'l-Zamân, Risâlet el-Işk el-İlâhî ve'l-Tabîî* adlı eserleri de vardı. Oğluna nasihat etmek için yazdığı «*İhfaz Büneyye Vasiyyetî ve İ'mel bihâ*» matlalı manzumesi İbn Sînâ ve İbn Butlan'a nispet edilir. Felsefî kişiliğinin önemi hakkında kesin bir söz söylemek mümkün değildir. Daha çok edip-mütefekkir karışımı bir formasyona sahip olduğu anlaşılıyor(301).

b) *Şihâbeddîn el-Suhraverdî, Yahyâ b. Habeş el-Maktûl :* 1154 yılında Suhraverd'de doğdu. 31 Temmuz 1191 tarihinde Halep kalesinde idam edildi. Şâfiî mezhebindendi. İsfehan ve Bağdat gibi zamanın büyük ilim merkezlerinde çeşitli âlimlerde nokuduktan sonra, Merâğa'ya giderek Fahreddîn el-Râzî ile beraber Mecdeddîn el-Cîlî'den felsefe, mantık ve kelâm okudu. Daha sonra çeşitli yerleri dolaştı. Bu arada Fahreddîn el-Mârdînî ile tanıştı. 1183 yılında Halep'e gelip Hallâviyye Medresesi'nde yerleşti. Hanefîlerden el-İftihâr el-Hâşimî'nin himayesini gördü. Ünü çabucak etrafa yayıldı. Âlimler gelip onun derslerine katıldılar. Fahreddîn el-Mârdînî ve Seyfeddîn el-Âmi-

(300) **Keşf el-Zunûn,** 680.
(301) **Uyûn el-Enbâ,** I, 290-297; **el-Vâfî,** IV, 384-386; **GAL, S.** I, 462.

dî'nin ifadelerine göre çok zeki, fakat ihtiyatsız ve fütursuzdu. Fikirlerini herkese çekinmeden söyler ve münakaşaya tutuşurdu. Bütün kaynakların ifadesine göre, çok üstün münakaşa kabiliyetine sahipti. Kimse karşısında tutunamazdı. el-Melik el-Zâhir, huzurunda onunla fakihleri ve kelâmcıları münakaşa ettirmiş, karşısındakiler mağlup olmuşlardır. Bundan sonra, el-Zâhir'in yanında büyük itibar kazanmış, fakihlerle arası açılmıştır. Fakihler onun sapık bir kişi olduğunu, el-Zâhir'in itikadını bozacağını söylemeye başlamışlardır. *el-Bustân el-Câmi'* müellifine göre, fakihlerle onun arasında münakaşa konusu olan en önemli mesele Peygamberimizden sonra Allah'ın yeni bir peygamber getirmeye kâdir olup olmadığı meselesiydi. O, Allah'ın buna kâdir olduğunu, fakihler ise *Kur'an*'a göre kâdir olmadığını söylüyorlardı. Aynı müellifin, Seyfeddîn el-Âmidî ile Ebu'l-Fidâ'nın ifadelerine göre, el-Suhraverdî fütursuz davranışlarda bulunuyor, kendi ruhuna «*el-Müeyyed bi'l-Melekût*» diyor, yakında yeryüzüne hâkim olacağını söylüyordu. Bunun üzerine, İbn Cihbiller dışında kalan Halepli fakihler, onun oğlu el-Zâhir'i ve halkı sapıklığa teşvik ettiğine, katlinin vâcib olduğuna dair bir mahzar (fetvâ) düzenleyip Salâhaddîn'e gönderdiler. Bu sırada Akkâ önünde bulunan Salâhaddîn, Kâdı'l-Fâdıl tarafından kaleme alınan bir mektubu el-Zâhir'e gönderdi. Mektupta «...*Bu Şihâbeddîn el-Suhraverdî'nin mutlaka öldürülmesi gerekir. Herhangi bir şekilde serbest bırakılmasın*» deniyordu. Bu mektup üzerine, Şihâbeddîn el-Suhraverdî ile talebesi Şemseddîn Haleb kalesinde aç ve susuz bırakılmak sûretiyle yukarıda zikredilen tarihte idam edildiler. el-Suhraverdî bu sırada 38 yaşında bulunuyordu. Yâkût'un naklettiği bir rivâyete göre, el-Zâhir bir müddet sonra onu idam ettirdiğine pişman olmuş, onun öldürülmesi için fetvâ verenleri tutuklayıp mallarına elkoymuştur.

Öyle anlaşılıyor ki, el-Suhraverdî'nin öldürülmesinin asıl sebebi fakihlerle arasındaki anlaşmazlıktır. Salâhaddîn fakihlerin isteğine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, onun idamı olayında Bâtınîlik gibi siyasî bir sebebin de bulunması ihtimali vardır. Şahsiyeti üzerindeki münakaşalar onun idamının bu günkü ideolojik idamlara çok benzediğini göstermektedir. İbn Hallikân, «*Halep halkının onun hakkındaki kanaatlerini birbirine zıt olarak gördüm. Kimi onun bir zındık ve mülhid olduğunu söylüyor. Kimi onun iyi ve kerâmet sahibi bir kişi olduğuna inanıyor. Halkın çoğu, onun hiç bir inanca sahip olmayan mülhid bir kişi olduğu kanaatinde*» demektedir. Nitekim, eserleri hakkında da aynı durum görülmektedir. Abdüllatîf el-Bağdâdî dışında, hayatından bahseden bütün müellifler onun zeki, kalemi ve ifadesi kuvvetli bir felsefeci olduğunda ittifak ederler. Abdüllatîf 1189 yılında Musul'a geldiğinde, Kemâleddîn b. Yûnus'un yanında onun

eserlerini bulmuş, içlerinden *el-Telvîhât, el-Lemha* ve *el-Maâric*'i okumuş ve şu kanaate varmıştı: «*Bu eserlerde zamanın cehaletini gösteren hususlara rastladım. Beğenmediğim bir çok tâlîkâtım bu sahtekârın yazdıklarından daha iyidir. Sözleri arasında bir takım harfler sıralıyor, kendisi gibi düşünenlere bunların ilâhî sırlar olduğu hissini veriyor*» demekte, Kemâleddîn b. Yûnus'un da onu mühimsemediğini söylemektedir. Şemseddîn el-Şehrazûrî ise onu göklere çıkarmakta, önceleri kendisinin de onu küçümseyenler arasında olduğunu, sonradan bilgisi geliştikçe onu takdir ettiğini söylemekte, onu tenkit edenleri cehaletle itham etmektedir. Onun ifadesine göre, el-Suhraverdî'ye, «*Sen mi üstünsün, yoksa İbn Sînâ mı?*» diye sormuşlar, o da. «*Ya müsâvîyiz veya araştırma bakımından ondan büyüğüm. Yalnız, keşf ve zevk bakımından ondan üstün olduğum katî*» demiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, İbn Hacer gibi koyu hadisçiler akîdesindeki sapıklığa rağmen onun ilmini takdir ederler(302).

el-Suhraverdî *İşrâkiyye Felsefesi*'nin kurucusu ve doğudaki en büyük temsilcisi, daha sonraki hurûfîlerin öncüsüdür. Bu bakımdan ona sadece bir mutasavvıf nazariyle bakanlar olmuştur. Gerçekte ise kendisinden sonraki nesiller üzerinde etkili olmuş, hakkında çok şey söylenmiş bir filozoftur. Bu gün dahi doğudaki ve batıdaki mütefekkirler tarafından hakkında çok şey söylenmekte ve yazılmaktadır. İbn el-Arabî gibi, gerçekçilikten daha çok idealist bir felsefecidir. O, Eflâtun'dan ve Yeni Eflâtunculuk'tan faydalanarak kendine has bir sistem meydana getirmiş nâdir zekâlardandır. İbn el-Arabî üzerinde büyük etkisi olmuştur.

el-Suhraverdî, Arapça ve Farsça'yı çok iyi kullanırdı. Genç yaşta idam edilmesine rağmen bu iki dilde pek çok eser vermiştir. Eserlerinin en tafsilâtlı listesi Şemseddîn el-Şehrazûrî tarafından verilmektedir. Bunlar arasında en meşhur eseri felsefesini sistemli hale getirdiği *Hikmet el-İşrâk* adlı kitabıdır. Suhraverdî'nin eserleri ve yazmaları hakkında bundan önceki çalışmamızda verilen bibliyografyaya *Nevâdir el-Mahtûtât*, cilt II. Beyrut 1980, s. 100-103; *Türkiye kütüphânelerindeki tanıtılmamış bazı Farsça yazmaları, İTED*, VIII/1-4, İstanbul Edebiyat Fakültesi 1984, s. 57'yi ilâve etmek gerekir.

c) *Mûsâ b. Meymûn el-Kurtubî:* 1135 yılında Kurtuba'da doğdu. 13 Aralık 1202 (bazı kaynaklara göre 1208) tarihinde

(302) **el-Bustan el-Câmi'**, yaprak 131b-132a; **İrşâd el-Erîb, XIX**, 314-320; **Vefeyât el-A'yân, V**, 312-317; **Uyûn el-Enbâ**, II, 167-171, 204; Arneldez, **Ishrâkiyya** maddesi, **EI2**, IV, 123-126; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 360-363.

Kahire'de öldü. Mûsevîlik, tıp, felsefe, matematik ve astronomi sahalarında zamanının büyük âlimlerindendi. İbn Meymûn on üç yaşındayken Muvahhidîler hükümdarı Abdülmü'min Kurtuba'yı ele geçirince, ülkedeki Yahudîlerin ve Hristiyanların ya Müslüman olmalarını ya da ülkeyi terketmelerini istemişti. Bunun üzerine, İbn Meymûn zahiren Müslüman olup *Kur'an* ve Mâlikî fıkhıyla uğraştı. Yahudîlere göre, bu zahirî din değiştirmenin aslı yoktur. İbn Meymûn bundan sonra Endülüs'te dolaştı. Tıp, astronomi, felsefe, matematik tahsil etti. Ve bir müddet Fas'ta kaldı. Bir taraftan da doğuya göç etmek için fırsat aradı. 1165 yılında ailesiyle birlikte Mağrib'den Akkâ'ya geldi. Çok az bir müddet Kudüs Frenk Krallığı topraklarında dolaştıktan sonra Mısır'a giderek Fustat Yahudilerinin arasına yerleşti. Mûsevîliğini açığa vurup 1177 yılında Mısır'daki Yahudilerin cemaat lideri (reîsi) oldu.

Doğuya gelince Kudüs kralı Amaury kendisini özel tabibi yapmak istedi ise de kabul etmedi. Mısır'a geçti. Oraya varınca bir ara mücevher ticaretiyle uğraştı. Fâtımîlerin sonunda Kâdı'l-Fâdıl onu himayesine aldı. Maaş bağlayıp resmî tabipler arasına kattı. Bundan sonra, İbn Meymûn önce Kâdı'l-Fâdıl'ın ve Salâhaddîn'in, sonra oğlu el-Afdal ile el-Azîz'in özel tabipleri arasında hizmet gördü. Bir yandan da Mısır'daki Yahudi cemaati liderliğini yapıyordu. Ömrünün sonlarına doğru Endülüs'ten gelen bir fakih onun mürted olduğunu, cezalandırılması gerektiğini söylediyse de, Kâdı'l-Fâdıl baskı altında Müslüman olduğu için mürted sayılamayacağını söyledi. İbn Meymûn'u himayeye devam etti. İbn Meymûn yukarıda verilen tarihte Kahire'de öldü. Kendisinden başka, oğlu İbrahim ve kızkardeşinin oğlu da tabiptiler. Oğlu İbrahim sonraları el-Melik el-Kâmil'e, yeğeni ise Konya Selçuklu Sultanlarına tabiplik yaptılar.

Şüphesiz, İbn Meymûn devrinin en büyük mütefekkirlerinden biridir. Bazıları ona İslâm tarihindeki en meşhur Yahudi tabibi ve filozofu gözüyle bakarlar. Yahudîlerin ona bu kadar büyük ehemmiyet vermelerinde hiç şüphesiz koyu bir Yahudî reisi olmasının etkisi büyüktür. Hatta, bazı Yahudîler tarafından ikinci Mûsa bile denir. Zamanındaki büyük İslâm âlimleri ona bu derece ehemmiyet vermezler. Felsefe ve mantığa dair eserleri Aristo felsefesi mektebine mensup İslâm filozoflarının eserleri paralelindedir. Bazılarının iddialarının aksine, İslâm müelliflerinin felsefe ve mantığa dair eserlerinde pek etkisi görülmez. Kendisi ise Fârâbî, İbn Zühr ve İbn Sînâ'nın eserlerinin etkisi altında kalmıştır. Modern filozoflardan ise Spinoza üzerinde etkili olmuştur. Abdüllatîf el-Bağdâdî ve el-Kıftî'ye göre, tıbbın tedavî yöntemlerinde ve nazariyatında fazla bilgi sahibi değildi. Daha çok

reislikle meşguldü. Bir Yahudî lideriydi. Abdüllatîf el-Bağdâdî felsefe hocası olarak Ebu'l-Kâsım el-Şârîî'yi ona tercih etmişti. İbn Meymûn *Talmud*'u tehzip etmiş ve Mûsevîlikle ilgili eserler yazmıştır. Ölmeden yakınlarına cesedinin kalıntılarını Taberiyye'ye götürüp Benî İsrâil büyüklerinin kabirlerinin bulunduğu yere gömmelerini vasiyyet etmiş ve bu vasiyyeti yerine getirilmiştir. Bu gün kabri Taberiyye'dedir.

Felsefeyle ilgili en önemli eseri *Delâlet el-Hâirîn* adlı kitabıdır. Bu eseri ibrânî yazısıyla Arapça kaleme almıştır. Bu kitap sonradan Arap harfleriyle de yazılmıştır. Bu eseri yazmaktan maksadı, felsefe tahsil etmiş Mûsevîlere *Tevrat* ile felsefe arasındaki zıtlıklarda rehberlik etmektir. Eserin hem İbrânî, hem de Arap harfleriyle olan metinleri neşredilmiş, Fransızca'ya tercümesi yapılmıştır. Bu eserde iman ile aklı bağdaştırmaya çalışmış, dînî kitapların lafzî yönden değil bâtınî yönden izah edilmesini müdafaa etmiştir. Nasçı muhafazakârlığa karşı çıkmıştır. Fakat bu fikirleri Yahudî muhafazakârların itirazlarına uğramıştır. İbn Meymûn bu eserinde atomistik yaratılış teorisini de müdafaa etmiş, Tevrat'ın zahiriyle ters düşmüştür. Bu bakımdan İhvân el-Safâ, İbn Sînâ ve Bâtınîlerin etkisi altında kalmıştır. *Mukaddime fi'l-Mantık* adlı risâlesi de neşredilmiştir. Bu eserinde Fârâbî'nin etkisi görülmektedir. Bunlardan başka, felsefeyle ilgili olarak, *el-Mukaddimât el-Hams ve'l-Işrûn fî İsbâti Vücudi Allah, Risâle fî İsbât el-Maâd el-Şerî* adlı eserleri vardır. Yahudî muhafazakârların itirazına uğradığı için son eserini herkese göstermezdi(303).

d) *el-Habrî, Fahreddîn Muhammed b. İbrahim el-Fîrûzâbâdî el-Şîrâzî :* 1136 yılında İran'da Fîrûzâbâd şehrinde doğdu. 19 Aralık 1225 tarihinde Mısır'da öldü. 1171 yılında Dımaşk'a geldi. Daha sonra Mısır'a geçti ve orada yerleşti. Mutasavvıf, felsefeci ve edipti. Gazele düşkündü. Haklı haksız âlimleri tenkit ederdi. Eserlerinde tasavvuftan çok felsefecilerin konularını işler, onların görüşlerine yer verirdi. Yukarıda *Delâlet el-Müstenhîc* adlı tasavvufa dair önemli eserinden bahsedildi. Felsefe ve tasavvuf karışımı eserleri arasında *Sirr el-Esrar* adlı kitabı önemlidir. Bu eserde şerîat ile hakikati te'lif etmek istemiş, şeriata aykırı görüşler ileri sürmüştür. Veliyyüddîn Efendi, nr. 1828, yaprak 40a-138a'da tasavvuf-felsefe karışımı değerli risâleleri bulunmaktadır. Bu risâleler üzerinde henüz esaslı bir çalışma yapılmamıştır. Bunlardan başka, *Matıyyet el-Nakl ve Atıyyet el-Akl,*

(303) el-Kıftî, 317-319; **Uyûn el-Enbâ**, II, 117-118, 205-206; **E.** Mittwoch - A.Adnan Adıvar, **İbn Meymun** maddesi, **İA**, V, 772-774; G. Vajda, **İbn Maymun** maddesi, **EI2**, III, 900-902; **Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 363-364.

el-Fark Beyne'l-Sûfî ve'l-Fakîr, Berk el-Bekâ ve Şems el-Nakâ adlı kitaplarından kaynaklarda bahsedilir(304).

e) *Abdüllatîf el-Bağdâdî, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed:* 1162 yılında Bağdat'ta doğdu. 9 Kasım 1231 Pazar günü aynı şehirde öldü. Musul asıllı ve ilmiye sınıfına mensup bir ailedendi. Çok yönlü bir âlim ve düşünürdü. Kendisi tarafından kaleme alınan hayat hikâyesine göre, çocukluğunda Şeyh Ebu'l-Necîb el-Suhraverdî'nin terbiyesindeydi. Küçük yaştayken Bağdat'ta bulunan ve Bağdat'a gelen âlimlerden hadis dersleri aldı. Yazı öğrendi. *Kur'an, Fasîhu Sa'leb, Dîvân el-Mütenebbî, el-Makâmât el-Harîrîye,* başka bazı fıkıh ve nahiv kitaplarını okudu ve ezberledi. Bundan sonra, babası onu zamanın ünlü âlimi Kemâleddîn el-Enbârî'ye götürdü. Ondan ve talebesi Vecîh el-Vâsıtî'den nahiv, lügât ve edebiyat konularında bir çok kitap okudu. Bundan sonra, Mağrib'den Bağdat'a gelen İbn Tâtlî'den nahiv, hesap, Câbir b. Hayyân ile İbn Vahşiyye'nin kimya kitaplarını okudu. Arkasından İbn Sînâ, Behmanyâr ve Gazzâlî'nin eserlerini mütalâa etti. Bağdat'ta faydalanacağı kimse kalmayınca 1189 yılında Musul'a gitti. Orada büyük âlim Kemâleddîn b. Yûnus ile ilgi kurdu, onun bilgisini takdir etti. Bu sırada İbn Yûnus kendini kimyaya vermişti. Abdüllatîf, Şihâbeddîn el-Suhraverdî'nin eserlerinden onun yanında bulunan bazılarını okudu. el-Suhraverdî'nin önemli bir kişi olmadığı neticesine vardı. Bir sene kadar Musul'daki İbn Muhâcir Medresesi'nde ve yanındaki Dâr el-Hadîs'te müderrislik yaptı. Musul halkının büyük takdirini kazandı. 1190 yılında Dımaşk'a geçti. Bu şehirde Salâhaddîn'in iyiliklerinin topladığı bir çok Bağdat eşrâfıyla tanıştı. Tâceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî ile ilmî münakaşalarda bulundu. Çoğunda onu mağlup etti. Burada, Bağdat'ta ders okuduğu İbn Tâtlî'ye rastladı. O da İbn Yûnus gibi kendisini kimya ilmine vermişti. Buradaki ikameti esnasında, başta *Garîb el-Hadîs el-Kebir* olmak üzere çeşitli eserler yazdı. 1191 yılı başlarında Kudüs'ü ziyaret etti. Oradan Akkâ önündeki ordugâhta bulunan Sultan Salâhaddîn'in ziyaretine gitti. Kâdı'l-Fâdıl, İmâdeddîn ve İbn Şeddâd ile tanıştı. Frenklerin Akkâ'yı almış olması dolayısıyla çok meşgul olan Sultan'la görüşemedi. Kâdı'l-Fâdıl tarafından verilen bir tavsiye mektubunu yanına alarak Mısır'a gitti. Mısır'a varınca, Kâdı'l-Fâdıl'ın oradaki nâibi İbn Senâ el-Mülk tarafından misafir edildi. Hâcib Lü'lü tarafından inşa ettirilen mescitte yerleşti. Kahire'de Yâsîn el-Simyâî, Ebu'l-Kâsım el-Şârîî ve Mûsa b. Meymûn gibi meşhur âlimlerle tanıştı. Bunlar arasında Ebu'l-Kâsım el-

(304) **Târih el-İslâm, XIX**, 24a; **Siyerü A'lâm, XIII**, 161b-162a; **Lisan el-Mizan, V**, 29-30; **GAL, S. I**, 787.

Şârîî'nin bilgisini takdir etti. Ondan Fârâbî, İskender el-Afrodîsî ve Themestios'un eserlerini okudu.

Salâhaddîn ile Frenkler arasında anlaşma yapıldığını öğrenince Eylül 1192'de Kudüs'e koştu. Salâhaddîn ve arkadaşlarını Kudüs surlarının tahkîmiyle meşgul olurken buldu. Onun meclislerinde bulundu, şahsında örnek bir Sultan gördü. Salâhaddîn ve oğulları onu takdir edip 100 dînar kadar aylık bağlayıp Dımaşk Camii'nde ders okutmakla görevlendirdiler. Salâhaddîn'in ölümünden sonra, 1195 yılında el-Melik el-Azîz Dımaşk'a gelince onun maiyetinde Mısır'a gitti. Orada müderrislik yaptı. Uzun yıllar Ebu'l-Kâsım el-Şârîî'den istifade etti. Mısır'da 1200-1202 yıllarında baş gösteren büyük kıtlığı, insanların madden ve manen perişanlığını gördü. Bu gördüklerini ve diğer intibalarını *Ahbâru Mısr el-Kebîr, Kitâb el-İfâde ve'l-İtibâr* adlı eserlerinde anlattı. 1207 yılında Kudüs'e gitti, Aksâ Camii'nde ders verdi. 1208 yılında Dımaşk'a geçti. Oradaki Azîziye Medresesi'nde ders okuttu. Tıp ilminde kendini gösterdi. Buradaki ikameti esnasında tıbba dair çeşitli kitaplar yazdı.

Abdüllatîf bir müddet sonra Halep'e geçti. Orada da bir müddet kaldıktan sonra 1220 yılında Erzincan'a gitti. Uzun yıllar bu şehrin hükümdarı Mengücek Oğulları'ndan Alâeddîn Dâvûd b. Behramşah'ın hizmetinde çalıştı. Ona çeşitli kitaplar ithaf etti. Alâeddîn Dâvûd'un Konya Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubad tarafından tevkif edilip ülkesinin elinden alınması üzerine, 1228 yılında Erzurum'a gidip geldi. 1229 yılı Şubat ayı ortalarında Erzincan'dan hareketle Divriği - Malatya yoluyla Temmuz sonlarında Halep'e vardı. Orada Atabeğ Şihâbeddîn Tuğrul'un himayesini gördü. Tıp, hadis, arapça dersleri okuttu. Yeni eserler yazdı 1231 yılı ortalarında hacca gitmek ve dönüşte Dımaşk'ta yerleşmek niyetiyle Halep'ten ayrıldı. Bağdat'a vardığında zikredilen tarihte öldü.

Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin hayatı hummalı bir çalışma içinde geçmiştir. Kıftî'nin sert tenkitlerine ve cahillikle itham etmesine rağmen, çalışkan olduğu kadar zeki ve kuvvetli bir hafızaya sahipti. Tıp, felsefe, mantık, kelâm, lügat, matematik, botanik, tarih, edebiyat, edebiyat tenkidi, şiir felsefesi konularında pek çok eser yazmış veya hulâsa ve şerh etmiştir. İbn Ebî Usaybia onun eserlerinden 171 tanesinin adını vermektedir. Bunlar arasında felsefe ve mantık ile ilgili olanlar büyük bir yekûn tutmaktadır. Bundan önceki çalışmamızda bu eserlerin çoğunun adı verilmiştir. Ayrıca, hadis, dil, edebiyat, tarih konularındaki eserlerinden bazılarına yukarıda temas edildi. Gelecek bahislerde matematik ve tıp konularındaki kitaplarından bahsedilecektir.

Abdüllâtif, devrinin en dikkati çeken âlimlerinden biri olup son senelerde kendine gereken ehemmiyet verilmeye başlanmıştır. Orijinalitesi anlaşılmıştır. Şunu teessüfle söylemek gerekir ki henüz ilmî şahsiyetine lâyık derin bir araştırmaya konu olmamıştır. Eserlerinden *Kitâb el-İtibar*'dan başka *el-Mücerred fî Garîb el-Hadîs*'in bir kısmı, *el-Tıbb el-Nebevî, Makâletân fi'l-Havâss ve Mesâilün Tabîiyye, Risâle li'l-İskender fi'l-Fasl, Risâle fi'l-Maraz el-Müsemmâ Diyâbîtes* basılmıştır. *el-Mücerred fî Garîb el-Hadîs*'in tamamı baskıya hazırlanmaktadır. Felsefe sahasında Aristo ve İbn Sinâ ekolüne mensuptur. Bu konuda bize kadar gelen en önemli eseri *Kitabü mâ Ba'd el-Tabîa'*-dır. Bu eserin muhtasar nüshası basılmıştır. Asıl onun felsefî kişiliğini ortaya koyacak olan ve Carullah Efendi, nr. 1279, yaprak 140a-187a'da bulunan orta hacimdeki *Kitâbü mâ Ba'de'l-Tabî'a*'sı henüz esaslı bir çalışmaya ve incelemeye konu edilmemiştir. Bu çalışmamızda istifade ettiğimiz bazı bilgiler dahi onun orijinalitesine dikkatimizi çekmeye yeterlidir(305).

f) *Seyfüddîn el-Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Ali b. Muhammed:* 1156 yılında Âmid'de doğdu. 8 Kasım 1233 Salı günü Dımaşk'ta öldü. Önceleri Hanbelî Mezhebi'ndeydi. Memleketinde bu konuda fıkıh tahsili yaptı. Sonra, Bağdat'a gitti. Orada Şâfiî Mezhebi'ne geçti. Es'ad el-Mîhenî mektebine mensup olan Ebu'l-Kâsım b. Fadlân'dan hilâfiyyât ve el-Şerîf el-Merâğî'den fıkıh tahsili yaptı. Kerh Yahudilerinden ve Hristiyanlarından eskilerin ilimlerini okudu. Bu ilimlerde ve kelâm ilminde zamanın en selâhiyetli kişilerinden biri oldu. Felsefe ile meşgul olduğu için fakihler aleyhine döndüler. Bunun üzerine, 1186 yılında Şam'a geldi. Orada el-Suhraverdî gibi filozoflarla tanıştı. 1196 yılında Mısır'a geçti. Şihâbeddîn el-Tûsî'nin mütevellîsi olduğu Menâzil el-İzz Medresesi'nde yerleşti. Kahire'deki âlimlerle münazaralarda bulundu. Aklî ilimler okuttu. İmam Şâfiî'nin türbesi yanındaki Şâfiî Medresesi'nde muîdlik ve el-Câmi el-Zâfirî'de müderrislik yaptı. Bazı eserlerini bu sırada yazdı. Şöhretinin artması üzerine, fakihler onu kıskanmaya başladılar. Akîdesinin bozuk olduğunu ve felsefe ile uğraştığını ileri sürerek kanının helâl olduğuna dair bir mahzar (fetvâ) hazırladılar. Bunun üzerine, gizlice Dımaşk'a kaçtı. Hama sahibi el-Melik el-Mansur'a sığındı. el-Melik el-Mansur onu çok iyi karşıladı. Bol maaş ve gelirler tahsis etti. 1220 yılında onun ölümüne kadar Hama'da rahat ve huzur içinde yaşadı. Ders okuttu, eser

(305) **Uyûn el-Enbâ**, II, 201-213; İbn Fazlullah, V, 171a-179b; **GAL**, I, 481, **S.** I, 880-881; **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu**, 287-289; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 365-368; M. Kaya, **Abdüllatif el-Bağdâdî**, **T. Diyanet Vakfı İA**, Örnek fasikülü, İstanbul 1987, s. 12.

telif etti. el-Melik el-Mansur'un ölümünden sonra Dımaşk'a yerleşti. Dımaşk sahibi el-Melik el-Muazzam, bazı kimselerin tavsiyesi üzerine, istemeyerek onu Azîziye Medresesi müderrisliğine tayin etti. Onun ölümünden sonra Dımaşk hükümdarı olan el-Melik el-Eşref, «*Medreselerde tefsir, fıkıh ve hadisten başka ders okutanları, filozofların sözlerinden ve eserlerinden bahsedenleri sürgün edeceğim*» diye ferman çıkardı. Seyfeddîn el-Âmidi'yi el-Azîziyye müderrisliğinden azletti. Bunun üzerine, el-Amidî evine çekilerek, ömrünün son zamanlarını ihmal edilmiş olarak boşta geçirdi. Yukarıda zikredilen tarihte 77 yaşında öldü.

el-Âmidî hakkında zamanında ve daha sonraları hayatından bahseden bazı yazarlar çeşitli ithamlarda bulunurlar. İnancının zayıf olduğunu, dindar olmadığını söylerler. Arkadaşı Sıbt b. el-Cevzî ile el-Sübkî bu ithamların sadece taassuptan ileri geldiğini, onda itham edilen kusurların bulunmadığını kaydederler. Yine Sıbt b. el-Cevzî'nin ifadesine göre, el-Âdil'in oğulları felsefe ve eskilerin ilimleriyle uğraştığı için onu sevmezlerdi. Hatta, el-Âmidî, Azîziyye Medresesi müderrisiyken el-Muazzam'ın meclislerine gelince, el-Muazzam yerinden bile kıpırdamazmış. Sıbt sözüne şöyle devam eder, «*Ben el-Âmidî'nin bu haline acırdım. Bir gün el-Muazzam'a, «Bana yaptığın hürmetin bir kısmını el-Amidî'ye yap*» dedim. Cevaben, «*Buna kalbim razı olmuyor*» dedi. Gerçekte, Hama hükümdarı el-Melik el-Mansur'dan başka bir hükümdar el-Amidî'ye itibar göstermemiştir. Onu himaye edenler Sıbt b. el-Cevzî ve Mühezzebüddîn el-Dahvar gibi, hükümdarların el üstünde tuttuğu âlimlerdir.

Seyfeddîn el-Âmidî kelâm ilminin en son büyük temsilcilerinden biridir. Gazzâlî'den beri gelişmeye devam eden felsefî kelâm onunla zirveye ulaşmıştır. Felsefe ve mantığı çok iyi bildiği için, kelâma dair meselelerde bu ilimlerden gayet ustalıkla faydalanmıştır. En ünlü talebelerinden İzzeddîn b. Abdüsselâm, «*el-Âmidî'den daha güzel ders veren hoca görmedim... el-Vasît'ı okuturken onun kelimelerini değiştirip, aslından daha mükemmel kelimeler kullanırdı. Münazara ve araştırma kaidelerini ondan öğrendik. İslâmiyet'ten şüphe ettiren bir zındık gelse, bütün gerekli ehliyete sahip olduğu için, onunla el-Âmidî münakaşa yapar, başkası yapamazdı*» der. el-Âmidî kelâm, felsefe, cedel (diyalektik) ve usûl-i fıkıh konularında 20 kadar eser yazmış, bunlar daha sonraki âlimler üzerinde etkili olmuştur. Başlıca eserleri ulûm el-evâil'e dair kaleme aldığı üç ciltlik *Dekâik el-Hakâik*, 1213 yılında tamamladığı *Rumûz el-Künûz*, kelâma dair en önemli eseri dört ciltlik *Ebkâr el-Efkâr*, yine aynı konuda *Gâyet el-Merâm fî İlm el-Kelâm*, Fahreddîn el-Râzî'nin *Şerh el-Tenbîhât*'ına reddiye olarak

kaleme aldığı *Keşf el-Temvîhât fî Şerh el-Tenbîhât, el-Mübîn fî Elfâz el-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn,* usul-i fıkha dair *Müntehâ'l-Sü'l fî İlm el-Usûl, İhkâm el-Ahkâm fî İlm el-Ahkâm,* diyalektiğe dair *Gâyet Emel fî İlm el-Cedel*'dir. Diğer eserleri için bundan önceki çalışmamızda bilgi verilmiştir(306).

g) *İbn Yûnus, Kemâleddîn Ebu'l-Feth Mûsa :* 30 Mart 1156 Perşembe günü Musul'da doğdu. 17 Şubat 1242 tarihinde aynı şehirde öldü. Matematik, mantık, felsefe, kimya, din ilimlerinde zamanının en ünlü âlimlerinden biriydi. Musul'da babasından ve bazı âlimlerden ders gördükten sonra, Bağdat'a gidip Nizamiyye Medresesi'nde tahsilini tamamladı. Buradaki hocaları arasında Radıyüddîn el-Şîrâzî, Kemâleddîn el-Enbârî, Ebû Bekr Yahyâ b. Sa'dûn el-Kurtubî, Sedîdüddîn el-Silmâsî gibi değerli kişiler bulunmaktaydı. Matematik hocaları arasında Şerefeddîn el-Tûsî de vardı. Musul'a döndükten sonra 1180 yılında babasının ölümü üzerine, onun yerine, Zeyneddîn Ali Küçük Mescidi'ne müderris tayin edildi. Bu mescit daha sonraları Kemâliyye Medresesi adını alacaktır. Pek geçmeden Kemâleddîn'in şöhreti etrafa yayıldı. Her taraftan talebeler ve âlimler gelerek ondan ders almaya başladılar. İbn Hallikân'ın ifadesine göre, 24 ilim dalında üstad sayılırdı. Şâfiî Mezhebi fıkhından başka Hanefî fıkhını iyi bilir, Hanefîler ondan *el-Câmi' el-Kebîr*'i okurlardı. *Tevrat*'ı, *İncil*'i ve *Talmud*'u Yahudilerden ve Hristiyanlardan iyi bilir, bu dinlerin mensupları bu eserleri ondan okurlardı. Irak ve Buhârâ hilâfiyyât mekteplerini, usûl-i fıkhı, kelâm ilmini, felsefe ve mantığı çok iyi bilirdi. Fahreddîn el-Râzî'nin eserleri Musul'a gelince, ondan başkası bu eserleri iyi anlayamamıştı. Tarih, edebiyat, şiir sahalarındaki bilgisi de çoktu. Tıp ilminden de anlardı. Hele geometri, cebir, hesap, astronomi, müsikî konularında zamanında eşsizdi. Bağdat, Halep ve Endülüs'teki âlimler, Sicilya-Alman imparatoru II. Frederich bu ilimlerle ilgili halledemedikleri meseleleri mektupla ona sorup cevaplar almışlardır. Matematiğin vefk dalında yeni metotlar keşfetmiştir. Arapça sahasında da kuvvetliydi. Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İzâh* ve *el-Tekmile* adlı eserlerini, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ını talebelere okuturdu.

Esîrüddîn el-Ebherî bir çok eseri te'lif ettiği, ünü her tarafı tuttuğu sırada, 1228 yıllarında Musul'a gelip onun yanında muîdlik (asistanlık) yapmış ve ondan ders okumuştur. Hatta, Esîrüddîn Mu-

(306) el-Kıftî, 240-241; **Uyûn el-Enbâ,** II, 174-175, 244; **Vefeyât el-A'yân,** II, 455-456; **Mir'ât el-Zaman,** VIII, 691; D. Sourdel, **al-Âmidi** maddesi **EI,** I, 446; **Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 368-369; Emrullah Yüksel, **Âmidî Mad. T. Diyânet Vakfı İA.** Örnek fasikülü, s. 59-60.

sul'a İbn Yûnus'tan faydalanmak için geldiğini söylerdi. Bir sohbet esnasında, «*Bağdat'a Ebû Hâmid el-Gazzâlî gibi biri gelmemiştir. Vallahi o, Kemâleddîn ile mukâyese bile edilmez*» demiştir. Kemâleddîn 1212 yılında ağabeyisi İmâdeddîn ölünce onun yerine Alâiyye Medresesi müderrisliğine, daha sonra Kâhiriyye Medresesi'nin açılması üzerine oranın müderrisliğine, 1224 yılı başında Bedriyye Medresesi'nin açılmasıyla, Bedreddîn Lü'lü tarafından oranın müderrisliğine tayin edilmiştir. Yukarıda zikredilen tarihte ölünceye kadar bu vazifede kalmıştır. Felsefeyle ilgili *Lügâzün fi'l-Hikme, Uyûn el-Mantık* ve *Kitâbün fi'l-Fusûl* adlı eserlerini yazmıştır. Daha yukarıda *Kur'an-ı Kerim* tefsirinden bahsedildi. Gelecek fasılda ise matematiğe dair eserlerinden söz edilecektir(307).

Bunlardan başka, bu devirde Sem'ân b. Kelîl b. Makâra, *Ravzat el-Ferîd ve Selvet el-Tevhîd* adlı eseri yazmış, bu kitabında kendine göre idealize ettiği bir hayat tarzından bahsetmiştir. Alâeddîn el-Bîrî ise *el-Netâic el-Akliyye fi'l-Vusûl ila'l-Menâhic el-Felsefiyye* adında bize kadar gelen değerli eserini kaleme almıştır.

2 — Riyâzîyye (Matematik) ve Tabiî Bilimler:

Salâhaddîn devrinde, teknik ve sanayi bu günkü anlamda gelişmediği için, riyâzî ve tabiî ilimlerin tatbikat sahası bu günküne nazaran çok sınırlıydı. Bu ilimler arasında en çok revaçta olanı tıp idi. Bundan dolayı bu kitabımızda tıp için ayrı bir bahis açtık. Diğer riyâzî ve tatbikî ilimlerden hesap mâliye, ticaret, divan, kadastro, takvim ile ilgili konularda ve mühendislikte kullanılıyordu. Bunların dışında hesap ve cebire pek ilgi duyulmuyordu. Geometri de mühendislik, kadastro ve takvim konularında en çok başvurulan ilimlerdendi. Bu gün dahi, pek çok geri kalmış ülkede olduğu gibi, aritmetik ve geometrinin nazariyatı ile uğraşan pek azdı. Astronomi de en çok takvim ve dinî maksatlarla kullanılıyordu. İleri astronomi ile uğraşan pek azdı. Eskiden kurulan rasathaneler muattal olmuş, yenileri ise inşa edilmemişti. Eyyûbîler devrinde rasathaneler Takiyyüddîn'in oğlu el-Melik el-Mansur ve onun halefleri zamanında Hama'da inşa edi-

---

(307) **Vefeyât el-A'yân**, IV, 396-401; **Uyûn el-Enbâ**, I, 306-308; Ebû'l-Fidâ, III, 177-178; **GAL, S.** I, 859; **Nevâdir el-Mahtûtat**, I, 205-206; **Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 370-372.

(308) Daha sonraları Hama hükümdarı el-Melik el-Mansur kendi ekseni etrafında dönen bir gök küresi yaptırmış, üzerine yıldızların yerlerini işaretlemişti. 1232 yılında el-Melik el-Kâmil tarafından II. Frederich'e bir gök küresi hediye edilmiş, bu kürenin üzerinde yıldızların yerleri işaretlenmişti. Bu küre taşıdığı bir sistemle saatleri de gösteriyordu (**The Clackwork of the...**, London 1973, s. 112).

lecekler, gök kürenin incelenmesi ve haritası yapılacaktır(308). Bu devirde kimya yine emekleme devrindeydi. İlâç, ıtriyat, boya, cam, leke temizleme maddeleri dışında, en çok ilgilendiği konu civa ve diğer maddelerden altın yapma çabasıydı. Dökümcülük, kuyumculuk, naftçılık, çeliğe su verme sanatları gelişmiş durumdaydı. Dımaşk'ın meşhur çelik kılıçları bir iki sene öncesine kadar sırlarını korumuşlardır. Kimyanın civayı bazı maddeleri altına çevirmek hususundaki saplantısı bu ilmin halk ve bazı aydınlar nazarında değerini düşürüyordu. Medresenin baskısıyla, bu ilimle uğraşanlara iyi gözle bakılmazdı. Mağrib'den gelerek kimya ile uğraşan Abdullah b. Tâtlî, Dımaşk başhatibi el-Devleî'nin baskısı karşısında, 1191 yılı başlarında, Akkâ önünde bulunan Salâhaddîn'e şikâyete gitmiştir. Bu sıralarda İbn Tâtlî'nin ölümü üzerine, onun kitaplarını kimyaya meraklı olan Dımaşk şihnesi (subaşısı) el-Mu'temed satın almıştır(309). Fakihlerin muhalefetine rağmen, el-Mu'temed gibi bu ilimleri himaye eden idare adamları vardı. Onların himayesinde Musul'da Kemâleddîn b. Yûnus, Mısır'da Ebu'l-Kâsım el-Şârîî ve Yâsîn el-Simyâî gibi kimya (simya) ile uğraşan kişiler bulunuyordu.

Fizik sahasında bu devirde iki önemli eser yazılmıştır. Bunlardan biri bu gün sibernatik ilminin ilk kurucularından biri sayılan İbn el-Razzâz el-Cezerî'nin eseridir. Bu sıralarda Diyarbekir Artuklularının saraylarında yaşamış olan İbn el-Razzâz, çarklarla işleyen zamanın çeşitli makinelerinden bahseden *el-Câmi' beyne'l-İlm ve'l-Amel el-Nâfi'* adlı eserini yazmıştır. İkinci önemli eser ise Rıdvan b. Muhammed b. el-Sââtî tarafından kaleme alınan ***Risâle fî Amel el-Sâât ve İstimâlihâ*** adlı kitaptır. Devrin teknik seviyesinin bir aynası olan bu iki kitap zamanımıza kadar gelmiş, üzerlerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Her iki eser de önemli olmakla beraber İbn el-Razzâz'ın eseri İslâm tarihinde sahasında zirve sayılmaktadır. Rıdvan b. el-Sââtî ise konunun asıl uzmanı olan babasının çalışmalarına dayanmıştır. Bu sebeple eseri biraz zayıftır.

Bu devirde fizik, aritmetik, geometri, kimya askerî ve sivil maksatlarla çeşitli âletlerin, silâhların, surların, kalelerin, binaların yapımında tatbik edilmiştir. Yukarıda naft silâhlarından, mancınıklardan, kulelerden, kale ve surlardan çeşitli münasebetlerle bahsedildi. Kahire surlarının, Kalet el-Cebel'in ve diğer askerî inşaatların yapımında mühendisler ve mimarlar önemli görevler almışlardır. Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin anlattığına göre, Mısır'da köprülerin, binaların inşaatında, kanalların açılmasında mühendisler önemli işler görüyorlardı(310).

(309) **Uyûn el-Enbâ**, II, 205.
(310) **el-İfâde ve'l-İtibar**, 90-95.

Salâhaddîn 1185 yılında Musul'u muhasara ederken, Dicle'nin yatağının değiştirilmesinin mümkün olup olmadığı hususunda Fahrüddîn b. el-Dehhân'ı keşifte bulundurmuştur. Yukarıda anlattığımız gibi, naft, madenî eşya, cam, boya, ilâç ve ıtriyat imalinde kimya ilminden faydalanılıyordu. Maalesef bu konularda özel bir eser yazılmamıştır. Bu nevi eşyalardan bazılarının imali ve kullanımı ile ilgili bazı notlara diğer konulara dair yazılan eserlerde rastlamaktayız. Şimdi bu devirde riyâzî ve tabiî bilimler konularında eser yazan veya şöhret yapan önemli kişilerden bahsedelim.

a) *Muhammed b. Ali b. Rüstem el-Sââtî el-Horasânî:* İbn el-Sââtîlerin babası olup aslen doğu menşe'lidir. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Irak ve Diyarbekir'de el-Bedî el-Usturlâbî'den ders almış, Nûreddîn zamanında Dımaşk'a gelmiştir. Saat ve astronomi konularında zamanının en yetkili âlimlerindendi. Nûreddîn tarafından aylıkla muvakkit tayin edilmiş, Ümeyye Camii'nin cümle kapısındaki enteresan saat sistemini kurmuştur. Biraz sonra, Müeyyedüddîn el-Urzî'den bahsederken bu saatten söz edilecektir. Onun saat konularındaki notlarından ve bilgilerinden faydalanan oğlu Rıdvan biraz önce bahsedilen *Risâle fî Amel el-Sâât ve İsti'mâlihâ* adlı değerli eseri yazmıştır. Bu eserin tek nüshası Köprülü Kütüphânesi, nr. 949'da bulunmaktadır(311).

b) *Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed:* Hayatı hakkında hiç bir bilgiye sahip olmadığımız bu zat, 1184 tarihinde Salâhaddîn'e, *Risâle fi'l-Bergar (el-pergâr) el-Tâmm ve Keyfiyyet el-Tahtît bihî* adlı eserini takdim etmiştir(312).

c) *Ebû Bekr el-Kâdî:* 1191 yılında *Risâle fî Mesâhat el-Eşkâl* adlı eserini yazmıştır(313).

d) *Fahruddîn b. el-Dehhân, Ebû Şücâ' Muhammed b. Ali (ölm. Ocak 1194):* Hesap, astronomi, hendese, lügat konularında zamanının en yetkili âlimlerindendi. Yirmi sene kadar Musul hükümdarlarına hizmet ettikten ve elçilik vazifesiyle çeşitli hükümdarlara gönderildikten sonra, 1184 yılında Salâhaddîn'in hizmetine girdi. 1195 yılında, biraz önce bahsedildiği gibi, Dicle'nin mecrâsının değiştirilmesi için keşifte bulundu. Aynı yıl Salâhaddîn tarafından Meyyâfârikîn dîvânı başkanlığına tayin edildi. Şehrin valisi ile anlaşamayınca

(311) **Uyûn el-Enbâ**, II, 183; el-Nuaymî, II, 388; Suter-Vernet, **İbn al-Sâ'âtî** maddesi, **EI2**, III, 945.

(312) **GAL**, I, 471, **S.** I, 587; Kehhâle, III, 69.

(313) Aynı kaynaklar ve aynı yerler.

bu vazifesinden istifa ederek Dımaşk'a yerleşti. 1190 yılında Mısır'a bir seyahatte bulundu. Zikredilen tarihte hactan dönerken öldü. İbn Ebî Usaybia onun bir çok eser yazdığını söyler. Kendisine nispet edilen *Zîc*'i tertip etmiştir. Bundan başka 510-590 hicrî yılları olaylarından bahseden bir tarih kitabı, *el-Minber fi'l-Ferâiz, Takvim el-Nazar fi'l-Mesâil el-Hilâfiyye, el-Mâide ve'l-Fâide fi'l-Nevâdir ve'l-Ferâid* adlı edebî ve dînî eserleri, 16 ciltlik mufassal bir *Garîb el-Hadîs*'i vardır (314).

e) *Mühezzebüddîn b. el-Hâcib:* Biraz sonra tabiplerden bahsederken anlatacağımız bu âlim, hendeseyi de iyi bilirdi. Ümeyye Camii'nin kapısındaki saatlerin bakımıyla da uğraşmıştır.

f) *Müeyyedüddîn el-Urdî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Abdülkâdir el-Harisî el-Mühendis:* Mühendis Urdîler'in babası olan bu âlim 1135 yılında Dımaşk'ta doğdu. 1203 yılında aynı şehirde öldü. Önceleri dülgerlikle uğraşırdı. Sonra bu mesleği bırakıp hendese ve tıp tahsiline kendini verdi. el-Şeref el-Tûsî'den hendese, Ebu'l-Mecd Muhammed b. Ebi'l-Hakem'den tıp okudu. Her iki dalda da şöhret kazandı. Nûreddîn Hastanesi'ne tabip ve İbn el-Sââtî'den sonra Ümeyye Camii'nin kapısındaki saatin bakımı ve ıslahı için, muvakkit tayin olundu. Her iki vazife için aylık (câmekiyye) alırdı. Ölünceye kadar bu vazifelerine devam etti. Dımaşk Camii'nde Bâb el-Sâât'teki saati geliştirdi. Rıdvân b. el-Sââtî'nin eserinin mukaddimesinde cahillikle itham ettiği kişi bu zat olmalıdır. el-Urdî astronomiye dair, Dımaşk başkadısı Muhyîddîn b. el-Zekî'ye ithâfen, *Makâle fî Ru'yet el-Hilâl* adlı eseri yazmıştır. Tıbba dair eserler kaleme almış ve *Kitâb el-Ağânî*'yi ihtisar etmiştir. Astronomi sahasındaki eserleri torunu Müeyyedüddîn el-Urbî'nin eserleriyle karıştırılır (Bkz. *GAL, S.* I. 869-870; *Nevâdir el-Mahtûtât,* II. 369-370; Sarton, II/II, 1013-1014).

İbn Cübeyr burada zikredilen saatin Camiin Cîrûn Kapısı'ndan çıkarken sağda, mermerle kaplı avlunun duvarında, büyük bir kemerli odada bulunduğunu söyler. el-Safadî ve el-Nuaymî'ye göre, bu saati Müeyyedüddîn yapmıştır. İbn Ebî Usaybia'ya göre, Muhammed b. Rüstem el-Sââtî yapmış, Müeyyedüddîn ıslah etmiştir. Bu saat 1167 yılındaki yangın sırasında harap olmuş, 1169 yılında yeniden inşa edilmiştir. Doğru olan da budur. İbn Cübeyr'in ifadesine göre saat şu şekildeydi :

«Saat büyük kemer içinde inşa edilmiş bir odadaydı. Bu büyük kemerin içinde pencere şeklinde küçük bakır kemerler vardı. Bu kemer-

(314) **Sena'l-Bark,** yaprak 222a; **İnbah,** II, 191; **Vefeyât el-A'yân,** IV, 105-106; **Uyûn el-Enbâ,** II, 182; **Nevâdir el-Mahtûtat,** I, 90.

ler 12 tane küçük pencerelerle dışarı açılıyorlardı. Ve saat hendesî bir mekanizmaya göre düzenlenmişti. Küçük pencerelerden birincisi ile sonuncusunun altında bakırdan mamul iki doğan vardı. Bu doğanların altında birer tas bulunuyordu. Her saatin sonunda bu doğanların ağızlarından birer bakır küre altlarındaki taslara düşerdi. Bu taslarda delikler vardı. Bakır küreler bunlardaki deliklerden duvardaki odaya girerler, bu sırada doğanların süratli bir şekilde boyunlarını uzatıp tasları gagaladıkları görülürdü. Ayrıca, bakır küreler taslar üzerine düşünce kuvvetli bir çınlama duyulurdu, bu vakte rastlayan saate ait pencere bakır bir levha ile kapanırdı. Gündüzün her saatin sonunda o saate ait kapı kapanır, tekrar eski haline gelirdi».

«Geceleyin saatin başka türlü bir işleyiş tarzı vardı. Şöyle ki, bahsedilen 12 kemerli pencereyi çevreleyen büyük kemerde bakırdan 12 daire vardı. 12 daireden her biri iç kısımdan camla kapalıydı. Bunların arkasında su ile dönen bir lâmba vardı. Her saat sonunda lâmba dairelerden o saate ait olanın camının her tarafını aydınlatır, aydınlık önündeki daireyi doldurur, bundan sonra bir sonraki daireye geçerdi. Nihayet, her saat sonunda o saate ait daireler aydınlana aydınlana bütün daireler biterdi. Bütün bu işleri düzenleyen bir görevli bulunur, halk bu işe el-Mencâbe (benkâme) derlerdi».

İbn Cübeyr'in verdiği bu izahattan, saatin halk tarafından kolayca öğrenilmesini sağlamak için, sistemin gece ayrı, gündüz ayrı bir şekilde çalıştığı anlaşılıyor. Öyle anlaşılıyor ki, saatin çalışmasında su kuvvetinden faydalanılıyordu. Bu saat İbn el-Razzâz el-Cezerî tarafından eserinin başında tafsilâtlı bir şekilde anlatılan ve şeması verilen saatin tâ kendisidir. Bu mekanizmayı ilk bulan şahıs bilinmemektedir. Belki de el-Sââtî bu mekanizmayı hocası el-Bedî el-Usturlâbî'den öğrenmiş olmalıdır(315).

g) *Ebu'l-Akûl:* 1201 yılında Kahire'de tamamladığı *el-Zîc el-Muhtâr*, diğer adı ile *Cedvel el-Yakâkît fî Ma'rifet el-Mevâkît* adlı eseri zamanımıza ulaşmıştır(316).

h) *Bedîuzzamân Ebu'l-Izz İsmail b. el-Razzâz el-Cezerî (ölm. 1206):* Büyük bir ihtimalle el-Bedî el-Usturlâbî'nin talebesi olup uzun müddet Hısn-ı Keyfa ve Âmid (Diyarbekir) Artuklularının hizmetinde çalışmıştır. Hayatı hakkında, 1205 tarihinde Âmid hükümdarı Mahmûd b. Muhammed b. Kara Arslan'a ithaf ettiği meşhur

(315) İbn Cübeyr, 270-271; **Uyûn el-Enbâ**, I, 190-191; Toğan, **Türâs el-İlm el-Arabî**, 336-337; **Nûr ad-Dîn**, 779; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti**, 374-376.

(316) **GAL**, S. I, 864.

eseri, *el-Câmi beyne'l-İlm ve'l-Amel el-Nâfi' fî Sınâat el-Hiyel*'in başında verdiği bir kaç satırlık malumattan başka hiç bir bilgiye sahip değiliz. Yukarıda temas ettiğimiz gibi, bu değerli eser o zamanın teknik bilgilerini yansıtan en değerli kaynağımızdır. Eser bu asrın başlarında Wiedemann tarafından esaslı bir inceleme ile değerlendirilmiştir. Yakın zamanda bu önemli eserin biri Halep'te, diğeri Bağdat'ta iki tenkitli neşri yapılmıştır. Ayrıca, Donald R. Hill tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Kütüphanelerimizde değerli yazmaları bulunan bu kitap ülkemizde de bilinmektedir. Hatta, bazı araştırmacılar bu kitabın Leonardo da Vinci'nin teknik keşifleri üzerinde büyük etkisi olduğunu söylemektedirler(317).

ı) *Mûsa b. Meymûn:* Yukarıda bahsettiğimiz Mûsa b. Meymûn el-Kurtubî de bu devirde geometri ve astronomi ile uğraşan âlimlerdendir. Onun bu konulardaki eserlerinden *Havâşin alâ Bazı Eşkâli Kitâb el-Mahrutât li Apollonius* ile İbn Eflah el-Endülüsî'nin *el-İstikmâl fî'l-Hey*'e, İbn Hûd'un *el-İstikmâl fi'l-Riyâza* adlı eserlerinin düzenlemeleri (tehzîbleri) zamanımıza ulaşmışlardır.

i) *Şerefüddîn el-Tûsî, el-Muzaffer b. Muhammed (1210 tarihinde hayattaydı):* Başta Kemâleddîn b. Yûnus, Ebu'l-Fazl el-Şerîtî olmak üzere bu devrin pek çok matematikçisi ve astronomi âlimi ondan ders okumuştur. Geometri, cebir ve astronomi sahalarında eserler yazmıştır. Bu güne ulaşan eserleri arasında, *Kitâb fî Ma'rifet el-Usturlâb el-Musattah, Risâle fi'l-Usturlâb el-Hattî el-Ma'rûf bi'l-Asâ, Risâle fî'l-Hattayn el-Lezeyni Yakrubânî ve lâ Yeltekıyân* bulunmaktadır(318).

k) *Evhad el-Şâm Ebu'l-Hasan Ali b. Müslim el-Sülemî:* 1211 tarihli bir nüshası bize ulaşan *el-Mukaddimet el-Kâfiye fî Usûl el-Cebr ve'l-Mukâbele ve mâ Yu'rafü bihî Kıyâsühû min el-Emsile* adlı eseri önemlidir(319).

l) *el-Cevberî, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ömer el-Dımaşkî (ölm. 1223):* Hiyel (fizik) sahasında çeşitli eserler yazmıştır. Bunlardan, Hısn-ı Keyfa sahibi Mevdûd için yazdığı madenler, paralar ve çeşitli eşyanın sahtelerinin özelliklerinden ve karışımlarından bahseden *el-Muhtâr fî Keşf el-Esrar* Wiedemann tarafından incelenmiştir. Bu kitabın kütüphanelerimizde çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Bun-

(317) **GAL**, I, 494, **S.** I, 902-903; Donald R. Hill, **The Book of Knowledge of Ingenien, İbn al-Razzâz al-Jazari,** mukaddime.

(318) **GAL**, I, 472, **S.** I, 858-859; Toğan, **Türâs el-İlm el-Arabî**, 356; Kehhâle. **XII**, 301.

(319) **GAL**, I, 497, **S.** I, 910.

dan başka, yine aynı konuda, *Keşfû Esrar el-Muhtâlîn ve Nevâmîs el-Hayyâlîn, el-Sîret el-Müstakîm fî İlm el-Rûhâniyye* ve *Sınâat el-Tencim* adlı eserleri zamanımıza ulaşmıştır (320).

m) *Abdüllatîf el-Bağdâdî:* Abdüllatîf bir çok konuda olduğu gibi, riyâzî ve tabiî bilimler sahalarında da eserler yazmıştır. Bunlar arasında *el-Celî fi'l-Hisâb el-Hindî, Makâle fi'l-Vefk, Risâle ilâ Mühendisin Fâdılin Ameliyyîn, Risâle fi'l-Meâdin ve İbtâl el-Kimyâ* adlı eserlerini sayabiliriz. Bunlardan başka *Makâle fî Mücâdelet el-Hakîmeyn el-Kîmîyâî ve'l-Nazarî* adlı, eski kimyanın değerlendirilmesiyle ilgili bir eseri bize ulaşmıştır.

n) *Kemâleddîn b. Yûnus:* Bu zatın matematik, astronomi ve diğer ilimlerdeki üstünlüğüne yukarıda işaret edildi. Bu konudaki eserleri arasında; aralarında nispet olmayan iki karenin toplamının asla bir kare olamayacağına dair bir makale, *el-Esrâr el-Sultâniyye fi'l-Nücûm, Şerh el-Amel el-Hendesiyye, Arşimed - Batlamyus - Apollonius'un eserlerine İlâveleri, 1188 yılında Endülüs*'ten gönderilen matematik sorularına cevabı, matematiğin vefk dalına dair bir eseri vardır (321).

o) *Kâdı'l-Hümâmiyye, Ahmed b. Ali b. Sebât (ölm. 1230 civarında):* Hayatı hakkında hiç bir bilgiye sahip olmadığımız bu bilgin matematiğe dair değerli eserler yazmıştır. *Umdet el-Râiz ve Uddet el-Fariz, Gunyet el-Hussâb fî İlm el-Hesâb, Risâle fi'l-Mesaha ve Âlâtihâ* adlı değerli eserleri vardır (322).

Bunlardan başka bu devirde Ebu'l-Fazl el-Şerîtî, Mecdüddîn b. el-Esîr, Selâme b. Sadakat el-Harrânî matematik konularında eserler yazmışlardır. Ayrıca, yine bu devirde Ebu'l-Müreccâ Muhammed b. Harb b. Abdullâh el-Halebî (ölm. 1185) *Urcûze fî Hisâb el-Ukûd,* Bedrüddîn Muhammed b. el-Hatîb el-İrbîlî *el-Dürret el-Tâciyye fî İlm el-Hisâb* ve *Nihâyet el-Tullâb fî İlm el-Hisâb* adlı eserleri yazmışlardır. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî el-Mezîhî *Şerhü Muhtasar el-Cebr ve'l-Mukâbele li Ebî Bekr el-Harezmî* ve bu eserin bir *tekmile*sini kaleme almıştır.

3 — Tıp, Eczacılık, Botanik, Zooloji:

Felsefenin, riyaziyyenin ve diğer tabiî ilimlerin aksine, bu devirde tıp ve tıpla ilgili ilimler idareciler ve halk tarafından büyük bir itibar

(320) **GAL**, I, 497, **S.** I, 910; **Nevâdir el-Mahtûtat**, I, 420.
(321) **GAS**, V, 240; **Nevâdir el-Mahtûtat**, I, 451-452.
(322) **Keşf el-Zunûn**, s. 1167; **Hediyye** I, 92; **GAL, S.** I, 860; **Nevâdir el-Mahtûtât**, I, 413-414.

ve geniş bir ilgi gördüler. Bu devirde ve bunu takip eden devirde Şam ve Mısır'da bir çok ünlü tabip yetişti. Nûreddîn, Peygamberimizin, «*İlim ikidir; dîn ilmî, beden ilmî*» hadisine uygun olarak tıbba özel bir ilgi göstermiş, yukarıda bahsedildiği gibi hastahaneler tesis etmiştir. Tabiplere özel ilgi göstermiştir. Şam'daki ilk tabipler Bağdat mektebine mensuptu. Mısır'da ise yerli, Mağrib-Endülüs menşeli ünlü tabipler vardı. Salâhaddîn ve etrafındakiler, Nûreddîn'in yolunu takip ederek, tıp ilmine ve tabiplere özel ilgi gösterdiler. Mısır-Şam muhitinde Bağdat-Endülüs tıp mekteplerinin birleşmesi neticesi yeni kuvvetli bir tıp mektebi doğdu. Bu mektep Abdüllatîf el-Bağdâdî, el-Dahvar, İbn el-Baytar, İbn Ebî Usaybia ve İbn el-Nefîs gibi İslâm tıbbında haklı şöhret yapmış değerli âlimler yetiştirdi. Salâhaddîn devrinde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi olsun tabipler itibarlı, müreffeh bir hayat yaşadılar. Bu sırada pek çok yeni tabip yetişti veya başka yerlerden Şam ve Mısır'a geldi. Bunlar iç hastalıklarıyla, cerrahlıkla, göz hastalıklarıyla uğraşırlardı. Bunlardan başka çoğu aynı zamanda tabip olan ve ilâçların imaliyle uğraşan eczacılar, nebatlar ve onların tedavideki etkileriyle uğraşan botanistler *(el-aşşâbûn)* vardı. Bu devirde tıpta en çok Hipokrat, Galinos, Ebû Bekr el-Râzî, İbn Sînâ gibi klâsik müelliflerin eserleri revaçtaydı. Bu müelliflerin eserleri üzerine çeşitli şerhler yazıldı. İbn Ebî Usaybia'nın ifadesine göre, hocası el-Dahvâr, Galinos'un eserlerini okuturken «*İşte tıp budur*» dermiş (323). Teferruattaki yeniliklere rağmen tıp ilmi Hipokrat'ın koyduğu prensiplere dayanmaya devam etti. Bir yandan tabipler kendi tecrübelerini ve tedavi şekillerini mecmualarda toplarlar, bunlara «*künnâş*» veya «*mecmua*» adını verirlerdi(324). Eyyûbîler devrinde anatomi sahasında *çene kemiğini doğru olarak tespit eden* Abdüllatîf el-Bağdâdî, (325), nebâtât sahasında İbn el-Baytar gibi orijinal araştırmalar yapan âlimler yetişti. Eserlerinin çoğunu Memlûklar devrinde yazan ve *küçük kan dolaşımını ilk defa doğru olarak anlatan* İbn el-Nefîs de bu devirde el-Dahvâr'dan okumuştur. İbn el-Baytar *ise dağlarda ve kırlarda talebeleriyle dolaşır, bitkiler üzerinde incelemeler yapardı.*

1) *Mühezzebüddîn b. el-Nakkâş, Ali b. İsâ (ölm. 30 Haziran 1178'de Dımaşk'ta):* Aslen Bağdat'tan olup Nûreddîn devrinde Şam'a geldi. Tabip ve münşî (kâtip) idi. Nûreddîn Hastahanesi'nde tabiplik, Dîvân el-İnşâ'da münşîlik yapardı. Nûreddîn tarafından Abbâsî Halifesi'ne ve çeşitli hükümdarlara elçi gönderilmiş, ona ve Salâhaddîn'e tabiplik yapmıştır. Sonraki meşhur tabiplerin çoğu ondan oku-

(323) **Uyûn el-Enbâ,** II, 242.
(324) **Aynı eser,** I, 179, II, 155, 243; **İsâ Bek,** 32-34, 36.
(325) **el-İfâde ve'l-İtibar,** 69-70, 89; **Uyûn el-Enbâ,** II, 133.

muş olmakla övünürlerdi. Arapça'dan başka Farsça'yı da iyi kullanırdı. Eser yazdığından bahsedilmez(326).

2) *İbn Bezûh, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (ölm. 1180 yılında Dımaşk'ta):* İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'u üzerine bir haşiye ile Hipokrat'ın *el-Fusûl* ve *Takdimet el-Ma'rife* adlı eserleri üzerine şerhleri vardır. Bunlardan başka *Zâhîret el-Etıbbâ, el-Müfred fi'l-Te'lif ani'l-Eşbah* adlı eserleri yazmıştır(327).

3) *İbn Salâh el-Sümeysâtî, Necmeddîn b. el-Seriyy (ölm. 1182):* Bağdat'ta mantık, riyâziyyât ve tıp tahsil ettikten sonra, Nûreddîn zamanında Şam'a gelip Dımaşk'ta yerleşti. el-Kıftî, «*Eserleri inceleme mahsulü, hâşiyeleri güzeldir*» der(328).

4) *İbn el-Müdevver, el-Sedîd Ebu'l-Beyân Ali el-Yahûdî (1104-1184):* Fâtımîler devrinde halife el-Âzıd'a, daha sonra Salâhaddîn'e tabiplik yapmıştır. Salâhaddîn one dolgun bir maaş bağlamıştı. *el-Mücerrebat fi'l-Tıb* adlı bir eser yazmıştır(329).

5) *Ebû Süleyman Dâvûd b. Ebi'l-Münâ:* Aslen Kudüs'ten olup Mısır'da yetişmiş ve tıp tahsili yapmıştır. Ömrünün sonlarına doğru Kudüs kralı Amaury'nin ve sonra oğlu IV. Baudouin'in tabipliğini yapmıştır(330).

6) *Afîf b. Abdülkâhir b. Sükkere el-Yahûdî:* Halep'te yerleşen Yahudî tabiplerdendir. 1188 yılında, Salâhaddîn için *Makâle fi'l-Kûlenc* adlı eserini yazmıştır(331).

7) *İbn el-Nâkıd, Ebu'l-Fazâil el-Mühezzeb (ölm. 1188'de Kahire'de):* Daha çok göz tıbbında meşhur olmuş Yahudî tabiplerdendir. Yine bir tabip olan oğlu Ebu'l-Ferec Müslüman olmuştur. Hayvanı üzerinde yolda giderken dahi talebeler ondan tıp dersleri alırlardı. *el-Mücerrebât fi'l-Tıb* adında bir eser yazmıştır(332).

8) *Muvaffakuddîn Es'ad b. İlyâs b. Matrân (ölm. Nisan 1191'de Dımaşk'ta):* Salâhaddîn'in tabibi ve zamanında Şam'daki tabiplerin reîsi (Reîs el-Etıbbâ'sı, Şeyh el-Etıbbâ'sı). Şam'da Hristiyan bir aileden dünyaya geldi. Babası da kendisi gibi bir tabipti. Dımaşk'ta Mühezzebüddîn b. el-Nakkâş, Bağdat'ta Emînüddevle

(326) **Uyûn el-Enbâ**, II, 162-163.
(327) **Aynı eser**, II, 155-157.
(328) el-Kıftî, 428.
(329) **Uyûn el-Enbâ**, II, 115; İsâ Bek, 36.
(330) **Uyûn el-Enbâ**, II, 121-123.
(331) **Aynı eser**, II, 164.
(332) **Aynı eser**, II, 115-116.

b. el-Tilmîz gibi âlimlerden ders aldı. Hristiyanlık dini ve mezhepleri hakkında bilgisini artırmak için Bizansa gitti. Şam'a döndükten bir müddet sonra, Salâhaddîn'in sultanlığının ilk zamanlarında Müslüman oldu. Arkasından Salâhaddîn'in özel tabibi ve reisületıbbâsı tayin edildi. Aynı zamanda ordu baştabibi olarak seferlere katılırdı. Cömert, iyi huylu, yardım sever bir kişiydi. Fakir hastaları dolaşır, onları bedava tedavi eder ve yardımda bulunurdu. Hatta, ilâçlarını ve hamam paralarını bile verirdi. Hicviyelerinden dolayı İbn Uneyn'e düşmandı. Onun sürülmesinde rolü olmuştur. Pek çok talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında en ünlüsü el-Dahvâr'dır. Kitap toplamaya meraklıydı. Çeşitli konularda 10.000 cilt kadar kitaba sahipti. İbn el-Cemmâl adlı kâtibi boş zamanlarında onun için kitap istinsah ederdi. En meşhur eseri tıpla ilgili edebî hikâyeleri, fıkraları ve nevâdiri topladığı *Büstân el-Etıbbâ ve Ravzat el-Ehibbâ* adlı kitabıdır. Bu kitabı tamamlayamadan öldü. *Davet el-Etıbbâ* tarzında kaleme aldığı bu eserin iki cüzünü talebesi el-Dahvâr temize çekip neşretti. Bize kadar ulaşan nüsha bu el-Dahvâr nüshasıdır. Bundan başka, Salâhaddîn için yazdığı *el-Makâlet el-Nâsıriye fî Hıfz el-Ümûr el-Sıhhıyye,* babası Necmeddîn için kaleme aldığı *el-Makâlet el-Necmiyye fi'l-Tedâbîr el-Sıhhıyye,* 1185 yılında İbn Vahşiyye'nin tertip ettiği nüshadan tamamladığı *İhtisâru Kitâb el-Edvâr li'l-İskenderâniyyîn, Adâbü Tıbb el-Mülûk,* bütün hastalıklardan ve ilâçlarından bahseden *el-Edviyet el-Müfrede* adlı kitapları yazmıştır. Son kitabı tamamlayamadan öldüğü söylenir. İbn Ebî Usaybia'nın söylediğine göre, öldüğü sırada tıp ve diğer sahalarda bir çok eserin müsveddesini ve notlarını bırakmıştı. Bunlar vârislerinin ellerinde kaybolmuşlardır(333).

9) *İbn el-Hâcib, Mühezzebüddîn Ahmed (ölm. 1195'lerde Dımaşk'ta) :* Dımaşk'ta İbn el-Nakkâş, Erbil'de İbn el-Dehhân el-Bağdâdî'den ve çeşitli âlimlerden tıp ve hendese tahsil etti. Mühendisliği de olduğu için, bir müddet Dımaşk Camii'ndeki saatlerin bakımıyla uğraştı. el-Bîmâristân el-Nûrî'de tabiplik yaptı. Sonra, Takiyyüddîn'e tabip oldu. Onun ölümünden sonra Salâhaddîn'in tabipleri arasına girdi. Eseri zikredilmez(334).

10) *Fahruddîn el-Mârdînî, Muhammed b. Abdüsselâm :*

1118 yılında Mardin'de doğdu. 1198 yılında Âmid'de öldü. Aslen Kudüs'ten bir aileye mensuptur. Necmüddîn b. el-Salâh'tan felsefe, Emînüddevle b. el-Tilmîz'den tıp tahsil etti. Talebeleri arasında Şihâ-

(333) **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti,** 380-381; **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu,** 90.

(334) **Uyûn el-Enbâ,** II, 181-182.

beddîn el-Suhraverdî ve bir çok tabip bulunmaktadır. Çeşitli hükümdarlardan hizmet teklifleri aldı, bir müddet Dımaşk'ta oturdu. Ömrünün sonlarına doğru bir ara Halep hükümdarı el-Zâhir'in hizmetinde bulundu. Zamanında tıp ve felsefe sahalarında büyük âlimlerden sayılırdı. Yukarıda kitaplarını Meşhedü Hüsâmeddîn Yavlak Arslan'a vakfettiğini söylemiştik. İbn Sinâ'nın *el-Kasîdet el-Ayniyye*'si üzerine bir şerh yazmıştır(335).

11) *İbn el-Cümeyyi', Ebu'l-Aşâir Hibetullah b. Hasan el-İsrâilî (ölm. 1198):* Mısır'ın yetiştirdiği meşhur Yahudî tabiplerdendir. Salâhaddîn için *el-Tiryâk el-Kebîr el-Fârûk*'u tertip ve telif eden odur. Tedaviyi iyi uygular, iyi netice alırdı. Arapçayı ve eser telifini iyi bilirdi. Tıp sahasında çok değerli eserler yazmış, bunlar zamanımıza kadar ulaşmışlardır. Bu eserler ve nüshaları için bundan önceki çalışmamıza ve *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu* adlı çalışmamıza bakınız (336).

12) *Ya'kûb b. İshâk el-İsrâilî, Es'adüddîn el-Mahallî (ölm. 1204 civarında) :* Mısır'ın el-Mahalle kasabasında doğdu. Tahsilini Kahire'de yaptı ve bu şehirde yerleşti. 1202 yılında Dımaşk'a yaptığı bir seyahatten döndükten sonra öldü. Tıp sahasında değerli eserler yazdı. Sadaka b. Müneccâ ile aralarında geçen tıbbî münakaşalar Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 3589'da bulunmaktadır. Eserlerinin çoğu zamanımıza kadar gelmiştir. Bu eserler ve nüshaları hakkında bundan önceki çalışmamıza ve *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu,* s. 389-390'a bakınız(337).

13) *Ebu'l-Maâlî Temmâm b. Hibetullâh el-Kurtubî (ölm. 1202'den sonra) :* Endülüs'ten doğuya göç eden Yahudi tabiplerdendi. Fustat'ta otururdu. Salâhaddîn'in ve kardeşi el-Âdil'in tabipliğini yapmış, *Teâlîk ve Mücerrebât fi'l-Tıbb* adlı bir eser yazmıştır (338).

14) *Ebu'l-Necm b. Ebi Gâlib b. Fehd el-Nasrânî (ölm. 1203'te Dımaşk'ta) :* Şam'ın güneyindeki Havran'dan bir çiftçinin oğludur. Bir tabip tarafından yetiştirilmiş ve tıp tahsili yaptırılmıştır. Salâhaddîn'in sarayında çalışan tabipler arasındaydı. Nazarî ve tatbikî tıptan

(335) **Uyûn el-Enbâ,** II, 299-300; el-Kıftı, s. 290; **el-Vâfî,** III, 255-256.
(336) **Uyûn el-Enbâ,** II, 112-115; **GAL,** I, 488, **S.** I, 892; **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu,** IRCICA yayınlarından, İstanbul 1948, s. 33-36.
(337) **Uyûn el-Enbâ,** II, 118; **GAL,** I, 499; **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu,** 389-390.
(338) **Uyûn el-Enbâ,** II, 117.

bahseden *el-Mûcez fi'l-Tıb, İhtisâr el-Mecmû ve'l-Düstûr* ve *Akrâbâzîn* adlı eserleri vardı(339).

Bu devirde yukarıda bahsedilen müelliflerden İbn el-Sâiğ *Akrabâzîn fi'l-Edviyyet el-Müfrede,* Abdurrahmân b. Nasrullah el-Şeyzerî *el-İzâh fî Esrâr el-Nikâh,* Müeyyedüddîn el-Urdî *Kitâb el-Edviyet el-Müfrede alâ Tertîbi Hurûfi Ebced,* el-Hâkim el-Cilyânî *Teâlîk fi'l-Tıb, Sıfat el-Edviyet el-Mürekkebe* adlarında tıbba dair eserler yazmışlardır (340).

15) *Muvaffakuddîn Abdülazîz b. Abdülcebbâr el-Sülemî (ölm. 1208):* Nûreddîn ve Salâhaddîn devrindeki tabiplerdendir. *İmtihân el-Elibbâ li Kâffet el-Etıbbâ* adında bir eseri vardır(341).

16) *Mûsa b. Meymûn el-Kurtubî:* Salâhaddîn devrindeki en meşhur tabiplerden biridir. Yukarıda hayatından ve felsefî kişiliğinden bahsedildi. Onun tıbbı bu devirde çok tutulan calinosculuktur. Sünnet usûlünü daha elverişli hale getirmiştir, basur hastalığının kabızdan ileri geldiğini söylemiştir. Tıp sahasında en meşhur eseri Hipokrat ile Calinos'un tıp sahasındaki fikirlerini toplayıp bunların yorumlarını yaptığı *el-Fusûl fi'l-Tıb* adlı eseridir. Bundan başka Kâdı'l-Fâdıl, el-Melik el-Afdal, diğer Eyyûbî devlet adamları için eserler yazmıştır. Bunlar arasında *el-Makâlet el-Fâdılıyye fî İlâc el-Sümûm ve Zikri'l-Edviyet el-Nâfia minhâ ve min el-Nuhûş* adlı zehirlenmelerle ilgili eseri önemlidir. Diğer kitapları için bundan önceki çalışmamıza ve *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu,* s. 92-95'e bakınız. Aristo'nun *Kitâb el-Hayavân*'ını da özetlemiştir.

17) *İbn Hübel, Mühezzebüddîn Ali b. Ahmed el-Bağdâdî:* 1121 yılında Bağdat'ta doğdu. 4 Haziran 1213 Çarşamba günü Musul'da öldü. Bağdat'ta tıp ve edebiyat tahsili yaptıktan sonra Musul'a yerleşti. Vezir Cemâleddîn el-Cevâd'ın himayesini gördü. Onun ölümünden sonra Mardin ve Ahlat'ta çalıştı. Sonra tekrar Musul'a yerleşti ve zikredilen tarihte öldü. Tıp sahasında ansiklopedik *el-Muhtar fi'l-Tıb* adlı büyük bir eser yazmıştır. Bundan başka 1165 yılında Cemâleddîn el-Cevâd'a takdim ettiği *el-Tıbb el-Cemâlî, Muhtasar fi'l-Tıb, Makâlât* adlı tıp kitapları vardır(342).

18) *Kemâleddîn el-Hımsî, Ebû Mansûr el-Muzaffer b. Ali (ölm. 24 Aralık 1213):* Dımaşk'ta Radıyyüddîn el-Rahbî ve Bahâ-

(339) **Aynı eser,** II, 183;**el-Vâfî,** XXVI, 188a-b.
(340) Sâdece ilâçlar üzerine yazılmış eserlere **«akrabâzin»** denirdi.
(341) **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu,** I, 251.
(342) el-Kıftî, 238-239; **Uyûn el-Enbâ,** II, 204-206; **İslâmi Tıp Yazmaları Kataloğu,** 107-108.

eddîn Ebu'l-Senâ Mahmud b. Fazl'dan tıp tahsil etti. Ticaretle meşgul olur, el-Bîmâristan el-Nurî'deki hastaları Allah rızası için tedavi ederdi. Daha sonra, kendisine maaş (câmekiyye ve cirâye) bağlanarak resmî tabip yapıldı. Ölünceye kadar bu vazifede kaldı. *Makâle fi'l-Bâh* (konusunda mufassal bir eserdir), *el-Risâlet el-Kâmiliyye fi'l-Edviyet el-Müshile, Muhtasar el-Hâvî li Ebî Bekr el-Râzî, Makâle fi'l-İstiskâ, İhtisârü Mesâili Huneyn* ve başka eserlerin müellifidir(343).

19) *İbn İldüzmüş, İmâdeddîn Ebû Hafs Ömer b. Hıdr (ölm. 1218'den sonra)* : Bu devirde yetişen Türk asıllı tabip ve felsefecilerdendi. Düneysir tarihi ve büyükleri hakkında *Hılyet el-Serîyyîn fî Havass el-Düneysiriyyîn* adlı bir tarih kitabı yazmış, bu eserin bir muhtasarı zamanımıza ulaşmıştır(344).

20) *el-Kutb el-Mısrî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali el-Sülemî el-Mağribî (1221 tarihinde Nîsâbur'da Moğollar tarafından şehit edilmiştir)* : Aslen Mağrib'den olup, bir müddet Mısır'da oturduğu için bu ülkeye nispet edilir. Sonra, doğuya gidip Fahruddîn el-Râzî'nin talebeleri arasına girmiştir. el-Kutb el-Mısrî aklî ilimler sahasında kuvvetli bir âlimdi. Kelâma dair bir çok noktada Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, el-Bâkıllânî, İbn Fûrek, İmâm el-Harameyn gibi büyük âlimlere itirazda bulunurdu. el-Mesîhî ile Fahruddîn el-Râzî'yi İbn Sînâ'ya üstün tutardı. Tıp ve felsefeye dair çeşitli eserler yazmış, bunlardan *Şerhu Külliyât el-Kânûn* zamanımıza ulaşmıştır(345).

21) *İbn el-Sââtî, Fahruddîn Rıdvân b. Muhammed (ölm. 1221)* : Babasından ve şair kardeşinden yukarıda bahsedildi. Kendisi tıp ilminden başka, edebiyat, mantık, felsefe ve musikî ile de uğraşırdı. Güzel ud çalar, nefis yazı yazardı. Radıyyüddîn el-Rahbî ve Fahruddîn el-Mârdînî'den tıp, Tâceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî'den edebiyat dersleri almıştır. el-Âdil'in oğullarından el-Melik el-Fâiz ile el-Melik el-Muazzam'ın tabibi ve veziri olmuştur. Tıbba dair eserleri arasında *Tekmiletü Kitâb el-Kûlenc li İbn Sînâ, Havâşin ale'l-Kânûn* bulunmaktadır. Saatler hakkındaki eserinden ise **yukarıda bahsedildi(346).**

22) *İbn Sem'ûn, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Yahyâ el-Sebtî (ölm. 1226 sonlarında Halep'te)* : Mûsa b. Meymûn gibi, zahiren Müslüman olduktan sonra doğuya göçen Yahudilerdendi. Tabip ve mühendisti.

(343) **Uyûn el-Enbâ**, II, 201; **el-Vâfî**, XXIII, 61a-b.
(344) el-Kıftî, 290; **el-Vâfî**, XXII, 171a; İbn el-Müstevfî. **Târihü Erbil**, neşr. Sâmî b. el-Seyyid Hamâs, Bağdat 1980, I, 234, II, 397.
(345) **Uyûn el-Enbâ**, II, 30; İbn Fazlullah, V, 170b-171a; **el-Vâfî**, V, 59b-60a.
(346) **İrşâd el-Erîb**, XI, 141-143; **Uyûn el-Enbâ**, II, 183-184; **GAL**, I, 473; **İA**, V, 873.

Mağrib'den Mısır'a geldikten sonra İbn Meymûn'dan tıp okudu. İbn Efleh'in astronomiye dair eserini ıslah etmeye İbn Meymûn'u o teşvik etmiştir. Daha sonra, Halep'e, Hindistan ve Irak'a ticaret yaparak, zengin oldu. Bir ara el-Melîk el-Zâhir'in ve Fârisüddîn Meymûn el-Kasrî'nin tabipliklerini yaptı. Halep'te tıp okuturdu. *Şerhu Fusûli Hipokrat, Rîsâle fî Tertibi'l-Ağziyet el-Latîfe ve'l-Kesîfe fî Tenâvülihâ* adlı eserleri vardır(347).

23) *Mühezzebüddîn Yûsuf b. Ebî Saîd b. Halef el-Sâmirî (ölm. 21 Ocak 1227'de Dımaşk'ta):* İbrahim el-Sâmirî, İsmail b. Ebi'l-Vekâr ve Mühezzebüddîn b. el-Nakkâş gibi meşhur tabiplerden tıp dersleri aldı. Önce Ferruhşâh'a, daha sonra oğlu Behramşah'a tabiplik yaptı. Hatta, bir ara Behramşah'ın veziri oldu. Sonra Behramşah, akrabasından birinin şikâyeti üzerine, onu azletti. Bunun üzerine, Dımaşk'a yerleşti ve mezkûr tarihte öldü. *Şerh el-Tevrât* adlı eserinden başka kitabı zikredilmez(348).

24) *Ya'kûb b. Saklâb el-Nasrânî (ölm. Mart 1228'de Dımaşk'ta):* Kudüs'te doğdu ve bu şehirde yerleşmiş olan el-Feylesof, el-Antâkî (ölm. 1184'lerde)'den tıp ve felsefe okudu. Bundan sonra, el-Muazzam devrine kadar Kudüs'teki hastanede tabiplik yaptı. el-Muazzam onu Dımaşk'a çağırdı. Tıp bilgisi az olmasına rağmen tedavideki tecrübesi kuvvetliydi. Eseri zikredilmeş(349).

25) *el-Dahvâr, Mühezzebüddîn Abdürrahîm b. Ali:* 1170 yılında Dımaşk'ta doğdu. 23 Aralık 1230 Pazartesi günü aynı şehirde öldü. Taceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî'den edebiyat, babasından ve Radıyyüddîn el-Rahbî'den tıp dersleri aldı. Önceleri, babası ve kardeşi gibi, göz tıbbıyla meşgul oldu. Sonra, Muvaffakuddîn Es'ad b. Matrân ile Dımaşk'a gelen Fahruddîn el-Mardînî'den tıp bilgisini geliştirdi. Tıp sahasında zamanın en selâhiyetli kişisi haline geldi. Hükümdarlar tarafından büyük himaye gördü. Mayıs 1208'de, el-Âdil tarafından, Muvaffakuddîn Abdülazîz'e ilâveten, 30 nâsırî dînârı aylıkla ordu tabibi tayin olundu. Dımaşk'taki el-Bîmâristân el-Nûrî'de, Kahire'deki el-Bîmâristân el-Nâsırî'de tabiplik yaptı. Bir ara el-Âdil ağır bir hastalığa yakalanmıştı. Onu tedavi etti. İyileşince onun tarafından 7.000 dinarla mükâfatlandırıldı. Ve el-Âdil tarafından Şam ve Mısır baştabibi (Reîs el-Etıbba) tayin olundu. Aylığı 100 dînâra yükseltildi. 1215 yılında Mısır'da meydana gelen vebâ salgınında hastalanan el-Kâmil'i ve yakınlarını tedavî etti. Tedavisi başarıya ulaşınca, el-Kâmil tara-

(347) el-Kıftî, s. 392-394; **Uyûn el-Enbâ**, II, 213; **Zeylü Uyûn**, 526-527.
(348) **Uyûn el-Enbâ**, II, 233-234.
(349) el-Kıftî, 378-379; İbn Fazlullâh, V, 274a-b; **Zeylü Uyûn**, 520-521.

fından 12.000 dînâr ve bir çok değerli hediye ile mükâfatlandırıldı. el-Âdil'in ölümünden sonra oğlu el-Muazzam, el-Dahvâr'ı ve babasının hizmetinde bulunan Reşîdüddîn el-Sûrî ve İbn Ebî Usaybia'nın babası gibi tabipleri himaye etti. el-Muazzam'ın ölümünden sonra oğlu Dâvud ve kardeşi el-Eşref zamanlarında da el-Dahvâr reîsületıbbâ olarak kaldı. Yukarıda zihredilen tarihte öldü.

el-Dahvâr gayet müreffeh ve itibarlı bir ömür sürdü. Pek çok talebe yetiştirdi. Talebesi İbn Ebî Usaybia'nın ifadesine göre, sabahleyin erkenden ileri gelen talebeleriyle Nûreddîn Hastanesi'ne gider, oradaki hastalarla meşgul olurdu. Bu işi bitirdikten sonra devlet adamlarından hasta olanları ziyaret eder, tedavileriyle uğraşırdı. Bu işler bittikten sonra, evine döner, ders verir ve inceleme yapardı. Çeşitli derecelerdeki talebeleri kendisinden gruplar halinde ders alırlardı. Artan vaktini felsefe, astronomi, edebiyatla meşgul olarak değerlendirirdi. Seyfeddîn el-Amîdî'den ders almış ve onun eserlerini okumuştur. Ebu'l-Fazl el-İsrâilî'den heyet dersleri almış, heyetle ilgili değerli âletler ve kitaplar edinmiştir. Hayattayken evini tıp medresesi olarak vakfetmiş, sahip olduğu kitapları ve âletleri buraya bağışlamıştır. Tıbba dair eserleri arasında *İhtisâr el-Hâvî, Mâ yekau fi'l-Edviyet el-Müfrede min el-Tashîf, Makâle fi'l-İsifrâğ, Şerhu Takdimet el-Ma'rife,* İbn Ebî Sâdık'ın *Şerhu Mesâili Huneyn'ine reddiyesi, İntihâb el-İktizâb li'l-Mesîhî*'yi burada sayabiliriz. Diğerleri için bundan önceki çalışmamıza bakınız. Ayrıca, *Kitâb el-Ağânî*'yi muhtasar hale getirmiştir(350).

26) *Abdüllatîf el-Bağdâdî:* Diğer konulardaki önemli eserlerinden başka, tıp sahasında da değerli kitaplar yazmıştır. Biz bunlardan sadece *el-Kifâye fi'l-Teşrîh, Şerhü Takdîmet el-Ma'rife, Şerh el-Fusûl li İbbokrat, Fusûlün Tıbbiyye, Künnâş fi'l-Tıb, Kelâmün alâ şey'in min mâ Kâlehû İbn Hatîb el-Reyy alâ bazı Kitab el-Kânûn, Makâle fi'l-Maraz el-Musemmâ Diyabitas, Makâle fi'l-Mizâc, el-Nasîhateyn ile'l-Etıbbâ* adlı eserlerini zikretmekle yetineceğiz. Bu eserlerin bazıları ile *Kitâb el-Tıbb el-Nebevî* adlı eseri de basılmıştır. Bunlardan başka, eski kimyacılara karşı *Risâle fi'l-Meâdin ve İbtâl el-Kimyâ, Makâle fî Mücâdelet el-Hakîmeyn el-Kimyâî ve'l-Nazarî* adlı eserleri vardır. Bu konulardaki eserleri için, bundan önceki çalışmamıza ve İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu adlı kitabımıza bakınız(351).

27) *Sadaka b. Münecca el-Sâmirî (ölm. 1233'de Harran'da):* Felsefe ve şiirle de uğraşan Yahudî tabiplerdendi. Çok miktarda rubaî

(350) **Uyûn el-Enbâ**, II, 239-240; **Fevât el-Vefeyât**, I, 563-566; İbn Fazlullah, V, 278a-279a; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 386-387; **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu**, 223, 4.

(351) **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu**, 4, 8, 287-289.

(dû-beyt) yazmıştır. el-Melik el-Eşref el-Cezîre ve Diyarbekir hükümdarıyken onun tabipliğini yapardı. Kendisine bol miktarda maaş ve câmekiyye bağlanmıştı. Tıbba dair eserleri arasında *Teâlîk fi'l-Tıbb* (hastalıklar ve tedavilerinden bahseder), *Makâle fî Esâmi'l-Edviyet el-Mürekkebe, Makâle fî Ecvibeti Mesâilin Tıbbiyye, Şerhu Fusûli İbbokrat* bulunmaktadır. Ya'kûb b. İshâk el-İsrâîlî ile yaptığı münakaşalar için *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu,* s. 390'a bakınız. Bazıları tarafından el-Harîrî el-İşbilî'ye nispet edilen *Nihayet el-Efkâr ve Nüzhet el-Ebsâr fî Tıbb el-Uyûn* adlı değerli eserin asıl müellifi Sadaka olmalıdır(352).

28) *Radîyüddîn el-Rahbî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Haydara :* Ocak 1140'ta Cizre'de doğdu. 16 Ekim 1233 Pazar günü Dımaşk'ta öldü. Nusaybin, Rahba ve Bağdat'ta çeşitli âlimlerden ders aldıktan sonra, babası Haydarat el-Kehhâl ile Mısır'a gitti. Orada İbn el-Cümeyyi'den tıp tahsilini tamamladı. 1160 yılında babasıyla Dımaşk'a gelip tıp dükkânı (muayenehane) açtı. Hastaların tedavisiyle uğraştı. Mühezzebüddîn b. el-Nakkaş'tan tıp dersleri aldı. Salâhaddîn Şam'a gelince onu ordu tabibi yapmak istediyse de kabul etmedi. Bunun üzerine onu 30 dinar aylıkla kaleye ve Nûreddîn Hastahanesi'ne tabip tayin etti. el-Muazzam devrinin sonuna kadar bu şekilde vazifesine devam etti. Bir çok talebe yetiştirdi. Salâhaddîn'i son hastalığında tedavî etmiş ve kan aldırmasını tavsiye etmiştir. Abdüllatîf el-Bağdâdî, Sultan'ın ölümüne onun bu cahilce tavsiyesinin sebep olduğunu söyler. Eserleri arasında *Tehzîbü Şerhi İbn el-Tayyib li Kitâb el-Fusûl, İhtisâru Mesâili Huneyn* (eksik kalmıştır), *Makâle fi'l-İstifrağ* bulunmaktadır. *Kitâb el-Ağanî*'yi ihtisar edenlerdendir(353).

29) *Sedîdüddîn Ebul-Fazl Dâvûd b. Ebi'l-Beyân Süleymân el-İsrâîlî (1161-1245):* Babasından, İbn el-Cumeyyî ve İbn el-Nâkıd gibi Mısırlı büyük tabiplerden ders aldı. el-Melik el-Âdil'in hizmetinde bulundu ve Kahire'deki el-Bîmâristân el-Nâsırî'de çalıştı. Teşhis kabiliyeti kuvvetliydi. Mısır, Şam, Irak'taki hastanelerde, eczacı dükkanlarında satılan mürekkep ilâçlardan bahseden *Düstûr el-Bîmâristânât fi'l-Edviyet el-Mürekkebet el-Mütedâvile* adlı değerli bir eser yazdı. Bize ulaşan bu eser henüz basılmamıştır. Bundan başka, Galinos'un *Kitâb el-İlel ve'l-A'râz*'ı üzerine tâlîkâtı vardır(354).

---

(352) **Uyûn el-Enbâ**, II, 230-233; İbn Fazlullah, V, 276a-b; **el-Vâfî**, XVI, 27b-28b; **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu**, 278-279.

(353) **Uyûn el-Enbâ**, II, 192-195; İbn Fazlullah, V, 271b-272b; **Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti**, 388.

(354) **Uyûn el-Enbâ**, II, 118-119; **GAL**, I, 491, **S.** I, 896; **İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu**, 232.

Bunlardan başka, bu devirde tıp sahasında, Kemâleddîn b. Yûnus *Müfredâtü elfâz el-Kânûn*, Es'ad b. Abdülazîz b. Ebi'l-Hayr el-Mısrî (ölm. 1252) *Nevâdir el-Elibbâ fî İmtihân el-Etıbbâ* adlı eserleri yazmışlardır.

SONUÇ VE CEMİYETİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bir devrin tarihi hakkındaki bilgilerimizle o devrin kültür hayatı arasında doğru bir orantı olduğunu söylersek hata etmiş olmayız. Salâhaddîn devri bu bakımdan gerçekten zengin ve şanslı devirlerden biridir. Hatta, bütün Eyyûbîler dönemi, bazı iç çalkantılara rağmen, kültür hayatı bakımından canlı geçmiştir. Belki tarihte ilk defa olaylar bu kadar kesin çizgileriyle sonraki nesillere aktarılmıştır. Elimizdeki bu tarihî bilgilerin büyük bir kısmını Salâhaddîn'i çok yakından tanıyan, devlet bürokrasisinde önemli görevler almış tarihçilere borçluyuz. Bunların başında vezir Kâdı'l-Fâdıl, sır kâtibi İmâmeddîn el-Kâtib el-İsfehânî, İbn Şeddâd, İbn Memmâtî ve tarihçi İbn el-Esîr gibi islâm tarihinde ün yapmış ilim adamları yer almaktadır. Salâhaddîn, yalnız kendi devrinde değil, daha sonraki dönemlerdeki tarihçiler tarafından da üzerinde ehemmiyetle durulan bir şahıs olmuş, umumun hayalinde örnek bir sultan olarak yaşamıştır. Daha sonraları Baybars devrini de yaşamış olan İbn Vâsıl, Salâhaddîn ve veziri Kâdı'l-Fâdıl haklarında «...*Sultan dediğin böyle olsun. Vezir de Kâdı'l-Fâdıl gibi bir müşavir olsun*» demekten kendini alamayacaktır(355). Üsâme b. Münkız ise onu Hulefâ el-Râşidîn devrini yeniden canlandıran bir sultan olarak görmekteydi(356).

Salâhaddîn'in babası ve amcası Selçuklular ve Zengîlerin hizmetinde çalışmış büyük emîrlerdendiler. Zengî'nin hizmetine girişinden bir sene sonra Necmeddîn Eyyûb'un Bâlebek gibi çok önemli bir şehre emîr (bey) tayin edilmesi bunun en açık delilidir. Amcası Şîrkûh ise Zengî öldüğü sırada devletin iki önemli kumandanından biriydi. Nûreddîn'in Halep'e hâkim olmasında, Haçlılara karşı başarılarında en büyük yardımcısı olmuştur. Eyyûbîler, Nûreddîn'in en önemli başarısı olan Dımaşk ve Mısır'ın ele geçirilmesinde en büyük rolü oynamışlardır. Bu başarılarını da Türkmenlerle (Oğuzlarla) yaptıkları yakın iş birliğine borçludurlar. Eyyûbî ailesinin bütün sultanları esas itibariyle Türk unsuruna dayanmışlar, bu devlette Türkler daima hâkim unsur olmuştur. Aslında, Zengîler, Eyyûbîler, Memlûklar devletleri dayandıkları unsurlar, hâkim oldukları topraklar ve teş-

(355) **Müferric el-Kürûb**, II, 277.
(356) **Kitâb el-İtibâr**, Derenbourg neşri, Paris 1886, s. 123-124.

kilâtları itibariyle aynıdırlar. Bu devletleri birbirinden ayıran sadece başlarındaki hanedanlardır. Nitekim, Bizans Devleti'nde ve daha başka pek çok devlette çeşitli hânedanlar hüküm sürmüştür. Bu itibarla Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûklar devletlerini tek bir devlet saymak gerekir. Beş yüz yıla yakın bir ömre sahip olan bu devlet, Türk devletleri arasında Osmanlı Devleti'nden sonra en uzun ömürlü, en köklü olanıdır. Üzüntüyle belirtmek gerekir ki, bu önemli Türk devleti hakkında Türk tarihçileri tarafından henüz köklü bir çalışma yapılmamış, tarihçilerimiz bu devlete hak ettiği değeri vermemişlerdir. Onun hakkında söz sahibi olan tarihçiler yabancılardır. Ve subjektif duygularının etkisinden kurtularak bu devletin Türk tarihi bakımından taşıdığı değeri ortaya koymaya yanaşmamışlardır.

Zengîler-Eyyûbîler-Memlûkler devleti Arap ülkelerinde Türk hâkimiyetini esaslı olarak yerleştiren ilk devlettir. Bu devlet İslâm Dünyası'nın en kritik anlarında Ortadoğu'daki Haçlı varlığına son verdiği gibi, Moğolların ve Haçlıların İslâm Dünyası'nı kıskaca aldığı en ümitsiz günlerde bir ümit ışığı olmuş, hem Haçlıları hem de Moğolları yenerek İslâm'ın yaşama gücünü bütün dünyaya ispat etmiştir. Bu devlet imar ve kültür hayatı, devlet teşkilâtı bakımından parlak bir dönemi temsil etmiş, Haçlı Seferleri vasıtasıyla Avrupa'ya da etki yapmıştır. Bundan başka Anadolu Selçuklularına ve Osmanlılara sanat ve kültür hayatı bakımından etki yapmıştır. Anadolu Selçuklularında ve Osmanlıların ilk zamanlarında yetişen pek çok âlim Mısır ve Şam medreselerinde eğitim ve öğretimlerini tamamlamışlardır.

Salâhaddîn'i başarıya ulaştıran, hatta düşmanlarına dahi sempatik gösteren hasletlerinin başında müsamahakârlığı, cömertliği, merhameti, insanî duyguları gelmektedir. Cömertliği ve anlayışlılığı sayesinde etrafındakileri kendisine bağlamış, insanî duyguları haksız kan dökmesine, zulmüne mâni olmuştur. Azerbaycan atabeyleri ve Harezmşahların kuvvetleri gibi onun askerleri Müslüman kanı dökmemişler. Gittikleri yerlere adalet götürmüşlerdir. Hatta, yerli Hristiyanlar ve Yahudîler, dindaşları Frenklerin idaresine onun idaresini yeğ tutmuşlardır. Kendisiyle harp halinde olan Frenkler onun ahdine vefası, misafirperverliği, kadınlara, çocuklara ve din adamlarına karşı davranışları karşısında takdirlerini gizleyememişlerdir. Her ne pahasına olursa olsun verdiği sözü tutmuş, aman vermediği bir kaç kişi dışında esir öldürmemiştir.

Salâhaddîn'in devleti Nûreddîn'in devletinin bir devamıydı. İkisi de çok değerli kişiler olmakla beraber Nûreddîn daha ziyade bir melik, Salâhaddîn ise bir sultandı. Nûreddîn altın para bastırmamış, saray teşkilâtı kurmamıştı. Salâhaddîn ise çok miktarda altın para

bastırmış, kurmaya başladığı Kahire Kalesi'nde bir de teşkilâtlı saray inşaatına girişmişti. Araya giren uzun harpler ve iç mücadeleler dolayısıyla bu saray ancak el-Kâmil devrinde tamamlanabilmiş, Memlûkların sonuna kadar sultanların ikametgâhı olarak kalmıştır. Bununla beraber, Salâhaddîn daimî bir yerde kalmadığı için bir saray hayatı sürememiştir. Onun hayat tarzı da Nûreddîn'inki gibi dindârâne ve sade idi. Bundan dolayı bu devirde henüz saraydaki ve sultanın etrafındaki görevlileri açıklıkla tayin etmek güçtür. Her iki hükümdar devrinde devlet henüz merkeziyetçi bir hal almamıştı. Çeşitli eyaletlerden ve yarı feodal emîrliklerden (beyliklerden) mydana gelmiş, yarı göçebe bir devlet görünümündeydi. Frenklere hududu bulunan Şam ve el-Cezîre'de emîrlikler sistemi hâkimdi. Bu emîrlikler düşmana karşı hududu korumak ve harbe hazır daimî kuvet bulundurmak maksadıyla meydana getirilmişlerdi. Bu sırada Frenklerle hududu kalmayan emîrlikler de varlıklarını sürdürüyorlardı. Emîrlerin selâhiyetleri menşûrlarla belirtilmişti. Menşûrda zikredilen selâhiyetleri dışına çıkanlar veya halka iyi davranmayanlar azledilirlerdi(357). Harbe hazır daimî kuvvet bulundurmak, toprakların işlenmesini ve bakımını sağlamak için askerî ikta sistemi genişletilmişti. Ordunun ana muharip gücünü iktâ sahibi olan veya câmekiyye alan süvari birlikleri meydana getiriyordu. Bu sınıf askerler arasında memlûklar büyük ehemmiyet kazanmaya başlamışlardı. Muhasaralarda kullanılmak, kaleleri müdafaa etmek için bir miktar daimî yaya askeri vardı. Gerektiğinde ordunun mevcudu Türkmenleri ve Bedevîleri askere almak suretiyle artırılabiliyordu. Göçebe Türkmen ve Bedevî kabilelerinin sınırların korunmasında önemli rolleri vardı. Eyyûbîler ordu teşkilâtını Zengîlerden almışlar, bunda önemli bir değişikliğe gitmemişlerdi. Donanma teşkilâtı ise Fâtımîlerden devr alınmıştı. Bazı yenilemeler dışında bu teşkilâtta nasıl düzenlemelere gidildiğini bilmiyoruz. Donanmaya Salâhaddîn devrinde büyük önem verilmiş, sayı ve güç bakımından artırılmıştı. Bu teşkilâtta çalışan askerlere «*gâzîler*» denirdi. Demir ve kereste kıtlığı dolayısiyle, bütün çabalarına rağmen Salâhaddîn donanmayı arzu ettiği seviyeye yükseltememişti.

Daha yukarıda, askerlerin sulh ve muharebe zamanlarındaki durumlarından, tertiplerinden, silâhlarından ve giyimlerinden bahsedildi. Burada şu hususa temas etmekle yetineceğiz. Ülkelerinin tabiî konumu itibariyle demir ve kereste üstünlüğü Haçlılardaydı. Donanmaları bariz bir üstünlüğe sahipti. Salâhaddîn'in donanması sadece doğudaki Frenklerinkinden üstündü. Haçlıların atları daha güçlü, süva-

(357) 1183 yılında Salâhaddîn halkın şikâyeti üzerine Nusaybin'in idaresini Ebu'l-Heycâ el-Samîn'den almıştır (**el-Bark el-Şâmî**, V, 36 ve **ATİB**, 289)

rileri ağır zırhlıydı. Ateşli silâhlarda, naftçılıkta, kale muhasaralarında ve lâğımcılıkta Müslümanlar bariz bir üstünlüğe sahiptiler. Bu sebeple kaleleri kolayca fethedebiliyorlardı. İngiltere kralı Richard, Yafa'nın Sultan tarafından kısa bir müddet içinde fethine hayret etmişti(358). Haçlıların atlarının kuvvetli, süvarilerinin ağır zırhlı olmasına karşılık, Müslümanların süvarileri hafif zırhlı, atları çevik ve süratli manevra kabiliyetine sahipti. Diğer silâhlarda iki taraf arasında pek fark yoktu:

Sultandan sonra devletin idareci kadrosunun başında, aynı zamanda sır kâtipliği yapan vezir, sultana nâiblik yapan hânedan mensupları, büyük emirler geliyordu. Yüksek memurlardan askeri görevi de üzerinde taşıyan nâibler, emîrler, valiler, kale kumandanları, saraydaki büyük görevliler ve şihneler emîrler arasından tayin edilirdi. Diğer yüksek memurların ise kâtipler ve ulemâ arasından tayin edildikleri görülmektedir. Sır kâtibi olan vezir aynı zamanda Dîvân el-İnşâ başkanıydı. Büyük tayinler, aziller ve siyasî muhaberat bu dîvân vasıtasıyla yapılırdı. Bu dîvân, durumu icabı diğer dîvânlar üzerinde kontrol hakkına sahipti. Bundan sonra en önemli dîvân Dîvân el-Mâl idi. Bunları sırasıyla Dîvân el-Ceyş, Dîvân el-Ustûl ve çoğu Dîvân el-Mâl'a bağlı irili ufaklı bir çok dîvân takip ediyordu. Bunlarda pek çok personel çalışıyordu. Eyâletlerde ve vilâyetlerde bunların daha küçük şubeleri vardı. Dîvân el-Mâl başkanına Nâzır el-Devâvîn de denirdi. Bütün mâlî dîvânlar üzerinde kontrol hakkına sahipti. Bilhassa Mısır'da vergi teşkilâtı çok iyi düzenlenmişti. Şam ve diğer eyâletlerdeki vergi sistemi hakkında pek az bilgiye sahip olmakla beraber, Mısır'dakine az-çok paralellik göstermeleri muhtemeldir. Şam ve el-Cezîre'deki vergi teşkilâtı hakkında pek az bilgiye sahibiz. Bunlardan bir kısmı da itimada şayan değildir. Yukarıda ifade edildiği üzere, Salâhaddîn Mısır'daki vergi ve iktâ sisteminde bazı düzenlemelere gitmiş, bu konuda Şam'daki Nûreddîn'in tatbikatını örnek almıştır.

Eyyûbîler Devleti Mısır, Şam, Kuzey Mezopotamya, Yemen, Hicaz gibi ziraî ve ticarî bakımdan zengin eyaletleri hâkimiyeti altına almıştı. Ülkenin en büyük iktisadî kaynağını ziraî mahsuller teşkil ediyordu. Ürettiği hububatın ve endüstri hammaddelerinin önemli bir bölümünü yurt dışına ihraç ediyordu. İhraç maddeleri arasında bazı madenler, tekstil ve diğer mamul maddeler de epeyce bir yekûn tutuyordu. Çıkarılan altın ve zümrüt ülkenin ihtiyacı için kullanılıyordu. Savaş sanayii ve devletin ihtiyacı için kâfi gelmeyen demir, kereste ve

(358) İbn Şeddâd, 228. Hıttîn zaferinden sonra Salâhaddîn'in Haçlı kalelerini çok süratli bir şekilde ele geçirmesi de bu hususu destekler.

ziftin bir kısmı Avrupa'dan ithal ediliyordu. Bakır madenciliği ve buna bağlı sanatlar, el sanatları bilhassa Şam'da ileri düzeydeydi.

Ziraattan sonra devletin en büyük gelir kaynağı ticaretti. Bu sırada Akdeniz ticaretinde Venedik, Piza, Cenova, Amalfi, Napoli, gibi İtalyan şehir devletleri hâkim durumdaydılar. Mısır ile Bizans'ın bu ticaretteki payı azalmıştı. Fakat, bu ticareti besleyen ve onu doğuya bağlayan iki önemli ticaret yolu Eyyûbîlerin elindeydi. Bunlar, Hindistan ve Doğu Afrika'dan gelerek Aden'de birleşen Kızıldeniz-Ayzâb-Kûs-Nil-Mısır'ın Akdeniz limanlarıyla Avrupa ve Mağrib'e bağlanan *baharat yoluyla,* Horasan ve Basra Körfezinden gelerek Bağdat'ta birleşen ve oradan Musul-el-Cezîre-Halep ve Dımaşk vasıtasıyla Akdeniz limanlarına, oradan yine Avrupa ve Mağrib'e bağlanan *ipek yoluydu.* Bu iki yolda işleyen tüccarlar tâ Doğu Asya ile Atlas Okyanus'u kıyılarına kadar gitmekteydiler. Bu iki transit yolu hem ülkenin mallarının pazarlanmasını, hem de önemli miktarda gümrük geliri sağlıyordu. Mısır gümrüğü o kadar önemliydi ki, XVI. asırda bile Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynaklarından birini teşkil ediyordu. Devâmlı harplere ve Salâhaddîn'in müsrif mâlî politikasına rağmen devletin ekonomisi canlılığını koruyordu.

Devletin para birimi dînârdı. Dirhem daha çok küçük ticarette geçerliydi. Tarih kitaplarında bütün mâlî muamelâtın dînâr üzerinden yapıldığı görülüyor. Mısır dînârı en kıymetli dînâr özelliğini koruyordu. Ehrenkreutz tarafından iddia edilen ve Rabî (Rabie) tarafından desteklenen altının muamelâtta kullanılmadığına ve sabit ağırlıkta altın para basılmadığına dair tez hiç bir şekilde kabule şayan görülmemelidir. Altın ve gümüş parayı devlet kendi bastırdığı gibi, şahıslar da ellerindeki külçeleri devletin darphanelerinde belli bir ücret karşılığı paraya çevirtebilirlerdi. Paradaki ayar ve ağırlığın bozulmaması için özel darphaneler açılmasına müsaade edilmemişti. Salâhaddîn devrinde biri 1172, diğeri 1191 yılında iki defa altın krizi olması da resmi paranın dînâr olduğunu destekler. Fakat, bu krizlerin devam ettiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Hatta, Salâhaddîn'in ölümünden sonraki devredeki siyasî ve iktisadî krizlerde dahi para birimi dînâr olarak kalmış, basılan paraların ayar ve ağırlığında herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

Bu devirde, Nûreddîn devrinde başlayan îmar ve sosyal yardımlaşma hareketleri gelişmeye devam etmiştir. Bilhassa, kale, kervansaray, köprü, han, hamam, medrese ve cami mimarisinde önemli gelişmeler olmuştur. Bu inşaat nevilerinde sağlamlığı temin eden taş yapı büyük miktarda ahşap ve kerpiç yapıların yerini almıştır. Aynı devirde Avrupa'da başlayan ve kale mimarisinden etkilenen gotik mi-

marinin aksine, İslâm mimarisi klâsik mimariye parelel bir yönde gelişmiş, süslemecilik ve mermer kaplamacılığı önem kazanmıştır. Bunların yanında hastahaneler, misafirhaneler, düşkünler ve kimsesiz çocuklar için bakım evleri yaygın hale gelmiştir.

Kazâ ve ilmiye teşkilâtı önem kazanmıştır. Nûreddîn tarafından başlatılan adlî hareket Salâhaddîn tarafından da devam ettirilmiş, başkadılar ve kazaskerlere geniş yetki verilmiştir. Adlî teşkilât her türlü siyasî baskıdan uzak olarak çalışmıştır. Osmanlılarda Kubbe Altı Divânı haline gelecek olan Dâr el-Adl (Dâr el-Saâde)ler ilk defa Nûreddîn tarafından kurulmuş, Nûreddîn ve Salâhaddîn buralarda Pazartesi ve Perşembe günleri oturumlar tertip etmişlerdir. Medreselerin yaygın hale gelmesi sonucu ilmiye sınıfı yeni bir siyasî güç haline gelmiş, düzenin kontrolünü üzerine almıştır. Sultanlar ilmiye sınıfının tasvip etmediği şeyleri yapamaz hale gelmişlerdir. Esed el-Şâm el-Yûnînî'nin el-Âdil tarafından tedavüle konulan ayarı düşük paraların tedavülden kaldırılmasına sebep olduğuna yukarıda temas edildi. Mısır'ın fethinde, Haçlılarla yapılan mücadelelerde bu sınıfın rolü büyük olmuştur. Din adamlarının teşkil ettiği bu sınıf felsefî ilimlerle uğraşanlar üzerinde de büyük baskı kurmuştur. Medreselerin yaygın hale gelmesi ve ilmiye sınıfının kuvvetlenmesiyle bir dinî okul olarak Sorbonne'un kurulması arasında bir ilişki kurmak mümkündür.

Eyyûbîler Devleti, İslâm Dünyası'nın doğusuyla batısının birleştiği bir noktada kurulmuştu. Gerek teşkilât gerekse kültür bakımından her iki kanadın etkisi altında kalmıştı. Horasan ve İran'dan olduğu gibi, Endülüs'ten ve Kuzey Afrika'dan da pek çok âlim ve talebe buralara gelmişti. Gerek dinî ilimlerde, gerekse tasavvuf ve felsefede, dil ilimlerinde her iki kanadın temsilcileri bulunmaktaydı. Yukarıda bu şahıslardan önemlilerine temas edildi. Nûreddîn ve Salâhaddîn ile gelişen ilmî ve kültürel canlılık, iç çalkantılara rağmen Eyyûbîler Devleti boyunca devam etti. Avrupa ile en çok temasta bulunan bir İslâm ülkesi sıfatıyla, dolayısıyla orayı da etkiledi. Bu devrede hadis ve fıkıh ilimleri en parlak devirlerinden birini yaşadı. Dâr el-Hadîsler açıldı. Medreselerin en önemli öğretim konularını, zikredilen iki ilimle dil ilimleri teşkil ediyordu. Fıkıh sahasında Şâfiiyye ve Hanbeliyye mekteplerine mensup âlimlerin yerli olmalarına karşılık, Hanefiyye Mezhebi'ne mensup büyük fakihler doğu, Mâlikiyye Mezhebi'ne mensup büyük fakihler batı menşeliydiler. Her şeye rağmen en ünlü fakihler Şâfiiyye Mezhebi'ne mensuptular. Eyyûbîlerin de bu mezhebi ve Eş'arîliği benimsemeleri sebebiyle bu iki mezhep geniş bir yayılma gösterdi. Mısır ve Hicaz bu mezheplerin etki sahasında kaldı.

Bu devirde tasavvuf da büyük gelişme gösterdi. Nûreddîn ve Sa-

lâhaddîn zühdî tasavvufun en büyük hâmileriydiler. Tasavvuf halk arasında yayıldı. İran'dan ve Endülüs'ten gelen felsefî tasavvuf ise fakihler ve hadisçilerin tepkisiyle karşılaşıyordu. Mutasavvıfların barınakları olan hânikâhlar ve ribatlar yaygın hale geldi. Hükümdarların da katıldığı sema âlemleri tertip edilmeye başlandı. Salâhaddîn, Takiyyuddîn ve Gökbörî gibi devletin en ileri gelen kişileri bile bu semâlara katılırlardı (359).

Bu devir dil ve diğer sosyal ilimler bakımından da oldukça canlı geçmiştir. İbn Berrî, el-Balatî, el-Şarîşî, Tâceddîn Ebu'lYümn el-Kindî ve el-Sehâvî gibi ünlü dilciler ve gramerciler, Üsâme b. Münkız, Kâdı'l-Fâdıl, İmâdeddîn, Ziyâeddîn b. el-Esîr ve el-Vehrânî gibi daha sonraki nesiller üzerinde etkili edipler, İbn Senâ el-Mülk, İbn el-Sââtî ve İbn Unayn gibi büyük şairler yetişmiştir. Tarih ve idare ilimleri sahasında da önemli eserler meydana getirilmiştir. Bu konularda değerli eser yazar âlimler arasında İmâdeddîn, İbn el-Esîr, Kâdı'l-Fâdıl, İbn Şeddâd, Üsâme b. Münkız, İbn Mammâtî, el-Mahzûmî, İbn Zâfir, Abdüllatîf el-Bağdâdî ve el-Şeyzerî'yi bilhassa zikretmek gerekir. Harp sanatına dair eserler de bu devirde yaygın hale gelmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu devirde felsefe ve mantıkla uğraşanlar din adamları ve halk nazarında iyi görülmüyorlardı. Bunlar cemiyetin ve fakihlerin baskısı altındaydılar. Siyasî himayeden de mahrumdular. Buna rağmen, Salâhaddîn devrinde en büyük İslâm filozoflarıyla mukayese edilebilecek mütefekkirler yetişmiştir. Aslında XVIII. asra kadar dünyada felsefeye karşı allerji devam etmiş, ancak «*aydınlık asrıyla*» insanlık hür düşünceye kavuşabilmiştir (360). Felsefeyle ilgili ilimlerden kimya da iyi karşılanmazdı. Fizik, matematik, astronomi bir dereceye kadar itibar görürdü. Fakat, bu ilimlerle uğraşanlar, idareciler ve halk nazarında din âlimleri ve mutasavvıflarla mukayese edilebilecek bir itibara hiç bir zaman sahip olmadılar. Buna rağmen, Salâhaddîn devrinde bu ilimler sahasında Kemâleddîn b. Yûnus, Yâsîn el-Simîyâî, Şerefüddîn el-Tûsî, Müeyyedüddin el-Urdi, Ebu'l-İzz b. el-Razzâz el-Cezerî gibi değerli âlimler yetişmiştir. Tıp ilmi ise özel bir himaye görmüş, bu devirde sağlık hizmetleri ve tabiplik yaygın hale gelmiş, değerli tabipler yetişmiştir.

İmâdeddîn *Haridat el-Kasr*'ı, İbn Fazlullâh *Mesâlik el-Ebsâr*'ı tertip ederlerken Kızıldeniz ile Süveyş Kanalı'nın bu günkü yerini İslâm Dünyası'nın doğusu ile batısını ayıran çizgi olarak kabul etmişlerdir.

---

(359) **Vefeyât, el-A'yân**, VI, 191-192.

(360) Bu devirde felsefecilere yapılan baskıyla ilgili olarak ayrıca **Vefeyât el-A'yân**, IV, 56; **el-Edeb fi asri Salâhaddin**, 103-105; **el-Edeb fi bilâd el-Şâm**, 107'ye bakınız.

Frenkler Filistin'i işgâl etmekle İslâm Dünyası'nı ortasından ikiye bölmüşlerdi. Fakat, bu hareket önemli bir tepkiyle karşılaştı. Frenklerin işgâli buradaki siyasî birliği ve mukavemeti zayıflatacağı yerde daha da artırdı. Neticede bu bölgede sosyal münasebetler yoğunluk kazandı. Önce Şam ve Kuzey Irak'ta, arkasından Mısır'da önemli mukavemet merkezleri meydana geldi. İktisadî ve kültürel hayat da sosyal hayata paralel olarak canlandı. Bu devirde Şam'da en önemli iki merkez Şam ve Halep'ti. Bunları el-Cezire'de Musul, Mardin, Âmid, Harran, Sincâr takip ediyorlardı. Şam'da Hama, Hıms, Bâlebek, Busrâ da önemli merkezlerdendi. Tarihinde en parlak devrini yaşayan Erbil'i ihmal etmemek gerekir. Sahil Bölgesi'nin fethinden sonra Kudüs, Beyrut ve Askalan da önemli merkezler arasına girdi.

Mısır eskidenberi önemli bir bölgeydi. Fakat, siyasî bakımdan tefessüh etmişti. Şam'da başlayan uyanış Mısır'ın işgâliyle oraya da geçti. Zamanla Mısır, Şam kadar, hatta daha da önemli siyasî, askerî ve kültürel merkez haline geldi. Mısır'da Kahire, İskenderiye, Dimyat, Kûs başlıca önemli merkezlerdendi. Yemen ve Hicâz Mısır'ın emniyeti için büyük önem taşıyordu. Nûreddîn ve Salâhaddîn devirlerinde Dımaşk Emevîlerden beri ilk defa çok mühim siyasî ve kültürel merkez haline geliyor, doğudan ve batıdan ünlü âlimler ve kişiler buraya akın ediyorlardı. Yukarıda, Abdüllatîf el-Bağdâdî ve Sıbt b. el-Cevzî'den naklettiğimiz sözler, İbn Cübeyr'in yazdıkları bu konuda yeterli delillerdir(361). Öyle anlaşılıyor ki, Dımaşk bu devirde Bağdat'ı geçmişti. Halep ve Musul'un durumları da pek aşağı değildi. Kahire ve İskenderiye de bu devirde büyük gelişme gösterdiler. İbn Cübeyr'in anlattıklarına göre, bu iki şehir birer büyük ticaret ve kültür merkezleriydi. Şehirlerde âsâyiş çok mükemmeldi. III. Haçlı Seferi esnasındaki kısa bir devre dışında, Salâhaddîn zamanında şehirlerde âsâyiş muntazamlığını korumuştur. Bununla beraber ülke güllük gülistanlık değildi. Şam ve Mısır'da Bedevîler, el-Cezîre ve Kuzey Irak'ta Kürtler zaman zaman âsâyişi bozuyorlar, yolları kesiyorlardı(362).

Eyyûbîler Devleti'nde üç etnik grup hâkim durumdaydılar: Türkler, Kürtler, Araplar. Araplar en kalabalık nüfusu teşkil etmelerine rağmen siyasî bakımdan Türklere ve Kürtlere nazaran daha az etkiliydiler. Onlar asıl bürokrasi ve kültürel bakımdan ön plândaydılar. Kürtler arasından da yetişmiş değerli âlimler vardı. Bazıları bu devletin bir Kürt devleti olduğunu iddia ederlerse de bu bir iddiadan öte gi-

(361) **Mir'ât el-Zamân**, VIII, 518-517; **Uyûn el-Enbâ**, II, 204.

(362) Kürtler için bkz. İbn Cübeyr, 240. (İmâdeddin de Kürtlerin disiplin bakımından zayıflıklarına temas eder, **el-Bark el-Şâmî**, V, 23).

demez. Elle tutulur bir delili yoktur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Eyyûbîler Devleti ana karakteri itibariyle bir Türk devletiydi. Başta bulunan Eyyûbî ailesi dahi Arap-Kürt menşeli olmasına rağmen Türkleşmişti(363). Aslında Zengîler-Eyyûbiler-Memlûklar devletlerin birbirinden ayıran sadece başlarındaki hânedanlardır. Gerçekte ise bu üç devlet birbirinin devamıdır. Bu devirde idareciler arasında ve Eyyûbî ailesinde pek çok Türk adına rastlanması da bunun delilidir. Ne garip bir tecellidir ki, Türklerin nüfus bakımından azınlıkta, kültür bakımından zayıf olması sebebiyle bu ülkelerde bu gün pek az Türk benliğini koruyabilmiştir.

Bedevîlerin bu kültür merkezlerine çok yakın olmaları gerçekten İslâm Medeniyet'i için bir şanssızlıktı. Bunlar zaman zaman Şam ve Mısır'daki şehirleri yağmaladılar. Hıms Emîrliği'nin en büyük vazifelerinden biri Şam Bedevîlerinin şehirlere akınlarını önlemekti(364). Barthold, İbn Haldûn'a dayanarak bu Bedevîlerin İslâm Medeniyeti üzerindeki tahribatının Moğolların tahribatından daha fazla olduğuna işaret etmektedir(365). Bahsedilen üç etnik gruptan başka, Mısır'da Kıptlar, Sudanlılar, Yahudiler, Şam ve el-Cezîre'de Süryânîler, Mârûnîler, Ermeniler ve Yahudiler epeyce kalabalıktılar.

Dinî muhit de etnik durum kadar karışıktı. Şüphesiz nüfusun ezici çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ediyordu. Lâkin, onlar da gerek itikâdî, gerekse amelî bakımdan o kadar çeşitli mezheplere ayrılmışlardı ki, bunlar arasında devamlı bir birlik kurmak çok güçtü. Şam'da hâkimiyet Sünnîlerin elindeydi. Buna karşılık halkın çoğunluğunu Şiîler meydana getiriyordu(366). Mısır'da ise durum aksiydi. Mısır'ın Sünnîler tarafından işgâli neticesinde bu ülkedeki Bâtınîlik-Şiîlik çabucak ortadan kalktı. Aksine bu mezhep Şam'da Haşhâşîler, Dürzîler ve Nusayrîlerle varlığını devam ettirdi. Selçuklularla Şam'da Hanefîlik yayılmaya başlamıştı. Fakat, bu mezhebin kuvvet kaynağı gene doğuydu. Şam ve Mısır'da en yaygın sünnî mezhep Şâfiîlikti. Hanbeliler ve Mâlikîler azınlıktaydı. Eyyûbîlerin iktidara gelişiyle Mısır, Şam ve Hicaz'da Şâfiîlik ve Eş'arîlik kuvvetlendi. Yemen'de Zeydiyye Mezhebi yine hâkimiyetini devam ettirdi. Sünnî mezheplerin hür

(363) Halep'in fethi münasebetiyle Salâhaddîn'i medheden İbn Senâ'l-Mülk, **«Arap milleti Türklerin devletiyle yücelidi. Ehl-i Salib Eyyûb'un oğluyla perişan oldu.»** der (**Divân**, nşr. M. Abdulhakk, s. 9-10; **el-Ravzeteyn**, II, 43; **Müferric el-Kürûb** II, 145).

(364) **Mir'ât el-Zamân** VIII, 731.

(365) Barthold-Köprülü, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Diyânet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara 1963, s. 40.

(366) İbn Cübeyr, 280; **el-Edeb fî Bilâd el-Şam**, 85-88.

olmasına karşılık Şiîler üzerinde az-çok dinî baskı yapılıyordu. Mısır'da ve Şam'da Şiîlerin kendilerine has dinî alâmetleri açıklamaları yasaktı. Sünnî mezheplerin propoganda merkezlerinin medreseler olmasına karşılık, Şiîler gizli propogandaya ehemmiyet veriyorlardı. Halep etrafında Bâtınîler o kadar kalabalıktı ki, şehrin yanındaki el-Bâb mıntıkasında bulunan mağaralarda ve kayalıklarda yaşayan Bâtınî topluluğunu Nûreddîn bile ortadan kaldıramamıştı. Nûreddîn'in ölümünden sonra bu Bâtınîler işi azıtmışlardı. Bunun üzerine, 1176 yılında Irak'tan gelen ve fütüvvet teşkilâtına mensup olan Seneviyye denilen 10.000 civarındaki süvari ve piyade bu Bâtınîlerden 13.000 kadarını kılıçtan geçirmişler, çoluklarını ve çocuklarını esir alıp götürmüşlerdir. Böylece, Halep Bâtınî tehlikesinden kurtulmuştur(367).

Her mezhebin bir başkanı vardı. Bu şahsa o mezhebin şeyhi (üstâdı-reisi) denirdi. Sünnî mezheplerin de her birinin, hatta her ilim erbâbının birer şeyhi vardı. Ayrı dinlerin mensupları, Şiîler ile Sünnîler arasında çatışmalar çıktığı gibi, mutaassıp fakihlerin teşvikiyle sünnî mezheplerin mensupları arasında da zaman zaman çatışmalar çıkıyordu. Yukarıda âlimlerden bahsederken, Dımaşk ve Kahire'de Şâfiîler-Hanbelîler ve Hanefîler arasında çıkan kavgalardan bazılarına temas edildi. Dımaşk'ta Makdisîler, Kahire'de Necmüddîn el-Hubûşânî, Zeynüddîn b. Necâ ve Şihâbeddîn el-Tûsî bu mutaassıpların liderlerindendi. 6 safer 580 (19 mayıs 1184) günü Kahire'de Hanbelîler ile Eş'arîler arasında bir çatışma çıkmış, Takiyyuddîn'in hakemliğiyle halledilmiştir(368). Bu mezhep kavgaları III. Haçlı Seferi'nin kızıştığı zamanlarda bile kendini göstermekten geri kalmamıştır. Kâdı'l-Fâdıl tarafından 1190 yılında Sultan adına el-Âdil'e yazılan bir mektupta fakihlerin birbirlerine kılıç çektiklerinden, Mısır'da taassup havasının estiğinden bahsedilmekte ve olaya müdâhalesi istenmektedir(369). Bilhassa Hanbelîler koyu bir şekilciydiler. Diğer mezheplerin mensuplarını sapıklıkla itham ediyorlardı. Büyük camilerde her mezhebin ayrı bir imamı vardı. 1237 yılında el-Kâmil Dımaşk'ı alınca 6 Cemâziyelâhir (24 Ocak 1238) Pazartesi günü çıkardığı bir fermanla Ümeyye Camii'nde akşam namazını sadece başimamın kıldırmasını emretmiştir(370). Daha yukarıda ise el-Cezîre ve Kuzey Irak'ta Türkmenler ile Kürtler arasında çıkan merâ kavgalarından bahsedildi(371). Görülüyor ki, devlette siyasî, etnik ve dinî birlik zayıftı.

---

(367) İbn Cübeyr, s. 249-250; **Mir'ât el-Zamân** VIII, 329; **el-A'lâk el-Hatîra**, yap. 146a.
(368) **el-Sülûk**, I, 88.
(369) **el-Ravzateyn**, II, 178-179 (Bu mektubun tarihi şüphelidir).
(370) **el-Sülûk**, I, 257.
(371) **Sena'l-Bark**, yap. 228a; İbn el-Esîr, XI, 525-526.

Bu devirdeki sosyal tabakalar psikolojik ve iktisadî bakımdan zamanın müellifleri ve daha sonraki yazarlar tarafından çeşitli tasniflere tâbi tutulmuştur. Sosyal psikolojik bir tasnif yapan İbn Meymûn'a göre zamanındaki insanlar medenî olanlar ve medenî olmayanlar olmak üzere iki kısma ayrılıyorlardı. Medenî olmayanlar zihnî seviye bakımından insanla maymun arasında bir yer işgal ediyorlardı(372). İktisadî bir tasnif yapan el-Makrîzî'ye göre, zamanında Mısır halkı yedi kısma ayrılıyordu: idareciler, büyük tüccarlar ve büyük emlâk sahipleri, küçük esnaf ve sanatkârlar, çiftçiler ve köylüler, fakir sınıfına giren fakihler-talebeler-ecnâd, ücretle çalışan sanatkârlar ve işçiler, nihayet serseriler ve dilenciler(373). Yine aynı müellifin çağdaşı olan Pilote de Crête'e göre cemiyet memlûklar, halk ve bedevîler olmak üzere üç sınıfa ayrılıyordu(374). Bu sonuncu tasnif çok sathî ve memlûklar devrine hastır. el-Makrîzî'nin sınıflandırmasını hem Eyyûbîler, hem de kendi devrine tatbik etmek mümkündür. İbn Haldûn ve Lane-Poole ise cemiyeti idare edenler ve edilenler olmak üzere iki kısma ayırırlar(375). Lane-Poole'e göre, birinci sınıf her şeye sahip, ikinci sınıf her şeyden mahrumdu. Bu taksim Avrupa'daki derebeylikler idarelerine daha uygun düşer. İslâm dünyasında Avrupa'daki manada feodalizm olmadığı için bahsettiğimiz devir yönünden geçerli değildir. Modern müellifler arasında, bu devirdeki sosyal sınıfları ekonomik durumlarına göre en iyi sınıflandıran el-Makrîzî'ye dayanan Elisséeff'tir. Ona göre cemiyetin en üstünde çoğunluğunu Türklerin ve Kürtlerin teşkil ettiği idareciler ve askerler sınıfı vardı. Bunları imtiyazlı olan Şerîfler ile burjuva sınıfı takip ediyordu. Burjuva sınıfı büyük tüccarlardan, büyük emlâk sahiplerinden, yüksek kalem erbâbından, büyük mağaza sahiplerinden, müteahhitlerden, imalâtçılardan, tabiplerden ve iyi teşkilâtlanmış zengin loncaların mensuplarından meydana geliyordu. Burjuva sınıfını ulemâ ve mutasavvıflar sınıfları taki pediyordu. Büyük devlet memurlarının bir kısmı ulemâ sınıfından tayin ediliyordu. Bunlardan sonra, küçük esnaf, ücretle çalışanlar ,nihayet serseri ve dilenciler sınıfları geliyorlardı. Umumiyetle her sınıfın oturdukları semtler ayrıydı(376). Bize göre en iyi tasnifi büyük tarihçi el-Makrîzî yapmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, büyük kısmıyla küçük çiftçilerin durumları çok kötüydü. Bizans imparatoru İsaakios Salâhaddîn'e gönderdiği bir mektupta Alman Haçlılarının

(372) **Delâlet el-Hairin**, s. 719; medeni olmayanlara misâl olarak çok kuzeydeki Türkler, zenciler ve cahil halk tabakalarını verir.
(373) **İğâsat el-Ümme**, 72-75.
(374) **el-Edeb fi Bilâd el-Şam**, 60.
(375) **Aynı eser**, 59.
(376) **Nûr ad-Dîn**, 835-838.

durumunu kendi ülkesinin çiftçilerinin perişanlığına benzetmektedir. Daha sonraları Memlûklar devrinde «*fellâh*» kelimesinin hakaret için kullanıldığı görülmektedir(377). Avrupa'da serf denilen küçük çiftçiler cemiyetin en perişan sınıfıydı. Bir nevi köle muamelesi görüyorlardı. Cahen, Ortadoğu'ya Frenklerin ve Türklerin gelmesiyle bu sınıfın hayatında bir değişiklik olmadığını söylemekte bir dereceye kadar haklıdır. Aynı yazar Ortadoğu'daki çiftçilerin hayatlarından memnun olduklarını İbn Cübeyr'e dayanarak ifade eder, yeni gelen idarecilerin bunların iç işlerine fazla karışmadıklarını söyler(378).

İdareci ve asker sınıfları iktâ, cirâye, câmekiyye adları altında maaş alırlardı. Yukarıda, ordu teşkilâtından bahsederken tavâşî ve karağulâm denilen askerlerin senelik ne kadar maaş aldıklarına temas edildi. Melik denen hâneden mensuplarıyla, emîrlerin gelirleri hakkında da bazı rakamlar verildi. Diğer memurlar arasında en büyük aylığı büyük kâtiplerin almış olması gerekir. Kâdı'l-Fâdıl, Hind ile Mağrib arasında işleyen ticaret kervanlarından elde ettiği hisseler dışında, iktâlarından ve akarlarından senede 50.000 dînâr gelir sağlardı(379). İmâdeddîn'in geliri de az değildi. Mısır ve Şam'daki gelirlerinden başka Bağdat, Musul, Harran, Âmid gibi yerlerde iktâları vardı. Veya buralardaki hükümdarlar tarafından kendisine maaş bağlanmıştı(380). Yemen'de nâiblik yapan Mübârek b. Münkiz, kardeşi Hıttân ve İzzeddîn el-Zencârî, Tuğtegîn'in veziri el-Esîr b. Bunân, şair İbn Unayn kazandıkları meşru ve gayrı meşru mallarla çok zengin olmuşlardı. Beyrut valisi İzzeddîn Usâmet el-Cebelî de çok gayrı meşru mal biriktirmişti. el-Muazzam onun mallarından 1.000.000 dînârını müsadere etmişti(381). İlim adamları arasında en yüksek maaşı tabipler alırdı. Muvaffakuddîn Abdülazîz ile el-Dahvâr'ın ayda 100'er dînâr aldıklarını biliyoruz. Daha Salâhaddîn devrinde Dımaşk Camii'ne müderris tayin edilen Abdüllatîf el-Bağdâdî'ye de 100 dînâr aylık bağlanmıştı(382). Normal müderrislerin aylıkları 15 ilâ 30 dînâr arasında değişirdi. Meselâ, Salâhaddîn, Fahruddîn b. el-Dehhân'a 30 dînâr maaş bağlamıştı(383). İbn Cübeyr'in kaydına göre İskenderiye'deki camilerin ve mescitlerin imamları 5 ilâ 10 dînâr arasında aylık alırlardı. Başka görevlerde çalışan memurların gelirleri hakkında a-

(377) İbn Şeddâd, 133'te İsaakios'un mektubu nakledilir.
(378) **Indigènes et Croisés**, 358.
(379) **el-Hitat**, II, 367.
(380) **Sena'l-Bark**, yap. 210b, 212b, 229a.
(381) **Mir'ât el-Zamân**, VIII, 560-561.
(382) **Uyûn el-Enbâ**, II, 239-240.
(383) **Aynı eser**, II, 182.

çık bilgilere sahip değiliz. Bir çok vazifeli ise maaşlarını vakıflardan aynî veya nakdî olarak alıyorlardı.

Bu devirde hemen hemen Mısır'ın, Şam'ın ve el-Cezîre'nin her tarafında Hristiyan ve Yahudi azınlıklar vardı. Bunlar oldukça kalabalık ve hayat seviyeleri iyiydi. İçlerinde büyük devlet memurları, tüccarlar ve tabipler bulunuyordu. Bunların iç işlerini reis denilen ve sultan tarafından menşûrla tayin edilen liderleri kontrol ederdi. Cizye denilen bir nevi himaye vergisi verirlerdi. Askerlikle mükellef tutulmazlardı(384). Herhangi bir tecavüze uğramazlardı. Ancak, nadir olarak Müslümanların felâkete uğramalarına sevindikleri sıralarda tecavüze uğradıkları görülmektedir(385). Tarihçiler Salâhaddîn'in Fâtımî veziri olduğu sıralarda bir ara dîvânda gayr-ı müslim kâtiplerin çalışmalarının yasaklandığını söylerler ise de bunun tatbik edilmediğini gösteren deliller vardır(386). Zira, 1174 yılında Umâra ve arkadaşlarının komplosunda, 1191 yılı başında Akkâ'daki birliğin değiştirilmesinde ve daha sonraları Hristiyan ve Yahudi kâtiplerden bahsedilmektedir. Bunlar aynı zamanda Hristiyan devletlerle muhaberâtta önemli rol alıyorlardı.

Frenkler arasında da Müslüman halk az değildi. Bunlar anlaşmalarla yurtlarında bırakılmışlardı. Muayyen bir cizye karşılığı işleriyle-güçleriyle uğraşıyorlardı. Kendi dinî ve kazâ işlerinde serbesttiler. Yukarıda Sinâ ve Vâdi'l-Araba'da oturan ve Haçlılara rehberlik eden Bedevîlerden bahsedilmişti. Ürdün'de Ma'âb bölgesinde, Filistin'de Nâblus ve Akkâ civarında, Lübnan Dağlarında, Sayda ve Beyrut civarında, daha kuzeyde Cebele ve Lâzikiyye'de halkın çoğunluğunu Müslümanlar meydana getiriyordu(387). Elisséeff'in bir kaydına göre, 1157 yılında Banyas'ı müdafaa eden Haçlı kuvvetleri arasında Cebel-i Âmile Müslümanları da vardı(388). Frenklerin idaresinden memnun olmayan yerli Hristiyanlar da Müslümanların idaresini özlemekteydiler.

İki taraf arasındaki sosyal münasebetler zannolunduğu kadar katı değildi. Usâme'nin anlattıklarına ilâveten İbn Cübeyr de bize bu

(384) **Subh el-A'şâ**, XII, 424.

(385) Bu hususta bir örnek için Ebû Şâme, s. 181'e bakınız.

(386) **el-Feth, el-Kussî**, 457; **el-Ravzateyn**, I, 221; **Vefeyât el-A'yân**, I, 190; **el-Sülûk**, I, 47-48.

(387) **el-Bark el-Şâmî**, V, 151; **Sena'l-Bark**, yap. 215a, 233b; **Mizmâr el-Haka'ik**, 154; **el-Feth el-Kussî**, 95, 101, 103, 108, 233; İbn Cübeyr, 301-306; İbn el-Esîr, XII, 7-8, **Vefeyât el-A'yân**, VII, 190. Ayrıca bkz. **Indigènes et Croisés**, 356-357 (biraz karışık).

(388) **Nûr ad-Dîn**, 507.

konuda pek çok şey nakletmektedir. Harp esnasında bile iki tarafın ticaret kervanlarının rahat rahat gelip gittiklerini söyler. Başka bir yerde, «Hayrettir ki, Lübnan Dağları civarındaki Hristiyanlar inzivaya çekilmiş dindar bir Müslüman görürlerse ona yiyecek verirler, iyilik ederler. «Bunlar kendilerini Allah'a vermişler, onlara yardım etmemiz gerekir.» derler... Çoğu defa harp olurken Müslüman ve Hristiyan dostlar birbirlerinin ziyâretine giderler. Hükümdarlar arasındaki anlaşmazlıklar halka ve tüccarlara sirayet etmez. Harp ve sulh anında onlar emniyetle işleriyle uğraşırlar...» der(389). O kadar ki iki taraf zaman zaman birbirlerinin düğün merasimlerine ve bayramlarına bile katılırlardı(390).

Bu devirde Müslümanlarla Yahudiler arasındaki münasebetler ise gayet iyiydi. Bu sebeple çeşitli yerlerden ve bilhassa Mağrib'den Yahudiler Mısır ve Şam'a göç etmişlerdir. Mûsa b. Meymûn gibi katı Yahudi reisleri bile Salâhaddîn ve Kâdı'l-Fâdıl'ın himayesini görmüşlerdir.

Zaman zaman menfeat görünce iki taraftan sığınmalar da olurdu. III. Haçlı Seferi esnasındaki bunun örneklerinden yukarıda bahsedildi. Burada şunu belirtelim ki, Takiyyuddîn'in büyük oğlu Şâhinşâh rütbe ve mevki tamaıyla bir Frenk tarafından aldatılarak ülkelerine götürülüp tutsak edilmişti. Nadir de olsa karşılıklı din değiştirmeler oluyordu(391). Ayrıca, her iki taraf karşı taraftan casuslar edinmişti. Umârat el-Yemenî ve arkadaşlarının komplosunu Salâhaddîn Frenkler arasındaki casusları vasıtasıyla haber almıştı. Antakya Prinkepsi'nin karısının kız kardeşi ve Berzûye kalesi sahibinin karısı Salâhaddîn'in casuslarındandı(392).

Bu devirde devlet adamları ve aydınlar arasında tantanalı lâkaplar almış yürümüştü. Bilhassa Dımaşk halkı arasında mübalâğalı lâkaplar ve davranışlar çok yaygındı. Halk birbirlerine karşı çok aşırı hürmet hareketleri yapıyorlar, selâmlaşırken yerlere kadar eğiliyorlardı. İbn Cübeyr bu konuya temasla «*Doğuda istediğin kadar Necmeddîn, Fahreddîn, Şemseddîn... Huccet el-İslâm vs. gibi önemli lâkapları işitebilirsin.*» der(393). Eserinin başka bir yerinde, «*Bu diyarda En-*

(389) İbn Cübeyr, 287-288, 298-300. Ayrıca bkz. **Grousset**, II, 752-57.

(390) **el-Edeb fi Bilâd el-Şâm**, 104.

(391) **el-Bark el-Şâmî**, III, 14a; **el-Ravzateyn**, I, 273, İbn el-Fürât, IV/II, 236; İbn Cübeyr, 308-309. III. Haçlı Seferi esnasında din değiştirenler de olmuştur.

(392) **el-Ravzateyn**, I, 221; İbn el-Esîr, XII, 17; **Mir'ât el-Zaman**, XIV, 170a; **İkd el-Cümân**, XIII, 29b.

(393) İbn Cübeyr, 290-97.

dülüs'teki gibi çok sayıda hükümdar var. Her hükümdar, lâkabını dinle süslemiş, çok tantanalı lâkapları halk ve hükümdarlar kullanır... İçlerinde böyle bir ünvana sadece Salâhaddîn lâyık...» ifadesini kullanır(394). Gerçekte ise cemiyet göründüğünden daha çürüktü. Zaten ne zaman sağlam olmuş ki. Büyük şair İbn Unayn bunu görmüş, yukarıda zikredilen *Mikrâz el-A'râz (Namus Makası)* adlı kasidesini yazmıştır. İbn Unayn kendini övmüyor, açık kalplilikle davranıyor, şahsiyetini gizlemiyordu. Hatta, Salâhaddîn'in ilk imamı senelerce sahte evrak tertip ederek hazineden yakınları için haksız kazanç sağlamıştı. Yine sahte bir evrak tertip ederek hazineden para almak isteyen Mizze hatîbi Farruhşah tarafından yakalanmıştı(395). 1192 yılında Mısır'da bir mâliye memuru hazineyi dolandırıp kendi namına 2000 dînâr almıştı(396). Hıttân b. Münkız ile İzzuddîn el-Zencârî'nin Yemen'de edindikleri gayrı meşru servetlere yukarıda temas edildi. Devlet memurları ve ulemâ arasında zamanımızda olduğu gibi çekememezlik yaygındı.

Nûreddîn ve Salâhaddîn içki ve fuhuş yasağı koymuşlardı. Buna rağmen Hristiyanlar ve Yahudiler vasıtasıyla içki kolayca temin edilebiliyordu. Yukarıda, Salâhaddîn'in babası Necmeddîn Eyyûb'un İskenderiye meyhanelerinin işletilmesine verdiği müsaadeye temas edildi. el-Balatî, İbn Unayn ve Sıbt b. el-Cevzî'nin amcası Abdüsselâm içkiye çok düşkündüler. Salâhaddîn'in oğulları da içki kullanıyorlardı(397). Fuhuş da yapılıyordu. el-Melik el-Âdil Mısır'da meyhaneler ve fuhuş evleriyle çok mücadele etmiş(398), İskenderiye'de meyhanelerin çok artması üzerine Salâhaddîn 1181 yılında bunlardan 120 tanesini yıktırmıştır(399). Aslında bazı idareciler bunları himaye ediyorlardı. 1179 yılında el-Âdil'in maiyetinde halk Kahire'de ayaklanmış, meyhaneleri tahrip etmişlerdir. Fakat, meyhane sahipleri Sultan'ın nâiblerinin himayesini görmüşlerdir(400). 1194 yılında ramazan ayında bile Mısır'da Kıptlar kadınlı erkekli (içlerinde Müslümanlar da olmalı) içki ve eğlence âlemleri yapmışlar(401). 1198 yılında yine ramazan ayında her türlü içki ve fuhşun yaygın hale gelmesi üzerine devlet tedbir almak mecburiyetinde kalmış, afyon kullanmak yaygın hale gelmiş, Hâret el-Mahmûdiyye'de resmen haşîş (afyon)

(394) İbn Cübeyr, 241.
(395) **Sena'l-Bark**, yap. 205a-b.
(396) **el-Feth, el-Kussî**, 657.
(397) **Mir'ât el-Zaman**, VIII, 571.
(398) **el-Bark**, III, 70b-71a; **Sena'l-Bark**, I, 301; **Rabie**, 119.
(399) **el-Sülûk**, I, 73.
(400) **al-Ravzateyn**, II, 18.
(401) **el-Hıtat**, I, 488.

değirmeni kurulmuştur(402). 1201-1203 yıllarındaki kıtlık ve vebada insanlar her türlü ahlâk kaidelerinin dışına çıkmışlar, birbirlerini bile yemişlerdir. Bu olaylara şâhit olan Abdüllatîf el-Bağdâdî «*...Anlattıklarımız içinde en hayret edilecek nokta şudur. Bu ibret alınacak hâdiselere rağmen bir takım kişiler şehvetlerinin esiri olmuş ve sapıklık denizine dalmışlardı... Hür kişileri karın tokluğuna ticaret metaı, kazanç vasıtası ediniyorlardı. Bazıları elli, bazıları yetmiş kızı iğfal ettikleri için övünüyorlardı.*» der(403). Afyon içmek yine aynı devirlerde mutasavvıflar arasında yaygın hale gelmiştir. Yine Eyyûbîler devrinde her türlü sapıklığın kaynağı olan el-Kavvâmiyye, el-Harîriyye, el-Yûnusiyye, el-Yezîdiyye ve Kalenderiye gibi tarikatlar Salâhaddîn'in ölümünü takip eden devrede çıkmışlardır.

Bu devirde Hicâz ve Bağdat'ta ahlâk çok tefessüh etmişti. İbn Cübeyr bu iki yerin en lânete lâyık ülkeler olduğunu söyler. Mekkeliler hacca gelen hacıları yağmaladıkları ve öldürdükleri gibi, Bağdat halkı da her türlü ahlâksızlığa mübtelâ idi. En kötüsü Halife şahsî menfaati için İslâm'ın düşmanlarıyla iş birliğinden bile çekinmiyordu (404). Hacca gidip bir müddet Mekke'de kalan İbn Cübeyr Hicaz halkı hakkında şöyle der:

«*Yeryüzünde kılıcın temizlemesi, Allah yolunda akan kanlarla pisliği yıkanması gereken ülke Hicaz'dır. Onlar dinî hiçe sayıp hacıların kanlarını döküyorlar, mallarını yağmalıyorlar. Bu sebeple, Endülüs fakihlerinden hac farîzasının borç olmaktan düştüğünü söyleyenlerin kanaatleri yerindedir*»*(405).*

Her şeye rağmen Eyyûbîler devri ilim ve kültür hayatı bakımından verimli ve parlak bir devir olmuştur. Himaye gören din, dil ve tıp iilmlerinden başka, matematik, fizik, astronomi, mühendislik ve hatta hor görülen felsefe ve mantık sahalarında değerli âlimler yetişmiştir. Bu devirde Avrupa'nın en münevver başkenti Palermo sarayındaki İdrisî ve İbn Seb'în gibi âlimler Müslümandı. Onlar arasında bile Kemâleddîn b. Yûnus, Şihâbeddîn el-Suhraverdî, Ebu'l-İzz b. el-Razzâz el-Cezerî, Abdüllatîf el-Bağdâdî ve İbn Meymûn değerinde bir âlim yoktu. Bizans'ta da durum Avrupa'dan farklı değildi. Siyasî ve sosyal himayeden kâfî derecede faydalanamamasına rağmen felsefe, matema-

(402) **Aynı eser**, II, 143.

(403) **el-İfâde va'l-İtibâr**, 135. Mısır'daki açlık ve veba ile ilgili olarak **Aynı eser** 119-157'ye bkz.

(404) Halife el-Nâsır Harezmşahlara karşı Cengiz'le iş birliği yapmıştı (**Mir'ât el-Zamân**, VIII, 582-583).

(405) İbn Cübeyr, 77-78.

tik, astronomi ve fizik Eyyûbîlerin sonuna kadar canlılığını korudu. Moğol istilâsı ve bu istilâ neticesinde Moğollar vasıtasıyla Batı Avrupa'nın Doğu Asya'ya bağlanması, Memlûklar aleyhdarı siyaset gütmeleri neticesinde Mısır ve Şam eski ticarî değerini ve kudretini kaybetti. İç karışıklıklar neticesinde fakirleşti. Bu ilimler zayıfladılar. Sadece tarih ilmi Memlûklar devrinde gelişmesine devam etti. XV. yüzyılın ilk yarısında tarih felsefesi ve sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen İbn Haldûn, medeniyet-iktisat-sikke tarihçiliğinin kurucusu kabul edebileceğimiz el-Makrîzî Mısır semasında parlayan son büyük yıldızlar oldular.

Mısır ve Şam'da felsefe ve onunla ilgili ilimler zayıflarken Moğol istilâsından sonra İran ve Anadolu'da Sâdî ve Mevlânâ gibi cemiyete yön veren düşünürler çıktı. Hülâgû tarafından kurulan Merâğa rasadhanesi ve kütüphanesi etrafında başta Nasîruddîn el-Tûsî ve Kutbüddîn el-Şîrâzî olmak üzere matematik, astronomi, felsefe sahalarında kuvvetli bir kadro meydana geldi. Bu kadro bir taraftan Çin, diğer taraftan Avrupa ilmini etkiledi. Hatta, Bizans'tan bile Tebrîz'e tahsil için talebeler gönderildiğini bilmekteyiz. Fakat, iç sarsıntılar dolayısıyla bu gelişme Reşîdüddîn ve arkadaşlarından sonra söndü. Artık İslâm Medeniyet'i gücünü kaybetmişti. Avrupa'da yeni bir medeniyet doğmak üzereydi. Avrupa dünyaya iyice açılmıştı. Nihayet, doğuda müspet ilimler sahasında en son gelişme Semerkand'da Uluğbey'in etrafında meydana geldi. Bu da uzun ömürlü olmadı. Tam İbn Haldûn ve Uluğbey'den bir asır sonra Avrupa'da Makyavel ve Kopernik yetiştiler. Bu sırada Rönesans da başlamış bulunuyordu. Bununla beraber resîm ve heykel dışındaki sanatlarda Osmanlılar ve İran hiç de Avrupa'dan aşağı değillerdi. Topu ilk defa Osmanlılar geliştirdiği gibi, klâsik devrin inşaat eserleriyle boy ölçüşen ve onlardan da zarif yapılar meydana getiriyorlardı. Bununla beraber Osmanlılar canlı bir düşünce hayatı meydana getiremediler, klâsik İslâm müelliflerinin çemberini yaramadılar. Bütün parlaklığına rağmen rönesans da sadece cemiyetin üst tabakasına has kalmış bir sanat ve ilim akımıydı. Kilisenin baskısına rağmen, İslâm Dünyası'nda olduğu gibi burjuvazi sınıfın ve bazı idarecilerin himayesini görmüştü. Bu günkü fikir ve sanat akımlarını meydana getiren hareket Avrupa'da akademilerin kurulmasından sonra Hollanda, İngiltere ve Fransa'da meydana gelen klâsisizm ile onu takip eden romantizm, keşiflerin ve gemiciliğin gelişmesi sonucundaki ağır sanayi devrimidir. Bunlar sayesinde XVIII. asrın başından itibaren haberleşme araçları gelişmiş, sosyal hareketler tabana yayılmış, ruhanî ve burjuva sınıfının malı olmaktan çıkmıştır. Bunun farkına varan Osmanlı Devleti XVIII. asrın başından itibaren

modernleşme çabalarına girişmiş ise de bu çabalar gerekli ilgiyi görüp alt tabakalara inememiştir. Japonya'da ise alt tabakaya indiği için başarıya ulaşmıştır. Günümüzde ise bütün ülkeler dışa açıldığı ve haberleşme araçları geliştiği için sosyal hareketler alt tabakalara doğru gelişmektedir.

Çok enteresandır ki, Haçlı Seferleri ile dünyaya açılan Batı Avrupa'da ilk iktisadî ve kültürel faaliyetler İtalyan ve İberik yarımadalarında doğmuş, ticaret ve sanayi ile zenginleşen ve İslâm Medeniyeti ile yakın ilişkileri olan bu iki yarımadada Rönesans ve keşifler başlamıştır. Zamanla bu medenî hareket İngiltere-Fransa-Almanya üçgenine kaymış, İtalya ve İspanya gerilemiştir. Bu gün ise en yoğun medenî ve sosyal hareketler Birleşik Amerika'da meydana gelmektedir. Belki de yarın başka bir ülkede meydana gelecektir. Medeniyette liderlik bayrağını ülkeler birbirlerine devretmeye devam edeceklerdir. Şu noktayı da ihmal etmemek gerekir; medenî ve ilmî kabiliyet sadece bazı ırklara has bir özellik değildir. Bir zamanlar zencilerle birlikte zeka bakımından geri oldukları iddia edilen İslâvlar asrımızın en medenî ırklarındandır. Aslında Avrupa medeniyetini meydana getirenler barbarlar değil midir? Bu hasletin sadece Avrupalılara has olmadığını asrımızın başında Japonlar dünyaya göstermiştir. Dehayı yaratan cemiyettir. Dâhî cemiyetin kendisinde ifadesini bulduğu kişidir. Medenîliğin ırk ve dinle hiç bir ilişkisi yoktur. Bunun en güzel örneği Yahudilerde görülmektedir. Ortaçağda medenî bakımdan üstün olan İslâm Dünyası'nda büyük Yahudi âlimleri ve düşünürleri çıktığı halde, yakın asırlarda çıkmamıştır. Buna karşılık Avrupa ve Amerika'daki Yahudiler arasından dünyaca ünlü düşünürler, ilim adamları ve sanatkârlar çıkmaya başlamıştır. Irk aynı ırk, din aynı din. Fakat ortada bir gerçek var. Muhit ayrı.

İNDEKS

— A —

Abak: 38, 39.
Abbâs b. el-Sallâr: 326.
Abbasî(ler): 27, 41, 57, 58, 59, 61, 63, 71, 76, 77, 86, 89, 192, 207, 208, 214, 217, 232, 248, 258, 299, 313, 321, 354, 392, 396, 407, 428.
Abdullah b. Es'ad el-Mavsılî: 377.
Abdullah b. Hamza b. Süleyman: 363.
Abdullah b. İsa b. Ubeydullah el-İşbilî: 399.
Abdullah b. Muhammed b. Eymen el-Nûrî: 367.
Abdullah b. Muhammed el-Sa'dî: 351.
Abdullah el-Nesefî: 367.
Abdullah b. Ravâha: 379.
Abdullah b. Tatlî: 422.
Abdurrahîm b. Ali el-Kûsî: 386.
Abdurrahman b. Ali el-Beysânî: 379.
Abdurrahman b. Mülcem: 354.
Abdurrahman b. Nasr b. Abdullah: 394.
Abdurrahman b. Nasrullah el-Şeyzerî: 224, 432.
Abdurrahman b. Selâmet el-İskenderânî: 326.
Abdülcebbâr b. Yûsuf el-Makdisî: 248.
Abdülganî: 361.
Abdülhamîd b. Hibetullah b. Ebi'l-Hadîd: 389.
Abdülkâdir el-Cîlî: 360.
Abdülkâdir el-Halebî: 155, 242.
Abdülkâdir el-Ruhâvî: 362.
Abdülkâhir el-Cürcânî: 341, 371.
Abdülkerîm: 259, 334.
Abdüllâtif el-Bağdâdî: 193, 200, 244, 304, 315, 334, 338, 340, 343, 348, 372, 373, 374, 381, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 422, 427, 428, 435, 436, 445, 446, 450, 454.
Abdüllatif b. Ebi'l-Necîb el-Suhraverdî: 224, 229.
Abdülmelik: 356.
Abdülmelik b. Dirbâs: 351.
Abdülmelik b. Zeyd el-Devleî: 232, 355.
Abdülmuhsin el-Mağribî: 255.
Abdülmü'min: 414.
Abdülmü'min b. Alî el-Kûmî: 338.
Abdülmün'im b. Salih b. Ahmed el-Teymî el-Kuraşî: 372.
Abdünnebî: 62.
Abdülvahhâb b. Sekîne: 91, 226.
Acemler: 77, 206.
Aden: 62, 85, 290, 295, 443.
el-Âdid: 286, 299.
el-Âdil: 122, 172, 181, 183, 189, 198, 209, 210, 211, 238, 246,

251, 255, 256, 259, 262, 263, 276, 419, 431, 433, 434, 435, 444, 448, 453.
el-Âdil b. el-Sallâr: 325, 346, 375, 378.
Âdil b. Talâyi b. Ruzzîk: 380.
el-Adl b. el-Acemî: 65, 168, 170, 214, 258.
Adnan Adıvar: 410.
Afamiye: 38, 126, 127.
el-Afdal: 30, 84, 165, 180, 209, 211, 383, 389, 414.
Afdalüddîn el-Honcî: 341.
Afif b. Abdülkâhir b. Sukkere el-Yahûdî: 429.
Afrâ: 122.
Afrbelâ: 105, 122, 123.
Afrika: 27, 29, 63, 143.
Ahlat: 32, 79, 80, 83, 147, 171, 183, 192, 432.
Ahmed: 356.
Ahmed (III): 395, 401.
Ahmed b. Ali b. Sebât: 427.
Ahmed b. Hanbel: 345, 349, 359, 361.
Ahmed b. Tolun: 313.
Akabe: 43.
Akdeniz: 27, 28, 29, 43, 49, 56, 65, 80, 94, 96, 97, 106, 126, 142, 253, 266, 279, 285, 289, 290, 293, 393, 442.
Akkâ: 31, 47, 92, 97, 101, 104, 106, 110, 112, 113, 117, 118, 121, 122, 123, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 187, 189, 192, 199, 212, 213, 218, 220, 222, 224, 229, 232, 234, 239, 241, 242, 243, 244, 246, 254, 255, 256, 258, 287, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 303, 307, 308, 315, 328, 331, 379, 381, 403, 412, 414, 416, 422, 451.
Akkâ Çayırı: 132, 161.
Akkâ Krallığı: 192.
Akkuş: 67, 160, 164.
Akr: 82.
Akr el-Humey: 80.
el-Aksâ Camii: 297, 303, 312, 355, 417.
Aksungur el-Porsukî: 34, 35.
Alamut: 332, 364.
Alâeddîn Camiî: 297.
Alâeddîn el-Birî: 421.
Alâeddîn Dâvud b. Behrâmşah: 417.
Alâeddîn Hurremşah: 183.
Alâeddîn el-Kâsânî: 323, 325, 327, 332, 337, 343, 349, 350.
Alâeddîn Keykubat: 417.
Alâeddîn b. el-Haccâc: 248, 383.
Aldebrandus: 94, 293.
Alemüddîn Kaysar el-Salâhî: 173, 174, 187, 189.
Alemüddîn el-Sehâvî: 343, 344, 373.
Alemüddîn Süleyman b. Candar: 77, 128, 210.
Alexios: 28, 33, 92.
Hz. Ali (r.a.): 354.
Ali el-Dâi: 364.
Ali b. Hanzalet el-Mahfuzî: 364.
Ali b. el-Hasan b. Antera: 370.
Ali b. Hıbetüllah: 358.
Ali b. İsâ Mühezzebüddîn b. el-Nakkâş: 428.
Ali b. el-Kâsım b. Asâkir: 372.
Ali b. Kâsım el İşbîlî: 370, 371.

Ali Kuşçu: 411.
Ali b. Muhammed: 344.
Ali b. Muhammed b. el-Velîd: 364.
Ali b. Yûsuf b. Bundâr: 228.
Alman: 76, 93, 117, 131, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 144, 149, 155, 157, 158, 160, 420.
Alman Haçlıları: 74, 93, 137, 139, 140. 157, 160, 449.
Almanya: 28, 38, 456.
Alp Arslan: 28, 79, 322, 397.
Altunaba: 177.
Amalfi (li-ler): 28, 30, 94, 293, 443.
Amaury: 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 60, 65, 95, 286, 306, 396, 414, 429.
Ambraise: 146, 161, 164, 178.
Amerika: 456.
Amid: 79, 80, 134, 147, 199, 246, 252, 277, 282, 299, 305, 324, 328, 332, 335, 383, 386, 418, 425, 430, 446, 450.
Amman: 43, 97.
Amr: 351.
Amr Camiî: 370.
Anadolu: 27, 28, 29, 32, 192, 226, 240, 304, 331, 357, 410, 455.
Anadolu Selçukluları: 29, 30, 32, 40, 61, 72, 74, 75, 76, 86, 103, 104, 126, 136, 137, 168, 172, 220, 350, 440.
André de Chavigny: 172.
Andronikos: 92.
Andronikos Kontostephanos: 56, 57.
Angevinler: 164.
Antakya: 29, 30, 31, 32, 34, 38, 101, 125, 126, 127, 171, 187, 226, 242, 291, 330, 366, 407, 452.
Antakya Prinkepsliği: 30, 32, 34, 38, 74, 82, 110, 123, 124, 127, 129, 131, 186, 188, 190, 193, 277, 452.
Antartus Tortoza: 106, 124, 126, 129, 293.
Anûşirevan b. Hâlid: 397, 407.
Apollonios: 427.
Araban: 61, 74, 75.
Araba Vadisi: 60.
Arabe: 395.
Arabistan: 290.
Arafat: 91, 123, 318.
Arap Camiî: 92.
Arapça: 93, 130, 198, 292, 321, 375, 379, 381, 397, 407, 413, 415, 420, 429, 431.
Araplar: 27, 28, 30, 66, 81, 101, 131, 132, 146, 172, 173, 176, 177, 183, 204, 206, 233, 247, 313, 369, 371, 373, 376, 401, 407, 427, 440, 446, 447.
Aristo: 414, 418, 432.
Ariş: 43, 60, 96, 122.
Arka: 124, 128, 129.
Arkalet el-Dımaşki: 45.
Arslanboğa: 84, 134, 135, 220, 238.
Arslanyürekli Rişar: 73, 240, 292.
Arsuf: 97, 122, 163, 164, 165, 166, 185, 234, 241, 308.
Arsuf Vakası: 234, 237.
Arşimed: 427.
Artah: 37, 221.
Artuk (lu-lar): 32, 34, 35, 44, 71, 72, 75, 77, 79, 150, 192, 225, 237, 241, 422, 425.
Asakıle: 236, 252.
Ashab-ı Suffe: 316.
Asi: 33, 127.
Askalan: 31, 39, 41, 43, 56, 96, 97, 99, 113, 114, 121, 122, 123, 161, 166, 167, 169, 170, 174, 176, 177, 179, 180, 182, 183,

184, 185, 186, 187, 189, 229, 236, 242, 243, 292, 294, 295, 307, 308, 379, 446.
Asvân: 68, 219, 220.
Asya: 27, 29.
Asyut: 228, 256, 270, 383.
Aşterâ: 110.
Atfih: 43, 45.
Atina: 406.
Atlas Okyanusu: 443.
Attar: 374.
Aubri Clement: 155.
Avcâ: 164.
el-Avhad Dâvûd: 229.
Avrupa: 27, 28, 37, 46, 48, 114, 117, 118, 128, 129, 131, 132, 134, 149, 150, 173, 150, 173, 176, 192, 199, 245, 254, 278, 279, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 297, 300, 338, 408, 410, 440, 443, 449, 450, 454, 455, 456.
Avusturya: 160, 189.
Ayasofya: 401.
Ayaz el-Mihranî: 172.
Ayaz el-Tavîl: 146.
Aybek el-Ahraş: 131.
Aybek el-Azîzî: 182.
Ayn Câlût: 97, 107.
Ayn el-Cerr: 96.
Ayntab: 79, 80.
Aynüddevlet el-Yârûkî: 50, 53, 54.
Ayzab: 106, 218, 219, 220, 267, 273, 290, 295, 443.
Ayzu: 127.
Azâz: 71, 72, 126, 242, 305.
Azerbaycan: 36, 82, 83, 192, 357, 440.
el-Âzid: 41, 49, 50, 51, 53, 56, 57, 58, 198, 207, 216, 275, 276.
el-Azîz(ler): 84, 140, 193, 209, 210, 257, 283, 385, 389, 414, 429.
el-Azîz-Billâh: 332.
Aziz Mahmûd Hüdai: 360.
el-Aziz Osman: 248.
Azizüddîn: 381.
Azizüddîn el-Müstevfî: 36.
Azrâ Hatun: 331.

— B —

Bâb el-Berîd: 324.
el-Bâbeyn: 46, 48, 213, 220, 250.
Bâb el-Irak: 358.
Bâb el-Nasr: 309.
Bâb el-Rahme: 121.
Bağdat: 27, 31, 32, 35, 58, 71, 90, 91, 200, 208, 223, 225, 226, 269, 291, 295, 311, 321, 322, 332, 338, 339, 346, 347, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 360, 361, 362, 365, 366, 370, 371, 372, 375, 377, 381, 382, 388, 389, 392, 396, 399, 400, 405, 411, 416, 417, 418, 420, 421, 422, 426, 428, 432, 436, 446, 450, 454.
Bağras: 77, 126, 128.
Bahâeddîn Ali b. Muhammed b. Ali b. Rüstem: 383.
Bahâeddîn Ebû'l-Senâ Mahmud b. Fazl: 433.
Bahâeddîn Es'ad b. Yahya: 386.
Bahâeddîn Karakuş el-Esedî: 50, 53, 55, 118, 133, 142, 149, 190, 211, 222, 223, 252, 267, 276, 306, 307, 310, 333, 402.
Bahâeddîn Yusuf b. Râfî: 357, 405.
Baharat Yolu: 290.
Bâhil: 237.
el-Bahrânî: 369.

Bahreyn: 369.
Bakâs: 127.
el-Bâkıllânî: 341, 358, 433.
Balatanus: 127, 144.
el-Balatî: 369, 370, 445, 453.
Bâlebek: 36, 37, 39, 70, 71, 73, 74, 75, 96, 99, 101, 105, 124, 126, 144, 193, 209, 210, 220, 221, 231, 242, 305, 310, 324, 325, 328, 329, 347, 353, 365, 366, 376, 439, 446.
Balian d'Ibelin: 48, 114, 116, 121.
Balkan: 27.
Balog: 300.
Banyas: 39, 44, 65, 95, 97, 101, 118, 125, 130, 140, 190, 291, 295, 305, 383, 451.
Bar: 133.
Barbarossa: 137, 142.
Barîn: 220, 305.
el-Bark el-Şâmî: 232, 398.
Barthold: 407, 447.
Basra: 381.
Basra Körfezi: 291, 443.
el-Batatî: 367.
Batatunus: 126.
Batı Avrupa: 27, 28, 29, 42, 55, 95, 131, 407, 455, 456.
Batı Roma: 27.
Batlamyus: 427.
Bâtınîler: 324, 337, 340, 364, 408, 412, 415, 442, 448.
Baudouin (I): 33, 292.
Baudouin (II): 32, 33.
Baudouin (III): 39, 41.
Baudouin (IV): 82, 95, 96, 101, 105, 109, 234.
Baudouin (V): 109.
Baudouin d'Ibelin: 30, 103.
Baybars: 187, 198, 230, 439.
Beauvais Philippe: 133.
Bedevî (ler): 61, 98, 101, 164, 177, 234, 240, 241, 251, 252, 254, 277, 279, 292, 441, 446, 447, 451.
el-Bedî el-Usturlâbî: 383, 423, 425.
Bediüzzamân Ebu'l-İzz İsmail b. el-Rezzâz el-Cezerî: 425.
Bedrân el-Fârîs: 255.
Bedreddîn Duldurum el-Yârûkî: 110, 145, 176, 185, 186.
Bedreddîn Eyyûb: 66.
Bedreddîn Lü'lü: 34, 389, 421.
Bedreddîn Mevdud b. Mübarek: 222, 223, 259, 385.
Bedreddîn Muhammed b. el-Hâtib el-İrbîlî: 427.
Bedreddîn el-Yâmî: 299.
Bedrelcemalî: 41, 214.
Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbar b. Artuk: 325.
Beğtemür: 83, 147, 171, 183, 226.
Behisni: 80.
Behmenyâr: 416.
Behnesâ: 256, 270.
Behremşah b. Ferruhşah: 193, 340, 376, 434.
Belek: 35.
Belh: 365.
el-Belkâ: 189.
Benjamin de Tudele: 291, 293.
Benû Abbâd: 61.
Benû Ammâr: 31.
Benû Asrûn: 354.
Benü'l-Husayn. 399.
Benû İbâd: 240.
Benû Mûsa: 321.
Benû Yakub: 222.
Beradâ: 189.
Berengeria: 150.
Berka: 66.
Berkiyaruk: 29.
Bernard: 177.

Berzûye: 127, 452.
Besâsîrî: 27, 276.
Beşir el-Hâdim: 226.
Beyrut: 31, 47, 78, 104, 105, 106, 112, 113, 117, 118, 122, 123, 126, 141, 150, 152, 168, 171, 179, 180, 182, 183, 184, 190, 198, 242, 254, 255, 293, 295, 308, 413, 446, 450, 451.
Beysan: 78, 97, 104, 107, 122.
Beyt el-Ahzan: 99, 101, 103, 241, 244, 277.
Beyt el-Cibril: 114, 122.
Beyt el-Lahm: 43, 97.
Beyt el-Makdis: 121.
Beyt el-Natrûn: 168.
Beyt el-Nûbe: 43, 97, 176, 178, 180.
Bihrûz el-Hâdim: 36, 37, 223.
el-Bikâ Vadisi: 96.
Bikisrail: 125, 126, 144.
Bilbis: 41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 54, 234, 243, 286, 305.
Bingöl: 84, 147, 210.
Bîre: 122.
Birecik: 78, 80.
Birleşik Amerika: 456.
Birme: 295.
Birseba: 43, 97.
Bitlis: 80, 83.
Bizans: 27, 28, 29, 30, 35, 42, 44, 48, 49, 54, 55, 57, 58, 59, 65, 69, 74, 76, 79, 89, 92, 106, 129, 136, 217, 226, 235, 238, 248, 256, 272, 278, 286, 290, 293, 294, 305, 377, 407, 430, 440, 443, 449, 454, 455.
Bohemund: 30, 32.
Bohemund (III): 108, 124, 127.
Bohemund (IV): 82, 124.
Bourgogne: 150, 163.
Bozaba: 238.
Bozkuş: 51.
Böriler: 37, 376.
Bretonlar: 164.
Brockelmann: 358, 364, 400.
Buhara: 420.
Buharî: 343.
Buhayra: 66, 220, 221, 222, 236, 240, 251, 259.
Buhturî: 378, 380.
el-Bunderî: 398.
Burchard: 279, 291.
Burc el-Zeban: 141, 143.
Burhaneddîn Mes'ûd b. Sucâ el-Belhî: 230.
el-Busırî: 374.
Busrâ: 39, 68, 110, 119, 193, 210, 292, 324, 328, 446.
Bûş: 220, 221, 251.
Buzâa: 71.
el-Bünderî: 368.
Büveyhîler: 27, 28, 248.
Büyük Vaka: 213, 241.
Büyük Zab Irmağı: 83.

— C —

Câber: 36, 37, 49, 114, 295.
Câbir b. Hayyân: 416.
Ca'fer b. Şemsülhîlafe Muhammed b. Muhtar: 222, 383.
Cahen (Cl.): 393, 394, 450.
el-Câhız: 384.
Calinos: 432.
Candarlar: 120, 155, 242.
Carullah Efendi: 418.
Câvlı el-Esedî: 57.
Cavlı el-Gaydî: 172.
Cavlı Sakavu: 32.
Câvlî: 45.
Cebele: 84, 124, 125, 126, 127, 144, 177, 210, 451.
Cebel-i Âmile: 451.

Cebel-i Bahrâ: 124.
Cebel-i Celîl: 122.
Cebel el-Halil: 122.
Celile: 101.
Cemâhiriyye: 127.
Cemâleddin Abdüllâtif b. Ebi'l-Necib el-Suhraverdî: 232.
Cemâleddîn Abdüllâtif: 338.
Cemâleddîn el-Cevâd: 432.
Cemâleddîn Ebu'l-Fûtuh Nasr b. Muhammed el-Mavsılî: 372.
Cemâleddin Ebû Galib Abdülvâhid b. Mes'ûd: 399.
Cemâleddîn b. Ebu'l-Mahâsîn: 223.
Cemâleddîn el-Gaznevî: 350.
Cemâleddîn el-Harastaî: 229.
Cemâleddîn Hoşterîn: 145.
Cemâleddîn el-Husayn b. Bassa: 259.
Cemâleddîn el-Kıftî: 372.
Cemâleddîn el-Sâbûnî: 349.
Cemâleddîn Şervîn b. Hasan el-Zerzanî: 114.
Cemâleddîn Şeyyâl: 406.
Cemlâeddîn Mahmûd b. Ahmed: 350.
Cemmâîl: 347, 359, 360.
Cenâh: 156, 209, 238.
Ceneviz: 94, 183, 292.
Cenova(lı): 28, 30, 94, 117, 131, 279, 293, 294, 443.
el-Cevâlikî: 371.
el-Cevherî: 426.
Cevher el-Kaid: 55.
Cevlan: 104.
el-Cevvânî el-Nessâbe: 223, 258, 393.
Ceyhun: 80.
el-Cezîre: 36, 37, 38, 39, 64, 69, 71, 77, 78, 80, 83, 86, 110, 119, 132, 135, 175, 199, 203, 208, 210, 219, 220, 221, 236, 237, 265, 266, 268, 269, 282, 285, 287, 288, 299, 305, 311, 323, 331, 337, 370, 383, 403, 436, 441, 442, 443, 446, 447, 448, 451.
el-Cib: 180.
Cidde: 267.
Cihan Savaşı: 62, 85.
el-Cilyanî: 324, 375, 383, 391, 400.
Cînîn: 97, 104, 107, 113, 122, 190, 355.
Cîze: 306.
Cizre: 80, 82, 139, 144, 145, 147, 148, 150, 180, 299, 324, 328, 353, 388, 400, 436.
Clemens (III) (Papa): 131.
Cûrdîk: 51, 174, 178, 181, 183.
Cübeyl: 96, 103, 112, 118, 120, 121, 122, 124, 254, 308.
Cündişâpur: 313, 321, 407.
Cüneyd el-Bağdadî: 364.
el-Cüveynî: 358, 365.
Cüyüş Bey: 34.
Cüzâm: 235, 240.
Cüzâm Arapları: 236, 250.

— Ç —

Çanakkale: 196.
Çapakçur: 84, 147, 210.
Çavlı el-Nûrî: 327.
Çevgân: 240.
Çin: 455.
Çökürmüş: 32.
Çukurova: 30, 76, 139.

— D —

el-Dahvar: 428, 430, 434, 435, 450.
Dakhaliyye: 251.
Dakûkâ: 82.
Dârâ: 78, 80.

Dârakutnî: 347.
Dâreyyâ: 105, 386.
Dârûm: 43, 60, 96, 97, 106, 110, 113, 114, 121, 122, 161, 176, 179, 187, 242.
el-Dânî: 344.
Danimarka: 132.
Dânîs: 34.
Danişmendliler: 29, 32, 61, 74.
Da'ûk Köprüsü: 146.
Davud: 435.
Dâye Oğulları: 65.
Debûriye: 97, 104, 113, 122.
Delce: 43.
Dellâl el-Kütüb İbn Sûre: 276, 333.
Demenhur: 43.
Derbâsek: 126, 127.
Dergüzînî: 36.
el-Devleî: 327, 407, 422.
Dımaşk: 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 60, 61, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 82, 84, 90, 91, 95, 96, 101, 102, 105, 107, 109, 112, 113, 114, 119, 122, 123, 126, 128, 129, 130, 135, 139, 144, 146, 147, 160, 180, 182, 183, 187, 189, 203, 209, 211, 212, 218, 222, 223, 225, 226, 228, 231, 232, 240, 242, 244, 259, 273, 282, 285, 287, 291, 292, 295, 296, 297, 300, 304, 305, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 322, 323, 324, 325, 327, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 338, 339, 340, 345, 346, 349, 350, 351, 352, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 366, 369, 371, 372, 376, 377, 378, 380, 381, 383, 385, 386, 387, 389, 392, 398, 400, 409, 415, 416, 417, 418, 419, 422, 423, 424, 428, 429, 430, 431, 432, 434, 436, 439, 443, 446, 448, 450, 452.
Dırğam: 41, 42, 45.
Dicle: 80, 83, 312, 314, 423.
Dimyat: 43, 44, 49, 54, 55, 56, 57, 58, 66, 78, 106, 219, 220, 221, 251, 253, 254, 256, 272, 273, 278, 279, 280, 286, 290, 293, 305, 351, 366, 446.
Divriği: 417.
Diyarbakır: 79, 110, 119, 132, 134, 135, 147, 148, 150, 175, 180, 183, 203, 208, 221, 226, 236, 237, 246, 282, 287, 299, 305, 328, 332, 422, 423, 425, 436.
Doğu Afrika: 290, 443.
Doğu Akdeniz: 175.
Doğu Anadolu: 27, 28, 80, 91, 147, 148, 287, 289.
Doğu Asya: 290, 443, 455.
Doğu Frenkleri: 106.
Donald R. Hill: 426.
Dorelon: 30.
Dreux: 133.
Dukak: 30, 329.
Dunkula: 62.
Duvin: 36, 80.
Dülük: 38.
Dünyesir: 80, 291, 293, 328, 433.
Dürzîler: 349, 363, 364, 447.

— E —

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed: 381.
Ebû Abdullah el-Tuleytılî: 377.
Ebu'l-Akûl: 425.
Ebû Ali b. el-Acemî: 312.

Ebû Ali Ahmed b. el-Afdal b. Bedrülcemalî: 227.
Ebû Ali el-Fârisî: 341, 367, 420.
Ebû Ali el-Hüseynî: 322.
Ebû Ali el-Hüseyn b. Ravâhat el-Acemî: 379.
Ebû Ali el-Sekûnî: 358.
Ebu'l-Asakir: 377.
Ebu'l-Aşâir Hıbetullah b. Hasan el-İsrailî: 431.
Ebû Bekr: 171.
Ebû Bekr el-Kâdî: 423.
Ebû Bekr Mes'ûd b. Muhammed: 350.
Ebû Bekr el-Râzî: 341, 428.
Ebû Bekr Yahyâ b. Sa'dun el-Kurtûbî: 420.
Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ali el-Mavsılî: 228.
Ebu'l-Berekât Muhammed b. el-Muvaffak: 354.
Ebu'l-Berekât Sâid b. Haşim: 232.
Ebu'l-Beyân Nebe' b. Muhammed el-Harrânî: 331.
Ebû Câfer Muhammed b. Ali el-Mâzenderânî: 369.
Ebu'l-Fazâil el-Muhezzeb: 429.
Ebu'l-Fazl el-İsmailî: 435.
Ebu'l-Fazl el-Şerîtî: 426, 427.
Ebu'l-Ferec: 429.
Ebu'l-Feth b. el-Hâcib: 387.
Ebu'l-Feth Ömer b. Hamûye el-Cuveynî: 337.
Ebu'l-Fidâ: 148, 187, 335, 376, 412.
Ebû Galib Abdülvahhab b. el-Hüseyn: 216.
Ebu'l-Gânâim Müslim b. Mahmûd b. Arslan el-Şeyzerî: 404.
Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Haydara: 436.
Ebu'l-Haccac Yusuf b. Yahya el-Sebtî: 433.
Ebû Hafs el-Erdebili: 365.
Ebû Hâmid el-Gazzâlî: 421.
Ebû Hanîfe: 347, 357.
Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-Bekrî: 391.
Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Ali b. Muhammed: 418.
Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Sekûn el-Halebî: 364.
Ebu'l-Hasan el-Eş'arî: 346, 358, 408, 433.
Ebu'l-Hasan el-Herevî: 92.
Ebu'l-Hasan Reşe' b. Nâzif: 324.
Ebu'l-Hattâb b. Mahfuz: 359.
Ebu'l-Heycâ el-Semûn: 54, 55, 133, 142, 148, 173, 176.
Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Tilimsânî: 367.
Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed: 384.
Ebu'l-Yusr Şâkir b. Abdullah el-Şeyzerî: 381.
Ebu'l-Izz b. el-Rezzâz el-Cezerî: 445, 454.
Ebu'l-İshak İbrahim b. Ali el-Sülemî el-Mağribî: 433.
Ebû İshak İbrahim b. el-Mansur el-Irâkî: 232.
Ebû İshak el-Şirâzî: 339, 341, 349, 356, 358.
Ebu'l-Kâsım Abdürrahman b. Mekkî: 339.
Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan: 345, 392.
Ebu'l-Kasım b. Fadlan: 418.
Ebu'l-Kasım el-Sümeysâtî: 329.
Ebu'l-Kasım el-Şâriî: 415, 416, 417, 422.

Ebu'l-Kubeys: 99, 127, 220.
Ebu'l-Maâlî Es'ad el-Maarrî: 361.
Ebu'l-Maâlî Temmâm b. Hıbetullah el-Kurtubî: 431.
Ebu'l-Mansur el-Kazzaz: 371.
Ebû Mansûr el-Maturîdî: 408.
Ebu'l-Meâli Mücellâ b. Cumeyyî: 227, 232.
Ebu'l-Mecd b. Ebi'l-Hakem b. Ubeydullah el Bâhilî: 314.
Ebu'l-Mecd Muhammed b. Ebi'l-Hakem: 424.
Ebu'l-Mekarim Es'ad b. el-Muhezzeb el-Hatir: 383.
Ebu'l-Muhammed Abdullah el-Makdisî: 368.
Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. el-Mücellâ el-Anterî el-Cezerî: 411.
Ebu'l-Mürecca Muhammed b. Harb b. Abdullah el-Halebî: 427.
Ebu'l-Necib el-Suhraverdî: 338, 394, 416.
Ebu'l-Necm b. Ebî Galib b. Fehd el-Nasrânî: 431.
Ebu'l-Nizâr Melik el-Nuhat: 368.
Ebû Nuaym el-İsfehânî: 347.
Ebu'l-Nûvâs: 370.
Ebû Ömer: 360.
Ebû Saîd el-Bundehî: 348.
Ebu'l-Senâ Mahmud b. el-Akkâde: 328.
Ebû Süleyman Davud b. Ebi'l-Mûna: 429.
Ebû Şâme: 217, 334, 371, 399.
Ebû Şûca' Muhammed b. Ali: 423.
Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed: 346.
Ebû Tahir İsmail b. İmrân el-Attâr el-Ravbî: 383.
Ebû Tahir İsmail b. Mekkî: 351.
Ebû Tahir Muhammed b. Muhammed el-Enbârî: 379.
Ebû Tâhir el-Silefî: 325.
Ebû Temmâm: 198, 339, 368, 370, 378.
Ebû Yahyâ İlyesa b. İsa b. Hazm el-Gafikî el-Ceyyânî: 392.
Ebû Yumn el-Kindî: 334.
Ebû Zekeriyya el-Mağribî: 366.
Efdal b. Bedrülcemalî: 322.
Eflatun: 413.
Ehl-i Salib: 81.
Ehl-i Sünnet: 64, 324.
Ehrenkreutz: 278, 301, 443.
Ekiz: 212, 327.
Elenore: 170.
Elisseeff: 223, 227, 246, 247, 268, 272, 310, 324, 449, 451.
Emevîler: 92, 214, 248, 313, 446.
Emînüddevle Müslim b. Mahmud: 386.
Emînüddevle b. el-Tilmiz: 430.
Emîr Eslem: 172.
Emîr İzzeddîn Abdülazîz b. Şeddâd b. Bâdîs: 394.
Emîr Mücellâ: 134.
Emîr Porsuk: 34.
Emîr-Şikar Müsek: 164.
Emîr Yağmur b. İsâ el-Ukberî el-Türkî: 375.
Endülüs: 63, 86, 87, 142, 238, 255, 291, 316, 332, 338, 339, 341, 343, 344, 357, 371, 374, 383, 392, 414, 420, 427, 428, 431, 444, 445, 452, 453, 454.
Erbil: 80, 82, 93, 139, 144, 147, 148, 150, 175, 180, 183, 193, 210, 282, 286, 299, 314, 317, 318, 325, 328, 330, 337, 356, 372, 373, 377, 386, 389, 430, 446.

Erîha: 122.
Erivan: 36.
Ermeni (ler): 27, 30, 51, 54, 55, 56, 57, 76, 77, 82, 104, 125, 127, 234, 235, 255, 275, 447.
Ermeni Krallığı: 63.
Erzincan: 417.
Erzurum: 147, 417.
Es'ad b. Abdülaziz b. Ebi'l-Hayr el-Mısrî: 437.
Es'ad el-Cevvânî: 311.
Es'ad b. Matran: 387.
Es'ad b. Memmâtî: 234, 259, 271, 384, 387.
Es'ad el-Mihenî: 353.
Esed el-Şâm Abdullah b. Osman el-Yûnînî: 366, 444.
Esedüddîn: 211, 286, 306, 351, 359.
Eseddüddîn el-Ebherî: 420.
Eseddüddîn el-Mahallî: 431.
Eseddüddîn Şîrkûh: 212, 216, 259, 325, 329, 331, 334, 338, 341, 352.
Esedüddîn Yarankuş: 83.
el-Esîr b. Bûnân: 51, 214, 258, 276, 333, 379, 380, 450.
Eskişehir: 30.
Eski Yunan: 310, 407.
Eslem: 177.
Esnâ: 386.
Eş'arî: 198, 322, 341, 345, 346, 347, 354, 355, 444, 447, 448.
Eşmun: 43.
Eşmuneyn: 43, 256, 270.
el-Eşref: 435.
Etiennette: 128.
Eude de Trazignes: 172.
Evhâd el-Şâm Ebu'l-Hasan Ali b. Müslim el-Sülemî: 426.
Eyle (Eliat): 31, 42, 43, 60, 104, 292, 303, 353.
Eyyûb: 39, 40, 81, 85, 86, 94, 238.
Eyyûb Hacı Beşir Ağa: 395.
Eyyûbîler: 29, 36, 39, 42, 71, 74, 129, 147, 148, 168, 193, 204, 208, 210, 212, 215, 216, 217, 228, 230, 233, 237, 245, 246, 249, 253, 254, 255, 259, 261, 267, 274, 278, 279, 283, 285, 289, 290, 291, 295, 297, 299, 303, 304, 307, 309, 311, 312, 313, 322, 323, 324, 339, 341, 342, 349, 356, 362, 364, 365, 375, 376, 382, 385, 393, 396, 397, 398, 408, 411, 421, 428, 432, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 447, 449, 454, 455.
Eyyûbîler Devleti: 187, 263, 446.

— F —

Fâdılıyye: 344.
Fâdıl el-Feyzî: 98.
el-Fahr el-Suhraverdî: 357.
Fahruddîn b. Asâkir: 346.
Fahruddîn Çihârkes: 310.
Fahruddîn b. el-Dehhân: 77, 83, 423, 450.
Fahruddîn Ebû Mansur İsa b. Mevdûd el-Türkî: 379.
Fahruddîn Karaca: 222, 305.
Fahruddîn el-Mardînî: 335, 411, 430, 433.
Fahruddîn Muhammed b. İbrahim el-Fîrûzâbâdî el-Şîrâzî: 415.
Fahruddîn Muhammed b. İbrahim el-Habrî: 367.
Fahruddîn Neşrülmülk b. Farhûn: 222.
Fahruddîn el-Râzî: 339, 343, 387, 411, 419, 420, 433.
Fahruddîn Rıdvân b. Muhammed: 433.

Fahruddîn Yûsuf: 366.
el-Fâiz: 193.
Fakîh Ziyâeddîn İsa: 50, 53, 98, 104, 134, 135, 138, 167, 228, 229, 232, 328.
Fâkûs: 43, 66.
Fâkûsiyye: 279.
Fârâbî: 414, 415, 417.
Fârîs Bedrân: 118.
Fârîsüddîn Meymun el-Kasrî: 174, 434.
Fârîsüddîn Temîrek: 66.
Fars: 374.
Farsça: 198, 381, 413, 429.
Fas: 29, 255, 414.
Fatih: 335.
Fâtımî(ler-Devleti-Hilafeti): 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 41, 42, 45, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 68, 89, 198, 203, 207, 208, 211, 214, 215, 216, 217, 223, 224, 227, 230, 238, 245, 248, 251, 252, 255, 256, 258, 265, 267, 269, 271, 272, 275, 276, 278, 279, 286, 297, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 310, 311, 313, 314, 321, 322, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 337, 346, 354, 364, 368, 369, 371, 375, 376, 377, 378, 379, 383, 385, 393, 395, 405, 414, 451.
Fazıl el-Hadem: 90, 101.
Feleküddîn Süleyman: 177.
Ferâma: 31, 43.
Ferruhşah: 71, 74, 77, 78, 101, 103, 104, 105, 147, 193, 196, 210, 222, 259, 278, 287, 327, 340, 371, 378, 383, 434, 453.
el-Feth b. Ali el-Bundarî: 397.
Feht b. Hakan: 313, 321.
el-Fevvâr: 49.
el-Feylesof el-Antâkî: 434.
Feyyûm: 43, 47, 221, 222, 251, 256, 277, 326.
Fezzan: 86.
Fırat: 33, 36, 37, 38, 75, 80, 119, 147, 148, 171, 175, 193, 210, 323.
Filistin: 27, 28, 30, 31, 41, 106, 109, 129, 192, 219, 243, 308, 363, 446, 451.
Fîrûzâbad: 405.
Fityan b. Ali: 385.
Fityan el-Halebî: 373.
Flaman: 132, 133, 164.
Flandre: 96, 99, 132, 150.
Fransa: 27, 28, 38, 131, 149, 150, 151, 153, 154, 159, 161, 175, 455, 456.
Fransız(lar): 117, 133, 141, 146, 158, 160, 164, 178, 179, 183, 189.
Fransızca: 415.
Frederich (II): 420.
Frederich Barbarossa: 76, 93, 136, 279, 291.
Frederich von Schwaben: 137, 142, 145, 149.
Frenk(ler): 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 64, 67, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 84, 86, 91, 92, 93, 95, 99, 101, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168,

170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 192, 195, 198, 199, 207, 217, 232, 233, 234, 235, 237, 240, 241, 244, 245, 250, 254, 255, 272, 275, 278, 286, 287, 289, 290, 292, 293, 297, 303, 305, 306, 307, 308, 318, 319, 334, 337, 347, 359, 360, 365, 366, 373, 403, 416, 417, 440, 441, 446, 450, 451, 452.
Frizen: 132.
Fûle: 97, 113, 122.
Fustat: 43, 60, 96, 211, 222, 228, 232, 256, 271, 275, 277, 280, 282, 297, 300, 305, 306, 309, 311, 316, 325, 329, 330, 351, 354, 357, 358, 367, 368, 369, 379, 385, 402, 431.
Fuvve: 221.

— G —

Galinos: 341, 428.
Garbiyye: 256, 275, 277, 279.
Garseddin Kılıç: 50.
Gavr: 309.
Gazzâlî: 329, 341, 349, 354, 362, 408, 416, 419.
Gazneliler: 238, 408.
Gazze: 43, 60, 96, 97, 113, 114, 122, 176, 187, 292.
Gerard de Rideford: 110, 112, 114, 124, 134, 135.
Gerçek Haç: 93, 94, 112, 119, 121, 156, 157, 160, 161, 169, 171.
Gibb: 237.
Girit: 150.
Godefroi: 112, 134.
Godefroi de Bouillon: 30, 31.
Godefroi de Lusignan: 146.
Goitein: 300.
Gökbörî: 82, 84, 91, 111, 124, 133, 135, 139, 140, 144, 148, 150, 155, 159, 171, 193, 209, 210, 237, 318, 319, 328, 330, 370, 372, 445.
Göksu: 75, 80.
Granada: 356, 357.
Gregorius (VIII): 131.
Grousset: 132, 178.
Guillaume (II): 65.
Guillaume de Barre: 162.
Guillaume de Ciaeux: 172.
Guillaume de Potiers: 176.
Guillaume de Preaux: 168.
Guillaume de Tyr: 82, 290, 291.
Gurabâ: 327.
Guy de Lusignan: 109, 110, 111, 112, 113, 114, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 145, 149, 153, 160, 161, 163, 164, 174, 175.
Gürcüler: 29, 94.
Gümüştegin: 32, 65, 69, 71, 99.
Güney Türkiye: 126.
Güneydoğu Anadolu: 27, 32, 34, 35, 40, 80, 147, 192.
Güneydoğu Asya: 290.

— H —

Habeşistan: 290.
Hâbîs-i Celdek: 104, 105.
Habrî: 415.
Habur: 81.
Hâce İkbâl: 327.
Hâcî b. Mansur: 241.
Hacib Ebû Bekr el-Âdilî: 182, 185.
Hacib Halil el-Hakkarî: 135.
Hacib Hüsameddîn Lü'lü: 106, 114.
Hacib Lü'lü: 416.

Hacib Yusuf: 179, 180, 184, 212.
Haçlılar: 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 63, 65, 70, 71, 73, 79, 86, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 111, 112, 114, 116, 117, 119, 121, 129, 130, 131, 134, 135, 138, 141, 142, 143, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 179, 183, 186, 187, 196, 207, 226, 237, 238, 240, 242, 254, 255, 256, 288, 291, 292, 293, 295, 303, 305, 307, 308, 312, 340, 375, 439, 440, 441, 442, 444, 451.
Haçlı Krallığı: 171, 175.
Haçlı Seferi (III): 27, 28, 30, 38, 68, 77, 84, 91, 92, 94, 118, 128, 131, 147, 196, 200, 209, 211, 213, 218, 226, 230, 236, 239, 241, 243, 245, 252, 254, 273, 287, 288, 294, 301, 307, 308, 328, 390, 446, 448, 452, 455.
Haçlı Seferi (IV): 175, 187.
Haçlı Seferi (VI): 250.
el-Hafız: 379.
Hafız Abdülgani: 345, 346, 347, 358, 359, 360.
Hakkari: 35.
Hakkariye: 134, 135, 145.
Hâkim el-Cilyanî: 432.
Hâkim bi Emrillah: 321.
Hâkimüzzamân Abdülmün'im b. Ömer el-Vadiâşî: 383, 400.
Halep: 30, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 58, 61, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 77, 78, 79, 81, 84, 95, 96, 99, 107, 109, 124, 128, 137, 138, 144, 164, 189, 190, 193, 203, 209, 210, 211, 218, 221, 222, 223, 224, 230, 231, 232, 235, 237, 240, 241, 242, 259, 266, 269, 273, 277, 282, 283, 285, 289, 291, 295, 296, 297, 300, 303, 304, 305, 308, 311, 312, 313, 322, 323, 324, 325, 327, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 348, 349, 350, 352, 353, 355, 357, 358, 362, 363, 365, 367, 369, 371, 373, 376, 383, 384, 389, 399, 400, 409, 411, 412, 417, 420, 426, 429, 431, 434, 439, 443, 446, 448.
Halbe: 47.
Hâlid el-Kaysarânî: 61, 214, 250,
Hâlid b. Kelede: 407.
Halil: 43, 113.
Halil el-Hakkârî: 212.
Hallâviyye: 335, 350.
Hama: 32, 70, 71, 72, 73, 74, 84, 89, 95, 96, 99, 105, 124, 126, 144, 148, 175, 193, 208, 209, 220, 221, 291, 292, 295, 296, 305, 308, 314, 324, 325, 328, 334, 335, 352, 353, 365, 379, 418, 421, 446.
Hammâd b. Hîbetüllah el-Harrânî: 339.
Hama Eyyûbîleri: 340.
Hamidiyye: 145.
Hanna (St.): 328.
Hanbelî(ler): 327, 343, 345, 346, 347, 354, 355, 358, 359, 360, 361, 362, 371, 408, 418, 444, 447, 448.
Hanefî(ler): 227, 230, 232, 252, 318, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 347, 349, 350, 353, 354,

356, 371, 408, 411, 444, 447, 448.
Hânî: 147.
Hârat el-Mahmûdiye: 266, 453.
Harezmliler: 275.
Harezmşahlar: 440.
Hâricîler: 62.
Hârim: 38, 39, 40, 44, 72, 73, 82, 99, 126, 305.
el-Harirî el-İşbîlî: 370, 436.
el-Harîriyye: 454.
Hâris b. Kelede: 313.
Harput: 80.
Harran: 32, 78, 80, 82, 84, 144, 198, 210, 240, 282, 291, 295, 297, 304, 305, 310, 311, 314, 324, 328, 330, 332, 353, 358, 361, 362, 365, 367, 392, 407, 435, 446, 450.
Harrûbe: 97, 132, 136, 137.
Harzem: 79.
el-Has: 206.
Hasan el-Candar: 93.
el-Hasan b. Habbâb: 228.
Hasan b. Hibetullah b. Sasrî: 334.
Hasan b. Kıpçak: 91.
Hasaneyn Rabî: 401.
Hassa Birliği: 110, 111, 120, 123, 124, 180, 239.
Haşhâşî: 34, 59, 70, 72, 73, 77, 96, 170, 175, 349, 363, 364, 447.
Hatah: 80.
Hatîb el-Bağdadî: 392.
Hâtim b. İbrahim el-Hâmidî: 364.
Havfu Ramses: 221.
Havran: 39, 45, 329, 431.
Haydarat el-Kehhal: 436.
Hayfa: 31, 97, 112, 113, 122, 162, 165, 185.
Hazâin el-Silâh: 297.
Hazrecî: 276.
Hellenizm: 406, 407.
Hemedan: 63, 82, 84, 93, 192, 362.
Henry de Champagne (II): 139, 141, 145, 171, 175, 178, 179, 180, 187, 192.
Heraklios: 248.
Heraklius (Patrik): 114.
Herat: 387.
el-Heravî: 391.
Hezbaniye: 36, 204, 355.
Hılle: 370.
Hıms: 32, 38, 48, 49, 51, 70, 71, 73, 74, 84, 90, 105, 124, 126, 144, 193, 210, 219, 220, 236, 240, 257, 291, 295, 305, 310, 324, 325, 328, 353, 365, 377, 447.
Hıms Emirliği: 447.
el-Hırakî: 359.
Hısfîn: 309.
Hısn el-Ekrâd: 42, 124, 126.
Hısn-ı Keyfa: 75, 78, 80, 96, 282, 328, 378, 425, 426.
Hısy: 176.
Hıttân: 85, 378, 450.
Hıttân b. Munkız: 276, 453.
Hıttîn: 90, 95, 97, 109, 111, 113, 114, 117, 120, 123, 128, 164, 196, 222, 225, 235, 237, 239, 242.
Hibetullah b. Ca'fer: 384.
Hibetullah b. Kâmil: 228.
Hibetullah b. Nasr el-Harrânî: 367.
Hicaz: 30, 62, 63, 85, 90, 106, 192, 193, 195, 228, 267, 285, 287, 292, 299, 318, 328, 339, 345, 349, 355, 362, 442, 444, 446, 454.
Hind: 272, 450.

Hindistan: 272, 276, 292, 327, 407, 434, 443.
Hint Okyanusu: 62, 285, 289, 290.
Hipokrat: 341, 428, 429, 432.
Hire: 407.
Hollanda: 455.
Horasan: 29, 291, 322, 332, 339, 345, 349, 382, 387, 410, 443, 444.
Hospitalier Şövalyeleri: 112, 114, 121, 123, 164, 166, 169, 173, 178, 189, 199, 328, 331.
Hristiyanlar: 27, 54, 62, 94, 125, 131, 167, 169, 177, 186, 187, 196, 206, 273, 291, 356, 383, 406, 414, 418, 420, 428, 429, 430, 440, 451, 452, 453.
Huart: 185.
Hubûşan: 354.
el-Hubûşânî: 359.
Hugue: 103, 178.
Hugue (II): 112.
Hugue de Embriaci (III): 113, 150.
Hugue de Saint Pol: 172.
Hugue de Tiberiade: 162, 163.
Hûle: 97.
Hulefâ-i Râşidîn: 64, 198, 439.
Hums: 272, 273.
Hûnîn: 47, 97, 117, 118, 122, 128.
Hurufîler: 413.
el-Huşuî: 345.
Huveylife Kuyusu: 177, 292.
Hülâgû: 455.
Hümeydiye: 82.
Hüneyn b. İshak: 321.
Hürremşah: 139, 140, 145, 147, 150.
Hürmüz: 122, 129.
Hüsameddîn Alî: 310.
Hüsameddîn Beşâre: 140, 145.
Hüsameddîn el-Hasan b. Muhammed b. el-Rassâs: 363.
Hüsameddîn Ömer b. Lâçin: 134, 135, 140, 145, 325, 330.
Hüsameddîn Lü'lü: 137, 139, 235, 254, 255, 310.
Hüsameddîn el-Râzî: 35.
Hüsameddîn Sayaruk el-Necmî: 167.
Hüsameddîn Sayaruk el-Türkî: 189.
Hüsameddîn Sungur el-Halâtî: 83, 122, 125, 133.
Hüsameddîn Temirek el-Hilâfetî: 223.
Hüsameddîn Temurtaş: 155.
Hüsameddîn Toman el-Yârûkî: 133, 327.
Hz. Hüseyin (r.a.): 365.

— I —

Irak: 36, 37, 216, 268, 343, 344, 353, 382, 387, 396, 400, 407, 420, 423, 434, 436, 448.
Irak Selçukluları: 397.
Istahr: 322.

— İ —

İberik: 456.
İbn Abdekûye: 94.
İbn Abdülmü'min: 65, 300.
İbn Abdüzzâhir: 311.
İbn el-Adîm: 33, 229, 230, 232, 289, 399, 403.
İbn Ammar: 32.
İbn el-Arabî: 375, 413.
İbn Arif: 139.
İbn Asâkir: 296, 325, 345, 347, 352, 358, 374, 387, 392.
İbn Atîk el-Raba'î: 351.
İbn el-Attâr: 338.
İbn Avf: 198, 325, 340, 351, 358.

İbn Behram: 45.
İbn Barzan: 120.
İbn el-Baytar: 341, 428.
İbn Bedran: 357.
İbn Berrî: 216, 358, 367, 368, 372, 384, 445.
İbn el-Bevvâb: 332.
İbn Bezûh: 429.
İbn el-Bezzâz: 93, 226.
İbn Butlan: 313, 411.
İbn Cehîr: 338.
İbn Cemââ: 386.
İbn el-Cemmal: 430.
İbn el-Cerrâh: 385.
İbn el-Cevzî: 362, 392.
İbn Cihbiller: 412.
İbn Cînî: 341.
İbn Cübeyr: 199, 227, 266, 267, 271, 276, 290, 291, 294, 295, 297, 300, 304, 307, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 323, 328, 329, 330, 331, 338, 339, 341, 374, 384, 385, 399, 424, 425, 446, 450, 451, 452, 454.
İbn el-Cümmeyzî: 345, 358, 431, 436.
İbn el-Dehhân: 345, 377, 450.
İbn Dirbas: 228, 352, 355.
İbn Dokmak: 313.
İbn Ebî Asrûn: 352, 353, 358, 374, 392.
İbn Ebî Sadık: 435.
İbn Ebî Tayy: 38, 208, 253, 266, 306, 332, 334, 369.
İbn Ebî Usaybia: 417, 424, 428, 430, 435.
İbn Eflah el-Endülüsî: 426, 434.
İbn el-Enbârî: 372.
İbn el-Esîr: 39, 46, 50, 58, 61, 81, 118, 124, 125, 131, 135, 152, 186, 192, 198, 231, 235, 237, 249, 269, 276, 287, 308, 312, 343, 347, 348, 365, 388, 389, 391, 399, 400, 401, 439.
İbn el-Fârız: 341, 374, 407, 409.
İbn Fazlullah: 258, 376, 380, 445.
İbn el-Fuvatî: 334.
İbn Fûrek: 322, 358, 433.
İbn el-Haccâc el-Kannâvî: 369.
İbn Hacer: 391, 413.
İbn el-Hâcib: 430.
İbn Hadîd: 379.
İbn Haddûs: 357.
İbn Haldûn: 56, 254, 447, 449, 455.
İbn Hallâl: 380.
İbn Hallikân: 211, 254, 316, 317, 328, 368, 373, 380, 382, 383, 395, 402, 409, 410, 412, 420.
İbn Hamdan: 271.
İbn Hammûye: 329.
İbn el-Hanbelî: 362.
İbn el-Harastâî: 345.
İbn Harûf: 371.
İbn el-Haşşâb: 222, 362, 368, 372, 381.
İbn Hûd: 426.
İbn Hurdadbih: 290.
İbn el-Husayn: 399.
İbn Hübel: 432.
İbn Hübeyre: 57, 338, 381.
İbn İldüzmüş: 433.
İbn el-Katta': 368.
İbn el-Kaysarânî: 385.
İbn Kılavuz: 48.
İbn Kudâme: 347, 358, 360, 361, 362.
İbn Kureyş: 216.
İbn Mâlik: 78.
İbn Matran: 331.
İbn Memmâtî: 236, 252, 255, 257, 261, 268, 271, 272, 274, 277, 278, 281, 282, 301, 358, 383,

391, 401, 402, 439, 445.
İbn Meymûn: 411, 414, 415, 434, 449, 454.
İbn Mucâvir: 299.
İbn el-Mudavver: 429.
İbn Muhacir: 357.
İbn Mukle: 352.
İbn el-Mustazî: 369.
İbn el-Müneccâ: 361.
İbn Münir: 385.
İbn el-Müstevfî el-Erbîlî: 372.
İbn el-Nâkid: 429.
İbn el-Nakkaş: 430.
İbn Nazif el-Hamavî: 214.
İbn Necâ: 359.
İbn el-Nefîs: 428.
İbn Nubâte: 370.
İbn Osman: 358, 359.
İbn Receb: 347, 360, 362.
İbn el-Rezzâz el-Cezerî: 381, 422, 425.
İbn Rüşd: 341.
İbn el-Sââtî (Bahaeddîn Ali b. Muhammed b. Ali b. Rüstem): 337, 374, 375, 383, 387, 423, 424, 445.
İbn el-Sââtî (Fahrüddîn Rıdvan b. Muhammed): 433.
İbn el-Sâbûnî: 354.
İbn Saîd: 383.
İbn el-Saiğ: 411, 432.
İbn Salâh el-Sümeysâtî: 429
İbn Salâh el-Şehrazûrî: 409.
İbn Savle: 259.
İbn Seb'în: 454.
İbn Senâ el-Mülk: 81, 216, 373, 374, 375, 384, 387, 416, 433, 445.
İbn Sem'ûn: 433.
İbn Sînâ: 341, 411, 413, 414, 415, 416, 418, 428, 429, 431.
İbn Sürûrlar: 359.
İbn Şahin: 258.
İbn Şâş el-Sa'dî: 351.
İbn el-Şecerî: 371.
İbn Şeddâd: 91, 93, 124, 132, 135, 136, 161, 189, 192, 193, 198, 200, 210, 225, 227, 229, 230, 234, 311, 323, 324, 328, 339, 340, 357, 358, 394, 399, 405, 406, 409, 416, 445.
İbn Şehrâşûb: 343, 363, 364, 369.
İbn Şev'at el-Yâhûdî: 354.
İbn Şîş el-Esnâî: 216, 351, 386.
İbn Şükr: 258, 259, 355, 357, 366.
İbn Talhat el-Kâtib: 338.
İbn Tâtlî: 416.
İbn Teymiyye (Muhammed b. Hıdır el-Harrânî): 347, 358, 361, 362.
İbn Uneyn: 195, 214, 373, 374, 375, 385, 387, 445, 450, 453.
İbn Vahşiyye: 416, 430.
İbn Vâsıl: 198, 399, 439.
İbn Ye'iş: 373.
İbn Yunus: 356, 420, 421.
İbn Zâfir: 403, 445.
İbn el-Zekî: 229, 230.
İbn el-Zekkâk: 370.
İbn Zühr: 363, 414.
İbrahim: 414.
İbrahim b. Kanâbir: 98.
İbrahim el-Sâmirî: 434.
İbrahim el-Silah: 85, 86.
İbrahim b. Şerve: 220.
İbrânî: 415.
İdrisî: 454.
el-İftihar el-Haşimî: 411.
İhmîm: 256, 270, 271, 278.
İhtiyârüddîn el-Hasan b. Afras: 75, 76.
İlaba: 85, 238.
İlgazi: 34, 35, 79, 83.
İmâdeddîn Ebü'l-Feth Muham-

med b. Ali b. Hammûye el-Cüveynî: 329, 365.
İmâdeddîn Ebu'l-Hafs Ömer b. Hıdır: 433.
İmâdeddîn Ebu'l-Hâmid: 356.
İmâdeddîn b. el-Harastaî: 327.
İmadeddîn İbrahim b. Abdülvahid b. Sûrûr: 360.
İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfehanî: 37, 47, 48, 49, 50, 56, 58, 64, 72, 73, 83, 91, 94, 103, 111, 112, 117 118, 124, 125, 133, 134, 135, 137, 140, 145, 146, 148, 149, 163, 180, 185, 186, 192, 193, 195, 198, 199, 200, 208, 210, 214, 215, 216, 221, 225, 226, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 243, 245, 248, 255, 258, 259, 262, 267, 274, 276, 300, 306, 308, 327, 332, 333, 337, 338, 340, 352, 361, 365, 369, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 387, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 406, 416, 421, 439, 445, 450.
İmâdeddin Sandal: 92.
İmâdeddîn b. Şeddâd: 368.
İmâdeddîn b. Yunus: 356.
İmâdeddîn Zengî: 34, 35, 78, 81, 124, 139, 140, 214.
İmam el-Haremeyn: 357, 433.
İmâmîler: 227.
İmâmiyye: 363, 369, 388.
İmam el-Nasır: 184.
İmam Şafiî: 303, 326, 329, 418.
İnal Oğulları: 79.
İncil: 420.
İngilizce: 426.
İngilizler: 141, 158, 160, 164, 178.
İngiltere: 28, 131, 148, 149, 150, 152, 154, 159, 161, 166, 174, 192, 245, 292, 442, 455.
İnnib: 38.
İpek Yolu: 290, 291.
İran: 29, 192, 291, 304, 322, 345, 349, 374, 382, 383, 407, 444, 445, 455.
Hz. İsa (a.s.): 31, 131, 171.
İsâ b. Abdülaziz: 344.
İsâ b. Abdülaziz el-Şerişî: 373.
İsaakios: 92, 93, 449.
İsaakios Angelos: 136.
İsaakios Dukas Komnenos: 150.
İsabelle: 149, 175.
İsa b. el-Muallâ b. Meslemet el-Râfiî: 370.
İsfehan: 346, 347, 357, 362, 381, 396, 397, 411.
İskender: 406.
İskender el-Afrodisî: 417.
İskenderiye: 43, 46, 47, 48, 65, 66, 67, 69, 74, 85, 97, 114, 129, 143, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 228, 251, 253, 259, 266, 271, 272, 274, 278, 279, 280, 282, 285, 290, 291, 293, 294, 295, 297, 300, 305, 311, 312, 314, 316, 322, 323, 325, 326, 330, 340, 344, 351, 357, 359, 365, 372, 377, 379, 380, 384, 394, 406, 446, 450, 453.
İskenderiye Kanalı: 290, 309.
İskenderun: 120, 122.
İslav: 238, 256.
İsmail b. Abdülcebbâr b. Yûsuf el-Makdisî: 248.
İsmail b. Ebi'l-Vekar: 434.
İsmail el-Sûfî: 213.
İsmailîler: 54, 58, 72, 203, 227, 228, 277, 349, 364.
İsmail b. Sûdkîn b. Abdullah el-Nûrî el-Hanefî: 367.
İsmetüddîn Âmine binti Üner:

73, 84, 289 317, 327, 330.
İspanya: 28, 29, 63, 254, 456.
İstanbul: 27, 30, 63, 92, 93, 106, 187, 294, 299, 401, 403, 406, 413.
İşbilîyye: 329.
İşrakiyye: 340, 409, 413.
İtalya: 28, 132, 410, 456.
İtalyan: 30, 31, 69, 94, 95, 141, 160, 178, 293, 443.
İzzeddin b. Abdüsselâm: 297, 419.
İzzeddin Cavlı el-Esedî: 103, 238.
İzzeddin Cürdik: 50, 54, 140, 145, 156, 189, 222.
İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed: 400.
İzzeddin Ersel: 155.
İzzeddin Hamza b. Ali el-Alevî: 363.
İzzeddin Ferruhşah: 38.
İzzeddin İbrahim: 123.
İzzeddin İsa: 114.
İzzeddin Mesûd: 77, 78, 82, 83, 139, 174, 299, 308, 328.
İzzeddin b. el-Mukaddem: 176, 325.
İzzeddin Musek b. Cekkû: 309.
İzzeddin Osman el-Zencârî: 276, 450, 453.
İzzeddin b. Şeddâd: 311, 323.
İzzeddin el-Tâlîbî: 94.
İzzeddin Ûsâme: 141, 295, 450.
İznik: 30.

— J —

Jacques d'Avesnes: 133, 162, 163.
Japonya: 456.
Jeanne: 150, 153, 169, 174.
Joscelin (II): 35, 38, 71.
Joscelin de Courtney (III): 113.
Jüstinianus: 406.

— K —

Kâbis: 85, 86.
Kades Gölü: 124.
Kâdı'l-Cemâa Ahmed b. Abdurrahman el-Lâhmî: 371.
Kâdî Ebu'l-Hasan Ali b. Osman: 393.
Kâdı Ebu'l-Hasan el-Mahzûmî: 310.
Kâdı Ebû Saîd el-Herevî: 31.
Kâdı'l-Fâdıl: 51, 53, 69, 87, 91, 96, 98, 99, 112, 141, 189, 193, 196, 198, 199, 210, 214, 215, 216, 225, 226, 229, 234, 235, 236, 239, 253, 254, 255, 259, 265, 267, 271, 274, 275, 276, 285, 287, 288, 301, 306, 308, 310, 311, 319, 326, 329, 332, 333, 334, 337, 338, 340, 344, 359, 369, 370, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 395, 396, 397, 398, 401, 402, 403, 412, 414, 416, 432, 439, 445, 448, 450, 452.
Kâdı'l-Murtazâ b. Kureyş: 310.
Kâdı'l-Mû'temen İbn Kâsîbeveyh el-Kâtib: 376.
Kâdı Selâmet el-Üveyris: 258.
Kadızâde el-Rûmî: 411.
Kafkasya: 27, 28, 29, 238.
Kafsa: 86.
Kâfur el-İhşidî: 313.
Kahire: 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 56, 59, 60, 61, 73, 89, 92, 96, 118, 190, 193, 203, 211, 222, 223, 226, 228, 231, 232, 235, 260, 265, 270, 273, 274, 276, 277, 279, 281, 282, 285, 286, 287, 290, 295, 297, 299, 300, 303, 304, 305,

306, 307, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 321, 322, 323, 326, 330, 331, 332, 334, 344, 350, 354, 355, 356, 358, 359, 365, 367, 369, 375, 376, 379, 380, 383, 384, 386, 389, 396, 401, 402, 404, 414, 416, 418, 422, 425, 431, 434, 436, 440, 446, 448, 453.
Kâim bi Emrillah: 276.
Kal'atü Ebi'l-Hasan: 122.
Kal'at-ı Necm: 144.
Kalâvun: 29, 187.
Kalenderiye: 454.
Kalet el-Cebel: 96, 118, 193, 211, 300, 307, 422.
el-Kalkaşandî: 217, 218, 231, 245, 261, 312.
Kalyub: 295.
el-Kâmil: 211, 221, 301, 307, 366, 386, 434, 441, 448.
el-Kâmil Şûcâ: 48, 51.
Kanûnî: 410.
Karaca el-Sâkî: 35, 36.
Karadeniz: 80, 238.
Karahitaylar: 29.
Karakuş: 56, 139, 148, 160, 179, 224, 238, 271, 307, 309, 333.
Kartiyya: 122.
Kârun: 276.
el-Karyeteyn: 110, 119.
Kâsân: 350, 381.
el-Kâsânî: 350.
Kâsım b. Asâkir: 341, 346, 392, 409.
Kâsım b. Firruh: 344.
Kâtib b. Cemmâl: 334.
Katip Çelebi: 358, 401, 410, 411.
Katolik: 92, 131.
el-Kavvâmiyye: 454.
Kây: 221.
Kâyât: 221.
Kaymarîyye: 251.
Kaymaz: 82, 384.
Kaymaz el-Âdilî: 164.
Kaymaz el-Necmî: 134, 135, 140, 145, 164, 238.
Kaymun: 145.
Kaysariyye: 97, 113, 122, 162, 165, 183, 185, 308.
Kaysarşah: 76, 167.
Kayseri: 30.
el-Kaysî: 356.
Kefr-Debîn: 127.
Kefr-Seb: 110.
Kefrtâb: 74, 220.
Kefr Zemmâr: 89.
el-Kellâse: 334, 335.
Kemâleddîn: 227, 231, 409.
Kemâleddîn Ahmed: 366.
Kemâleddîn el-Enbârî: 416, 420.
Kemâleddîn el-Hımsî: 315, 432.
Kemâleddîn Muhammed b. Abdullah: 352.
Kemâleddîn Mûsâ: 356, 420, 421.
Kemâleddîn Şehrazûrî: 35, 69, 225, 227, 228, 230, 231, 232, 325, 357, 381, 387.
Kemâleddîn b. Yûnûs: 409, 411, 412, 413, 416, 422, 426, 427, 437, 445, 454.
Kemâme Kilisesi: 93, 331.
Kenzüddevle: 68, 69.
Kerek: 43, 60, 61, 78, 85, 97, 107, 110, 117, 119, 128, 129, 177, 189, 192, 239, 240, 243, 277, 291, 292.
Kerek Prinkepsliği: 60, 61, 96, 106, 109, 120, 129, 292.
Kerh Yahudileri: 418.
el-Keşmîhînî: 356.
Kevkeb: 76, 97, 104, 117, 123, 187, 190.
Kevkeban: 363.

Kıbt (lar): 54, 137, 248, 258, 267, 447, 453.
Kıbrıs: 56, 93, 126, 150, 175.
el-Kıftî: 335, 358, 414, 417, 429.
Kılıç Ali: 344.
Kılıç Arslan: 30, 76, 137.
Kılıç Arslan (II): 61, 74, 75, 136, 167, 209.
Kınalızâde Ali Efendi: 418.
el-Kindî: 344.
Kırâfa: 310.
Kırkarş: 63.
Kıvameddin b. Summakat el-İsardî: 214.
Kıvameddîn b. Ziyade: 91.
Kıyame Kilisesi: 171, 180.
Kızıl Aslan: 82, 93, 94.
Kızıldeniz: 43, 60, 106, 240, 254, 255, 279, 290, 443, 445.
Kızıltepe: 79.
Kilikya: 63, 76, 139.
Kinâne: 236.
Kinâne Arapları: 98.
Kinâniyye: 236, 251, 252.
Kolûniyye: 177.
Konya: 30, 266, 395, 414, 417.
Konrad: 117 ,134, 135, 136, 138, 142, 145, 153, 156, 157, 160, 161, 168, 169, 170, 171, 174, 175.
Konrad (III): 38.
Konrad de Montferrat: 131.
Kopernik: 455.
Kubbet el-Sahrâ: 116, 121.
Kubeybat: 114.
Kudûrî: 349, 351.
Kudüs: 29, 31, 33, 35, 43, 45, 48, 50, 57, 59, 60, 63, 65, 73, 76, 81, 82, 86, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 109, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 127, 128, 160, 161, 165, 166, 167, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 195, 196, 198, 199, 200, 216, 229, 232, 242, 254, 260, 276, 277, 282, 292, 301, 307, 308, 315, 322, 328, 331, 346, 355, 357, 359, 365, 379, 383, 385, 386, 391, 398, 400, 416, 417, 429, 430, 434, 446.
Kudüs Haçlı Krallığı: 45, 48, 50, 57, 60, 73, 74, 82, 96, 104, 109, 112, 113, 114, 129, 131, 149, 156, 157, 163, 169, 179, 199, 242, 253, 292, 414.
Kumsal Vakası: 138.
Kur'an-ı Kerîm: 121, 198, 271, 323, 326, 334, 339, 342, 343, 344, 357, 361, 364, 370, 371, 379, 412, 414, 416, 421.
Kurtuba: 414.
Kurûn-ı Hama: 71, 95, 208, 245, 299.
Kus: 41, 47, 216, 218, 219, 220, 266, 270, 271, 278, 290, 291, 297, 299, 386, 443, 446.
Kusayr: 127, 128.
Kutbüddîn Hüsrev b. Telîl: 50, 57, 326.
Kutbüddîn Melikşah: 167.
Kutbüddin Mesûd: 76.
el-Kutb el-Mısrî: 358, 433.
Kutbüddîn el-Nisâbûrî: 198, 325, 327, 329, 337, 340, 346, 353, 365, 366.
Kutbüddin Sökmen b. Kara Aslan: 134, 183.
Kutbüddîn el-Şîrâzî: 455.
Kutbüddîn Yinâl b. Hassân: 50, 53, 70, 328.
Kutluğ-aba: 45, 237, 238.
Kutlukız Hâtun: 327, 330.

Kutluğ İnanç b. Pehlüvân: 94.
Kuzey Afrika: 63, 65, 85, 86, 203, 212, 237, 291, 316, 338, 357, 404, 444.
Kuzey Irak: 35, 192, 203, 236, 289, 446, 448.
Kuzey İspanya: 28.
Kuzey Mezopotamya: 442.
Kuzey Sudan: 62, 195.
Kuzey Suriye: 38, 39.
Kuzey Şam: 38.
Külek Boğazı: 30.
Kürboğa: 31.
Kürek: 256.
Kürt(ler): 27, 28, 233, 247, 250, 252, 446, 447, 448, 449.
Küsnâ: 277.
Kütahya: 395, 399, 400.

— L —

Lâtin: 29, 92, 93, 95, 130, 175, 186, 187.
Lâzikiyye: 84, 125, 126, 127, 137, 144, 171, 210, 254, 291, 293, 308, 451.
Lebbâdûn: 383.
Lecce: 65.
Lecîn: 122.
Lecûn: 104.
Leningrad: 401.
Leonardo de Vinci: 426.
Leopold von Örderich: 160, 189.
L'Erâkles: 82.
L'Hermit: 30.
Libya: 30, 61, 63, 85, 86, 150, 192, 195, 236, 285.
Lisanüddîn el-Belhî: 330, 337, 365.
Lombardiya: 32.
Londralılar: 133.
Louis (VI): 38.
Lûbya: 110, 120.
Lusignanlar: 175.
Lübnan: 27, 30, 192, 349, 365, 366, 451, 452.
Lüdd: 43, 97, 114, 122, 167, 172, 180, 185, 186.
el-Lûk: 312.

— M —

Ma'âb: 451.
el-Ma'addiye: 67.
Maan: 43.
Maarra: 74, 144, 175, 269, 361, 378.
Maarrat el-Nu'man: 126, 220, 269, 324, 366.
Macaristan: 136.
Mağrib(li-ler): 129, 145, 154, 244, 255, 267, 290, 316, 317, 319, 338, 343, 347, 357, 366, 367, 369, 370, 376, 414, 416, 422, 428, 433, 434, 443, 450, 452.
el-Mahalle: 431.
Mahmud (Selçuklu Sultanı): 35, 36.
Mahmûd el-Besâru: 65.
Mahmûd b. Eykeldî: 79.
Mahmûd b. Muhammed b. Kara Aslan: 425.
Mahmûd b. Ni'met b. Arslan el-Şeyzerî: 387.
el-Mahzûmî: 257, 268, 272, 282, 391, 393, 403, 445.
Ma'in: 97.
Makdisîler: 238, 322, 358, 359, 448.
Makrizî: 55, 56, 61, 215, 231, 234, 244, 247, 248, 250, 253, 265, 266, 268, 270, 271, 274, 278, 305, 306, 311, 313, 323, 326, 393, 394, 395, 401, 405, 449, 455.
Makyevel: 455.

Malatya: 32, 74, 76, 167, 192, 417.
Malazgirt: 28, 171, 210.
Ma'leya: 122.
Mâlik b. Enes: 345, 349.
Mâlikî(ler): 227, 309, 325, 326, 327, 345, 369, 386, 403, 414, 447.
Mâlikiyye: 386, 444.
Mâlik el-Ukaylî: 114.
Mama Hâtun: 147.
Manâh: 274.
Mansûra: 308.
el-Mansûr -billah: 363.
Mansûr b. Nebîl: 124, 125, 229.
Manuel: 35, 56, 74, 92.
Maraş: 30, 61, 80, 126.
Mardî b. Ali b. Mardî el-Tarasûsî: 391, 394.
Mardin: 32, 34, 79, 80, 83, 96, 147, 148, 299, 305, 314, 328, 332, 335, 430, 432, 446.
Margaritos: 125.
Markab: 124, 128.
Markiye: 121, 124.
Marquis Conrad de Montferrant: 117.
Mârûnîler: 447.
Masse (H.): 397.
el-Maturidî: 322.
Maveraünnehir: 332.
Mayorka: 86.
Mecdel Habâb: 122, 176.
Mecdel Habâb Kalesi: 176.
Mecdelyâba: 97, 113, 122, 185.
Mecdüddîn: 401.
Mecdüddîn el-Cîlî: 411.
Mecdüddîn Ebu'l-Sa'âdât Mübarek b. Muhammed: 347.
Mecdüddîn b. el-Esîr: 343, 371, 427.
Mecdüddîn Hüldûrî: 183.
Mecdüddîn Muhammed el-Cıbtî: 326.
Medain: 27.
Medine: 27, 352, 354, 391, 392.
Medkîn: 48.
Mehmed Akif: 196.
Mehmed Arif Hilmi: 403.
Mehmed Efendi: 394.
Mekke: 27, 253, 254, 267, 317. 372, 375, 386, 391, 454.
Mekkî b. Ömer b. Ni'met el-Mısrî: 347.
Melih (Mleh): 76.
el-Melik el-Âdil: 37, 64, 68, 69, 76, 78, 84, 90, 91, 94, 99, 105, 106, 110, 113, 128, 129, 137, 138, 139, 140, 145, 146, 148, 153, 156, 163, 164, 167, 168, 169, 171, 175, 176, 177, 178, 180, 184, 185, 186, 189, 192, 193, 196, 214, 218, 220, 221, 234, 235, 242, 266, 294, 307, 308, 339, 353, 355, 362, 365, 384, 385, 386, 394, 436, 453.
el-Melik el-Afdal: 91, 110, 119, 134, 139, 145, 164, 175, 183, 189, 190, 192, 193, 210, 214, 369, 371, 388, 432.
el-Melik el-Aziz: 212, 221, 263, 387, 401, 417.
el-Melik el-Eşref: 335, 376, 387, 403, 419, 436.
el-Melik el-Faiz: 433.
el-Melik el-Kâmil: 193, 300, 340, 341, 409, 414.
el-Melik el-Mansûr: 147, 148, 171, 175, 183, 193, 198, 209, 210, 334, 340, 409, 418, 419, 421.
el-Melik el-Mansûr Muhammed b. Takiyyüddîn Ömer: 404.
el-Melik el-Mes'ûd: 183.
el-Melik el-Muazzam: 250, 268,

357, 371, 386, 387, 409, 419, 433.
el-Melik el-Muizz İsmail b. Tuğtigin: 192, 299, 404.
el-Melik el-Nâsır: 303.
el-Melik el-Saîd: 147.
el-Melik el-Salih: 61, 63, 64, 69, 70, 71, 72, 77, 89, 99, 187, 207, 208, 209, 218, 283, 299, 299, 327, 330, 352.
el-Melik el-Zafir: 145, 190, 210.
el-Melik el-Zâhir: 81, 84, 125, 127, 138, 139, 145, 147, 180, 181, 189, 190, 193, 209, 231, 242, 308, 357, 358, 384, 385, 399, 412, 434.
Melikşah: 28.
Memlûklar: 29, 37, 45, 50, 127, 129, 203, 204, 208, 211, 230, 237, 238, 239, 262, 307, 310, 311, 428, 439, 440, 441, 447, 450, 455.
Menâh el-Saîd: 276.
Menâkır: 76.
Menbic: 71, 144, 175, 295, 305, 325.
Mengücekoğulları: 417.
Menkubars: 111.
Me'mûn el-Batâihî: 321, 322, 326.
Merağa: 411, 455.
Merâkeş: 142.
Merâkıp: 404.
Merc-i Uyûn: 92, 99, 103, 104, 130, 132, 180, 183, 241, 243, 276.
Merkab: 126, 127.
Mescid el-Aksâ: 116, 117, 121, 392.
Mesih: 131.
el-Mesihî: 332, 433.
Mesleme b. Abdülmelik: 92.
Messina: 150.
Mes'ûd: 33, 70.
Mes'ûd (I): 350.
Mes'ûd b. Muhammed: 353.
Mes'ûd b. Nisan: 79.
Meşhed el-Hüseyn: 326.
Meşhedü Hüsameddin Yavlak Hasan: 335, 431.
Mevdûd: 32, 33, 34, 60, 140, 426.
Mevlâna Celaleddîn el-Rûmî: 325, 331, 455.
el-Mevzir: 37, 144, 210.
Meyyâfârikîn: 32, 80, 83, 84, 90, 144, 147, 171, 210, 229, 282, 311, 314, 324, 328, 423.
Mezopotamya: 407.
Mısır: 27, 29, 30, 31, 41, 42, 44, 45 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 84, 86, 89, 90, 94, 96, 98, 99, 101, 104, 105, 106, 109, 110, 113, 119, 120, 122, 129, 134, 137, 138, 139, 141, 142, 145, 147, 148, 164, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 187, 190, 192, 193, 195, 199, 203, 207, 209, 210, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 240, 241, 242, 244, 245, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310 311, 312, 313, 314, 316, 323, 325, 326, 329, 330, 331, 332, 337, 338, 339,

343, 344, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 364, 365, 369, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 378, 379, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 393, 395, 401, 402, 403, 414, 415, 417, 418, 422, 424, 428, 429, 431, 433, 434, 436, 439, 440, 442, 443, 444, 446, 448, 450, 451, 452, 453, 455.
Mısır Seferi (II): 213, 259, 286, 351.
Mısır Seferi (III): 241, 244, 245, 286.
Mısyaf: 72, 96, 126, 349, 364.
Mısyaf Kalesi: 364.
el-Mibrez: 243.
Mihraniye: 134, 135, 145.
Mire: 239.
Miryakefolon: 74, 92.
Mizze: 386, 453.
Moğollar: 29, 187, 305, 372, 403, 433, 440, 447, 455.
el-Muâfâ b. İsmail el-Mavsılî: 357.
Muâviye: 212.
el-Muazzam: 434, 435, 450.
Mubârek: 260, 278.
el-Mubârek el-Ahmed: 372.
Mubârek b. Munkiz: 85, 259, 276, 450.
Mudar: 235.
Mudar Arapları: 236.
Mudariyye: 236.
Muhammed b. Abdüsselâm: 430.
Muhammed b. Ahmed el-Huzâî el-Mezihî: 427.
Muhammed b. Ahmed el-Semerkandî: 350.
Muhammed b. Ali: 355, 423.
Muhammed b. el-Hasan el-Şeybânî: 341, 349.
Muhammed b. Hıdır b. Teymiyye: 343.
Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed: 423.
Muhammed b. Mahmud: 354.
Muhammed b. Muhriz: 376.
Muhammed b. el-Museyyeb el-Dımaşkî: 388.
Muhammed b. Rüstem el-Sââtî: 424.
Muhammed Tapar: 29, 31, 32, 33, 34, 36.
Muhammed b. Yahyâ: 354.
Muhammed b. Yusuf el-Erbilî: 369.
Muhyiddîn: 82.
Muhyiddîn b. el-Arabî: 331, 367.
Muhyiddîn Ebû Hâmid Muhammed: 229, 352.
Muhyiddîn Ebu'l-Meâlî Muhammed: 229.
Muhyiddîn Ebû Hâmid b. Asrûn: 238, 353, 355.
Muhyiddîn b. el-Zekî: 81, 229, 312, 327, 355, 409, 424.
Muîneddîn Abdürrahman: 209.
Muîneddîn Hasan: 366.
Müizzüddîn İsmail: 85.
Mukattam Dağı: 306.
el-Muktarah: 357.
el-Muktefî: 369.
el-Murâdî: 329, 399, 400.
Murtâha: 251.
Mûsa b. Meymûn: 222, 338, 343, 380, 416, 426, 432, 433, 452.
Musevîlik: 414, 415.
el-Mustansır: 41, 276.
el-Mustazî: 41, 58, 59, 71, 89, 207, 299.
Musul: 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38,

40, 44, 47, 60, 64, 65, 70, 71, 72, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 90, 92, 105, 109, 110, 119, 132, 134, 135, 139, 145, 147, 150, 164, 168, 174, 180, 183, 192, 225, 234, 235, 236, 237, 245, 266, 273, 277, 282, 285, 287, 291, 295, 296, 297, 299, 304, 305, 308, 311, 312, 314, 317, 321, 323, 324, 325, 328, 330, 332, 347, 349, 352, 353, 355, 356, 357, 360, 362, 365, 366, 369, 370, 372, 377, 381, 388, 389, 393, 394, 400, 405, 412, 416, 420, 422, 423, 432, 443, 446, 450.
Musul Muhasarası: 98.
Muş: 80, 84, 147.
Mu'tasım: 238.
el-Mutemed: 422.
Mutezile: 322.
Mutrif b. Rabî: 241.
Muvaffaküddîn Abdullah b. Muhammed: 360, 361.
Muvaffaküddîn Abdülaziz b. Abdülcebbar el-Sülemî: 246, 432, 434, 450.
Muvaffaküddin Ebû Muhammed: 416.
Muvaffaküddîn Es'ad b. Matran: 331, 334, 429, 434.
Muvaffaküddîn b. Hallâl: 379.
Muvaffaküddîn b. Kudâme: 359, 360.
Muvaffaküddîn Ye'ış b. Ali: 373.
Muvahhidîler: 29, 63, 86, 87, 142, 226, 254, 300, 414.
Muvahhidîler Devleti: 207.
Muzaffer b. Abdullah el-Mısrî: 357.
el-Muzaffer b. İbrahim: 386.
el-Muzaffer b. Muhammed: 426.
Muzafferüddîn Gökbörî: 78, 91, 110, 119, 134, 314, 317.
Mübarizüddîn İbrahim b. Mûsa: 223.
Mücahidüddîn Kaymaz: 83, 312, 314, 317, 325, 328, 330, 348, 350.
Mücahidüddin Yarankuş: 134, 135, 183.
Mücellâ b. Mervân: 241.
Müeyyedüddîn el-Urdî: 423, 424, 432, 445.
Mühezzebüddîn Abdürrahim b. Ali: 434.
Mühezzebüddîn Ali b. Ahmed el-Bağdadî: 432.
Mühezzebüddîn el-Dahvâr: 246, 315, 324, 335, 370, 419.
Mühezzebüddîn b. el-Hâcib: 424, 430.
Mühezzebüddîn b. el-Nakkâş Ali b. İsa: 225, 428, 429, 434, 436.
Mühezzebüddîn Yusuf b. Ebî Sâid b. Halef el-Sâmirî: 434.
Mükrem b. Muhammed b. Ebi'l-Sakr: 339.
Müksir: 267.
Münbit Hilâl: 269, 285, 406, 407.
Münkizîler: 378.
Münyetü İbn Hasib: 43, 271, 311.
Mürhef: 378.
Mürşid Şeyzer: 377.
el-Müstencid: 57, 58.
el-Müsterşid: 35, 36.
el-Mütenebbî: 368, 370, 388.
Mülessimîler: 86.
Mütevekkil: 321.
el-Müzahimeteyn: 220, 221.
el-Müzenî: 349.

— N —

Nablus: 107, 112, 113, 114, 122,

134, 174, 190, 451.
el-Nablusî: 247.
Nahîfî Mehmed Efendi: 394.
Namık Kemâl: 196.
Napoli: 28, 443.
Nâsıh el-Gaydî: 222.
Nâsıhüddîn Abdürrahman b. Necm: 362.
Nâsıhüddîn Humartigin: 50, 54, 99.
Nâsıhüddîn İsmail b. Ahmed el-Dımaşkî: 259, 283.
el-Nâsır: 79, 90, 187, 192, 208, 228, 353, 362, 366, 387.
Nâsırâ: 77, 97, 101, 112, 113, 122, 145, 185.
el-Nâsır Dâvud: 387.
Nâsırıyye: 155.
el-Nâsır b. el-Mustansır: 311.
Nâsırüddîn: 74, 101, 221.
Nâsırüddîn İbrahim: 212.
Nâsırüddîn Menküpars: 127, 220.
Nâsırüddîn Muhammed: 51, 65, 69, 73, 83, 84, 89, 90, 99, 103, 105, 183, 193, 210, 219, 220, 257, 276, 289.
Nâsıruddîn el-Tûsî: 455.
Nastârû: 279.
Natrûn: 97, 114, 122, 173, 176, 178, 183, 187, 308.
Necmeddîn Eyyûb: 36, 37, 39, 58, 61, 64, 203, 220, 221, 238, 260, 282, 312, 329, 330, 331, 350, 365, 430, 439, 453.
Necmeddîn el-Hubûşânî: 326, 348, 350, 354.
Necmeddîn İlgazi: 32.
Necmeddîn el-Lebbûdî: 324.
Necmeddîn b. Masûl: 46, 47, 48, 51.
Necmeddîn b. el-Salâh: 430.
Necmeddîn b. el-Seriyy: 429.
Nehr el-Kasab: 163.
Neşvân b. Saîd el-Himyerî: 368.
Nevâ: 309.
Nil: 41, 45, 46, 49, 51, 256, 266, 269, 271, 278, 279, 280, 287, 289, 290, 295, 305, 306, 309, 365, 443.
Nisâbûr: 322, 353, 354, 365, 433.
Nizâmeddîn Nasr b. el-Muzaffer b. Yâkûb: 229.
Nizamülmülk: 248, 322.
Normanlar: 28, 30, 59, 65, 69, 164.
Norman Krallığı: 28.
el-Nu'aymi: 323, 331, 424.
Nûbe: 59, 61, 62, 236, 239.
Nukra: 241.
el-Nu'mânî: 350.
Nureddîn: 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 81, 84, 89, 95, 96, 187, 195, 196, 198, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 225, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 240, 241, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 258, 262, 265, 266, 269, 271, 274, 275, 280, 285, 289, 296, 297, 299, 301, 303, 304, 305, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 319, 324, 325, 327, 329, 330, 331, 332, 335, 337, 338, 340, 342, 345, 349, 350, 351, 352, 353, 359, 361, 362, 365, 375, 378, 381, 382, 390, 395, 398, 409, 423, 424, 428, 429, 432, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 448, 453.
Nureddîn Aslanşah: 356.

Nureddîn Mahmud b. Zengî: 36, 38, 230, 381.
Nureddîn Muhammed b. Kara Aslan: 75, 78, 79, 199, 214.
Nuruosmaniye: 401.
Nusaybin: 78, 80, 81, 282, 291, 295, 297, 300, 305, 310, 314, 328, 352, 407, 436.
Nusayrî: 72, 363, 447.
Nusayriye: 364.
el-Nüveyrî: 231.

— O —

Oğuzlar: 30, 42, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 53, 55, 57, 62, 63, 86, 106, 234, 439.
Onfroi b. Onfroi: 120.
Onfroi de Toron: 101, 112, 128, 129, 149, 167, 170.
Onfroi de Toron (III): 234.
Hz. Osman (r.a.): 326.
Osmanlılar: 30, 63, 211, 213, 215, 232, 242, 249, 259, 275, 291, 331, 410, 440, 443, 444, 455.
Orta Asya: 29.
Ortaçağ: 157, 238, 256, 456.
Ortadoğu: 27, 30, 94, 95, 232, 313, 440, 450.
Ortodoks: 92, 93.
Orta Karadeniz: 32.
Orta Mısır: 46.

— Ö —

Ölü Deniz: 43, 101.
Hz. Ömer (r.a.): 230, 248, 265, 292.
Ömer b. Abdülaziz: 64, 265, 365, 366, 392.
Ömer b. el-Akkâde: 327.
Ömer b. el-Hâcib: 392.
Ömer b. el-Mellâ: 312, 365.

— P —

Palermo (Sarayı): 454.
Peçenek Türkleri: 28.
Pehlüvan: 82, 83, 93.
Pellat (Ch.): 382.
Perşembe Pazarı: 92.
Petra: 43.
Hz. Peygamber (s.a.v.): 27, 93, 94, 121, 131, 248, 265, 313, 316, 407, 412, 428.
Philippe d'Alsace: 99, 150.
Philippe Auguste: 150, 151, 152, 154, 161.
Pièrre: 30.
Pilot de Crête: 449.
Pirene: 27.
Piza: 28, 30, 94, 117, 131, 132, 151, 152, 272, 279, 293, 294, 443.

— R —

Ra'bân: 74, 220.
Rabî: 278, 443.
Rabîa: 301.
Rabîa Arapları: 241.
Rabîâ Hatun: 83, 327, 362.
Radıyyüddîn el-Rahbî: 315, 370, 432, 433, 434, 436.
Radıyyüddîn el-Şîrâzî: 420.
Rahbe: 38, 39, 436.
Rakka: 38, 78, 81, 291, 295, 314, 323, 324, 328, 350, 370.
Ra's el-Ayn: 80, 324, 328, 330, 370.
Ra's el-Mâ: 45, 109, 110, 119, 234.
Raul: 181, 182.
Ravâhiyye: 373.
Râvenden: 209.
Ravvâdîler: 36, 204.
Ravvâdiyye: 36.
Ravvâd b. el-Müsennâ el-Ezdî: 36.

el-Ravk el-Salâhî: 250, 267.
Raymond: 30, 38, 95, 96, 105, 109, 110, 111, 121, 234.
Raymond (III): 124.
Razıyyüddîn el-Rahbî: 192.
el-Razıyy b. Selâme: 259.
Regensbourg: 136.
Remle: 43, 73, 96, 97, 98, 99, 101, 104, 113, 122, 148, 165, 167, 169, 171, 172, 174, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 185, 186, 187, 199, 234, 241, 243, 244, 250, 308, 363, 398.
Renaud de Chatillon: 71, 96, 104, 109, 110, 111, 112, 128, 198, 240, 254, 292, 394.
Renaud de Sidon: 113, 130, 156, 168, 169, 170, 243, 297.
Resten: 126.
Reşîd: 272, 273, 290.
el-Reşîd b. el-Bûşencî: 90, 91, 225.
Reşîdüddîn el-Sûrî: 435.
el-Reşîd b. el-Zübeyr: 48, 259, 379, 380.
Rey: 94.
Reyhân: 69.
Rıdvan: 30, 32, 33, 34.
Rıdvan b. Muhammed b. el-Sââtî: 422, 423, 424.
Richard Ceur de Lion (Aslanyürekli Rişar): 150, 151, 152, 153, 154, 156, 160, 161, 162, 163, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 192, 199, 212, 242, 243, 245, 442.
Robert de Liencester: 172.
Rodos: 150.
Roger: 34.
Roma: 406.
Roma(lı-lar): 310.
Rönesans: 408, 455.
Rubens de Volta: 294.
Rumca: 93.
Rumlar: 31, 33, 106, 278, 307.
Ruzzik: 41.
Ruzzik b. Talâ: 234.
Rûpen: 76, 82.

— S —

Saba: 290.
Sabastiye: 97, 113, 122.
Sâbıküddîn Osman: 74, 125, 173.
Sâbit b. Kurra: 321.
el-Sâbûnî: 350.
Sadaka b. Muneccâ el-Sâmirî: 343, 431, 435.
Sâdeddîn Ebû Hâmid el-Acemî: 72, 225.
Sadeddîn Gümüşaba el-Esedî: 107, 129.
Sâdeddîn Mes'ûd Üner: 65, 69, 78, 83, 289.
Sa'deddîn el-Teftazânî: 411.
Sa'd el-Hayr b. Muhammed el-Ensârî: 359.
Sâdî: 455.
Sâdiriyye: 351.
Sadr: 42, 65, 305.
Sadreddîn Abdürrahim: 90.
Sadreddîn Ali b. Hammûye: 354.
Sadreddîn el-Bekrî: 392.
Sadreddîn el-Konavî: 325, 331.
Sadreddîn Muhammed b. Hammûye: 36, 365, 366.
Sa'düddevle Gevherâyîn: 223.
Safat Rişeyn: 256, 270.
Safed: 97, 117, 123, 128, 129, 187, 190, 292, 308.
Safedî: 326, 334, 379, 380, 402, 424.

Sâfîtâ: 47, 126.
el-Safiyy b. el-Kâbız: 211, 214, 215, 221, 259, 274, 308.
Safiyyüddîn Abdullah b. Ali: 386.
Safiyyüddîn Abdullah b. Şükr: 214, 255, 258, 351, 386.
Safiyyüddîn b. Şükr: 384.
Safiyyüddîn Târık b. Ebî Gânim b. Tarîre: 222.
Safûriyye: 97, 110, 111, 119, 122, 185.
Sahil Bölgesi: 86, 195, 196, 199, 210, 254, 288, 294, 318, 446.
Sahil Frenkleri: 46.
Sahnûn: 349.
el-Sâiğ el-Nisâbûrî: 322.
Sahyûn: 125, 126, 127.
Sal': 122, 129.
Saladin (H.): 304.
Salâhaddîn: 29, 30, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 104, 106, 109, 111, 113, 124, 136, 152, 155, 171, 173, 178, 179, 186, 187, 190, 193, 195, 196, 199, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 246, 247, 248, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 265, 266, 267, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 323, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 364, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 409, 411, 412, 414, 416, 417, 421, 422, 423, 428, 429, 430, 431, 432, 436, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 449, 450, 451, 452, 453, 454.
Salâhaddîn Yusuf: 64.
Sa'lebe: 240.
Sa'lebe Arapları: 250.
Sa'lebî: 343.
Sâlihiyye: 251.
Samandağı: 187.
Samanîler: 238.
Samsâmeddîn Ecük: 101, 103.
Samsat: 80, 83, 144, 210.
Sanâ: 62, 308, 363.
Sanîat el-Mülk Cevher: 53, 55, 59, 211, 214.
Sanîat b. el-Nahhâl: 169, 170, 214.
Sarfend: 122.
Sarhad: 289.
Sârîmüddîn Kaymaz el-Necmî: 110, 119, 123, 128, 156, 167, 181, 309.
Sârimüddîn Kutluğaba: 85, 222.
Saru: 172.
Sâsânîler: 27, 217, 248, 256, 258, 407.

Savâde: 122.
Sayda: 45, 96, 101, 111, 112, 113, 117, 122, 131, 148, 168, 169, 205, 308.
el-Sedîd Ebu'l-Beyan Ali el-Yahudî: 429.
Sedîdüddîn Ebu'l-Fazl Dâvûd b. Ebi'l-Beyan Süleyman el-İsrailî: 436.
Sedîdüddîn el-Silmâsî: 420.
el-Sehâvî: 367, 445.
Sekîne: 226.
Selâme b. Sadakat el-Harranî: 427.
Selâme el-Uveyris: 228.
Selçuka Hatun: 75, 76.
Selçuklular: 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 63, 203, 212, 213, 216, 217, 223, 238, 239, 249, 252, 258, 261, 275, 313, 324, 382, 396, 397, 404, 408, 414, 417, 439, 447.
Selemiye: 144, 175.
Semâ: 318.
Sem'ânî: 377.
Sem'an b. Kelîl b. Makâra: 421.
Semerkand: 455.
Senâî: 374.
Sencer: 29.
Sencerşah: 139, 144.
Sencil: 122.
Seneviyye: 448.
Sennebre: 33.
Sermîn: 296.
Sermîniyye: 127.
Seruc: 78, 80, 81.
Sevâd: 104, 105.
Seyfeddin el-Adil: 166.
Seyfeddîn Ali b. el-Meştûb: 50, 74, 75, 99, 117, 122, 134, 145, 148, 155, 166, 172, 174, 176, 179, 189, 190, 209, 295.
Seyfeddîn el-Amîdî: 341, 405, 409, 412, 418, 419, 435.
Seyfeddîn Gazi: 37, 38, 64, 70, 71, 72, 77, 209.
Seyfeddîn Mahmud el-Esedî: 123.
Seyfeddîn Mahmud el-Saltî: 123.
Seyfeddîn el-Suhraverdî: 411.
Seyfeddîn Sungur el-Davâdâr: 212.
Seyfeddîn Yazguç: 134, 146, 172, 173, 174, 183.
Seyfüddevle Mübarek b. Munkiz: 218.
Seyhan: 80.
Sıbt b. el-Cevzî: 210, 214, 242, 250, 268, 317, 318, 331, 347, 354, 360, 361, 362, 366, 419, 446, 453.
Sıbt Ebî Mansûr el-Hayyat: 371.
Sıddîk b. Çavlî: 69.
Sibeveyh: 341, 371, 420.
Sibylle: 127, 128, 149.
Sicilya: 28, 59, 65, 66, 68, 92, 124, 125, 131, 132, 142, 169, 218, 251, 253, 254, 255, 420.
Sihân el-Cevherî: 368.
el-Silefî: 198, 340, 345, 346, 347, 357, 358, 377, 384.
Simogni (J. de): 403.
Sina: 43, 98, 240, 451.
Sincar: 38, 78, 81, 83, 105, 124, 132, 134, 135, 139, 147, 164, 168, 180, 183, 214, 216, 222, 226, 229, 237, 282, 291, 295, 299, 324, 325, 328, 353, 386, 389, 446.
Sitt el-Azrâ: 327.
Sittü Hârim: 330.
Sittü Şâm: 83, 317, 327.
Sivas: 62, 63, 80.
Siverek: 147.
Sökmen el-Kutbî: 32.

Spinoza: 414.
Sûbe: 122.
el-Sübkî: 358.
Sudan: 55, 63, 137, 234, 235, 275, 286, 447.
Sufîler: 64.
Sungur el-Halâtî: 238.
Sungur el-Halebî: 140.
Sungur el-Meştub: 182.
Sungurcak el-Nûrî: 330.
Sungur el-Vişâkî: 155.
Sur: 31, 33, 35, 91, 97, 113, 114, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 142, 149, 150, 168, 170, 175, 176, 178, 182, 186, 209, 241, 244, 254, 287, 293, 301, 302, 346, 407.
Suriye: 27, 28, 29, 30, 35, 37, 70, 71, 192, 349, 364.
el-Suhraverdî: 409, 411, 412, 413, 418, 431.
Süleym el-Râzî: 340.
Süleyman b. Ömer b. Sâlim el-Harrânî: 352.
Sümeysat: 144, 334.
Sünnîler: 41, 44, 51, 54, 58, 203, 227, 321, 325, 337, 345, 349, 352, 354, 355, 363, 379, 408, 432, 447, 448.
Süryanîler: 447.
Süveyd b. Gaşm el-Mısrî: 98.
Süveydiyye: 126, 127, 128.
Süyûtî: 402.

— Ş —

Şadbaht el-Nûrî: 327.
Şâdî: 36, 37.
Şâfiî(ler,-lik,): 85, 198, 227, 228, 229, 230, 232, 318, 324, 325, 326, 327, 328, 341, 346, 347, 349, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 362, 365, 375, 403, 408, 411, 418, 444, 447, 448.
Şağr-Bekas: 126.
Şağr Kalesi: 127.
el-Şâğurî: 385.
Şah Ermen Zahirüddîn Sökmen: 79, 83, 226.
Şâhinşâh: 38, 39, 147, 452.
Şakîf-i Arnûn: 97, 104, 113, 117, 122, 129, 130, 131, 132, 190, 241, 243, 297.
Şâkîf-i Tîrûn: 45.
Şam: 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 47, 48, 53, 54, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 69, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 84, 86, 89, 92, 93, 96, 98, 99, 101, 104, 105, 107, 109, 119, 123, 129, 192, 199, 203, 207, 209, 212, 216, 218, 219, 220, 221, 223, 228, 229, 235, 236, 240, 241, 250, 257, 258, 260, 265, 268, 269, 270, 275, 282, 285, 287, 288, 289, 292, 293, 297, 303, 304, 305, 311, 312, 313, 314, 317, 319, 323, 324, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 337, 338, 339, 343, 344, 345, 346, 352, 353, 355, 357, 358, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 370, 371, 377, 378, 379, 382, 383, 384, 385, 388, 390, 391, 392, 393, 396, 397, 400, 407, 428, 429, 429, 430, 431, 434, 436, 440, 441, 442, 443, 446, 447, 448, 450, 451, 452.
Şark Seferi (I): 106, 165, 218.
Şark Seferi (II): 107.
Şarkiyye: 42, 236, 240, 251, 251, 277, 279.
Şatt el-Arap: 291.

el-Şâtıbî: 326, 343, 344, 358.
Şaver: 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 198, 234, 245, 248, 259, 286, 306, 351, 380.
Şeddâd: 36, 340.
Şefriâm: 97, 144, 160.
Şehrazur: 35, 37, 82, 230, 252.
Şemiran: 147.
Şemsüddevle Abdurrahman b. Munkız: 87, 128, 142, 226.
Şemseddîn Ahmed b. Mahmûd el-Edîb: 345.
Şemseddîn b. Ebi'l-Mezâ el-Bâlebekî: 89, 90, 207, 225, 228, 232.
Şemseddîn el-Fenârî: 410.
Şemseddîn b. el-Kâfî: 214.
Şemseddîn Muhammed b. el-Ferrâş: 76, 226, 230.
Şemseddîn b. el-Mukaddem: 65, 69, 73, 74, 75, 91, 96, 99, 105, 123, 190, 220, 299.
Şemseddîn Şehrazûrî: 413.
Şemseddîn el-Ürmevî: 341.
Şemsülhavâs Menkübars: 56, 235.
Şemsülhîlafe Muhammed b. Muhtar: 219.
Şerefi'l-Ensârî: 385.
Şerefüddin Ali b. el-Mufaddel b. Müferriç: 228.
Şerefüddîn Bozkuş: 45, 50, 54, 220, 250.
Şerefüddîn b. Ebî Asrûn: 225, 228, 229, 325, 327, 337, 354, 356, 377.
Şerefüddîn Karakuş: 63, 85, 86, 87, 88, 193, 212, 238, 404.
Şerefüddîn Muhammed b. Abdullah el-Safavî: 228.
Şerefüddîn Muhammed b. Es'ad el-Nessâbe: 393.
Şerefüddîn Muhammed b. Nasrullah: 387.
Şerefüddîn el-Tûsî: 420, 424, 426, 445.
Şerefülislâm Abdülvahhâb el-Şîrâzî: 324.
Şeria: 43, 167, 309.
Şerîf Ebû Sa'leb: 357.
el-Şerîf el-Hatîb: 384.
el-Şerîf el-Merâğî: 418.
el-Şerîşî: 343, 344, 367, 445.
Şerm el-Şeyh: 106.
Şevbek: 43, 60, 61, 104, 106, 117, 119, 128, 129, 145, 189, 240, 292.
Şevbek Prinkepsliği: 60, 61, 104, 109, 129.
el-Şevvâ el-Halebî: 388.
Şeyh el-Cebel: 72, 96, 349, 364.
Şeyh Ebû Ömer: 327, 359, 360, 361, 366.
Şeyzer: 32, 35, 74, 125, 144, 305, 377, 378.
el-Şeyzerî: 215, 231, 269, 386, 391, 394, 445.
Şihâbeddin Beşir el-Hâss: 90.
Şihâbeddîn Mahmûd b. el-Hârimî: 45, 50, 56, 72, 73, 74, 78, 99.
Şihâbeddîn el-Kastalânî: 344.
Şihâbeddîn el-Sühraverdî: 340, 409, 411, 412, 416, 454.
Şihâbeddîn Tuğrul: 417.
Şihâbeddîn el-Tûsî: 326, 354, 418, 448.
el-Şihâbî: 240.
Şiîler: 27, 28, 58, 349, 354, 363, 369, 447, 448.
el-Şirâzî: 394.
Şirkûh: 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 57, 254, 439.

Şîrkûh (II): 84, 193, 220.
Şîrkûh b. Bahil el-Zerzârî: 171.
Şîs b. İbrahim el-Kıftî: 351, 369.
Şûcâeddîn Sâdır b. Abdullah: 324.
el-Şûhde: 358.
Şümeym el-Hıllî: 370.

— T —

Taberiyye: 33, 39, 97, 103, 104, 109, 110, 111, 112, 113, 120, 121, 122, 123, 187, 190, 239, 242, 292, 308, 415.
Tâceddin Abdullah b. Hammûye: 366.
Tâceddîn el-Bermekî: 355.
Tâceddîn Ebû Bekr Hâmid: 91.
Tâceddîn Ebû Hâmid: 226.
Tâceddîn Ebû Saîd el-Bündekî: 334, 340.
Tâceddîn Ebû Saîd Muhammed b. Abdurrahman el-Mes'ûdî: 368.
Tâceddîn Ebu'l-Yümn el-Kindî: 337, 343, 344, 347, 367, 371, 373, 374, 403, 416, 433, 434, 445.
Tâceddîn Osman b. İsâ: 369.
Tâceddîn el-Ürmevî: 341.
Tâcelmülük Böri: 81, 340.
Tâc el-Ulâ el-Eşref b. el-Eğarr b. Haşim el-Ramlî el-Nessâbe: 363.
el-Tahâvî: 349.
Takıyyüddîn: 37, 38, 54, 56, 62, 73, 74, 75, 78, 79, 84, 85, 86, 91, 96, 97, 101, 103, 105, 110, 111, 113, 124, 125, 129, 133, 134, 135, 138, 139, 144, 145, 148, 150, 171, 172, 175, 183, 193, 196, 199, 209, 210, 212, 218, 220, 221, 227, 238, 259, 262, 279, 307, 308, 326, 327, 328, 334, 335, 340, 355, 371, 376, 377, 401, 410, 430, 445, 448, 452.
Talâyi b. Ruzzik: 41, 286, 377.
Talmud: 343, 415, 420.
Tanbeze: 256.
Tankred: 30, 32, 65.
Tanrı Tuzağı: 154, 155.
Târî: 49.
Tarrâne: 279.
Tarsus: 82.
Taştigin: 123.
Tatvan: 83.
Tavâşîler: 233, 236, 238.
Tedmür: 39, 291.
Teiz: 404.
Tekrit: 35, 36, 37, 82, 379.
Tell el-Ahmar: 122.
Tell el-Başir: 33, 39.
Tell el-Hacel: 145.
Tell el-Halîd: 79.
Tell el-Harra: 101.
Tell el-Harrûbe: 140, 145, 155.
Tell el-İyâziyye: 133, 135, 152.
Tell el-Kâdî: 101.
Tell el-Keysan: 132, 138.
Tell el-Sufiyye: 96, 97, 122, 176.
Tell el-Sultan: 71, 235, 245.
Templier Şövalyeleri: 102, 103, 110, 112, 113, 114, 120, 121, 123, 124, 127, 134, 164, 166, 169, 172, 173, 178, 199.
Tevrat: 343, 415, 420.
Teymâ: 104, 240.
Themestios: 417.
Tıbnîn: 97, 113, 118, 122, 124, 129, 132, 190, 241, 292, 308.
el-Tilimsânî: 374.
Tinnîs: 49, 68, 251, 254, 272, 273, 278, 279, 285, 290, 304, 379.
Tolunoğulları: 63.

Toman el-Selçûkî: 134, 331.
Toman el-Yârûkî: 81.
Torontay: 185.
Tortoza: 129.
Trablus: 31, 42, 47, 86, 92, 95, 96, 101, 109, 121, 126, 131, 142, 187, 234, 291, 293, 377.
Trablusgarb: 62, 63, 85, 86, 193
Trablus Kontluğu: 31, 42, 47, 74, 105, 109, 111, 124, 129, 186, 193, 253.
Trablusşam: 29, 32, 322.
Tuğrul: 94, 400.
Tuğrul Bey: 27.
Tuğrul el-Candar: 123, 128, 242.
Tuğrul el-Silahdar: 171.
Tuğtigin: 33, 34, 69, 85, 90, 118, 129, 192, 193, 210, 214, 262, 270, 271, 272, 276, 308, 327, 354, 378, 387, 450.
Tunus: 30, 63, 84, 85, 86.
Tûr: 113, 122.
Tûranşah: 54, 55, 59, 62, 73, 74, 85, 96, 210, 211, 218, 219, 220, 221, 223, 237, 253, 262, 326.
Tus: 354.
el-Tûsî: 355, 359.
Tutuş: 208.
Tutuşoğulları: 29.
Tüküş: 99.
Türkçe: 198, 233, 394.
Türkistan: 27, 339, 349, 350.
Türkler: 27, 28, 30, 36, 37, 50, 57, 62, 63, 64, 65, 81, 85, 101, 164, 196, 204, 213, 233, 237, 245, 252, 255, 311, 333, 375, 377, 433, 440, 446, 447, 449, 450.
Türkmenler: 38, 39, 49, 54, 76, 77, 101, 103, 140, 163, 176, 240, 241, 247, 251, 252, 439, 441, 448.
Türkopoller: 65, 67, 110.

— U —

Uddetüddîn Ebû Nasr Muhammed: 91.
Uç Türkmenleri: 137.
Uluğ Bey: 455.
Umâret el-Yemenî: 59, 65, 286, 359, 375, 380, 391, 452.
Urayme: 38, 47, 333, 347, 386, 399.
Urbanus (II): 28, 30.
Urbanus (III): 131.
Urdîler: 424.
Urfa: 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 78, 80, 144, 210, 305, 324, 328, 407.
Urfa Haçlı Kontluğu: 30, 32, 36, 38.
Useyle: 107.
Uzun Ayaz: 163.

— Ü —

Ümeyye Camii: 280, 304, 312, 355.
Üner: 378.
Ürdün: 30, 120, 190, 192, 210, 240, 451.
Üsâme b. Munkız: 198, 334, 340, 373, 374, 375, 377, 392, 439, 445.

— V —

Vâdi'l-Araba: 42, 292, 451.
Vadi'l-Dem: 34.
Vadi'l-Teyme: 240.
Vâhât: 278.
Vahhâbîler: 361.
Vahid Paşa: 395, 400.

el-Vahrânî: 445.
Valencia: 384.
Va'r: 129.
Vasıt: 381, 387.
Vecîh el-Vâsıtî: 416.
Veddan: 86.
Velîd b. Abdülmelik: 313, 316.
Veliyyüddîn Efendi: 401, 415.
Veliyyüddîn Şeyh İsmail: 221.
Venedik: 28, 30, 94, 131, 272, 293, 294, 443.
Venedikliler: 117.
Viyana: 189.

— W —

Wiedemann: 426.
Williame (III): 117.

— Y —

Yafa: 43, 97, 113, 122, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 174, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 209, 238, 239, 244, 295, 308.
Yağısıyan: 30.
Yağra Muharebesi: 38, 39.
Yahmur Kalesi: 124, 129.
Yahudiler: 54, 206, 222, 273, 290, 291, 338, 343, 356, 414, 415, 420, 428, 429, 431, 433, 435, 440, 447, 451, 452, 453, 456.
Yahya b. el-Cerrah: 216.
Yahya b. Habeş el-Maktul: 411.
Yahya b. el-Hayyât: 45, 48.
Yahya b. Mansur: 385.
Yahya el-Mayorkî: 86.
Yakub el-Halebî: 242.
Yakub b. İshak el-İsrailî: 431, 436.
Yakub b. Saklâb el-Nasranî: 315, 434.
Yakub b. Yusuf b. Abdülmü'min: 86, 87, 142, 226, 254, 336.
Yakut Dağı: 276.
Yakût el-Hamavî: 335, 339.
Yâsin el-Simyâî: 416, 422, 445.
Yavuz Sultan Selim: 307, 394.
Yazur: 97, 172, 182.
Yemen: 30, 61, 62, 63, 73, 85, 118, 129, 192, 193, 195, 203, 210, 219, 221, 222, 228, 236, 237, 239, 244, 249, 253, 254, 255, 257, 262, 266, 270, 271, 272, 276, 285, 290, 295, 299, 303, 308, 328, 354, 362, 364, 368, 375, 379, 387, 391, 392, 404, 442, 416, 447, 450, 453.
Yemen Arapları: 36.
Yeni Eflatunculuk: 413.
el-Yezîdiyye: 454.
Yukarı Mısır: 41, 47, 59, 62, 68, 219, 277, 278, 290, 303, 328, 369, 383.
Yunan: 322, 406.
el-Yûnusiyye: 454.
Yusuf Ağa: 395.
Yusuf b. Bündar: 356.
Yusuf b. Halil b. Karaca: 348.
Yusuf b. Hibet b. Bessâm el-Cîlî: 229.
Yusuf b. İsmail: 388.
Yusuf b. Saîd el-Sâmîrî: 343.
Yübnâ: 97, 113, 167, 173, 174, 185.

— Z —

el-Zâfir: 378, 380.
el-Zâhir: 124, 181, 193, 210, 389, 403, 409, 412, 431.
el-Zâhiriyye: 327.
el-Zahîr el-Nu'mâni: 349, 350.
Zahirüddîn: 98, 104, 135.

Zahirüddîn b. el-Attâr: 90.
Zahirüddin b. el-Belengerî: 134.
Zâmil b. Tübbel: 241.
Zebîd: 62, 85, 276, 295.
el-Zeccâcî: 371.
el-Zehebî: 360, 361, 405, 409.
Zekiyyüddîn: 229.
Zemahşerî: 343, 420.
Zencî: 54, 56, 57, 59, 68, 164, 242, 251, 255.
Zengi: 269.
Zengîler: 29, 36, 37, 81, 84, 198, 199, 203, 204, 208, 209, 217, 223, 233, 237, 249, 268, 269, 370, 377, 382, 396, 397, 408, 433, 440, 441, 447.
Zerdânâ: 48.
Zerîn: 113, 122.
Zerzâriyye: 145.
Zeydiyye: 85, 362, 363, 447.
Zeyneddîn Abdürrahman b. Ömer el-Dımaşkî: 426.
Zeyneddîn Ali Küçük: 37, 42.
Zeyneddîn Bozaba: 86, 87.
Zeyneddîn Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim: 359.
Zeyneddîn b. Necâ: 354, 355, 358, 448.
Zeyneddîn Yûsûf: 82, 93, 139, 140, 144, 210.
Zib: 122.
Zimar: 363.
Zimmîler: 272, 354.
Ziyaeddîn: 229, 353, 389, 401.
Ziyâeddîn Bekrisan: 212, 249, 259.
Ziyâeddîn b. el-Esîr: 214, 216, 374, 388, 445.
Ziyâeddîn el-Kâsım b. Yahyâ el-Şehrâzûrî: 352.
Ziyâeddîn Nasrullah b. Muhammed: 399.
Ziyâeddîn Osman: 228, 356.
Ziyâeddîn b. Sûrûr: 347, 361.
Ziyâeddîn b. el-Şehrazurî: 90, 91, 225, 226, 228.
Zübâbîler: 86.
Zübeyr b. Bekkâr: 399.
Zülfendâr: 71.
Zümrüt Dal: 276.
Zümürrüd Hatun: 330.

BİBLİYOGRAFYA

Abdüllatîf el-Bağdâdî,
— *el-İfâde ve'l-İtibâr,* Mısır, 1869.

Ahmed b. İbrahim b. Naşrullâh el-Hanbelî,
— *Şifâ el-Kulûb fî Menâkibi Benî Eyyûb,* Brit. Museum, Arapça Yazm., nr. 7311.

el-Aynî, Bedreddîn Mahmûd,
— *İkd el-Cumân...,* III. Ahmed, nr. 2911 (cilt a XII), Veliyyüddîn, nr. 2390 (cilt XIII).

el-Bündârî, el-Feth b. Ali,
— *Sena'l-Berk el-Şâmî,* nşr. R. Şeşen, I. cilt, Beyrut, 1971 ve Esad Ef., nr. 2249/2 (163b-242a).
— *Zeyl Târihi Bağdâd,* Bibl. National, Arapça Yazm., nr. 6152.
— *Zübdet el-Nusra,* nşr. Houtsma, Leyden, 1889.

el-Candârî,
— *Terâcim el-Ricâl* (Kehhâle, *Mu'cem el-Müellifîn*'den).

el-Davâdârî,
— *Kenz el-Dürer ve Câmi' el-Gurer,* III. Ahmed, nr. 2932 (VII. cüz, yap. 15a-88a).

Ebu'l-Ferec, Gregory,
— *Tarih,* İngilizceden tercüme eden Ömer Rıza Doğrul, TTK yayınları, II. cilt, Ankara, 1950.

Ebu'l-Fidâ,
— *el-Muhtasar fî Ahbar el-Beşer,* Kahire, 1286.

Ebû Sâlih el-Ermenî,
— *Târîh (Ahbâr min Nevâhî Mısr ve İktââtihâ),* Oxford, nr. 1894.

Ebû Şâme,
— *el-Ravzateyn fî Ahbâr el-Devleteyn,* Mısır, 1288.
— *Zeyl el-Ravzateyn* (Ebû Şâme), Mısır, 1947.

el-Edfüvî, Ca'fer b. Sa'leb,
— *el-Tâli' el-Se'îd..*, Kahire, 1332/1914.

el-Esnâvî,
— *Tabakât el-Şâfiyye* (Kehhâle aynı eserden naklen).

Guillaum de Try,
— *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gesterum* (RHC, Histoirens Occidentaux I/I-II), Paris, 1844. Ve Zeyli *L'Estoire d'Eracles Empereur* (Aynı seri, cilt II, 1-481), Paris, 1859.

Halil b. Şâhin el-Zâhirî,
— *Zübdetü Keşf el-Memâlik,* III. Ahmed, nr. 2990.

el-Hazrecî, Muhammed b. İbrahim,
— *Târihu Devlet el-Ekrâd ve'l-Etrâk,* Hekimoğlu, nr. 695.

Hvansârî, M. Bâkir,
— *Ravzât el-Cennât,* Tahran, 1367.

İbn el-Ebbâr,
— *Tekmilet el-Sıla,* Madrid, 1886-1887.

İbn el-Adîm,
— *Buğyet el-Taleb,* III. Ahmed, nr. 2925, Ayasofya, nr. 3036, Feyzullah Ef., nr. 1404, Bibl. Nat., Arapça Yazm., nr. 2139 ve A. Sevim, *Buğyet el-Taleb fî Târîh Haleb,* Selçuklularla ilgili hâl tercümeleri, TTK yayınları, XIX. dizi-sayı 5, Ankara, 1976.

İbn el-Amîd,
— *Târih,* Lâleli, nr. 2002 (192a-209a).

İbn Asâkir,
— *La Description de Damas,* traduction annotée par N. Elisseéff, Damas, 1959.

İbn Ba'ra,
— *Keşf el-Esrâr el-İlmiyye bi Dâr el-Darb el-Mısriyye,* nşr. Ahmed Fehmî, Kahire, 1966.

İbn Bessâm, Muhammed b. Ahmed,
— *el-Enîs el-Celîs bi Ahbâri Tinnîs,* nşr. Cemâleddîn Şeyyâl, MMII, XIV, 1967, s. 151-189.

İbn el-Cezerî,
— *Ğâyet el-Nihâye (Tabakât el-Kurrâ),* Mısır, 1351.

İbn Cübeyr,
— *Tezkire bi'l-Ahbâr an İttifâkât el-Esfâr (el-Rihle)* nşr. W. Wright, Leyden, 1907.

İbn el-Dübaysî,
— *Muhtasaru Zeyli Târihi Bağdâd,* Bağdad, 1951.

İbn Ebî Useybia,
— *Uyûn el-Enbâ...,* Mısır, 1299/1882.

İbn el-Esîr, İzzuddîn,
— *el-Kâmil fi'l-Târih,* Beyrut, 1386/1966 (İbn el-Esîr).
— *el-Târih el-Bâhir fi'l-Devlet el-Atâbekiyye,* nşr. Abdülkâdir Ali Tilîmât, Kahire, 1382/1963.

İbn el-Esîr, Ziyâeddîn,
— *el-Resail el-Sâhibiyye,* nşr. Enîs el-Makdisî, Beyrut, 1959. Nuruosmaniye, nr. 3745, Konya Yûsuf Ağa, nr. 4801.

İbn Ferhûn,
— *el-Dîbâc el-Müzehheb...,* Mısır, 1351.

İbn Fazlullâh el-Ömerî,
— *Mesâlik el-Ebsâr,* III. Ahmed, nr. 2297, Ayasofya, nr. 3425-3439.

İbn el-Furât,
— *el-Târih el-Vâzih el-Meslûk...,* IV/II, nşr. H. M. el-Şemmâ', Basra, 1969.

İbn el-Fuvatî,
— *Talhîsu Mecme el-Âdâb...,* nşr. Mustafa Cevâd, IV-II, Dımaşk, 1382/1962.

İbn Hacer el-Askalânî,
— *Lîsân el-Mîzân,* Haydarâbâd, 1330.
— *Raf' el-İsr an Kuzâti Mısr,* Kahire, 1957, 1961.

İbn Haldûn,
— *el-İber ve Dîvân el-Mübtedâ ve'l-Haber,* Mısır, 1284.

İbn Hallikân,
— *Vefeyât el-A'yân,* Kahire, 1948.

İbn el-İmâd,
— *Şezerât el-Zeheb,* Kahire, 1350.

İbn el-Kalânisî,
— *Zeylü Târihi Dımaşk,* nşr. H. F. Amedroz, Leyden-Brill, Beyrut, 1908.

İbn Kesîr,
— *el-Bidâye ve'l-Nihâye* Kahire, 1932.

İbn Kâzî Şuhbe,
— *Tabakât el-Fukahâ el-Şâfiiyye,* Turhan Valide, nr. 235 (yap. 43a-64b).

İbn Kutluboğa,
— *Tâc el-Terâcim fî Tabakât el-Hanefiyye,* Bağdad, 1962.

İbn Memmâtî,
— *Kavânîn el-Devâvîn,* nşr. A. S. Atiyye, Kahire, 1943, Ayasofya nr. 3360, III. Ahmed, nr. 2310, Veliyyüddîn, nr. 1972.

İbn el-Mücâvir, Yûsuf b. Ya'kûb,
— *Sıfatü Bilâd el-Yemen (Târih el-Müstebsir),* nşr. O. Löfgren Leyden-Brill, 1951.

İbn Müncib el-Sayrafî,
— *Kânûn Dîvân el-Resâil,* nşr. Alî Behcet, Kahire, 1905.

İbn el-Müyesser,
— *Ahbâru Mısr,* nşr. H. Massé, Kahire, 1919.

İbn el-Neccâr,
— *Zeylü Târîhi Bağdâd* (Kehhâle'den naklen).

İbn Nazîf el-Hamavî,
— *el-Târîh el-Mansûrî,* nşr. P.A. Gryaznevtch, Moskova, 1960.

İbn Receb,
— *Zeylü Tabakât el-Hanâbile,* Mısır, 1952-1953.

İbn el-Sâbûnî,
— *Tekmiletü İkmâl el-İkmâl,* nşr. Must. Cevâd, Bağdad, 1377/1957.

İbn el-Sâî, Ali b. Enceb,
— *el-Câmi' el-Muhtasar...,* nşr. Must. Cevâd, Bağdad, 1934.

İbn Şeddâd, Bahâeddîn Yûsuf,
— *el-Nevâdir el-Sultâniyye...,* nşr. Camâleddîn Şayyâl, Mısır, 1964.

İbn Şeddâd, İzzüddîn Muhammed b. Ali,
— *el-A'lâk el-Hatîre...,* Halep kısmı nşr. D. Sourdel, Damas, 1953 (Bu çalışmada Revan Köşkü, nr. 1564'teki nüshadan faydalanılmıştır.); Dımaşk kısmı nşr. Sâmî Dahhân, Dımaşk, 1955, III. cilt yine nşr. Sâmî Dahhân, Dımaşk, 1382/1962; el-Cezîre kısmı, nşr. Yahyâ Abbâra, Dımaşk, 1978.

İbn Şâkir el-Kütübî,
— *Fevât el-Vefeyât,* Kahire, 1951.
— *Uyûn el-Tevârîb,* III. Ahmed, nr. 29922 (cilt XVII, yap. 77a-167a).

İbn el-Şihne,
— *el-Dürr el-Müntehab fî Târihi Haleb,* nşr. Yûsuf İlyâs Serkis Beyrut, 1909.

İbn Şîs el-Kuraşî, Abdürrahîm b. Ali,
— *Meâlim el-Kitâbe,* nşr. Kâsim el-Bâşa, Beyrut, 1913.

İbn Tağribirdî,
— *el-Nücûm el-Zâhire,* Mısır, 1956...

İbn Vasîfşâh el-Mas'ûdî,
— *Cevâhir el-Buhûr ve Vakai el-Ümûr...* Brit. Museum, Arapça yazmalar, nr. 25731.

İbn Vâsil el-Hamavî,
— *Müferric el-Kürûb,* nşr. Cemâleddîn el-Şayyâl, Kahire, 1953-1960, V. cilt, nşr. H. Rabî, Kahire, 1977.
— *el-Târîh el-Sâlihî,* Fatih, nr. 4224.

İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfehânî,
— *el-Bark el-Şâmî,* III. cilt Bodleian Bruce, nr. II, V. cilt Bodleian Marsh, nr. 424. *Muhtasarı* için el-Bundârî maddesine bkz. *el-Bark*'ın V. cildi 1979 yılında, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi neşriyatı arasında, tarafımdan neşredilmiştir.
— *Harîdat el-Kasr...,* Irak şairleri kısmı I. cilt nşr. M. Behcet Eserî- Cemîl Saîd, Bağdad, 1375/1955, II, cilt nşr. M. Behcet el-Eserî, Bağdad, 1384/1964; Şam şairleri kısmı üç cilt, nşr. Şükrî Faysal, Dımaşk, 1375/1383/1955-1964; Mısır kısmı iki cilt, nşr. Ahmed Emin-Şavkî Zayf-İhsân 'Abbâs, Kahire, 1951. Neşredilmeyen kısımlar için Nuruosmâniye nr. 3774 deki yazmadan faydalanılmıştır. Mağrib ve Endülüs şairleri kısmı üç cilt halinde Tunus'ta basılmıştır.
— *el-Feth el-Kussî,* nşr. M. Mahmûd Şubh, Dâr el-Kavmiyye tabı Kahire, 1962.
— Aynı müellife nispet edilen *el-Büstân el-Câmi' li Camîi Tevârîh el-Zamân,* III. Ahmed, nr. 2959.

İsâ Bek,
— *Zeylü Uyûn el-Enbâ,* Mısır, 1361/1932.

İsmail Paşa b. Muhammed Emîn el-Bâbânî,
— *İzâh el-Maknûn fî Zeyli Keşf el-Zunûn,* nşr. M. Şerefeddîn Yaltkaya- Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1364-1366/1945-1947.

el-Kalkaşendî,
— *Subh el-A'şâ...,* Kâhire, 1913-1919.

Kâtib Çelebî,
— *Keşf el-Zunûn,* nşr. M. Şerefeddîn Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1360-1362/1941-1943.

el-Kâdı'l-Fâdıl,
— *el-Dürr el-Nazîm min Tarassüli Abdirrahîm* (Toplayan belli değil), III. Ahmed, nr. 2497 (1b-25b, 66b-87a).
— *Mecma' el-Belâğa ve Merba' el-Yerâa* (Toplayan belli değil), Ayasofya, nr. 4239.
— *Terassül* (Çeşitli toplamalardan bazı ciltler), Eyüp Hacı Beşir Ağa, nr. 127, Bibl. Nat., Arapça Yazm., nr. 6024 (I. cilt), Ayasofya, nr. 2144 (112a-118b), Reisülküttâb, nr. 950 (62b-64b).
— İbn Senâ' el-Mülk tarafından toplanan *Fusûs el-Fusûl ve Ukûd el-Ukûl,* Bibl. Nat., Arapça Yazm., nr. 3333.

el-Kiftî,
— *İnbâh el-Ruvât...,* Mısır, 1950-1955.
— *İhbâr el-Ulemâ bi Ahbâr el-Hukemâ,* (el-Zevzenî muhtasarı), nşr. J. Lipper, Leipzip, 1903 (el-Kiftî).

el-Kuraşî,
— *el-Cevâhir el-Muziyye...,* Haydarâbâd, 1332.

Leknevî, Muhammed Abdülhayy,
— *el-Fevâid el-Behiyye...,* Mısır, 1325.

el-Mahzûmî,
— *el-Minhâc fî Ahkâm el-Harâc,* Brit. Museum, Addition, nr. 23438. Ayrıca bkz. Çalışmalar Cahen.

el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed,
— *Nefh el-Tîb,* Mısır, 1302.

el-Makrîzî,
— *el-Beyân ve'l-İrâb...,* Kahire, 1961.
— *İğâset el-Ümme...,* Kahire, 1940.
— *İttiâz el-Hunefâ...,* III. Ahmed, nr. 3013 ve nşr. Camâleddin el-Şeyyâl, Kahire, 1367/1948.
— *el-Mavaiz ve'l-İtibâr bi Zikr el-Hitat ve'l-Âsâr, Beyrut,* tarihsiz ve iki büyük cilt halinde.

— *el-Mukaffâ,* Pertevniyal, nr. 496 (I. cilt), Bibl. Nat., Arapça yazm., nr. 2144 (III. cilt).
— *el-Sülûk,* nşr. Must. Ziyâde, Kâhire, 1942-1958.
— *Şüzûr el-Ukûd fî Zikr el-Nukûd,* Kahire, 1939.

Mardî b. Ali - Çalışmalar, Cahen,
— *Un traité d'armurerie.*

el-Melik el-Mansûr,
— *Mizmâr el-Hakaik ve Sirr el-Halaik* nşr. Hasan Habeşî, Kahire 1968.

Mücîruddîn el-Hanbelî,
— *el-Üns el-Celîl bi Târih el-Kuds ve'l-Halîl,* Mısır, 1283.

Muhammed b. Râfi' el-Selâmî,
— *Târihu Ulamâî Bağdâd,* Bağdad, 1358/1938.

Muhsin el-Emîn,
— *A'yân el-Şîa,* nşr. Hasan el-Emîn, Dımaşk, 1353/1935, Beyrut, 1956...

el-Münzirî,
— *el-Tekmile li Vefeyât el-Nakale,* Ayasofya, nr. 3163.

el-Nâbulusî, Osmân b. Alî,
— *Târîh el-Feyyûm ve Bilâdihî,* nşr. Moritz, Kahire, 1898.
— *Lüma el-Kavânîn el-Muziyye fî Davâvîn el-Diyâr el-Misriyye,* nşr. Cahen-Becker, BEO, XVI, 1958-1960.

el-Nuaymî,
— *el-Dâris fî Târîh el-Medâris,* nşr. Câfer el-Hasanî, Dımaşk 1948-1951/1367-1370.

el-Nüveyrî,
— *Nihâyet el-Ereb,* I-XV. ciltler, Mısır, 1923-1949.

el-Sâbûnî, Ahmed b. İbrahîm,
— *Târîhu Hama,* Hama, 1332.

el-Safadî, Halîl b. Aybek,
— *Nekt el-Himyân,* Mısır, 1329/1911.
— *Ümerâü Dımaşk,* nşr. Salâhaddîn el-Munaccid, Dımaşk, 1374/1955.
— *el-Vâfî bi'l-Vefeyât,* II-IV. ciltler, İstanbul, 1949, Dımaşk 1953. Diğer ciltler III. Ahmed, nr. 2920 (7-9, 12-13, 17-19, 21, 22, 24-28), nr. 3741 (16. cilt), Şehid Ali, nr. 1964 (1. cilt), nr. 1966-1971 (9, 10, 15, 16, 18, 23. ciltler).

Safiyyüddîn Ebu'l-Alâ,
— *Risâle fî Vaz'i Sinâât el-Kitâba alâ İhtilâfihâ,* Fatih, nr. 5433 (270b-280b).

Sıbt b. el-Cevzî,
— *Mir'ât el-Zamân,* Haydarâbâd, 1952 ve III. Ahmed, nr. 2907.

el-Sübkî,
— *el-Tabakât el-Şâfiiyyet el-Kübrâ,* Mısır, 1324.

el-Suyûtî,
— *Buğyet el-Vüât,* Mısır, 1326.
— *Husn el-Muhâzara,* Kahire, 1321.
— *Tabakât el-Müfessirîn,* Leyden, 1839.

Şâhinşâh b. Eyyûb, Tâceddîn Sâhibu Hama,
— *Muntahabât min Târihihî fî Sîret el-Sultân,* Kahire, 1317 (İbn Şeddâd'ın eserinin sonunda s. 253-311 de).

el-Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasrullah,
— *el-Nehc el-Meslûk fî Siyâset el-Mülûk,* I. Abdülhamid devrinde M. Nahîfî tarafından yapılan tercümesi, İstanbul, 1286 (kısaltma el-Şeyzerî şeklinde).
— *Nihâyet el-Rutbe fî Taleb el-Hisbe,* Kahire, 1365/1946.

Taşköprî-zâde,
— *Miftâh el-Seâda,* Haydarâbâd, 1356.

Umârat el-Yemenî,
— *el-Nüket el-Asriyye,* Bibl. Nat., Arapça Yazın., nr. 2147.
— *Târih el-Yemen,* nşr. H. Sulaymân Mahmûd, Mısır, 1376/1957.

el-Yâfiî,
— *Mir'at el-Cinân,* Haydarâbâd, 1338.

el-Yâmî, Bedrüddîn Muhammed b. Hâtem,
— *el-Simt el-Gâli'l-Saman fî Ahbârî'l-Mülûk min el-Ğuzz bi'l-Yemen,* nşr. G.R. Smith, London, 1974.

Yâkût el-Hamavî,
— *İrşâd el-Erîb,* Kahire, 1355/1936.

el-Yûnînî,
— *Zeylu Mir'ât el-Zamân,* Haydarâbâd, 1954-1955.

el-Zehebî,
— *el-İbar fî Haberi men Ğaber,* nşr. el-Munaccid, Küveyt, 1969-1963.

— *Ma'rifet el-Kurrâ el-Kibâr...*, nşr. M. Seyyid Câd el-Hakk, Kahire, 1387/1967.
— *Mîzân el-İtidâl*, Mısır, 1963.
— *Siyer A'lâm el-Nübelâ*, III. Ahmed, nr. 2910.
— *Târîh el-İslâm*, III. Ahmed, nr. 2917 (XIV. cilt), Ayasofya, nr. 3011-3012 (XVII-XIX. ciltler).
— *Tezkiret el-Huffâz*, I-III, Beyrut, 1375-1377/1955-1958.

ÇALIŞMALAR

el-Arînî, el-Seyyid el-Bâz,

— *el-İktâ' fi'l-Şark el-Evsat Munz el-Karn el-Sâlis Aşara el-Milâdî,* Havliyyatu Külliyyat el-Âdâb li Câmiati Ayni Şems, IV, Yenâyar, 1957.

— *Mısr fî Ahd el-Eyyûbiyyîn,* Kahire, 1960.

Ashtor, E.,

— *Histoire des Prix et des Salaires Dans L'Orient Médiéevale,* Paris, 1969.

— *L'dministration Urbaine en Syrie Médiévale, RSO,* XXII, s. 73-128.

— *Le Cout de la Vie Dans la Syrie Médiévale, Arabica,* VIII, 1961, s. 59-73.

— *Saladin and the Jews,* Hebrew Union College Annual, XXVII, 1956, s. 305-326.

Âşûr, S. Abdülfettâh,

— *el-Nâsır Salâhaddîn,* Kahire 1965/1384.

Atiya, Aziz S.,

— *The Crusade, Historiopraphy and Biblography. Bourlington:* Indiana University Press, 1962.

Atiyye, Mst. Muşrifa,

— *Nüzum el-Hükm bi Mısr fî Asr el-Fâtimiyyîn,* Mısır, ikinci tabı.

el-Azzâvî,

— *el-Ta'rîf bi'l-Mu'arrihîn,* Bağdad, 1957.

Bedevî, Ah.,

— *Salâhaddîn el-Eyyûbî beyne Şuarâi Asrihî,* Mısır, tarihsiz.

Behcet, Ah.,

— *Les Forets en Egypte et leur Administration au Moyen Age, BIE,* IV/I, 1900, s. 141-158.

— *Les Manufactures d étoffe en Egypte au Moyen Age, BIE,* IV/IV 1903, s. 351-361.

Balog, P.,
— *Dirhems Ayoubites Inédits du Yemen, BIE,* XXXVI, 1953-1954, s. 347-355.
— *Etudes Numismatiques de l'-Egypte Musulmane, Période fatimite et ayoubite, BIE,* XXXIII, 1950-1951, s. 1-42, XXXIV, 1951-1952, s. 17-55, XXXV, 1952-1953, s. 401-429.
— *Monnaies Islamiques Rares Fatimites et Ayoubites, BIE,* XXXVI, 1953-1954, s. 327-346.
— *The Ayyûbid Glass Jetons and Their Use, JESHO,* IX, 1966, s. 347-355.

Berâvî, R.,
— *Hâlâtü Mısr el-İktisâdiyye fî Asr el-Fâtimîyîn,* Mısır, 1948.

Barthold, W.,
— *İslâm Medeniyeti Tarihi,* Fuad Köprülü tarafından yapılan ilâveli tercüme, Diyânet İşl. Baş. yayın., Ankara, 1965.

de Boüard, M.,
— *Sur L'évolution Monétaire Egyptienne Medievale,* L'Egypte Contemporaine, XXX, 1939, s. 427-459.

Brand, Chl. N.,
— *The Byzantines and Saladin 1195-1192, Speculum,* XXXVII, 1962, s. 167-181.

Briggs, M. S.,
— *The Architecture of Saladin and the Influaence of the Crusades (A.D. 1171-1250), Bourlington Magazine,* XXXVIII, 1921, s. 16-20.

Brockelmann, Cl.,
— *Geschichte der Arabischen Literatur,* ikinci tabı, Leydan, 1937-1949.

Cahen, Cl.,
— *Indigènes et Grosés. Quelques Mots à Propos d'un Médecin d'Amaury et de Saladin, Syria,* XV, 1934, s. 351-60.
— *L'alun Avant Phocée. Un Chapitre D'histoire Economique İslamo-Chrétienne au Temps des Croisades, Revue d'Histoire Economique et Sociale,* 41, 1963, s. 433-447.
— *La Syrie du Nord à L'époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche,* Paris, 1940.
— *Le Régime des Impots Dans le Fayyum Ayyûbide,* Arabica, III, 1956.
— *Orient Latin et Commerce du Levant, Bull. de la Fac. des Lett-*

res de Strasbourg, XXIX/VIII, 1951, s. 332...
— *Quelques Aspects de L'administration Egyptienne Médiévale vus par un de ses Fonctionnaires, BFLS,* 26 ème année (1948), s. 97-118.
— *Réflections Sur L'usage du Mot de Féodalite, JESHO,* III, 1960, s. 2-20.
— *Un Traité Financier Inedit D'époque Fatimide-Ayyûbide, JESHO = Jour. of the Econ. and Soc. Hist. of the Orient,* V/II, 1962 s. 139-159, 244-278.

Cemil el-Azm,
— *el-Ukûd el-Cevheriyye* (Kehhâle'den naklen).

Champdor, Alb.,
— *Saladin. Le Plus Pur Héros de L'Islam,* Paris, 1956.

Combe, E. - Sauvaget, J. - Wiet, G.,
— *Répertoir Chronogique D'epigraphie Arab, RCEA,* XV, Kahire, 1931-1936.

Creswell, K.A.G.,
— *The Muslim Architecture of Egypte* (II Ayyûbids and Early Bahrite Mamluks A.D. 1171-1326), Oxford, 1952-59.
— *The Origin of the Cruciform Plan of Cairene Madrasa, BIFAO,* XXI, 1923, s. 1-54.

el-Divahcî, Saîd,
— *Medâris el-Mavsil fi'l-Ahd el-Atbekî, Sümer,* XIII, 1957, s. 101-119.

Dubertret, L. - Weulersse, J.,
— *Manuel de Géogrphie:* Syrie, Liban et Proche-Orient, Beyrut, 1940.

Dussaud, R.,
— *Topographie Hstorique de la Syrie Antique et Médiévale,* Paris, 1927.

Dürayd 'Abdülkâdir el-Nûrî,
— *Sîyâsat Salâhaddîn el-Eyyûbî,* Bağdad, 1976.

Ebû Hadîd, M. Farîd,
— *Salâhaddîn el-Eyyûbî ve Asruhû,* Kahire, 1927.

el-Ebyârî, İbrahim,
— *el-Batal el-Hâlid,* Kahire, 1962.

Eche, Youssef,
— *Les Bibliothèques Arabes Publiques et Semi-publiques* en Mésopotamie, en Syrie au Moyen Age, Damas, 1967.

Ehrenkreutz, A.S.,
— *Arabic Dinars Struck by the Crusaders, a Case of Ignorance of Economic Subversion, JESHO,* VII, 1964, s. 167-182.
— *Contribution to the Knowledge of the Fiscal Administration of Egypt in the Middle Age, BSOAS,* XV/III, 1953 ve XVI/III, 1954.
— *Extracts Frome the Technical Manuel on the Ayyoubid mint in Cairo, BSOAS,* XV, 1953, s. 423-447.
— *Saladin,* New-York, 1972.
— *Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages. The standard of fineness of same types of dinars, JESHO,* II, 1955, s. 128-161.
— *The Crisis of the Egypt of Saladin, JAOS,* LXIV/III, 1954.
— *The Place of Saladin in the Naval History, JAOS = Jour. Am. Or. Soc.* LXXV/II, 1955, s. 100-116.
— *The Standard of the Fneness of Gold Coins Circulating in Egypt at the time of the Crusades, JAOS,* LXXIV, 1965, s. 162-166.

Elbeheir, Salah,
— *Les Institutions de l'Egypte au Temps des Ayyoubides, cilt I, l'Organisation de l'Armée et des Institutions Militaires,* Paris, 1971.

Elisséeff, N.,
— *Les Monuments de Nûr ad-Dîn, BEO,* XIII, 1949-1951,
— *Nûr ad-Dîn un Grund Prince Musulman de Syrie au Temps des Croisades (511-569/1118-1174),* Damas, 1967.

Encylopédie de l'Islam, birinci ve ikinci neşirlerinden mahallerinde gösterilen çeşitli makaleler (EI işareti ikinci neşri gösterir).

Fahmî, Abdurrahman,
— *el-Sikkat el-Eyyûbiyyat el-Misriyye bi Mathaf el-Fenn el-İslâmî bi'l-Kâhira,* İbn Ba'ra'nın *Keşf el-Esrâr el-İlmiyye*'sinin sonunda, s. 95-133 de, Kahire, 1966.

Fattâl, A.,
— *Le Statut Légal des Non-Musulmans en Pays de l'Islâm, Recherches,* X, *PILOB,* Beyrut, 1958.

Gabriel, Alb.,
— *Voyages Archéologiques Dans les Provences Orientales Dela Turquie,* Paris, 1940.

Gabrieli, F.,
— *Arabes Historians of the Crusades* (Selected and translated from the arabic sources, translated from the Italian by E. J. Castello), Los-Angeles, 1969.

Goitein, S.D.,
— *A Mediterranean Society,* Los Angeles 1969.
— *Bankers Accounts from the Eleventh Century A.D., JESHO,* IX, 1966, s. 28-66.
— *Lettres and Documents on the India Trade in Medieval Times, IC,* XKXVII, 1963, s. 188-205.
— *Studies in Islamic Hictory and Institutions,* Leyden, 1966.
— *The Exchange Rate of Gold and Silver Money in Fatimid and Ayyubid Times. A Preliminary Study of the Relevant Geniza Material, JESHO,* VIII, 1965, s. 1-46.
— *The Main Industries of the Mediteranean Area as Refletcted in Records of the Cairo Geniza, JESHO,* IV, 1961, s. 168-197.

Chaleb, K.O.,
— *Le Mikyas ou Nilomètre de l'Ile de Rodah, MIE,* LIV, 1951, s. 1-175.

Gibb, H.A.,
— *The Achievement of Saladin, Bull. of the John Rylands Library,* XXXV/I, 1952, s. 46-60. Ayrıca bk. *Studies on the Civilization of İslam,* s. 91-107.
— *The Armies of Saladin, Cahiers d'Histoire Egyptienne Library,* XXXV/I, s. 44-60. Ayrıca bk. *Studies on the Civilization of Islam,* s. 74-90.
— *The Rise of Saladin 1169-1189. A History of the Crusades,* Philadelphia, 1958, I, 563-589.

Godeffrey Hindley
— *Saladin: a Biography,* London 1976.

Grousset, R.,
— *Histoire des Croisades...,* Paris, 1943-1936.

Guyard, St.,
— *Un Grand Maître des Assassins au Temps de Salandin,* JA, 1877, s. 324-489.

Hâlid, M.,
— *Salâhaddîn-i Eyyûbî ve Arslan Yürekli Rişar,* Walter Scot'tan tercüme, İstanbul, 1328/1912.

Harding, Gerald L.,
— *Baalbek,* Beyrut, 1963.

Heers, Marie-Louise,
— *Les Génois et le Commerce de L'alun à la Fin du Moyen Age, RHES,* XXXII, 1954, s. 31-53.

Herzfeld, E. Damascus.
— *Studies in Architecture I, Ars Islamica,* IX, 1942, s. 1-53.
— *Materiaux CIA.* İkinci kısım *Syrie du Nord. Inscription et Monument d'Alep, MIFAO,* LXXVI-LXXVIII, Kahire, 1954-56.

Heyd, W.,
— *Yakın-doğu Ticaret Tarihi* I, Fransızca 1885 tercümesinden Türkçe'ye çeviren E.Z. Karal, TTK yayınları, Ankara, 1975.

Hilmizâde, İbrahim Rifat,
— *Salâhaddîn-i Eyyûbî,* İstanbul, 1326/1910.

Honigmann, E.,
— *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı,* Tercüme eden F. Işıltan, İst. Edebiyat Fakültesi yayınları no 1528, İstanbul, 1970.

İmâmuddîn, S. M.,
— *Bayt al-Mâl and Banks in the Medieval Muslim World,* IC, XXXV, 1961, s. 12-20.

el-İrbilî, M.,
— *Medârisü Dımaşk ve Rubutuhâ ve Cavâmiuhâ,* Dımaşk, 1947.

İsâ Bek, A.,
— *Târîh el-Bîmâristânât fi'l-İslâm,* Kahire, 1928.
İslâm Ansiklopedisi çeşitli maddeler *(İA).*

Joinnville,
— *Chronicles of the Crusades,* London, 1908.

Kehhâle,
— *Mu'cem el-Müellifîn,* Dımaşk, 1376-1381/1957-1961.

Kal'acî, Kadrî,
— *Salâhaddîn el-Eyyûbî,* Beyrut, 1966.

el-Karmalî, Anastase-Marie,
— *el-Nukûd el-Arabiyye,* Kahire, 1939.

Kâşif, Seyyid İsmail,
— *Dirâse fi'l-Nukûd el-İslâmiyye, MTM,* XII, 1964-1965, s. 59-110.

Keylânî, M. Seyyid,
— *el-Hurûb el-Salîbiyye ve Asruhâ fi'l-Edeb el-Arabî,* Kahire, tarihsiz.

Köprülü, M. Fuâd,
— *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, Istanbul, 1931, s. 164-313.

Kürd Ali, M.,
— *Hıtat el-Şâm,* Dımaşk, 1925-1927.
— *Künûz el-Ecdâd,* Dımaşk, 1370/1950.

Labîb, S.,
— *Egyptian Commercial Policy in the Middle Age,* in Cook edit., Studies, s. 63-77.
— *el-Tüccâr el-Kârimiyye ve Ticâretu Mısr fi'l-Usûr el-Vustâ,* MTM, IV, 1952, s. 5-63.

Lane-Poole- St.,
— *Saladin and the Fall o fthe Kingdom of Jerusalem (Heroes of the Nations),* London, 1889.

Lewis, B.,
— *Kamâl al-Dîn's Biography of Râşid al-Dîn Sinan, Arabica,* XII, 1966, s. 225-267.
— *Sources for the Economic History of the Middle East, in* Cook edit., Studies, s. 78-92.
— *Sources for the History of Syrian Assasins, Speculum,* XXVII, 1952, s. 486 vd.
— *The Ismâ'ilites and the Assassins,* Setton, Crusaden, I, s. 99-132.

Lot, F.,
— *L'art Militairie et les Armées au Moyen Age en Europe et Dans le Proche-Orient,* Paris, 1946.

Mâcid, A. M.,
— *Nüzum el-Fâtımiyyin ve Rusûmuhum,* cilt I, Kahire, 1953.

Mağamız, Zeki,
— *Salâhaddîn-i Eyyûbî ve İsmailîler,* J. Zeydan'dan tercüme, İstanbul 1927.

Malcolm Cameron Lyons and D.E.P. Jackson,
— *Saladin The Politics of the Holy War,* Cambridge Un. Pres 1984.

Marçais, G.,
— *L'art Musulman,* Paris 1962.

Mayer, H. E.,
— *Der Brief Kaiser Friedrichs I Barbarossa and Saladin Vom Jahre* 1188, *Deutshes Archiv für Erforschung des Mittelalters* XIV, 1958, s. 488-494.

Mieli, Aldo,
— *La Science Arabe et Son Role Dans L'évolution Scientifique Mondiale,* Leyden, 1938.

Migeon, M.,
— *Manuel D'art Musulman* (arts plastiques et industriels), Paris, 1927.

Minorsky, V.,
— *Prehistory of Saladin, Studies in Caucasian History'nin* III. kısmı, Cambridge, 1953 s. 107-158.

Miquel, André,
— *L'Islam et sa Civilsation VIIem-XXem Siècles,* Librairie Armand Colin (Paris), 1968.

Möhring, Hannes,
— *Saladin und the Dritte Kreuzzug,* Wiesbaden 1980.

Mübârek, A.,
— *el-Hitat el-Cedîdet el-Tevfîkiyye li Mısr ve'l-Kâhira ve Müdünihâ ve Kurâhâ,* Bulak, 1888.

el-Münaccid, Şalâhaddîn,
— *Alâm el-Târîh ve'l-Coğrâfya ind el-Arab,* II. cilt, Beyrut, 1960.
— *Mescidü Dımaşk* (müellifi meçhul bir metnin neşri) Dımaşk, 1948.
— *Mu'cem el-Mu'errihîn el-Dımaşkiyyîn,* Beyrut 1978/1398.

Newby, P.H.,
— *Saladin in his time,* London-Boston 1983.

Ömer Mûsa Bâşâ,
— *el-Edeb fî Bilâd el-Şâm* (Zengiler, Eyyûbîler, Memlûklar devirleri), Dımaşk, 1391/1972.

Paine, L.,
— *Saladin. A Mon For All. Ages,* VIII. cilt, 1974, cloth.

Poliak, M. A.,
— *The Ayyûbid Feudalism, Journal of the Royal Asiatic Society,* 1939, s. 428-432.

Prawer J.,
— *Histoire du Royaume Latin de Jérusalem,* I, Paris, 1969-70.
— *La Bataille de Hittin, İsrael Explor Journal,* XIV, 1964, s. 160-179.

Rabî' (Rabie), Hasaneyn M.,
— *el-Nûzum el-Mâliyye fî Mısr Zaman el-Eyyûbiyyîn,* Kâhire, 1964
— *The Financial System of Egypt (A.H. 564-741 / A.D. 1169-1341),* London, 1972.

Rey, E.,
— *Les Colonies Franques de Syrie Aux XII eme et XIII eme Siecle,* Paris, 1883.

Richard, J.,
— *Le Royaume Latin de Jerusalem,* Paris 1953.

Runciman, St.,
— *A History of the Crusades,* Cambridge, 1951-1954. Türkçe tercümesi F. Işıltan tarafından, TTK yayınları, Ankara 1986-1987.

Sa'dâvî, Nezîr Hasan,
— *el-Târîh el-Harbiyy el-Mısriyy fî Ahdi Salâhaddîn el-Eyyûbî,* Kahire, 1957.

Saîd, M.,
— *el-Melik el-Nâsır Sultan Salâhaddîn-i Eyyûbî,* Necib el-Haddad'tan tercüme, Trabzon, 1327/1911.

Saladin, H.,
— *Manuel d'art Musulman* (I. cilt mimari), Paris, 1907.

Sauvaget, J.,
— *Monuments Historiques de Damas,* Beyrut, 1932.
— *Les Monuments Ayyoubides de Damas,* I, III, Paris, 1938, 1940, 1948.

Sauvaire, H.,
— *Matériaux Pour à l'Histoire de la Numismatique et de la Métrologie Musulmanes, JA,* VII. seri, XIV, 1879, s. 455-533, XV, 1880, s. 228-277, 421-478, XVIII, 1881, s. 499-516, XIX, 1882, s. 23-77, 97-163, 281-327; VIII. seri, IV, 1884, s. 207-321, VII, 1886, s. 124-177, 394-468.

Semenova, L. A.,
— *Salakh ad-Dîn i Mamliûki v Egypt,* Moskova, 1966.

Setton, K.,
— *A History of the Crusades,* London, 1969.

Seyyid el-Ehl,
— 'Abdül'azîz, *Eyyâmü Salâhaddîn,* Kahire, 1384/1964.

Sezgin, F.,
— *Geschichte des Arabischen Schrifttums,* Leyden-Brill, cilt I-X, 1967-1986.

Shafei, Ali,
— *Fayoum Irrigation as Described by Nâbulusî in 1245 A.D., Bull. de la Societe Royal de Géographie d'Egypte,* XX, 1939, s. 283-326.

Sivan, Eman,
— *Notes Sur la Stuation des Chrétiens à L'époque Ayyoubide, Revue de l'Histoire des Religions,* 1967, s. 117-130.

Slaughter, G.,
— *Saladin (1138-1193). A Biography,* New-York, 1955.

Sourdel-Thomine, J.,
— *Kitab al-Tadhkirat al-Haraviyya fi'l-Hiyal el-Harbiyya, BEO,* XVII, 1961-62, s. 228 vd.
— *Les Peuplement de la Régions des «Villes Mortes» (Syrie du Nord) à L'époque Ayyoubide, Arabica* I/I, 1954, s. 187, 200.

Şeşen, R.,
— *'İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin eserlerindeki Anadolu tarihiyle ilgili bahisler* (ATİB), *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* III, Ankara, 1971, s. 249-369. Ve aynı çalışmanın devamı mahiyetinde olan *«el-Bark el-Şâmî'ye göre 578-579 (1182-1183) yıllarında Salâhaddîn'in bazı tayinleri ve Eyyûbîler ile Frenkler arasında cereyan eden harpler, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* VI/3-4, İstanbul, s. 3-21.
— *Nevâdir el-Mahtûtât el-Arabiyye fî Mektebâti Türkiye,* Beyrut, 1975-1982.
— *Salahaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti* (Hicrî 569-589/Milâdî 1174-1193), İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1983.
— *İslâmî Tıp Yazmaları Kataloğu,* nşr. E. İhsanoğlu, IRCICA, İst. 1984.

Tâmir, Afîf,
— *Sinân ve Salâhaddîn,* Beyrut, 1952.

Taneri, Aydın,
— *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı,* Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları: 277, Ankara

Tekindağ, Şihâbeddîn,
— *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı,* İst. Ün. Edebiyat Fakültesi yayınları nr. 887, İstanbul. 1961.

Toğân,
— *Turâs el-İlm el-Arabî* (Kehhâle'den naklen).

Wiet, G.,
— *Les Inscriptions de Saladin,* Syria, III, 1922, s. 307-28.
— *Materiaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum,* I. kısım, cilt II, see Berchem, Max van.

Yaltkaya, Şerefeddîn,
— *İbn el-Esîrler ve Meşâlîr-i Ulemâ,* İstanbul, 1322.

Yâsîn el-Hamavî,
— *Dımaşk fi'l-Asr el-Eyyûbî,* Dımaşk, tarihsiz.

Yûsuf, C. N.,
— *Dirâsa fî Vesaik el-Asreyn el-Fâtimî ve'l-Eyyûbî, BFA,* XVIII, 1964, s. 179-208.

Zağlûl el-Sellâm, M.,
— *el-Edeb fî Asri Salâhaddîn,* İskenderiye, 19

el-Zayyât,
— *el-Cavâlî, el-Maşrik,* XLI/II, 1947, s. 1-12.

Ziriklî,
— *el-A'lâm,* ikinci tabı, Kahire, 1373-1378/1954-1959.

Ziyâda, M. M.
— *Dîvân el-Zekât, el-Sekâfe,* sayı 211, Kahire, 1943.